

ACTA HISTRIAE

30, 2022, 4

UDK/UDC 94(05)

ISSN 1318-0185
e-ISSN 2591-1767

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper
Società storica del Litorale - Capodistria

ACTA HISTRIAE

30, 2022, 4

V čast Salvatorju Žitku
In onore di Salvator Žitko
In honour of Salvator Žitko

KOPER 2022

ISSN 1318-0185
e-ISSN 2591-1767

UDK/UDC 94(05)

Letnik 30, leto 2022, številka 4

**Odgovorni urednik/
Direttore responsabile/
Editor in Chief:**

Darko Darovec

**Uredniški odbor/
Comitato di redazione/
Board of Editors:**

Gorazd Bajc, Furio Bianco (IT), Stuart Carroll (UK), Angel Casals Martinez (ES), Alessandro Casellato (IT), Flavij Bonin, Dragica Čeč, Lovorka Čoralić (HR), Darko Darovec, Lucien Faggion (FR), Marco Fincardi (IT), Darko Friš, Aleš Maver, Borut Klabjan, John Martin (USA), Robert Matijašić (HR), Darja Mihelič, Edward Muir (USA), Žiga Oman, Polona Tratnik, Jože Pirjevec, Egon Pelikan, Luciano Pezzolo (IT), Claudio Povoło (IT), Marijan Premović (MNE), Luca Rossetto (IT), Vida Rožac Darovec, Andrej Studen, Marta Verginella, Salvator Žitko

**Uredniki/Redattori/
Editors:**

Urška Lampe, Gorazd Bajc, Lara Petra Skela, Marjan Horvat, Žiga Oman

**Prevodi/Traduzioni/
Translations:**

Petra Berlot

**Lektorji/Supervisione/
Language Editors:**

Urška Lampe (angl., slo.), Gorazd Bajc (it.), Lara Petra Skela (angl., slo.)

**Izdajatelj/Editori/
Published by:**

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper / Società storica del Litorale - Capodistria® / Institut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja / Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment / Istituto IRRIS di ricerca, sviluppo e strategie della società, cultura e ambiente®

Sedež/Sede/Address:

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, SI-6000, Koper-Capodistria, Garibaldijeva 18 / Via Garibaldi 18, e-mail: actahistriae@gmail.com; https://zdp.si/

Tisk/Stampa/Print:

Založništvo PADRE d.o.o.

Naklada/Tiratura/Copies:

300 izvodov/copie/copies

**Finančna podpora/
Supporto finanziario/
Financially supported by:**

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije / Slovenian Research Agency, Mestna občina Koper

**Slika na naslovnici/
Foto di copertina/
Picture on the cover:**

Koprsko pristanišče (avtor: Salvator Žitko, 1962) / Porto di Capodistria (autore: Salvator Žitko, 1962) / Port of Koper (author: Salvator Žitko, 1962).

Redakcija te številke je bila zaključena 15. decembra 2022.

Revija Acta Histriae je vključena v naslednje podatkovne baze / Gli articoli pubblicati in questa rivista sono inclusi nei seguenti indici di citazione / Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in: CLARIVATE ANALYTICS (USA): Social Sciences Citation Index (SSCI), Social Scisearch, Arts and Humanities Citation Index (A&HCI), Journal Citation Reports / Social Sciences Edition (USA); IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); International Bibliography of the Social Sciences (IBSS) (UK); Referativnyi Zhurnal Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS); Elsevier B. V.: SCOPUS (NL); DOAJ.

To delo je objavljeno pod licenco / Quest'opera è distribuita con Licenza / This work is licensed under a Creative Commons BY-NC 4.0.

Navodila avtorjem in vsi članki v barvni verziji so prosto dostopni na spletni strani: <https://zdp.si>.

Le norme redazionali e tutti gli articoli nella versione a colori sono disponibili gratuitamente sul sito: <https://zdp.si/it/>.

The submission guidelines and all articles are freely available in color via website <http://https://zdp.si/en/>.

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

Darja Mihelič: Korenine piranske družine Petrogna/Petronio (1257–1350) 757
Le radici della famiglia Petrogna/Petronio di Pirano (1257–1350)
The Roots of the Petrogna/Petronio Family of Piran (1257–1350)

Marijan Premovič: Banditry in Zeta in the Balšić Period (1360–1421) 799
Brigantaggio a Zeta nel periodo dei Balšić (1360–1421)
Razbojništvo v Zeti v času Balšićev (1360–1421)

Dušan Mlacović: Koper v poznem srednjem veku: opažanja o mestu in njegovih portah po pregledu knjig koprskih vicedominov s konca 14. stoletja 819
Capodistria nel tardo medioevo: osservazioni sulla città e le sue porte dopo una disamina dei quaderni dei vicedomini capodistriani della fine del XIV secolo
Late Medieval Koper: Observations about the Town and Its Portae from a Survey of the Books of the Koper Vicedomini from the End of the 14th Century

Darko Darovec: Knjiga koprskih kapetanov Slovanov (1587–1724) 855
Il libro di capitani degli Slavi di Capodistria (1587–1724)
The Book of the Koper Captains of the Slavs (1587–1724)

Lovorka Čoralič: Zadarski plemić Josip Antun Fanfognja – zapovjednik mletačkih prekomorskih pješačkih postrojbi u 18. stoljeću 909
Il nobile Giuseppe Antonio Fanfognia di Zara – comandante delle formazioni di fanteria oltremarina della serenissima nel settecento
Nobleman of Zadar Joseph Anthony Fanfognia – Commander of Venetian Overseas Infantry Units in the Eighteenth Century

Claudio Povoło: Violenza e inimicizie tra cinque e seicento. Due pratiche sociali nella loro dimensione antropologico-giuridica 933
Violence and Enmity between the 16th and 17th Centuries. Two Social Practices in their Legal Anthropological Dimensions
Nasilje in sovražnost v 16. in 17. stoletju. Družbeni praksi v pravno-antropološki dimenziji

Žiga Oman: Sosedje in sovražniki: reševanje sporov pred ljubljanskim mestnim svetom v zgodnjem novem veku (1521–1671) 973
Vicini e nemici: risoluzione dei conflitti davanti al consiglio comunale di Lubiana nella prima età moderna (1521–1671)
Neighbours and Enemies: Dispute Settlement before the Ljubljana Town Council in the Early Modern Period (1521–1671)

Tilen Glavina: »Lakomen volk in uničevalec Kristusove vere.«
 Vergerijane (1550): povod ali rezultat pregona
 Petra Pavla Vergerija? 1015
«L'avido lupo e distruggitore della fede di Christo». Le Vergeriane (1550): pretesto o conseguenza della persecuzione di Pier Paolo Vergerio?
“A Greedy Wolf and Destroyer of the Faith of Christ.” Le Vergeriane (1550): A Cause or a Result of the Persecution against Pier Paolo Vergerio?

Furio Bianco: Tra storia e stampe popolari in età moderna. *Perfetta, e veridica relatione, delli processi criminali, et essecutioni delli medesimi, fattasi contro li tre conti, Francesco Nadasdi, Pietro di Zrin, e Francesco Cristofforo Frangepani (1671)* 1039
Between History and Popular Print in the Modern Age. Perfetta, e veridica relatione, delli processi criminali, et essecutioni delli medesimi, fattasi contro li tre conti, Francesco Nadasdi, Pietro di Zrin, e Francesco Cristofforo Frangepani (1671)
Med zgodovino in ljudskim tiskom v novem veku. Perfetta, e veridica relatione, delli processi criminali, et essecutioni delli medesimi, fattasi contro li tre conti, Francesco Nadasdi, Pietro di Zrin, e Francesco Cristofforo Frangepani (1671)

Borut Klabjan: Za boga, narod in domovino! Katero? Vprašanje verskih, narodnih in državnih pripadnosti ter vloga češke in moravske duhovščine v Istri pred in po prvi svetovni vojni 1057
Per dio, nazione e patria! Quale? La questione delle affiliazioni religiose, nazionali e statuali e il ruolo del clero boemo e moravo in Istria prima e dopo la prima guerra mondiale
For God, Nation and Motherland! Which One? The Question of Religious, National and State Affiliation, and the Role of Czech and Moravian Priests in Istra before and after World War I

Andrej Rahten: Josip Vilfan v prvem desetletju panevropskega gibanja 1075
 Josip Vilfan nella prima decade del movimento paneuropeo
Josip Vilfan in the First Decade of the Paneuropean Movement

- Martin Bele:** Prispevek k podrobnejši osvetlitvi družinskih vezi in mladostnih let dr. Antona Korošca – družina in mladost Bižikovega Toneta 1095
Contributo a una delucidazione più dettagliata dei legami famigliari e degli anni giovanili del dott. Anton Korošec – la famiglia e la gioventù di Tone Bižik
Contribution to a More Detailed Exposure of Family Relations and Younger Years of Dr. Anton Korošec – Bižik Tone
- Urška Lampe:** Tajna misija Josipa Smodlake v Rim: prvi poskus neposrednega sporazuma med Jugoslavijo in Italijo, oktober 1945–januar 1946 1115
La missione segreta di Josip Smodlaka a Roma: il primo tentativo di accordo diretto tra la Jugoslavia e l'Italia, ottobre 1945-gennaio 1946
The Secret Mission of Josip Smodlaka to Rome: The First Attempt at a Direct Agreement between Yugoslavia and Italy, October 1945–January 1946
- Ana Šela:** Delovanje slovenske službe državne varnosti v osemdesetih letih 20. stoletja 1137
Il funzionamento del sloveno servizio di sicurezza nazionale negli anni ottanta
Functioning of the Slovenian State Security Service in the 1980s
- Aleš Maver:** Narod na preklic? Oblikovanje beloruske identitete v primerjavi s slovensko 1159
Una nazione a revoca? La formazione dell'identità bielorusa a confronto con quella slovena
A Nation to Recall? Formation of Belarusian Identity Compared to the Slovenian Case
- Marjan Horvat:** Uporabe ljudskih pravljič v legitimizaciji političnih ideologij 20. stoletja: nenavadni primer slovenske verzije pravljičice Repa velikanka in jugoslovanski samoupravni socializem 1185
L'uso dei racconti popolari nella legittimazione delle ideologie politiche del novecento: l'esempio insolito della versione slovena del racconto La rapa gigante e il socialismo di autogestione jugoslavo
The Use of Folktales in the Legitimization of Political Ideologies of the 20th Century: The Unusual Case of the Slovenian Version of the Folktale The Gigantic Turnip and Yugoslav Self-governing Socialism
- Polona Tratnik:** The Pre–Enlightenment Formation of the Emerging Modern Scientific Episteme and Building Community from Mythical Discourse 1215
La formazione pre-illuministica dell'emergente episteme scientifica moderna e la costruzione della comunità partendo da un discorso mitico
Predrazsvetljensko oblikovanje modernega znanstvenega epistema in grajenje skupnosti iz mitskega diskurza

KORENINE PIRANSKE DRUŽINE PETROGNA/PETRONIO (1257–1350)

Darja MIHELIC

Murnikova ulica 18, 1000 Ljubljana, Slovenija

e-mail: mihelic@zrc-sazu.si

IZVLEČEK

Prispevek opisuje prve znane začetke družine Petrogna, kasneje Petronio po nekaterih objavah virov, zlasti pa po rokopisnem gradivu piranske enote Pokrajinskega arhiva Koper: po notarskih in vicedominskih knjigah ter oporokah do srede 14. stoletja. Članom družine sledi skozi pet generacij od pradede Dominica prek njegovih otrok, njihovih potomcev do pravnukov. Predstavlja njihovo poslovanje in sorodstvene vezi.

Ključne besede: srednji vek, Piran, družina Petrogna, družina Petronio, piranske notarske knjige, piranske vicedominske knjige, piranske oporoke

LE RADICI DELLA FAMIGLIA PETROGNA/PETRONIO DI PIRANO (1257–1350)

SINTESI

Il contributo descrive le prime origini conosciute della famiglia Petrogna (più tardi Petronio) in base a diverse fonti pubblicate, ma principalmente in base al materiale manoscritto della sezione piranese dell'Archivio regionale di Capodistria, che comprende registri notarili, libri vicedominali e testamenti risalenti alla prima metà del Trecento. Lo studio segue i membri della famiglia nell'arco di cinque generazioni – da Dominicus Petrogna e i suoi figli, ai nipoti, pronipoti e pro-pronipoti – esaminandone i campi di attività e delineandone le relazioni di parentela.

Parole chiave: Medioevo, Pirano, famiglia Petrogna, famiglia Petronio, registri notarili di Pirano, libri vicedominali di Pirano, testamenti piranesi

UVODNI RAZMISLEK

Predmet prispevka je predstavitev korenin eminentne piranske družine Petrogna, kasneje Petronio.¹ Razlog za to odločitev je naključna najdba posmrtnega popisa premoženja zasebnika – člana te družine gospoda Almeriga Petronija iz konca 16. stoletja v eni vicedominskih knjig piranske enote Pokrajinskega arhiva Koper (SI PAK PI).² V Almerigovi zapuščini je ob izjemnem nepremičnem in premičnem imetju zabeleženih 366 rokopisnih in tiskanih knjig. Njihova vsebina je pestra: zajemajo teologijo, filozofijo, zgodovino, pravo, jezikoslovje, gramatiko, leposlovje, medicino, naravoslovje, vzgojo, avtorji pa so bodisi interpretirani antični klasiki ali sodobni eruditi, ki pa si pogosto nadevajo imena antičnih učenjakov.³ Raznolikost vsebin kaže, da imamo pri Almerigu opravka z interdisciplinarnim učenjakom, kakršnih v sodobnem času ni več zaradi preobilice objav, ki onemogoča obvladljivost pregleda nad celotno knjižno béro. Največ knjig iz Almerigove knjižnice je bilo natisnjenih v bližnji beneški metropoli, kjer so delovali številni izdajatelji in tiskarji. Marsikatero knjigo, navedene v inventarju, so izšle tudi v mnogih drugih italijanskih mestih, več izvodov je izviralo iz Francije, posamezni iz španske Sevilje in Burgosa, iz nizozemskega Antwerpna, iz avstrijskega Dunaja, iz švicarskih Basla in Züricha ter iz številnih nemških mest. Knjižni trg je bil razvejan, mali Piran – nedvomno še manj Koper – pa iz njega ni bil izvzet. Njegovi izobraženci so bili razgledani; imeli so pregled nad knjižnimi novostmi, premožni med njimi pa tudi materialne možnosti za nabavo knjig, ki so jih – sodeč po omenjenem inventarju – tudi s pridom izkoristili. Iz knjižnega fonda, ki ga zrcali popis, je očitno, kakšen razcvet zanimanja je vladal za klasične avtorje in njihova dognanja v piranskem in širšem okolju. Imena klasičnih piscev so v naši sodobni zavesti prisotna v mnogo večji meri kot imena humanističnih eruditov, ki so dela zaznali kot izjemno pomembna, jih prevedli, komentirali, izdali in natisnili ter njihovo poznavanje ohranili spominu kasnejših rodov.

V nadaljevanju bomo predstavili izvor, poslovanje in sorodstvene vezi družine, iz katere je izvirал polimat Almerigo Petronio. Pri preučevanju posameznih družin se moremo za obdobje srednjega veka opreti predvsem na pisno arhivsko gradivo. Na fizično ohranjene materialne ostaline (bivališča in njihova oprema, predmeti poslovne in vsakdanje rabe, upodobitve, bivalni objekti, nagrobniki itd.) konkretnih oseb smemo upati le izjemoma. Rokopisni viri, ki sodijo po svoji povednosti za naš namen med posebej bogate in so značilni za mediteranske mesta, so poleg listin predvsem raznovrstni kodeksi: mestni

- 1 Članek je nastal v okviru raziskovalnega projekta J6-4603 "SOOČANJE S TUJCI v mestih Zgornjega Jadrana na prehodu iz srednjega v zgodnji novi vek", ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS).
- 2 VK 153, f(olii) 89^{v(erzo)}–22. Zapis je vzbudil pozornost ob iskanju podatkov o cenah v 16. stoletju. Na knjigo me je opozoril sodelavec piranske enote Pokrajinskega arhiva Koper Marjan Rožac, ki se mu iskreno zahvaljujem. Objava posmrtnega inventarja je v pripravi.
- 3 Med popisanimi knjigami zasledimo tudi *Flores latinitatis Iacobi Antonii Petronii Pyranensis*.

zakoniki – statuti, notarske ter v nekaterih mestih vicedominske knjige (Darovec, 2010) z zapisi predlóg (prve) ali povzetkov (druge) zasebnih poslovnih dogovorov (zadolžnic, pobotnic, zapisov o pôslih, pravadah, prodajah, zakupih in najemih nepremičnin, ženitnih pogodb, oporok, popisov premoženja itd.) ter raznovrstni kodeksi z zabeležkami o poslovanju komunalnih organov in institucij. Redno vódenje pravno-poslovnih notarskih sešitkov – knjig je postalo v Italiji običajno od konca 12. stoletja, na vzhodni obali Jadrana pa od 13. Vsak tak sešitek je vseboval na desetine ali celó stotine vpisov. Obseg in število raznolikih vsebin v tovrstnih knjigah ponazarja podatek, da relativno skromni opus ohranjenih notarskih sešitkov piranskega arhiva (sedaj enota PAK) iz razdobja 1281–1320/1, ki obsega 17 notarskih knjig oz. njihovih fragmentov s 411 listi oz. dvakrat toliko stranmi, vsebuje kar okrog 4300 konceptov dogovorov. Vicedominske knjige so obsežnejše od notarskih; sprva vsebinsko niso odstopale od njih, kasneje pa so se usmerjale na posamezne vsebine, npr. na zadeve v zvezi z nepremičninami, v našem primeru na zapuščinske inventarje ipd.

Sodeč po ohranjenem popisu Francesca Majerja iz 1904 (Majer, 1904) je mnogo več gradiva kot piranski hranil stari koprski mestni arhiv, čeprav je 1380 pogorel in je kontinuirano ohranjen le odtlej. Žal so ga Italijani med drugo svetovno vojno odpeljali v Benetke, kjer je (še) zadnja leta dostopen v tamkajšnjem Državnem arhivu (Archivio di Stato di Venezia) (prim. Žitko, 2022).

Pri raziskavi članov družine Petrogna (v 16. stoletju se uveljavi oblika Petronio) želimo predstaviti rodbinsko drevo Petronijev⁴ po plasteh petih generacij od praočeta Dominica (prva generacija (I)) prek njegovih otrok (druga generacija (II)) in njihovih potomcev (tretja generacija (III)) do pravnukov (četrt generacija (IV)) in prapravnukov (peta generacija) ter njihovo poslovno udejstvovanje: njihovo pojavljanje v vlogi prič ob dogodkih, pomembnih za mesto in ob poslovnih dogovorih, njihovo nastopanje v vlogi dolžnikov in upnikov pri denarnih in trgovskih poslih, njihovo posest in poslovanje z nepremičninami in njihove funkcije v mestni administraciji. Viri za raziskavo so bili: objave listin *Chartularium Piranense* Camilla De Franceschija do 1300 (CP I), in *Chartularium Piranense* istega avtorja 1301–1350 (CP II), korpus objavljenih notarskih knjig SI PAK PI za razdobje 1281–1320/1 (poslej v navedkih: NK), neobjavljeni vicedominski kodeksi SI PAK PI izpred srede 14. stoletja (v navedkih: VK⁵), neobjavljeni piranski testamenti do 1350,⁶ ter objavljeni piranski statuti z njihovimi kasnejšimi dopolnili (Pahor & Šumrada, 1987).

4 Oblike priimka in osebnih imen v zapisih nekoliko variirajo, besedilo upošteva inačico v konkretnem zapisu. Pri obravnavi oseb v besedilu in njihovem razporedu v tabeli sorodstva do 1350 upoštevamo abecedno zaporedje imen: najprej moških potomcev, nato potomk.

5 Sklici iz neobjavljenih vicedominskih kodeksov so ob navedbi mesta (lista) v kodeksu označeni s polnim datumom (dan, mesec, leto).

6 SI PAK PI 9. 3, Oporoke prebivalcev Pirana (pri nadaljnjih sklicih: Oporoke).

DRUŽINSKE KORENINE

Tabela 1: Sorodstvo Dominica Petrogne (starejšega) do 1350.⁶

Dominicus († 1281)				
Adalpero	Almericus († 1291) + Mateulda	Henricus († 1302)	Iohanes	Maria
	Dominicus († 1344) + Tenda > Almericus [+ Maria > Catarinus] Anoe Cadu(lu)s Facina Henricus († 1344) Petrus († 1345) [+ Matelda] Bona Ginana [+ Leon sin Iohanis Rubei de Leo? > Maria] Sophya [+ Almericus sin Pelegrina de Viglia] Facina + Cuniča> Almericus Bon(et)a Maria [+ Citadinus sin pok. Dominica de Margarita > Nicolaus, Catharina, Cuniča, Michola] Sufia Henricus Barchaça († 1344) + Odorlica > Almericus [+ Maria > Henricus?, Catarina, Odorlica] Iohanes († 1341) [+ Maria hči pok. Petra Iacomina > Petrus, Lucia, Zanet(t)a] Nicolaus Donatus Petrus [+ Fumia > Pelegrinus, Flora, Maria] Ric(h)arda Aldigarda (por. 1291) + Venerius sin Artichi Tresii Bona Gradosa Maria	Iohanes († 1325) + Grimelda > Almericus [+ Binola > Dominicus, Henricus, Iohanes, Marquardus, Petrus, Pretus, Druda [+ Henricus, sin Marca Tayacoço], Ricarda [+ Marcus Tayacoço notarius] Dominicus [+ Mat(h)elda hči Adalpera Stachine > Almericus, Iohanes, Marquardus, Pre(t)tus, Grimelda] Henricus († po 1350) [+ Nicolotta > Iohanes, Laponus, Mengolinus, Petrogna, Pretus, Istria, Maria] Marquardus († 1338) [+ Ystria > Iohanes, Grimelda] Petrus Pretus († 1333) [+ Flos > Sclauonus, Iohanes, Pretus, Grimelda] C(h)uniča (por. 1291) + Andrea pok. Dominica Rufa	Almericus († 1328) + Flos > Iohanes († 1328) [+ Francisca > Flos, Iohanes, Mengolinus? († 1336)]	

I. Začetnik rodbine: Dominicus

Družina Petronio je bila starega porekla in ji je mogoče slediti v 13. stoletje. Starejša oblika priimka je bila Petrogna. Pri ugotavljanju Dominicovih potomcev, ki jih omenjajo notarski zapisi, povzroča težavo podvajanje imen Almericus,

7 Tabela, katere osnova je celoten skup podatkov, je zaradi lažjega spremljanja zapletenih sorodstvenih vezi umeščena na začetek in ne na konec genealoškega *puzzla* družine Petrogna.

Dominicus, Henricus in Iohanes. Tedanja praksa je narekovala, da je bil vnuk poimenovan po dedu. Tako sta neredko imela dva vnuka – bratranca – isto ime, kar se je ponovilo pri njunih moških potomcih. Ta pojav se pri vzporednih sorodstvenih linijah ponavlja tudi pri stricih in nečakih. Po eni strani to predstavlja problem, po drugi pa ob poznavanju imena očeta služi kot pomoč pri identifikaciji oseb. Iz imena vnuka moremo sklepati na ime deda in obratno. Pri tem pomagajo tudi zaznamki o raznih drugih sorodstvenih vezeh posameznikov, ki jih omenjajo zlasti oporoke. Pomembni so podatki, kdaj se oseba v zapisih pojavi prvič in kdaj kot pokojna, kdaj se poroči, ter razdobje njenega aktivnega delovanja na poslovnem prizorišču: to je v nekaterih primerih zelo dolgo. Pri orientaciji med sorodstvom smo predvidevali okvirno življenjsko dobo posameznikov 65 do 75 let, čas sklepanja zakonske zveze in rojstva prvega otroka na okrog 25, začetek poslovnega udejstvovanja pa na okrog 30 let. Oče naj bi pavšalno za poltretje desetletje preživel prvega otroka. Konkretna praksa pa je občasno odstopala od omenjenih postavk. Kadar je bilo število otrok večje, so se rojevali skozi več let. Objektivno težavo pri razpoznavanju oseb povzroča dejstvo, da je v razdobju zadnjih desetletij 13. do srede 14. stoletja prva četrtina 14. stoletja slabo dokumentirana, kar onemogoča nedvoumno identifikacijo istoimenih oseb, ki se v zapisih pojavljajo pred in po omenjeni podatkovni vrzeli. V nekaterih primerih zato ni mogoče povsem zanesljivo določiti sorodstvene sheme.

Prvi znani član družine je bil **Dominicus**. V zapisih se omenja kot priča: 1247 je v Piranu prisostvoval investiciji Pirančanov Henrica Gojne in Marcoarda Apolonia v fevd *ville de Siçole* s strani piranskega podestata Vosalca iz Momjana (CP I., št. 83),⁸ 1254 razmejitvi ozemlja med Piranom in Izolo (CP I, št. 91), 1258 odstopu pravice do zemljišča s kostanji v *Pesente* piranskemu župniku in kapitlju s strani vdove notarja Dominica (CP I, št. 98), 1261 pa razsodbi piranskega podestata, po kateri so bili nekateri člani piranske komune dolžni poravnati plačo prejšnjega podestata (CP I, št. 103). Dominicus je imel pet otrok: sinove Adalpera, Almerica, Henrica in Iohanesa ter hčerko Marijo, ime njegove življenjske sopotnice pa ni znano. V prvi polovici 1281 je bil že pokojen. Iohanes, sin *condam* (pokojnega) *Dominici Petrogne*, je pred 28. 5. 1281 na kredit kupil žito pri žitnem trgovcu Martinu Lugnanu (NK 1, št. 8). L. 1285 se omenja vinograd sinov pokojnega Dominica Petrogne v Portorožu (NK 2, št. 290), 1291 pa travnik in zemljišče njegovih sinov v Strunjanu (NK 7, št. 22, 105). Za katere od sinov konkretno gre, notarski beležki ne izdata.

Kot prvi od Dominicovih potomcev se 1257 omenja Adalpero *Dominico*⁹ *de Petrogna* (CP I, št. 100). Bil je ena od prič,¹⁰ ko sta piranska konzula¹¹ s soglasjem

8 Med pričami se omenja tudi piranski gastald Petrus. Vsebina obeh hkrati omenjenih vodstvenih funkcij – podestata in gastalda – ni jasna.

9 Tu bi verjetno morala stati rodilniška oblika *Dominici*, Adalpero je bil torej Dominicov sin.

10 Da je prisostvoval dogodku na tako visoki ravni, je Adalpero moral biti že zrela osebnost, star vsaj 25 let, rojen bi bil torej okrog 1230, njegov oče Dominicus pa v prvem desetletju 13. stoletja. Rojstvo sorojencev moremo špekulativno umestiti v trideseta leta 14. stoletja in kasneje.

11 Mestni predstavnik, prim. De Franceschi, 1924, XXIX–XXX, XXXII–XXXIII.

piranskega (Velikega) sveta¹² in komune skupaj z gospodom Leonardom Revardom iz Benetk zaupala dvema uglednima Pirančanoma v razsojo spor glede mlina v Strunjanu. Leto kasneje (1258) se v zapisu pojavi Almericus de Petrogna (CP I, št. 99), ki je nastopil kot priča, ko so se dediči notarja Dominica v korist piranske cerkve sv. Jurija odpovedali dohodkom in pravicam na zemljišču v *Pesente*. Med pôroki, ki so 1270 jamčili za pristojnosti in regale oglejskega patriarha in njegovih podanikov v Piranu, se omenjata brata Henricus in Almericus, sinova (!) Dominica Petrogne (CP I, št. 133). Henricus Petrogne in (ob upoštevanju Adalpera) četrti brat Iohanes pa sta 1273 s svojim premoženjem jamčila za poravnavo dveh sprtih piranskih frakcij, do katere je prišlo po posredovanju zastopnikov koprškega kapitana in koprške komune (CP I, št. 142). V zvezi z Almericom spoznamo tudi njegovo sestro Marijo, ki ji je 15. 6. 1278 v oporoki namenil denar za nakup oblačila (*clamis*) njeni hčerki. Ob zapisovanju oporoke se med prisotnimi omenjata Almericus Petrogne¹³ in brat Iohanes (*presentibus ... Almerico Petrogne, Iohane frater ...*) (NK 7, št. 56, 111).

II. Dominicovi otroci: Adalpero, Almericus, Henricus, Iohanes in Maria

Dominicovega sina **Adalpera**, ki je bil domnevno najstarejši od otrok, omenja le zapis 1257 (CP I, št. 100) kot eno od prič, ko sta piranska konzula imenovala dva ugledna Pirančana za razsodnika v sporu med piransko komuno in beneškim meščanom glede mlina v Strunjanu. O hčerki **Mariji** je znana le zgoraj navedena omemba v testamentu njenega brata, Dominicovega sina Almerica.

V nadaljevanju si bomo pogledali dejavnost Dominicovih sinov Adalpera, Dominica in Henrica in njihovih naslednikov. Pri njih kot pri številnih njihovih potomcih fascinira tako njihov družbeni ugled kot njihova vsestranska poslovna aktivnost, ki odlikava celovito podobo tedanjega življenja v Piranu.

Almericus de Petrogna, verjetno Dominicov drugorojenec (za Adalperom) je 1258 prisostvoval odpovedi zemljišču v *Pesente* v korist piranske cerkve sv. Jurija s strani dedičev notarja Dominica (CP I, št. 99). Deset let kasneje, 1268, je bil eden treh konzulov, ki so skupaj s 25 piranskimi veljaki pri premožnem koprškem meščanu najeli kredit za Piran (CP I, št. 125).¹⁴ Skupaj z bratom Henricom je bil med pôroki, ki so 1270 jamčili za pristojnosti in regale oglejskega patriarha in njegovih podanikov v Piranu (CP I, št. 133). Kot konzul je sodeloval, ko so 8. 7. 1274 razglasili piranski zakonik (*stattuta*) (Pahor & Šumrada, 1987, 3). Konzulsko funkcijo je opravljal tudi 1281, ko je skupaj z drugimi tremi konzuli razsodil v korist (svojega brata) Henrica (*Enrica*) Petrogne v zvezi z njegovim denarnim zahtevkom do piranske komune (CP I, št. 162).

12 Odločujoči organ, prim. De Franceschi, 1924, XXX–XXXIII; Pahor, 1958, 111–112.

13 To bi mogel biti sam testator ali – malo verjetno – Almericov istoimeni nečak, sin Almericovega brata Iohanesa.

14 Za nemoteno poslovanje je Piranu in Pirančanom primanjkovalo sredstev, zato si je mesto pomagalo z najemanjem posojil, s katerimi je mesto poravnavalo starejše dolgove, pooblaščenim skrbniki pa so jih na drobno preposojali zasebnim porabnikom.

Glede njegovih sorodstvenih povezav je povedna njegova oporoka, zapisana 16. 5. 1278 (NK 7, št. 56, 111). V njej je kot priča omenjen njegov brat Iohanes, kot prejemnica volila pa sestra Maria. Almericus je ženi Mateuldi zapustil zemljišče v dolini *de Prato* (morda pri Kortah), hčerki Boni in sinovoma Facinu in Mingulinu¹⁵ pa vsakemu po eno od treh oljk v vinogradu Venerija Rufa v Puzzolu. Ostalo premično in nepremično imetje je namenil sinu Henricu in hčerkama Mariji in Aldigardi. Oporoka iz 1278 je v notarskem sešitku, v katerem si vpisi sledijo po kronološkem redu, zabeležena šele pred vpisi s 25. 3. 1291. Verjetno je približno tedaj Almericus starejši umrl in so oporoko potegnili na plan; 16. 5. 1291 se namreč Almericus v testamentu sina Facina omenja kot pokojni (*condam*) (NK 6, št. 483). Almericova žena Mateulda je dala zapisati oporoko 9. 2. 1290 (NK 5, št. 159, 80), ko je bil njen mož še živ. V njej mu je namenila del polja v dolini *de Prato*, ostalo imetje pa je zapustila sinu Henricu in hčerkama Gradosi in Mariji.

Pri raziskovanju Almericove poslovne dejavnosti naletimo na težavo, ker sta se tako imenovala Dominicov sin in vnuk, sin Almericovega brata Iohanesa. Njuno nastopanje na piranskem poslovnem prizorišču je do 1291, ko se Almericus starejši omenja kot pokojni, občasno težko ločiti. Predvidevamo, da je do 1291, ko je umrl, pri tehtnejših zadevah sodeloval starejši Almericus (Dominicov sin), pri vsakdanjih poslovnih dogovorih pa mlajši (Dominicov vnuk). Oseba s tem imenom se pojavlja občasno kot priča pri sklepanju pōslov: 1287 v pravdi glede ribolovnega območja (NK 3, št. 165, 81), 1290 ob zapisu oporoke (NK 6, št. 148). Starejši Almericus je tega leta skupaj s sinom Dominicom prisostvoval razsodbi glede dela hiše (*domus*) v Miljski četrti (*porta Mugle*), ki jo je kupil Henricus Petrogne – verjetno gre za brata starejšega Almerica (NK 6, št. 189).

Almericus Petrogne je v letih 1281 (NK 1, št. 37), 1284 (NK 1, št. 467), 1285 (NK 1, št. 721, št. 756) in 1286 (NK 1, št. 1010, št. 1053) na kredit kupoval žito: pšenico, rž, proso, bob pri Martinu Lugnanu, trgovcu iz Caorla. V tem letu je včasih Martinovemu sinu Vastianu Lugnanu poravnal dolg v olju (NK 1, št. 895) ali njegovemu očetu Martinu v olju plačal za žito (NK 1 št. 1076), kar kaže, da je posedoval oljčni nasad. Do poravnave vseh dolgov v tem razmerju je prišlo 1289, ko je Martinov sin Menecus Lugnanus v svojem in v imenu brata Vastiana izjavil, da so Almericovi dolgovi izplačani (NK 1, št. 1096). Almericus je 1285 (NK 2, št. 234) na kredit kupoval platno od trgovca s platnom Fantinina (Vendilina), 1286 pa se v zvezi z nakupom platna na kredit od Fantinina izrecno omenja Almericus de Petrogna *senex* (stari) (NK 2, št. 470). Ta je verjetno opravljal poklic notarja in je 1289 naveden kot upnik v zadolžnici (NK 6, št. 2). Almericus nastopa kot upnik še 1290 (NK 6, št. 146), na kredit je prodajal vino (NK 6, št. 176), kar kaže na posest vinogradov. Notar *ser* Almericus (starejši) je 1290 zapisal zadolžnico, ki se omenja 1303 (NK 11, št. 160, 96–97). Aprila 1289 je Almericus (mlajši?) sklenil trgovsko partnerstvo v zvezi z nabavo in trgovanjem z vinom (NK 6, št. 5), septembra pa je bil njemu in še dvema družabnikoma podaljšan rok za oddajo obračuna poslovanja (NK 6, št. 257).

15 Sopenka imena Dominicus.

Almericus (verjetno mlajši) se omenja v zvezi z oddajo komunalne pravice do peke kruha za prodajo in komunalnih ribolovnih pravic v zakup neposrednim izvajalcem. Pravico do peke kruha za prodajo in do ribolova v svojih vodah je piranska komuna dajala letno na dražbi v zakup najboljšemu ponudniku. Za leto 1290 sta bila kot dražitelja uspešna Almericus (mlajši) in Mateus Marchesius. Glede peke kruha sta se julija pogodila z dvema pekaricama. Onadva bi jima prodajala žito po tedaj veljavni ceni, onidve pa sta bili njima dolžni plačati 4 solde za vsak star(ij) (83,3 litra) žita, porabljenega za peko (NK 6, št. 188, št. 196). Iz tega dogovora je septembra sledila zadolžnica prve pekarice (NK 6, št. 220). Istega leta sta Almericus in Mateus za dogovorjeno vsoto oddala dvema trojicama ribičev v podzakup pravico do ribolova v piranskih vodah od julija do naslednjega sv. Petra (29. 6. 1291) (NK 6, št. 190, št. 195). V zvezi z vprašanji glede drugega dogovora sta dva od treh ribičev junija 1291 pooblastila tretjega, da uredi zadevo z Almericom (mlajšim)¹⁶ in Mateusom (NK 6, št. 505).

Almericus starejši je umrl v prvih mesecih 1291. 16. 5. tega leta je dal zapisati oporoko Facina, sin pokojnega (!) Almerica Petrogne (NK 6, št. 483).¹⁷ Beleženju oporoke je prisostvoval tudi Facinov bratranec, mlajši Almericus. Facina mu je po testamentu dolgoval dajatev od točenja vina, ki ga je prodal na drobno (*ad spina*).¹⁸ – Nadaljnje podatke o mlajšem Almericu si bomo ogledali v sklopu potomcev Almericovega očeta – Dominicovega sina Iohanesa.

Od nepremičnin, s katerimi je za življenja razpolagal, se 1278 v oporoki Almerica starejšega (NK 7, št. 56, 111) navajajo njegovo zemljišče v dolini *de Prato* in tri oljke v vinogradu Venerija Rufa v Puzzolu, 1285 se omenja še (verjetno njegov) vinograd v Strunjanu (NK 2, št. 208), 1286 pa hiša v Miljski četrti (NK 2, št. 497).

Z ženo Mateuldo je imel Almericus po podatkih njegove in ženine oporoke moške potomce Dominica (Mingulina), Facina, Henrica, ter hčerke Aldigardo, Bono, Gradoso in Marijo.

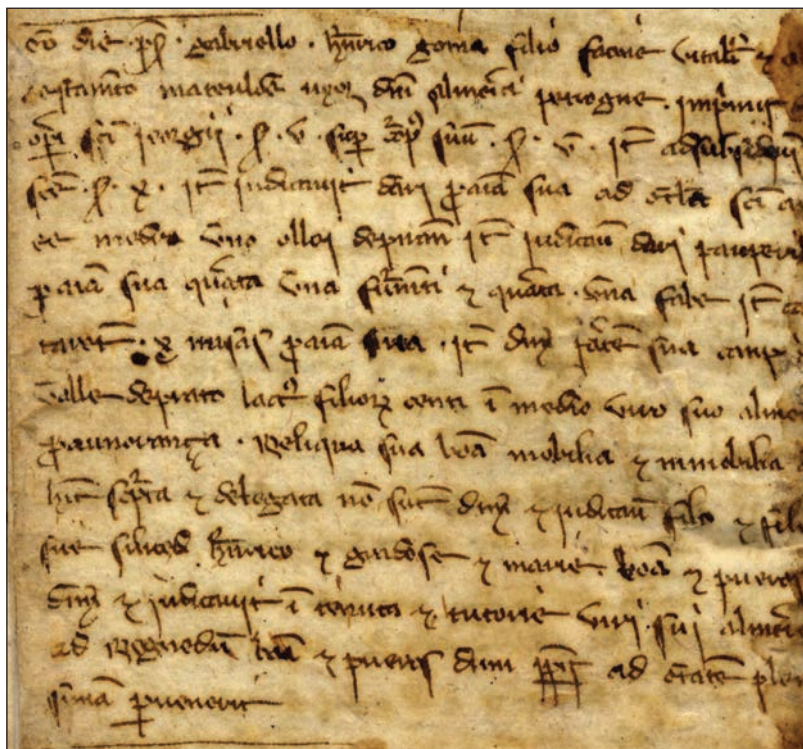
Dominicov sin (**H**)enricus se v zapisih prvič pojavi med pôroki, ki so 1270 jamčili za pristojnosti in regale oglejskega patriarha in njegovih podanikov v Piranu. Tam se omenjata brata Henricus in Almericus, sinova Dominica Petrogne (CP I, št. 133). Henricus Petrogne in brat Iohanes pa sta 1273 s svojim premoženjem jamčila koprskemu kapitanu in komuni za poravnavo dveh sprtih piranskih frakcij (CP I, št. 142). Henricus, ki je 1282 opravljal funkcijo piranskega konzula (CP I, št. 164), je 1281 zahteval izplačilo v neki zadevi od piranske komune, njegov brat Almericus, v tem letu piranski konzul, pa je skupaj z drugimi tremi konzuli razsodil v njegovo korist (CP I, št. 162).

Henricus je pogosto nastopal kot priča pri sklepanju poslov in pravnih dogovorov: 1283 (NK 2, št. 211) in 1284 (NK 1, št. 382, št. 528) pri zadolžnicah, 1284 ob določitvi roka za poravnavo (NK 3, št. 93, 64), 1285 ob poravnavi dolga v olju

16 Almericus starejši je bil v tem času že pokojen, prim. nižje.

17 Kot preminul se Almericus starejši omenja tudi v dveh zadolžnicah 21. 6. istega leta (NK 7, št. 23, št. 24, 105).

18 To pomeni, da je Almericus na dražbi pridobil komunalno pravico do dohodka od prodaje vina na drobno v Piranu.

Slika 1: Mateuldina oporoka iz leta 1290 (SI PAK PI 9, Notarska knjiga 5, f. 12^v).

(NK 1, št. 859), 1290 ob razsodbi (NK 10, št. 21, 115). Z bratom Iohanesom sta 1290 prisostvovala menjavi koč v piranskem predelu *Carara maiora* za hišo in desetino v Osrednji četrti (*porta Misana*) (NK 6, št. 203). L. 1291 je Henricus opravljal sodniško funkcijo: kot eden dveh sodnikov je bil prisoten ob podestatovi potrditvi razsodbe glede dote (NK 6, št. 286), bil je priča ob podestatovi odredbi glede javnega razglasa o izgubljeni listini (NK 6, št. 304), ob ženitnem dogovoru (NK 6, št. 318), kot sodnik je skupaj z drugim sodnikom in podestatom prisostvoval zavezi Puljčana, da bo jamčil za dva Pirančana (NK 6, št. 332); isti so bili prisotni tudi, ko sta razsodnika odločila v sporu strank glede skupnega zidu med hišama (NK 6, št. 336). V sporih je nastopal kot eden dveh razsojevalcev (*iudex albiter*): 1290 v zvezi s presojo o zemljišču (NK 6, št. 161), leto kasneje (1291) pa glede odškodnine za izgubljeno plovilo (NK 6, št. 322, št. 536, št. 548).

Z žitom se je oskrboval pri žitnem trgovcu Martinu Lugnanu in ga 1284 kupil na kredit (NK 1, št. 563). Omenjenemu trgovcu je 1285 poravnal svoj dolg v olju (NK 1, št. 858). V zadolžnicah je občasno nastopil kot upnik, tako 1291 (NK 6, št. 446). Posloval je tudi z nepremičninami. L. 1283 je klicar objavil, da je Henricus kupil koč

(*casale*) v Miljski četrti (NK 1, št. 254). Dlje časa (od 1275) je trajal njegov spor s sosedom glede skupnega zidu. L. 1290 je prejel dosojeno plačilo za poravnavo (NK 6, št. 182), sledil pa je dogovor o postopku v primeru nadzidavanja zidu (NK 6, št. 185). Istega leta je kupil hišo v Miljski četrti, o kateri se je razsojalo v prisotnosti njegovega brata Almerica in nečaka Dominica (NK 6, št. 189).

28. 6. 1291 je prisostvoval ženitnemu dogovoru za svojo nečakinjo Aldigardo, hčerko pokojnega brata Almerica in njenega izbranca Venerija, sina Articha Tresija¹⁹ (NK 6, št. 533). Sam je imel hčerko C(h)uničo, ki se je poročila slab mesec za sestrčno. 15. 7. 1291 je tudi zanjo prišlo do sklenitve ženitnega dogovora (CP I, št. 208; NK 6, št. 545). Poročila naj bi se z Andreo, sinom pokojnega Dominica Rufa. Oče Henricus ji je namenil imenitno doto: od nepremičnin hišo v Osrednji četrti, vinograd z zemljiščem v Pacugu, vinograd s pritklinami v Čedoli, zemljišče na ravnici Moriago v Strunjanu, dve zemljišči v Pantiaгу (eno z oljkami), tretjino ribolovnega območja v *piscaria maiora* in vrt v piranskem predelu *Carara maiora*.

V ženitni pogodbi omenjene nepremičnine: vinograda, zemljišča, oljke, hiša, vrt in del ribolovnega območja so pred opisanim dogovorom pripadale Henricu. Umrl je pred 15. 11. 1302. Tedaj je Iohanes, sin pokojnega (!) *ser* Henrica de Petrogna, opravljal službo vicedomina (CP II, št. 5).

Dominicov sin **Iohanes** se v zapisih pojavi 1273, ko je skupaj z bratom Henricom s svojim premoženjem jamčil ob poravnavi navzkrižja dveh piranskih frakcij, ob kateri sta posredovala koprski kapitan in komuna (CP I, št. 142). Bil je prisoten ob zapisu oporoke svojega brata Almerica (16. 5. 1278, NK 7, št. 56, 111). Tudi sicer je pogosto naveden kot priča v zapisih: 1281 v zadolžnici za nakup žita (NK 1, št. 7), 1284 ob objavi nakupa koče s strani brata Henrica Petrogne (NK 1, št. 254), ob nakupu žita (NK 1, št. 591), ob oddaji solin v najem (NK 1, št. 377) in ob oporoki (NK 2, št. 9), 1286 ob zapisu darovnice za del vinograda s posestjo (NK 2, št. 430) in darovnice za kočo (NK 2, št. 536). L. 1288 je prisostvoval zapisu zadolžnice (NK 2, št. 577), zadolžnice za nakup vina na kredit (NK 2, št. 564), zadolžnice za nakup žita (NK 2, št. 578). Tudi 1290 je naveden kot priča v zadolžnicah (NK 10, št. 50, 120; NK 10, št. 89, 127), skupaj z bratom Henricom je prisostvoval menjavi koče v piranskem predelu *Carara maiora* za hišo in desetino v Osrednji četrti (NK 6, št. 203). Kot priča je v zadolžnicah naveden tudi 1291 (NK 6, št. 508; NK 7, št. 113, 123), prisoten je bil ob prodaji hiše (NK 6, št. 430), 1293 pa je bil navzoč ob sklenitvi dogovora o družbi za rejo živine (*socida*, Mihelič, 2015) (NK 10, št. 281, 165). Na kredit je (1281) nabavljal žito pri trgovcu Martinu Lugnanu (NK 1, št. 8).

Imel je gostilno: 1288 je bil upnik za vino *sue taberne* (NK 2, št. 569, št. 570, št. 588), 1289 se omenja njegov vinograd v Seči (NK 1, št. 1122, št. 1135). Vinograd je (1290) imel tudi v Strunjanu (NK 6, št. 208). V mestu je imel nepremičnino: 1290 je prejel izplačilo od sosedu, ki je ob njegovem zidu postavil zgradbo (NK 6, št. 183); sklenila sta dogovor glede skupnega nadgrajevanja zidu (NK 5, št. 184). Ozadje njegove izjave (1292), da je od piranskega podestata prejel 20 soldov velikih denarjev (32 liber) (NK 8, št. 21, 130), ostaja neznanka.

19 Ženinov oče je bil sosed, s katerim se je Henricus pravdal glede skupnega zidu.

Kdaj je umrl, ne vemo, morda v prvem desetletju 14. stoletja. Zapisi omenjajo njegovega sina Almerica, ki je v letih 1301 in 1303 – nedvomno že kot zrela oseba – opravljaj občinske naloge in službe (CP II, št. 1, 2, 8).

III. 1. Dominicovi vnuki (Almericova veja): **Dominicus, Facina, Henricus, Aldigarda, Bona, Gradosa in Maria**

Almericov sin **Dominicus** se kot Mingulinus prvič omenja 15. 6. 1278 v očetovi oporoki (NK 7, št. 56, 111). L. 1291 je bil eden dveh piranskih komornikov (skrbnik občinskega imetja)²⁰ (CP I, št. 221). Veljal je za verodostojno pričo: 1289 je prisostvoval razsodbi glede zidu nad pristaniščem v Poljski četrti (*porta Campo*) (NK 6, št. 4), 1290 je bil skupaj z očetom navzoč pri razsodbi glede dela hiše v Miljski četrti, ki jo je kupil njegov stric Henricus (NK 6, št. 189), 1291 je bil priča ob zadolžnicah (NK 6, št. 464, št. 509; NK 10, št. 120, 132 (*Mengolinus*)), enako 1293 (NK 10, št. 291, 167), v zadolžnici za vino (NK 10, št. 347, 179), prav tako 1309 (NK 13, št. 315).

Od nepremičnin se 1291 omenja njegova koča v Miljski četrti (NK 6, št. 533), v isti četrti tudi koča, ki jo je imel skupaj z bratom Facinom (NK 6, št. 549). Slednji je dal 16. 5. 1291 zapisati oporoko (NK 6, št. 483), v kateri je Dominicu namenil del vinograda v Rižente in svoj del hiš s kočami v Miljski četrti. Dominicu in sestri Boni je zapustil premičnine in nepremičnine, ki niso bile predmet volil. Onadva naj bi bila tudi izvajalca oporoke (*comisarius*), za njegovo hčerko Sufijo pa naj bi kot varuha poskrbela Dominicus in Sufijina mati – Facinova žena, Dominicova svakinja Cuniča. Dobrih deset let kasneje (1303) se omenja Dominicova hiša v Miljski četrti (NK 11, št. 35, 64). V zvezi s stopnicami in površino nad potjo (*una scalla et uno supracalle*) v Miljski četrti, ki jih je sosed neupravičeno uporabljal, je 1305 prišlo do pravde in sosedu je bil določen rok za poravnavo (NK 12, št. 3, 103). Od kmetijskih nepremičnin naj bi Dominicus po oporoki očeta Almerica podedoval oljko v vinogradu Venerija Rufa v Puzzolu (NK 7, št. 56, 111), po testamentu brata Facina pa – kot že rečeno – del vinograda v Rižente. L. 1305 se omenja njegov vinograd v Viaru (v Strunjanu) (NK 13, št. 266), čez petnajst let (1320) pa zemljišče v Museli (NK 14, št. 41, 125).

Številne podatke o Dominicu, sinu pokojnega gospoda Almerica de Petrogna, za čas po 1325 vsebujejo vicedominske knjige (VK). Kot priča je bil Dominicus prisoten 14. 6. 1328 v zanimivi pravdi glede plačila *figurarum divinarum et sanctarum* med bolonjskim slikarjem mojstrom Bartolameom, sicer prebivalcem Benetk, in tremi piranskimi predstavniki. Mesto je mojstru dolgovalo vina v vrednosti 96 liber in 20 denaričev (CP II, št. 4). Pet let kasneje, 23. 5. 1333, je Dominicus naveden kot priča ob predaji dediščine skrbnikoma (CP II, št. 90). Ob sporu za vinograd v Loncanu (16. 8. 1336, VK 6, f. 103^v)–104) je zastopal svojo hčerko Sophyjo, ženo Almerica, sina Pelegrina de Viglia.

20 Starostni pogoji za opravljanje te funkcije je bilo izpolnjenih 25 let, rojen je bil 1266 ali prej; prim. Pahor, 1958, 118–119.

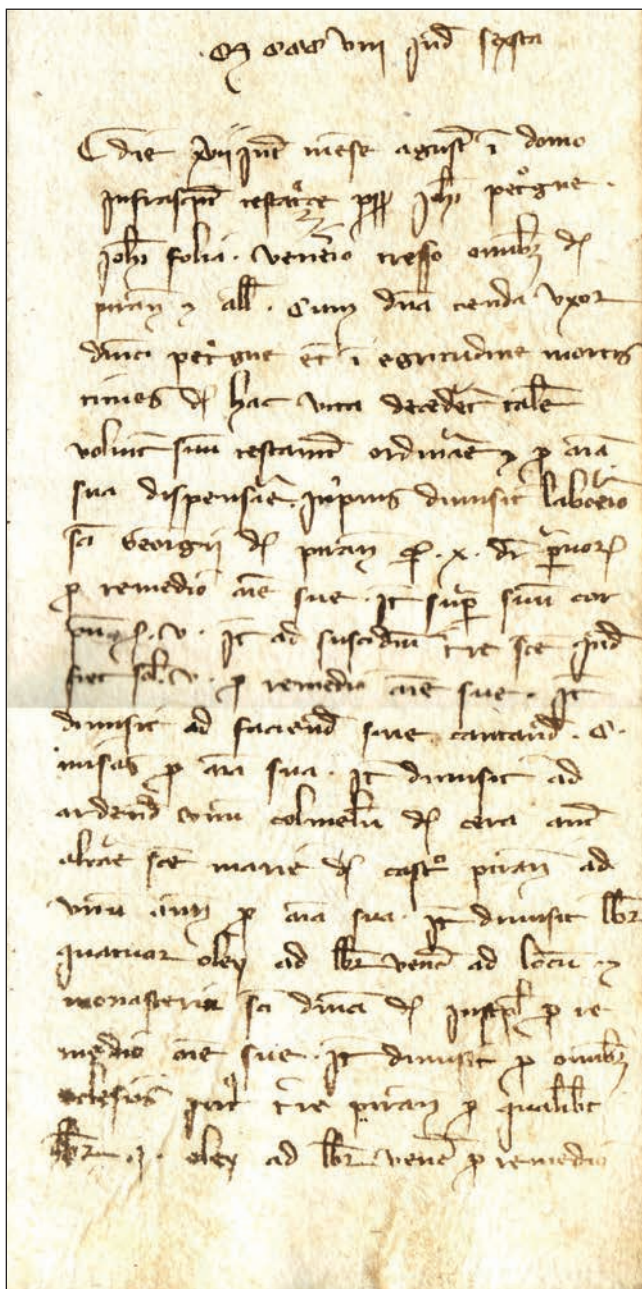
Pogosto se je pojavljal v vlogi dolžnika za prejeto posojilo (*mutuum*), včasih sam (npr. 6. 11. 1325, VK 1, f. 111^v), drugič skupaj s sodolžniki: npr. z gospo Floro, vdovo svojega bratranca *ser* Almerica de Petrogna, sina svojega strica Iohanesa (25. 7. 1328, VK 2, f. 89^v), s svojim bratom Henricom de Petrogna imenovanim Barchaça (23. 12. 1330, VK 2a, f. 83), s sinom Petrom (25. 8. 1333, VK 4, f. 82; 3. 6. 1337, VK 7, f. 67; 29. 11. 1338, VK 8, f. 98^v), s sinom Almericom (22. 2. 1339, VK 8, 136^v), z zetom (možem hčerke Ginane?), piranskim meščanom Leonom, sinom Iohanesa Rubea de Leo iz Kopra (8. 1. 1331, VK 2a, f. 92; 3. 6. 1337, VK 7, f. 67), z nečakom Almericom, sinom svojega pokojnega brata Facina (22. 2. 1339, VK 8, 136^v). Včasih je bil pri teh poslih glavni dolžnik, npr. 7. 6. 1325 (VK 1, f. 53^v), ko je bil eden sodolžnikov njegov bratranec Almericus, sin pokojnega gospoda Iohanesa de Petrogna, ali 29. 11. 1338 (VK 8, f. 98^v), ko sta bila njegova sodolžnika sin Peter in nečak Almericus, sin Dominicovega pokojnega brata Facina. Spet drugič je bil sodolžnik–pôrok, npr. za sina Almerica (22. 2. 1339, VK 8, 136^v), za že omenjenega brata Henrica (4. 7. 1330, VK 2a, f. 41^v), pri katerem se je včasih tudi zadolžil (24. 5. 1325, VK 1, f. 47^v; 6. 10. 1333, VK 4, f. 107^v). Dolgoval je tudi nečaku, Henricovem sinu Iohanesu (6. 10. 1333, VK 4, f. 107^v). Enkrat je naveden kot upnik za posojilo (20. 1. 1331, VK 2a, f. 96). Nekaj zapisov omenja njegovo poravnavo računov, ki so včasih zadevali s strani upnikov neupravičeno zaračunane obresti (17. 11. 1325, VK 1, f. 117^v; 23. 5. 1330, VK 2a, f. 23; 25. 4. 1335, VK 5, f. 20). Na kredit je kupčeval z vinom, namenjenim izvozu (28. 10. 1328, VK 2, f. 141; 28. 10. 1328, VK 2, f. 141^v). Vsaj enega od potomcev je šolal, saj je 1328 dolgoval učnino mojstru Gasparinu, *dotori gramatice* (CP II, št. 7). Občasno je bil obvezan plačati tudi po razsodbah: (8. 3. 1336, VK 6, f. 16), za odvetništvo (*avocaria*) (5. 8. 1328, VK 2, f. 103^v), desetino za štiri leta za hišo v Miljski četrti, kjer je stanoval (14. 10. 1328, VK 2, f. 134^v; 21. 10. 1328, VK 2, 136).

Po sredi dvajsetih let se od njegovih nepremičnin omenja hiša v Miljski četrti, 24. 7. 1329 je naveden kot nekdanji upravičenec do dvanajstine mlina na Dragonji z zemljiščem (CP II, št. 9), 13. 11. 1330 je kupil neobdelano zemljišče v ravnici Moriago (VK 2a, f. 70^v), 24. 1. 1333²¹ je na dražbi kupil polje in oljke na območju Gaza, od katerih je občina prejemale zakupnino. Njegove nepremičnine so bile predmet njegovih oporok: hčerki Ginani je 25. 3. 1328 (Oporoke, 99) zapustil oljko v Museli, v oporoki napisani 15. 2. 1344 (Oporoke, 545) pa je sinovoma Almericu in Petru zapustil pol vinograda v okolišu Gaz v *Comedonu*, sinu Petru pa vrt v Marčani.

Za komuno je eno leto vzdrževal konja za ljudsko vojsko (*pro paysenatico*); podestat ga je 4. 5. 1328 na prošnjo odvezal te obveznosti (VK 2, f. 38). L. 1333 je bil med zastopniki Pirana (sindikii), ki so za mesto najemali posojilo (CP II, št. 93), ter sodnik in član Velikega sveta (CP II, št. 92). Sodno funkcijo je opravljal tudi 1343 (CP II, št. 173). Umrli je pred 5. 9. 1344, ko se omenja Anoe, sin pokojnega (!) *ser* Dominica Petrogne (VK 11, f. 64).

Tri (!) Dominicove oporoke so bile zapisane v njegovi hiši v Miljski četrti. V prvi, datirani s 25. 3. 1328 (Oporoke, 99), je kot priča naveden (njegov brat) Henricus

21 SI PAK PI 9.1, Notarske pergamentne listine.

Slika 2: Začetni del oporoke gospe Tende iz leta 1308
(SI PAK PI 9, Notarska knjiga 15, f. 10).

de Petrogna imenovan Barcaça. Hčerki Ginani je Dominicus – kot omenjeno – zapustil oljko v vinogradu v Museli, dediči ostalega imetja pa naj bi bili Dominicovi sinovi Almericus, duhovnik Cadulus, Petrus, Facina, Anoe, Henricus ter hčerki Sufia in Bona, izvajalca oporoke in varuha pa oporočiteljeva žena Tenda in sin Cadulus. V drugem testamentu 16. 3. 1337 (Oporoke, 402) je hčerki Sophiji namenil oblačilo (*gonella*), sinovoma Almericu in Petru, ki ju je imenoval za izvršitelja svoje poslednje volje, denarni volili, hčerki Bonetti pa dve oblačili (*gonella*, *guarnaçonum*). Ostalo premoženje naj bi v enakih delih podedovali njegovi otroci duhovnik župnik Cadulus, *Rigucius* (Henricus), Bonetta in Anoe. Njegov zadnji testament je bil zapisan 15. 2. 1344 (Oporoke, 545), prisostvovala pa sta njegova nečaka Almericus, sin Dominicovega pokojnega brata Facina, in Petrus, sin Dominicovega pokojnega brata Henrica de Petrogna imenovanega Barchaça. Snahi (*nurus*) Mateldi, ženi sina Petra, je Dominicus namenil 6 liber za oblačilo (*cappa*) za jutrnjo (*honorantia pedes scalarum*). Sinovoma Almericu in Petru in hčerki Sophiji je dodelil po četrt urne²² (po dobrih 16 litrov) vina, Almericu in Petru k temu še pol vinograda v okolišu Gaz v *Comedonu*, sinu Petru vrt v Marčani, vnukinji Mariji, hčerki pokojne Dominicove hčerke Ginane, pa 8 liber za oblačilo (*tunica*). Za izvajalca oporoke je določil sinova: duhovnika Cadula in Anoe-ja, ki naj bi tudi podedovala ostalo imetje, pri čemer naj bi po Cadulovi smrti njegov del dediščine pripadel Anoe-ju.

Dominicus je bil poročen z gospo Tendo, ki je dala zapisati oporoko 17. 8. 1308 (NK 15, št. 14, 141–142). Premično in nepremično imetje razen izrecno navedenih volil je zapustila sinovom in hčeram: Almericu, Ginani, Sophiji, Petru, Cadulu in Facini. Več kot dve desetletji kasneje, 15. 9. 1331, je v njeni hiši v četrti Mugle v prisotnosti Marquarda de Petrogna (sina Dominicovega bratranca Iohanesa) prišlo do zapisa nove oporoke (Oporoke, 206), v kateri je hčerkama Sophiji in Boni zapisala dva kosa vinograda v Kaštinjolu ob vinogradu njunega brata Almerica. Oporoka omenja tudi hčerko Ghinano. Tenda je bila izvajalka oporoke svojih staršev; to zadolžitev je predala sinu Cadulu, ki ga je ob možu Dominicu izbrala za izvajalca svoje poslednje volje. Ostalo imetje naj bi dedovali otroci: Petrus, Cadulus, Facina, Henricus, Anoe, Sofia in Bona. Sofia naj bi dobila še oblačilo (*mantellum*), skupaj s sestro Bono pa še dve oblačili (*tunica*, *epitogium*).

Iz oporok je razvidno, da je imel Dominicus s soprogo Tendo številno potomstvo, vnuke Almerica starejšega. Omenjajo se njuni sinovi Almericus, Anoe, nezakonski sin (*natus*) Cad(ul)us (Cadolus), Facina, Henricus in Petrus ter hčerke Bona, Ginana in Sophya.

Tudi Almericov sin **Facina** je 1278 omenjen v očetovem testamentu kot dedič oljke v vinogradu Venerija Rufa v Puzzolu (NK 7, št. 56, 111). L. 1291 je bil imenovan za zastopnika v vprašanjih glede gostilne (*taberna*) (NK 6, št. 503). Istega leta je naveden kot upnik v dveh zadolžnicah (NK 7, št. 23, št. 24, 105), 1293 pa je bil upnik za svojo gostilno (NK 8, št. 97, 148). L. 1290 je bil njemu in njegovemu oponentu podaljšan rok za dogovor glede spornega potoka (*auaro*) (NK 6, št. 264, št. 265). Leto kasneje (1291) se omenja njegova in Dominicova (brat) koča v Miljski četrti (NK 6, št. 549). – V

22 Urna je držala 64,7 litra, prim. Mihelič, 1989, 25.

dvajsetih letih 14. stoletja se je pojavljal kot dolžnik (25. 5. 1325, VK 1, f. 49), kot glavni med več dolžniki (4. 5. 1328, VK 2, f. 37) in kot sodolžnik (30. 8. 1325, VK 1, f. 90; 31. 7. 1328, VK 2, f. 93) za posojilo.

Oporoko je dal zapisati 16. 5. 1291 (NK 6, št. 483), a jo je za dalj časa preživel. Po njenem določilu naj bi tako on kot njegova žena C(h)uniča razpolagala vsak s svojim imetjem, ki sta ga prinesla v zakon. Ženi je zapisal 16 malih beneških liber. Vse premičnine in nepremičnine je volil hčerki Sufiji. Bratu Dominicu je namenil del vinograda v Rižente, sorojencem Gardoxi, Mariji in *Rigu* (Henricu) pa je zapustil pol vinograda v Šentjane in pol vinograda v Lucanu. Svoj del hiš s kočami v Miljski četrti je zapisal bratu Dominicu, ki pa naj bi sestri Boni izplačal 16 malih beneških liber. Boni je namenil drugo polovico vinograda v Šentjane. Ostale premičnine in nepremičnine je zapustil bratu Dominicu in sestri Boni. Žena naj bi dobila še 25 velikih denarjev (po 32 malih denaričev), sestra Bona pa star (83,3 litra) žita, ki mu ga je posodila od skupnega imetja. Določil je, da je potrebno plačati bratrancu Almericu Petrogne (sinu strica Iohanesa) dajatev od sodčka vina, ki ga je testator prodal na drobno (*ad spina*). Sorojenca Dominicus in Bona naj bi poskrbela za uresničitev določil oporoke, varuha Facinove hčerke Sufije pa naj bi bila brat Dominicus in žena Cuniča. V novi oporoki 17. 4. 1328 (Oporoke, 101), zapisani v prisotnosti brata Henrica Barchaça, je omenil hčerko Marijo, medtem ko naj bi bil glavni dedič njegove zapuščine sin Almericus, ki naj bi bil skupaj s svojo materjo, Facinovo ženo Cuniço, tudi izvršitelj oporoke. Facina je umrl pred 22. 2. 1334, ko se v zapisu omenja Almericus, sin pokojnega (!) Facina de Petrogna (VK 4, f. 227).

Od nepremičnin je Facina po očetu podedoval oljko v Puzzolu, za življenja je razpolagal z vinogradniškimi zemljišči v Rižente, Šentjane in Lucanu. Imel je del hiš in koč v Miljski četrti, ter gostilno. Njegovi oporoki omenjata tudi drugo imetje, ki ni posebej opredeljeno.

Facinova žena Cuniča je 1. 8. 1335, že po moževi smrti, na kredit kupila žito (VK 5, f. 79). Ohranjena je tudi njena oporoka, ki jo je dala zapisati 14. 9. 1337 v svoji hiši v Miljski četrti (Oporoke, 430) v prisotnosti nečakov Petra in Henrica, sinov moževega brata, njenega svaka Dominica. Vnukom Micholi, Catarini, Nicolausu in Cuniči, otrokom hčerke Marije, je zapustila pol vinograda v Kalčinaru in dva kosa vinograda z zemljiščem v okolišu Kaverije, Marija pa naj bi prejela denar za nakup bombažnega barhanta. Za izvajalca oporoke je Cuniča določila svoja otroka Almerica in Boneto, ki naj bi bila tudi njena glavna dediča. – Razpolagala je torej s hišo v Miljski četrti ter z vinogradnimi zemljišči v Kalčinaru in Kaverijah, oporoka pa omenja še vinograd v Albucanu. V zakonu s Facino je Cuniča rodila štiri otroke: sina Almerica in hčerke Bon(et)o, Marijo in Sufijo.

Almericova oporoka (1278) (NK 7, št. 56, 111) omenja tudi sina **Henrica**. Domnevamo, da so mu kasneje nadeli vzdevek **Barc(h)aça**. Henricus Barchaça je imel brata Dominica (zapis 4. 7. 1330, VK 2a, f. 41^v), ki je bil sin Almerica. Sklepamo, da je Henricus Petrogna imenovani Barchaça Henricus iz Almericove sorodstvene linije.

Almericov sin Henricus je 28. 6. 1291 – po očetovi smrti – sestri Aldigardi dodelil bogato doto (NK 6, št. 533): od nepremičnin vinograda s pritiklinami v Strunjanu na Ronku in v Viaru, tretjino vinograda z oljkami na Ronku, pol polja v dolini *de Prado* s

polovico pridelka žita, hišo v Miljski četrti pri koči Dominica Petrogne in vrt ob obali v Marčani. Naštete nepremičnine: hiša, vrt, vinogradi, oljke, del polja, ki jih je namenil sestri, so bile prej v njegovi posesti.

L. 1303 je bil *Emricho*, sin pokojnega gospoda Almerica Petrogne, sodolžnik v zadolžnici (NK 11, št. 152, 94). 29. 6. 1316²³ (CP II, št. 36) je bil Henricus Barčaça gastald špitala sv. Mohorja (*hospitalis S. Hermacore*) v Piranu in je zastopal bratovščino ob izterjavi kupnine za njen vrt od podestata. Od srede dvajsetih let se pogosto omenja v kreditnih poslih kot dolžnik (npr. 10. 4. 1330, VK 2a, f. 13^v), kot sodolžnik z bratom Dominicom (23. 12. 1330, VK 2a, f. 83), kot glavni dolžnik skupaj z bratom Dominicom (4. 7. 1330, VK 2a, f. 41^v), ali kot sodolžnik–pôrok (npr. 3. 5. 1325, VK 1, f. 37^v) za dolg ali posojilo. Med sodolžniki za posojilo je ob očetu Henricu občasno nastopal tudi njegov sin Iohanes (*filius ser Henrici de Petrongna dicti Barčaça*) (28. 4. 1337, VK 7, f. 25), ki je 30. 1. 1334 (VK 4, f. 201^v) od očeta, ki je na drobno (pre)posojal mestni kredit, vzel posojilo. Henricus je bil tudi soupnik za dolg (10. 5. 1325, VK 1, f. 41^v), 24. 5. 1325 (VK 1, f. 47^v) pa je bil upnik za posojilo, ki mu ga je dolgoval njegov brat Dominicus. Po sodbi 18. 3. 1328 (VK 2, f. 5) naj bi plačal za zastavljeno kladivo (*martellum*). 30. 4. 1330 (VK 2a, f. 19) je bil eden dveh izvajalcev oporoke, ki sta izročila volilo za dušni blagor pokojnega.

Oporoko je dal zapisati 27. 9. 1342 (Oporoke, 521) v svoji hiši v Osrednji četrti. Hčerki Ricardi je volil dve hiši drugo ob drugi (*contiguas*) in pol koče, ki si jo je delil s čevljarjem Georgijem, v Miljski četrti zraven hiše nečaka Almerica, sina njegovega brata Facina, in hiše vdove in dedičev svojega pokojnega sina Iohanesa. Ricardi je namenil vinograd v Padernu in vinograd v Rižente ob vinogradu svojega sina Almerica. Iz njegove in iz posesti njegove žene Odorlice naj bi Ricardi pripadla še polovica vrta v *Valmaragi*, notranja oprema hiše (*infradomus*) in oblačilo (*epitogium*). Sin Almericus naj bi dobil del vinograda v Pacugu, sin Petrus pa del vinograda in kos zemljišča v Strunjanu. Vnukinja Lucia, hčerka pokojnega Henricovega sina Iohanesa, naj bi ob poroki prejela določeno vsoto denarja. Za glavnega dediča ostalega premoženja je Henricus imenoval sina Nicolausa Donata, medtem ko naj bi sinova Almericus in Petrus poskrbela za uresničitev njegove poslednje volje.

Henricus je imel precej nepremičnega imetja. V svoji oporoki se ga je (1291) spomnil brat Facina (NK 6, št. 483). Njemu in sestrama Gradosi in Mariji je zapustil pol vinograda v Šentjane in pol vinograda v Lucanu. Henricov nečak Almericus, sin pokojnega *ser* Facine, je 7. 11. 1335 prodal pol nedeljene koče, ki jo je imel v Pusterli skupaj (!) s *ser* Henricom Petrogna imenovanim Barčaça (VK 5, f. 116^v). Henricus je 22. 1. 1335 (VK 4b, f. 206^v) za vinograd v Pacugu odkupil občinske dajatve, 25. 3. 1341 (VK 9, f. 2) pa je zamenjal vrt v Marčani za drug vrt. Iz njegove oporoke je razvidno, da je imel hišo v Osrednji četrti, dve hiši in pol koče v Miljski četrti, vinograde v Padernu, Rižente, pol vrta v *Valmaragi*, del vinograda v Pacugu, ter del vinograda in kos zemljišča v Strunjanu. Umrl je pred 1. 3. 1344, ko je Almericus, sin

23 SI PAK PI 9.1, Notarske pergamentne listine.

pokojnega (!) *ser* Henrica Barcaça, z bratom Petrom zamenjal vinograd v Kampolinu za polje v Portorožu (VK 9, f. 54^v).

Henricova žena je bila gospa Odorlica, ki je dala zapisati testament 26. 7. 1328 (Oporoke, 104) v svoji hiši v Osrednji četrti. Za izvajalca je imenovala sinova Iohanesa in Almerica; dediči njenega imetja naj bi bili otroci: Iohanes, Almericus, Petrus, Nicolaus in Ricarda. Slednja naj bi dobila še platno za oblačilo (*çupa*), nakit (*çoaia, cerclelum*) in oblačila (*indumenta*). Novo Odorličino oporoko so na istem mestu v prisotnosti vicedomina in dveh njenih sorodnikov zapisali 15. 2. 1341 (Oporoke, 500). Vnučinjama Luciji in Čaneti, hčerkama svojega pokojnega sina Iohanesa, in vnučinki Odorlici, hčerki sina Almerica, je oporočiteljica zapustila denar za nakup oblačil (*gonella*) ob poroki. Sinu Petru je namenila kos vinograda v Strunjanu poleg njegovega vinograda, sinu Almericu pa denarno volilo. Omenjena naj bi bila tudi izvršiteljja njene oporoke, medtem ko bi bila dediča glavnine premoženja Odorlicin sin Nicolaus in hči Ricarda.

Iz podatkov njunih oporok je razvidno, da sta Henricus in Odorlica imela sinove Almerica, Iohanesa, Nicolausa Donata in Petra ter hčerko Ricardo.

Hčerki **Aldigardi**, sinu Henricu in hčerki Mariji je oče Almericus v oporoki 15. 6. 1278 (NK 7, št. 56, 111) namenil premično in nepremično imetje, ki ni bilo predmet posebej zapisanih volil. Aldigarda se je poročila 28. 6. 1291, poldrugi mesec ali malo več po očetovi smrti. Za moža je vzela Venerija, sina Articha Tresija. Brat Henricus ji je v ženitnem dogovoru dodelil imenitno doto (NK 6, št. 533): vinograda s pritiklinami v Strunjanu: na Ronku in v Viaru, tretjino vinograda z oljkami na Ronku, pol polja v dolini *de Prado* s polovico žita, hišo v Miljski četrti ob koči Dominica Petrogne, vrt v Marčani ob obali, 10 liber za plašč iz flandrijskega sukna (*clamis ipre*), svilen tuniko (*tunica de camora*), notranjo opremo za hišo (*infra domus*). Ženinova dota²⁴ je obsegala po izbiri eno od dveh hiš s pritiklinami v Miljski četrti, nato v istem predelu še eno hišo s tretjino koče, potem vinograd v Piaggio v Portorožu (*Plaiolato*), drugega v Nožedu, vrt v Marčani, četrt ribiškega lovišča v *piscaria maiora* in notranjo hišno opremo. Opisani doti mladoporočencev sta bili zavidljiva popotnica za skupno življenje.

Almericova oporoka omenja tudi hčerko **Bono**: Oče ji je namenil eno treh oljk v vinogradu Venerija Rufa v Puzzolu. Njen brat Facina je v testamentu 16. 5. 1291 (NK 6, št. 483) obvezal brata Dominica, da izplača sestri Boni 16 malih beneških liber. Facina je Boni namenil še pol vinograda v Šentjane. Njej in bratu Dominicu je zapustil premičnine in nepremičnine, ki niso bile predmet drugih volil. Bona naj bi dobila vrnjen tudi star (83,3 litra) žita, ki mu ga je posodila od skupnega imetja. Facina jo je poleg brata Dominica imenoval za izvajalko svoje poslednje volje.

24 Do 1532 sta v Piranu doto v zakon lahko prinesla oba zakonca. Dopolnilo k piranskemu statutu iz 1532 pa omenja, da se je v Piranu uveljavila slaba navada, da sinovi, ki se želijo poročiti, hočejo, da jim očetje »dotirajo«, kar največ morejo, češ da se sicer ne bodo mogli poročiti. Očetje pa zaradi svoje neizmerne ljubezni sinovom ustrezajo in se odpovedo lastnemu premoženju v korist sinov v upanju, da bodo ti in snahe poslej lepo ravnali z njimi. Izkušnje pa kažejo, da se dogaja nasprotno. Sinovi, ki so prejeli doto zaradi prepričevanja žen, v kratkem ožamejo očetovo premoženje in jih na starost zanemarijo in prepustijo beračenju. To povzroča spore med očetmi in sinovi ter materami in hčerkami. Dote ženinov so bile poslej ukinjene (Pahor & Šumrada, 1987, 488–490).

Hčerk **Gradose** in **Marije** se je 9. 2. 1290 v oporoki (NK 5, št. 159, 80) spomnila mati Mateulda, Almericova žena. Imetje, ki ga ni posebej volila, je zapustila sinu Henricu in omenjenima hčerkama, medtem ko je njun oče Almericus premično in nepremično imetje, ki ni bilo predmet volil, namenil sinu Henricu in hčerkama Mariji in Aldigardi. Gradose in Marije se je v oporoki spomnil tudi njun brat Facina. Njima in bratu Henricu je zapustil pol vinograda v Šentjane in pol vinograda v Lucanu. Štiri desetletja kasneje, 4. 3. 1330 (VK 2a, f. 3^v), omenja Marijo oznanilo mestnega klicarja, da je Almericus, sin pokojnega gospoda Iohanesa Petrogne (Marijinega bratranca), kupil od gospe Marije, hčerke pokojnega gospoda Almerica, vinograd v okolišu Portoroža.

III. 2. Dominicova vnuka (Henricova veja): Iohanes, C(h)uniča

Iohanes, sin pokojnega (!) *ser* Henrica de Petrogna, je 1302 opravljal službo vicedomina (CP II, št. 5). V zapisih se 1306 omenja Iohanes *Petrone*, ki ima zemljišče v Vinjolah (NK 13, št. 289). L. 1308 je prisostvoval ob zapisu oporoke Tende, žene svojega bratranca Dominica Petrogne, sina strica Almerica (NK 15, št. 14, 141–142).

O njegovem poslovnem življenju ni podatkov, zapisi pa postrežejo s številnimi omembami njegovih potomcev. Umrli je pred 25. 4. 1325. Tedaj je bila zapisana zadolžnica Almerica, sina pokojnega gospoda Iohanesa Petrogne, za posojilo (VK 1, f. 31bis). Henricus, sin pokojnega Iohanesa de Petrogna, je 26. 4. 1325 kupil vrt z zemljiščem v Parecagu (VK 1, f. 31bis). Iohanesov sin Petrus je bil 27. 4. 1325 glavni dveh upnikov za posojilo (VK 1, f. 34^v). Komisarja testamenta sta 5. 6. 1328 prodala Pretu, sinu pokojnega *ser* Iohanesa de Petrogna, kos vinograda na območju Fize (VK 2, f. 63). 6. 1. 1334 se omenja Iohanesov sin Dominicus, ki je odkupil občinske dajatvene obveznosti za dva svoja vinograda v ravnici Nožed in v Piaggio v Portorožu (*Playoladum*) (VK 4, f. 206^v–207).

Iohanesova vdova Grimelda je 5. 6. 1328 namenila doto njunemu sinu Marquardu (VK 2, f. 64). Dotirano imetje v vinogradniških zemljiščih in notranji opremi je bilo ocenjeno na 448 liber. Dve leti kasneje, 22. 4. 1330, je gospa Grimelda plačala izvajalcema oporoke za pol hiše v Miljski četrti, ki jo je prejela v testamentarnem volilu (VK 2a, f. 16^v). Ukvarjala se je z rejo drobnice in imela družabnika (*soçalis*), ki je skrbel za njeno čredo na savudrijskem Krasu (*Carso*) (zapis 4. 6. 1328, VK 2, f. 62^v). Njeno oporoko je 4. 11. 1336 v njeni hiši v Miljski četrti zapisal (njen vnuk?) notar Iohanes, sin *ser* Henrica Petrogne (Oporoke, 386). Sinu Mingolinu (Dominicu) je zapustila dva vola za oranje. Pridelek od posejanih površin na Savudriji (*in Carso*) naj bi porabili za blago njene duše. Sin Marquardus naj bi podedoval oljke nad Sečo poleg oljčnega nasada dediča pokojnega Mengolina, sina pokojnega Iohanesa, sina pokojnega *ser* Almerica Petrogne, medtem ko naj bi Grimeldin sin Almericus dobil njen del drobnice *in Carso*.

Grimelda in Iohanes sta imela glede na navedene podatke številno potomstvo: omenjajo se sinovi Almericus, Dominicus, Henricus, Marquardus, Petrus in Pretus.

Hčerki **Cuniči** (Iohanesovi sestri), ki naj bi se poročila z Andreo, sinom pokojnega Dominica Rufa, je oče Henricus ob ženitnem dogovoru 15. 7. 1291²⁵ obljubil bogato doto:

25 Rojena bi bila torej kakšno leto pred 1270.

hišo v piranski Osrednji četrti, dva vinograda: enega z zemljiščem v Pacugu in drugega s pritiklinami v Čedoli, zemljišče na ravnici Moriago v Strunjanu, dve v Pantiagu, od tega eno z oljkami, tretjino ribolovnega območja v *piscaria maiora*, vrt v piranskem predelu *Carara maiora* in prostor v cerkvi sv. Jurija. Od hišne opreme ji je namenil sod (*vasculum*), kad za grozdje (*cauciculum*), eno posteljo z baldahinom (*lectum pareglatum*) in dve brez, denar za odejo (*cultra*), dve pregrinjali (*mantilus*) dva prta (*tuuagla*), bakren kotel (*calderum de rame*), železno verigo (*chadena de fero*), dve klopi iz jablanovine (*banchus talponi*), volilo, ki ji ga je zapustila Maria, pokojna teta po materini strani, sukno in plateno blago, ki ga je tedaj imela, ter biserni nakit (*çoa de perle*) (CP I, št. 208; NK 6, št. 545).

III. 3. Dominicov vnuk (Iohanesova veja) Almericus

Iohanesov sin **Almericus** je kot mlajši tega imena deloval v zadnjih desetletjih predhodnega stoletja skupaj z istoimenim stricem, ki je umrl 1291. V tem letu je bil priča v zadolžnici za vino (NK 6, št. 395), prisoten je bil ob določitvi roka za poravnavo glede partnerstva v zvezi s prodajalno (*statio*) (NK 6, št. 475), prisostvoval je sklenitvi ženitnega dogovora (NK 6, št. 533) in razsodbi glede izgubljenega plovila (NK 6, št. 548). Bil je upnik za vino (NK 6, št. 566), na kredit je prodal vino, namenjeno izvozu (NK 6, št. 529). Njegov dolžnik se je obvezal, da mu bo odgovarjal za dolg v roku enega tedna (NK 6, št. 506). Pri njem je bival dolžnik za gostilniško vino (NK 7, št. 11, 103). Dobrih deset let kasneje (1302) je Almericus prisostvoval sklenitvi partnerske pogodbe v zvezi z vinom (NK 13, št. 95). L. 1301 se omenja njegov vrt v *val Meragi* (NK 15, št. 1, 129).

Bil je ugleden mož: L. 1301 je bil navzoč ob razsojanju novigrajskega škofa o razmejitvi ozemelj Pirana in Buj (CP II, št. 1), bil je med piranskimi sindiki in pôroki ob dogovoru za sprejem posojila za Piran (CP II, št. 2), 1303 pa je bil eden treh mestnih funkcionarjev, ki so zastopniku piranskega posojilodajalca vrnilo mestni dolg (CP II, št. 8). Bil je član dvanajstčlanskega Malega sveta oz. sveta modrecev (Pahor, 1958, 112), ki so pripravili novo redakcijo mestnih statutov, razglašeno 15. 8. 1307 (Pahor & Šumrada, 1987, 18). – Od srede dvajsetih let pa je bil na poslovnem prizorišču že dejaven Almericus naslednje generacije: sin Iohanesa, potomca Almericovega strica Henrica.

Almericus de Petrogna je umrl pred 15. 5. 1328, ko je Henricus, sin Almericovega bratranca pokojnega *ser* Iohanesa de Petrogna, na dražbi kupil polje v okolišu *Canaça* iz imetja gospe Flore, vdove (!) po *ser* Almericu de Petrogna (VK 2, f. 50). Gospa Flos (Flor) je 29. 5. 1328 prejela ostanek izkupička od prodanega imetja (VK 2, f. 57). Prodaja njenih posesti je potekala tudi 29. 4. 1330 (VK 2a, f. 19): zemljišče z vinogradom v Lucanu je kupil zgoraj omenjeni kupec Henricus, vinograd v Šentjane pa njegov brat Pretus. Skupaj z moževim bratrancom *ser* Dominicom de Petrogna je bila 25. 7. 1328 (VK 2, f. 89^v) sodolžnica, 18. 11. 1333 (VK 4, f. 129) pa dolžnica za posojilo, medtem ko je bila 3. 2. 1329 upnica za vino, namenjeno trgovanju na tujem (VK 2, f. 218^v). Z Almericom je imela enega (znanega) sina Iohanesa, ki je umrl v istem letu (1328) kot njegov oče.

IV. 1. a Dominicovi pravniki (linija Almericovega sina Dominica): Almericus, Anoe, Cadu(lu)s, Facina, Henricus, Petrus, Bona, Ginana in Sophya

Almericov sin Dominicus je imel sina **Almerica**, ki se prvič pojavi v zapisu 12. 7. 1325 kot priča ob prodaji plovila (*barçaça San Zulian*) (CP II, št. 54). Včasih se je sam zadolževal za posojilo (27. 3. 1328, VK 2, f. 10; 18. 9. 1337, VK 7, f. 113), včasih skupaj z drugimi, npr. z bratom Petrom (6. 4. 1337, VK 7, f. 12; CP II, št. 122), bil je glavni dolžnik tujemu kreditorju, ki se mu je zadolžil skupaj z očetom Dominicom in bratrancem Almericom, sinom svojega pokojnega strica Facina de Petrogna (22. 2. 1339, VK 8, f. 136^v). Z bratom Petrom, s vsakom Leonom iz Kopra, z bratrancem Iohanesom, sinom gospoda Henrica de Petrongna imenovanega Barchaça, in še dvema sodolžnikoma si je od tujega kreditorja izposodil 96 liber (24. 2. 1334, VK 4, f. 227), enako vsoto pa so istega dne Almericus, njegov brat Petrus, njun bratranec Iohanes, sin njunega strica Henrica Petrongne imenovanega Barchaça, bratranec Almericus, sin njunega pokojnega strica Facina, svak Leon iz Kopra, zdaj piranski meščan, in še dva druga kreditorja posodili gospodu duhovniku Cadusu, nezakonskemu sinu Dominica Petrogne in Almericovemu polbratu (VK 4, f. 227). Almericus se je pojavljal kot upnik (11. 5. 1337, VK 7, f. 40), kot upnik za posojilo (23. 5. 1333, VK 4, f. 29^v; 18. 9. 1337, VK 7, f. 113). Rok vračila dolga je bil enkrat pogojen s terjatvijo za izplačilo barke (18. 9. 1337, VK 7, f. 113). Zadolževal se je za vino, namenjeno izvozu (14. 8. 1335, VK 5, f. 81), včasih skupaj z bratrancem Almericom, sinom pokojnega strica Facina (17. 5. 1344, VK 11, f. 17^v). Za prejeto blago se je zadolžil z bratom Petrom (5. 3. 1328, VK 2, f. 9^v). Na njegovo trgovsko podjetnost kaže podatek o trgovski partnerski družbi (*societas*), ki jo je 12. 1328 sklenil z Benečanom Marcom Naxellom (VK 2, f. 191^v): Almericus je kupil vino in ga odpeljal na partnerjevi barki prodal na Beneško. Po povračilu vloženega kapitala naj bi se dobiček delil med družabnika. Za štiri mesece in pol se je sredi junija 1332 pri njem udinjal plačanec (*merçenarius*) za plačilo 3 libre, hrano in stanovanje ter par čevljev (CP II, št. 76).

Almericus je imel več nepremičnin. 25. 1. 1345 je omenjen med solastniki vinograda v Gazu: četrtina je pripadala njemu, četrtina njegovemu bratu Anoe-ju, polovica pa pokojnemu bratu Petru in njegovi vdovi Mateldi (VK 9, f. 75). V oporoki njegove matere Tende se 15. 9. 1331 omenja Almericov vinograd v Kaštinjolu (Oporoke, 206), oče Dominicus pa je v oporoki, napisani 15. 2. 1344 (Oporoke, 545), sinovoma Almericu in Petru zapustil pol svojega vinograda v okolišu Gaz v *Comedonu*.

V tridesetih letih je piranska komuna naročila tesarskemu mojstru Ognobenu obsežna dela v piranskem pristanišču. Sredstva za plačilo storitev je pridobila tako, da je svoje obdelovalne površine osvobajala letnih komunalnih dajatev za odškodnino, ki je znašala 8% ocenjene vrednosti vinograda (Mihelič, 1985, 143). Almericus de Petrogna je bil 1333 izbran za enega od štirih pooblaščenцев za ocenjevanje vrednosti vinogradov (CP II, št. 91). Skupaj z očetom Dominicom in bratom Petrom je bil tega leta član piranskega Velikega sveta (CP II, št. 92).

Njegova žena Maria se omenja 9. 5. 1346 v zvezi z delitvijo skupnega vinograda v *val de Prati* (VK 8, f. 91^v). Oporoko je dala zapisati 20. 3. 1349 (Oporoke, 995) v svoji

hiši v Stolni četrti (*porta Domo*). Za dediča je imenovala sina Catarina. Omenja se njena posest: vinograd v *val de Prati*, tretjina vinograda v Kaštinjolu in vinograd in *Casso* (Gaz?), trenutno v posesti Almericovega bratranca – soimenjaka Almerica, sina Henrica Barchaça. Svakinji Sofiji je zapustila blago ali oblačilo (*fustaneum seu mantiglelum*).

O Dominicovem sinu **Anoe**-ju ni kaj prida vesti. Anoe, sin pokojnega *ser* Dominica Petrogne, je 5. 9. 1344 izročil sestri Suffiji, hčerki pokojnega *ser* Dominica Petrogne in ženi Almerica, sina pokojnega Pelegrina Viglie, 4 urne (slabih 260 litrov) vina, ki ji jih je v testamentu zapustil brat Henricus, tudi sin omenjenega Dominica (VK 11, f. 64). Skupaj z bratom Almericom, pokojnim bratom Petrom in njegovo vdovo Mateldo se Anoe 25. 1. 1345 omenja kot solastnik vinograda v Gazu (VK 9, f. 75).

Dominicov nezakonski sin (*natus*) **Cad(ul)us** je bil kanonik piranske cerkve sv. Jurija. V tej vlogi je 15. 1. 1334 prejel denar za maše (VK 4, f. 190^v). S sobrati se je 29. 1. 1331 zadolžil za posojilo (VK 2a, f. 100). Od svojih polbratov Almerica in Petra, od bratranca Iohanesa, sina Henrica Petrongne imenovanega Barchaça, od bratranca Almerica, sina pokojnega Facina de Petrongna, in od svaka Leona iz Kopra, sedaj piranskega meščana, je 24. 2. 1334 prejel posojilo v višini 96 liber (VK 4, f. 227). Na položaju piranskega župnika je 22. 10. 1338 dolgoval polbratu Petru preostanek denarja, ki si ga je Petrus izposodil zanj (VK 8, f. 94^v).

V oporoki Dominicove žene, svoje matere gospe Tende, se 17. 8. 1308 omenja Dominicov sin **Facina** (NK 15, št. 14, 141–142). Tenda je imetje razen v testamentu posebej navedenih volil zapustila otrokom Almericu, Ginani, Sophiji, Petru, Cadulu in Facini. Ta je sam dal zapisati testament 29. 8. 1334 (Oporoke, 326) v svoji hiši v Poljski četrti. Za izvajalca oporoke in dediča je imenoval očeta Dominica.

Dominicov sin **Henricus** je v svoji hiši v Poljski četrti 10. 10. 1341 v svojem testamentu (Oporoke, 506) namenil sestri Sophiji 5 urn (slabih 325 litrov) vina od vina, ki ga je volil bratu Anoe-ju. Za izvršitelja testamenta je določil očeta *ser* Dominica, brata duhovnika Cadusa in brata Anoe-ja; dedič ostalega imetja pa naj bi bil oče Dominicus, po njegovi smrti pa Cadus in Anoe. Brat Anoe je 5. 9. 1344 – očitno že po Henricovi smrti – posredoval sestri Suffiji 4 urne (slabih 260 litrov) vina iz Henricove zapuščine (VK 11, f. 64).

Dominicov sin **Petrus** je večinoma dejavno posegal v posle, le enkrat (1343) je nastopil (le) kot priča ob poravnavi najemnine za hišo (CP II, št. 167). V denarnih poslih se je pojavljal kot dolжник, včasih sam, npr. 27. 1. 1337 (VK 6, f. 192^v) in 22. 10. 1338 (VK 8, f. 91^v), ko se je zadolžil bratrancu Almericu, sinu očetovega brata – svojega strica Henrica Barçaça. Večkrat se je zadolžil skupaj z drugimi, tako 25. 8. 1333 skupaj z očetom (VK 4, f. 227), kateremu je bil 29. 11. 1338 z bratrancem Almericom, sinom pokojnega strica Facina, sodolжник–pôrok (VK 8, f. 98), 3. 6. 1337 skupaj z očetom in svakom Leonom, sinom pokojnega Rubeusa de Leo iz Kopra (VK 7, f. 67), 6. 4. 1337 skupaj z bratom Almericom (CP II, št. 122), kateremu je bil 14. 5. 1337 eden dveh sodolžnikov–pôrokov (VK 7, f. 42^v). V družbi z bratom Almericom, bratrancem Iohanesom, sinom strica Henrica de Petrongna imenovanega Barchaça, in svakom Leonom iz Kopra je pri tujem kreditorju najel posojilo, ki so ga omenjeni skupaj z bratrancem Almericom, sinom pokojnega strica Facina, ter še dvema kreditorjema izročili Petrovemu polbratu, duhovniku Cadusu (24. 2. 1334, VK 4, f. 227). Petrus je bil včasih tudi upnik za posojilo, npr. 17. 5. 1330 (VK 2a,

f. 22^v), občasno skupaj s sorodniki: npr. s svakom Leonom, sinom pokojnega Rubeusa iz Kopra, in z bratrancem Almericom, sinom pokojnega strica Facina de Petrogna (11. 5. 1337, VK 7, f. 39^v). Polbrat, gospod duhovnik Cadulus, mu je v vlogi župnika 22. 10. 1338 dolgoval preostanek denarja, ki si ga je Petrus izposodil zanj (VK 8, f. 94^v).

V dolžniško-upniška razmerja je Petrus stopal tudi pri trgovskem poslovanju. Vnaprej je sprejel plačilo za vino iz svojega vinograda v ravnici Kaštinjol (20. 5. 1339, VK 8, f. 169^v), skupaj s partnerjem je na kredit kupoval vino za izvoz (9. 3. 1339, VK 8, f. 151^v). V družbi z bratom Almericom se je zadolžil za prejeto blago (5. 3. 1928, VK 2, f. 9^v), na kredit je kupoval v prodajalni in dolgoval za *res stationis* (19. 7. 1336, VK 6, f. 86). Omenja se kot upnik za žito (17. 5. 1330, VK 2a, f. 23^v), kot soupnik za gostilniško vino (*vinum taberne*) (6. 2. 1334, VK 4, f. 219^v), kot upnik za vino, namenjeno izvozu (30. 8. 1339, VK 8, f. 192^v). Skupaj s partnerjem se je 30. 5. 1336 zadolžil za nakup barke (VK 6, f. 48^v), dva meseca kasneje (22. 7.) pa je dal barko na kredit v najem (VK 6, f. 85^v). Še v dveh primerih se omenja njegovo plačilo za barko: 22. 10. 1337 (VK 7, f. 124) in 7. 1. 1338 (VK 7, f. 164). Za delo je včasih plačal vnaprej (29. 11. 1338, VK 8, f. 104^v). Imel je tudi najetega uslužbenca (30. 12. 1338, VK 8, f. 117).

Petrus je razpolagal in posloval z nepremičninami. 11. 6. 1335 je mestni klicar objavil, da je Petrus, sin *ser* Dominica de Petrogna, kupil vrt v Marčani (VK 5, f. 52), 28. 7. 1336 je kupil pol vinograda v *Comedonu* na območju Gaza (VK 6, f. 93^v). Sestri Sophiji je 5. 10. 1336 prodal dva vinograda: enega v Kaštinjolu, drugega v Gazu (VK 6, f. 135^v). Imel je vinograd v ravnici Kaštinjol, iz katerega je dolgoval vino (zapis 20. 5. 1339, VK 8, f. 169^v). Oče Dominicus je sinovoma Almericu in Petru v oporoki 15. 2. 1344 zapustil pol svojega vinograda v okolišu Gaz v *Comedonu*, sinu Petru pa še vrt v Marčani (Oporoke, 545). Petrus se 25. 1. 1345 omenja kot pokojni, z ženo – v tem času vdovo – Mateldo pa je naveden kot lastnik polovice vinograda v Gazu, katerega četrtini sta pripadali njegovima bratoma Anoe-ju in Almericu (VK 9, f. 75).

V tridesetih letih (1333) je bil skupaj z očetom Dominicom in bratom Almericom član piranskega Velikega sveta (CP II, št. 92). Pred 6. 12. 1332 je bil eden dveh mestnih cenilcev (CP II, št. 81), 1341 pa je bil imenovan za enega treh piranskih pôrokov za vračilo posojila florentinskim kreditorjem (CP II, št. 146).

Dominicovo hčerko **Bono** omenja 25. 3. 1328 očetov testament (Oporoke, 99). De-diči glavnine imetja naj bi bili Dominicovi sinovi Almericus, duhovnik Cadulus, Petrus, Facina, Anoe, Henricus ter hčerki Sufia in Bona. V drugi oporoki, datirani s 16. 3. 1337 (Oporoke, 402), je oče hčerki Bonetti namenil dve oblačili (*gonella*, *guarnaçonum*), ostalo premoženje pa naj bi v enakih delih dedovali Dominicovi otroci: duhovnik župnik Cadulus, *Rigucius* (Henricus), Bonetta in Anoe. Mati Tenda pa je v svoji drugi oporoki 15. 9. 1331 (Oporoke, 206) hčerkama Sophiji in Boni zapisala dva kosa vinograda v Kaštinjolu ob vinogradu njunega brata Almerica. Bona sama je dala zapisati svojo oporoko 21. 11. 1339 v hiši očeta Dominica de Petrogna v Miljski četrti (Oporoke, 470). Za izvajalca svoje poslednje volje je imenovala svoja brata, piranskega župnika duhovnika Cadula in Petra, medtem ko je za svojega glavnega dediča imenovala očeta Dominica, po njegovi smrti pa naj bi imetje prešlo na njene brate Cadula, Henrica in Anoe-ja. Sestri Sophiji je v testamentu namenila oblačilo (*gonella*).

Dominicovi hčerki **Ginana** in **Sophya** se omenjata v prvi oporoki Dominicove žene, njune matere gospe Tende (17. 8. 1308, NK 15, št. 14, 141–142). Premično in nepremično imetje razen izrecno navedenih volil je zapustila sinovom in hčeram Almericu, Ginani, Sophyi, Petru, Cadulu in Facini. Po njeni drugi oporoki 15. 9. 1331 (Oporoke, 206) naj bi hčerki Sophia in Bona dedovali dva dela vinograda v Kaštinjolu. Oče Dominicus je v testamentu 25. 3. 1328 (Oporoke, 99) hčerki Ginani zapustil oljko v vinogradu v Museli. V naslednji oporoki 15. 2. 1344 (Oporoke, 545) je zapustil vnukinji Mariji, hčerki svoje pokojne (!) hčerke Ginane, 8 liber za oblačilo (*tunica*). Oljka v Museli se v tem zapisu ne omenja.

Hčerko Sophyjo, ženo Almerica Pelegrina de Viglia, je ob sporu za vinograd v Lonzanu 16. 8. 1336 kot prokurator zastopal njen oče *ser* Dominicus (VK 6, f. 103^v–104). Sophija se je 5. 10. 1336 zadolžila za posojilo, ki ga je še istega dne porabila za nakup dveh vinogradov: enega v Kaštinjolu in drugega v Gazu (VK 6, f. 135^v). Od (brata) Anoeja je 5. 9. 1344 prejela 4 urne (slabih 260 litrov) vina, kar ji je drugi brat Henricus zapisal v oporoki (VK 11, f. 64).

IV. 1. b Dominicovi pravnuki (linija Almericovega sina Facina): Almericus, Boneta, Maria, Sufia

Facinova hčerka **Sufia** se omenja v očetovem testamentu 16. 5. 1291 (NK 6, št. 483). Hčerka **Maria**, ki je posedovala lastne nepremičnine, je 21. 1. 1329 dala soglasje, da se za dolg njenega moža Citadina, sina pokojnega Dominica de Margarita, na dražbi proda njen del vinograda v Karbonaru, mož pa ji je v zameno dal del vinograda v Kalčinaru (VK 2, f. 208). Facinova žena Cuniča je v oporoki 14. 9. 1337 (Oporoke, 430) otrokom hčerke Marije, svojim vnukom Micholi, Catarini, Nicolau in Cuniči, zapustila pol vinograda v Kalčinaru in dva kosa vinograda z zemljiščem v okolišu Kaverije, hčerki Mariji pa je namenila denar za nakup bombažnega barhanta. Izvršitelja njene poslednje volje naj bi bila Cuničina otroka Almericus in **Boneta**, ki ju je določila za svoja glavna dediča.

V zapisih je sled zapustil zlasti Facinov sin **Almericus**. Ukvarjal se je s kreditnimi posli. Skupaj z bratrancema Almericom in Petrom, sinovoma strica Dominica, z bratrancem Iohanesom, sinom strica Henrica Petrongne imenovanega Barchaça, in piranskim meščanom Leonom iz Kopra, je 24. 2. 1334 posodil bratrancu Cadusu, nezakonskemu sinu strica Dominica, 96 liber (VK 4, f. 227). V kreditne posle je vstopal včasih s sodolžniki kot glavni dolжник, npr. 14. 5. 1337, ko je bil njegov bratranec, Dominicov sin Petrus, eden dveh sodolžnikov–pôrokov (VK 7, f. 42^v), ali pa kot sodolžnik–pôrok, npr. 29. 11. 1338, ko je bil glavni dolжник za posojilo florentinskega kreditorja njegov stric *ser* Dominicus de Petrogna, katerega sin Petrus in nečak Almericus, sin pokojnega Facina Petrogne, sta bila prav tako sodolžnika (VK 8, f. 98^v), ali 22. 2. 1339, ko je bil ob najetju posojila glavni dolжник Almericov istoimeni bratranec, Dominicov sin Almericus, medtem ko sta bila stric *ser* Dominicus Petrogne in bratranec Almericus, sin pokojnega Facina de Petrogna, sodolžnika (VK 8, f. 136^v). Facinov sin Almericus je bil 11. 5. 1337 skupaj z Dominicovim sinom, svojim bratrancom Petrom, eden treh upnikov za posojilo

(VK 7, f. 39^v). Almericus je bil vpet tudi v poravnave dolgov (7. 11. 1338, VK 8, f. 96; 7. 11. 1338, VK 8, f. 96). Zadolževal se je v zvezi z žitom (3. 6. 1330, VK 2a, f. 29^v; 11. 3. 1338, VK 7, f. 190; 7. 6. 1344, VK 11, f. 28^v), z vinom, namenjenim izvozu (21. 11. 1338, VK 8, f. 103^v), 17. 5. 1344 skupaj z bratrancem Almericom, sinom strica Dominica (VK 11, f. 17^v). Bil je eden dveh prejemnikov poravnave dolga za vino, namenjeno trgovanju na tujem (3. 5. 1344, VK 11, f. 19^v). Z izvozom vina je verjetno povezan tudi Almericov dolg za barko (20. 11. 1338, VK 8, f. 102).

Od posesti nepremičnin je zaslediti Almerica kot prodajalca dveh oljk v *Canaçe* (28. 6. 1328, VK 2, f. 74) in polovice koče v Pusterli, ki so jo je delil s stricem *ser* Henricom Petrogna imenovanim Barçaça (7. 11. 1335, VK 5, f. 116^v). V oporoki istega strica Henrica 27. 9. 1342 (Oporoke, 521) se omenja hiša Facinovega sina Almerica v Miljski četrti.

IV. 1. c Dominicovi pravnuki (linija Almericovega sina Henrica Barçaça): Almericus, Iohanes, Nicolaus Donatus, Petrus, Ricarda

Almericus, sin Henrica Petrogne imenovanega Barçaça, je bil včasih sodolžnik za posojilo (11. 2. 1340, VK 8, f. 254), včasih sodolžnik-pôrok za dolg (20. 10. 1338, VK 8, f. 83^v), bil je tudi upnik bratrancu Petru, sinu *ser* Dominica de Petrogna (27. 1. 1337, VK 6, f. 192^v; 22. 10. 1338, VK 8, f. 91^v). Kupil je dva kosa vinograda v Nožedu (20. 2. 1340, VK 8, f. 245^v), z bratom Petrom pa je zamenjal vinograd v Kampolinu za polje na območju Portoroža (1. 3. 1344, VK 9, f. 54^v). Omemba njegovih nepremičnin je zabeležena v testamentu njegovega brata Iohanesa. Ta je v oporoki 17. 9. 1338 (Oporoke, 457) bratu Petru in sestri Richardi volil vinograd v Kampolinu ob Almericovem vinogradu, bratu Almericu pa je namenil vinograd v Šentjane – svoj in del svoje žene Marije. Almericov oče Henricus je dal 27. 9. 1342 zapisati oporoko (Oporoke, 521), po kateri naj bi sin Almericus dedoval del vinograda v Pacugu. Očetov testament omenja tudi Almericov vinograd v Rižente. Almericova mati Odorlica pa je 15. 2. 1341 Almericovi hčerki, svoji vnukinji Odorlici, zapustila denar za nakup oblačil (*gonella*) ob poroki (Oporoke, 500).

Almericus je dal zapisati testament 1. 3. 1344 (Oporoke, 547) v svoji hiši v Miljski četrti. Za izvajalca oporoke in varuha otrok je imenoval brata Petra in ženo Marijo, ki je bila noseča. Za dediče svojega imetja je določil hčerko Odorlico in enega ali več otrok, ki bi jih njegova žena rodila po njegovi smrti. Če bi kateri od otrok umrl brez dedičev, bi njegov del dediščine prešel na druge, če bi umrli vsi, pa bi imetje prešlo na testatorjeva brata Petra in Nicolausa, pri čemer je bilo potrebno poravnati še dolg notarju Iohanesu, sinu *ser* Henrica Petrogne.

Almericova žena Marija je dala zapisati oporoko 11. 11. 1348 (Oporoke, 920) v svoji hiši v Miljski četrti. Možu Almericu, ki je bil očitno še živ, je namenila del polja v Portorožu, za izvajalca testamenta pa je izbrala moža Almerica, svojega sorodnika Almerica, sina pokojnega Iohanesa Maçarolis, in svojo sestro Eufemijo. Za glavni dedinji je določila hčerki Odorlico in Catarino; če bi umrli, bi Almericus, sin Iohanesa Maçarolis, dobil 16 liber, ostalo pa testatorkina sestra Eufemia. Za skrbnika (*tutor*) je

imenovala moža Almerica in sestro Eufemijo. – Almericov potomec bi špekulativno sodeč po imenih mogel biti Henricus, sin Almerica de Petrogna, ki je bil 1350 priča ob poravnavi (CP II, št. 215).

Tudi Henricov sin **Iohanes** se je občasno zadolžil: 30. 1. 1334 je pri očetu vzel posojilo od kredita, ki ga je oče sprejel za občino (VK 4, f. 201^v). Za posojilo se je včasih zadolžil sam (18. 6. 1337, VK 7, f. 70^v; 3. 10. 1339, VK 8, f. 207) ali kot sodolžnik, npr. 28. 4. 1337 skupaj z očetom (VK 7, f. 25). Občasno je bil tudi upnik za posojilo, npr. 6. 10. 1333 svojemu stricu *ser* Dominicu (VK 4, f. 107^v). Skupaj z Dominicovima sinovoma, bratrancema Almericom in Petrom ter z njunim svakom Leonom iz Kopra, z bratrancem Almericom, sinom strica Facina, in še dvema kreditorjema je 24. 2. 1334 izročil bratrancu duhovniku Cadusu, nezakonskemu sinu strica Dominica, 96 liber posojila (VK 4, f. 227). Za ženo Marijo, hčerko pokojnega Petra Iacomina, je 7. 6. 1338 plačal za pridobitev hišice (*domumcula una parva*) v Poljski četrti za rodbino (VK 8, f. 38). L. 1337 je opravljal funkcijo sodnika ob poravnavi s sinom tesarskega mojstra Ognobene-ja glede dela na piranskem mandraču (CP II, št. 128), in ko so podestat in sodniki imenovali Henrica, sina pokojnega Iohanesa de Petrogna, za zastopnika za sprejem posojila za Piran (CP II, št. 130).

V svoji hiši v Poljski četrti je dal 17. 9. 1338 zapisati poslednjo voljo (Oporoke, 457). Ženi Mariji je namenil del hiše v Poljski četrti poleg njune hiše. Maria in Iohanesov brat Petrus naj bi bila izvršitelja oporoke, po kateri bi bila glavna dediča Iohanesova in Marijina otroka Petrus in Lucia. Bratu Petru in sestri Richardi je zapisal vinograd v Kampolinu ob vinogradu brata Almerica, ki naj bi podedoval tudi vinograd v Šentjane – Iohanesov in del Iohanesove žene Marije. Dediča ostalega imetja naj bi bila Iohanesova starša Henricus in Odorlica. – Iohanesove hčerke, svoje vnukinje Lucije, se je v svojem testamentu, zapisanem 27. 9. 1342 (Oporoke, 521), spomnil Iohanesov oče Henricus: ob poroki naj bi dobila določeno vsoto denarja. V Henricovi oporoki se omenja hiša vdove (!) in dedičev Henricovega pokojnega sina Iohanesa. Tudi Iohanesova mati Odorlica je v testamentu, zapisanem 15. 2. 1341 (Oporoke, 500), za priložnost poroke zapisala vnukinjama Luciji in Čaneti, hčerkama svojega pokojnega sina Iohanesa, in vnukinji Odorlici, hčerki sina Almerica, denar za nakup oblačil (*gonella*).

Gospa Marija, žena pokojnega Iohanesa, nekoč (*olim*) sina *ser* Henrica de Petrogna imenovanega Barchaça, je 9. 8. 1349 (VK 9, f. 228^v–229) kot varuhinja svojih in Iohanesovih otrok Petra in Zanette menjala pol hiše in hišo–kuhinjo (*cochina*) v Poljski četrti za hišo–kuhinjo s teraso (*solarium*) in okoliško zemljišče v Osrednji četrti, pri čemer ji je pripadla še razlika v denarju. V svoji hiši v Osrednji četrti je dala 14. 8. 1348 zapisati testament (Oporoke, 837), katerega določila naj bi izvršili njena brata Iacobinus in Iohanes ter hčerka Lucia. Slednja naj bi dobila pol vinograda v Kazarole, pol vrtov v piranskem predelu *Cararia maiora*, prostor v cerkvi sv. Jurija ter oblačila (*capa, tunica, epitogium*). Ostalo imetje bi pripadlo otrokoma Petru in Zaneti, katerih skrbnica naj bi bila sestra Lucia. V primeru njune smrti bi polovica premoženja pripadla Luciji, druga polovica pa omenjenima testatorkinima bratoma. Čez dve leti, 7. 6. 1350 je Marija dala na istem mestu zapisati nov testament (Oporoke, 1055) z manjšimi spremembami. Hčerki Luciji je tokrat namenila cel vinograd in cel vrt na zgoraj omenjenih lokacijah ter oblačilo

(*epitogium*). Izvajalca oporoke naj bi bila testatorkin brat Iohanes²⁶ in hčerka Lucia, glavna dediča ostalega imetja pa bi bila otroka Petrus in Zaneta.

Njena in Iohanesova hčerka **Lucia** je dala zapisati testament 25. 9. 1347 (Oporoke, 656). V njem je za izvajalko določil oporoke in dedinjo imenovala mater Marijo.

Henricov sin **Nicolaus (Donatus)** je naveden v očetovi oporoki 27. 9. 1342 (Oporoke, 521) kot glavni dedič premoženja, medtem ko naj bi njegova brata Almericus in Petrus poskrbela za uresničitev očetove poslednje volje. V oporoki njegove svakinje Fumije, žene njegovega brata Petra, se 6. 8. 1350 omenja njegov vinograd v Strunjanu (Oporoke, 1056).

Svojih sorojencev, Henricovega sina **Petra** in hčerke Richarde, se je z volilom v oporoki 17. 9. 1338 (Oporoke, 457) spomnil njun brat, Henricov sin Iohanes. Namenil jima je vinograd v Kampolinu ob vinogradu brata Almerica. Henricova žena Odorlica je sinu Petru v oporoki 15. 2. 1341 (Oporoke, 500) zapisala kos vinograda v Strunjanu poleg njegovega vinograda, po testamentu očeta Henrica s 27. 9. 1342 (Oporoke, 521) pa naj bi mu pripadla del vinograda in kos zemljišča v Strunjanu.

Petrus je omenjen 1. 3. 1344, ko je z bratom Almericom menjal polje v Portorožu za vinograd v Kampolinu (VK 9, f. 54^v). Več o njegovi družini pove oporoka (njegove žene) Fumije, "žene Petra, sina pokojnega Henrica Petrogna imenovanega *Barchaza*", zapisana 6. 8. 1350 v Miljski četrti poleg hiše, ki je nekdaj (*olim*) pripadala Petrovemu bratrancu Anoe-ju, sinu pokojnega Dominica de Petrogna (Oporoke, 1058). Fumia je hčerkama Mariji in Flori namenila oblačila in galanterijo (*pannos et ornamenta*), kar naj bi prejeli ob polnoletnosti. Določila oporoke naj bi izpolnila Fumijin mož Petrus in njena sestra Maria. Ostalo premoženje naj bi pripadlo otrokom Pelegrinu, Mariji in Flori. Če bi pomrli brez dedičev, bi Fumijinemu možu Petru pripadel del vinograda v Strunjanu poleg vinograda njenega svaka Nicolausa, sina njenega pokojnega tasta *ser* Henrica Barchaça, vse drugo pa naj bi dobila njena sestra Maria.

Henricova hčerka **Ricarda** naj bi po določilih oporoke brata Iohanesa s 17. 9. 1338 (Oporoke, 457) skupaj z bratom Petrom podedovala vinograd v Kampolinu, oče Henricus pa ji je v oporoki 27. 9. 1342 (Oporoke, 521) volil dve hiši drugo ob drugi in pol koče, ki si jo je delil s čevljarjem Georgijem v Miljski četrti. Namenil ji je še vinograd v Padernu in vinograd v Rižente, iz njegove in iz posesti njegove žene, Ricardine matere Odorlice, pa naj bi ji pripadla še polovica vrta v *Valmaragi*, notranja oprema hiše (*infradomus*) in oblačilo (*epitogium coredatum*).

IV. 2. a Dominicovi pravniki (linija Henricovega sina Iohanesa): Almericus, Dominicus, Henricus, Marquardus, Petrus, Pretus

Almericus, sin pokojnega gospoda Iohanesa de Petrogna,²⁷ se omenja 25. 4. 1325 kot dolжник za prejeto posojilo (VK 1, f. 31bis). Občasno je bil ob prejemu posojila sodolжник: 7. 6. 1325 je bil eden dveh sodolžnikov za prejeto posojilo, glavni dolжник pa je bil očetov

26 Brat Iacobinus, omenjen v prejšnji oporoki, je verjetno že umrl.

27 Njegov istoimeni ugledni stric, ki je umrl 1328, se verjetno v tovrstne posle ni več spuščal.

bratranec Dominicus, sin pokojnega gospoda Almerica Petrogne (VK 1, f. 53^v). V letih 1329, 1330, 1334 in 1337 je bil večkrat upnik za posojilo (npr. 12. 2. 1329, VK 2, 225; 10. 3. 1330, VK 2a, f. 5^v; 3. 2. 1334, VK 4, f. 119^v; 21. 7. 1337, VK 7, f. 87^v). Posegal je v trgovino z vinom: 10. 5. 1337 se je zadolžil za nakup vina, s katerim se je odpravil trgovat (VK 7, f. 39), 21. 9. 1336 pa je na kredit prodal vino, namenjeno trgovanju na tujem (VK 6, f. 120^v).

Imel je tudi plačano osebje: 29. 6. 1328 je bil upnik za posojilo svojemu hlapcu (*famulus*) (VK 2, f. 73), 25. 7. 1328 je najel delavca za eno leto (VK 2, f. 91^v). Posedoval je živino, ki jo je dajal v živinorejsko družbo *socido*: 26. 8. 1325 je dal v *socido* drobnico (VK 1, f. 89), 18. 5. 1328 dva vola in kravo (VK 1, f. 50^v), 9. 10. 1328 štiri črede po štirideset glav drobnice (*quarnaria pecudum*) (VK 2, f. 131), 19. 8. 1330 dva vola in kravo (VK 2a, f. 53), 15. 11. 1330 štiri črede po štirideset ovac, tri krave in tri teleta (*mançolus*) (VK 2a, f. 58). Mati Grimelda mu je v testamentu 4. 11. 1336 (Oporoke, 386) dodelila svoj del drobnice *in Carso*.

Razpolagal je tudi s pravico do ribolova. Skupaj z Venerijem, sinom pokojnega mojstra Odorlica, je bil 4. 3. 1330 upnik za strunjansko ribolovno močvirje (*palus*) (VK 2a, f. 3), ki ga je 8. 7. 1330 oddal v najem, pri čemer si je pridržal pravico do polaganja mrež (VK 2a, f. 45). Iz tega razmerja je 30. 9. 1330 izšla zadolžnica najemnika omenjenega močvirja upniku Almericu (VK 2a, f. 58^v). Ta je bil 28. 12. 1328 eden treh upnikov dvema ribičema za vlečno mrežo (*trata*) (VK 2, f. 192), podobno je bil eden treh upnikov za kupnino za prodane ribiške mreže 9. 4. 1330 (VK 2a, f. 13).

Bil je imetnik številnih kmetijskih nepremičnin. Mestni glasnik je 4. 3. 1330 naznanil, da je Almericus, sin pokojnega gospoda Iohanesa Petrogne, kupil od (očetove sestrčne) gospe Marije, hčerke pokojnega Almerica Petrogne, vinograd na območju Portoroža (VK 2a, f. 3^v). Almericus je 6. 5. 1330 na dražbi kupil vinograd v Mogoronu (VK 2a, f. 26), 1. 1. 1335 pa vinograd z zemljiščem v Parecagu (VK 4b, f. 195^v). Klicar je 4. 2. 1336 razglasil, da je Almericus 22. 1. 1336 kupil prazno, neobdelano zemljišče na lokaciji Kazarole (VK 5, f. 171^v). 2. 10. 1334 je prodal vinograd z zemljiščem v Puzzolu (VK 4b, f. 142^v). Imel je tudi bivanjske nepremičnine: mestni klicar je 29. 11. 1338 objavil, da je Almericus, sin pokojnega *ser* Iohanesa de Petrogna, 25. 11. kupil del hiše v Osrednji četrti (VK 8, f. 103^v–104). Hišo v Poljski četrti v predelu *Carrara parva* pa je 3. 4. 1348 zamenjal za hišo v Osrednji četrti (VK 9, f. 143^v–144).

Almericus je opravljal razne naloge za mesto: 12. 1. 1329 je bil en treh odgovornih prejemnikov posojila za Piran (VK 2, 202^v), 15. 1. 1331 je omenjen kot upravnik žitnega skladišča (*fonticarius*) (VK 2a, f. 93^v), 1334 je bil eden štirih piranskih sodnikov (CP II, št. 105). Istega leta je kot modrec (*sapiens*) prisostvoval dogovoru Pirana z bratoma de Casto glede razmejitve Pirana s Kaštinjolom, ki naj bi jo označevalo dvanajst stebrov (CP II, št. 110), in ob določanju meje Kaštinjola (CP II, št. 111). *Ser* Almericus, sin pokojnega Iohanesa de Petrogna, je bil eden dvanajstih pôrokov, ko so 14. 8. 1337 podestat in sodniki imenovali njegovega brata Henrica, sina pokojnega Iohanesa de Petrogna, za zastopnika za sprejem posojila za mesto (CP II, št. 130).

Njegova žena Binola je v prisotnosti svojega brata vicedomina *ser Ricotta* (Henrica) Vitali in sinov Iohanesa in Henrica dala 5. 8. 1348 v svoji hiši v Osrednji četrti zapisati

oporoko (Oporoke, 789). Grimeldi, hčerki pokojnega svaka Marquarda, in Pretu, sinu pokojnega svaka Preta, je zapustila 10 soldov velikih denarjev (po 32 soldov malih denaričev ali 16 liber), nečakinjama Boni in Ricardi, hčerkama pokojnega brata *ser Venerija Bello* oblačili (*gonella*), svoji hčerki Ricardi, ženi notarja Marca Tayacoço oblačili (*epitogium* in *gonella*), drugi hčerki Drudi, ženi Henrica, sina Marca Tayacoço, pa več oblačil (*zuppa*, *gonella*, *epitogium*, *capa*). Dediči ostalega imetja naj bi bili sinovi: Iohanes, Henricus, Petrus, Marquardus, Pretus in Dominicus. Mož *ser Almericus* naj bi do smrti užival njen del v dveh drugi ob drugi zgrajenih hišah v Osrednji četrti. Skrbnik za Marquarda, Pretta in Mengolina naj bi bil do njihovega šestnajstega leta oče Almericus. Oporoka omenja med imetjem tudi živino (*animales*, *bestiae*) ter obdelana zemljišča za žitni posevek *super Carso*. Binolina oporoka razkriva številno potomstvo zakoncev, ki so ga sestavljali sinovi Dominicus, Henricus, Iohanes, Marquardus, Petrus, Pretus in hčerki Druda in Ricarda, katerih soproga sta bila oče in sin.

Dominicus (ali Mengolinus), sin pokojnega Iohanesa Petrogne, je nastopil kot upnik za vino, namenjeno izvozu (12. 8. 1339, VK 8, f. 192). Ukvarjal se je z rejo drobnice: Mengolinus (Dominicus), sin pokojnega *ser Iohanesa Petrogne*, je 5. 4. 1344 izročil v živinorejsko *socido* pet čred drobnice s po štirideset glavami, navrh pa še šest glav drobnice: velikih, malih in koštrunov (*moltonus*) (VK 11, f. 13^v). Mati Grimelda je 4. 11. 1336 sinu Mingolinu zapustila dva vola za oranje (Oporoke, 386).

Imel je več nepremičnin: 6. 1. 1334 je odkupil komunalne dajatve za dva svoja vinograde na ravnici Nožed in v Piaggio v Portorožu (*Playoladum*) (VK 4, f. 206^v–207). Meja Kaštinjola, ki so jo določali 30. 7. 1334 (CP II, št. 111), je prečkala njegov (*Mengolini de Petrogna*) vinograd. Novembra istega leta je Mengolinus, sin pokojnega *ser Iohanesa de Petrogna*, kupil prazno zemljišče v Strunjanu na lokaciji Viaro (CP II, št. 111), 1349 pa se omenja njegova hiša v Poljski četrti (CP II, št. 202).

Mengolinus se 23. 12. 1347 navaja kot eden od skrbnikov mladoletne sirote (VK 9, f. 136). Oporoko je dal zapisati v svoji hiši v Stolni četrti 18. 11. 1350 (Oporoke, 1111). Hčerki Grimeldi je namenil oblačilo (*gonella*). Za izpolnitev določil oporoke naj bi poskrbeli Dominicov brat *ser Almericus*, žena Mathelda in hči Grimelda. Nečaku Iohanesu, sinu brata Marquarda, je zapisal 20 liber ob poroki. Ostalo imetje naj bi podedovali njegovi otroci Iohanes, Marquardus, Pretus in Almericus in sin ali hčerka ali več otrok, ki bi jih rodila njegova žena Matelda. Če bi vsi otroci umrli nepolnoletni brez dedičev, bi pol zapuščine pripadlo Grimeldi, pol pa bi se prodalo in izkupiček porabilo za dušni blagor. Za varuhe je testator določil brata *ser Almerica*, ženo Matheldo (dokler bi živela v vdovstvu) in brata *ser Henrica*.

Testament njegove žene Matelde je bil zapisan v njeni hiši v Poljski četrti 8. 6. 1350 (Oporoke, 1057) v prisotnosti njenega svaka, moževega brata Almerica in njenega očeta *ser Adalpera Stachine*. Hčerki Grimeldi je zapustila 6 starov (približno 5 hektolitrov) žita, oblačila in galanterijo (*panos et ornamenta*) razen srebrnega pasu (*centura*) in oblačila (*gonella*), ki naj bi pripadla Mateldini sestri Ysaldi. Ostalo imetje naj bi dedovali sinovi Iohanes, Marquardus, Pretus in Almericus. Če bi kdo umrl brez dedičev, bi njegov del prešel na ostale, če bi umrli vsi, bi bila dedinja Grimelda. Mateldin mož bi smel uživati njen del dveh hiš v Poljski četrti nad mestnim trgom, kjer je stanoval.

Iohanes in Grimelda sta imela tudi sina **Henrica**. Čeprav jih navajamo na tem mestu, je potrebno opozoriti, da pri omembah Henrica Petrogne, kjer ime očeta ni navedeno, ni povsem zanesljivo, ali gre vselej za tega Henrica.

Rigo (Henricus) *de Petronga* je 1305²⁸ sodeloval pri prodaji vinograda v Viaru poleg vinograda Dominica *Petrone* izvajalcu testamenta dedinje (NK 13, št. 266). Prodaja je bila oklicana še istega dne (nedelja) (NK 13, št. 267). L. 1312 se omenja hiša *Erici Petrone* v Miljski četrti (NK 13, št. 382). *Ser* Henricus de Petrogna je istega leta prisostvoval oddaji zemljišča v S. Bassu v dedni zakup (*emphyteosis*) (CP II, št. 30).

Poplava omemb Henrica Petrogne oz. Henrica, sina pokojnega (gospoda) Iohanesa Petrogne, sledi po 1325. *Ser* Henricus Petrogna se dvakrat omenja v vlogi priče: 1342 je bil prisoten ob osamosvojitvi sinov izpod družinskega okrilja (CP II, št. 158), 1348 pa je bil priča terjatvi do nekdanjega piranskega kreditorja Francisca Benčini, ki ji je nasprotoval kreditorjev zastopnik (CP II, št. 191). Včasih mu je bila zaupana naloga pooblaščenca za prejem testamentarnega volila (12. 8. 1328, VK 2, f. 105^v–106). V imenu otrok (brata) Marquarda je 1. 6. 1338 po mesec dni starejši sodbi moral poravnati določeno vsoto (VK 8, f. 37^v). Kot varuh Sclavona, Iohanesa, Preta in Grimelde, sirot (brata) Preta, sina *ser* Iohanesa de Petrogna, je 1337 nastopil kot upnik za delež, ki je otrokom pripadal po dobra štiri leta starejšem zapuščinskem popisu (CP II, št. 131). V enaki vlogi je 6. 6. 1338 prejel denar po zadolžnici iz oktobra prejšnjega leta (VK 8, f. 39). V imenu prebivalke Kopra je 20. 6. 1328 poravnal starejše posojilo (VK 2, f. 57).

V kreditnih poslih je bil redko dolžnik (2. 11. 1325, VK 1, f. 110), pogosto pa upnik (npr. 2. 8. 1328, VK 2, f. 99; 27. 5. 1330, VK 2a, f. 25; 29. 1. 1331, VK 2a, f. 99^v; 23. 5. 1333, VK 4, f. 36; 15. 6. 1335, VK 5, f. 49) za posojilo. Včasih je bil upnik za plačilo za vino, ki ga je prodal na kredit (7. 4. 1336, VK 6, f. 26^v), bil je upnik za vnaprej plačano žito (18. 5. 1337, VK 7, f. 52^v). Kot upnik je terjal odškodnino za dva izgubljena soda (*bota*), ki ju je bil posodil (26. 6. 1336, VK 6, f. 66). L. 1343 je bil pôrok (*pleço*) za Pazinčana in Tržáčana, ki sta kupila konja. Da bi zanju plačal 50 liber, je prodal 45 urn (dobrih 29 hektolitrov) vina. Vino pa je veljalo 40 soldov velikih denarjev oz. 64 liber, zato je Henrik od kupcev konja zahteval, da mu vrneto razliko (CP II, št. 168). Včasih je bil primoran poravnati račune po sodni odločitvi: po sodbi 7. 7. 1337 naj bi *ser* Henricus de Petrogna izplačal posredniku Sitigoya iz Kaštinjola za nakup mlina (VK 7, f. 80). Ob sporu za testament 22. 6. 1328 so bili trije, med njimi *Giricus* (Henricus) de Petrogna, obsojeni na plačilo (VK 2, f. 183–183^v).

Investiral je tudi v trgovsko poslovanje. 13. 6. 1330 je izročil denar partnerjema, od katerih je bil eden njegov brat Marquardus, sin pokojnega *ser* Iohanesa Petrogne. Odšla naj bi v Zadar ali drugam kupit sir ali kaj drugega, nato pa kupljeno peljala prodat v Piran ali drugam. Obračun stroškov in mornarjev naj bi sledil deset dni po povratku, dobiček pa bi se delil na tri dele (VK 2a, f. 31^v).

Henricus, sin pokojnega Iohanesa Petrogne, je 24. 5. 1337 kot prokurator/sindik Pira-na kupil nekakovostno žito od posrednika florentinske uvozniške družbe, čemur je sledilo pravdanje prek zastopnikov (CP II, št. 125). *Ser* Henricus de Petrogna je 5. 3. 1345 plačal

28 Rojen bi bil predvidoma med 1275 in 1280.

za 300 starov (blizu 250 hektolitrov) žita uvoznikom–družabnikom; žito je bilo morda namenjeno mestnemu žitnemu skladišču (VK 11, f. 95^v).

Najemal je plačane hlapce. 7. 8. 1328 se omenja njegov nekdanji (*olim*) hlapec (*famulus*) (VK 2, f. 101^v–102), 3. 5. 1330 je za eno leto najel delavca (VK 2a, f. 20^v). Za delo je plačeval vnaprej in s tem postal upnik za delovne obveznosti do bivšega uslužbenca (*servicialis*) (9. 4. 1330, VK 2a, f. 14) oz. do bivšega hlapca (*famulus*) (16. 8. 1336, VK 6, f. 111). Imel je živino, za katero je skrbel vzdrževalec *soçalis*, ki se omenja 27. 2. 1329 (VK 2, f. 237^v) in 19. 3. 1325 (VK 1, f. 5^{4or}). Njegov *soçalis* je 27. 2. 1329 dolgoval za gostilniško vino (VK 2, f. 237), 17. 11. 1337 pa mu je bil *soçalis* dolžan za posojilo (VK 7, f. 141).

Nekajkrat je naveden kot lastnik živine v živinorejski družbi *socidi*: 2. 8. 1328 je za tri leta investiral vanjo devet svinj (VK 2, f. 99), 16. 12. 1330 šest svinj (VK 2a, f. 79), 24. 10. 1333 pet čred po štirideset glav drobnice in še osem glav (VK 4, f. 113–113^v), 17. 11. 1337 pa pet čred po štirideset glav drobnice in koštrunov in še 31 glav drobnice (VK 7, f. 140^v–141).

Premožni in ugledni Henricus je sodeloval pri najemu posojil za mesto. *Ser* Henricus (*Rigus*) de Petrogna je bil 1329 med Pirančani, ki so najemali kredit za Piran. Skupaj z drugimi se je zavezal vrniti posojilo in jamčil s svojim imetjem (CP II, št. 67). Tega in naslednjega leta mu je bila zaupana tudi naloga (pre)posojanja mestnih kreditov na drobno posojiljemalcem (CP II, št. 19; 6. 5. 1330, VK 2a, f. 21^v). *Ser* Henricus de Petrogna, sin pokojnega *ser* Iohanesa de Petrogna, je bil 19. 6. 1330 eden od dvajsetih Pirančanov, ki so sprejeli posojilo za Piran (VK 2a, f. 40). L. 1333 je Henricus Petro(n)gne naveden med dvanajstimi odgovornimi piranskimi pôroki ob sprejemu kredita za mesto (CP II, št. 92, 93). Podestat in sodniki so ga 1337 imenovali za zastopnika za sprejem posojila (CP II, št. 130). Henricovo poroštvo in prisotnost sta 1331, 1333, 1337 in 1338 zabeležena ob vračilih piranskih dolgov upnikom (CP II, št. 74; CP II, št. 83; CP II, št. 123; CP II, št. 135). L. 1342 se omenja poldrugo leto starejši zapis, v katerem je *ser* Henricus (*Enricus*) de Petrogna naveden med pôroki za vračilo posojila kreditorju (CP II, št. 151).

Tuji kreditorji so pri posojanju obračunavali neupravičene obresti (*usure*), zato je piranska komuna imenovala zastopnike in modrece (*sapientes*), da so jih od dedičev odušnih kreditorjev terjali nazaj. Henricus de Petro(n)gna se konec štiridesetih let (1349 in 1350) redno pojavlja v tej vlogi (CP II, št. 203, 208, 210, 211, 212).

Pogosto je posloval z nepremičninami. Henricus, sin pokojnega *ser* Iohannis de Petrogna, je 26. 4. 1325 kupil vrt z zemljiščem v Parecagu (VK 1, f. 31bis); kot kupec vrta se omenja tudi 23. 3. 1330 (VK 2a, f. 8^v) in 28. 9. 1336, ko je kupil vrt v Marčani (VK 6, f. 125^v). Iz imetja gospe Flore, vdove po očetovem bratrancu *ser* Almericu de Petrogna, je 15. 5. 1328 na dražbi kupil polje v okolišu *Canaça*, nato še eno polje (VK 2, f. 50). Iz Florinega imetja je 29. 4. 1330 kupil tudi zemljišče z vinogradom v Lucanu (VK 2a, f. 19). 3. 6. 1330 je kupil vinograd *de super callem* (VK 2a, f. 35^v), 20. 1. 1331 vinograd z oljkami v Parecagu (VK 2a, f. 102), 7. 4. 1333 še en vinograd prav tam (VK 4, f. 17). Za hišo, ki jo je 13. 8. 1335 kupil v Stolni četrti (VK 5, f. 75), se je kasneje pravdal s sorodniki lastnika, a jo je uspel obdržati (3. 10. 1335, VK 5, f. 109^v). 18. 11. 1334 je kupil stopnice (*scalle*) v Miljski četrti (VK 4b, f. 164), 29. 9. 1335 pa je odstopil svoje pravice do kamnitih stopnic (*scala lapidea*) v Stolni četrti (VK 5, f. 96–96^v). Hiša Henrica Petrogna je 1338 omenjena na mestnem trgu (*platea comunis*) v Poljski četrti (CP II, št. 136).

Investiral je tudi v gradnjo in nakup mlinov. Piranski Veliki svet je 1. 12. 1336 dal za 29 let v najem Henricu, sinu pokojnega Iohanesa Petrogne, zemljišče z vodo, kjer je smel postaviti mlin ob ustju pritoka *Roye* v Drnico (*in capite aque Roye labentis in flumen Siçolarum*) ob travniku oglejskega patriarha. Od mlina naj bi občini letno plačeval 12 velikih denarjev (32 soldov) (VK 6, f. 178–178^v). 7. 7. 1337 je posredno omenjen nakup mlina s strani *ser* Henrica de Petrogna od prebivalca Kaštinjola, za katerega še ni poravnal kupnine (VK 7, f. 80). Henricus je 13. 2. 1345 prosil podestata za dovoljenje za gradnjo mlina v *fontana antonia*; od objekta bi plačeval star žita na leto (VK 11, f. 85^v–86). Ogled terena je sledil 17. 2. 1345 (VK 86–86^v).

Henricus (tudi *Anrico*) Petrogne (de Petrogna) je bil mestni sodnik in je nastopal ob podestatu, tako 1332 v razsojanju v denarni pravdi (CP II, št. 78) in ob delitvi premoženja zakoncev (CP II, št. 79). Sodnik gospod Henricus de Petrogna je bil proti koncu istega leta ena od prič ob dražbi šestine stolpa in kočice imenovanih *Pilona*, ki se je odvijala v Velikem svetu (CP II, št. 81). Sodniško službo je opravljal tudi 1333 (CP II, št. 91). Ob redakciji statuten 1332 je bil Henricus Petrogne med navzočimi modreci (Pahor & Šumrada, 1987, 20).

Konec štiridesetih let je *ser* Henricus de Petrogna večkrat omenjen v zvezi s prošnjo za investicijo v fevd desetine na Savudriji (*in Carsso*), naslovljeno na koprskega škofa. 15. 11. 1349, ko je bil sodnik njegov sin *ser* Iohanes *ser* Henrici de Petrogna, je bil on sam izbran za enega od štirih zastopnikov, ki naj bi od koprskega škofa sprejeli investituro v fevd desetine *Carsii* (CP II, št. 204), a je 10. 1. 1350 sodelovanje odklonil (CP II, št. 205).

Nicolotta, žena *ser* Henrica Petrogne, je v oporoki, zapisani 18. 8. 1348 v svoji hiši v Stolni četrti (Oporoke, 854), volila sinovoma Iohanesu in Laponu denar, hčerki Ystriji pa vinograd z jablanami v dolini Nožed pri velikem potoku (*aquarium magnum*). Po njeni smrti bi to pripadlo dedičem testatorke. Hčerki Mariji je namenila oblačila in galanterijo (*capa, panni in ornamenta*). Za izvajalca oporoke je imenovala moža *ser* Henrica de Petrogna in otroke Iohanesa, Preta in Ystrijo. Glavnino premoženja, s katerim naj bi do smrti gospodaril njihov oče, naj bi prejeli otroci Petrogna, Pretus, Mengolinus in Maria. – V številnem potomstvu zakoncev je bilo sedem otrok, pet sinov: Iohanes, Laponus, Mengolinus, Petrogna in Pretus ter dve hčerki: Istria in Maria.

Henricova hčerka (Dominicova prapravnukinja) **Istria** se je 1341 podajala v zakon. Njen ženin Iohanes, sin pokojnega *ser* Andree Petenarija, je od tasta *ser* Henrica de Petrogna za nevestino doto 31. 7. 1342 po ženitnem dogovoru z 11. 3. 1341 prejel dragocene premičnine in opremo: oblačili (*gonella, guarnaçonus*) iz škrlata s hermelinom (*varotta*) v vrednosti 70 liber, bordure (*frisatura*) in zlate vezenine (*doplonus*) vredne 6 liber, zlate ali posrebrene pečatne prstane (*stampa*) in sponke (*axole*) vredne 40 liber, zlato okrasje (*stropoli*) vredno 5 soldov velikih denarjev in 6 velikih denarjev, zlato naglavnico (*scufiglia*) za 2 solda velikih denarjev, nakit (*çoa, cerclelus*) iz biserov ocenjen na 27 liber, pas (*centura*) izdelan s srebrom za 7 liber, oblačili iz florentinske tkanine pepelnate barve z dodatki, oblačilo iz zelenega florentinskega sukna z dodatnimi rokavi (*manicia*) in životci (*busta*), oblačilo iz svetlo zelenega žameta s purpurno svilo (*cendato vermiglio*) z dodatki, oblačilo iz modrega in škrlatnega blaga z dodatki, tuniko (*çuppa*) iz svilene tkanine (*cendalum*) z dodatki v vrednosti 50 liber, dva para platnenih rjuh (*linteamen*),

pet tunik (*canisia*), enajst kosov med prti (*tovaglia*), prtički za brisanje rok (*façolus a tergendu manus*) in pregrinjali (*mantile*) ocenjenih na 24 liber, posteljo z baldahinom (*lectum cohoptertum*) in blazino (*plumacium*) ocenjeno na 28 liber, sod (*vasellum*) vreden 8 liber, kovček (*coffenus*), umivalno skledo (*bacile*), bakren kotel (*raminum*) ocenjeno na 8 liber; skupna vrednost izročene ga je znašala 280 liber (CP II, št. 154). Seznam luksuznih predmetov, ki jih je Istrija dobila v doto, nazorno kaže, kako premožen je bil njen oče.

Pozornost zbujata tudi Henricov sin in Dominicov prapravnuk **Iohanes**. L. 1332 je bil Iohanes, sin Henrica de Petrogna, priča ob pisanju testamenta (CP II, št. 75). 1. 5. 1337 je bil upnik za posojilo (VK 7, f. 37). Notar Iohanes, sin *ser* Henrica de Petrogna, je bil 6. 12. 1338 upnik za kupnino za sod (VK 8, f. 111^v). Po sodbi 2. 10. 1339 mu je pripadlo žito v volneni vrečki (*sachum de lana*) za mletje žita v (njegovem?) mlinu (VK 8, f. 212^v). Plačanec mu je dolgoval vnaprej plačano delo (29. 11. 1338, VK 8, f. 105).

V zvezi z rejo drobnice je sklepal živinorejske *socide*: (Adal)perius Stachine in Iohanes, sin *ser* Henrica Petrogne, sta 22. 11. 1338 dala v *socido* 112 glav drobnice (VK 8, f. 107), 5. 5. 1339 pa 110 glav (VK 8, f. 167^v). Drobno jima je varoval družabnik in *Carso* (3. 5. 1344, VK 11, f. 20).

Iohanes, sin *ser* Henrica, sina pokojnega *ser* Iohanesa de Petrogna, je 22. 12. 1333 kupil vinograd v Liminjanu (VK 4, f. 148), 21. 1. 1334 pa je prodal vinograd v okolišu Gaz (VK 4, f. 203). 30. 6. 1333 je z izplačilom razbremenil svoj vinograd v ravnici Karbonar letnih komunalnih dajatev (VK 4, f. 48). Zanimiv je zaznamek, ki ga 1342 omenja ob trgovanju s knjigami: notar Iohanes, sin *ser* Henrica de Petrogna, je bil navzoč, ko je piranski vicedomin kot komisar duhovnika Nicolausa, kanonika piranske cerkve, pooblastil zastopnika, ki naj bi izterjal 200 liber in več od Petra Saračena iz Padove za knjige pokojnega pravnega strokovnjaka (*iurisperitus*) Nicolausa, za katerih prodajo je bil Petrus zadolžen (CP II, št. 155). Sodnik *ser* Iohanes, sin *ser* Henrica de Petrogna, je bil 1349 prisoten ob izbiri štirih zastopnikov, ki naj bi od koprskega škofa sprejeli investituro v fevd desetine *Carsii*; eden od izbranih je bil njegov oče *ser* Henricus de Petrogna (CP II, št. 204). Iohanes se slabih deset let kasneje (1358) pojavi v redakciji piranskih statutow kot modrec *ser* Iohanes, sin pokojnega *ser* Henrica (Pahor & Šumrada, 1987, 21).

In zdaj nazaj k Dominicovim vnukom: **Marquardus**, sin pokojnega gospoda Iohanesa de Petrogna, je bil večkrat upnik za posojilo (npr. 11. 8. 1330, VK 2a, f. 51). Prejšnji upnik mu je 3. 6. 1333 odstopil pravice do svojega dolžnika (VK 4, f. 51^v). Ukvarjal se je s trgovino na daleč. Skupaj s piranskim meščanom Dominicom, sinom pokojnega *ser* Odorlica iz Trsta, je 13. 6. 1330 prejel denar od (svojega brata) Henrica, sina pokojnega *ser* Iohanesa Petrogne. V Zadru ali drugje naj bi nabavila sir ali drugo blago in ga prodala v Piranu ali drugod. Deset dni po povratku s trgovske poti naj bi opravili obračun in si nato razdelili dobiček na tri dele (VK 2a, f. 31^v). Marquardus je 1333 od prebivalca Chioggie in prebivalca iz Rimini najel plovilo (*lignum Sanctus Nicolaus*), da bi z njim plul v Marke od Ferma do Senigallije po žito (CP II, št. 94). Lastnika plovila bi šla z mornarji na lastne stroške zraven. Žito bi pripeljali prodat v Piran ali Istro.

Kupil je več vinogradov: 15. 5. 1328 (VK 2, f. 46^v) v Vinjolah, potem še 11. 3. 1330 (VK 2a, f. 4) in 9. 4. 1330 (VK 2a, f. 11^v). Po oporoki matere Grimelde, zapisane 4. 11. 1336 (Oporoke, 386) naj bi Marquardus podedoval oljke nad Sečo poleg oljčnega nasada

dediča pokojnega Mengolina, sina pokojnega Iohanesa, sina pokojnega *ser* Almerica Petrogne.

Poročil se je 1328. Njegova izbranka je bila Ystria iz premožne priseljene florentinske družine Peroni (Mihelič, 1980). Od ženinega brata Francisca, sina pokojnega Bonsignora, sina pokojnega Lapa Peroni, je 1. 5. 1328 prejel del plačila (300 od 800 liber) njene dogovorjene dote (VK 2, f. 34), 28. 8. 1328 še 200 liber (VK 2, f. 112^v), 14. 4. 1333 pa še dve oblačili iz škrlata za 150 liber, kar je ded Lapus v oporoki zapustil vnukinji Istriji (CP II, št. 89). Tudi Marquardov doprinos v zakon ni bil zanemarljiv: 5. 6. 1328 (VK 2, f. 64) je bilo ocenjeno imetje, ki ga je gospa Grimelda, vdova po Iohanesu de Petrogna, dala Marquardu za doto: vinograd v Nožedu je bil vreden 29 mark (po 8 liber), del vinograda v Vinjolah 13 mark, vinograd v Portorožu 8 mark, opremljena postelja (*lectum coredatum*), kotel (*calderio*), veriga (*cadena*), bakrena posoda (*vasello de rame*) 40 liber, klop (*banchum*) in vinska kad (*caveglum*) ocenjeni na po 4 libre ter pregrinjalo, prt in tri rute; skupna vrednost dotiranega imetja je znašala 448 liber. Deset let kasneje Marquardus ni bil več med živimi. Njegov brat *ser* Henricus de Petrogna je kot varuh (*tutor*) njegovih otrok 1. 6. 1338 poravnal plačilo po mesec dni starejši sodbi (VK 8, f. 37^v).

Čeprav oče pri njem ni označen kot pokojni, domnevamo, da gre tudi pri **Petru**, sinu *ser* Iohanesa de Petrogna, za sorojenca. 27. 4. 1325 je bil glavni od dveh dolžnikov za posojilo (VK 1, f. 34^v). 13. 3. 1328 je kupil osmino hiše v Stolni četrti, četrt vrta v piranskem predelu *Carara piçola*, četrt vrta v predelu *Castello*, četrt vrta v Lucanu, četrt vinograda v Lucanu, po četrtino vinograda z zemljiščema v dolinah Kaštinjol in Parecag in četrt vrta v Strunjanu (VK 2, f. 2^v).

Pret(t)us, sin pokojnega *ser* Iohanis Petrogne, se omenja 5. 6. 1328, ko sta mu komisarja testamenta prodala kos vinograda v Fizine (VK 2, f. 63). 3. 3. 1330 je pridobil rodbinski vinograd (VK 2a 5^v), 4. 4. 1330 je kupil vinograd (VK 2a, f. 11^v). Iz imetja gospe Flore, vdove po očetovem bratrancu *ser* Almericu de Petrogna je 29. 4. 1330 kupil vinograd v Šentjane; tedaj je opravljal službo cenilca (*extimator*) (VK 2a, f. 19, 19^v). *Ser* Preto je 15. 1. 1331 kupil kos vinogradniškega zemljišča s pritiklinami v Strunjanu (VK 2a, f. 93^v).²⁹ Umril je pred 3. 4. 1333, ko je bil sestavljen zapuščinski inventar njegovih sirot. *Ser* Henricus Petrogna (Preto v brat), varuh otrok pokojnega Preta: Slavona, Iohanesa, Preta in Grimelde, je 18. 10. 1337 kot upnik terjal 112 liber za delež od 22 dukatov (po 5 liber) in 15 soldov velikih denarjev (po 32 soldov malih denaričev) od posejanega zemljišča na savudrijskem Krasu (*Carsum*) ter od žita, vina in volov, ki je po popisu pripadal otrokom. Skupna terjatev v denarju je znašala 136 liber. Otroci naj bi dobili še oklep (*coracia*) z zaščitno ovratnico (*golarum*), meč (*ensis*), nož (*lançeta*) in kopje (*lançonum*) (CP II, št. 131).

Njegova žena gospa Flos (Flor) je bila kot vdova po Pret(t)u de Petrogna 13. 3. 1336 upnica za vnaprej plačano žito in za posojilo (VK 6, f. 15^v). Testament je dala zapisati že štiri leta prej, 14. 5. 1332 (Oporoke, 248), v svoji hiši v Stolni četrti v prisotnosti svaka Almerica, sina pokojnega gospoda Iohanesa Petrogne, in (moževega nečaka) Iohanesa, sina *ser* Henrica de Petrogna. Sestri Catarini je zapustila dve oblačili (*tunica* in *epitogium*),

29 Objava o prodaji je sledila 21. 1. (VK 2a, f. 97^v).

hčerki Grimeldi blago in galanterijo (*pani, ornamenta*). Sinu Sclauonu je namenila srebrn pas (*zentura*) ob poroki, če je ne bi dočakal, bi to dobil sin Iohanes; če bi tudi ta umrl, bi se naj za izkupiček pasú kupil kelih za cerkev sv. Frančiška. Njen mož, s katerim je skupaj uživala pridelek vinogradov in posejanih površin, naj bi dobil notranjo opremo v hiši v Miljski četrti, enako v hiši, ki jo je dobil za doto od matere Grimelde. Volilo v obliki nakita je namenila tudi bratovi hčerki in trem svojim bratom. Izvršitelji oporoke naj bi bili testatorkina mati Beatrix, brat Bilonus in testatorkin mož. Glavnino imetja naj bi podedovali otroci Sclauonus, Grimelda in Iohanes. Med njimi pogrešamo sina Preta, ki se med otroki omenja 1337 (CP II, št. 131).

IV. 3. a Dominicov pravnuk (linija Iohanesovega sina Almerica): Iohanes

Almericus je imel z ženo Floro sina **Iohanesa**, ki je umrl v istem letu kot njegov oče. Gospa Francisca, vdova po Iohanesu, sinu pokojnega gospoda Almerica de Petrogna, je 18. 10. 1328 prodala *iure condicio* dvanajstino mlina dvema Koprčanoma. Od mlina ji je letno pripadal star žita in četrt stara rži (VK 2, f. 136^v). Možni potomec Iohanesa, sina Almerica Petrogne, Mengolinus se posredno omenja 4. 11. 1336 v oporoki Grimelde, žene Iohanesa, sina Henrica Petrogne (Dominicovega vnuka) (Oporoke, 386). Njen sin Marquardus naj bi podedoval oljke nad Sečo poleg oljčnega nasada “dediča pokojnega Mengolina, sina pokojnega Iohanesa, sina pokojnega *ser* Almerica Petrogne”. Dva otroka Francisce in Iohanesa se omenjata 28. 2. 1339, ko je prišlo do spora glede hiše v Piranu, ki je bila prej last Iohanesa de Petrogna, poslej pa je pripadla Francisci in njenima in Iohanesovima otrokoma Flori in Iohanesu (VK 8, f. 141^v–142^v).

ZA ZAKLJUČEK: POVEDNOST VIROV O DRUŽINI PETROGNA

Za prikaz članov prvih generacij družine Petrogna smo uporabili pisne vire, objave piranskih listin (CP I in CP II), notarskih knjig (NK), neobjavljene dele desetih vicedominskih knjig (VK) in 26 neobjavljenih oporok iz piranske enote PAK (SI PAK PI 9.3) do 1350. Nekaj podatkov o družini vsebujejo tudi piranski statuti in njihova dopolnila (Pahor & Šumrada, 1987). Sporočilna vrednost teh virov je za iskanje družinskih povezav in raziskavo poslovnega življenja in premoženja različna.

Statuti in njihova dopolnila naštevajo osebe – člane Velikega sveta – z njihovimi funkcijami in javnim delovanjem, njihove vsakdanje dejavnosti pa ne. Na sorodstvene povezave med omenjenimi osebami moremo sklepati iz imena očeta, ki je pogosto sestavni del poimenovanja posameznika. Zaradi podvajanja imen je potrebno kronološko preverjanje pojavljanja določene osebe. Kadar se pri dveh ali več osebah približno sočasno omenja enak vzdevek/priimek ter oče istega imena, sklepamo, da gre za sorojence. Člani Velikega sveta so bili odrasli moški potomci elitnih piranskih družin, njihovih ženskih partnerk pa statuti ne omenjajo.

Piranske listine, objavljene v CP I in CP II, so v prvi vrsti dokumenti, pomembni za mestno skupnost, v objavi pa so našli mesto tudi nekatere obsežnejše in vsebinsko zanimive zasebne listine in vpisi iz piranskih notarskih in vicedominskih knjig. V

Slika 3: Grb družine Petronio (Foto: Ivan Marinček).

dokumentih, ki zadevajo mestno skupnost, se omenjajo prisotne osebe, pooblaščenci in mestni funkcionarji. Tudi tu so osebe označene s priimki/vzdevki ter imenom očeta ter občasno drugega sorodstva (brata ali bratov), iz katerih je možno ugotoviti pomembnejše moške člane družine in sorodstvene povezave med njimi.

Notarske in vicedominske knjige vsebujejo koncepte (prve) oz. povzetke (druge) listin, ki so nastale ob sklepanju dogovorov pravne in poslovne narave, zlasti kadar so med strankami ostajali neporavnani računi oz. upniško-dolžniška razmerja: ob posojanju, nakupovanju na kredit, vnaprejšnjem plačilu za blago ali storitev, ob poravnava dolgov, ob dogovorih o poslu, ob pravih, prodajah, zakupih in najemih nepremičnin. Ti zapisi v podrobnostih opisujejo gospodarsko in pravno poslovanje, v katerem so bili dejavni predvsem moški, ki so označeni s priimki ali vzdevki, pogosto z imenom očeta, včasih z omembo brata. Redko se poslovno udeležujejo tudi ženske, večinoma vdove, ki pa jih označuje ime (pokojnega) moža, medtem ko ostaja ime njihovega očeta neznano.

V notarskih in vicedominskih knjigah je zabeleženih tudi nekaj ženitnih pogodb, oporok in posmrtnih popisov premoženja. Ženitni dogovori, še bolj pa testamenti in zapuščinski inventarji, slikajo življenjski standard, premoženje in družinske vezi posameznika. Ženitni dogovori dajejo podatke o povezovanju družin med seboj s sklepanjem zakonskih zvez in popisujejo premoženjsko osnovo (doto), ki naj bi jo

mladoporočenca prinesla v zakon in na njej gradila skupno prihodnost, oporoke in zapuščinski inventarji pa opisujejo imetje proti oz. ob koncu življenjske poti oporočitelja. Testamenti so med omenjenimi zapisi najbolj povedni glede družinskih vezi. V njih kot priče redno nastopajo sorodniki testatorja. Kadar so bile oporočiteljice ženske (Kambič, 2010; Kambič, 2012), so zapisu testamenta obvezno prisostvovali njihovi sorodniki. Testatorji so namenili volila predvsem članom ožje, a tudi širše družine, ki so jih pogosto imenovali za izvršitelje oporok in varuhe svojih otrok in imetja. V njih je naštet tudi žensko potomstvo, katerega povezava z očetovo družino se po dekletovi poroki v zapisih izgubi, ker je poslej žena imenovana po možu. Zapuščinski inventarji popisujejo celotno zapuščino pokojnika. Do njih prihaja v primeru nedoletnih dedičev; dodeljen jim je varuh, ki skrbi zanje in za njihovo imetje. Popis naj bi zagotovil, da bi otroci ob doseg polnoletnosti prejeli zapuščino neokrnjeno. V primerjavi z oporokami taki inventarji povedo več o celotnem premoženju testatorja in ga podrobno opisujejo in vrednotijo, medtem ko je v oporokah konkretno navedena le tista posest, ki je namenjena posameznim dedičem, ostalo premoženje in nepremično premoženje (*alia bona mobilia et imobilia*) pa prejme(jo) glavni dedič(i) kot celoto in ni posebej opisano. Fond piranskih oporok³⁰ hrani od 1296 do 1350 26 oporok članov družine Petrogna. Nekateri so dali testament zabeležiti zelo zgodaj, kasneje pa zaradi spremenjenih okoliščin (npr. novega člana družine, smrti predvidenega prejemnika volila ali izvršitelja oporoke) poskrbeli za nov zapis svoje poslednje volje.

Družina Petrogna je bila številna in njena dejavnost je bogato dokumentirana v vseh opisanih virih, ki do srede 14. stoletja omenjajo skupaj 109 članov družine vključno z zakonskimi partnerji, ki jih je v seštevku 24. Oče rodbine Dominicus je imel v naslednji generaciji pet potomcev, v tretji generaciji (vnukov) smo jih zasledili 10, v četrti 25 pravnukov in v peti pa 44 prapravnukov, katerih dejavnosti podrobneje ne predstavljamo. Številčnost potomstva družine se je v naslednjih stoletjih ohranjala, kar je razvidno iz zastopanosti njenih odraslih moških članov v piranskem Velikem svetu 1561/1562:³¹ 21 članov sveta iz družine Petronio je v 150-članskem (Pahor, 1958, 111–112) oblastnem organu pomenilo 14% (Mihelič, 2022, 68).

Člani družine so se že pred sredo 14. stoletja udeleževali v javnem življenju. Bili so člani piranskega Velikega sveta, kar jih samo po sebi umešča v vrste mestne elite, bili so tudi med modreci (*sapientes*) oz. vključeni v 12-članski sestav modrih (Mali svet). Na njihov ugled kaže nastopanje v vlogah mestnih uradnikov, konzulov, sodnikov, vicedominov, notarjev, zastopnikov in pôrokov mesta ob najemanju posojil pri tujih kreditorjih. Uživali so zaupanje in se redno pojavljali v vlogi prič ob poslovno-pravnih dogodkih, nastopali pa so tudi v vlogi razsodnikov (*iudex albitar*) v medsebojnih sporih Pirančanov.

V vsakdanjem poslovnem življenju od zadnjih desetletij 13. do srede 14. stoletja Petroniji niso bili izrazito dejavni, čeprav se pojavljajo v pestrih vlogah. V

30 SI PAK PI 9.3, Oporoke prebivalcev Pirana.

31 SI PAK PI 9. / Fond občine Piran /.

zadolžnicah se omenjajo kot upniki in dolžniki, na kredit so nabavljali žito, platno, dolgove so včasih poravnavali v olju. Posamezni med njimi so kupčevali z vinom: prodajali so ga na kredit, bili upniki za gostilno ali jo imeli v lasti. Sklepali so trgovska partnerstva v zvezi z izvozom vina ter uvozom žita in sira. Podjetnost so pokazali pri pridobitvi komunalne pravice do peke kruha za prodajo, do ribolovnih pravic v komunalnih vodah ter do dajatve za prodajo vina na drobno. Vsoto, ki so jo za te pravice plačali mestu na letni dražbi, so si kasneje povrnili z njihovo prodajo v zakup neposrednim izvajalcem peke, ribolova in vinotoča.

Posedovali so številne nepremičnine. Imeli so hiše in koče v vseh predelih Pirana: v Miljski, Osrednji, Poljski in Stolni četrti, vrtove v Marčani in *Carari maiori*, *Carari piçoli*, in v predelu *Castello*. Obsežna je bila njihova kmetijska posest, ki je pomenila osnovo njihovega blagostanja: vinogradi, oljčna drevesa, žitna polja, travnik, ribolovna območja. V proračun družine so kmetijske posesti³² in ribolovna območja (*Strunjan*, *piscaria maior*) prispevali poglavitni delež. Nekateri Petrogne so imeli tudi mline, pač pa posesti solin pregledani zapisi v zvezi s to družino v zgodnjem obdobju ne navajajo. Ukvarjali so se tudi z rejo drobnice in živine, ki se je pasla v piranskem zaledju. Družinsko premoženje so v treh stoletjih oplemenitili in v prvi polovici 17. stoletja z njegovo vrednostjo dosegli primat v Piranu: po popisu nepremičnin v Piranu in Kaštelu iz 1626 je bila družina Petronio po skupni vrednosti nepremičnega premoženja vodilna v mestu (Bonin, 2005; Mihelič, 2022, 72–73).

32 Vinograde in zemljišča so imeli na lokacijah: Albucan, Čedola, Fizine, Gaz (v *Comedonu*), Kalčinar, Kampolin, Karbonar, Kaštinjol, Kaverije, Kazarole, Liminjan, Lucan, Mogoron, Moriago v Strunjanu, Musela, Nožed, Pacug, Paderno, Pantiago, Parecag, Piaggio, Porotorož, *val de Prati*, Puzzol, Ronek v Strunjanu, Seča, v Rižente, Strunjan, Šentjane, Viaro v Strunjanu, Vinjole. Njihova oljčna drevesa so rasla v *Canaçe*, Gazu, Museli, na Ronku (Strunjan), v Pantiaqu, Parecagu, Puzzolu in na Seči, medtem ko se v Nožedu omenjajo jablane. Njiv na Piranskem ni bilo dosti, člani družine Petrogna so jih imeli v *Canaçe*, Gazu, Portorožu, *val de Prato/Prado* in na Savudriji (*Carso*).

THE ROOTS OF THE PETROGNA/PETRONIO FAMILY OF PIRAN (1257–1350)

Darja MIHELIC

Murnikova ulica 18, 1000 Ljubljana, Slovenia

e-mail: mihelic@zrc-SAZU.si

SUMMARY

The paper presents the Petrogna family (from the 16th century onwards: Petronio) of Piran up to the mid-14th century. The first mention of a representative of the Petrogna dates to before the middle of the 13th century. Members of this family enjoyed public trust and regularly appeared as witnesses in business and legal events, while also acting as arbiters (iudex albitar) in disputes among the local population. The range of roles they performed in everyday business life between the last decades of the 13th century and the mid-14th century is most diverse. In promissory notes they appear alternatively as makers and holders, they purchased grain and linen on account and sometimes paid their debts in oil. Some traded in wine, selling it on account or acting as creditors or proprietors of taverns. They forged trade partnerships related to wine exports and imports of cereal and cheese. They demonstrated true entrepreneurial spirit in obtaining the communal right to bake bread for sale, the right to fish in leasable communal waters, and the right to a levy on the retail sale of wine, offsetting the sum paid to the town for the acquisition of these rights at the annual auction by leasing them to direct operators – bakers, fishermen and tavern keepers. The family owned numerous properties, including houses, cottages and gardens throughout Piran, and extensive agricultural real estate with vineyards, olive groves, grain fields, a meadow, and fishing grounds, which secured their wealth. In fact, the income from the agricultural holdings, the cattle and the fishing grounds constituted the majority of the family's budget. While some of its members owned taverns and mills, the examined records from the earlier period contain no mention of this family in relation to the proprietorship of salt works. The prominence of the Petrogna is further attested by their membership in the Grand Council of Piran and among the wise men (sapientes), i.e., in the twelve-member Council of Sages (the Minor Council), as well as by their holding positions of town officials, consuls, judges, vicedomini, notaries, and activities as town representatives and guarantors of loans taken out with foreign creditors. The Petrogna were a large family, with a total of 109 members, including 24 spouses, recorded up to the mid-14th century. The father of the family, Dominicus, had five immediate descendants, 10 third-generation descendants (grandchildren), 25 great-grandchildren in the fourth generation, and 44 great-great-grandchildren in the fifth. In terms of data sources, this study relies on the published documents Chartularium Piranense by Camillo De Franceschi for the periods up to 1300, and Chartularium Piranense by the same

author for the 1301–1350 period, on the published Piran Statutes including their later amendments, on the corpus of published notary record books of the Piran unit of the Koper archives for the period between 1281 and 1320/1, on unpublished vicedomini codices and on unpublished Piran testaments of the Piran unit of the Koper archives for the periods up to the mid-14th century.

Keywords: the Middle Ages, Piran, Petrogna family, Petronio family, Piran notary record books, Piran vicedomini books, Piran testaments

VIRI IN LITERATURA

- Bonin, Flavio (2005):** Popis nepremičnin v Piranu in Kaštelu leta 1626. Kronika 53, 2, 125–140.
- CP I** – Camillo De Franceschi. Chartularium Piranense. Raccolta dei documenti medievali di Pirano I. (1062–1300) (Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria 36). Parenzo, 1924.
- CP II** – Camillo De Franceschi. Chartularium Piranense. Raccolta dei documenti medievali di Pirano. II (1301–1350). Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria 43. Pola, Parenzo, 1931, 19–96; Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria 44. Pola, Parenzo, 1932, 271–320; Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria 45. Pola, Parenzo, 1933, 255–320; Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria 46. Pola, 1934, 107–192; Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria 47. Pola, Parenzo, 1935, 123–230; Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria 50. Pola, Parenzo, 1938, 171–200.
- Darovec, Darko (2010):** Ruolo dei vicedomini istriani nella redazione degli atti notarili in rapporto ad uffici affini dell'area adriatica. Acta Histriae 18, 4, 798–822.
- De Franceschi, Camillo (1924):** Origini e sviluppo del comune di Pirano. Atti e memorie della società istriana di archeologia e storia patria, 36, XIII–LXIII.
- Kambič, M. (2010):** Dednopravni položaj hčera po statutih piranskega komuna – recepcija ali kontinuiteta rimskega prava. Acta Histriae, 18, 4, 769–788.
- Kambič, Marko (2012):** Tutela impuberum v historični perspektivi s poudarkom na statutih srednjeveških primorskih mest na Slovenskem. Zbornik znanstvenih razprav, 72, 117–147.
- Majer, Francesco (1904):** Inventario dell'antico archivio municipale di Capodistria. Capodistria.
- Mihelič, Darja (1980):** Življenje in poslovanje nekaterih Peronijev v srednjeveškem Piranu. Kronika, 28, 1, 14–22.
- Mihelič, Darja (1985):** Neagrarno gospodarstvo Pirana od 1280 do 1340 (Dela 27). Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Mihelič, Darja (1989):** K osvetlitvi nekaterih votlih mer srednjeveškega Pirana. Kronika, 37, 1/2, 22–26.
- Mihelič, Darja (2015):** Nekdanji dogovori o reji živine na ozemlju istrskih mest. V: Mgorović Crljenko, Marija & Elena Uljančič-Vekić (ur.): Animalia, bestiae, ferae O *životinjama* u povijesti na jadranskom prostoru. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa = Animalia, bestiae, ferae Animals in history in the Adriatic area. Collected papers from the International Scientific Conference (Istarski povijesni biennale, sv. 6). Poreč, Zavičajni muzej Poreštine; Pazin, Državni arhiv; Pula, Sveučilište Jurja Dobrile, 40–57.

- Mihelič, Darja (2022):** H genealogiji piranskega intelektualca 16. stoletja. Almerigo Petronio in njegova družina. Kronika, 70, 1, 59–76.
- NK 1** – Darja Mihelič, Najstarejša piranska notarska knjiga. (1281–1287/89) (Viri za zgodovino Slovencev 7). Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 1984.
- NK 2** – Darja Mihelič, Piranska notarska knjiga. Drugi zvezek (1284–1288) (Viri za zgodovino Slovencev 9). Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 1986.
- NK 3** – Darja Mihelič, Piranske notarske knjige – fragmenti. Zv. 6 (1284–1296) = The notary books from Piran – fragments. Vol. 6 (1284–1296) (Thesaurus memoriae, Fontes 13). Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU, 2016, 49–102.
- NK 5** – Darja Mihelič, Piranske notarske knjige – fragmenti. Peti zvezek, (1289–1305) = The notary books from Piran – fragments. Fifth volume (1289–1305) (Thesaurus memoriae, Fontes 7). Ljubljana, Založba ZRC, 2009, 47–81.
- NK 6** – Darja Mihelič, Piranska notarska knjiga. Tretji zvezek (1289–1292) = The notary book from Piran. Third volume (1289–1292) (Thesaurus memoriae, Fontes 1). Ljubljana, Založba ZRC, 2002.
- NK 7** – Darja Mihelič, Piranske notarske knjige – fragmenti. Peti zvezek (1289–1305) = The notary books from Piran – fragments. Fifth volume (1289–1305) (Thesaurus memoriae, Fontes 7). Ljubljana, Založba ZRC, 2009, 101–124.
- NK 8** – Darja Mihelič, Piranske notarske knjige – fragmenti. Peti zvezek (1289–1305) = The notary books from Piran – fragments. Fifth volume (1289–1305) (Thesaurus memoriae, Fontes 7). Ljubljana, Založba ZRC, 2009, 125–150.
- NK 10** – Darja Mihelič, Piranske notarske knjige – fragmenti. Zv. 6 (1284–1296) = The notary books from Piran – fragments. Vol. 6 (1284–1296) (Thesaurus memoriae, Fontes 13). Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU, 2016, 111–197.
- NK 11** – Darja Mihelič, Piranske notarske knjige – fragmenti. Zv. 7 (1301–1320/1321) = The notary books from Piran – fragments. Vol. 7 (1301–1320/1321) (Thesaurus memoriae, Fontes 15). Ljubljana, Založba ZRC, 2018, 57–102.
- NK 13** – Darja Mihelič, Piranska notarska knjiga. Zv. 4 (1298–1317) = The notary book from Piran. Vol. 4 (1298–1317) (Thesaurus memoriae, Fontes 4). Ljubljana, Založba ZRC, 2006.
- NK 14** – Darja Mihelič, Piranske notarske knjige – fragmenti. Zv. 7 (1301–1320/1321) = The notary books from Piran – fragments. Vol. 7 (1301–1320/1321) (Thesaurus memoriae, Fontes 15). Ljubljana, Založba ZRC, 2018, 111–127.
- NK 15** – Darja Mihelič, Piranske notarske knjige – fragmenti. Zv. 7 (1301–1320/1321) = The notary books from Piran – fragments. Vol. 7 (1301–1320/1321) (Thesaurus memoriae, Fontes 15). Ljubljana, Založba ZRC, 2018, 129–152.
- Oporoke** – SI PAK PI 9.3, Oporoke prebivalcev Pirana: 99, 101, 104, 206, 248, 326, 386, 402, 430, 457, 470, 500, 506, 521, 545, 547, 656, 789, 837, 854, 920, 995, 1055, 1057, 1058, 1111.

Pahor, Miroslav (1958): Oblastni in upravni organi Pirana v dobi Beneške republike. *Kronika*, 6, 3, 109–130.

Pahor, Miroslav & Janez Šumrada (1987): Statut piranskega komuna od 13. do 17. stoletja (Viri za zgodovino Slovencev, 10). Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

SI PAK PI – Pokrajinski arhiv Koper, enota Piran.

SI PAK PI – Seznam oporok.

SI PAK PI 9 – Notarski knjigi 5, 15.

SI PAK PI 9. – Fond občine Piran / II. kodeksi (1282–1885) / 4/b Acta consiliarium / knjiga št. 1 (1561–1562).

SI PAK PI 9.1 – Notarske pergamentne listine, 24. 1. 1333, Piran; 29. 6. 1316, Piran.

VK – SI PAK PI 9, Vicedominske knjige 1, 2, 2a, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 153.

Žitko, Salvator (2022): Vrnitev v Italiji zadržanih umetnin in arhivov iz Kopra, Izole in Pirana: zgodovina neke problematike ali problematika neke zgodovine? *Annales, Series Historia et Sociologia*, 32, 1, 1–38.

BANDITRY IN ZETA IN THE BALŠIĆ PERIOD (1360–1421)

Marijan PREMOVIĆ

University of Montenegro, Faculty of Philosophy, Department of History, Danila Bojovića bb, 81400 Nikšić, Montenegro
e-mail: premovicmarijan@yahoo.com

ABSTRACT

This paper is an attempt to research and present banditry in Zeta against Dubrovnik merchants during the reign of the Balšići (1360–1421). The research has been mostly based upon analysis of documentation from the State Archives in Dubrovnik: *Lamenta de foris* (Note 1–4), *Debita Notariae* (Note 8), *Diversa Cancellariae* (Note 30) as well as upon some historical literature. In the first part of the work, land and sea routes between Dubrovnik and Zeta were presented as well as legislative regulations dealing with robbery and banditry prevention on the ground. In the second part, according to some separated and written documents (complaints), the banditry was presented chronologically, as a specific form of micro-history, describing the daily routines and destinies of merchants and ordinary people. Furthermore, names of bandits and victims were identified, as well as goods that were robbed on the territory of Zeta. In this paper, the author defines banditry, as well as all other illegal acts, that resulted in violence against merchants from Dubrovnik, by seizing their property by force.

Keywords: banditry, Zeta, Dubrovnik merchants, Balšići, Late Middle Ages

BRIGANTAGGIO A ZETA NEL PERIODO DEI BALŠIĆ (1360–1421)

SINTESI

L'articolo rappresenta il primo tentativo di indagare e presentare separatamente e in modo comprensivo il brigantaggio a Zeta, durante il regno di Balšić (1360–1421), secondo i mercanti di Dubrovnik. La ricerca si basa principalmente sull'analisi dei materiali provenienti dall'Archivio di Stato di Dubrovnik: *Lamenta de foris* (volumi 1–4), *Debita Notariae* (volume 8), *Diversa Cancellariae* (volume 30) e sulla letteratura storica. Nella prima parte del contributo vengono illustrate le rotte terrestri e marittime tra Dubrovnik e Zeta e vengono presentati i regolamenti legislativi su come reprimere le rapine e il brigantaggio a terra. Nella seconda parte, sulla traccia degli atti individuati e scritti (*querelle*), i casi di brigantaggio sono presentati cronologicamente, come una forma speciale di microstoria della vita quotidiana e del destino dei mercanti e del piccolo popolo. Sono stati individuati i nomi dei briganti e delle vittime, nonché le merci derubate nel territorio di Zeta. L'autore di quest'articolo definisce ed elenca tutti gli atti illegali, il cui risultato è la violenza contro i mercanti di Dubrovnik, con lo scopo di rubare la proprietà di altre persone con la forza.

Parole chiave: brigantaggio, Zeta, mercanti di Dubrovnik, Balšići, basso medioevo

INTRODUCTION

By taking power in Zeta in 1360, the Balšić dynasty became Dubrovnik's neighbour.¹ During the six decades of rule in Zeta (1360–1421), the territory of the Balšić family changed. With interruptions, their authority stretched from Dubrovnik to Himara, except for Kotor, while inland, it occasionally included Shkoder, Onogošt, Peć, Prizren, and Trebinje. For pragmatic political and trade reasons, the Dubrovnik representatives tried to demonstrate to the new rulers of Zeta that the city of St. Blaise cared about establishing good relations. Thus, in July 1361, they awarded Dubrovnik citizenship to the Balšić brothers (Stracimir, Đurđe I, and Balša II). On behalf of the City authorities, the envoy Kliment Tomin Dersa (around 1300–around 1376) then offered them an alliance in the fight against the Prince of Hum, Vojislav Vojinović (after 1355–1363), and Kotor. He also warned them that the Hum Prince was preparing to take Budva, which is why they should strongly militarise the fortress (Tadić, 1935, 57–58; Smičiklas, 1915, 161–162; Jelčić, 2010, 45–46). The award of the Dubrovnik citizenship to the Zeta rulers and the forging of a political partnership created more favourable conditions for the arrival of a larger number of Dubrovnik merchants to Zeta and safer trading activities. The daily traffic between Dubrovnik and Zeta in the late Middle Ages can be followed continuously only with support from Dubrovnik's archive records. Cooperation reflected the interdependence of close neighbours. In this context, Zeta's life necessities are impossible to comprehend without the influence of Dubrovnik.

Zeta was extremely important for the Dubrovnik merchants because it was an exit to their trade with continental Albania and Serbia. Dubrovnik supported economic development and trade in Zeta and acted as a mediator with the Balkan mainland and Apennine Peninsula (Ćirković, 1997, 49–53). All social strata operated in the trade between Dubrovnik and Zeta. The trade correlation between them resulted in a dynamic turnover and movement of merchants, travellers, and ordinary people who wanted to become rich or fought for survival. Security of road and sea routes was an important factor in trade. In such a situation, people with property become targets of attacks, and their goods, livestock, and possessions are taken from them. Merchants were most vulnerable to attacks because they were considered to have goods or money. The target of the bandits were also: envoys, craftsmen, sailors, and even ordinary people. The bandits teamed up on bloodline, and then they split the loot. Surely one of the biggest problems in dealing with the Middle Ages banditry phenomenon is terminology. The use of force is one of the segments that distinguish banditry from a common robbery (Sophoulis, 2020).

The study *Bandits* by Eric Hobsbawm is essential in understanding bandits and banditry. In his theory of social and societal robbery, a bandit fights oppression and injustice done by the ruling social groups. It is a form of class conflict and class resistance in

1 The Balšići were first mentioned in the sources on 29 September 1360, in a charter by which the Serbian Emperor Uroš provided the Dubrovnik authorities and merchants with a guarantee that they could freely "go to Zeta, to the Balšići" (Stojanović, 1929, 99).

agrarian and border societies toward the ruling class. Hobsbawm's bandits want to put right the injustice of the rich towards the poor and prevent the exploitation of the weak. Their violence is a form of protest against the social needs drivers (Hobsbawm, 1981). The Zeta bandits came from all walks of life, including the Balšići. Hobsbawm's model of social banditry is not suitable and applicable for the research on banditry in Zeta, as it is more applicable to modern times in Montenegro.² The closest thesis about brigandage in Zeta would be Braudel's thesis as a reaction of the poor classes to miseries and a reaction of the nobility to the loss of power and income (Braudel, 1998).

In the historiography of robberies committed against Dubrovnik merchants in Zeta, these are mentioned only in monographs (Ćirković, Božić, Bogdanović, Đurić, 1970; Jelčić, 2010; Šekularac, 2011; Rudić, 2021) and some papers on trade (Premović, 2018). Esad Kurtović (Kurtović, 2005; Kurtović 2021) provided some information about robberies against Dubrovnik merchants in Bosnia as well as Elmedina Duranović in her unpublished doctoral dissertation on highway robbery, according to Dubrovnik sources (Duranović, 2017). Panos Sophoulis thoroughly studied the Balkan bandit topic and expanded the knowledge of banditry and robbery and, in some aspects, proposed different solutions to the issue (Sophoulis, 2020).

In this paper, the term banditry encompasses all illegal activities resulting in violence against Dubrovnik merchants intending to take other people's property forcibly. Writing on this subject is extremely challenging because it depends on the number of sources and the content of the documents collected. The most important sources for the history of the banditry in Zeta are kept in the Dubrovnik Archives. In researching this topic, we used both unpublished and published documents from this Archive. The series *Lamenta de foris* (*Complaints concerning crimes committed outside the city*) of the State Archives in Dubrovnik is one of the rare series recording the minutes of the complaints on crimes and offences. Offences committed in the area of the Dubrovnik hinterland involving a citizen of Dubrovnik, either as a victim or perpetrator. The source records on a series of complaints provide an overview of the security in Zeta (Lonza, 2003, 51–55; Borožan, 2020, 157–164, 174–175, 193, 297, 309, 338). The paper analyses volumes 1–4 of the *Lamenta de foris* series. They cover the period from 1370 to 1422. Based on the separate written documents (complaints), we tried to identify as much information as possible (who were the bandits, the victims, places, and description of the attacks, the robbery method, goods taken, etc.). Although the data in the complaints were fragmented, a detailed analysis enables following the trail of information on banditry as a contribution to the microhistory of the medieval Zeta. In all the documents, Dubrovnik citizens were the prosecutors. Interestingly, the complaints records include much more information about the merchandise and items taken than provided by the notary office and the chancellery (cf. Premović, 2019; Premović, 2021a). The reason is that the plaintiffs accurately specified the goods taken and used the complaint to get back the misappropriated goods or their value in money.

2 Comparison to other banditry examples: Bertoša, 1989, 13–72; Povolo, 1997, 83, 118–125, 145–176; 291–297; Casals, 2019, 581–602.

On robberies in Zeta, there are fragments recorded in the series: *Debita Notariae*, *Diversa Notariae*, *Diversa Cancellariae* and *Lettere e commissioni di Levante* of the State Archives in Dubrovnik, as well as in collections of published sources,³ which, in several places, include information about the robberies and the mishaps of Dubrovnik merchants in Zeta.

The collected scattered and diverse shorter or larger records can shed light not only on the security, but also on various aspects of political, economic and social life in Zeta that had intensive contacts with Dubrovnik.

ROADS IN MEDIEVAL ZETA

Trade between Zeta and Dubrovnik took place by land and sea. Land routes can be divided into: coastal (*via de Zenta*), those leading from the coast to the continental part of the country, and the Balkan Peninsula (*via Jesera*). From Dubrovnik, *via de Zenta* road went via Cavtat and Novi to Risan, then to Kotor and Budva. Following the coastline, the road reached Ulcinj and then via Svač, along the Bojana River bank to Sveti Srđ, from which the caravans would travel to Skadar. The main route of the road was heading for Danj. A part of the road followed the Drim River to Lezhe. The second route stems from the Drim, along the slopes of the Miridit Mountains, along the Fandi River, and through the steep valley of the river Goska, passing by the Sakato village and reaching the Drim near Sveti Spas. The road continues further along the Drim River toward Prizren. To reach the continental part, the Lake road (*via Jesera*) was used, which started from Kotor and Risan via Grahovo to Onogošt. From Onogošt, the road passed through the Zeta River valley to Podgorica and then further to Shkoder. The horses, mules, and donkeys were used for transport, and the main carriers of goods were Vlachs shepherds. The roads from Zeta extended to neighbouring countries: Albania, Serbia, and Bosnia. In addition to these land routes, waterways were also used in the Middle Ages.⁴ Dubrovnik documents show that trade mostly took place via the Adriatic Sea. The maritime waterways of ships loaded with cargo went from Dubrovnik to the south of the Zeta coast, toward Novi, to Kotor, Budva, Bar, Ulcinj, and Sveti Srđ on the Bojana. Dubrovnik merchants sailed their ships further to the Albanian coast in search of grains and salt. On Zeta's coast, the most suitable natural landing place was the Port of Ulcinj. The Bojana River, flowing out of Lake Skadar was an important waterway, and the documents describe it as quite wide. Larger boats from the Adriatic entered the Bojana waterway to St. Sergius and Bacchus Monastery, where the port *portus Sancti Sergii* was. The merchandise was taken over from this square and transported by caravans to

3 MR II, 1882; MR III, 1895; Gelcich, 1896; Smičiklas, 1914; Thallóczy, Jireček & Sufflay, 1918; Smičiklas, 1934; Dinić, 1951.

4 More information on trade routes is available in: Jireček, 1959, 275–285; Škrivanić, 1971, 75–85; Škrivanić, 1974, 30, 62–77.

the inland Balkan region. It should be noted that the Bojana was navigable for smaller boats almost to the town of Shkoder (Spremić, 1963, 295–298; Pavić, 2003, 175–181; Mišić, 2014, 115).

Maritime transport of goods was the main form of transportation in this period because it was the simplest and the cheapest communication. Archive records show that most of the attacks happened on the sea along the Bojana River, as well as along the land roads in rural areas.

LEGAL PROTECTION AGAINST BANDITRY

The medieval authorities tried to prevent the emergence and spread of banditry by legislation, as it posed a danger to order and peace.⁵ Actions were taken through two measures: legislative and field responses to specific banditry phenomena. The 1272 Statute of the City of Dubrovnik included legislation that was supposed to curb robbery and banditry. With that legislation, the City authorities provided severe punishment for ordinary robbers, distinguishing between those who did it for the first time and recidivists. Thus, in volume VI Article 4, it was stated that the person who robs for the first time is to receive a fourfold penalty. If the person repeats the offence and commits another robbery, the penalty shall be eightfold. For the third robbery, the penalty is twelvefold, and for the fourth, twentyfold.⁶ A special item was included in the Statute (Vol. VI and Art. 5) for highwaymen. Also, in this case, the legislator aspired to punish the recidivists severely. The highwaymen were to be punished eightfold for the first robbery and for the second fourteenfold. If the perpetrator continues with criminal acts, the penalty is always doubled. The legislator also provided examples: if the bandit robs the value of up to one perper and cannot afford to pay, he shall be whipped and branded with hot iron. If the perpetrator robs from one to three perpers and cannot pay, one of his eyes shall be gouged out. If the value of the robbery is from three to six perpers, his right hand shall be cut off. With the increasing value of the robbery, for example, from six to ten perpers, the perpetrator's both eyes were to be gouged out. The capital punishment of hanging was foreseen when the robber took ten perpers or more (Šoljić, Šundrica & Veselić, 2002, 327, 329).

In 1360, when the Balšić brothers came to power in Zeta, the Code of Serbian Emperor Dušan (issued in 1349 and 1354) was in force, which included many articles dealing with issues concerning the curbing of banditry in order to protect merchants and ordinary people in the Serbian state.⁷ Using the Code's provisions, Emperor Dušan waged war against bandits, prescribing very severe sentences and providing for collective responsibility. The town or village was responsible if anything was taken away or

5 On ancient times banditry, please cf.: Blumell, 2008, 35–53.

6 Šoljić, Šundrica & Veselić, 2002, 329; Compare with the provisions against violence in the Poljice (and Split) Statute (Nazor, 2002, 53–57).

7 Dušan's Code as a legal act was passed in Skopje in 1349 (the first 135 Articles) and was amended by Articles 136 to 201 in Sérres in 1354 (Solovjev, 1928; Radojčić, 1960; Marković, 1986).

stolen on their land, so they were obliged to pay (Art. 126 and 159). The Krajišnici were frontiersmen guarding the border, preventing the bandits from crossing their territories (Art. 143). Article 145 explicitly stated the provision aimed at reducing the number of thieves and bandits throughout the empire. By strict legislative provisions, Emperor Dušan fought criminal acts. For example, if a bandit or a thief were caught in illegal acts, they were to be handed over by the parish, village, landlord, or master, to be blinded and hanged (Art. 149). Prefects – kefalija and villages were obliged to take care of the security of roads with guards, and in case of an act of robbery or banditry, they had to organise further the search for thieves and bandits (Articles 157 and 158). The subsequent Articles 159 and 160 guaranteed the security of merchants, guests and monks from thieves and bandits, and in case of damage inflicted, the emperor, kefalija and the guards paid the compensation.⁸

Once the Balšići gained independence from the Serbian state, Dubrovnik needed their relations to be regulated, as the government was unstable in the hinterland, and there was the fear of bandits. Issuing charters was the oldest way to protect the security of the merchants' property. In this way, Dubrovnik protected its interests, primarily its trade, and the Balšić enjoyed certain benefits from such a relationship. Seven charters were preserved, issued in the period from 1368 to 1395, by which members of the Balšići family regulated the relations with Dubrovnik. The first independent act of the Balšići towards Dubrovnik was recorded in the charter of 17 January 1368. The document states that brothers Stracimir, Đurađ, and Balša abolished the customs on Danj and guaranteed the citizens of Dubrovnik freedom of movement in their territory without paying customs and other barriers. The charter was issued at the time when Emperor Uroš was still alive but powerless to prevent the weakening of the central authority and independence (Rudić, 2010, 93–98). Five years later, in Dubrovnik, in 1373, Đurađ Balšić confirmed the old friendship his predecessors had with Dubrovnik but also pledged not to impose customs that had not existed during the emperor's rule. A promise was made that if someone lost something or suffered damage in his land, he would hand over his guilty subject, and if it did not happen, he would compensate them for the damage himself (Foretić, 1980, 155–156; Rudić, 2009a, 101–110). In the document issued in 1374–76, Đurađ I guaranteed Dubrovnik citizens that he would not interfere with the trade between them and Bosnia by allowing Bosnian Ban's subjects to freely enter and exit Dubrovnik (Rudić, 2009b, 111–117). In 1379, Balša II Balšić issued a charter to Dubrovnik stipulating that all damage made by Balša II or one of his subjects would be covered (Rudić, 2011, 103–107). On 24 April 1385 in Tuzi, Balša II issued a charter to Dubrovnik, confirming the charters of his brother Đurađ I and Emperor Dušan on the freedom of their merchants. The charter explicitly states that if someone took something from Dubrovnik by force (banditry), he will pay from its treasury and search for the perpetrators, and in case Dubrovnik's ship wrecks in

8 Cf. for more information in: Solovjev, 1928, 140–198; Radojčić, 1960, 67, 70–75; Marković, 1986, 75 (Art.129), 77 (Art.143 and 145), 78 (Art. 149), 79 (Art.157), 80 (Art. 158, 159 and 160).

Zeta, no one must take anything or disturb them. Whoever violates what is written shall pay 500 perpers and will be declared a traitor (Rudić, 2012, 101–106). With Đurađ II Stracimirović's ascend to Zeta's throne in late September 1385, Dubrovnik wanted confirmation of previous acts issued by the Balšići. On 27 January 1386, the new Zeta ruler confirmed the old trade privileges for Dubrovnik throughout the territory he ruled. Đurađ II laid down that if they suffered any damage, it would be covered by his treasury. They are also secured against robbery; the Zeta ruler wants to prevent his subjects from imposing illegal charges on merchants (Premović, 2016, 143–155). This charter stipulates that his subjects would not appropriate the items from the Dubrovnik ships wrecked along the Zeta coast and guarantees the security of the goods rescued in case of a shipwreck. If a person took something, the damage would be covered by Đurađ's treasury (Premović, 2016, 146–151; Porčić, 2022, 14, 18, 22). These provisions indicate the wilfulness of some of the Balšići subjects. Konstantin Balšić, a cousin of Đurađ II, was an Ottoman vassal who ruled the city of Danj with a custom house in 1395. In Uljari, near Shkoder, he issued the charter to Dubrovnik on 13 November 1395. The charter was issued because of the newly established custom house in Danj, which envisioned its abolition. The document was envisaged to resolve the disputes of Dubrovnik citizens *before Latini (the Venetians) and nowhere else in my country* (Premović, 2021b, 17–24). This item concerned the trials and guaranteed Dubrovnik citizens' security and legal certainty.

The content of the charters analysed testifies that the main goal of their issuing was the legal regulation of the position of Dubrovnik citizens in the Balšići state, notably the protection of their trade affairs. All of these charters concern provisions protecting the Dubrovnik citizens, guaranteeing security, inviolability of property, and freedom of movement and trade. In the Balšići charters, the issue of compensation for damage is mentioned in four documents (1373, 1379, 1385, 1386), and each guarantees compensation for damage to Dubrovnik citizens.

ATTACKS AND ROBBERIES AGAINST MERCHANTS IN ZETA

In addition to the legislative norms set by the Dušan Code, and in particular, the Charter in which Balšić regulated trade relations with Dubrovnik, trade did not always take place properly and in a spirit of compliance with legal regulations. This was most often the result of banditry and robberies inland, on the rivers and the sea. The robbers probably targeted a person in advance, prepared an ambush, or sought information for the banditry. That often led to shorter suspensions of trade and Dubrovnik authorities' interventions with the Zeta rulers to stop it.

After Dubrovnik fell under the supreme authority of the Hungarian king in 1358, the attacks on the city of St. Blaise began, as it was under the authority of the enemies of the Serbian state. The main opponent of Dubrovnik was the Hum Prince Vojislav Vojinović, ruler of the region in the Dubrovnik neighbourhood. Citizens of Budva took part in operations against Dubrovnik. Banditry and robberies were common at the time

of the weakening central authority of the Serbian emperor. Dubrovnik documents refer to citizens of Budva as pirates attacking Dubrovnik at sea. In the early spring of 1359, a Budva's vessel sailed out into the open sea and attacked a Dubrovnik merchant ship. Three Budva pirates were arrested (MR II, 1882, 273–274; Antonović, 2003, 38). The pirate attacks against the merchants were a sign of the weakening central authority of Emperor Uroš over Budva, as well as the full suppression of Venice and its battle fleet after the Zadar Peace in 1358.

On 2 July, the Major Council voted that pirates from Budva were to be punished; their eyes were to be gouged out for the crimes they committed against Dubrovnik citizens (MR II, 1882, 275). Volume six of the Dubrovnik Statute lays down that the person who committed the murder, except in self-defence, must die (Šoljić, Šundrica & Veselić, 2002, 325). The Major Council rarely acted in criminal cases, but since this was a particularly sensitive issue, they took part in the decision-making process (Lonza, 2002, 73). The decision was again discussed on 3 July 1359. The criminal proceedings were administered by the Minor Council, which had shared jurisdiction in criminal proceedings. The Minor Council members stated how the pirates from Budva should be punished. On that day, 76 delegates were present. Three sentences were proposed: to keep them in jail, to gouge out their eyes, or to hang them.

The second sentence, gouging their eyes out, received the highest number of votes (36 voting balls). The main reason for such a cruel punishment was that the pirates from Budva had gouged out the eyes of three Dubrovnik citizens, so they should be punished in the same way. The city authorities wanted revenge and equivalent retaliation, as it concerned honour and reputation. Soldier Mateo Menčetić and an executioner (whose name is not mentioned) were in charge of the execution of the sentence. The sentence was executed on 14 July in the presence of Francisco Placentio, the notary and vicar of the curia, and many people.⁹ This measure did not eradicate piracy, as a new attack on traders took place as soon as the following month. This pirate attack was reported to the Senate on 30 August. They informed the Doge that on 19 August, a large batela boat with 12 crew had sailed into the port of Budva to take some of the groceries (it was not specified which ones). The Budva men captured the crew and the batela. They freed the crew for a certain amount of money, but they did not want to give batela back, not even for money, because they intended to do harm with it (MR II, 1882, 278–286; Smičiklas, 1914, 614–615). Before long, Dubrovnik realised it was better to make a truce with the Budva commune than to wage war. On 6 May 1360, the Major Council decided to start peace-making negotiations (MR III, 1895, 33). On 21 May, the Senate confirmed the decision to make peace with Budva, provided they returned the boat and ordered their residents not to attack Dubrovnik citizens. If the attack did occur, the commune was obliged to hand over the criminals. The Zeta Metropolitan was to be a guarantor of peace (MR III, 1895, 35).

9 MR III, 1895, 2. Dubrovnik city authorities employed an executioner who regularly received a salary, but in the 14th century, the post was filled with some gaps (Lonza, 2016, 95).

*Fig. 1 Bandit Bajo Pivljanin (XVII century)
(Wikimedia Commons).*

During the Balšić dynasty rule in Zeta (1360–1421), several complaints were made by Dubrovnik merchants about the uncertainty of their travel and even the life-threatening situations they were exposed to. The bandits used uncertainty in the wars the Balšići fought with their neighbours (Karl Thopia, Nikola Altomanović, etc.), whether to expand or retain the territory taken previously. The mutiny of the noblemen (Nikola Zakarija, Radič Crnojević, and Konstantin Balšić) in the quest for independence also made the Balšići power unstable, and the struggle to retain the rule in such circumstances did not allow them to devote themselves to the internal affairs in the country. That was one of the causes of uncertainty in the country. The merchants did not only complain about the common Zeta citizens, they complained about the administration, even the Balšići.

On 18 October 1364, in Ulcinj, salt was taken from the Dubrovnik merchant Gruba Junijev Menče (around 1325–1371).¹⁰ Lovro Lamprin Menče (around 1320–around 1384) was sent to negotiate with Karl Thopia on this case (Gelcich, 1896, 32; Vekarić, 2012, 46). As a countermeasure, the assets of Ulcinj citizens living in Dubrovnik (Gelcich, 1896, 36; Thallóczy, Jireček & Sufflay, 1918, 46; Manken, 1960, 341) were confiscated the following month (15 November 25). In December of the same year, the salt was taken from the Dubrovnik merchant Bratislav Barkarolo (Gelcich, 1896, 38). The uncertainty of

¹⁰ Gelcich, 1896, 32; On Gruba Junijev Menča, please cf.: Vekarić, 2012, 49.

the roads was so great that we found references stating that merchants were placed under the protection of certain people who guaranteed their safety in exchange for a reward. The reason for that was to ensure the security and keep the goods undamaged, and guides were usually respectable and influential people from Zeta, who were familiar with the area, local people, and customs (Sophoulis, 2020, 47). Niko Lukin Cimo (Clime) from Ulcinj pledged in June 1365 to keep merchant Tankred from Durres and his men on board unharmed during the voyage on the Bojana River from Sveti Nikola to Sveti Srđ. For this security assistance, Niko was to give a reward *ducatis auri IIIC* (Thallóczy, Jireček & Sufflay, 1918, 48). In the second half of April 1368, the Bar notary Ivan Merula arranged with Jake Orton and his partners to secure their boat, which was used in trade, sailing to Bar and then back to Dubrovnik. Ivan promised that on that journey, no harm would be done to the boat or the crew by the subjects of Đurađ Balšić and his brothers (Thallóczy, Jireček & Sufflay, 1918, 55).

Banditry usually occurred in the vicinity of the bandits' towns or in neighbouring areas. By mid-August 1370, Prvoš and his nephew Slave attacked Živko Bogoeuich from Dubrovnik at sea near Ulcinj. During the attack, a sailor was wounded, and a sail was broken (DAD, 1). In early September, Palko filed a complaint on behalf of *Marini filii condam Lampredii de Mençe* against Bar judges for the seizure of three pieces of wool cloth worth 83 ducats (DAD, 2). On 15 October 1370, Marko Lucharus filed a complaint with Dubrovnik Rector Marin Mençe against the Ulcinj men who destroyed his vessel.¹¹ At the end of July 1372, Stanko, Hrvatín's brother, filed a complaint with the Dubrovnik Court against Đuro Balšić, who broke into his house and abducted Miloš, servant of Dživo Bunić (or killed him?), and misappropriated many things. Stanko brought four witnesses with the Rector. Witnesses Nikola Albanesis gave a statement, saying that he had heard of the robbery in Dubrovnik, and when he came to Shkoder, the Balšići capital, he asked why the robbery took place. Paško Colan said he did not know the reason, which was confirmed by Pribislav, brother of Matija Bobali. Pribo Chercsessich heard that Đurađ had ordered the seized silver to be brought to him, but only he knew the reason for the robbery.¹² Dubrovnik probably asked the Balšići to stop further banditry and harassment of its subjects, but violent behaviour continued. In the first half of April 1372, Maroje Lamprović Menčetić filed a complaint in Dubrovnik against a Domanja Dvornić, who broke into his house in Bar, took a load of salt and a pledge of goods, and who had the plaintiff imprisoned in the Archbishop's prison. When the Bar judges gave guarantees to Domanja, he released Maroje from prison, but as soon as he complained to the court, he again had him arrested (DAD, 5; Borozan, 2020, 157–159). On 2 June 1372, Pribiš Chitesich sued some Ulcinj men and the city of Ulcinj with the Dubrovnik Court because

-
- 11 *Marcus de Lucharo coram domino rectore ser Marino de Mençe conqueritur supra Illos de Dulcino qui sunt nunc Ragusii cum vna barcha armata dicens quod ego inueni barcham predictorum Dulcinensium in portu intra firma ubi ego posueram et dmiseram quamdam meam barcham quam inueni proiectam in mari et totam fractam* (DAD, 3).
 - 12 *quod absque aliquo suo fallo Iura de Balsa cum violencia venit ad domum dicti Stanchi et uiolenter sibi accepit regatiam Milossii famuli Čiue de bona cum pluribus rebus dicti Stanchi...* (DAD, 4; Borozan, 2020, 162–164).

they took six centenarians of bacon from him by force.¹³ In September 1372, Junča, the sailor, filed a complaint to the city authorities against *Car Miraliam eius fratrem et Cuietam Stanç de Valona qui stant modo in Suaseno* for the theft of money, wine, fabrics, etc. (DAD, 7). Miljoje, the man of Petar Georgio, filed a complaint against Milan, the subject of Đurađ Balšić for seizing 12 perpers and stealing a sword.¹⁴ In the first half of June 1373, Marin Mençe complained against Bar judges because *unam peciam panni stameti* was taken from the home he had lived in the previous December. One of the witnesses said that the seized goods were taken to St. Peter's Church in Bar. The same witness, among other things, said that Marin yelled when his goods were seized but was told that he would be paid for it (Thallóczy, Jigek & Sufflay, 1918, 73). For these inconveniences, the Dubrovnik authorities intervened with Đurađ I asking for a new charter on freedom of movement and trade to be issued.

As regards the charters of Emperors Stefan Dušan of 1349 and Stefan Uroš of 1357, the Dubrovnik authorities must have asked for a provision on the compensation of damage done to their merchants, which should be done by the sovereign, who would then seek compensation from the real culprit. On 30 November 1373, Đurađ I Balšić issued a charter to the city of Dubrovnik on behalf of his brother Balša and nephew Đurađ. In the Charter, he promised to hand over those who harm the Dubrovnik merchants, or in case it would not be possible, he would compensate for the damage (Rudić, 2009, 101–110). At the time of the Balšić's rule in Trebinje, Konavlje, and Dračevica from 1373 to 1377, the Dubrovnik merchants were harassed and robbed more than once (Smičiklas, 1934, 96–97, 138–138). In the summer of 1375, Đurađ I issued an order to compensate for all damages (Glečić, 1896, 148–149). It is likely that the Zeta ruler then issued a new charter to Dubrovnik, dated 1374–1376. The document pledged protection for Dubrovnik citizens and no interference with trade with Bosnia (Rudić, 2009, 111–117).

The road insecurity was still high, despite the charters issued to Dubrovnik, so merchants sought to secure goods with the assistance of guides during transport from the Dubrovnik port to the Zeta coast. On 22 February 1377, Makaracije Angeli, the son of the late Simon from Artona, sold Domanja Duornich 80 litres of white wine, who was to make a payment in three instalments. The Makaracije was supposed to transport the goods to the port of Bar by mid-April that year. The seller arranged to secure goods on land and on the sea in the event of attacks by the men of Đurađ I Balšić.¹⁵ The wine was transported from Dubrovnik in open boats (*barca*

13 *Pribis Chitesich coram domino rectore ser Marino de Mençe appellavit contra homines et comunitatem Dulcignio, dicens, quod ipsi sibi acceperunt violenter centenaria VI lardi* (DAD, 6; Borozan, 2020, 160).

14 *Miglioe homo Petri de Georgio coram domino rectore Ragusii ser Blasio de Sorgo et sua curia conqueritur supra Milan hominem Iure de Balci dicens quod dictus Milan furatus fuit eidem yperperos XII et vnam spatam in ciuitate Ragusii atribus diebus citra* (DAD, 8).

15 *Macaracius Angeli quondam Simonis de Artona facit manifestum, quod ipse vendidit Domagne de Duornich personaliter volenti et ementi vasa vini octuaginta, quodlibet ea paritatis salmarum sex ad mensuram Artone de bono vino albo dicte civitatis Artone, quod vinum debet sibi dare et assignare exoneratum in terra ad portum Antibari... et promisit Illi asscurare cum navigio et rebus in dicto portu Antibari tam in terra quam in mari, quod non fiat sibi aliqua offensio ab hominibus domini Georgii de Balsa...* (DAD, 9; Borozan, 2020, 174–175).

disco perta), and the carrying capacity of these boats was 80 to 220 litres (Vekarić, 1962/63, 36). In July 1380, the Major Council decided that the damage done *de rebus arnensium* to Džive Alexevich, the Dubrovnik syndic in Devol, when Đurađ Balšić had left, should be compensated (Dinić, 1951, 102). In 1380, the Dubrovnik authorities mentioned that the man of Đurađ Balšić, Radoslav Obugarich, attacked and robbed Dubrovnik citizens and instructed Miho Nikoličin Martinussio (around 1330-around 1388) to advocate for the punishment of the bandits and compensation for the loss (DAD, 10; Borožan, 2020, 193). In the summer of 1381, Dubrovnik merchants in the Vrego River (Škumba) region were attacked and robbed. That is why the city authorities sent an envoy, Domanja Duornich. He received 15 perpers, which he was to give as a gift to the Zeta ruler Balša II Balšić or whomever he deemed necessary. In both cases, the money was to appease the Zeta noblemen and guarantee the safety of trade because of frequent robberies (Dinić, 1951, 19, 22). On 1 April 1383, it was stated that Albanians, as the Balša II men, attacked the Dubrovnik merchant Pripko Zoranouich and his men. In this robbery, they took horses and fabrics, Pripko was wounded in the head in a fight, and Vlakota was hit in the arm (Thallóczy, Jireček & Sufflay, 1918, 92). In June of the same year, Obrad Bolisavich complained in Dubrovnik against Balša II and his nephew Đurađ II for the fabrics worth 24 ducats and 15 perpers, one shield, etc. taken away from him in Shkoder and Bar. (Thallóczy, Jireček & Sufflay, 1918, 94). We can see from these examples that members of the Balšić family, as well as their own men, did not comply with the legislation they adopted, but that the robbery was a kind of important revenue for them. These robberies probably induced Dubrovnik's reaction towards Balša II for the disrespect for the security guarantees from the 1379 Charter. That is why Balša II issued a new charter on 24 April 1385 in Tuzi, reiterating earlier promises and pledging to pay the existing debts to Dubrovnik merchants (Rudić, 2012, 101–106). On 31 March 1386, Dubrovnik complained to the city authorities of Ulcinj and Đurađ that grains were taken from their merchants from a ship in Ulcinj. The objection to security was addressed to the Ulcinj commune, not to Đurađ (Thallóczy, Jireček & Sufflay, 1918, 95). The document shows that the attack was an arbitrary outlaw activity of 'some' Ulcinj men and that it was done without the consent and knowledge of Đurađ II. Two months earlier, the Zeta ruler issued a charter to Dubrovnik on the freedom of trade, guaranteeing their protection against robbery. We do not have any information on the measures that Đurađ II took against his men for the breach of his measures. Based on the analysis of the archive material, we got the impression that the security situation became slightly more stable after 1386, although there were some cases of breaches.

At the end of November 1392, Dubrovnik merchants Pirko Andrijin, Dobro Binçola, Bratoslav Pridoevich, Marin Symonis, and Marin Stjepkov complained that their goods were stolen by a local ruler in Zeta, Radič Crnojević. The chancellery records in a document show that the damage done was compensated in due course (DAD, 11; Borožan, 2020, 297). In 1395, Radič Crnojević and his brother Stefan issued a charter to Dubrovnik promising friendship and freedom of trade on the territory under their rule (Budva,

Svetomiholjska Metohija), to defend and protect their goods and to assist them as their brothers (Rudić, 2008, 157–161). In addition to the robberies of Dubrovnik merchants, the soldiers of Đurađ II also abducted men and asked for their ransom. In mid-March 1395, the Bar commune took a loan of 450 ducats from the Dubrovnik Municipality. The Town of Bar took this loan to pay ransom for the Bar men, who were captured and incarcerated by Đurađ II during the siege of Bar (DAD, 12; Borožan, 2020, 309). In the sources of the State Archives in Dubrovnik, there was a lull as regards robberies of merchants in Zeta, but that does not mean there were none. The 1390s and in the first decade of the 15th century were marked by the instability of the Balšići rule, the intrusion of the Ottomans, and the conquest of a part of Albania, as well as the Venice's occupation of the Southern Adriatic (Schmitt, 2001, 27–58). All that created favourable grounds for the Zeta society to resort to banditry in the struggle to survive.

In the summer of 1411, the Bjelopavlići, Ozrinići, Maznice, and Malonšići gathered with their army and attacked Dubrovnik merchants who were returning from Serbia, took away their silver, leather, weapons, and all the goods they carried with them, and eventually, they stripped them down completely. The bandits must have been hidden in the woods, preparing an ambush. On 4 August 1411, Dubrovnik wrote to Jelena Balšić of this extremely unpleasant attack, noting that the bandits utterly dishonoured their merchants, something that should not be done to the worst of enemies. The city authorities referred to the respect for the freedom of movement and appeal to Jelena to order the return of the goods stolen from their merchants by her men Bjelopavlići, Ozrinići, Maznice, and Malonšići (Stojanović, 1929, 386–387). We have no information on whether or not the damage was compensated to the Dubrovnik merchants or whether anyone was held responsible. Interestingly, in this case, the bandits operated as a group, surely there must have been more than one, which means the loot had to be shared among more people.

At the end of the summer of 1411, Bogdan Dragoevich filed with Dubrovnik Rector Nikola Marin Ragnina (around 1368–1412) a complaint against Strjez Giurongiekovich for robbing his wife. Bogdan complains that about a year earlier, he took refuge in Dubrovnik and sent his wife to Zeta, under Balša's rule. The defendant, Strjez, stole 40 perpers in cash from his wife and at least 20 perpers in jewellery and clothing (DAD, 13; Borožan, 2020, 338). We were unable to find out from the document in what part of Zeta the robbery took place. A series of robberies against Dubrovnik citizens also continued the following year. At the end of the winter of 1412, Petko Bogdanovich, the man of Balša III, filed a complaint against sailor Dobrivoje with the Dubrovnik authorities. The defendant had promised Petko to transport him to Dubrovnik by boat, where he allegedly went to load the wood. But at the port of Mreža, he was attacked by four armed men hidden in a boat who took his money, clothes, and weapons, and then took him to Bar. Petko claimed that the loot ended up with the Bar captain, except for the 50 ducats the captain gave Dobrivoje as a reward for the robbery (DAD, 14; Borožan, 2020, 339). The robbers were connected and had a support network that provided information about the victim to be attacked and whose goods were to be taken. This information about the reward for Dobrivoje clearly shows that he was involved with the robbers and that he gave them information about when and where to attack Petko

while he was transporting him to Bar. According to complaints records, livestock was occasionally the target of robberies. Gojko and his brother Pribat filed a complaint with the Dubrovnik rector, on 22 September 1412, because of a stolen ox in Dračevica (DAD, 15). At the end of June 1413, a complaint was filed over a stolen horse that Balša had sent to Nikola Georgio (DAD, 16). In early November 1419, cobbler Dobrašin Radmilouich filed a complaint against the men of Balša III for robbing a boat on the Bojana River. The ship's commander and his sailors were charged with seizing money, clothes, wine, tools, etc. (Kurtović, 2020, 42–43). In March of that same year, the Dubrovnik authorities sent a diplomatic envoy to resolve the issue of theft of silver taken from Dubrovnik merchants (DAD, 17). We have no information on the outcome of the negotiations. Sometimes, a Dubrovnik citizen robbed another while traveling and trading together. In the early winter of 1419, a boat commander Dobrilo Pripcich filed a complaint with rector Andrija Volčo, against his seaman Simon Petar from Dubrovnik for the seizure of the boat and theft of certain goods in Ulcinj (Kurtović, 2020, 55). A month later, Balša III men were again recorded in the complaints records. In the second half of January 1420, three sailors complained to the Dubrovnik authorities against a priest from Sveti Srđ, that he and his men, who were the men of Balša III, robbed the boat with goods heading for Serbia (DAD, 18).

During the research on the banditry in Zeta, it is evident that the structure of the bandits mentioned in the documents varied. We can divide them into several categories: the Balšići family members, the Balšići soldiers, noblemen, and commoners. Prominent Balšić family members are mentioned as bandits more than once: Đurađ I, Balša II, Đurađ II. The Balšić men (their soldiers) are mentioned often, as the conditions of their military service were bad, and the lack of food or fee resulted in the lack of discipline. The fragmentary analysis shows the participation of small rulers in the raid attacks in Zeta (Radič Crnojević). Ulcinj merchants (Prvoš and Slave), sailors, as well as commoners took part in banditry. Who were the victims of the attacks? The documents show that, in most cases, the victims of the robbery were merchants, artisans, and sailors. The documents recorded the following loot: silver, salt, money, wine, fabrics, horses, grain, weapons, leather, clothing, etc. The bandits were rough on Dubrovnik citizens during attacks, and we have information that the victims were wounded during the robbery. Several records mentioned that the damage was compensated, but we have no records of the perpetrators being fined or imprisoned for the banditry. In order to understand this type of banditry, it is necessary to point out the weak legal and powerful framework in Balšić's country, which actually enabled bandit attacks on Dubrovnik merchants.

RAZBOJNIŠTVO V ZETI V ČASU BALŠIĆEV (1360–1421)

Marijan PREMOVIĆ

Univerza v Črni Gori, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Danila Bojovića bb, 81400 Nikšić,

Črna Gora

e-mail: premovicmarijan@yahoo.com

POVZETEK

Razprava se dotika mikrozgodovinskega vprašanja razbojništva v Zeti v času vladanja dinastije Balšić (1360–1421) uperjenega proti dubrovniškim trgovcem. Trgovski promet med Dubrovnikom in Zeto se je odvijal tako po kopnem kot po morskimi poteh po Jadranskem morju. Po teh poteh so se gibali trgovci, popotniki in mali ljudje, ki so si želeli obogateti ali pa so se le borili za preživetje. Pomemben faktor pri trgovanju je bila varnost trgovskih poti. Razbojniki so se še posebej usmerjali proti trgovcem, saj so domnevali, da imajo pri sebi tako blago kot denar. Oblasti so poskušale s pomočjo predpisov (Statut mesta Dubrovnik, Dušanov zakonik) preprečiti obstoj in širjenje razbojništva, saj je le-to predstavljalo veliko nevarnost za red in mir. Med letoma 1368 in 1395 so Balšići izdali sedem listin v korist mesta Dubrovnik. S temi so zagotavljali zaščito meščanov Dubrovnika na ozemlju Zete in v njih zagotavljali nedotakljivost imetja, svobodo gibanja in trgovine. Ena najpomembnejših listin je zagotavljala povratek škode, ki bi jo utrpeli dubrovniški trgovci. Prav tako zagotavljajo, da nasedla in poškodovana ladja na zetski obali ne bo oropana. Kljub tem ukazom se trgovina v Zeti ni odvijala mirno, saj je bilo razbojništvo na kopnem, na reki Bojani in na Jadranskem morju. Roparji so najverjetneje že v naprej locirali tarčo, pripravili zasedo in bili dobro informirani. Iz časa dinastije Balšićev v Zeti obstaja ohranjenih vrsta tožb dubrovniških trgovcev, ki so ohranjene v arhivski seriji Lamenta de Foris, vezanih na nesigurnost potovanja ter izpričujejo tudi življenjsko nevarnost, ki je prežala na njih. Razbojništvo je bilo v Zeti stvar družin in razširjenih družinskih mrež (primer Prvoš in njegov nečak Slave, Balša II. in njegov bratranec Đurađa II). Znotraj družinske hierarhije je vodstvo pripadalo najstarejšemu članu. Običajno so štele družinske razbojniške skupine od enega do štiri člane. Poznamo le skupni napad na dubrovniške trgovce, ki so ga izvedli člani plemena Bjelopavlovići, Ožrinići, Maznice in Malonšići, ko moremo govoriti o večjem številu razbojnikov. Žrtve roparjev so ponavadi bili trgovci, obrtniki, mornarji in mali ljudje, ki so se znašli na tarči roparjev. Motivi za rop so želja za bogatenjem in eksistencialna želja po preživetju. Struktura razbojnikov, ki jih omenjajo viri je različna. Lahko jih razdelimo na nekaj kategorij: vladarska družina Balšić, njihovi vojaki, plemstvo in ostali prebivalci. Nekajkrat se omenjajo sami Balšići kot razbojniki: Đurđe I, Balša II, Đurađ II, pa tudi nižji zetski plemiči: Radić, Crnojević. Pogosto se omenjajo ljudje Balšićev kot roparji. Domnevamo, da so jih k ropanju spodbudili slabe razmere v družbi, pomanjkanje hrane oz. neredna denarna plačila. Analiza kaže na sodelovanje tako trgovcev, mornarjev kot drugega prebivalstva. Kot plen se v virih omenja: srebro, sol, denar, vino, tkanine, konji, žito,

orožje, oblačila itd. Razbojništvo kaže, da je bilo spoštovanje predpisov zelo slabo oz. ga skoraj ni, saj niti sami člani družine Balšić ne spoštujejo lastnih zakonov. Poročila govorijo o surovem ravnanju napadalcev, obstajajo pa tudi podatki, da so bile žrtve ropanja ranjene. Na nekaj mestih v virih najdemo tudi podatke o tem, da je bila škoda poravnana, ne obstajajo pa podatki, da bi bil kateri koli od napadalcev denarno ali kako drugače kaznovan.

Ključne besede: razbojništvo, Zeta, dubrovniški trgovci, Balšići, pozni srednji vek

SOURCES AND LITERATURE

- Antonović, Miloš (2003):** Grad i župa u Zetskom primorju i severnoj Albaniji u XIV i XV veku. Beograd, Istorijski institut.
- Bertoša, Miroslav (1989):** Zlikovci i prognanici (socijalno razbojništvo u Istri u XVII. i XVIII. stoljeću). Pula, IKK, »Grozdk«.
- Blumell, Lincoln (2008):** Social banditry? Galilean banditry from Herod until the outbreak of the first Jewish Revolt. *Scripta Classica Israelica*, 27, 35–53.
- Borožan, Đorđe (2020):** Izvori za istoriju Crne Gore iz Dubrovačkog arhiva, knj.1. Podgorica, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.
- Braudel, Fernand (1998):** Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II., II. svezak. Zagreb, Antibarbarus.
- Casals, Àngel (2019):** Banditry under the Crown of Aragon: A Historiography in the European Context. *Acta Histriae*, 27/4, 581–602.
- Ćirković, Sima, Božić, Ivan, Bogdanović, Dimitrije & Vojislav Đurić (1970):** Istorija Crne Gore II/2. Od kraja XII do kraja XV vijeka. Crna Gora u doba oblasnih gospodara. Titograd, Redakcija za istoriju Crne Gore.
- Ćirković, Sima (1997):** Dubrovnik i zaleđe u srednjem veku. U: Đokić, Vlastimir (ed.): *Rabotnici, vojnici, duhovnici: društva srednjovekovnog Balkana*. Beograd, Equilibrium, 47–55.
- DAD, 1** – Državni arhiv u Dubrovniku (further: DAD), *Lamenta de foris* (further: *Lam. de for.*), sv. 1 (1370.–1373.), fol. 29'.
- DAD, 2** – DAD, *Lam. de for.*, sv. 1 (1370.–1373.), fol. 33'.
- DAD, 3** – DAD, *Lam. de for.*, sv. 1 (1370.–1373.), fol. 37'.
- DAD, 4** – DAD, *Lam. de for.*, sv. 1 (1370.–1373.), fol. 7.
- DAD, 5** – DAD, *Lam. de for.*, sv. 1 (1370.–1373.), fol. 52.
- DAD, 6** – DAD, *Lam. de for.*, sv. 1 (1370.–1373.), fol. 60'.
- DAD, 7** – DAD, *Lam. de for.*, sv. 1 (1370.–1373.), fol. 77.
- DAD, 8** – DAD, *Lam. de for.*, sv. 1 (1370.–1373.), fol. 131, 132.
- DAD, 9** – DAD, *Debita Notariae* (further: DN), sv. 8 (1377.–1379.), fol. 16.
- DAD, 10** – DAD, *Lettere e commissioni. Lettere di Levante* (further: *Lettere di Levante*), sv. 2 (1361.–1380.), fol. 131'.
- DAD, 11** – DAD, *Diversa Cancellariae* (further: DC), sv. 30 (1392.–1394.), fol. 166.
- DAD, 12** – DAD, DN, sv. 11 (1393.–1396.), f. 123'v
- DAD, 13** – DAD, *Lam. de for.*, sv. 2 (1410.–1412.), fol. 87.
- DAD, 14** – DAD, *Lam. de for.*, sv. 2 (1410.–1412.), fol. 159'.
- DAD, 15** – DAD, *Lam. de for.*, sv. 3 (1412.–1414.), fol. 12'.
- DAD, 16** – DAD, *Lam. de for.*, sv. 3 (1412.–1414.), fol. 79.
- DAD, 17** – DAD, *Acta Consilii Rogatorum* (further: Cons. Rog.), sv. 2, (1418.–1420.), fol. 17'; sv. 2, fol. 18'.
- DAD, 18** – DAD, *Lam. de for.*, sv. 4 (1419.–1422.), fol. 137'.
- Dinić, J. Mihailo (1951):** Odluke veća Dubrovačke republike I. Beograd, Naučno delo.

- Duranović, Elmedina (2017):** Drumsko razbojništvo u srednjovjekovnoj Bosni prema dubrovačkim izvorima. Neobjavljena doktorska disertacija. Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet.
- Foretić, Vinko (1980):** Povijest Dubrovnika do 1808. Deo 1, Od osnutka do 1526. Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Gelcich, Josephus (1896):** Monumenta Ragusina: libri reformationum. T. IV, A. 1364.–1396. Zagrabiæ, Academia scientiarum et artium Slavorum Meridionalium.
- Hobsbawm, Eric John (1981):** Bandits. New York, Pantheon Books.
- Jelčić, Josip (2010):** Zeta i dinastija Balšića: dokumentovane istorijske studije. Podgorica, Matica crnogorska.
- Jireček, Konstantin (1959):** Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem veku. Zbornik Konstantina Jirečeka, I. Beograd, 205–304.
- Kurtović, Esad (2005):** Pljačke i nasilja Dobrovojevića, ljudi vojvode Sandalja Hranića sa područja Vrsinja. Godišnjak, 22, 269–289.
- Kurtović, Esad (2020):** Ispisi građe za historiju srednjovjekovne Bosne: Lamenta de foris IV (1419–1422). Sarajevo, autor.
- Kurtović, Esad (2021):** Krasomirići iz Začule kod Trebinja. Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija), 8(1), 33–56.
- Lonza, Nella (2002):** Tužba, osveta, nagodba: modeli reagiranja na zločin u srednjovjekovnom Dubrovniku. Anali Dubrovnik, 40, 57–104.
- Lonza, Nella (2003):** Srednjovjekovni zapisnici dubrovačkog kaznenog suda: izvorne cjeline i arhivsko stanje. Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, 41, 45–74.
- Lonza, Nella (2016):** The Figure of Executioner in Dubrovnik Between Social Acceptance and Rejection (Fourteenth to Eighteenth Century). Dubrovnik Annals, 20, 93–108.
- Manken, Irmgard (1960):** Dubrovački patricijat u XIV veku. Deo 1. Beograd, Naučno delo.
- Marković, Biljana (1986):** Dušanov zakonik. Beograd, Prosveta–Srpska književna zadruga.
- Mišić, Siniša (2014):** Istorijaska geografija srpskih zemalja: od 6. do polovine 16. veka. Beograd, Magelan Pres.
- MR II (1882):** Monumenta Ragusina: libri reformationum. T. II, A. 1347.–1352. 1356–1360. Zagrabiæ, Academia scientiarum et artium Slavorum Meridionalium.
- MR III (1895):** Monumenta Ragusina: libri reformationum. T. III, A. 1359.–1364. Zagrabiæ, Academia scientiarum et artium Slavorum Meridionalium.
- Nazor, Ante (2002):** Statutom protiv nasilja – pragmatičnost ili savjest: primjer srednjovjekovne hrvatske općine Poljica. Acta Histriae, 10/1, 49–62.
- Nieddu, Annamari (2002):** Violenza, criminalità, banditismo nelle campagne. Dalla giustizia baronale all'istituzione della sala criminale nella Reale Udienza del Regno di Sardegna fra XVI e XVII secolo. Acta Histriae, 10/1, 81–90.

Pavić, Milorad (2003): Plovidbene rute srednjim i južnim Jadranom u izolaru Giuseppe Rosaccia. Radovi Zavoda povijesne znanosti HAZU u Zadru, 4A5, 153–199.

Porčić, Nebojša (2022): The right of shipwreck in medieval Serbia. Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, 70(1), 1–30.

Povolo, Claudio (1997): L'intrigo dell'onore. Poteri e istituzioni nella Repubblica di Venezia tra Cinque e Seicento. Verona, Cierre Edizioni,

Premović, Marijan (2016): Povelja Đurđa Stracimirovića Balšića Dubrovčanima od 27. januara 1386. godine. Stari srpski arhiv, 15, 143–155.

Premović, Marijan (2021a): Barski trgovci u Dubrovniku od 1358. do 1405. godine. Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 63, 15–55.

Premović, Marijan (2021b): Povelja Konstantina Balšića Dubrovčanima: Uljari kod Skadra, 13. novembar 1395. Stari srpski arhiv, 20, 17–24.

Radojčić Nikola (1960): Zakonik cara Stefana Dušana : 1349. i 1354. Beograd, Naučno delo.

Rudić, Srđan (2009a): Povelja Đurđa I Balšića Dubrovniku. Stari srpski arhiv, 8, 101–110.

Rudić, Srđan (2009b): Povelja Đurđa I Balšića Dubrovniku. Stari srpski arhiv, 8, 111–117.

Rudić, Srđan (2010): Povelja Balšića Dubrovčanima: na Mati, 1368, 17. januar. Stari srpski arhiv, 9, 93–98.

Rudić, Srđan (2011): Povelja Balše II kojom potvrđuje Dubrovčanima privilegije dobijene od brata mu Đurđa: Ratac, 1379, novembar 20. Stari srpski arhiv, 10, 103–107.

Rudić, Srđan (2012): Povelja duke dračkog Balše II Dubrovčanima. Stari srpski arhiv, 11, 101–106.

Rudić, Srđan (2021): Balšići: gospodari Zete, Beograd, 2021.

Schmitt, Jens Oliver (2001): Das venezianische Albanien: (1392–1479). München, R. Oldenbourg Verlag.

Smičiklas, Tadija (1914): Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, sv. 12, listine godina 1351–1359. Zagreb, JAZU.

Smičiklas, Tadija (1915): Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, sv. 13, listine godina 1360–1366. Zagreb, JAZU.

Smičiklas, Tadija (1934): Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, sv. XV, listine godina 1374–1378 1360–1366. Zagreb, JAZU.

Solovjev, Aleksandar (1928): Zakonodavstvo Stefana Dušana, cara Srba i Grka. Skopje, Skopsko naučno društvo.

Sophoulis, Panos (2020): Banditry in the Medieval Balkans, 800-1500. Cham, Palgrave.

Spremić, Momčilo (1963): Sveti Srđ pod mletačkom vlašću: (1396–1479). Zbornik Filozofskog fakulteta, 7, 1, 295–312.

Šekularac, Božidar (2011): Crna Gora u doba Balšića. Cetinje, Obod.

Škrivanić, Gavro (1971): Putevi u srednjovekovnoj Zeti. Glasnik Srpskog geografskog društva, 51, 1, 75–85.

Škrivanić, Gavro (1974): Putevi u srednjovekovnoj Srbiji. Beograd, Turistička štampa.

Šoljić, Ante, Šundrica, Zdravko & Veselić, Ivo (2002): Statut grada Dubrovnika: sastavljen godine 1272. Dubrovnik: Državni arhiv u Dubrovniku.

Tadić, Jorjo (1935): Pisma i uputstva dubrovačke republike, knj. 1. Beograd, Srpska kraljevska akademija.

Thallóczy, de Ludovicus, Jireček, Constantinus & De Emilianus Sufflay (1918): Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia II (annos 1344–1406 continens). Vindobonae (Beč), Typis Adolphi Holzhausen.

Vekarić, Nenad (2012): Vlastela grada Dubrovnika 3. Vlasteoski rodovi (M–Z). Zagreb–Dubrovnik, Zavod za povijesne znanosti HAZU.

Vekarić, Stjepan (1962./1963): Vrste i tipovi dubrovačkih brodova XIV. stoljeća. Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, 10–11, 19–42.

KOPER V POZNEM SREDNJEM VEKU: OPAŽANJA O MESTU IN NJEGOVIH PORTAH PO PREGLEDU KNJIG KOPRSKIH VICEDOMINOV S KONCA 14. STOLETJA

Dušan MLACOVIC

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva ulica 2, 1000 Ljubljana,
Slovenija

e-mail: dusan.mlacovic@ff.uni-lj.si

IZVLEČEK

Avtor na osnovi preučenih vicedominskih knjig s konca 14. stoletja iz ponovno dostopnega arhiva koprške komune podaja podobo poznosrednjeveškega Kopra in njegovih mestnih predelov, port. Ugotavlja, da je bil takratni Koper po magnitudi svojega gospodarstva, po številu prebivalstva in po svoji urbani podobi primerljiv s poznosrednjeveškima Zadrom ali Dubrovnikom, ki v zgodovino pisju veljata za največji, kakor tudi za ekonomsko in politično najuspešnejši poznosrednjeveški vzhodno-jadranski mesti. Bil je eno najpomembnejših beneških oskrbovališč. Ugotavlja tudi, da družbena podoba in vloga koprskih port ni bila identična njihovi podobi in vlogi v 19. stoletju in v zgodnjem novem veku.

Ključne besede: Koper, pozni srednji vek, mestni predel, porta

CAPODISTRIA NEL TARDO MEDIOEVO: OSSERVAZIONI SULLA CITTÀ E LE SUE PORTE DOPO UNA DISAMINA DEI QUADERNI DEI VICEDOMINI CAPODISTRIANI DELLA FINE DEL XIV SECOLO

SINTESI

Sulla base dello studio dei libri dei vicedomini della fine del XIV dell'antico archivio comunale di Capodistria, nuovamente accessibile ai ricercatori, l'autore fornisce l'immagine della Capodistria tardo medioevale e dei suoi rioni cittadini, le cosiddette porte. Deduce che la Capodistria di allora era comparabile, per l'estensione dell'economia, per il numero della popolazione e per l'aspetto urbano con le tardo medioevali Zara e Ragusa, che nella storiografia vengono considerate le più grandi ed economicamente e politicamente più sviluppate città tardo medioevali dell'area est adriatica. Capodistria rappresentava uno dei più importanti luoghi di approvvigionamento per Venezia. L'autore conclude pure, che l'aspetto sociale e il ruolo delle porte capodistriane non era identico al loro aspetto e ruolo nel XIX secolo e nella prima età moderna.

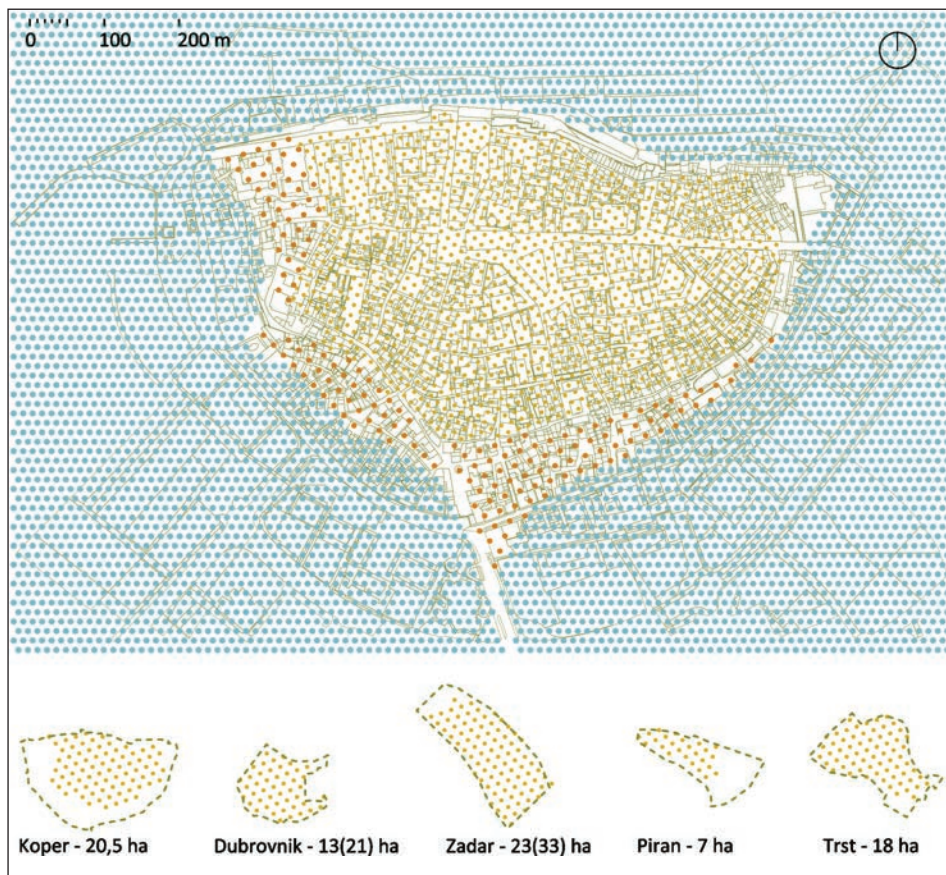
Parole chiave: Capodistria, tardo medioevo, rione, porta

SPOZNAVNOST POZNOSREDNJEVEŠKEGA KOPRA

Z nenavadno usodo koprškega komunalnega arhiva, z njegovo škandalozno večdesetletno nedostopnostjo po letu 1944, z delno dostopnostjo preko reprodukcij v Državnem arhivu v Trstu (Archivio di Stato di Trieste, mikrofilmarno arhivsko gradivo, dalje ASTs) in končno z njegovo provizorično dostopnostjo v Državnem arhivu v Benetkah (Archivio di Stato di Venezia, dalje ASVe) po letu 2016,¹ so se na nenavaden način zasukala tudi pota historiografskih vedenj in znanj o Kopru v poznem srednjem veku. Ta so neprimerljiva s tistimi o sosednjem Piranu v istem času ali o takratnih primerljivih srednjeveških mestih na vzhodnojadranski obali. Temeljijo na preučevanju, ki je bilo na osnovi zgodovinskih virov opravljeno predvsem v časih pred drugo svetovno vojno ali s pomočjo zgodovinskih virov, nastalih zunaj srednjeveškega Kopra. Temeljijo tudi na znanjih, ki so jih prispevale druge stroke, predvsem umetnostna zgodovina, arheologija, konservatorstvo in urbanizem.

V časih, ko je bil koprski komunalni arhiv še dosegljiv v Kopru, se je zgodovinarstvo srednjega veka ukvarjalo predvsem s politično in pravno zgodovino, pogosto v okvirjih lastne, poveljevalne nacionalne zgodovine. Družbena, gospodarska in kulturna zgodovina srednjega veka so se takrat že uveljavile, srednjeveška urbana zgodovina je bila v povojih. V Istri so takrat nastala prva velika dela domače srednjeveške politične zgodovine in zgodovine srednjeveških oblastnih struktur (De Franceschi, 1879; Benussi, 1897; Mayer, 1907; De Vergottini, 1924; De Vergottini, 1926), mesta so imela v njih postransko vlogo. Domožnanstvo je dobilo velik zagon v drugi polovici 19. stoletja (Kandler 1866; Morteani 1885; De Franceschi, 1904; Caprin, 1905; Del Bello, 1905), poznavanje srednjeveške

1 Pokrajinski arhiv Koper (dalje: PAK) hrani manjši del gradiva nekdanje koprške komune in sicer del, ki je kljub dogodkom leta 1944 ostal v Kopru. Na zvitkih mikrofilmov v ASTs, na katerih je kot poseben fond reproducirano arhivsko gradivo nekdanje koprške komune (ASTs, Comune di Capodistria, secc. XIV-XIX.), ki ni hranjeno v PAK, so oznake ASVe s konca 60-tyh let 20. stoletja. Takrat je bilo gradivo posneto na mikrofilm in od takrat dalje se je selilo med beneško knjižnico Marciana in ASVe. Po predhodnem uradnem priznanju, da omenjeno gradivo obstaja in da je hranjeno v ASVe, smo dr. Bojan Cvelfar, direktor Arhiva Slovenije, mag. Nada Čibej, direktorica PAK, dr. Zdenka Bonin, dr. Deborah Rogoznica, arhivistki PAK, in avtor pričujočega besedila na povabilo Raffaeleja Santora, tedanjega direktorja ASVe, dne 20. junija 2017 obiskali kraj začasne hrambe gradiva in si slednjega tudi ogledali. Gradivo je bilo hranjeno v depojih na sedežu ASVe (Campo dei Frari, San Polo 3002, Benetke), urejeno je bilo skladno s popisom gradiva z začetka 20. stoletja, ki ga je sestavil Francesco Majer in objavil v reviji Pagine Istriane v letih od 1903 do 1908 (Majer, 1903). Stanje gradiva je bilo na pogled identično tistemu, kot ga je v popisu omenjal Majer, na gradivu ni bilo vidnih poškodb, ki bi nastale pozneje. Gradivo so v letih po našem obisku preselili v Mestre, v tamkajšnjo enoto ASVe. Arhivsko gradivo nekdanje koprške komune je dostopno raziskovalcem v glavni čitalnici ASVe po režimu začasnega hranjenja (klasifikacija po Majerjevem popisu; ni del gradiva, ki ga uradno hrani ASVe skladno s svojimi pristojnostmi in ki ga je mogoče najti v katalogih in popisih tam hranjenega arhivskega gradiva). Pričujoči prispevek pišem s hvaležnostjo vsem, ki so se trudili in ki se trudijo, da je obdobje nenavadne nedostopnosti arhivskega gradiva nekdanje koprške komune za nami. Pišem ga tudi v upanju, da bo gradivo kmalu hranjeno v inštituciji s sedežem v Kopru, ki je po mednarodnih arhivskih standardih pristojna za hrambo arhivskega gradiva, nastalega v Kopru in nekdanj hranjenega v Kopru, ter v veri, da bo posledično kmalu dostopno brez posebnosti in restrikcij v dobro Kopra in Koprčanov, živčih v mestu in drugod, kakor tudi v dobro Koprškega ter znanstvene in druge javnosti.

Slika 1: Koprski urbani areal v 14. stoletju in njegova primerjava s sočasnimi urbanimi areali Trsta, Pirana, Zadra in Dubrovnika (karto izdelal David Kabalin).

zgodovine istrskih mest je z njim zelo napredovalo. Kot poglobitni zgodovinski viri so bile takrat v rabi predvsem listine in ob njih pravni in narativni viri. Istrski zgodovinarji so pri svojem delu izdatno uporabljali Codice Diplomatico Istriano, zbirko listin za istrsko zgodovino, ki jo je zbral in uredil veliki tržaški, istrski zgodovinar Pietro Kandler (CDI). Uporabljali so tudi listine iz drugih tovrstnih zbirk, sploh zbirko Acta et diplomata e R. tabulario Veneto, ki jo je uredil Antonio Stefano Minotto (Minotto, 1870), in arhivsko gradivo podobnega značaja, ki so ga hranili v Beneškem generalnem arhivu, predhodniku ASVe, predvsem dukale, odredbe Senata, terminacije, mirovne pogodbe. Tudi dela, ki so obravnavala srednjeveško zgodovino istrskih mest, so temeljila predvsem na tovrstnih virih. Hranjeno v domačih municipalnih arhivih pri tedanjih raziskovalcih istrskega

srednjega veka ni vzbujalo velikih pričakovanj: ob listinah, ki so urejale odnose z nadoblastniki, cerkvenimi oblastmi ali z bližnjim visokim plemstvom in ob dokumentih, ki so urejali pravna razmerja, predvsem statutih, so v njih našli bore malo, kar bi po njihovem mnenju koristilo zgodovinski stroki. Francesco Majer, ravnatelj koprskega občinskega arhiva in mestne knjižnice, je v uvodu v svoj inventar koprskega arhiva leta 1903 pritrdil ugotovitvi Pietra Kandlerja, da Koper ni bogat s srednjeveškimi listinami in da so koprski arhivski „dokumenti, ki so za nas najpomembnejši“, izgubljeni. Kandler je pri tem imel v mislih domnevni arhiv listin istrskih mejnih grofov. Ta arhiv naj bi nastal Kopru kot v osrednjem istrskem mestu pred obdobjem beneške oblasti, v njegovih časih naj bi se nahajal nekje v Benetkah (Majer, 1903, I, 147). Poznavanje nastanka in strukture srednjeveških komunalnih arhivov in s tem zavedanje, da je iskanje takšnega arhiva v starodavnih arhivih mest jalovo početje, se je pričelo razvijati pozneje, v prvih desetletjih 20. stoletja. Dve desetletji po koprskem arhivskem inventarju je bil objavljen piranski kartular, *Chartularium Piranense – Raccolta dei documenti medievali di Pirano*. Zgodovinar Camillo de Franceschi, njegov avtor, je v uvodu piranski komunalni arhiv po pomenu označil za »lokalnega« (CP, VII). Obe videnji pomena domačih srednjeveškega municipalnih arhivov, kot možnega najdišča drugačnega gradiva, kot ga v njih navadno najdemo, in kot kraja hrambe dokumentov, ki nam omogočajo predvsem vzpostavitev mestne biografije (prim. Morteani, 1885) in seznanjanje z lokalno zgodovino in zanimivostmi (prim. Caprin, 1905), sta skladni z doživljanjem pomena zgodovine srednjeveških mest za poglavitne zgodovinske tokove v njunih časih (Ewen, 2016, 12–13). Vse do uveljavitve gospodarske zgodovine srednjega veka in z njo videnja mest kot pomembnega srednjeveškega gospodarskega fenomena, je historiografsko ukvarjanje z zgodovino manjših srednjeveških mest (do 10.000 prebivalcev v poznem srednjem veku), redko presegalo okvir domoznanstva in lokalne zgodovine.

Evropsko in svetovno zgodovinopisje je po drugi svetovni vojni znatno napredovalo v preučevanju evropske srednjeveške družbe in takrat se je pričela zgodba o (s)poznavanju in spoznavnosti srednjeveškega Kopra zaradi nedosegljivosti arhiva koprške komune zapletati. Historiografsko raziskovanje srednjega veka se je pod vplivom drugih znanosti usmerilo v širok spekter tem iz evropske družbene in gospodarske srednjeveške zgodovine. Novi metodološki pristopi, nove oblike raziskovanja in predvsem ukvarjanje z novimi, do takrat nenačeti temi in tematikami, so postali mogoči s sistematičnim preučevanjem in uporabo virov, ki so bili pred tem v uporabi zgolj sporadično in zato pred tem niso mogli izpričati svoje velikanske vrednosti. V ta nabor virov sodi tudi gradivo srednjeveških municipalnih arhivov, sploh arhivov velikih komun na severu Italije in ob njih tudi arhivov komun na vzhodnojadranski obali. Akti, ki so nastali kot del poslovanja upravnih in sodnih organov mest, so dajali osnovo preučevanju različnih ravni funkcioniranja srednjeveške urbane družbe. Notarski spisi so ob tem omogočili temeljit vpogled v kolektivno in zasebno gospodarsko delovanje srednjeveškega mestnega človeka,

kakor tudi v njegovo javno in zasebno življenje, imovino, domovanje, socialno mreženje, karitativnost in končno umiranje. Isto je veljalo za preučevanje mestom pravno in upravno pripadajočega podeželja ter okolij, od koder so ljudje v mesto prihajali po poslih in kjer ni bilo tako obsežnega, javno hranjenega beleženja civil-nopravnih zadev. Preučevanje notarskih spisov, v primeru Istre predvsem vicedominskih knjig, v katere so vicedomini, posebni visoki komunalni funkcionarji, od prvih desetletij 14. stoletja dalje vnašali vsebino notarskih aktov oz. instrumentov (Gestrin, 1965, 8–9; Darovec, 1994, 99–100), se je razmahnilo zlasti od 60-tih let 20. stoletja z vzponom ekonomske zgodovine predmodernih obdobj. Zgodovinarje so takrat začeli zanimati medregionalni gospodarski tokovi in kvantiteta teh tokov, posledično tudi gospodarska in družbena podoba krajev, vpetih v tovrstne tokove v srednjem veku. Srednjeveški Koper ni bil deležen zgornjega napredka. Arhiv koprške komune je bil nedostopen, tovrstno raziskovanje je bilo takorekoč nemogoče. Slovensko zgodovinopisje se je takrat začelo intenzivno zanimati za arhivsko gradivo, ki so ga v srednjem veku ustvarili v manjši piranski komuni in ki je bilo, za razliko od arhiva koprške komune, dostopno. Piransko gradivo je kar klicalo po objavi in uporabi: vsi bistveni fondi arhiva piranske komune, po katerih je mogoče spoznavati njen ustroj in ekonomsko življenje v njej, segajo v 13. stoletje. Na vzhodnojadranski obali obstaja en sam arhiv, ki piranskega prekaša po količini serijskega arhivskega gradiva iz 13. stoletja in prve polovice 14. stoletja: arhiv takrat med zgodovinarji že slavnega Dubrovnika. Razkorak med poznavanjem srednjeveške piranske družbe in istočasne koprške družbe se je poglobil, poznosrednjeveški Koper je vse bolj postajal postranska tema v slovenskem in širšem regionalnem zgodovinopisju (Mlacović, 2011, 167–172). Strokovnjaki s področja urbanizma, konservatorsta in umetnostne zgodovine so po drugi strani v preučevanju poznosrednjeveškega Kopra dosegali velik napredek (Hoyer, 1989; Lavrič, 1989; Žitko, 1989; Bernik, 2000).

Zanimanju za ekonomsko zgodovino je v 70-tih letih 20. stoletja sledilo zanimanje za srednjeveško urbano zgodovino in z njo za urbano morfologijo, ki preučuje mestne podobe, raste in sestavine mesta kot organizma. Slednja se je razvila zlasti v Italiji v navezavi z arhitekturnim snovanjem prenove zgodovinskih mestnih jeder. Metodološka novost, ki so jo razvili italijanski strokovnjaki za urbano zgodovino, je bila tipološka sistematizacija mestnih arhitekturnih prvin in rastrov znotraj zgodovinskih obdobj. Težišče se je nato preselilo na preučevanje mestnih tlorisov, toda ne več zgolj na osnovi načrtov, katastrov in zemljevidov, ampak na osnovi sistematično preučenega municipalnega arhivskega gradiva (Gauthiez, 2004, 76–77). Brez zgodovinskih virov, ki so nastali kot del srednjeveških mestnih arhivov, takšno raziskovanje ni mogoče. Za preučevanje urbane morfologije so nepogrešljivi zlasti notarski spisi z dokumenti, povezanimi s prometom z nepremičninami. Po sledih tega razvoja je na vzhodnojadranski obali zelo napredovala urbana zgodovina srednjeveškega Dubrovnika. Njegovemu urbanemu razvoju v času od 13. do 15. stoletja je danes mogoče slediti na osnovi opravljenega mapiranja podatkov o nepremičninah v nepremičninskih poslih,

sklenjenih pred takratnimi dubrovniškimi notarji.² Spoznavnost srednjeveškega Kopra je s takšnim razvojem historiografskega raziskovanja srednjeveških mest zabredla v še večje težave: z večdesetletno odsotnostjo pglavitnih virov za družbeno, gospodarsko, kulturno in urbano zgodovino mesta ni bilo oteženo zgolj raziskovanje koprške srednjeveške družbene in ekonomske zgodovine, ki bi ji zgodovina bližnjega, manjšega Pirana morala biti pandan, srednjeveški Koper je z njo v času razvoja urbane zgodovine povsem izginil iz zavesti medievlistov kot mesto, vredno večje historiografske pozornosti. V sodobnih delih o regionalni jadranski srednjeveški gospodarski zgodovini in komunikacijah ga bomo iskali zaman, vsa pozornost je usmerjena v Dubrovnik in Zadar ali v velike kopenske trgovske poti severno od Kopra (Mlacović, 2022, 38–39). Njegova elita je skupaj s svojo družbeno in ekonomsko dejavnostjo zgodovinarjem nema, brezimna in neopazna. Njegova urbana podoba je, z izjemo umestitve umetnostnozgodovinskih spomenikov v urbani prostor, morfološko neartikulirana in kot takšna ni zrela za komparacije z morfologijo mest, kjer so tovrstne raziskave bile opravljene. V takšnih okoliščinah, brez temeljitga poznavanja srednjeveške koprške družbene, ekonomske, kulturne in urbane zgodovine, se je bilo treba v Kopru ukvarjati s temami, ki sta jih urbanizem in konservatorstvo nujno potrebovala za relevantno spopadanje s vprašanji urbanističnega snovanja in spomeniškega varstva v mestu.

Med temami, povezanimi s koprsko poznosrednjeveško urbano zgodovino je največ pozornosti požela problematika koprškega mestnega obzidja. Z njim sta se ukvarjala umetnostni zgodovinar in konservator Emil Smole (Smole, 1957) ter arhitekt in urbanist Darko Likar (Likar, 2009; Likar, 2010; Likar, 2013). Z njegovo podobo v zgodnjem novem veku se je ukvarjal Salvator Žitko, izhajajoč pri tem iz načrta mesta Kopra in njegovih utrd, ki ga je leta 1619 izdelal Giacomo Fino (Žitko, 1989). Smole in Likar sta lahko svoja dognanja oprla na staro domoznansko literaturo in predvsem na raziskave urbane podobe poznejšega, zgodnjenovoveškega Kopra. Za razliko od njegove poznosrednjeveške urbane podobe, je bilo mogoče njegovo poznejšo podobo preučevati s pomočjo gradiva

- 2 Zgodovinarjem, ki so se v 70-tih in 80-tih letih 20. stoletja ukvarjali z ekonomsko zgodovino srednjeveškega Dubrovnika, je bila urbana zgodovina samega mesta precej tuja. Zavesti o pomenu urbane podobe mesta je bilo več pri arhitektih in umetnostnih zgodovinarjih, njih je zanimala predvsem tranzitna trgovina mednarodnih razsežnosti ter vprašanja povezana z njo: organizacija trgovine, tipi in količina blaga, trgovci, trgovske poti. Ta gospodarska dejavnost jih je pogosto zanimala kot ekonomska zgodovina tistih srednjeveških političnih entitet, ki so jih doživljali kot predhodnice lastnih nacionalnih držav oz. političnih tvorb. Dubrovniško urbano zgodovino sta zasnova konservator Lukša Beritić z delom *Urbanistički razvitak Dubrovnika (l. 1958) in umetnostna zgodovinarica Marija Planić-Lončarić z delom Planirana izgradnja na području Dubrovačke Republike* (l. 1980). Velik napredek je bil dosežen s preučitvijo dubrovniške družbene zgodovine v 90-tih letih 20. stoletja in z objavo knjige nepremičnin Dubrovniške komune od 13. do 18. stoletja (Benyovsky Latin & Zelić, 2007). Iz nje je postal jasen ne samo obseg komunalnega nepremičnega premoženja, ampak tudi proces privatizacije javnih objektov in površin. Rezultat mapiranja arhivskih podatkov v Dubrovniku je razviden na spletnih straneh projektov Ducac, [www.https://ducac.ipu.hr/project/](https://ducac.ipu.hr/project/) (zadnji dostop: 2022-08-18) in Urbes, [www.http://urbes.s2.novenaweb.info/](http://urbes.s2.novenaweb.info/) (zadnji dostop: 2022-08-18).

številnih beneških uradov, sploh tistih, ki so bili zadolženi za načrtovanje, izgradnjo in obnovo fortifikacij po vsej državi. Tako zasnovana dognanja so jima bila osnova za retrograden, težaven in negotov pogled proti srednjemu veku. Tega so lajšali pregledi koprške srednjeveške zgodovine, kot jih je bilo mogoče sestaviti brez zgodovinskih virov iz nedosegljivega komunalnega arhiva (Semi, 1975; Žitko, 1989a), kakor tudi rezultati sočasnih arheoloških in konservatorskih raziskav koprskih srednjeveških objektov (prim. Cunja, 1989; Cunja, 2001; Hoyer, 1989). Emil Smole je leta 1957 v članku o mestnem obzidju Kopra zapisal, da se je urbani koncept srednjeveškega Kopra razvijal tako, da so na temenu otoka rasla upravna poslopja in plemiške palače, ob robovih pa revne hišice kmetov-paolannov in ribičev. Po njegovih besedah bi se naj koprsko mestno obzidje pomaknilo na skalnati rob otoka, na katerem je zraslo mesto, že v času prodiranja Slovanov (Smole, 1957, 26). Darko Likar je na terenu analiziral zaznavna pasova mestnega obzidja, zunanjega in notranjega. Zunanji pas, ki je dočakal čas prvih fotografij, je bil znan z novoveških načrtov, ti so bili temeljito analizirani (Žitko, 1989; Likar, 2009). Notranje obzidje je bilo težje identificirati in težje mu je bilo določiti čas nastanka. Domneval je, da sta obe že stali v obdobju, ki ga je zamejil z letnicama 1186 in 1279, torej v času od najstarejše danes znane omembe koprške komune in do leta, ko je beneški senat po vdaji Kopra odredil porušenje dela koprškega obzidja (Likar, 2009, 319–320). Če bi obe obzidji že stali v času do leta 1186 in če bi bilo starejše obzidje postavljeno v času slovanskega prodiranja v Istro, bi to pomenilo, da je odločitev za gradnjo ti. zunanjega obzidnega pasu, ki je opasal svojih 38 hektarjev mestnega prostora, lahko padla kadarkoli v časovnem intervalu dobrih 400 let, toda še zmeraj v obdobju zgodnjega srednjega veka, z možnostjo, da se je to zgodilo v visokem srednjem veku. Takšna datacija nastajanja koprškega mestnega obzidja je še danes splošno sprejeta (prim. Čebrov Lipovec, 2020, 222).

MESTNA VRATA IN MESTNE PORTE

Ukvarjanje s srednjeveškim koprskim obzidjem je terjalo tudi ukvarjanje z mestnimi vrati, portami, kot s pomebno prvino mestnega obzidja in kot s pomebnim elementom urbane podobe srednjeveškega mesta. Teh je bilo po številnih poročilih dvanajst in treba jih je bilo tako ali drugače umestiti v obe koprski mestni obzidji. Oba avtorja, ki sta se ukvarjala z obzidjem, Smole in Likar, sta se ob zgoraj naštetem za identifikacijo in umestitev mestnih vrat v mestni prostor uporabila tudi dostopne izdaje koprskih komunalnih statuten iz leta 1423. V prvem členu njegove četrte knjige naj bi bila naštetna imena vseh takratnih dvanajst mestnih vrat (Likar, 2019, 279). Osemnajsti člen njegove tretje knjige naj bi govoril o njihovih ključarjih (Smole, 1957, 34–35). S premikom fokusa od perimetra obzidja proti mestnim vratom trčimo ob problematiko koprskih port, ki pa srednjeveškim Koprčanom niso bila zgolj koprška mestna vrata, ampak tudi mestni predeli, enako pomembna prvina urbane podobe njihovega mesta kot sama mestna vrata. Stvari so se začele zapletati, namreč

oba člena statuta govorita prav o teh portah, nobeden od njiju ne omenja mestnih vrat, kaj šele njihovih morebitnih ključarjev. Govorita o načelnikih (caviderii) mestnih predelov srednjeveškega Kopra in o tajnih, zaupnih nadzornikih (guardiani celati) ter o njihovih razmerjih do komunalnih oblasti.³

Že iz termina, ki so ga srednjeveški Koprčani uporabljali za poimenovanje domačih mestnih predelov, je razvidno, da je med njimi in med mestnimi vrati, portami, kot bistvenim sestavnim delom mestnega obzidja, obstajala neposredna in zelo tesna zveza. Zamenjava port, mestnih predelov, s portami, mestnimi vrati, je bila lahka in napačno dojetje določil koprskih statutow, ki govorijo o portah, zato ne preseneča. Slednje zagotovo ni bilo posledica nepoznavanja Kopra in njegove zgodovine, oba avtorja sta ga poznala na način, ki je bil zgodovinarjem dolgo nedosegljiv, skozi preučene ostaline v mestu samem. Sugestivna domoznanska literatura je, ko je šlo za porte, govorila predvsem o mestnih vratih (Caprin, 1905, 171–194; Venturini, 1906, 30–39), ki so bila ena vidnejših arhitekturnih znamenitosti in dokaz starodavnosti mest, in ne o mestnih predelih. Porte, mestne predele, je obravnavala kot akcidenčen element v urbanem razvoju mesta v srednjem veku. Obravnavala jih je predvsem kot prostorsko komponento podobe mesta, kot dele mesta, nahajajoče se ob mestnih vratih in poimenovane po njih kot njihove pritlikline brez posebne vloge v srednjeveški mestni družbi. Bile so dojete primordialno, kot nastale v nedoločljivi davni, kot obstoječe od nekdaj ob mestnih vratih, ki so na svojem mestu tudi od nekdaj. Postavljanje njihove geneze v natančen čas se je zdelo nebitveno za razumevanje srednjeveške zgodovine mesta in njegovega urbanega rastra. Bile so obravnavane kot zanesljivo davna prostorska realnost, ki

- 3 Osnova Smoletovi domnevi, da so bili kavideriji koprskih port ključarji mestnih vrat, je bila stara teza koprškega škofa Paola Naldinija iz njegovega koprškega cerkvenega krajeписа, da je izraz caviderius pravzaprav popačenka besede chiavechiere, ključar (Naldini, 1700, 156). V Caprinovem priročniku o istrski zgodovini je bilo tej tezi pritrjeno. Poročila iz 16. stoletja so dejansko omenjala kaviderije, ki so takrat skrbeli za zaklepanje vsak svojih mestnih vrat. Tako je bilo do konca 16. stoletja, ko je za odpiranje in zapiranje vseh mestnih vrat postal zadolžen en ključar z letnim plačilom 36 liber (Caprin, 1905, 193; Venturini, 1906, 94). Lexicon latinitatis medii aevi Iugoslaviae navaja, da je kaviderij claviger civitatis portarum in se pri tem sklicuje na koprške, piranske in izolske statute (Lexicon, 1973, 198–199). Kaviderijem namenjen osemnajsti člen tretje knjige koprskih statutow iz leta 1423 ne omenja tovrstnih nalog in s svojo vsebino ne daje osnove za sklepanje o poznosrednjeveških kaviderijih kot ključarjih mestnih vrat. Isto velja za piranske in izolske statute, zato je sklicevanje na odredbe teh statutow napačno. Menim, da je zgornja etimološka izpeljava izraza caviderius iz izrazov chiavechiere in claviger vprašljiva. Za razliko od impozantnega Caprinovega dela *Istria Nobilissima*, je zelo kratek sestavek Pietra Kandlerja o koprskih portah v glasilu istrskega domoznanskega društva ostal neopažen. Veliki istrski zgodovinar je v njem pojasnil, kaj so bili koprski kavideriji: isto, kot so bili v Trstu Caporioni oziroma Capi Contrađa, načelniki mestnih predelov, osebe na čelu port, sosesk (Kandler, 1904, 246). Ali so ti v poznem srednjem veku pri sebi imeli ključke mestnih vrat in ali je tudi to bilo njihovo poslanstvo, ne vemo. Tudi Lexicon latinitatis medii aevi Iugoslaviae ob prvi navaja še drugo razlago, da gre pri kavideriju lahko za načelnika mestnega predela, parti civitatis praepositus. Ta razlaga je bližja duhu zgornjih omenjenih virov, iz kateri je razvidno, da so te osebe na čelu svojih sosesk. V srednjeveškem Rimu so na čelu mestnih predelov bili caporioni oz. capi de rioni. Menim, da je treba etimološko rešitev za koprške in piranske kaviderije iskati v tej smeri. Koren besede caviderius bi lahko izhajal iz besede caput oz. capo, beneško cao, množinsko cai in ne iz besede clavis (primer Cai de Cuaranta, oz. Capi de Quarantia, načelniki štirideseterice).

pa je bila kljub temu gnetljiva: porte, mestne predele, je bilo mogoče označiti tudi za rione ali kontrade, mogoče jih je bilo poimenovati z različnimi, zamenljivimi imeni (prim. Cernaz, 2008; Mavrič, 2020, 150–163).

Mestni predeli so bila pomembna prvina družbene organizacije v poznosrednjeveškem mestu, bili so nasledek organizacije obrambe mesta v zgodnjem in razvitem srednjem veku. Nastali so s členitvijo mestnega prebivalstva na vojaška moštva. Ta členitev je bila teritorialna, vsako moštvo, bandus, schola, numerus, je skrbelo za svojo sekcijo obzidja in njej pripadajoča mestna vrata. V južnoevropskih mestih je izhajala iz rimske, oziroma bizantinske vojaške organizacije (taxiarchie), prirejene za mesto v obliki vzpostavitve mestnih milic (Giudoni, 1991, 358–365; Heers, 2018, 362). Njihovo običajno število je bilo dvanajst, v mestih severne Italije se je za njih v zgodnjem srednjem veku uveljavil izraz horae, po dvanajstih urah dneva (ob dvanajstih urah noči). Takšna organizacija mesta je sovpadala s srednjeveškim oziranjem proti nebu tako v astrološkem kot tudi v religioznem, bibličnem smislu. Število dvanajst je imelo v krščanstvu posebno vlogo: dvanajst rodov Izraela, dvanajst apostolov in nenazadnje nebeški Jeruzalem s svojimi dvanajstimi vrati, kot nedosegljiv ideal pri gradnji mest (Guidoni 1978, 93; Guidoni 1991, 62). Tudi členitev mesta na četrti je povezana tako z rimsko tradicijo urejanja mesta kot s krščansko simboliko. Ortogonalnost in koncentričnost urbanih površin, kjer je bil stik glavnega dekumana in glavnega karda točka, iz katere se je mesto radialno širilo, sta bili reafirmirani preko prenosa simbolike križa na isto matrico (Guidoni, 1978, 93). Obe delitvi sta navadno sovpadali, veljali sta za estetski princip. Mesto je bilo treba urediti po vzoru na nebeški Jeruzalem, kjer se je na vsaki od štirih strani obzidja nahajalo troje vrat. Takšna ureditev je veljala za največja mesta, med njimi za Rim, ki se je v 11. stoletju delil na dvanajst regiones in za Raveno, ki se je delila na dvanajst partes. V mestih na severu se je za mestne predele uveljavilo poimenovanje pod lanogbardskim vplivom, waita, straža (Guidoni, 1978, 94; Heers, 2018, 363). V visokem srednjem veku so tako izoblikovani mestni predeli lahko prevzeli ime mestnih vrat, osrednjega cerkvenega objekta v predelu ali ime poglavitne aristokratske rodbine, ki je v svojem delu mesta skrbela za organizacijo moštva za stražo in obrambo obzidja. V Firencah in v Bologni, kjer so tudi poznali delitev na dvanajst predelov, so se z rastjo mesta v 11. in 12. stoletju ter s posledično gradnjo novega obzidja, razvile štiri velike četrti, poimenovane porte. Ta izraz za četrti se je izoblikoval s tesno navezanostjo njihovega prebivalstva kot skupnosti, soseske, na poglavitna, njej zaupana mestna vrata. Ta navezanost se je utrjevala tako z obrambnimi, kakor tudi s skupnimi fiskalnimi obveznostmi do mesta. Porta, skupnost, je skrbela za cerkvene objekte v porti, svoji četrti. Po teh so porte v Firencah in Bologni tudi dobile svoja imena (Heers, 2018, 363–364). Z utrditvijo komunalne ureditve v 13. stoletju so se fiskalne obveznosti sosesk, povezane z obrambo in z vzdrževanjem cerkvenih objektov, obdržale in se utrdile, obrambne obveznosti pa so se spreminjale iz neposrednih v posredne. Velike komune so poskrbele za profesionalizacijo obrambe. Komune, ki so bile od velikih odvisne,

kot je to bil primer Kopra od leta 1279 dalje, so morale svojo obrambo strukturno podrediti interesom zaščitniške nadoblasti. Porte so se takrat kot teritorialno zasnovane skupnosti, kot *vicinanciae*, soseske, s fiskalnimi obveznostmi in z močno identiteto, vezano na lastno cerkev, obdržale, niso pa več bile tako tesno povezane z mestnim obzidjem kot pred stoletji. Takšne porte, *vicinantie*, so se v primeru Kopra znašle v dveh določilih koprskih komunalnih statutow.

Pomen mestnih predelov za družbeno organizacijo mesta se je začel zmanjševati v zgodnjem novem veku, z vzpostavitvijo centralizirane države, ki je mestom odvzela velik del nekdanje avtonomnosti. Beneška srednjeveška nadvlada nad mesti zunaj lagun je temeljila na vzpostavljanju tesnih odnosov s peščico zelo lojalnih in vplivnih pripadnikov lokalne elite, v koprskem primeru z delom vplivnega domačega plemstva. Ti so v zameno za zagotavljanje lojalnosti Benečanom, preko svojih klientel ter od njih gospodarsko in drugače odvisnega mestnega in podeželskega prebivalstva, prejeli posebne privilegije, t. i. gracije (*grazie*). Skupaj z rektorjem in njegovimi ljudmi so tvorili mrežo, ki je dejavno nadzirala rivale Benetkam lojalnega lokalnega plemstva. Rivalstvo velikih rodbin je bilo v srednjeveških mestih vedno prisotno. Tisti, ki so imeli svoje interese drugod, so bili izrazito nenaklonjeni aktualnim nadoblastnikom. Rektor mesta in komune (v koprskem primeru podestat in kapitan), navadno beneški plemič, ki je mestu in komuni načeloval v imenu Benetk, je imel ob sebi razmeroma majhno vojaško spremstvo. Njegovo varnost je zagotavljala predvsem prisega meščanov podrejenega mesta, sploh pa domača elita, ki je bila družbeni steber komune ter njenih civilnih in vojaških vzvodov oblasti. Da je pri priseganju prebivalstva porta, soseska, imela vidno vlogo, je razvidno npr. iz 8. člena prve knjige statuta piranske komune z določilom, da mora kaviderij poskrbeti, da so vsi iz njegove porte (*omnes homines de sua porta*) dali zaprisego piranskemu podestatu v osmih dneh od njegovega prihoda v Piran oziroma od njegovega nastopa na ta položaj (STPI, 133).

Koprski statuti iz leta 1423 so nastali na enak način kot prvi koprski statuti iz 13. stoletja, ki pa se niso ohranili: niso nastali v trenutku, bili so kompilacija davno zapisanega običajnega prava ter bolj ali manj starih statutarnih in drugih odredb.⁴ Porte najdemo v 18. členu njegove tretje knjige (STKPa, 110vo–111ro; STKPb, 139), kjer jih je izrecno omenjenih osem, s pridatkom „in druge porte“ (... *aliarum portarum...*), in v prvem členu 4. knjige, kjer so poimensko našteje vse

4 V tekstu navajam člene na mestih v primerku koprskega statuta, ki se nahaja v ASVe in ki na platnicah nosi oznako, da gre za statut iz leta 1380. Gre za primerek, ki nosi žig knjižnice koprške gimnazije in ki se je svojčas nahajal v hrambi koprskih frančiškanov, v njihovi zakristiji, najbolj varnem mestu za javne dokumente izjemne vrednosti za skupnost. V Kopru je že dolgo pogrešan. Žal se je izkazalo, da ne gre za statut iz leta 1380. Pietro Kandler je na notranji strani njegove sprednje platnice zapisal: "Originale libro del statuto di Capodistria compilato nell' anno 1380, sancito dal Principe Veneto dieci anni più tardi. Memorabile e prezioso per essere l'unico esemplare delle leggi statutarie di Capodistria che ricominciarono a compilarsi cento anni prima e stampati piu tardi. Capodistria 18 Aprile 1858". Primerek nosi signaturo 106a, kar se sklada s signaturo v Majerjevem dodatku k popisu arhivskega gradiva koprške komune iz leta 1926, ki ga hranijo v PAK-u (Majer, 1926). Res je, da so številne statutarne odredbe v njem nastale v začetku 14. stoletja, ni pa v njem jasno razvidne osnove, po kateri je mogoče sklepati, da bi do kompilacije prišlo leta 1380.

porte (STKPa, 129ro–130ro; STKPb, 161–162). Določbi členov, ki omenjata porte, nista iste starosti. Člen iz četrte knjige omenja tajne nadzornike port (guardiani celati), ki jih imenujejo podestat in „njegovi“ sodniki. Ta dikcija in vsebina člena nakazujeta, da je bila odredba v uporabi v 14. stoletju, ko so Benečani vpeljali mehanizme za trden nadzor nad mestom, ki se je Benetkam uprlo (Cesca, 1882). Koprski podestat je po lastni presoji imenoval koprške sodnike, ki so tako „njegovi sodniki“ (...et suos iudices...) (Cesca, 1882, 120). Naloga tajnih nadzornikov, ki naj jih podestat in sodniki izberejo po lastnem videnju izmed poučenih, najboljših in najbolj kompetentnih mož v vsaki porti, je bila dnevno naznanjati povzročitelje škode v njihovem mestnem predelu. Kancelar podestata je moral te naznanitve v roku treh dni zapisati v svoje knjige, stekel je postopek soočenja obtoženca s sodiščem, podestatom in sodniki. V vsaki porti je bilo več tajnih nadzornikov, v treh so bili štirje, v treh trije in v šestih po dva. Njihovo število je zagotavljalo tajnost ovadb in učinkovitost sistema ovajanja. Mandat tajnih nadzornikov port se je začel s prvim marcem, torej z beneškim novim letom (Mos Venetus), kar je ob vsebini člena dodaten argument v prid domnevi, da gre za odredbo, ki so jo zastavili Benečani. Njen namen je daleč stran od dobrobiti Koprčanov, sprejeta je bila v prid varnosti oblastnikov iz Benetk v Kopru, njihovega spremstva, vojaške posadke v mestu in mestnih utrdbah ter Benečanov, živečih v mestu.

Člen iz tretje knjige koprskega statuta, ki omenja porte, je od zgornjega starejši, možno je, da njegova določba izhaja že iz 13. stoletja. V njem se, ko gre za volitve kaviderijev na dan Sv. Petra, sklicujejo na navade iz davnine (consuetudinem antiquam). V Kopru so v poznem štirinajstem stoletju kavideriji ob sebi imeli še masarija, blagajnika. Iz vicedominskih spisov spisov nam je znan primer kaviderija porte Sv. Tomaža, ser Gayma di Stipa, ki je skupaj s ser Lazarjem da Ponte, masarijem vse soseske te porte (tamquere masarius totius vicinantie dicte porte), zbiral sredstva za obnovo cerkve Sv. Tomaža in je v ta namen skupaj z njim sprejel neki legat (AAMC VN 0007, s.f., ASTs, 5, 4). Soseska porte je lahko imela celo lastno posest. Porta Bošedraga jo je imela zunaj mesta, v distriktu. Ser Brandaliso de Palmiro, masarij in prokurator soseske (vicinantie et vicinorum) porte Bošedrage, je v prisotnosti koprskih prebivalcev in članov tamkajšnje soseske (vicinorum dicte porte Buserdaga) ser Rantulfa Maçuchi, Nikolaja de Pascolo, Tibalda, sina pokojnega Marina in Andreja, sina pokojnega ser Henrika iz Chioggie, dal v najem vinograd v koprskem distriktu v zameno za določeno količino vina, ki mu jo je moral najemnik predati vsako leto na veliko soboto (AAMC VN 0007, 462ro).

Beneška republika se je pod vplivom naraščanja moči centraliziranih monarhij po 15. stoletju tudi sama morala spremeniti v močno centralizirano državo. Lokalne zadeve, ki so bile pomembne za funkcioniranje Benetk kot centralizirane države, niso več bile v rokah lokalnih skupnosti in njihovih beneških rektorjev, ampak v rokah centralnih organov države in njim podrejenih centralnih uradov. Odraž tega so npr. tudi najstarejši znani načrti Kopra in njegovih fortifikacij, ki so jih naročali organi centralnih oblasti in ki so nastali po inšpekcijah, ki so jih ti

opravili z lastnimi strokovnjaki (prim. Žitko, 2019). Prve zametke tega beneškega pristopa srečamo v Kopru sicer že v poznem srednjem veku, z nastankom Levjega gradu v 13. stoletju in gradnjo utrdbe Musela ob mestnem obzidju blizu pristanišča Sv. Martina stoletje pozneje, vendar ne na način, da bi to poseglo v organizacijo mestne družbe. V Benetkah so se zavedali, da v strateško pomembnih mestih, sploh v tistih, ki so sama imela tradicijo hegemonije nad drugimi in ki so bila uporniška, kot sta to bila napr. Koper in Zadar, prisege in gracije niso bile dovolj za zagotavljanje varnosti njihovih nameščencev in v mestu živečih Benečanov. Na strateške vhode v pomembna podrejena mesta so postavljali močno utrjene objekte (kaštele) z lastno, od mesta neodvisno vojaško posadko. Odraž sprememb organizacije mesta kot političnega telesa v času razvoja novoveške centralizirane države je na primeru Kopra prej omenjena sprememba hrambe ključev mestnih vrat s konca 16. stoletja. Ključi so pristali v rokah ene osebe brez obrambnih pristojnosti, v rokah uslužbenca pod striktno podestatovo kontrolo (Caprin, 1905, 193). Takšen razvoj dogodkov je dokaz, da so mestni predeli, porte, v tem času hitro izgubljali vlogo političnega faktorja v mestu. Raziskave, ki jih brez dosegljivega komunalnega arhiva ni bilo mogoče opraviti, bodo pokazale, kakšno vlogo so v procesu spreminjanja vloge in podobe koprskih port imele epidemije in kakšno hkratno pešanje gospodarske moči ter zmanjšanje števila koprskega in regionalnega (istrskega) prebivalstva v zgodnjem novem veku. Identifikacija manjštevlnega mestnega prebivalstva z lastno porto, zaznamovano s predrugačeno urbano matrico in rabo urbanega prostora kot v poznem srednjem veku, je takrat morala že prehajati v obliko, kot jo poznamo v 19. stoletju in pozneje, ko je mesto z modernizacijo močno spremenilo svojo podobo (prim. Čebren Lipovec, 2020). Porta je skozi zgodnji novi vek postajala soseska, zaznamovana s pripadnostjo istemu družbenemu sloju (npr. paolani) ali isti profesionalni skupini (npr. ribiči). Tako transformirane mestne soseske so dočakale 19. stoletje, čas uradniške države, ki je na porte gledala kot na prostorsko komponento mesta. V njih je videla rione, oziroma rajone, prostor, v katerem živi ohlapna soseska in ne trdno, zapriseženo sosesko, ki zaseda določen prostor v mestu, kot je to bilo v srednjem veku. Njihovo površino in njihove meje je bilo smiselno podrediti portam kot nasledku tradicionalne organizacije mesta. Takšno pojmovanje port je sovpadalo z nastankom prvega istrskega znanstvenega domoznanskega čtiva. Avtorji domoznanskih del so portam, kot so jih poznali v svojem času, ravno zaradi trdoživosti tega davnega izraza, želeli vtisniti pečat nespremenljive stalnice v zgodovini mesta. V portah so videli vez z davno mestno preteklostjo.

ENAJST KOPRSKIH RIONOV

Domenico Venturini je leta 1906 v svojem zgodovinskem vodiču po Kopru (*Guida storica di Capodistria*) v takšnem duhu uporabil koprskie mestne predele kot rdečo nit, kako premišljeno in poznavalsko predstaviti mesto. Zanje je uporabil sodobno poimenovanje rioni. V Kopru je obstajalo enajst rionov. V

svojem vodiču jih je predstavil v smeri urinega kazalca od riona San Martino (Sveti Martin) na skrajnem zahodu mesta, preko rionov Zubenaga, Porta Isolana, Busàrdaga (Bošedraga), San Pietro (Sv. Peter), San Tomaso (Sv. Tomaž), Ognisanti (Vsi sveti), Pusterla, Ponte Piccolo (Mali most), Porta Maggiore (Velika vrata) do riona Bracciuolo, ki je ležal južno od prvega opisanega riona. Predstavil jih od ulice do ulice skupaj z njihovimi zgodovinskimi zanimivostmi. Ti rioni so skupaj tvorili celotno mesto. Poglavitne mestne javne površine so bile del rionov, Stolnični trg s Pretorsko palačo (Piazza del Duomo) je bil del riona Bracciuolo, trg Brolo je sodil v rion Ognissanti, nekdanji Mali Brolo na severu mesta v rion Porta Isolana in trg ob Mudinih vratih na jugu mesta v rion Ponte Piccolo. Čeprav so predstavitve rionov sledile poglavjema o (politični) zgodovini Kopra in o njegovi starodavni podobi z mestnim obzidjem v ospredju, avtor simptomatično ni iskal stičnih točk med mestno zgodovino in starodavno delitvijo mesta na mestne predele (Venturini, 1906, 39–123).

Uradniška država je vpeljala fiskalni sistem, ki je temeljil na davčni obveznosti posameznika in njegovega nepremičnega premoženja, popisanega in vizualno spoznavnega s pomočjo hišnih števil in natančnih katastrskih map. Rioni, oziroma rajoni, uradniško, fiskalno, katastrsko gledani mestni predeli, so bili del modernega pogleda na starodavno mesto. Seštevek rajonov je bil enak površini celotnega mesta, obdavčenega po principih uradniške države. Obdavčenega mesta, ki ga najbolje spoznamo, če se sistematično sprehodimo od davčnega zavezanca do davčnega zavezanca, od parcele do parcele oziroma vodniško od rajona do rajona v smeri urinega kazalca in tam od ulice do ulice, kjer se srečamo s kuriozitetami, ki domače prebivalstvo povezuje s preteklostjo. Navezanost na lasten rajon, poln kuriozitet, ki ga naredijo za samosvojega, je skozi sentimentalne spomine na stare čase, sploh na romantično otroštvo na ulicah, ki so segali generacije in generacije nazaj, legitimizirala vizijo nespremenljivosti port in njihovega povsem enakega značaja v predmodernih časih. S hitro spreminjajočim se moderniziranim svetom in mestom je nostalgija predstavljala vez z lastnimi koreninami, ki so bile vsajene globoko v nekdanji svet lastnega rajona. Ti so bili le še tradicionalno, ljudsko, malodane sramežljivo, a vsekakor ljubkovalno poimenovani porta in ne rajon. Najbolj očiten primer preobrazbe porte in identitete njenega prebivalstva od srednjega veka do začetka moderne dobe je porta Bošedraga. Domoznastvo ji je vse od 19. stoletja pripisovalo večji značaj tipično ribiške soseske, soseske skromnih, pridnih in dobrih ljudi, ki so se pod zaščito sv. Andreja od davnine preživljali z eno bazičnih, a v njihovih časih vse prej kot donosnih gospodarskih dejavnosti (Tedeschi, 1903, 25; Venturini, 1906, 69). Pod vplivom domoznanstva je enak pogled nanjo, kot na tradicionalno romantično zasanjani mestni predel ribičev, prevzela domoljubna publicistika (Cernaz, 2008, 37). Pod istim vplivom je strokovna javnost takšno porto Bošedrago postavila globoko v srednji vek (Hoyer, 1989, 74). Iz zgodovinskih virov, ki so nam po dolgih desetletjih spet na voljo, je razvidno, da je bila porta Bošedraga v 14. stoletju vse prej kot revna, zaspana in idilična koprška ribiška četrt.

POZNOSREDNJEVEŠKI KOPER V SPISIH DOMAČIH VICEDOMINOV

Če koprške porte iz spominov niso bile identične s tistimi v poznem srednjem veku ne po vlogi v mestu, ne po pomenu zanj, kakor tudi ne po svojem značaju, se poraja vprašanje, kakšno mesto je poznosrednjeveški Koper pravzaprav bil in kako so vanj vpete porte funkcionirale kot vicinanciae in kot mestni predeli. Najstarejše ohranjeno koprsko komunalno arhivsko gradivo, ki je serijske narave, knjige koprskih vicedominov od leta 1382 dalje, priča o tem, da je bil poznosrednjeveški Koper po magnitudi svojega gospodarstva, dinamičnosti gospodarske dejavnosti, vpetosti slednje v širše ekonomske tokove, po sestavi, moči in družbeni podobi svoje elite, po številu in raznolikosti prebivalstva, atraktivnosti za priseljence, po obsegu in naravi dela komunalne pisarne in nazadnje tudi po svoji urbani podobi povsem primerljiv s poznosrednjeveškima Zadrom ali Dubrovnikom, ki v zgodovinopisju veljata za največji, kakor tudi za ekonomsko in politično najuspešnejši takratni vzhodnojadranski mesti. Koprška vicedomina Simon de Victor in Lazar Ponzello sta med letoma 1382 pa do konca 14. stoletja v svoje knjige, ki skupaj za to obdobje obsegajo dobrih 2800 folijev, vnesla vsebino več kot 10.000 notarskih instrumentov, pravzaprav je verjetnejši dvakratnik tega števila.⁵ Na osnovi pregledanih približno 8000 notarskih instrumentov, vnesenih v njune knjige, je mogoče reči, da je bila večina poznosrednjeveškega koprškega ekonomskega življenja povezana s preskrbo Benetk, enega največjih evropskih srednjeveških mest, z osnovnimi dobrinami, z vinom, soljo in oljčnim oljem na veliko in ne s pomorsko tranzitno trgovino, kot je to bilo v primeru Dubrovnika in v veliki meri tudi Zadra. Funkcija poznosrednjeveškega Kopra in njegovega distrikta kot bazičnega oskrbovališča Benetk, ki je vsega dan plovbe stran premogel najboljše logistično infrastrukturo in dobrine za dnevno oskrbo

5 Ocenjevanje vsebine, narave in obsega zapišanih v koprskih vicedominskih spisih s konca 14. stoletja utemeljujem na osnovi opravljenega pregleda sledečih vicedominskih knjig: AAMC VN 001 (delno, 234 folijev), AAMC VN 005 (10 folijev), AAMC VN 007 (421 folijev), AAMC VN 008 (delno, 120 folijev), AAMC VN 010 (310 folijev) in AAMC VN 012 (delno, 250 folijev), skupaj 1035 folijev s približno 8000 vnosi notarskih instrumentov, kar je dobra tretjina ohranjenih tedanjih vicedominskih in notarskih spisov. Po natančnejšem pregledu bo znano, če je teh knjig morda bilo še več in posledično, če so ohranjene knjige celota ali samo del nekdanje celote. Pregled ni bil opravljen na originalih, uporabljene so bile reprodukcije mikrofilmov, shranjenih v ASTs. Ker so najstarejše koprške vicedominske knjige malodane povsem nedotaknjene kot zgodovinski vir in zato skoraj neznane, in ker je Majerjeva klasifikacija gradiva koprške komune, ki ni hranjeno v PAK-u, še veljavna, sem v spisku virov pri enotah gradiva iz arhiva koprške komune dodal tudi zaporedne številke iz Majerjevega popisa.

velemesta, je v zgodovinopisju prezrta.⁶ Da bi lahko pri tem šlo za večstoletno kontinuiteto, dajeta ob drugih virih slutiti že sporazum o beneški zaščiti Kopra iz leta 932, v katerem so se Koprčani zavezali dožu letno podariti 100 amfor vina (CDI, I, 155), in beneška odločitev iz leta 1182, da je mogoče vso sol za prodajo med Premanturo in Gradežem voziti samo v Koper, s hkratno koprsko zavezo dožu varovati beneško trgovanje in imetje (Žitko, 1989a, 41). Če je slednja dokaz ustaljene beneške gospodarske prisotnosti v Kopru, znatne proizvodnje soli in razvitosti koprške trgovske infrastrukture in varnosti, ki jo je lahko trgovcem na veliko zagotavljalo samo močno mesto, je sporazum iz 10. stoletja dokaz davne koprške zmožnosti proizvesti in dobaviti znatne količine vina: tako letna dajatev 2500 l vina, kolikor bi znašalo 100 amfor v antiki ali kar 68.000 l vina, kolikor je sto amfor znašalo v 14. stoletju in pozneje (Darovec, 2000, 520), je bila smiselna samo ob znatno večji vinski proizvodnji. Poleg intenzivne preskrbe Benetk, sta iz spisov obeh vicedominov razvidni še dve prvini koprškega regijskega gospodarstvenega udejstvovanja, vpetost v preskrbo v Trevižanski marki (Benečija) in trgovanje s kvalitetnim tekstilom, namenjenim domačemu tržišču in tržiščema na severu in vzhodu, Habsburškim deželam in Ogrski. Doba, ko se je razmahnila živahna medregionalna trgovina s kožami, se takrat še ni začela (prim. Gestrin, 1965). Kako je bil v drugi polovici 15. stoletja in pozneje vanjo vpet Koper, bodo raziskave šele pokazale.

Družbena sestava in podoba koprškega prebivalstva v poznem srednjem veku sta ob notarsko zabeleženi dejavnosti osnova za zgornjo ugotovitev o vlogi Kopra v regionalnih gospodarskih tokovih. V mestu so bili bolj ali manj trajno nastanjeni številni poslovneži tujega porekla, med njimi so v trgovini prednjačili Janez iz Francije (ser Iohannes de Francia, AAMC VN 0001, s.f., ASTs, 2, 171)⁷ in Peter z Evbeje (ser Petrus de Negroponte, AAMC VN 0007, s.f., ASTs, 4, 239),

6 Poglavitna dela gospodarske zgodovine prostora med Jadranskim morjem in Panonsko nižino v času od 13. stoletja do 16. stoletja so nastala v časih, ko še ni bilo zavedanja, da je treba na srednjeveške Benetke gledati kot na kraj izjemno velike porabe živil in drugih dobrin in ne samo kot na nadoblastnika s striktno gospodarsko politiko. Oskrbovanje velemest z živili in energenti je zaznamovalo gospodarsko in družbeno podobo njihove okolice in okoliških mest (Horden & Purcell, 2000, 114), kamor so v primeru Benetk sodila tudi mesta severozahodne Istre. Možnost, da je bila intenzivna ekonomska dejavnost, kot jo kažejo omenjeni viri s konca 14. stoletja, izraz takratne beneške favorizacije Kopra pri trgovanju z zaledjem (prim. Gestrin, 1965, 69–70), sploh v primerjavi s Trstom, ki se je leta 1381 izmaknil nadzoru, je treba dopustiti, a viri, ki jih imamo na voljo za čas pred tem, ne kažejo bistveno drugačne slike. Hkraten pogled na Benetke kot na zatiralca morebitne pomorske trgovine mest pod svojo oblastjo (prim. Gestrin, 1965, 27–29) je ob tem nevzdržen. Pomorska trgovina še zdaleč ni bila najpomembnejša gospodarska dejavnost manjših in srednje velikih obmorskih srednjeveških mest, po pomenu jo je vsekakor presegala oskrba s kabotažo, ki pa zgodovinopisja „mest in komunikacij“, ki je bilo fascinirano z viri o zvezah mest na velike razdalje, ni pritegnila kot tema (Horden & Purcell, 2000, 144–145).

7 Kadar v navedenem viru ni originalne foliiracije, oziroma se ta ni vidno ohranila (s.f.), kot signaturo dodatno navajam št. zvitka mikrofila in folij na njem v fondu Comune di Capodistria v ASTs, v zgornjem primeru gre za zvitok 2 in za folij 171 samega zvitka. Zvitok ima navadno 250 folijev. Osebe, ki jih naštevam kot vidne v Kopru v poznem 14. stoletju, navajam samo z njihovo najstarejšo omembo v uporabljenih virih.

oba tesna poslovna partnerja koprskega škofa Lodovica Morosinija, rodbini de Abbatibus (AAMC VN 0001, s.f., ASTs, 2, 85) in Scalīs iz Firenc (AAMC VN 0007, s.f., ASTs, 5, 102), Honorij iz Firenc (AAMC VN 0007, s.f., ASTs, 5, 117), Pucio Lamberdano iz Ravene (AAMC VN 0001, s.f., ASTs, 2, 41) in Peter iz Španije (ser Petrus de Spagna, AAMC VN 0001, s.f., ASTs, 2, 171). Ob njih so bili v veletrgovino v Kopru vključeni pripadniki koprskih vej beneških plemiških rodbin Bembo (AAMC VN 0007, 119ro), Bon (AAMC VN 0001, s.f. ASTs, 2, 41), Dandolo (AAMC VN 0010, 75vo), Erizzo (AAMC VN 0007, 147vo), Ferro (AAMC VN 00010, 16vo), Gritti (AAMC VN 00010, 3vo), Raineri (AAMC VN 0007, 147vo), Vallaresso (AAMC VN 0007, s.f., ASTs, 5, 124ro) ter druge, kakor tudi beneški rodbini Grisoni (AAMC VN 0007, 147vo) in Bello (AAMC VN 0012, 86vo), poznejše koprsko plemstvo. Ti sta se konec 14. stoletja šele ustaljevali v Kopru, enako kot zgornji sta bili razpeti med Benetkami in Koprom. Med stalno nastanjenimi trgovci v mestu najdemo takrat tudi člane beneških rodbin Baysio (AAMC VN 0005, s.f., ASTs, 4, 4), Bevilaqua (AAMC VN 0012, 86vo), Bonacurso (AAMC VN 0007, s.f., ASTs, 5, 163), Marasco (AAMC VN 0010, 66ro), Plathono (AAMC VN 001 s.f., ASTs, 2, 29) in druge, ki so pripadale višjim slojem beneškega meščanstva. Vsi našeti so, podobno kot rodbine Adalpero, Almerigogna, Belgramon, Gavardo, Musella, Paponis, Ponzello, Spelato, Vergerio, Verzi, Victor, Vida in Tarsia, koprsko plemstvo, imeli posest v neposredni bližini Kopra, predvsem vinograde in soline. Koprsko plemstvo je imelo svoje posesti po vsem koprskem distriktu, nekateri med njimi so bili gospodarji celotnih vasi ali predelov. Mihael Gavardo je gospodoval Glemu (*dominus ville Glemi*, AAMC VN 0010, 95vo), Nikolaj Vida je bil gospodar hub in kmetov v vasi Loka (AAMC VN 0012, 33vo). Tudi oni so bili vključeni v dnevno oskrbo bližnjega vele mesta. Rodbine Adalpero, Baysio in Victor so po svojem družbenem profilu ob tem ustrezale eliti, ki je svoj položaj v domači komuni utrjevala s pisno kulturo in pravnimi znanji. Ob tem, da so bili vicedomini, je kar nekaj pripadnikov teh rodbin v Kopru v 14. stoletju in 15. stoletju izvajalo notarsko službo iz roda v rod. Beneški Koprčan Baysino de Baysio (quondam ser Nicolai habitator Iustino-poli) je kot notar deloval tudi v Benetkah (AAMC VN 0005, s.f., ASTs, 4, 4ro). Vsi zgoraj našeti so bili vpeti tudi v koprsko denarništvo, včasih kot kreditorji, včasih kot posojilojemalci. Denarništvo je bilo razvejano in trg velik, zato ni bilo monopola pri tej dejavnosti, čeprav so v mestu delovali tudi specializirani posojevalci denarja, predvsem veja firenške denarniške hiše Scalīs, kakor tudi Judje, med njimi Samuel iz Mainza (AAMC VN 0007, 167vo), Salomon (AAMC VN 0007, s.f., ASTs, 5, 111) in David (AAMC VN 0007, s.f., ASTs, 5, 130).

Ekonomsko zmogljivost koprške elite je mogoče plastično izraziti z višino in sestavo dot njenih pripadnic. Dote so bile izraz ekonomskih zmožnosti rodbin in njihova manifestacija v obliki materialnih dobrin, ki niso bile nepogrešljive za ekonomijo njihovih rodbin in ki jih je bilo mogoče vpeti v ekonomijo druge rodbine. Dote koprške elite so bile po višini in sestavi primerljive s tistimi v Zadru v poznem 14. stoletju, ki pa so bile višje od npr. tistih na Rabu v istem

obdobju (Raukar, 1977, 75; Mlacović, 2008, 122). Višina dote se zaradi javnih restrikcij niso mogle vzpenjati v nebo. Del dote, ki je bil izplačan v denarju, je bil omejen z odredbami, del v premičnem premoženju in nepremičnih je moral izražati predvsem status rodbin neveste in ženina in ne roba njunih ekonomskih zmoglosti. Običajne dote v Kopru nastanjenih poslovnežev od drugod so bile navadno opredeljene sumarno in so znašale od 800 ali 1000 liber (190 dukatov, oz. 235 dukatov) do 400 dukatov, koliko je napr. znašala dota Agnesine, hčerke Iohannesa Girardija iz Firenc, ki se je omožila s koprskim prebivalcem Manfredinom Tugnacinom (AAMC VN 0001, s.f., ASTs, 2, 45). Običajne dote višjih slojev koprskе družbe so znašale od 200 dukatov do 850 dukatov (do 3600 liber). Te pogosto niso bile opredeljene sumarno, njihova višina je razvidna iz ocen višine njenih delov in iz cen, ki so jih nepremičnine dosegale na trgu, kakor tudi iz cenitev premičnega premoženja (AAMC VN 0001, s.f., ASTs, 2, 40–116). Koprskе plemiške dote so lahko dosegle tudi 5763 liber, oz. preračunano 1356 dukatov. Na to vrednost je bila dne 1. julija 1386 ocenjena dota Brune, hčerke pokojnega ser Krištofa de Vida, soproge Guarietta, sina pokojnega ser Nasinguere de Tarsia (AAMC VN 0001, s.f., ASTs, 2,5). Primer zelo visoke dote v Kopru, ki je znatno odstopala tudi od običajnih zadrskih in dubrovniških plemiških dot, je dota Katarine iz koprskе rodbine Verzi, omožene s Hieronimom Ferrom, pripadnikom koprskе veje te beneške plemiške rodbine. Ženitna pogodba iz leta 1450 je določala izplačilo 1600 dukatov, kolikor je bilo legalno za beneško plemstvo, od tega 300 dukatov v rečeh in ne v denarju. Temu je bilo dodanih 7000 dukatov, naloženih v Katarininem imenu v beneški državni posojilnici (*camera imprestitorum*), 40 kavedinov v koprskih solinah, hiša s skladiščem v Kopru in še skladišče za sol, skupaj svojih 9000 ali 10.000 dukatov (PAK KP, 6.2., 10). Res, da gre za doto s sredine 15. stoletja, toda materialna podstat zanjo je bila akumulirana v 14. stoletju in pred tem. Da takšno bogastvo ni bilo posebnost, priča notarski instrument z dne 5. decembra 1382, iz katerega je razvidno, da je imel koprski plemič Iohannes de Spelato, ki je umrl brez zapisane oporoke, v beneški javni dolg naloženih 7500 dukatov, da je posedoval za 2500 dukatov nepremičnin v Kopru in koprskem distriktu in da je bilo treba za njim urediti porazdelitev legatov v vrednosti 1000 dukatov. S to vsoto je bilo mogoče v Kopru v 14. stoletju kupiti vsaj dvajset nadstropnih hiš. Velik delež od te vsote, kar 3000 liber, je bilo treba nameniti za dote revnih nevest in 1200 liber za sklad (*fabrica*) koprskęga samostana Sv. Frančiška. Dodatnih 300 liber v zlatnini je namenil cerkvi Sv. Jakoba na Brolu (AAMC VN 0001, s.f., ASTs, 2, 68ro-77vo).

V mestu so živeli številni Benečani, ob pripadnikih zgoraj omejenega beneškega plemstva in meščanstva, ki so bili dejavno vpeti v preskrbo domačęga mesta in v drugo trgovino, najdemo tudi obrtnike in pripadnike nižjih slojev prebivalstva. Benečani so bili v mestu tako številni, da je mogoče tedanji Koper imeti skoraj za sedmi beneški sestjer, za del mesta onstran Zaliva, od koder so v mestno središče redno dovažali živila in drugo robo. Zaradi njihove številčnosti in ustaljenosti je Koper po sestavi prebivalstva spominjal na beneške kolonije v Egejskem morju,

vzpostavljene v začetku 13. stoletja po četrti križarski vojni. Njihova vpetost v koprsko družbo je bila po drugi strani podobna vpetosti Benečanov v družbo mest v Dalmaciji. Benečani niso bili njen vzporedni, nadrejen del, bili so njen sestavni del in so bili v vsem podvrženi organizaciji in jurisdikciji koprške komune, bodisi kot novopečeni Koprčani bodisi kot stalni prebivalci (*habitatores*) ali kot tujci. V dalmatinskih mestih so v času do leta 1358, ko je Dalmaciji namesto Benečanov zavladal ogrski kralj Ludvik Anžujski, tudi stalno bivali številni Benečani, vendar ne tako množično kot v Kopru. Seveda, Benečani niso bili edini priseljenci v Kopru. V mestu najdemo stalno nastanjene osebe ali družine, ki so izhajale iz Firenc, Pise, Luce, Alessandrie, Milana, Bergama, Mantove, Cremone, Bologne, Faenze, Ravene, Ferrare, Padove, Vicenze, Creme, Trevisa, Vidma, Čedad, Krmina, Beljaka, Pliberka, Kranja, Škofje Loke, Kamnika, Ljubljane, Postojne, Žužemberka, Metlike, Višnje gore, Celja, Krapine, Zagreba, Senja, Paga, Zadra in od drugod. Za razliko od dalmatinskih mest, je bilo v Kopru malo priseljencev iz Mark ali Apulije. V mestu v poznem 14. stoletju tudi ni opaziti priseljencev iz Zgornje Štajerske in severneje, razen če niso bili ti zajeti pod opredelitev *de Alemania*, z Nemškega, kot bi to bilo v primeru dežel severno od Koroške. Podobno velja za priseljence z Ogrskega, Zagreb je bil tam meja za poimenovanje priseljencev po krajih, od Zagreba dalje je bila v uporabi opredelitev *de Ungaria*. Edini kraji zunaj tako začrtanega kroga priseljevanja, ki so izrecno omenjeni kot kraj porekla prišlekov, so Mainz, od koder je bil prej omenjeni Samuel, Nürnberg, od koder je bil koprski priseljenec Henrik, sin pokojnega Leopolda (AAMC VN 0012, 79vo) in Konstantinopol, od koder je izhajal Zanino pokojnega Zaharije (AAMC VN 0007, 372vo). Njegov oče, Zaharija pokojnega Konstantina, je služil v Levjem gradu, leta 1387 se je poročil z Margarito, vdovo Jurija iz Trsta (AAMC VN 0008, 257ro).

Zamejitev Koprčanom običajnega komunikacijskega prostora je razvidna iz 42. člena 2. knjige statuta koprške komune, ki je določal rok za prigrasitev nepremičninskih poslov podestatu in vicedominoma, če so ti bili sklenjeni pri notarjih zunaj Kopra in njegovega distrikta. Trimesečni rok je veljal za Istro, Furlanijo, Benetke in Trevižansko marko, zunaj te zone je bil rok pol leta (STKPa, 47vo-48ro; STKPb, 69). Ko si je Margarita, imenovana Mareta, vdova Simona s Kubeda, koprška prebivalka v porti Sv. Martina maja 1388 od beneškega plemiča Maphea Capella sposodila 23 liber, je bilo v pogodbi določeno, da je mogoče ta denar izterjati v Padovi, Benetkah, Veroni, Trevisu, Čedadu, Piranu ali Izoli (AAMC VN 0010, 120vo). Zamejitev njihovega običajnega komunikacijskega prostora na morju je razvidna npr. iz pogodbe o prodaji polovice plovila za 20 dukatov in plovbi v skupno dobrobit za eno leto med Katarino, soprogo koprškega gradbenika Andreja iz Seravalleja in beneškega mornarja Andreja z nadimkom Peneše. Kupec je smel pluti dlje od Chiogge in Pulja zgolj s Katarininim dovoljenjem (AAMC VN 0007, 246ro). Z drugimi besedami, brez pojasnjevanja je smel pluti znotraj tistega dela Jadrana, kjer je bil beneški nadzor zagotovljen. V coni do črte Ancona – Zadar in v naslednji coni do črte Gargano – Boka Kotorska

v drugi polovici 14. stoletja ni bilo takšnega beneškega nadzora, kot je bil do anžufskega zavzetja Dalmacije leta 1358. Če znotraj tega bazena ne bi bilo enega največjih mest poznosrednjeveške Evrope in če se onstran te črte ne bi začel nevaren svet, kjer bi se lahko v vsakem trenutku pojavila genovska ali zadrška mornarica, bi delovalo, da gre za hudo samoomejitev. Dejansko je šlo zgolj za previdnostni ukrep v izogib težavam in izgubi.

URBANA PODOBA POZNOSREDNJEVEŠKEGA KOPRA: JAVNI PROSTOR

Iz zgornjega je mogoče slutiti, da je treba posrednjeveški Koper jemati nadvse resno, ko gre za njegovo urbano podobo, za njegov urbani raster, kakor tudi za estetiko njegovega javnega mestnega prostora. Dinamičnost, ekspanzivnost in uspešnost mesta s številnimi priseljenci, pripadniki vseh družbenih slojev, ki po moči in dometu elite spominja na Zadar in Dubrovnik, se je odražala tudi v velikosti mesta. Nedavna primerjava mestnih arealov Kopra, Trsta, Pirana, Zadra in Dubrovnika v času od 11. do 16. stoletja je potrdila, da je bil Koper v poznem srednjem veku med največjimi mesti na Jadranu. Že rezervirano odmerjena površina koprškega mestnega areala sredi 13. stoletja, postavljenega med rob otoka na severu, samostana obeh ubožnih redov na vzhodu in zahodu ter cerkvico Sv. Apolinarija, znano tudi kot Sv. Krištof, na jugu, obsega svojih 10 ha, kar je za 4ha več od takratnega mestnega areala Dubrovnika in petkrat več od takratnega areala sosednjega Pirana. Večji od Kopra je bil po površini samo Zadar, ki je v 13. stoletju splošno veljal za veliko mesto. V 14. stoletju sta Koper (več ko 20ha) in Zadar (24ha, skupaj s predmestji več kot 35ha) po površini precej odstopala od površin drugih vzhodnojadranskih mest. Površina Kopra je takrat znašala skoraj dvakratnik dubrovniškega mestnega areala. Koper je bil ob izteku srednjega veka in v zgodnjem novem veku po površini največje mesto na vzhodnojadranski obali, obsegal je približno 38ha. V Zadru in Dubrovniku so takrat zaradi nevarnosti osmanskih vpadov znatno omejili rast predmestij, v Zadru so nekdane veliko predmestje nadomestili z obsežnimi utrdbami. V Koprni ni bilo potrebe po predmestjih, otok so razširili z izsuševanjem in nasipavanjem plaž na južni strani otoka, nastal je prostor za dodatno širitev robnih mestnih predelov.⁸ Podatek, da je bila koprška romanska katedrala dolgo največji cerkveni objekt v vzhodnojadranskih mestih in da jo je do velike dozidave zadrške katedrale po četrti križarski vojni v 13. stoletju po velikosti prekašala zgolj oglejska bazilika Sv. Marije, stolnica oglejskih patriarhov, je z zgornjim lažje razumeti.⁹

8 Primerjava tlorisov mestnih površin je bila opravljena v sklopu projekta „Koprška Pretorska palača: podoba, pomen in namen“ pri centru ICCHS Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani pod vodstvom doc. dr. Renate Novak Klemenčič. V obliki razstave je bila od 29. marca 2022 do 18. aprila 2022 predstavljena v koprski Mali loži.

9 Za podatek se zahvaljujem kolegici Renati Novak Klemenčič, ki bo izsledke o raziskavi koprške romanske stolnice Sv. Marije predstavila v znanstveni periodiki.

Estetika srednjeveškega mesta je poleg ubranosti urbanega rastra in impresivnosti svojega foritficiranega roba temeljila tudi na učinkoviti rabi javnih površin, ki naj bi bile urbanistično in arhitekturno izčiščene pod vplivom prevlade javnega nad zasebnim in ki bi naj omogočale lepe perspektive (Heers, 2018, 376–377). Javne površine so bile skupno dobro. Ulice so bile prostor namenjen skupni rabi in predvsem prehajanju, po širini so bile standardizirane, gabariti objektov so bili podrejeni javnemu interesu (Nuti, 2008, 73). Zasebno poseganje v javni prostor, ki bi preprečevalo prehodnost uličnega sistema, je bilo zato strogo regulirano in je sploh bilo pod budnim očesom komune. V 25. členu tretje knjige koprskega statuta je izraženo poznosrednjeveško dojemanje lepote mesta, oziroma kaj mu je v okras, ad decorem civitatis: urejenost in prehodnost ulic, trgov in sosesk (STKPa, 126ro; STKPb, 145). Nemoten prehod je bila bistvena zaželenost lastnosti javnih površin, predvsem ulic, ki so razmejevale soseske. Javne površine niso bile del sosesk, v koprskem primeru port, obstajale so ob njih in so le-te zamejevale. Iz ohranjenih koprskih vicedominskih spisov s konca 14. stoletja je mogoče razbrati osnovne obrise pglavitnih koprskih javnih površin, *Plathee communis*, *Brola*, *Malega Brola*, takrat nastajajočega trga pri mostu (kopenski vhod v mesto) in mestnih arterij, *Calegarie*, *Grise* in *Calle Maior*. Iz njih je mogoče tudi razbrati, da tlorisi osrednjih koprskih mestnih javnih površin v 14. stoletju še niso bili takšni, kot jih vidimo na Finovih in na drugih poznejših načrtih in isto velja za njihove funkcije. Tudi te niso bile takšne, kot so jih imele v času nastanka njegovega načrta. Na osnovi preučenega arhivskega gradiva je možno zarisati njihove konture, ni pa še možno natančno opredeliti razporeditve, velikosti tamkajšnjih objektov, javnih in zasebnih površin ter njihovim medsebojnim funkcijskih in prostorskih relacij. Upamo, da bo to mogoče po preučitvi celotnega gradiva, ki je v Kopru nastalo od leta 1382 do konca 15. stoletja in ki je ohranjeno v arhivu koprške komune, ob hkratnem napredku umetnostno zgodovinskih, arheoloških, konservatorskih in drugih raziskav.

Koprška *Plathea communis* po površini in po organizaciji prostora v 14. stoletju še ni bila identična današnjemu Titovemu trgu, oziroma Stolničnemu trgu iz Finijevih časov. Bila je večja od njega, obsegala je še prostor, ki je bil pozneje spremenjen v dvorišče Pretorske palače in, kot kaže, tudi prostor, ki ga na njenem severu zasedajo poznejši, v zgodnjem novem veku zgrajeni javni objekti. Podobno kot *plathee communis* drugod po južni Evropi (Heers, 2018, 460–463) je tudi koprška morala nastati s časom vzpona komun v poznem 11. in zgodnjem 12. stoletju, na takratnem robu strogo, v urbs reguliranega prostora na vrhu koprskega otoka. Komune so se v svojih začetkih sestajale na odprtem prostoru na mestnem obrobju ali v stolpih mestnega obzidja, pozneje v osrednjih cerkvenih objektih, njihova dejavnost je bila subverzivna, dogajala se je stran od središča moči (Heers, 2018, 433–434). Podobno kot v Dubrovniku, kjer so katedralo zgradili ob tako nastajajoči *Plathei communis* ob robu mesta, je tudi koprška stolnica zasedla takšen, robni položaj, ki pa je z razvojem mesta v visokem in poznem srednjem veku, spet podobno kot v Dubrovniku, postal mestno središče.

Podobo, kot jo poznamo s Carpacciove slike z upodobljenim prihodom podestata Sebastiana Contarinija v Koper iz leta 1517, je *Plathea communis* dobila šele v zelo poznem 15. stoletju, ob izteku srednjega veka. Šele takrat se je pod vplivom humanistične misli in renesančnega urbanizma pričela krčiti v poznejši manjši, ortogonalen, teatralen in po formi strogo organiziran prostor oblasti, ki bi lahko spominjal na rimski forum. V 14. stoletju je bila živahen in bučen kraj trgovske dejavnosti, središče tako domačega političnega kot tudi gospodarskega življenja. Bila je nepravilnih oblik, organsko in funkcijsko nastalih kot stičišče pglavitnih mestnih arterij, Grise proti pristanišču Sv. Martina, Calle Maior, ki je preko Brola in mimo Bošedrage vodila proti pristanišču Sv. Petra in Calegarie, ki je skozi porto Maior vodila do istoimenih Velikih vrat pri cerkvi Sv. Klemenca. Razvijala se je upoštevaje dinamiko stanj in razmerij javnega in zasebnega lastništva ter javnega nadzora nad tem prostorom pred vzpostavitvijo komune.¹⁰ Na prostoru, kjer je pozneje nastalo levo krilo Pretorske palače in ob njem, so se konec 14. stoletja nahajale kancelarija, vicedominarija in loža. Iz pregledanih dokumentih je mogoče razbrati, da je komunalna pisarna obravnavana kot samostojna stavbna enota in ne kot del kompleksa Komunalne palače (AAMC VN 0012, 66ro), isto velja za vicedominarijo in ložo. Komunalna palača, današnje desno krilo Pretorske palače, je stala na južnem robu *Plathee communis* in je bila s svojimi fasadami odprta proti javnemu prostoru najmanj proti dvema stranema, proti današnjemu Titovemu trgu in proti delu *Plathee communis*, kjer so se nahajala poslovno-bivalna poslopja veletrgovcev in ob njih komunalni zaporji (AAMC VN 0012, 125vo). Ta del trga je bil v 15. stoletju preurejen v dvorišče rastočega upravnega kompleksa ob komunalni palači. Po dokumentih sodeč, je ta v 14. stoletju imela svoje dvorišče (*curia palatii*) in ložo (*logia palatii*) znotraj *tloris*

10 Urbani razvoj srednjeveškega Kopra do njegove poznosrednjeveške podobe je še zmeraj neznan. Kako se je bizantinski kastrum spremenil v razmeroma veliko srednjeveško mesto, je vprašanje, ki bo zaposlovalo še številne rodove znanstvenikov. Nekaj odgovorov nanj nudijo stare najdbe (Semi, 1975, 11–19) in v preteklih desetletjih opravljene arheološke raziskave (prim. Župančič, 1989; Cunja, 1989; Cunja, 2001; Čebren Lipovec & Osojnik, 2017; Bradanović, 2020). S slednjimi je ugotovljena spreminjajoča se raba in dinamika protora na koprskem otoku v času od pozne antike do poznega srednjega veka ter obstoj številnih aglomeracijskih točk na otoku. Davna predpostavka o pravokotnem bizantinskemu kastrumu na vrhu otoka severno od današnje stolnice, kot ga je sredi 19. stoletja zarisal zgodovinar in konservator Pietro Kandler (Bradanović, 2020, 44–45), še ni podkrepjena s sistematičnimi raziskavami. Lega in urbani raster tega prostora, njegova socialna struktura v poznem srednjem veku (koncentracija plemstva), prisotnost sakralnega objekta sredi njega z možno starejšo osnovo (Sv. Blaž) in bližnji stari sakralni objekti (predvsem rotunda Sv. Helia), vzbujajo upanje, da je imel Kandler prav in da se je pričel Justinopolis širiti po otoku od tam. Čas od 10. stoletja, ko je bil Koper že pomembno istrsko mesto, in do 12. stoletja, ko se je prebivalstvo Kopra organiziralo v komuno, je doba, ko se je pravokotna zasnova koprškega kastruma in njegovih suurbanih površin morala spojiti z davno radialno rabo otoških površin. V ta čas sodi tudi nastanek poznosrednjeveških osrednjih koprskih mestnih javnih površin. Veliki komunalni trgi (*plathea*) so navadno nastajali na robu starih mest, ob njihovem starem obzidju. Njihova nekdanja središča (sploh forumi) so bila v visokem srednjem veku že zabrisana, včasih tudi že nerazpoznavna (Heers, 2018, 417). Verjetnost, da je koprška *Plathea communis* nastala drugače, je zelo majhna.

današnjega desnega krila Pretorske palače, bila je sestavljena iz najmanj dveh samostojnih objektov in sicer iz objekta, ki so ga konec 14. stoletja imenovali Stara palača, *Palatium Vetus*, in iz dozidave, s katero je Stara palača skupaj tvorila *Palatium Communis*. Leta 1358 so ta del še imenovali Nova palača. Dne 8. aprila tega leta je bil tam (in *palacio novo comunis*) sestavljen instrument, s katerim je koprski podestat Marino Grimani potrdil veljavnost legata koprskega trgovca Manfreda de Beletanisa iz Mantove v prid koprskega kapitlja (ŠAK KA P, 79). Kompleks se proti jugu ni zaključeval poravnano, kajti neki zasebni objekt je tam na Staro palačo mejil na dveh straneh (AAMC VN 0007, 147vo). Leta 1396 je v instrumentu, ki sta ga dala sestaviti javna cenilca in dražilca, kot mikrolokacija njegove sestave prvič navedena še nova loža palače (ante logiam novam palatii, AAMC VN 0012, 230ro). Tega leta je bilo pred ali pod njo sestavljenih še nekaj notarskih instrumentov.

Cerkev Sv. Katarine se je nahajala v neposredni bližini zaporov, leta 1395 je že nosila to ime (AAMC VN 0012, 161ro). Naldinijevo poznavanje dejstva, da je bila prej posvečena sv. Silvestru, je pravzaprav presenetljivo (Naldini, 1700, 166–167), spomin na stari patrocinij se je, kot je videti, obdržal najmanj tristo let. Cerkev sv. Silvestra bi lahko tam stala že od časov obuditve kulta tega svetnika okrog leta 1000, z uveljavitvijo močne cesarske oblasti za časa otonske dinastije in vplivnega učenjaka Gerberta iz Aurillaca, papeža Silvestra II. Cerkve, ki so danes v Istri posvečene sv. Silvestru, so maloštevilne, drugače je v bližnji Furlaniji in v Venetu, kjer je teh veliko. Najbližja cerkev Sv. Silvestra, zgrajena v času vzpona omenjenega kulta in s freskami iz 14. stoletja z zgodbami o cesarju Konstantinu in sv. Silvestru (Cozzi, 2003, 37), je v sosednjem Trstu. Koprski Sv. Silvester je stal na dominantnem prostoru zunaj zgodnjeresrednjeveškega mesta, kjer se je dobro stoletje pozneje oblikovala *Plathea communis*, kot jo poznamo v 14. stoletju. V času pred vzpostavitvijo komune je moral imeti pomembno funkcijsko vlogo v organizaciji javnega prostora, podobno kot bližnja mnogo večja cerkev za njim, v 12. stoletju posvečena v koprsko katedralo. O pomenu tega izginulega objekta ne priča zgolj večstoletna tradicija starega patrocinija, ampak tudi orientacija sklopa reprezentativnih objektov na njegovi severni strani, zaobjetih pozneje v poslopje Armerije, ki so skupaj z njo tvorili razpoznaven stavbni blok na trgu. Lahko, da je naključje, toda tudi beneška cerkev Sv. Silvestra, ki bi bila lahko že iz 10. stoletja in ob kateri je v 12. stoletju zrasla palača gradeških patriarhov, je bila del pglavitnega beneškega gospodarskega območja, *Rialta* (Dorigo, 2003, 73). O tem, da bila koprška Sv. Katarina v 14. stoletju že v porti Zubenaga, kot je to bilo v Naldinijevih časih (Naldini, 1700, 166), ni niti govora: zasebni objekti ob cerkvi in zaporih, s poslovnimi prostori, *stationes*, v pritličju in z bivalni prostori zgoraj, so stali na trgu, super *Plathea communis*. Stavbna zemljišča, na katerih so bili postavljeni, so pripadala komuni (*de reditu communi*) in zanj ji je bilo treba plačevati najemnino (AAMC VN 0007, 147vo; AAMC VN 0010, 78ro).

Za objekte, ki so stali ob trgu, je v notarskih instrumentih navadno uporabljen izraz *secus* (ob, pri) in ne *super* (na). Primer je navedba obzidanega dvorišča

domovanja veletrgovca Frančiška iz Firenc, ki je stalo nasproti južne fasade stolnice (AAMC VN 0007, 114vo) in ki se je nahajalo pri trgu in ne na njem, čeprav je iz pozicije jasno, da je moral del objekta gledati na trg. Tudi bližnja loža se je nahajala pri trgu in ne na njem. Na severozahodni in na severni strani *Plathee communis* so stali sklopi poslovno-bivalnih objektov v lasti koprskega stolnega kapitlja, ki so segali do zasebnih objektov v portah Zubenaga in Domo, do vrtov dominikanskega samostana, do Malega Brola in do objektov, onstran katerih se je na severni strani stolnice nahajalo pokopališče Sv. Marije. Kapitelj je objekte v teh sklopih dajal v najem veletrgovcem že v 13. stoletju in v prvi polovici 14. stoletja. Primer je pogodba z dne 15. aprila 1330 med kapitljem in Bertucijem, sinom pokojnega gospoda Marka Deoda (verjetno rodbina Duodo oz. Diedo) iz Benetk, koprskim trgovcem, o nadaljevanju najema hiše, oziroma poslovnega objekta, domum sive stationem, na *Plathei communis* v lasti kapitlja in v dobro stolnice. Najem je veljal za dodatnih pet let, začevši z junijskim dnevom sv. Petra. Objekt je na eni strani mejil na podoben objekt kapitlja, ki ga je najemal koprski trgovec Donat, sin pokojnega Bartolomeja de Campanile, na drugi strani spet na podoben objekt kapitlja, v katerem je stanoval magister Zanino, občinski kirurg, na tretji strani na javno pot in na četrti strani na *Platheo communis*. Letna najemnina je znašala 40 liber, v petih letih torej dobrih 55 ducatov (ŠAK KA P, 64). Eno od stavbišč kapitlja, ki ga je ta leta 1382 dal v najem Nikolaju de Bonacorssu iz Benetk za dobo petih let in na katerem si je lahko najemnik sezidal nadstropno hišo, se je nahajal v porti Zubenaga in je bil obrnjen proti *Plathei communis* (torej ne na trg). Zemljišče je bilo precejšnje, na zadnji strani je mejilo na drugo stavbišče kapitlja in enako ob strani spet na še eno stavbišče v lasti kapitlja. Meja na njegovi četrti strani je segala do Malega Brola, severno od *Plathee communis* (ŠAK KA P, 90). Analiza razporeda, lastnine stavbišč in objektov v teh sklopih bo skupaj s preučitvijo dokumentov iz 15. stoletja, upajmo, dala odgovor na vprašanje, ali je današnja loža bila v 15. stoletju zgrajena na mestu katerega od teh objektov ali pred njimi, na nezgrajenem zemljišču *Plathee communis*, spremenjenim v stavbišče zaradi te pomembne novogradnje.¹¹ Vzhodno stran *Plathee communis* je zaznamovala stolnica Sv. Marije z atrijem, v katerem so se nahajali merilniki za poglobitve koprskih mere in v katerem je ob poslovnih prostorih trgovcev svoj prostor leta 1389 dobil tudi čevljar Jurij pokojnega Janeza iz Kopra (AAMC VN 0007, s.f., ASTs, 5, 135). Leta 1390 sta prokuratorja stolnice dovolila Makariji, vdovi gospoda Donata de Gavardo, na južno fasado stolnice proti vicedominariji nasloniti lesen poslovni objekt (AAMC VN 0007, 167ro). Živopisnosni trga so prispevali nadstreški (*revetenum*) zasebnih *stationes* koprskih veletrgovcev, pod njimi je bilo sklenjenih kar nekaj notarskih pogodb (AAMC VN 0010, 25ro).

11 Omemba starejših objektov na stavbišču lože je negotova. Emil Smole na njenem mestu omenja dve manjši javni zgradbi, ki bi naj služili javnim namenom in v katerih naj bi se nahajali vzorci linearnih in prostorskih mer ter javna tehnica. Omenja ju brez navedbe vira (Smole, 1958, 14). Konec 14. stoletja so se ti merilniki zagotovo nahajali v atriju stolnice (AAMC VN 0007, s.f., 5, 135) in ne na mestu današnje lože.

Objekt, ki je *Plattheo communis* zaznamoval, je bil kampanile ob robu atrija stolnice. S stopnišča pod vhodom vanj je glasnik pred zbrano množico objavljaj javne razglase.

Kdaj, kako in na kakšnem zemljišču (povsem praznem, v davnini pozidanem in pozneje izpraznjenem ali delno pozidanem) je nastal Brolo, tedanji *Broylum magnum*, bodo raziskave šele pokazale. Tudi v 14. stoletju je to bil javni prostor, ločen od *Plathee communis* z zgradbo stolničnega kompleksa, enako kot danes. Pot med obema je vodila mimo pokopališča na severni strani stolnice in stavbišč škofije, ki so že bila del porte Isolana. Na njih so stala skladišča s konjskimi hlevi koprskih veletrgovcev (AAMC VN 0012, 107ro–108ro). Brolo se je nato ob cerkvici sv. Janeza Evangelista iztekel v eno najpomembnejših starodavnih koprskih poti, tisto proti Bošedragi in naprej proti mandraču Sv. Petra, imenovano *Calle Maior* (AAMC VN 0007, 245ro). Drugi morebiten prehod med njima bi lahko potekal po južni strani stolnice, mimo vicedominarije, obzidanega dvorišča domovanja veletrgovca Frančiška iz Firenc, sklopa objektov v lasti veletrgovca Janeza iz Francije, postavljenih leta 1389 na stavbiščih v lasti koprške škofije (AAMC VN 0007, 114vo). Prehod med temi objekti in stolnico sta tvorili dve zemljišči, ki sta pripadali koprski komuni, a s katerima je konec 14. stoletja razpolagal koprski škof. Obe zemljišči je najel omenjeni Janez iz Francije, najemodajalec je bil škof (AAMC VN 0007, 114vo). Dejstvo, da je bil ta javni prostor pred vhodom v kompleks škofijske palače pod nadzorom škofa in da ga je ta dajal v najem zasebniku, odpira vprašanje njegove prehodnosti v poznem srednjem veku. Iz dokumenta sledi, da bi bil lahko prehod največ v ozkem pasu ob robu stolnične južne fasade in še to samo tam, kjer nanjo niso bili naslonjeni zasebni objekti. Povsem verjetno je, da ta prostor ni bil prehod, kajti v 18. stoletju so blizu vicedominarije porušili neko arkadno strukturo, ki bi lahko pripadala morebitnim vratom (Žitko, 2019, 31; Čebren Lipovec, 2020, 229). Dodaten argument v prid domnevi, da je javno prehajanje s *Plathee communis* na Brolo potekalo ob severni fasadi stolnice in stran od škofijske palače, je mogoče najti v sklepu beneškega senata z dne 6. julija 1349, ki je odredil postavitev vrat ob vhodu na *Plattheo communis* ob robu *Malega Brola* ter na začetku ulice proti Zubenagi, v smeri proti pristanišču Sv. Martina. Vprašanje dejanskega obstoja teh vrat puščamo ob strani, za nas je bolj pomembno inženirsko gledanje na poglobljene komunikacije v mestu na severni strani *Plathee communis*: ulica, ki s *Plathee communis* vodi v Zubenago, je skupaj s potmi proti Isolani bila spoznana za razvejan, a razpoznavno enovit komunikacijski sistem (»[...] capite strate que permanet coniuncta cum porta Zabanaga, que quidem Strata discurit versus Portam Yssolanam [...]« (Cesca, 1882, 161–162)).

Objekti, ki so tvorili vzhodni rob Brola v 14. stoletju do poznejšega poslopja Fontika, ostajajo skupaj z lastništvom stavbišč, na katerih so stali, neznanka. Iz vicedominskih spisov je razvidno, da tamkajšnja cerkev Sv. Jakoba ni bila novogradnja s konca 14. stoletja, kot se domneva (Semi, 1975, 204). Nasprotno, iz dogovora med njenimi skrbniki in škofom Lodovicom Morosinijem, ki je bil

sklenjen v kapeli škofijske palače dne 25. julija 1389, na dan sv. Jakoba, sledi, da so jo Koprčani v 14. stoletju imeli za eno svojih najstarejših mestnih cerkva, da je bila ruševina in da so jo obnovili v čast sv. Mariji in apostolu Jakobu (AAMC VN 0010, 81vo). Sporazum je določal podrobnosti božje službe v njej, sploh na svetnikov god, in postopanje skrbnikov z njenim inventarjem. Njena obnova je morala trajati vsaj od leta 1382 (omenjeni legat Spelato) do leta 1389, ko so njeni skrbniki (*factores*) prejemali sredstva za njeno pregradnjo (*auxilio refficiendi dictam ecclesiis sc̃ti. Iacobi*). Bruneta, soproga koprškega plemiča Guarcija de Tarsia, je takrat v ta namen za pokoj duše svoje matere Grisende prispevala 4 libre (AAMC VN 0010, 60ro). Več vemo o zahodni strani Brola. Tam so ob zidu škofijskega kompleksa prav tako stali poslovno-skladiščni prostori v lasti koprške škofije. Škof jih je dajal v dolgoročen najem koprskim veletrgovcem, spet predvsem Janezu iz Francije in Petru z Evbeje (AAMC VN 0005, s.f., ASTs, 4, 242vo). Južni del Brola je zaznamovalo veliko zasebno poslopje (*domus magna*, tudi *domus alta*) s pritklinami, ki je pripadal rodbini Spelato in v katerem je prebival omenjeni veletrgovec Peter pokojnega Jakoba z Evbeje (AAMC VN 0012, 100vo). Leta 1394 je bil ta stavbni sklop del zavarovalnine za Petrov trgovski posel s koprskim trgovcem, Benečanom Leonardom Bevilaqua v vrednosti 6000 liber (AAMC VN 0012, 86vo). Nobeden od navedenih objektov, z izjemo cerkve Sv. Jakoba in stavbnega bloka Spelato, ni stal na Brolu, vsi so stali vsak v svojem mestnem predelu, porti, in so spredaj nanj samo mejili.

Sinonim za *Broylum magnum*, ki ga srečamo v notarskih dokumentih, je bil *Viridarium magnum* oziroma veliki drevesni nasad ali veliki sadovnjak (AAMC VN 0012, 86vo). Bil je javni prostor, ki je bil z dveh strani obdan s stavbami in stavbišči v lasti škofije. Možno je, da je bil v 12. stoletju vzpostavljen kot škofijski sadovnjak, po vzoru na tovrstne velike vrtove škofijskih palač (primer milanskega brola, vzpostavljenega že za časa sv. Ambrozija), ki so se pozneje transformirali v javni prostor in ponekod celo v sosesko (*Contrada del Brolo* milanskega sestjera *Porta Romana*). Če je bilo tako, ostaja še zmeraj odprto vprašanje, kaj je bilo pred tem na tem mestu in kakšna je bila dostopnost Brola v času od 12. do 13. stoletja. Konec 14. stoletja je imel Brolo nedvomno že daljšo tradicijo javnega prostora, kajti zasebni objekti so bili z vhodom obrnjeni proti njemu. Možno je, da je bil *viridarium* tam že od prej in da je njegov nastanek povezan z zgodovino javnega političnega življenja v Kopru v predkomunalnih časih, kajti za razliko od številnih mest v severni Italiji, kjer je Brolo ali Broletto postal sinonim za komunalno palačo, se je koprski komunalni trg in pozneje kompleks komunalne palače razvil stran od Brola. Z drugimi besedami, komuna se v 12. stoletju z Broloom ni identificirala kot s svojim prvinskim prostorom, njen prostor je nastal stran od njega. Iz strukture lastništva in rabe objektov ob njem v poznem 14. stoletju je mogoče sklepati, da ta takrat še ni bil sejmsko prizorišče, niti ni bil prizorišče trgovine na drobno ali preskrbe, kot je to bil v zgodnjem novem veku in pozneje (Žitko, 2019, 32). Bil je varen, logistično obvladljiv, elitni mestni emporij, nad katerim sta dominirala koprski episkopalni kompleks in njegov gospodar, koprski škof.

Prostor pred poznejšimi Mudinimi vrati je bil šele leta 1395 prvič bežno poimenovan *Plathea Pontis* (AAMC VN 0012, 171vo). Pred tem in še dolgo po tem, so ga koprski notarji imenovali *Plazale Pontis* ali *Plazale Porte Nove*. V njihovih očeh je bil sekundaren trg, pojmovan kot razširjeni ulični javni prostor oziroma kot osrednji javni prostor pripadajoč mestnemu predelu, porti. Njegova podoba, kot jo spoznamo v vicedominskih spisih s konca 14. stoletja, ni artikulirana, je pa iz njih razvidno, da je šlo takrat za javni prostor v transformaciji. Okrog njega so se nahajale nastambe nižjih slojev mestnega prebivalstva, prišlekov iz koprskega distrikta in drugod. Med lastniki tamkajšnjih stavbišč je mogoče redko srečati pripadnike kopske elite, ob prišlekih med njimi srečamo kopske duhovnike, bratovščine in hospitale. Najem pritličnega objekta, kritega s trstiko, je bil tipičen nepremičninski posel v tem novem, nastajajočem delu mesta. Leta 1395 je objekt oddajala *Nerbia*, priora samostana sv. Blaža, v vlogi prokuratorke pokojnega duhovnika *Facine de Grago*, najemnik je bil Jakob, sin pokojnega Frančiška iz Vidma (AAMC VN 0012, 195ro). Na severnem robu tega javnega mestnega prostora, ob cerkvi Sv. Petra, so že stali večji stavbni bloki, ki so dosegali enake cene, kot bi jih drugod po mestu, po 400 ali 500 liber (AAMC VN 0012, 221ro; AAMC VN 0012, 227ro), vendar so bili tako prodajalci kot kupci tudi v teh primerih redko del elite. Navadno je šlo za podjetne pripadnike nižjih slojev, ki so se vzpenjali po družbeni lestvici. Okrog tega prostora je mogoče v 14. stoletju zaznati taverne in hrambo večjih količin vina. Primer, leta 1395 je prokurator koprskega plemiča Nikolaja Spelata prodal 96 urn vina *Mavru de Saraceno* iz Isole. Prodajal jih je po 4 libre in 4 solide za urno, torej za nekaj manj kot dukat za urno. Vino je bilo hranjeno v njegovem tamkajšnjem vinskem skladišču (*canipa*, *konoba*), hranjeno je bilo v štirih sodih (AAMC VN 0012, 173vo). Preračunano, šlo je za dobrih 62 hektolitrov vina. S krepitvijo trgovskih kopenskih poti in s spremembo funkcije *Plathee communis* iz trgovskega trga v prostor, ki ga je zasedala izključno oblast, se je vloga tega prostora v mestu po srednjem veku spremenila. Postal je tisto, kar je bil Brolo v poznem 14. stoletju: elitni mestni emporij. Nahajal se je ob poglavitnem vhodu v renesančno mesto, pri Zlatih vratih, kot ga vidimo na risbi iz leta 1624 (Mavrič, 2020, 139).

Za razliko od *Calle Maior* in *Grise*, ob katerih v srednjem veku v vicedominskih spisih ni zaznati reprezentančnih zasebnih objektov, je bila *Calegaria* v 14. stoletju od začetka pri *Plathei Communis* in do konca pri Sv. Klemenu, kraj bivanja gospodarsko najbolj propulzivnega dela koprskega plemstva in v Koper priseljenih pripadnikov elite od drugod, predvsem iz Benetk in Firenc. Kompleksi njihovih tamkajšnjih poslovno stanovanjskih ali samo stanovanjskih objektov so lahko segali globoko v mestno tkivo za *Calegario*. Ob njej najdemo tudi ograjene vrtove (AAMC VN 0012, 45ro). Te tri mestne arterije so bile edine, ki so kot ulice imela lastna, uveljavljena imena. Nobena od njih se ni nahajala na robu mestnega predela, prečkale so jih po sredini, Grisa je prečkala porto sv. Martina, *Calle Maior* porto Bošedraga in *Calegaria* porto Maior. Ob njih je v mestu obstajalo še nekaj ulic, ki so bile imenovane opisno, kot npr. ulica v porti Sv. Martina, ki so

ji rekli, ulica, ki vodi v pristanišče Sv. Martina (via publica qua itur ad portum, AAMC VN 0007, s.f., ASTs, 6, 31) ali ulica klavnice v porti Braciolo (AAMC VN 0001, s.f., ASTs, 2, 60). Vse druge ulice so bile v notarskih instrumentih obravnavane na tipično srednjeveški način, brez imena, kot prostor prehajanja med stavbnimi bloki, kot javna pot, via publica.

URBANA PODOBA POZNOSREDNJEVEŠKEGA KOPRA: DVANAJST KOPRSKIH PORT

Seštevek koprskih poznosrednjeveških port, za razliko od seštevka rajonov v 19. stoletju, ni bil enak površini celotnega mesta. Zgornje javne mestne površine, *Plathea communis*, Brolo in Mali Brolo, so v poznem srednjem veku obstajale vzporedno s portami, porte so na njih mejile. Simptomatična je tudi razlika v njihovem številu, medtem ko je bilo v 19. stoletju v Kopru enajst rajonov, je bilo v poznosrednjeveškem Kopru dvanajst port. Bolj kot sama razlika v številu, je pomembno, katera je tista koprška poznosrednjeveška porta, ki je umanjkala in ki v 19. stoletju ni bila rajon ter kaj se je z njo zgodilo. Koprčani iz 14. ali 15. stoletja se ne bi mogli načuditi svojim someščanom v 19. stoletju in pozneje, da so izbrisali z obličja zemlje in iz kolektivnega spomina ravno njihovo najpomembnejšo, najvidnejšo in v vseh ozirih osrednjo porto, porto Domo. Ime te porte izhaja iz italijanskega izraza *Duomo*, oz. iz lat. *domus*, poimenovanja za osrednjo cerkev, navadno katedralo in verjetno v pomenu *Domus Dei*, Božja hiša. Porta z enakim imenom je obstajala tudi v sosednjem, manjšem Piranu, tudi tam je imela vlogo osrednje porte.¹² Koprška porta Domo ni bila velika, toda nahajala se je na ekskluzivnem, najvišjem delu otoka, na prostoru okrog Malega Brola. Nastala je kot del srednjeveške matrice idealnega krščanskega mesta, kjer je osrednji cerkveni objekt določal lokacijo prve med vsemi portami. Porte, ki je mesto simbolno povezovala z idealnim nebeškim svetom pod skrbjo Stvarnika. Tako je bilo npr. v Raveni, kjer je ta dvanajsti simbolični mestni predel izpričan že leta 709 (Guidoni, 1978, 93). Sledila so tudi druga mesta z dvanajstimi mestnimi predeli, med njimi Firenze, kjer je porta Domo ostala najpomembnejša porta z rastjo in preureditvijo mesta v štiri porte (Heers, 2018, 363).

Pred natančnimi morfološkimi raziskavami mestnega rastra srednjeveškega Kopra še ni mogoče jasno začrtati obsega izginule Porte Domo. Na svoji zahodni

12 Domneva, da naj bi se ime piranske porte Domo nanašalo na *domus* kot na sedež domačih oblasti v času pred širitvijo mesta in izgradnjo komunalne palače (Dolce & Pagliaro, 1987, 27), je malo verjetna. Čeprav je cerkev Sv. Jurija, piranski *Duomo*, zunaj prostora tega piranskega predela, je treba odgovor, od kod ime te piranske porte, iskati ravno pri Sv. Juriju, v njegovi vlogi osrednje piranske cerkve, Božje hiše, in v odnosu med obema ter posledičnih komunikacijskih poteh med obema še pred vzpostavitvijo port, kot organizacije populacije v naselju. Zanimivo, da je neposredna okolica sv. Jurija pozneje tvorila piranski predel Kaštel, katerega ime je identično najpomembnejšemu beneškemu sestjeru, ki je ime dobil po tamkajšnjem sedežu oblasti, utrdbi, Doževi palači. Piranski Kaštel ni nastal v srednjem veku, piranski statuti ga ne omenjajo kot eno od takratnih štirih piranskih port (STPI, 133).

strani je segala globoko v vrtove dominikanskega samostana in do Zubenage. Na jugu je segala do objektov, ki so se na drugi strani nahajali ob *Plathei communis*. Njena meja proti Isolani ostaja za zdaj nejasna. Njena severna meja je potekala ob mestnem obzidju, kjer moramo, glede na vlogo in konfiguracijo port, iskati njej pripadajoča starodavna, izjemno pomembna, a pozneje v predelavah obzidja opuščena, mestna vrata. Izginotje te porte je ustvarilo zmedo pri raziskovanju mestnega obzidja. Domneva, da so bila Stolna vrata novo ime in da so se nanašala na nekdanja mestna vrata nad današnjo Kidričevo ulico (Likar, 2009, 317), stran od porte Domo, ni vzdržna. Kdaj je ta porta izginila, še ne vemo. Naldini je leta 1700 ni omenjal, a šele raziskava njemu sočasnega vicedominskega gradiva bo pokazala, če zato, ker je več ni bilo ali zato, ker v tej porti v njegovih časih ni bilo cerkvenih objektov. Del njegovega krajepisa, ki se nanaša na koprške porte, je namreč posvečen omembam in orisu koprskih cerkva in ne samim mestnim predelom. Naldini je te uporabil zgolj kot orientacijski pripomoček. Iz map rajonov je razvidno, da je bila srednjeveška porta Domo pozneje razdeljena med Isolano in Zubenago (Mavrič, 2020, 152), oziroma med riona Seras in Iena, kot se je tema portama reklo za časa francoske oblasti na začetku 19. stoletja (Čebtron Lipovec, 2020, 227).

Ustroj porte Domo in njena vloga v mestu sta dobro vidna iz dokumenta o prodaji ene od tamkajšnjih hiš z dne 20. decembra 1388. Hiša je pripadala pokojni Beti, soprogi gospoda Zentilina Tarella, koprškega glavarja Slovanov, hčerki prav tako pokojnega beneškega plemiča Marka Bona, stalno nastanjenega v Kopru. Hišo, v kateri je takrat bival beneški trgovec Marco Rosso, so prodajali izvršitelji njene oporoke, testatorkina hči Urša, nuna v koprskem samostanu Sv. Klare, njena prijateljica Boneta, vdova, soproga pokojnega Gavarda de Gavardo iz bližnje Isolane, koprski trgovec, Benečan Marco Alberto in koprski plemič Mihael de Gavardo, eden najbogatejših in najvplivnejših Koprčanov svojega časa. Hišo so prodali koprskemu trgovcu Gregorju iz Siene, ki je bil prokurator samostana Sv. Klare, in sicer za precejšnjo vsoto 525 liber. Hiša je na dveh straneh mejila na javno pot, na tretji strani na vrt pokojne Bete in na četrti strani na domovanje beneškega plemiča Jakoba Morosinija (AAMC VN 0007, 236vo). Genealoške raziskave bodo pokazale, če je bil slednji bližnji sorodnik takratnega koprškega škofa in kakšne zveze je imel z dožem Mihaelom Morosinijem (dož v letu 1382). Konec junija naslednje leto je koprski trgovec Janez iz Francije v vlogi prokuratorja oddal v najem hišo v porti Domo v lasti notarja Frančiška, sina pokojnega Petra iz Padove in njegove soproge Beatrice. Najemnik Fachino iz Bergama in njegova soproga Prisenda sta jo najela za dobo šest let. Kadar je šlo za najem, je bilo v notarskem instrumentu za potrebe identifikacije najetega objekta ob imenu porte treba navesti le dva mejaša, v tem primeru javno pot in sklop objektov, ki je pripadal trgovcu Petru iz Pulja, prebivalcu Kopra (AMC VN 0007, ASTs, 5, 148ro).

Poznosrednjeveške koprške porte so seveda vse imele svoje aglomeracijske objekte in prostore, a ti niso nujno bili del mestnega obzidja. V virih s konca 14. stoletja naletimo še na zadnje ostanke nekdanje aglomeracijske moči cerkve sv. Martina, po kateri je porta Sv. Martina dobila ime in ki je dokaz, da ta moč

v Kopru ni bila nujno povezana z mestnimi vrati. Šlo je za cerkev nekdanjega benediktinskega priorata na mestu poznejšega servitskega samostana (Čebon Lipovec & Osojnik, 2017, 8), ki pa ni bila zgolj tamkajšnji oratorij. V 14. stoletju je ob njej še zmeraj bilo pokopališče (AAMC VN 0007, 284ro), v srednjem veku eden osrednjih krajev zbiranja soseske (Heers, 2018, 420). Morfološke analize urbanega tkiva v tej porti bodo pokazale, če je bil takratni osrednji javni prostor v porti (plazale dicte porte) morda ob njej ali se je kot obodni trg premaknil proti pristanišču Sv. Martina. Iz stanja lastništva objektov in stavbišč ob njej v pregledanih vicedominskih spisih to namreč ni neposredno razvidno. Indikativno je, da je za duševno oskrbo v tej porti skrbel duhovnik z nazivom prior Sv. Martina. Gre za zelo povedno reminiscenco, za prežitek drugačne realnosti tega prostora pred 14. stoletjem, za spomin na čase, ko je benediktinski priorat s svojimi potrebami in funkcijami narekoval rabo okoliškega prostora. Enako kot v 15. stoletju (Čebon Lipovec & Osojnik, 2017, 31), je bil leta 1388 prior Sv. Martina koprski duhovnik in ne morebiti benediktinec. Tega leta je bil razrešen spor glede maševanja na martinovo v tej cerkvi med koprskim stolnim kapitljem in med duhovnikom Benvenuto de Forlino, priorjem Sv. Martina. Spor so razrešili do 25. novembra, neposredno po martinovem v tem letu in sicer s pomočjo arbitra, koprskega kanonika Karla de Mecio, plebana Sv. Petra ob Dragonji (vicus Sancti Petri). Sporazum, sklenjen pred notarjem Nikolajem Adalperom, je določal, da bo v cerkvi na martinovo svečano mašo daroval eden od koprskih kanonikov in da se bodo darovi s te maše med kapitljem in priorjem delili na pol. Sporazum je še določal, da mora prior na vsako martinovo kapitlju izročiti 18 grošev (AAMC VN 0007, 258vo). Vprašanje poznosrednjeveške transformacije te porte dodatno zapleta vest, da je neko stavbišče v tej porti na eni svojih strani mejilo na pokopališče sv. Dominika (AAMC VN 0007, 301ro). Del Kopra, imenovan Musela, je bil v 14. stoletju sestavni del te porte in kot toponim zagotovo ni bil sinonim ne zanj (AAMC VN 0007, 328ro; AAMC VN 0007, 334vo), kaj šele za sosednjo porto Zubenago, kot bi naj to bilo pozneje, v zgodnjem novem veku in 19. stoletju (prim. Mavrič, 2020, 152).

Za konec še nekaj besed o porti Bošedraga, ki je bila ena najbolj dinamičnih koprskih port v 14. stoletju. Njen osrednji del, plazale porte Buserdage, se je nahajal na istem mestu kot danes, ob tamkajšnjem mandraču, ki je takrat bil preprosto portus Buserdage in ne mandrač Sv. Andreja. Večina dejavnosti v njem je bilo povezana s prometom s soljo, kajti portus Buserdage se je nahajal najbližje poglavitnim koprskim solinam, tistim ob izlivu reke Rižane in pod Srminom. Iz spisov vicedominov s konca 14. stoletja je mogoče razbrati, da je bila Bošedraga porta priložnosti, ki je takrat načrtovano in sistematično rasla. Stavbišča, pogosto kar sklopi stavbišč, tudi v nizu, so bila v lasti koprške elite, predvsem koprskega plemstva. Na njih so zrasla poslopja v najemu ali v lasti oseb, vpetih v trgovino s soljo in z drugo robo. Med lastniki stavbišč je prednjačila rodbina Adalpero. Možno je, da je bila Bošedraga tista cona na otoku, od koder je ta aristokratska rodbina izhajala in kjer je posledično imela svoje

osrednje posesti, kar pa seveda ni nujno. V porti je konec 14. stoletja bival Bernard, sin pokojnega Hengaldeja de Adalpero, ob svojem domovanju je imel v lasti tudi druge nepremičnine (AAMC VN 0007, 138vo). Fluktuacija in rast prebivalstva v tej porti sta jasno razvidna iz števila notarskih instrumentov o nepremičninskih poslih, ki ni bistveno zaostajala za številom tovrstnih poslov v poslovno najbolj dejavnih koprskim mestnih predelih, v porti Maior ali porti Sv. Martina. Družbeni profil njenega prebivalstva dobro ilustrirajo trije notarski instrumenti, s konca 80-tih let 14. stoletja in eden iz leta 1390. Koprski plemič Simon Poncello se je v prvem odpovedal vsem pravicam do soli v bivališču pokojnega Bartolomeja, sina pokojnega Cena iz Firenc v Bošedragi in sicer v korist pokojnikovega brata Anofrija. Vrednosti soli je bila ocenjena na 120 liber (AAMC VN 0007, 388vo). Cena za modij soli (cca 80kg) je v tem času znašala 4 libre in 5 solidov oziroma en dukat (AAMC VN 0007, 319ro) in če je bila ta sol obračunana po običajni ceni, bi to pomenilo, da je šlo za svojih 28 modijev soli, preračunano, približno 22 ton soli. Koprski trgovec Pucius de Lamberdano je 29. maja 1390 kot prokurator magistra Gulija de Ranci iz Ravene, zdravnika, fizika v Benetkah prodal dva nadstropna stanovanjska objekta v Bošedragi ob cerkvi sv. Lovrenca in v bližini objektov rodbine Gavardo za 650 liber (AAMC VN 0010, 46vo). Najpovednejši dokument, ki govori o tem, kakšna je bila narava bivanja v Bošedragi v poznem 14. stoletju je gotovo tisti, ki priča o obstoju koprskih laičnih šol v tej porti. Leta 1390 je bila ta v rokah Antona de Manisa iz Cenede, ki je bil rector scholarum gramatice v Kopru. Dne 6. aprila tega leta je sklenil združbo z drugim šolnikom, Donatom iz Seravalleja za čas enega leta. Slednji naj bi v šolo, ki jo je Anton imel v Bošedragi, pripeljal svoje učence. Anton naj bi kot plačilo od Donatovih učencev prejemal 8 dukatov, preostanek njihovih šolnin naj bi ostal Donatu (AAMC VN 0007, 107ro). O naravi laičnega šolanja v poznosrednjeveškem Kopru je zgovoren podatek, da je leta 1388 v mestu kot šolnik deloval Anglež Janez (magister Iohannes quondam ser Rugerii de Zatrís de Anglia), gramatice professor (AAMC VN 0007, 293ro), oziroma rector scholarum Iustinopoli. O njem ne vemo veliko, v Kopru je deloval pred prihodom Donata iz Seravalleja, enako kot slednji je po potrebi v Kopru opravljal notarske posle, bil je priča pomembnim dokumentom. Neposredno nam je znan iz pogodbe, po kateri je skupaj s soprogo Margarito Antoniju iz Beljaka prodal večji vinograd v koprskem distriktu (AAMC VN 0007, 317ro).

Ko so v vicedominskih spisih uporabili sinonim za izraz porta, je bil vedno uporabljen izraz *contrata*, primer iz leta 1382: »[...] in Porta Insulana..., in dicta contrata [...]«. (AAMC VN 0001, 95). Narava koprskih port kot kontrat v idealnem številu dvanajst priča o tem, da je bil Koper v času njihovega načrtovanja doživet kot urbano središče s predispozicijami postati veliko mesto. Kdaj je prišlo do procesa formiranja port v Kopru, najverjetneje ne bo mogoče nikoli natančno ugotoviti zaradi pomanjkanja virov. Koprskih porte, kontrate, niso obstajale od vekomaj. Oblikovale so se lahko šele takrat, ko se je mesto z nastankom in utrditvijo komune, spodbujevalke skupno varovanega reda in

moči, lahko začelo sistemsko in urejeno širiti na vse strani po razmeroma velikem otoku. To se je lahko zgodilo najprej v 12. stoletju, verjetneje je, da je do tega prišlo v 13. stoletju. O njihovem razvoju bo mogoče povedati bistveno več po opravljenih morfoloških analizah poznosrednjeveškega koprškega mestnega tkiva. V istem času kot porte je lahko pričel nastajati tudi t. i. notranji obzidni pas ob robu otoka. Ta nikakor ni mogel nastati v visokem srednjem veku ali celo v zgodnjem srednjem veku, za časa slovanskega prodiranja proti Istri. Zgodnje-srednjeveški Koper bi imel po takšnem fantastičnem scenariju zgodovino brez primere daleč naokoli: pred letom 1000 bi bil s svojimi skoraj 30 hektarji površine in s svojim impresivnim obzidjem eno največjih in najmočnejših evropskih mest.¹³ Kot skupnost bi bil zmožen zahtevnih infrastrukturnih projektov, ki bi jih bilo mogoče speljati samo pod nadzorom najvišjih oblastnih struktur, vladarjev, ali z neverjetnimi lastnimi močmi, s katerimi bi se takšnemu nadzoru izmaknili. V nobenem primeru ne bi šlo brez prisilnega dela velike množice, mogočno obzidje se ne bi zgradilo samo. Šlo bi za opevano mesto, za velikega tekmeča Benetk in Genove, v katerem bi bila ta moč vidna skozi ostaline vse do danes. Vrste za njihov ogled bi bile podobne tistim v Raveni ali v Toursu, množice turistov bi zaradi njih hromile mestni promet. Takšno mesto bi zagotovo bilo sedež škofije, če ne kar nadškofije, v Gradežu in v Ogleju bi pred njim trepetali. Takšno mesto bi regionalno zgodovino zgodnjega in visokega srednjega veka zagotovo zaznamovalo na način, ki ga nobena od nacionalnih ali regionalnih zgodovin ne bi mogla obiti, kaj šele v celoti pozabiti.

13 Firenze so npr. to velikost dosegle šele po letu 1000 (Milić, 1994, 154–155; Heers, 2018, 363).

LATE MEDIEVAL KOPER: OBSERVATIONS ABOUT THE TOWN AND ITS PORTAE FROM A SURVEY OF THE BOOKS OF THE KOPER VICEDOMINI FROM THE END OF THE 14TH CENTURY

Dušan MLACOVIĆ

University of Ljubljana, Faculty of Arts, History department, Aškerčeva ulica 2, 1000 Ljubljana, Slovenia

e-mail: dusan.mlacovic@ff.uni-lj.si

SUMMARY

The research of Koper's late medieval social, economic and urban history was rendered almost impossible after 1944 due to the unavailability of the Koper communal archives. Consequently, the discrepancy between historiographic achievements in the exploration of Eastern Adriatic medieval coastal cities whose archival materials dating back to the Middle Ages are available (Piran, Zadar, Dubrovnik) and those associated with the scrutiny of late medieval Koper is significant. The bulk of knowledge was contributed by other disciplines, i.e. art history, archaeology, conservation, and urbanism. One of the topics associated with Koper's late medieval urban history that garnered the most attention is the Koper city walls. The research thereof called for the exploration of the city gate as well. By shifting the focus from the perimeter of the city walls to the city gate, we come across the problem of Koper's city portae, which were not merely its city gates but also quarters, equally important elements of this city's urban character. City quarters were the result of the medieval cities' social organisation and were part of their organisation of defence. The oldest extant archival materials relating to the Koper commune, which have been available again since 2017, bear witness to the fact that late medieval Koper was comparable to the late medieval cities of Zadar and Dubrovnik – which are regarded as the greatest by historiography – in terms of the magnitude of its economy, population or urban image. It was one of Venice's most important supplying areas. Both aspects serve as a starting point for the survey of Koper's quarters or portae. According to the established ideas, their social structure and their role are considered to have been identical to those of the 19th century or those of the early modern period. However, historical sources for Koper's late medieval history that are available once again attest that this was not the case.

Keywords: Koper, the late Middle Ages, quarter, porta

VIRI IN LITERATURA

- AAMC** – Antico archivio municipale di Capodistria (začasno hranjeno v Archivio di Stato di Venezia / Državni arhiv v Benetkah), Vicedomini et notarii.
- AAMC VN 0001** – Spisi koprskih vicedominov, l. 1380 – 1447 (Majer 1).
- AAMC VN 0002** – Spisi koprskih vicedominov, l. 1381 – 1417 (Majer 2).
- AAMC VN 0005** – Knjiga imbreuiatur koprskega notarja 1387 – 1390 (Majer 5).
- AAMC VN 0007** – Spisi koprskih vicedominov, l. 1385 – 1395 (Majer 7).
- AAMC VN 0008** – Spisi koprskih vicedominov, l. 1385 – 1391, 1402 – 1416 (Majer 8).
- AAMC VN 0010** – Spisi koprskih vicedominov, l. 1387 – 1391 (Majer 10).
- AAMC VN 0012** – Spisi koprskih vicedominov, l. 1391 – 1397 (Majer 12).
- ASVe** – Archivio di Stato di Venezia, Cancelleria inferiore, notai.
- ASTs** – Archivio di Stato di Trieste.
- Benussi, Bernardo (1897):** Nel Medio Evo : Pagine di storia istriana. Parenzo, Tipografia di Gaetano Coana.
- Benyovsky Latin, Irena & Danko Zelić (ur.) (2007):** Knjiga nekretnina Dubrovačke općine (13.-18. st.): Libri domorum et terrenorum Communis Ragusii deliberatis ad afictum (saec. XIII-XVIII). Zagreb, Dubrovnik, HAZU.
- Bernik, Stane (2000):** Urbanizem v gotiki Kopra, Izole in Pirana. V: Štefanac, Samo, Cunja, Radovan, Guček, Mojca, Gardina, Edvilijo & Salvator Žitko (ur.): Dioecesis Justinopolitana. Spomeniki gotske umetnosti na območju koprške škofije. Koper, Pokrajinski muzej Koper, 38–51.
- Bradanić, Marijan (2020):** Zaznamki o mestu (in otoku) Koper v kontekstu zgodovinskih urbanih središč vzhodne obale Jadrana. V: Rogoznica, Deborah (ur.): Koper. Urbana geneza (ob 400-letnici Pianta di Capod'Istria : Capodistria. Genezi urbana (a 400 anni dalla Pianta di Capod'Istria). Koper, Histria editio-nes, 40–87.
- Caprin, Giuseppe (1905):** L'Istria nobilissima. Trieste, Libreria F. H. Schimpff editrice.
- CDI** – Codice Diplomatico Istriano (CDI). Kandler, Pietro, I–V, Trst, 1986.
- Cernaz, Alberto (2008):** Le vie di Capodistria. La Città : Foglio della comunità italiana di Capodistria, 13, 26, 3–55.
- Cesca, Giovanni (1882):** La sollevazione di Capodistria nel 1348. Verona, Padova, Drucker & Tedeschi.
- CP** – Chartularium Piranense (CP). De Franceschi, Camillo: Raccolta dei documenti medievali di Pirano. Parenzo, 1924.
- Cunja, Radovan (1989):** Arheološka izkopavanja na bivšem vrtu kapucinskega samostana v Kopru (1986–1987). V: Guštin, Mitja (ur.): Koper med Rimom in Benetkami: prispevki k zgodovini Kopra = Capodistria tra Roma e Venezia: contributi per la storia di Capodistria. Ljubljana, Pokrajinski muzej Koper, 21–28.
- Cunja, Radovan (2001):** Poselitvena dinamika in spremembe funkcije nekaterih mestnih prostorov, primera nekdanjega kapucinskega vrta in samostanske cerkve sv. Klare v Kopru. Acta Histriae, 9, 2, 259–310.

- Cozzi, Erica (2003):** Affreschi inediti del XIV secolo con storie di papa Silvestro e dell'imperatore Costantino nella chiesa di San Silvestro a Trieste. *Arte in Friuli, arte a Trieste*, 21/22, 37–48.
- Čebtron Lipovec, Neža & Minka Osojnik (2017):** Stavbna zgodovina samostanske stavbe. V: Čebtron Lipovec, Neža, Kavur, Boris, Osojnik, Minka, Zanier, Katharina & Elisabetta Rosina (ur.): *Servitski samostan. Arhitekturni in arheološki spomenik v osrčju Kopra*. Milano, Politecnico di Milano, 31–59.
- Čebtron Lipovec, Neža (2020):** Oris urbanega razvoja Kopra od Giacoma Fina do danes. V: Rogoznica, Deborah (ur.): *Koper. Urbana geneza (ob 400-letnici Pianta di Capod'Istria)*. Koper, Histria editiones, 222–279.
- Darovec, Darko (1994):** Notarjeva javna vera: notarji in vicedomini v Kopru, Izoli in Piranu v obdobju Beneške republike. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.
- Darovec, Darko (2000):** Vinske mere in davki v Severozahodni Istri v obdobju Beneške republike. *Annales, Series historia et sociologia*, 10, 2, 519–530.
- De Franceschi, Camillo (1879):** *L'Istria : note storiche*. Parenzo, Tipografia di Gaetano Coana.
- De Vergottini, Giovanni (1924):** Lineamenti storici della costituzione politica dell'Istria durante il Medio Evo. Roma, Società istriana di archeologia e storia patria.
- De Vergottini, Giovanni (1926):** La costituzione provinciale dell'Istria nel tardo Medio Evo. *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria*, 38, 2, 81–127; 39, 1, 9–60.
- Del Bello, Nicolò (1905):** Capodistria, la Piazza del Comune nel secolo XV. *Pagine Istriane*, 3, 11/12, 245–264.
- Dolce, Giorgio & Maria Pagliaro (1987):** *Pirano : Le nostre radici*. Trieste, La voce di San Giorgio.
- Dorigo, Wladimiro (2003):** *Venezia romanica : La formazione della città medioevale fino all'età gotica*. Sommacampagna, Cierre Edizioni.
- Ewen, Shane (2016):** *What is Urban History?*. Cambridge, Polity Press.
- Gauthiez, Bernard (2004):** The history of Urban Morphology. *Urban morphology*, 8, 2, 71–89.
- Gestrin, Ferdo (1965):** Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja. Ljubljana, SAZU.
- Guidoni, Enrico (1978):** *La città europea : formazione e significato dal IV all'XI secolo*. Milano, Electa.
- Guidoni, Enrico (1989):** *Storia dell'urbanistica, Il Duecento*. Bari, Editori Laterza.
- Guidoni, Enrico (1991):** *Storia dell'urbanistica, Il Medioevo, Secoli VI–XII*. Bari, Editori Laterza.
- Heers, Jacques (2018):** *La città nel Medioevo*. Milano, Jaca Book.
- Horden, Peregrine & Nicholas Purcell (2000):** *The Corrupting Sea : A Study of Mediterranean History*. Oxford, Blackwell Publishing.

- Hoyer, Sonja (1989):** Srednjeveški Koper danes. V: Guštin, Mitja (ur.): Koper med Rimom in Benetkami: prispevki k zgodovini. Ljubljana, Pokrajinski muzej Koper, 73–80.
- Kandler, Pietro (1904):** Le porte di Capodistria. Atti e memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria, 20, 245–248.
- Lexicon (1973)** – Lexicon latinitatis medii aevi Iugoslaviae. Kostrenčić, Marko, Gortan, Veljko & Zlatko Herkov (ur.). Zagreb, JAZU.
- Likar, Darko (2009):** Arhitektura in razvoj obeh koprskih obzidij. Annales, Series historia et sociologia, 19, 2, 313–340.
- Likar, Darko (2010):** Arhitektura cerkva nad mestnimi vrati notranjega obzidja v Kopru in oratorija sv. Jakoba nad Poljskimi vrati v Piranu. Annales, Series historia et sociologia, 20, 2, 277–300.
- Likar, Darko (2013)** Odkrivanje ostankov notranjega mestnega starega obzidja v Kopru. Annales, Series historia et sociologia, 23, 1, 71–90.
- Majer, Francesco (1903):** L'archivio antico del municipio di Capodistria. Pagine Istriane, I (1903), 147–150, 183–189, 239–245, 289–294; II (1904), 35–38, 95–98, 146–148, 211–216, 307–308, 372–378; III (1905), 22–24, 43–45, 66–68, 109–112, 146–148, 166–169, 185–189, 231–237, 287–292; IV (1906) 41–44, 84–90, 134–141, 197–199, 267–274, 298–301; V (1907), 18–20, 67–70, 99–101, 144–148, 207–213, 241–242, 288–290, VI (1908), 42–44, 89–92, 125–135, 163–165, 206–212, 232–236, 272–280.
- Majer, Francesco (1926):** Appendice all'Archivio antico di Capodistria fino all'anno 1800 : altri documenti di data più recente sono contenuti nell'armadio O in fine. Capodistria, PAK.
- Mavrič, Tim (2020):** Topografija Finovega Kopra in njegova urbana zasnova : la topografia della Capodistria di Giacomo Fino e il suo assetto urbano. V: Rogoznica, Deborah (ur.): Koper. Urbana geneza (ob 400-letnici Pianta di Capod'Istria). Koper, Histria editiones, 136–179.
- Mayer, Ernest (1907):** La costituzione municipale dalmato-istriana nel medio evo e le sue basi romane. Atti e memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria, 22, 347–462.
- Milani, Giuliano (2005):** I comuni italiani. Bari, Editori Laterza.
- Milič, Bruno (1994):** Razvoj grada kroz stoljeća II. srednji vijek. Zagreb, Školska knjiga.
- Minotto (1870)** – Minotto, Antonio Stefano: Acta et diplomata e r. tabulario Veneto, vol. 1 (Documenta ad Forum Julii Patriarchatum Aquileiensem Tergestum Istriam Goritiam). Venetiis, Typis Joh. Cecchini.
- Mlacović, Dušan (2008):** Plemenitost in otok: padec in vzpon rabskega plemstva. Zagreb, Leykam International.
- Mlacović, Dušan (2011):** Poznosrednjeveška koprška elita in zgodovinski viri. V: Balkovec, Bojan & Janez Mlinar (ur.): Mestne elite v srednjem in zgodnjem novem veku med Alpami, Jadranom in Panonsko nižino. Ljubljana, ZZDS, 166–186.

- Mlacović, Dušan (2022):** Putting the Late Medieval North-Eastern Adriatic on the Regional Communication Map. V: Fara, Andrea (ur.): Italia ed Europa centro-orientale tra Medioevo ed età moderna : economia, società, cultura. Online-Schriften des DHI Rom, Neue Reihe, Nuova serie, 7. Heidelberg, Heidelberg University Publishing, 25–39.
- Morteani, Luigi (1885):** Notizie storiche della città di Pirano, Archeografo Triestino, n.s. 11, 181–258, n.s. 12, 90–151, 311–342, n.s. 13, 37–48.
- Naldini (1700) – Naldini, Paolo:** Corografia ecclesiastica O sia descrizione della città e della diocesi di Giustinopoli detto volgarmente Capo d'Istria. Venezia, apresso Gierolamo Abrizzi.
- Nuti Lucia (2008):** Cartografie senza carte. Milano, Jaca book.
- PAK KP – Pokrajinski arhiv Koper, SI PAK KP 6.2, Občinski arhiv Koper do 1600.**
- Raukar, Tomislav (1977):** Zadar u XV stoljeću : ekonomski razvoj i društveni odnosi. Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest.
- Semi, Francesco (1975):** Capris, Iustinopolis, Capodistria: la storia, la cultura e l'arte. Trieste, Edizioni Lint.
- Smole, Emil (1957):** Koprsko obzidje, Mudina vrata in Levji grad. Kronika, 5, 1, 26–38.
- Smole, Emil (1958):** Arhitekturni razvoj koprške loggie. Kronika, 6, 1, 13–20.
- STKPa – Statut Kopra, Liber statutorum civitatis Iustinopolis, AAMC.**
- STKPb – Statut Kopra, Statut koprškega komuna iz leta 1423 z dodatki do leta 1668.** Koper-Rovinj, Pokrajinski arhiv Koper, Center za zgodovinske raziskave Rovinj, 1993.
- STPI – Statut piranskega komuna od 13. do 17. stoletja: gli Statuti del comune di Pirano dal XIII al XVII secolo.** Pahor, Miroslav & Šumrada, Janez (ur.). Ljubljana, ZRC SAZU, 1987.
- ŠAK KA P – Škofijski arhiv Koper, Kapiteljski arhiv v Kopr, zbirka pergamentnih listin.**
- Tedeschi, Paolo (1903):** Porta Bossedraga di Capodistria. Pagine Istriane, I, 25–26.
- Venturini, Domenico (1906):** Guida storica di Capodistria. Capodistria, Editore Benedetto Lonzar, Stabilimento tipografico Carlo Priora.
- Žitko, Salvator (1989):** Koprski obzidni pas in mestni tloris na karti Giacoma Fina iz leta 1619. Konika, 37, 1/2, 37–45.
- Žitko, Salvator (1989a):** Politični in upravni razvoj Kopra od pozne antike do konca 13. stoletja. V: Mitja, Guštin (ur.): Koper med Rimom in Benetkami: prispevki k zgodovini Kopra. Ljubljana, Pokrajinski muzej Koper, 29–56.
- Žitko, Salvator (2019):** Beneški Koper, izseki iz zgodovinske dediščine. Koper, Histria editiones.
- Župančič, Matej (1989):** Inter utrumque tuta. V: Mitja, Guštin (ur.): Koper med Rimom in Benetkami: prispevki k zgodovini Kopra. Ljubljana, Pokrajinski muzej Koper, 15–20.

KNJIGA KOPRSKIH KAPETANOV SLOVANOV (1587–1724)

Darko DAROVEC

Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja, Čentur 1f, 6273 Marezige, Slovenija
 Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Koroška 160, 2000 Maribor, Slovenija
 e-mail: darko.darovec@irris.eu

IZVLEČEK

Študija je posvečena koprskim kapetanom Slovanov (Capitaneus Sclavorum Justinopolis), ki jih v virih kot poveljnike koprskega podeželja v času Beneške republike zasledimo od leta 1349 pa vse do začetka 19. stoletja. Vsekakor gre vsaj po imenu za edinstveno funkcijo, ki je bila doslej vse premalo raziskana. Poleg arhivskih virov nekaterih ustanov Beneške republike, pa temeljni vir za to študijo predstavlja v prilogi k članku v slovenščino prevedena knjiga kapetanov Slovanov. Knjiga vsebuje določbe, zlasti v zvezi s pobiranjem dajatev, pa tudi splošne določbe o pristojnostih kapetana Slovanov, in sicer od leta 1587 do 1724. Posebno vlogo je imel koprski kapetan Slovanov zlasti v vojaški organizaciji koprskega komuna, skrbel je za organizacijo obrambe na koprskem podeželju, za vprašanje meja med vaškimi komuni, za pobiranje davkov in dajatev, zadolžen pa je bil še za nižje sodne zadeve, za organizacijo obrambe in nadzora beneško-habsburške meje tako v času raznih vojaških spopadov kot epidemij, saj so v obrambnih postojankah s kmečkimi vojaki pod poveljstvom kapetana Slovanov oblikovali prostore za karantene za potnike, ki so prihajali iz okuženih dežel.

Ključne besede: Koper, podeželje, kmečka vojska, organizacija obrambe, davki, nižje sodne zadeve, epidemije, kapetan Slovanov, srednji vek, novi vek

IL LIBRO DI CAPITANI DEGLI SLAVI DI CAPODISTRIA (1587–1724)

SINTESI

Lo studio è dedicato agli Capitani degli Slavi di Capodistria (Capitaneus Sclavorum Justinopolis), che le fonti rintracciano come comandanti del contado di Capodistria durante la Repubblica di Venezia, dal 1349 all'inizio del XIX secolo. Almeno di nome, si tratta di una funzione unica che è stata troppo poco esplorata. Oltre alle fonti archivistiche di alcune istituzioni della Repubblica di Venezia, la fonte principale per questo studio è il libro di capitani degli Slavi che si trova in traduzione slovena in appendice del saggio. Il libro contiene provvedimenti, soprattutto per quanto riguarda la riscossione delle tasse, ma anche provvedimenti generali sui poteri del Capitano degli Slavi dal 1587 al 1724. Il Capitano degli Slavi svolgeva

un ruolo specifico specialmente nell'organizzazione militare del Comune di Capodistria, in particolare nell'organizzazione della difesa del contado capodistriano, nella questione dei confini tra i comuni del villaggio e nella riscossione delle tasse e dei dazi. Inoltre, era responsabile degli affari giudiziari inferiori, dell'organizzazione della difesa e del controllo del confine veneto-asburgico, sia durante i vari conflitti militari sia durante le epidemie, in quanto negli avamposti difensivi con soldati contadini al comando del Capitano degli Slavi venivano create delle stanze per mettere in quarantena i viaggiatori provenienti dai paesi infetti.

Parole chiave: Capodistria, contado, soldati contadini, organizzazione della difesa, tasse, affari giudiziari inferiori, epidemie, Capitano degli Slavi, medio evo, evo moderno

UVOD

Pričujoči prispevek obravnava funkcijo koprškega kapetana Slovanov (*Capitaneus Sclavorum Justinopolis*), ki je v virih kot poveljnik koprškega podeželja v času Beneške republike izpričan od leta 1349 do konca 18. oziroma začetka 19. stoletja, s posebnim ozirom na še neobjavljeno knjigo obveznosti in dajatev koprskih vasi kapetanom Slovanov, ki je v prevodu objavljena kot priloga k temu članku.¹ Na podlagi obravnave knjige kapetanov Slovanov (KKS), z datumom 1. maj 1719, ki se je ohranila v starem koprskem arhivu, sedaj javno dostopnem tako v arhivskem fondu v Državnem arhivu v Benetkah kot na mikrofilmu v Državnem arhivu v Trstu,² bo nazorno prikazana pestrost nekdanjih družbeno-ekonomskih odnosov ter obveznosti na koprskem podeželju.

Knjiga kapetanov Slovanov vsebuje določbe zlasti v zvezi s pobiranjem dajatev, pa tudi splošne določbe o njegovih pristojnostih, in sicer od leta 1587 do 1724. Posebno vlogo je imel koprski kapetan *Slovanov* tudi v vojaški organizaciji koprškega komuna, skrbel je za organizacijo obrambe na koprskem podeželju, za vprašanje meja med vaškimi komuni, za pobiranje davkov in dajatev, zadolžen pa je bil še za nižje sodne zadeve. Vsekakor gre vsaj po imenu za edinstveno funkcijo, ki je bila doslej vse premalo raziskana, čeprav je bil koprski kapetan Slovanov že deležen določene znanstvene obravnave. Sergij Vilfan je prikazal njegovo vlogo v beneško-habsburški vojni oziroma v t. i. vojni Kambrejske lige v letih 1508–1516 (Vilfan, 1954), Danilo Klen je pokazal na vzporednice te funkcije z valptovo na Buzeškem (Klen, 1961), Ivan Filipović je objavil in komentiral pritožbo

- 1 Članek je rezultat raziskave, ki je nastala v okviru raziskovalnega programa P6-0435 "Prakse reševanja sporov med običajnim in postavljenim pravom na območju današnje Slovenije in sosednjih dežel" ter projekta J6-4603 "SOOČANJE S TUJCI v mestih Zgornjega Jadrana na prehodu iz srednjega v zgodnji novi vek", ki ju financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS).
- 2 Majer, 1904, 1174. Gre za stari koprski občinski arhiv (AAMC), ki je bil leta 1944 prenesen v Italijo in še vedno čaka na razplet meddržavnih pogajanj glede restitucije kulturnih dobrin in arhivskega gradiva (prim. Žitko, 2022; Santoro, 2019).

koprskih vaščanov nad prevelikimi dajatvami iz leta 1799, ki jo hranijo v koprskem arhivu (APP, 2007) in priča o kontinuiteti koprskega kapetana Slovanov še vse v avstrijsko obdobje (Filipović, 1967), sam pa sem mu posvetil nekoliko več pozornosti pri obravnavi njegove vloge v koprskih vaseh Kraškega roba in Bržanije (Darovec, 1990, 36–38) ter pri vprašanjih slovanske naselitve v Istri, ko sem objavil dokument beneškega senata iz leta 1670, ki je podelil koprskemu Velikemu svetu pravico do vsakoletne izvolitve kapetana Slovanov izmed svojih članov (Darovec, 2001, 111–120).

SLOVANSKO NASELJEVANJE V ISTRO

Za koprsko podeželje je bila nedvomno skozi vso preteklost značilna sorazmerno dobra poselitve, kar nam dokazujejo številna predzgodovinska gradišča (Kaštelir, 2021; Župančič, 1990), rimske latifundije in ne nazadnje poročila vojaških poveljnikov, kot npr. pisma prvega uradnika gotskih vladarjev, pretorijanskega prefekta Kasiodorja Senatorja, še pred ponovno bizantinsko osvojitvijo Istre v letih 538/39. V pismu nekemu Pavlu med letoma 533 in 537 Kasiodor naroča, »da vojaštvo ne bo brez vina, nakupi naj ga Pavel v Istri, kjer je vinska trta jako dobro obrodila«. Iz naslednjih pisem izvemo, da je bila Istra »leta 537 jako bogata« (Kos, 1982, 15).

Ko v dokumentih pred dobrimi tisoč leti prvič zasledimo omenjene vasi na sestopih s kraške planote, Osp, Rožar, Loko, Kubed in vasi ob Dragonji, ne moremo mimo ugotovitve, da te naselbine odlično nadzorujejo dolini Osapske Reke in Rižane, ki vodita v obalna mesta, v Milje, Trst oziroma v Koper. Kot ogledne postojanke, razpostavljene vzdolž Kraškega roba vse do Učke, so v zaledju obsežnega rimskega obrambnega sistema (*Claustra Alpium Iuliarum* ali po naše Zaporni zidovi Julijskih Alp) že tedaj lahko služile pravočasni zaznavi premikov morebitnega sovražnika. Tudi zato poveljnik Kasiodor sredi 6. stoletja, potem ko so po Evropi v 5. stoletju divjali najprej Atilovi Huni, za njimi razna germanska plemena in praviloma pustošili, manj zavzemali prehojena ozemlja, lahko poroča o Istri kot rodni, poseljeni in s tem dokazano zavarovani deželi, pa tudi ker za vdirajoča ljudstva Istra očitno ni bila primarnega pomena, ker je ležala stran od glavne vpadne ceste v Padsko nižino.

Toda v 6. stoletju je pustošenje prizadelo tudi Istro. Že leta 568 so Langobardi ob preseljevanju iz Panonske v Furlansko nižino prišli v severno Istro, predvsem v tržaško zaledje, tu pustošili in pustili tudi nekaj svojega prebivalstva. Posebno je Istrane leta 599 preplašil skupen vdor Avarov ali Obrov in Slovanov, ki jih – v pismih papeža Gregorja I. – tako prvič zasledimo v tej pokrajini (Štih, 2001; Bratož, 2001).

V naslednjih letih so združeni z Langobardi (602) in celo samostojno (611) Slovani plenili po Istri, se spopadali z bizantinsko vojsko in predvsem z mestnimi milicami. O kaki večji slovanski naselitvi pa nam arheološki in zgodovinski viri tedanjega časa ne poročajo, kajti redki slovanski priseljenci so se kaj kmalu predvsem pod vplivom vere romanizirali; le skromni arheološki izsledki pričajo, da so bili Slovani v mestnih obrambnih milicah najemni vojaki, predvsem ob Mirni, kjer se je razprostiral obrambni pas koprsko-novigradske škofije (Marušić, 1987), ki je na severozahodu tekkel po Kraškem robu (*Monti della Vena*, kakor so gorovje imenovali Benečani) proti Trstu (Margetić, 1983, 145–154).

Za obdobje od 9. do 12. stoletja je za slovansko jezikovno mejo značilno, da se je na severu proti Germanom in na vzhodu proti Ogrom krčila, medtem pa je na zahodu proti Furlaniji in Istri v večjih ali manjših sunkih v tem obdobju napredovala. Pod vplivom raznih dejavnikov, od fevdalnega tipa kolonizacije, gospodarskih, političnih, upravnih in demografskih dejavnikov v ožjem in širšem območju zgornjejadranskega prostora, pa tudi privlačnostnega faktorja vzpenjajoče se gospodarske dejavnosti v obalnih istrskih mestih koprške škofije, Kopru, Izoli in Piranu, se je od 9. do 15. stoletja zaledje teh mest postopoma povsem slovaniziralo. Tako npr. lahko na podlagi arheoloških najdb iz 9. in 10. stoletja, ki govorijo, da so v okolici Predloke takrat živeli Slovani (Boltin-Tome, 1990), posredno in neposredno pritrdimo razvoju slovanske kolonizacije v Istri, kot ga že nakazuje listina o Rižanskem sodnem zboru iz okoli leta 804 ob reki Rižani, na teritoriju Kopra, ki nazorno osvetljuje razmere evropskega visokega srednjega veka,³ ko se je v skladu s frankovsko politiko, ki je vsa neobdelana in nenaseljena zemljišča štela za kraljevo last, začelo načrtno naseljevanje ali kolonizacija Slovanov in drugih ljudstev iz Kranjske, Koroške, Bavarske itd. v zaledju istrskih mest (Žitko, 1991–1992; Bratož, 1989).

Usoda slovanskih kolonov iz Rižanskega placita nam ni znana. Mogoče so bili odstranjeni in izgnani, mogoče so se pretopili v prevladujočem prebivalstvu, mogoče je pa tudi, da so ostali na pustih zemljiščih, kakor je to predlagal istrski vojvoda Janez.

Glede na zgodovino slovenske poselitve Milko Kos ozemlje severne Istre takole razdeli: 1. rob visokega Krasa in njegovo podnožje v območju velike ceste, ki pelje iz tržaškega zaledja v pokrajino okoli Buzeta; 2. pokrajina med reko Rižano na severu in reko Rokavo oziroma Dragonjo na jugu; 3. obmorski predeli med Miljskim in Piranskim zalivom (Kos, 1950, 64).

Prevzem mnogih romanskih krajevnih (Osp, Rožar ipd.) in ledinskih (Varda, Bared ipd.) imen ter njihova zgolj glasoslovna prireditev govorita o oblikah postopnega slovanskega naseljevanja; to velja tudi za množinska stanovniška krajevna imena, iz časa mlajše kolonizacije, kot Bertoki, Bonini, tvorjena povečini s slovenskimi, nekatera pa tudi z neslovenskimi imeni in priimki. Razložen tip naselij je značilen za kasnejšo, gručasti oziroma obcestni tip pa za starejšo kolonizacijo. Vsekakor so izjema po svojem povsem slovanskem poimenovanju slovenska krajevna imena starejšega tipa po živalih in rastlinah (Gabrovica, Hrastovlje, Bezovica, Rakitovec), po položaju in morfoloških oblikah (Podgorje, Podpeč, Dol), po vodi (Črni Kal). Te vasi po tipih (gručastih) selišč, nekdanji svetno- in cerkvenoupravni razdelitvi štejemo v območja najstarejše slovanske naselitve Istre.

Postopno širitev Slovanov v Istri namreč nakazuje tudi agrarni razvoj, ki je tekel močnejše pod vplivom staroselcev (istrskih Romanov) oziroma v za Italijo značilnih oblikah agrarnega prava kot najemno razmerje (dediščina antičnega kolonata, liberaličnega zakupa

3 Listino so poleg naših zgodovinopiscev dodobra proučili tudi italijanski avtorji, mdr. Benussi (1893), Udina (1932). V zadnjem času je izšlo še nekaj razprav, in sicer s prevodom v italijanščino (Petranović, Margetić, 1983–84), ki jo dopolnjuje prevod v slovenščino (Bratož, 1989), obsežnejši sintetični pregled, ki vključuje skoraj vso poglavitno literaturo o Rižanskem placitu (Žitko, 1991, 1992), posvečen mu je bil tudi zbornik z mednarodnega sestanka (Acta Histriae, 1994), posebej pa kaže izpostaviti še delo Krahwinklerja (2004).

itd.) brez stalne velikosti zemljišča kmečkega gospodarstva in zaradi tega brez ustaljenih velikostnih razmerij med različnimi tipi gospodarstev (Graffenauer, 1988, 370).

Z 12. stoletjem se začne proces osvobajanja mest izpod oblasti škofov in lokalnih fevdalnih veljakov, v čemer so prednjačila zlasti severnoitalska mesta. Vplivi so se kmalu zanesli tudi v istrska mesta. Tako so meščani ustanovili komune (Koper 1186, Piran 1192, Poreč 1194, Pulo 1199, Trst in Milje 1202), ki so jim sami izbrali načelnike, konzule, rektorje in nato podestate. Tudi nekaterim večjim krajem, ki niso imeli statusa mesta, se je uspelo osvoboditi izpod fevdalne in škofovske oblasti ter vzpostaviti mestno avtonomijo. Status mest (*civitas*) v Istri so namreč imeli le kraji, ki so si municipalni privilegij pridobili že v antiki ali bizantinski dobi, obenem pa so bili tudi sedeži škofij. Ta mesta so bila Trst, Koper, Novigrad, Poreč, Pula in Pičen, ki pa vsa niso vzdrževala kontinuitete v oblasti škofov, kot je bil primer s Koprom, kjer je bila prav tako leta 1186 škofija obnovljena. Koper se je tedaj v gospodarskem in političnem pogledu že uveljavil kot eden poglavitnih dejavnikov v deželi, saj ga že leta 1180 nekateri viri označujejo kot *Caput Histriae* (Kos, 1920, 630; Documenta, 1892, 1180. octubris, Rivoalti), škof pa je mestu tudi v političnem in ideološkem smislu postal nujno potreben, saj si je le tako lahko izbojeval pravno subjektiviteto. Tako si je Koper po doslej znanih podatkih kot prvi v Istri vsaj že istega leta 1186, ko je bila obnovljena škofija, izbral tudi svojega prvega podestata, poleg tega pa zagotovil pravne temelje za posest nad tedaj razmeroma obsežnim mestnim zalednim ozemljem, do katerega so imela pravico le mesta s sedeži škofij.

Lahko zaključimo, da so na ozemlje Kopra, ki je bilo v oblasti »nemških« posvetnih in cerkvenih upraviteljev prej kot na druga območja istrskega polotoka, ki so ga obvladale škofije iz Trsta, Novigrada, Poreča in Pulja s prevladujočim romanskim upravnim elementom, dotekali Slovani na slabo naseljena in izpraznjena območja.⁴

To potrjuje tudi okoli leta 1300 zapisan agrarni zakon za koprsko podeželje, ki je bil ne le plod beneške navade zapisovanja zatečenih pravnih razmerij na osvojenih ozemljih, ampak je bil namenjen tudi novodošlim, da so se seznanili z navadami in običaji dežele ter se po njih ravнали (STKP, 4, 25–35; prim. CDI, 1300 circa). V njem kmete s koprskega teritorija dosledno označujejo kot Slovane (*Sclauus vel Rusticus, sclauus aut Rusticus*), zato se ni čuditi Kandlerjevi ugotovitvi, da so bili v 14. stoletju Slovenci gospodarji koprskega zaledja (Kandler, 1851, 27); pri tem lahko dodamo le, da so to bili vsaj že v 13. stoletju, kot bomo spoznali v nadaljevanju.

KOPRSKI AGRARNI ZAKON

Koprski teritorij je bil v 13. stoletju za tedanje razmere precej obsežen in velikega pomena za življenje mesta. Večino prebivalstva v zaledju so sestavljali Slovani, slovanske vasi pa so uživale precejšnjo samostojnost. Vsakodnevno življenje je urejala vrsta pravnih norm,

4 Prim. Kandler, 1863, 212. Izjema je še osrednji del istrskega polotoka v okolici Pazina na področju Pičenske škofije, kjer se leta 1030 omenja *Via Sclava*, kar še ne pomeni, da so bili ob vsem njenem poteku naseljeni Slovani – prej označuje pot, po kateri so Slovani z visokih kraških prelazov prihajali v obalna mesta, tu trgovali ter se sčasoma tudi naseljevali (prim. Schiavuzzi, 1901, 316).

ki so zajeta v t. i. koprskem agrarnem zakonu, ki se nam je ohranil v četrti knjigi koprskega statuta iz leta 1423, kjer so ta določila tudi zbrana in objavljena od 25. do 35. poglavja. Ta agrarni zakon določa, da Slovani oziroma kmetje niso gospodarji zemlje, temveč koprski komun ali posamezni plemenitaši, kar sicer pomeni, da so prej očitno ravnali tudi drugače, kar potrjujeta zlasti 25. in 26. poglavje.

Pri tem je še zanimivo, da v določilih izpostavijo, da želijo »izkoreniniti popačeno navado Slovanov, ki se je zavoljo brezbriznosti gospodov že zdavnaj razpasla v naših krajih,« zato določajo, »da vsakdo, ki se izseli iz vasi in se zateče pod oblast drugega gospoda, izgubi sleherni pravico razpolagati z nepremičninami,« zato v celoti ostajajo v lasti dejanskega gospodarja (STKP, 4, 25). Svobodna zamenjava zemlje je dovoljena le sovaščanom oziroma podložnikom istega fevdalnega gospoda, saj nasprotujejo »navadi kmetov, ki so zaradi dolgov kakor tudi svojevoljno tuje vinograde, polja in sploh tujo lastnino kar brez dovoljenja svojega gospoda prodajali, odtujevali in predajali drugim izvenvaškim gospodstvom,« zato odredjajo, da »noben Slovan oziroma kmet obeh spolov ne more imeti pravice nepremičnino nikomur drugemu razen svojemu sosеду v isti vasi prodati, podariti ali kakorkoli odtujiti« (STKP, 4, 26). Dikcija »obeh spolov« (*utriusque sexus*), ki se v teh določilih nekajkrat uporablja v zvezi z lastnino tako nepremičnin kot premičnin, pa kaže tudi na žensko pravno sposobnost.⁵

Slovanski kmetje so torej v prejšnjem obdobju uživali pravico lastništva na zemlji, ki je bilo zamišljeno kot neke vrste skupek »pravic nad predmeti« po vzoru srednjeveškega prava in po uveljavljenem običajnem pravu, s polno pravico odtujevanja, tudi če so zapustili vas. Statut pa to pravico ukinja in določa nov pravni položaj: če se slovanski kmet izseli, izgubi vsako pravico nad zemljo. Poleg tega tudi kmet, ki ostane v vasi, ne more odtujiti nobene nepremičnine, razen svojemu sosеду, sicer se odtujitev razveljavi, kmet je kaznovan in druga pogodbeni stran izgubi svoj denar. Poleg tega so bili vaščani iz koprskih vasi dolžni vaškemu gospodu opraviti še pet služnosti, in sicer: eno za praznik Marijinega vnebovzetja, drugo za praznik sv. Mihaela, tretjo na dan sv. Martina, četrto za božič in peto na pustni torek.

Nadalje določila odredjajo še, da se noben kmet, tako komunski kakor posameznih zemljiških gospodov, ne sme podrediti gospodu, ki prebiva izven koprskega komuna, kakor tudi ne sme zapustiti vasi, če ni poravnal vseh obveznosti. Kmetje ne smejo dati svoje živine nikomur, ki prebiva zunaj koprskega distrikta, ne v spolovino (*socida*), ne v varovanje in niti na pašo; v nasprotnem primeru, če bi si tako povzročil škodo, ne sme dobiti od komuna nobene pomoči ali naklonjenosti, temveč mora sam utrpeti škodo. Navedbe kažejo, da se je to dogajalo, verjetno najbolj pogosto v razmerju do bližnjih zalednih posesti, kar se je izkazovalo tudi v pritožbah beneških oblastnikov ob koprskem uporu leta 1348, ko so Koprčanom očitali povezave s fevdalci iz Svetega rimskega cesarstva, prvenstveno z Goriškim grofom, ki je tedaj nastopal tudi kot zaveznik koprskih upornikov (Pahor, 1953a).

5 V drugih današnjih slovenskih krajih v tem času pravna sposobnost žene očitno ni bila tako jasno izpričana in se je nanašala precej bolj na premičnine kot pa na nepremičnine; prim. Vilfan, 1961, 256–257. So pa zato imele določeno opravilno sposobnost kosezinje, prim. Vilfan, 1996, 450; o kosezih prim. Oman, 2021.

Zanimiva so še pravna vprašanja v zvezi z nepremičninami, ki so jih urejali *secundum eorum consuetudinem*, in sicer so o njih odločali vaški gastald (to je vaški župan), skupaj z vaškima (ponavadi dvema) sodnikoma po običajnem pravu. Za vprašanje premičnin so se morali kmetje zglasiti v Kopru in poravnati račune meščanom in prebivalcem mesta, v primeru vseh pritožb prizadetih strank pa je bil odgovoren koprski podestat (STKP, IV, 31). Dovoljeni so jim bili njihovi ženitni običaji (*consuetudinem matrimonium*), ki so se v podrobnostih razlikovale od vasi do vasi, vendar so morale biti uradno potrjene in zabeležene kot splošno pravilo. Ali, kot je izrecno navedeno: »Ker se navadno mnogokrat pojavljajo tudi nejasnosti glede njihovih – to je kmečkih – poročnih običajev, smo odredili, naj gospod podestat izbere nekaj poštenih mož, ki naj za vse naše vasi, tako za komunske kakor posameznikom podrejene, seveda za vsako vas posebej, razišejo, kakšne so oziroma kakšne bi želeli, da bi bile navade ob sklepanju zakonskih zvez. Zbrane običaje naj komunski pisar kot večni spomin na dogodek vnese v komunski register in naj dobi za to primerno plačilo« (STKP, IV, 35; Rožac, 1990, 66). Ti običaji naj bi se na splošno zelo razlikovali od koprskega prava oziroma od »poroke po istrskih navadah in običajih *kot brat in sestra*« (*ut frater et soror*) na eni strani in beneške poroke na drugi, medtem ko so močno spominjali na tržaško pravo in druga prava, ki so bila pod frankovskim vplivom, verjetno pa so obstajale še druge veje prava (Margetić, 1993, XIV in XXXVIII–XLVII).

Določbe kažejo na različen razvoj v posameznih mestih, saj so se odnosi na območju Kopra oblikovali drugače kot npr. na območju Pirana (velika osebna in stvarna svoboda) in spet drugače v Pulju (največja kontinuiteta z antično-bizantinskim kolonatom). Koprski agrarni zakon pa je izvirno očitno namenjen prvenstveno kmetom v komunskih vaseh, kajti v drugih poglavjih koprskega statuta so v proizvodnem razmerju na podeželju omenjeni še koloni (*curtezanis*) in mlinarji (*molinariis*) (STKP, 4, 21), za katere so veljala drugačna pravila.

V to nas prepričuje tudi določba iz 28. poglavja, ki govori o upravnem redu koprskih komunskih vasi. Z njo namreč razširjajo upravni red, ki ga je po sklepu Velikega in Malega sveta vpeljal že nekajkrat omenjeni koprski podestat Andrej Zeno (v Kopru je stoloval med letoma 1251 in 1252), tudi na koprške komunske vasi, kar pomeni, da prej za njih ni veljal. Prav 28. poglavje nas namreč natančneje usmerja tudi v sam čas nastanka t. i. agrarnega zakona, in sicer zagotovo v čas po letu 1251 in pred letom 1318, ki se omenja v 26. poglavju, vezano na določila koprskega podestata in kapitana Marca Maurocena Canocholo, ko so še z dodatnimi določili iz leta 1325 praktično razlastili slovanske kmete v korist meščanov Kopra, ki so tako postali pravi lastniki sicer še vedno jasno razločenih komunskih vasi (*villae communis*) od vasi posameznih meščanov (*villae concivium* oziroma *divisae*).

Z določilom v tem poglavju sicer še omejujejo obhode vasi (pobiranje dajatev) s strani zakupnikov na največ petkrat na leto in vsakokrat gredo lahko le s šestimi konjeniki. V času teh obiskov so zakupniki oziroma zemljiški gospodje (skupaj z vaškimi gastaldi in sodniki) tudi razsojali, vse izkupičke od poravnav škod in kazni pa so morali razdeliti na dva dela: »polovico naj dobi komun, polovico pa tisti, komur pripadajo«. Ker v nadaljevanju prepo-vedujejo, da bi zemljiški gospod smel dobiti kakršenkoli delež od izkupička kazni, izrečenih

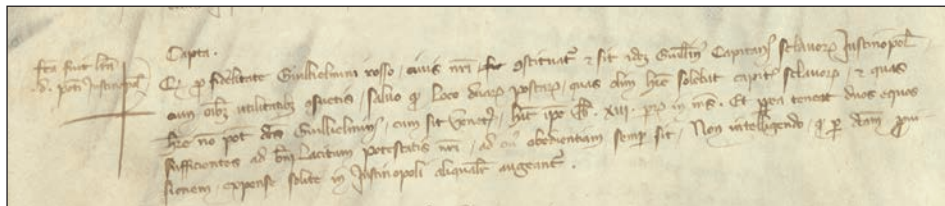
v breme vaščanov komunskih vasi, se je potrebno vprašati, komu torej pripada tista druga polovica od poravnave škod in kazni? Margetić (1993, XV) sicer domneva, da je v tem delu prišlo do kasnejše nevešče predelave celotnega poglavja, po njegovem najverjetneje leta 1423, ko je izšla zadnja redakcija IV. knjige. Ne gre izključiti možnosti, da je res prišlo do kake predelave, vendar je težko verjeti, da pri tako pomembni zadevi, kot je delež od izkupička kazni, ne bi bilo besedilo kadarkoli kasneje pojasnjeno, če tako sestavljalcem kot zainteresiranim ne bi bilo jasno. Dikcija, da dobi polovico od izkupička kazni tisti, »komur pripadajo«, se deloma razjasni v določilu iz 31. poglavja, in sicer da so za prekrške v zvezi z nepremičninami upravičeni vaški gastald in sodniki, za premičnine pa oškodovani oziroma koprski podestat. To nenazadnje potrjuje tudi duka beneškega doža iz leta 1548 (STKP, V, 31), ki pa predoči še tretje »upravičence«, in sicer t. i. konestable (*Contestabili*), kavaleriste (*Cauallieri*) in druge častnike (*altri officiali*).

Glede na to, da iz kasnejših določil izhaja, da so bili konestabli na koprskem podeželju podrejeni koprskemu kapetanu Slovanov, ter glede na njegove zadolžitve, ki jih bomo tudi spoznali v nadaljevanju, lahko sledi, da so bila že ta določila o »upravičenosti« izkupička od kazni, poleg omembe komunskih prokuratorjev pri razreševanju pravnih sporov iz 27. poglavja, temeljni nastavek za oblikovanje funkcije, ki jo je po koprskem uporju leta 1348 zasedal častnik z nazivom koprski kapetan Slovanov (*Capitaneus Sclavorum Justinopolis*).

Zato lahko upravičeno domnevamo, da so obravnavani agrarni zakoni za koprsko podeželje nastali pod vplivom osvojenega ozemlja štirinajstih vasi ob vznožju Kraškega roba od Ospa do Rakitovca v vojni med Koprom in Trstom leta 1254, kjer so se še pod tržaškimi škofi izoblikovala precej fevdalnim odnosom podobna razmerja (Klen, 1961, 317–319). Tudi po letu 1300 so sama mesta začela v kolonatske odnose vnašati fevdalne oblike, kar se je seveda dogajalo tudi od leta 1279 pod vplivom novih gospodarjev, Benečanov. Ti so mestom na čelu s svojimi podestati dopuščali samoupravo in premnogim zvestim plemičem tudi posesti v mestnem zaledju. Vendar so strateško pomembna območja zadržali zase in je tako območje vasi pod Kraškim robom, ki je že tako imelo status komunskih vasi, postalo nekakšna »vojna krajina«, in sicer pod sodno in vojaško pristojnostjo podestata in kapitana Kopra, kot se je glasil naziv v beneškem Velikem svetu izvoljenega koprskega načelnika v vsem obdobju beneške vladavine v Istri. Navedene »razlastitve« slovanskih kmetov v letih 1318 in 1325 pa nakazujejo, da se je tedaj začela rahljati ta obrambno-vojaška pozicija vasi pod Kraškim robom, najverjetneje zaradi upada nevarnosti oziroma zaradi spremenjenih politično-strateških razmerij v deželi, saj je bila oblast sosednjih Habsburžanov tedaj še slabotna, posvetna oblast oglejskih patriarhov v silnem upadanju, moč Beneške republike pa v neprestanem silnem razmahu, tako da so poleg njih na tem območju tedaj igrali kako vidnejšo vlogo le še Goriški grofi.

KAPETAN SLOVANOV

Zanimivo je, da v tem obdobju Benečani niso radi novačili vojakov izmed domačinov. V ukazu beneškega senata z dne 4. julija 1342 (SMi, 1887, 289), pa tudi v kasnejših (prim. SMi) je celo zapisana zahteva, da v vojaških posadkah ne sme biti

Slika 1: Benetke, 29. marca 1349. Beneški senat imenuje Kapetana Slovanov v Kopru. Imenovan je Guilielmini Rosso. Prepis odloka:

Capta.

Quod pro fidelitate Guilielmini Rosso civis nostri constituatur et sit idem Guilielminus capitaneus Sclauorum Justinopolis cum omnibus utilitatibus consuetis, salvo quod loco duarum postarum quas olim hic solebat capitaneus Sclauorum, et quas habere non potest dictus Guilielminus, cum sit Venetus, habeat ipse libras XIII parvorum in mense. Et propterea teneat duos equos sufficientes ad beneplacitum potestatis nostri, ad cuius obedientiam semper sit. Non intelligendo quod per dictam provisionem expense solite in Justinopoli aliquantulum augeantur.

Ob levem robu od iste roke:

Facta fuit littera

D. potestati Justinopolis.

(ASVe, Senato misti, XXV, 6).

več ne konestabel ne vojak Istran ali Furlan. Če so v beneških vojaških posadkah izredno omejevali število Istranov, Italijanov, Nemcev in Furlanov, med katerimi »narodi« so torej Benečani novačili vojake? Poleg Albancev in Grkov vsekakor prihajajo v poštev Slovani!

To domnevo potrjuje izredno veliko število Dalmatincev med mornarji v Kopru, Andrej Schiavo kot kapetan istrske obale v Poreču leta 1308 (Lettere, 1933, 20. 9. 1308), Simon Sclavo kot konjeniški konestabel v Kopru v 60. letih 14. stoletja (SMi, 1889, npr. 20. 9. 1361), ter dejstvo, da so šele po koprskem uporu leta 1348 Benečani uvedli prepoved najemanja Slovanov za vojaško službo (Pahor, 1953a, 45); to daje slutiti, da so tudi ti sodelovali v uporu, ki je bil usmerjen predvsem proti beneškemu pomorskemu monopolu. Pri tem so imeli Koprčani podporo med fevdalci v Cesarstvu, predvsem pri goriškem grofu in habsburškem vojvodi, ki so se nedvomno naslanjali na svoje ljudi med okoliškimi kmeti in posebno med svojimi baroni. Verjetno pa je svoje odigralo tudi nezadovoljstvo slovanskih kmetov nad razlastitvami oziroma nad razvrednotenjem njihove vloge mejačev na Kraškem robu, ki je vselej v takih primerih v zgodovini prinašala poseben status in privilegij.

In prav v tej povezavi lahko iščemo posebno vlogo v vojaški organizaciji koprskega komuna, ki jo je nedvomno imel *koprski kapetan Slovanov* (*Capitaneus*

Sclavorum Justinopolis).⁶ V času po koprskem uporu leta 1348 ga namreč prvič zasledimo v dokumentih, ko to mesto zasede Benečan Viljem (Guillielmini) Rosso (SMi, 1888, 29. 3. 1349). Uredbo beneškega senata, da funkcijo zasede Benečan, lahko razumemo tudi kot posledico slovanske udeležbe pri koprskem uporu, sam tekst pa nakazuje, da je funkcija tedaj že obstajala, saj iz besedila tega sklepa z dne 29. marca 1349 sledi, da je bila funkcija sama že precej starejša, le da dotlej ni bila zaupana Benečanu, marveč očitno kakemu Koprčanu (Vilfan, 1954, 24).

Deset dni prej so namreč bodočega kapetana Slovanov zadolžili, da mora izgnati iz mesta tiste osebe, ki so se mu zdele najnevarnejše, za druge represivne ukrepe zoper uporno mesto pa mu je bil na voljo deželni kapetan iz Sv. Lovrenca. Z nastopom dolžnosti kapetana Slovanov je bila Viljemu Rossu odrejena plača 13 lir, s tem, da mu pripadajo vse običajne ugodnosti (*cum omnibus utilitatibus consuetis*), le da mu kot beneškemu državljanu ni bilo potrebno vzdrževati še dveh spremljevalcev, saj naj bi mu zadoščala dva podestatova konjenika; ta dva spremljevalca sta se verjetno nanašala na v kasnejših dokumentih omenjana *sergente* in *tambura di Capitano di Schiavi* (Relazioni, 1890, 98; Relazioni, 1890, 405), to je praviloma težko oboroženega konjenika in trobentača, že skoraj običajne spremljevalce tovrstnih častnikov v obravnavanem obdobju (SMi, 1887, 14. 3. 1342).

Upravne dolžnosti kapetana Slovanov

Na tem mestu se zastavlja vprašanje, kako je sploh nastala ta vsaj po imenu edinstvena funkcija, ki v naslovu nosi Slovane, torej določeno izkazovanje etnične pripadnosti podrejenih tej funkciji. Pa tudi same zadolžitve so dokaj specifične, čeprav lahko v določenih pogledih službo kapetana Slovanov primerjamo tako z beneško vojaško funkcijo nižjega častnika konestabla oziroma podestatovega vojaškega spremljevalca (*socios*) kot s funkcijo valptov (staronemški naziv *waltpoto*; prim. GDZS, 1980, 168), ki so nastopali v vlogi davčnih izterjevalcev na fevdalnih posestvih zemljiških gospodov in na cerkvenih posestvih v Cesarstvu, v neposredni bližini npr. pri tržaških škofih (Klen, 1961, 317–326). Zato lahko upravičeno domnevamo, da se je ta funkcija prenesla v koprski komun ravno z osvojitvijo obrambnega pasu od Ospa do Rakitovca sredi 13. stoletja, ko je bila za to območje zadolžena ustanova valpta in je to ozemlje spadalo pod tržaško škofijo (Klen, 1961, 298, 316–317).

Danilo Klen v svoji študiji o valptu v Istri ugotavlja, da so to funkcijo v slovenskih in sosednjih deželah zelo zgodaj iz germanske pravne prakse uvedli nemški fevdalci na svojih posestvih, nato pa so jo prevzeli tudi domači fevdalci. Tako v obdobju od 14. do 19. stoletja zasledi valpte ne le v Zagorju in Međimurju, temveč še na posestvih

6 *Capitaneus Sclavorum Justinopolis* se v tekstih slovenskih in hrvaških zgodovinarjev različno prevaja, in sicer kot *kapitan* ali *kapetan*, pa tudi *poglavar* in *glavar*, kot ga je označil Vilfan (1954); *kapitan* bi prišel v poštev, če bi imel poveljniške dolžnosti tudi v pomorskih formacijah, kot jih je očitno imel koprski *podestat* in *kapitan* (*Podestà e Capitano*), zato je za slednjega upravičena uporaba termina *kapitan*, vendar pa tovrstnih zadolžitev *Capitaneus Sclavorum Justinopolis* ni imel; tako sta ustrezni poimenovanji *kapetan* ali slovensko *glavar*, zato sta ta dva izraza uporabljena v pričujočem prispevku.

Frankopanov v liburnijskem delu Istre, pa tudi v Kastvu, Veprincu, na posestvih Goriških grofov, na območju Buzeta oziroma Rašporskega Krasa, na tržaškem Krasu in na posestvih tržaškega škofa kot posvetnega fevdalca ter seveda na Koprskem. Če se je ta funkcija sprva razvila v posebno vrsto pooblaščenega zastopnika fevdalca v gospodarskih in sodnih zadevah za območja izven centra fevdalne oblasti, se je zlasti na beneškem območju razširila tudi na področje vojaških zadev (Klen, 1961, 297–305). Pristojnosti so zato zahtevale stalen kontakt s podeželani ter poznavanje ne le gospodarskih odnosov, vaških meja in pravnih običajev, temveč tudi jezika vaščanov, ki je bil v navedenih istrskih krajih vsekakor slovanski. Viri pa kažejo, da se je prav na beneškem ozemlju tovrstna funkcija najdlje obdržala, saj so jo Benečani prevzeli od prejšnjih fevdalnih gospodov ter ji očitno tekom razvoja dodali še nekatere lastne specifične.

Tako ne kaže spregledati dejstva, da je imel koprski kapetan Slovanov tudi določene upravne pristojnosti, zato je vsekakor bila zgled oblikovanju te funkcije tudi v beneškem prostoru uveljavljena funkcija t. i. prokuratorjev, nekakšnih upravnikov premoženja, ki jih zasledimo v skoraj vseh istrskih mestnih statutih, kar nenazadnje potrjuje že omemba prokuratorjev iz koprškega agrarnega zakona, ki sodelujejo tudi v reševanju pravnih sporov (STAT, IV, 27), pa tudi beneški dukan iz leta 1670, kjer nekajkrat v tekstu kapetana Slovanov izenačujejo s prokuratorjem.⁷

Kapetanove sodne pristojnosti nedvomno izhajajo tudi iz enega izmed osrednjih tradicionalnih koprskih praznikov: Rižanskega sejma oziroma sejma Sv. Marije ob izviru Rižane (*in caput Risiani*), ki je bil vsaj že v 14. in naslednjih stoletjih dne 15. avgusta, na praznik Marijinega vnebovzetja. O njegovi posebni vlogi priča zlasti knjiga koprskih kapetanov Slovanov, iz katere je razvidno, da je bil to osrednji koprski podeželski praznik, na katerem je glavno vlogo vselej odigral kapetan Slovanov. O njegovih sodnih pristojnostih na tem dogodku ter o tehtnosti trditve, da je njegova funkcija vključevala tudi siceršnje značilnosti vojaške funkcije podestatovega družabnika (*socios*), pa potrjujejo navedbe iz koprškega statuta iz leta 1423, ki so, kot že navedeno, vključevale tudi določbe iz starejših časov, kar dosledno potrjuje že prvi stavek zadevnega člena statuta: Skladno s starimi običaji (*Cum secundum antiquas consuetudines*) (STKP, III, 51).

Kapetan Slovanov je torej poleg navedenega združeval tudi dolžnosti (pred)beneškega podeželskega upravnika (*procuratores* iz STAT, IV, 27 in dukala iz 1670) s podestatovim mestnim vojaškim spremljevalcem (*socios*), kar priča njegova vloga pri koprskih vaških sejmih.

Ob tej priložnosti naj bi, sledeč pisanju Miroslava Pahorja, v Koper, kjer je bil stalni sedež kapetana Slovanov, vkorakala oborožena četa, ki je prišla po podestatovega najbližjega sodelavca – kapetana Slovanov. Ta je stopil med vojake in z njimi vred odkorakal iz mesta. Na čelu spreveda je bila razvita kapetanova zastava, ki je vihrala ves čas sejma; tačas se je na straži menjavala častna kmečka četa (Pahor, 1953b, 6–7). Skrbela je za kapetana in določila tudi čas sojenja, kajti te dneve je glavar s svojima sodnikoma (*duobus Iudicibus*) in pisarjem (*cancellario*) sodil. Vlogo in pomen kapetana Slovanov ob rižanskem sejmu potrjuje tudi knjiga kapetanov Slovanov (prim. KKS, 2).

7 Funkcijo kapetana Slovanov, torej prokuratorja kmečkega prebivalstva koprškega ozemlja (*L' Officio di Capitano de Schiaui, cioè Procurator della Contadinanza di questo Territorio*); prim. Darovec, 2001, 115.

Funkcija kapetana Slovanov na nekdanjih posestih tržaške škofije, ki so v cerkveni sferi še vedno spadale pod to škofijo, tako v župnijah v Ospu, Loki in Buzetu (v okviru slednje je bil Rakitovec), se je kasneje v vojaškem, deloma sodnem in upravnem pogledu očitno prenesla na vseh 40 do 44 vasi koprskega teritorija.⁸ Vendar je imel kapetan v komunskih (oziroma državnih; prim. Klen, 1961, 318) vaseh pod Kraškim robom nalogo izključnega beneškega davčnega izterjevalca, saj je tedanji glavar Slovanov Zentillin Tarello od podestata in kapitana Kopra Leonarda Bemba leta 1388 dobil nalogo, »da zaradi sprememb med prebivalstvom opravi popis in ponovno regulira dajatve, ki so se pobirale nad vsako mero in so za kmete bile hudo breme«. Obenem so mu pod kaznijo 25 lir »prepovedali zahtevati usluge zase in za svoje spremljevalce v 14 vaseh, ki so bile v državni lasti« (SMi, 1889, 30. 6. 1388). Tedaj so še določili, da zaradi zlorab v izterjevanju dajatev iz 44 vasi tega distrikta, ki so koprskemu podestatu in kapitanu prispevale krmo (*175 staja di biada da cavalli*), lahko 14 državnih vasi na lastno željo namesto prejšnjih regalij v piščancih, jajcih, lesu idr. v vrednosti 1.024 lir prispevajo letno 2.048 lir (SMi, 1889, 10. 1. 1387 m.v.).

Sprva dosmrtna funkcija kapetana Slovanov se je z razvojem dogodkov povsem zbirokratizirala, zlasti potem ko je beneški dož leta 1670 proti plačilu 6.000 starov (ok. 377 ton) soli v državno blagajno ter vsakoletnemu prispevku 100 liber (52 litrov) olja beneški cerkvi Marije od zdravja, dovolil koprskim plemičem vsakoletno izbiro kapetana Slovanov⁹. V tem dukalu se kapetan Slovanov enači z nazivom *Procurator della Contadinanza*, kar sovpada z določbo iz agrarnega zakona, kjer s tem nazivom označujejo podeželske uradnike (STKP, 4, 27). Ta je poleg dohodka iz koprške fiskalne komore – ki je leta 1584 znašal 1.240 lir, medtem ko je koprski podestat in kapitan prejel le 795 lir (Relazioni – 1584, AMSI 6, 404/5) – prejemal še razne regalije podeželskega prebivalstva, zato si lahko predstavljamo ugodnosti, ki jih je ta položaj nudil še vse v dobo po propadu Beneške republike (prim. Filipović, 1967). O pomembnosti te funkcije v Kopru nenazadnje priča povzetek odloka beneškega senata iz leta 1670, ki je vklesan v lapidarnem napisu ob glavnem vhodu v nekdanje prostore mestnega Velikega sveta v prvem nadstropju Pretorske palače, na desni strani osrednjega koprskega podestata in kapitana Nicolòja Donata, ki je leta 1584 ustanovil v Kopru apelacijsko sodišče za vso beneško Istro in kvarnerske otoke, nato pa postal tudi beneški dož.

8 Podobno so Benečani tudi v Rašporskem kapetanatu razširili delovanje valpta na kraje, ki izvirno niso pripadali leta 1402 od Goriških grofov kupljenemu rašporskemu gospostvu, na Hum in Roč, ki so ju leta 1412 odvzeli oglejskim patriarhom, ter po vojni Kambrejske lige (1508–1516) še na Sovinjak, Vrh in Draguč; naštetí so poleg krajev rašporskega gospostva, Slum, Brest, Dane, Kropinjak, Praproče, Klenovščak, Trstenik, Podgače, Brsudac, Lanišče, Račja vas in Rašpor tvorili t. i. Rašporski kapetanat, ki je po požigu rašporskega gradu leta 1511 imel svoj sedež v Buzetu (Klen, 1961, 305–315).

9 Celotna dokumentacija v zvezi s prošnjo koprskega mestnega sveta za vsakoletno izbiro kapetana Slovanov iz vrst koprskega plemstva je priložena tiskani verziji koprskega statuta iz leta 1669, ki jo hranijo v Pokrajinskem muzeju v Kopru, ni pa priložena verziji, ki jo hranijo v Pokrajinskem arhivu v Kopru. Slednja je bila tudi osnova za izdajo transkripcije prvih štirih knjig in reprinta pete knjige statuta, ki sta ga leta 1993 izdala Pokrajinski arhiv Koper in Center za zgodovinske raziskave iz Rovinja (STKP), zato pa je ta prošnja v transkripciji objavljena v prilogi k članku Darovec, 2001. Za mere ter denarne enote in vrednosti prim. Darovec, 2004.

Slika 2: Odlok beneškega senata iz leta 1670 o pravici koprskega mestnega sveta za vsa-koletno izvolitev kapetana Slovanov izmed svojih članov. Koper, Pretorska palača (Foto: Darko Darovec). Prepis v prevodu glasi:

P E T R V S L A V R E T A N V S P · E T · P ·

Nerazdeljiv sin Prevzvišenega
senatorja Pavla.

Dobil je ime in značaj Presvetlega prednika,
ponaša se z dobroto, vredno Vladarja.

Po sklepu žlahtnega beneškega Senata
je počastil koprski Svet

z letno izvolitvijo Kapetana Slovanov.

S tem razglasom
je čudovito zaključil
vrsto dobrih del.

Za časa gospodov sindikov Raimonda Fina in Carla Vergerija
1670.

Vojaške dolžnosti kapetana Slovanov

Organizacijo kmečke ali črne vojske oziroma černide (*cernida*), ki je bila v obdobju osmanskih vpadov tudi temelj obrambe v Istri, lahko zasledimo že v odnosih s Habsburžani. Vedno agresivni do svojih sosedov, še posebno po dokončnem prevzemu svetorimskega prestola (1438/52), so Habsburžani nadaljevali z običajno metodo postopnih, večkratnih napadov s plenjenji in izčrpavanjem proizvodnega dela prebivalstva beneške Istre. Tako je Serenissima že z odlokom z dne 27. julija 1375 dovolila beneškim Istranom, v dogovoru z njihovim rektorjem, na svojo roko povračilo škode, prizadejane od vsakodnevnih vdorov in ropanj patriarhovih podložnikov, zasledovanje ali ropanje njihovih posestev in tistih, ki so jim dajali zatočišče (SMi, 1889, 11. 5. 1375), očitno skladno s tedanjim običajem fajde (Darovec, 2018). Naslednje leto so bili zaradi nenehnih vojn Benečani prisiljeni imenovati tri poveljnike (*provveditori*) »za okrepitev, dobro varstvo in ohranitev naših ozemelj in krajev v Istri« (Benussi, 1887, 16). Nato so nesoglasja med Benetkami in Habsburžani za dobra štiri desetletja stopila v ozadje zaradi pojava skupnega sovražnika, Osmanov.

Obramba Istre in še posebej koprškega ozemlja je slonela poleg neokretnih milic in najemniške vojske (lahko oboroženih konjenikov – stratiotov, rekrutiranih med Grki, Albanci in Dalmatinci, ki so pa morali služiti tudi drugim delom raztegnjenega beneškega ozemlja) predvsem na kmečki vojski.

Tako je kopenska obramba dežele temeljila na kmečki vojski, ki je (1584) štela od 2.300 do 2.400 mož, pod poveljstvom šestih kapetanov: na ozemlju Labina in Plomina s 300 možmi, Vodnjana in Pulja s 400, v Motovunu je bilo ravno tako 400 vojakov kmetov kot v Buzetu pod poveljstvom kapitana Rašporja. Še dva poveljnika, vsak s po 400 možmi, sta bila na ozemlju Kopra, in sicer kapitan markizata Petrapilose (prim. Darovec, 2007) ter kapetan Slovanov Anton Sereni, ki je poveljeval vojski na koprskem komunskem ozemlju (Relazioni, 1890, 403–404).

V njihovem zaledju so bile manjše, obzidane utrdbe, ki so jih domačini pa tudi beneške oblasti imenovali kašteli in so obmejevali komunsko ozemlje. Gre za oblike taborov kot so jih poznali v času osmanskih vpadov tudi na drugem slovenskem ozemlju, kjer so imeli shranjeno orožje in kamor so se ljudje pred sovražnimi napadi zatekali z živino in potrebnimi živili (Relazioni, 1890, 428–430).

Beneški revizor Vid Moresini tako leta 1560 ugotavlja, da je na ozemlju Kopra šest tisoč »duš« in 12 kaštelov, ki so vsi nedaleč od meje: Osp (*Hospo*), Tinjan (*Antignano*), Rožar (*Rosaruolo*), Loka (*Lonche*), Podpeč (*Poppecchio*) Movraž (*Valmorasa*), Hrastovlje (*Cristavia*), Kubed (*Covedo*), Gradin (*Gradina*), Glem (*Gemme*), Koštabona (*Costabona*) in Šmarje (*Monte*), le Zanigrad (*Sanigrado*) in Bezovica (*Besovizza*) se ne omenjata več kot obzidana kraja (Relazioni, 1890, 70–72). Naštete utrdbe imajo že zaradi svoje geostrateške pozicije na terenu nedvomno še starejše korenine, skrb zanje pa je bila očitno vsaj od 14. do 18. stoletja prepuščena predvsem koprskemu kapetanu Slovanov, kar morda še najbolj potrjuje v slovenskem prevodu priložena knjiga kapetanov Slovanov (KKS, 19) in

njegova vloga v vojni Kambrejske lige (1508–1516), ki jo je zelo nazorno opisal Sergij Vilfan (Vilfan, 1954; prim. Darovec, 1990, 36–38). Na tem mestu nas bo zanimala predvsem kapetanova vloga v poveljevanju in organizaciji kmečke vojske na koprskem ozemlju.

V tej vojni, poimenovani po tajnem sporazumu sklenjenem v mestu Cambrai, ki je sledila premirju z Osmani, so zopet prišle na dan stare habsburške težnje po prevladi na Jadranskem morju, torej uničenju Beneške republike. Vendar je vojna cesarja Maksimilijana, ki je na svojo stran sprva uspel pridobiti skoraj vse tedanje evropske velesile na čelu s Francijo in Španijo, proti Beneški republiki, povzročila mnoge socialne nemire v Svetem rimskem cesarstvu in tudi slovenski kmečki upor leta 1515 je bil posledica neizmernih izčrpavanj ter prepovedi trgovine z obmorskimi istrskimi mesti, ki je tako plemičem kot podložnikom pomenila nepogrešljiv vir dohodkov za preživetje.

V dokumentu iz leta 1508, ko je Marko de Vegia (iz Krka), poveljnik koprskih černid, uspešno pripomogel k zavzetju Trsta, prvič zasledimo omenjeno ustanovo černid (CDI, 7. 5. 1508). Tej organizaciji lahko sledimo vsaj od bizantinskih časov dalje, le da je odtlej ta način rekrutacije postal obvezen člen beneške vojaške organizacije in sta se v letih do propada Beneške republike število in pomen njenih vrst povečevala. Podobno je bilo tudi na drugem današnjem slovenskem ozemlju (prim. Vilfan, 1996, 309).

Pričakovali bi, da bo na čelu kmečke vojske v koprskem distriktu kapetan Slovanov, še posebno, ker je bil v statutu iz leta 1423, ko je bil na to dolžnost izbran Nikolaj Petronio in je bila funkcija potrjena z doževim dukulom, določen za upravljalca kmetov po vaseh (Pogatschnig, 1912). Do leta 1485 je bil kapetan Slovanov Ivan Ingaldeo, ki je ob neki priložnosti prijel 6 »Turkov«, jih skupaj s sinom Paskvalom pripeljal pred doža in za to požel priznanje. Paskvala so zaradi očetovih in že njegovih zaslug na položaju konestabla izvolili za naslednika na tem položaju (Stancovich, 1829, 287).¹⁰

Slednji je v času omenjene vojne vodil črno vojsko na ozemlju Kopra, vendar ne moremo z gotovostjo trditi, da je to počel tudi v mirnodobnem času, kajti šele po letu 1560 je postal kapetan Slovanov odgovoren za poveljstvo in izurjenost černid, čeprav je nedvomno ves čas med podeželani opravljal rekrutacijske preglede. Po letu 1593 pa sta v opisu dolžnosti tedanjega kapetana Slovanov Jakoba Bruttija poudarjeni zgolj zaščitna in oskrbniška funkcija za podeželsko prebivalstvo (Relazioni, 1891, 107), potem ko so leto poprej 500 mož kmečke vojske iz koprške občine, ki so

10 Doslej znani koprski kapetani Slovanov so bili: Viljem Rosso (1349), Marino Longo (1354), Raynerius (1355), Zentilin Tarello, Henricus de Petrogna (okoli 1400), Nicolo Petrogna (omenjen 1433 in 1446), Andrea de Tarsia (ki mu je bil potrjen izbor 1451), Ivan Ingaldeo (omenja se 1466, 1470, 1478 in 1485), Paskval Ingaldeo (umrl 1525), Santo Gavardo (1525–1550), Anton Sereni (1570–1585), Ivan Manzoli (1585–1588), Santo Gavardo (1590–1593), Jakob Brutti (izbran 1593, omenjen 1598 in 1617), Ivan Franc Gavardo (izbran 1618). Kapetani Slovanov po letu 1670 so bili po prenosu pristojnosti izbire na koprski Veliki svet voljeni vsako leto izključno med Koprčani (cf. Klen, 1961, 320), tako tudi še pod prvo avstrijsko oblastjo v Istri 1797–1805, ko je bil za kapetana Slovanov izvoljen Francesco Almerigotti (Provincia, 1887, 15).

bili prej pod poveljstvom kapetana Slovanov, podelili kapetanu Avgustu Callegariju (Relazioni, 1890, 433), v naslednjih letih pa Bernardu Borisiju (Relazioni, 1891, 102), vendar je bila to prej izjema kot pravilo, saj knjiga kapetanov Slovanov že na prvih straneh poudari njegovo vlogo tako v poveljevanju černidam kot obmejnimi utrdbam (KKS, 1 in 19).

Za černide so prišli v poštev za boj sposobni moški od 18. do 40. leta starosti; po vaseh še dandanes krožijo zgodbe o izmikanju tej dolžnosti, npr. tako, da so ob prihodu koprskega podestata ali kapetana Slovanov v vas beneški podložniki prebežali na habsburško ozemlje; to so počeli tudi cesarjevi podložniki, ki so bežali na ozemlje sv. Marka.¹¹ Na habsburškem ozemlju so bili namreč poleg kaštelana in vojaške posadke na gradu Socerbu še financarji v Kastelcu, Črnotičah, v Črnem Kalu pa je bila prava mejaška postojanka.

Častnikom černid so z dekretom iz leta 1710 (Relazioni, 1892, 180) zagotovili redne prejemke kot podobnim častnikom na Beneškem, čeprav jih že konec 16. stoletja zasledimo na plačilnih seznamih koprskega komuna. Tedaj so poleg kapetana Slovanov, sergenteja in tambura kapetana Slovanov, na plačilnem spisku še trije do štirje vaški konestabli in štirje stotniki (*capi de cento*), na naslednjem spisku iz leta 1584 pa je osem stotnikov; četverico iz t. i. kapetanata černid Petrapilose, kjer je bil drugi občinski center kmečke vojske v drugi polovici 16. stoletja, ki so ga kasneje premestili v Oprtalj in nato Buje, so očitno plačevali iz koprške blagajne. Trije konestabli so bili v 16. stoletju razporejeni na Tinjanu, v Ospu in Kubedu (Relazioni, 1890, 72), nato v Ospu, Hrastovljah in Kubedu, končno pa še v Rožarju in Podpeči, kjer je že v 15. stoletju imel sedež konestabel Luka Mužec; iz te funkcije izvirajoči priimek Kontestabile se je ohranil v vasi v naslednjih stoletjih, danes pa ga najdemo še v sosednjem Zazidu. Kubejski konestabel jih je razporejal na dolžnosti in jim razdeljeval plačilo; vsi trije so bili najprej odgovorni koprskemu kapetanu Slovanov (KKS, 1).

Kmete vojake so uporabljali predvsem v defenzivne namene in le ob posebnih priložnostih tudi za ofenzivne sunke na kratke razdalje. Njihova koristna uporabnost se je pokazala zlasti v vojni Kambrejske lige, ko so v Istri kot stranskem bojišču prevladovali manjši pohodi na plen, ki so merili predvsem na medsebojno plenjenje čred govedi in drobnice. Pri takih pohodih je imela poglavitno ofenzivno vlogo lahka konjenica – na cesarjevi strani hrvaški huzarji, na beneški pa albansko-grški stratioti, oboji seveda najemniki. Njihove akcije so včasih podpirali pešaki. Kljub današnjemu vtisu o strnjenosti trdnjavijskih posadk ob Kraškem robu, so bile za tedanje vojskovanje zelo redke, vrh tega pa so štejele le po pol ali kvečjemu po dva ducata mož; zato so bile brez moči proti takim nenadnim napadom lahke konjenice, ki so trdnjavo običajno obšle. Treba je bilo postaviti obrambo na samem kraju napada, in to je bilo mogoče le z domačini – kmeti, ki so bili tega vajeni še iz časa raznih plenilskih pohodov in osmanskih vdorov.

11 Podobno se je dogajalo ob celotni beneško-habsburški meji v Istri, prim. Bertoša, 1986.

Vloga černid pri zdravstvenih ukrepih

V sklopu vojaških in upravnih zadolžitev koprskega kapetana Slovanov velja izpostaviti tudi njegovo vlogo v časih raznih epidemij, zlasti kuge, ki je razsajala v Istri od srede 14. do prve polovice 17. stoletja s povprečnimi presledki desetih let (!) (prim. Schiavuzzi, 1889). Beneška oblast je bila na podlagi izkušenj zelo dosledna pri vzpostavljanju preventivnih ter kurativnih ukrepov. Poleg pristanišč, kjer so vsepovsod izvajali strog nadzor, je s pomočjo lokalnih oblasti vzpostavila vzdolž meje vrsto zdravstvenih postojank za higiensko-zdravstveno kontrolo.

Zdravstveni nadzorniki so bili odgovorni za pravočasne ukrepe, posebno ob pojavih kužnih bolezni v sosednjih deželah; ukazali so zapreti prehode na mejah, postavili *rastele* (poseben prostor, namenjen kontroli potnikovega zdravja), pregradili poti, razporedili vojaške linije, oborožili černide, določili oborožene ladje za nenehno kroženje po morju. Kmečki vojaki ob beneški meji so stražili v za to namenjenih *casellih*, ki so jih imenovali tudi *caselli di Sanità*. Kdor ni imel predpisanega zdravstvenega dovoljenja, ni smel prestopiti meje (Provincia, 1884, 22, 1712. 1. 2. – Relazione Francesco Malipiero). Županom ali podžupanom po vaseh so poslali okrožnice; prebrali so jih vaški klicarji, z natančnimi navodili za ravnanje: prepovedali so sestajanje in dajanje zatočišča tujcem ter skupno pašo s pastirji iz Cesarstva; kazni za kršilce so bile stroge in so vključevale odvzem črede in celo smrtno kazen (Provincia, 1884, 22, 1715. 8. 11. – Relazione Provveditore sopra la sanità Bartolo Gradenigo).

Rasteli so bili ponavadi okoli 40 korakov od meje postavljeni iz raznih materialov – od zgolj lesenih pregrad do visokega zidovja; včasih so bile to tudi prave zapreke; postavili so jih na primernih krajih, ki jih v kraški pokrajini ob meji v Istri ni manjkalo; vaške utrdbe so postale centri razvejene zdravstveno-vojaško-politično organizirane zapore meje. Še posebno po letu 1632 so tudi v Istri začeli pospešeno utrjevati mejo, ko je kuga zelo prizadela predvsem mesto Koper, kjer je od približno 5.000 prebivalcev preživel le slabih 2.000. Ta dela še najbolj ponazarja mapa mejne linije med Benetkami in Notranjo Avstrijo v Istri, ki jo je po izbruhu kuge v sosednjih deželah leta 1713 narisal Pietro Grimani, deželni zdravstveni nadzornik (Lago & Rossit, 1981, 211). Na njej najdemo številne casele in rastele ob meji od Žavelj pri Miljah do Plomina na vzhodni obali Istre. Od Žavelj do Ospa so bili postavljeni trije caseli in en rastel s skupaj osem stalno za stražo zadolženimi vojaki černid, v Mačkovljah pa sta bila še dva rastela s štirimi kmečkimi vojaki. Župnija v Ospu je bila zavarovana z dvema vojakoma in enim rastelom, vas pa z dvema rasteloma, štirimi vojaki černid, z enim častnikom najemnikov (*oltrammarino*), vojakom najemnikov, častnikom konjenice in tremi konjeniki. V Gabrovici so bili tudi dva rastela, štirje vojaki kmeti, dva najemnika in trije konjeniki. Dalje je Beneška republika v Rožarju postavila tri rastele, s častnikoma černid in najemnikov, šestimi vojaki černid, petimi najemniki in tremi konjeniki; na hribu

Slika 3: Karta meje med Beneško republiko in notranjeavstrijskimi deželami z vrisano mejo in izpisanimi vojaškimi ter zdravstvenimi postojankami s posadkami iz leta 1713. ASVe, *Atti riguardanti il Comitato dei Provveditori alla Sanità* (Lago & Rossit, 1981, 211).

je bil še caselo z dvema najemnikoma in dvema kmetoma, na Sv. Hermagorju pa še en caselo. Nadalje je bil rastel pri župni cerkvi v Loki z dvema kmečkima vojakoma, najemnim častnikom in vojakom. V Loki sta bila dva rastela, kakor v Bezovici. V obeh vaseh so bili po štirje kmetje vojaki in dva najemnika, v Loki pa še častnik najemnikov. V Podpeči sta bila dva rastela s štirimi kmečkimi vojaki, enim častnikom najemnikov in tremi najemniki; poleg tega pa je v vasi imel sedež častnik črnid – konestabel (Lago & Rossit, 1981, 211).¹² Na beneški strani meje je bil še caselo v Prapročah na Krasu (*Casello sopra il Carso detto*

12 Pod seznamom caselov in rastelov, ki jih je skupaj 93, je podpisan Maggiore Pietro Belgramoni.

Prapocchie),¹³ in v bližini vasi še eden, vsak s po dvema kmečkima vojakoma. Dalje so bili še trije rasteli v Zazidu kakor tudi v Rakitovcu; tu pa je imel sedež naslednji častnik černid s 6 vojaki in 3 najemniki (Lago & Rossit, 1981, 211). Poleg teh so bili caseli še na Rižani ob prehodih pri mlinih (CPT, 1892, 478). Pri tem je seveda imel vselej pomembno vlogo tudi kapetan Slovanov, ki je načeloval kmečki vojski in skrbel za vaške utrdbe, kot sledi tudi iz knjige kapetanov Slovanov (KKS, 19).

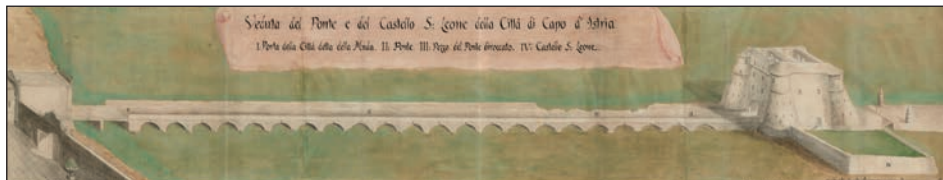
KNJIGA KAPETANOV SLOVANOV

Knjiga kapetanov Slovanov obsega vsega 28 strani s kartonastim ovitkom, dvakrat upognjena, podolgovatega formata v merilu 14 x 20 cm, z ovitkom iz kartona, napisana v tedanji kurzivni humanistiki, razmeroma dobro ohranjena, tako da se razen nekaj malenkosti lahko razbere celoten tekst, ki je le mestoma nečitljiv (ASVe, Majer, 1904, 1174).

Knjiga vsebuje nekatere določbe, zlasti v zvezi s pobiranjem dajatev, pa tudi splošne določbe o pristojnostih kapetana Slovanov, in sicer od leta 1587 do 1724. Iz nje razberemo, da so znašale obveznosti 42 koprskih vasi 2.605 lir in 8 soldov,¹⁴ od tega do koprskega podestata in kapitana 419 lir in 8 soldov, do kapetana Slovanov pa dobrih 544 lir letno, poleg tega pa so morali vaščani prispevati posebne dajatve še v času sejma na Rižani (15. avgusta), ob pustu, za veliko noč, za martinovo, nekatere tudi za božič ter za dovoljenje za lov. Dalje so morale prispevati še za les za koprski most, za mestnega zvonarja ter za mestno uro, ob dnevih posameznih vaških praznikov pa so morali vaški župani poleg zbranih posebnih dajatev še pogostiti kapetana Slovanov in njegovo spremstvo. Dobrih 515 lir so znašale obveznosti vasi do fiskalne (deželne) komore, v primerjavi z naštetimi obveznostmi pa so bile precej skromnejše dajatve za koprskega podestata in kapitana, ki so jih bili dolžni zbrati in mu jih predati vaški župani. Skratka, obveznosti koprskih vasi do svojega glavarja, ki je nosil ime po etničnem značaju koprskega podeželja, kot se je slikovito izrazil tudi koprski podestat in kapitan Zuan Antonio Bon leta 1589 (*anzi per esser tutto quel territorio habitato da persone schiave, et non da altri, perciò ha preso tal denominazione di Capitano de Schiavi*; Relazioni, 1890, 426), so bile zavidanja vredne, še posebno, če vzamemo v obzir tedanja številna pričevanja o revnosti teh vasi, kot jo je izrazil tudi imenovani podestat (Relazioni, 1890, 425).

13 Prapročane še danes okoličani imenujejo Kraševci. Pričevanje J. R.; zapis pri avtorju.

14 Za primerjavo je zelo zanimiv članek s prepisom pritožbe koprskih kmetov avstrijski oblasti zaradi previsokih dajatev iz leta 1799. Torej dve leti po propadu Beneške republike, so regalije kapetanu Slovanov, ki je tudi še sodil po kratkem postopku v sporih podeželanov koprskega teritorija v višini do 25 lir, znašale letno od vasi 27 kokoši, 288 jajc, 8,5 sičev (1 sič = 10,74 l) agreste, voz drv, tri mehke sire, v gotovini pa od vasi Dekani 6 lir in 4 solde za sejmsko dovoljenje. Obveznosti do kapetana Slovanov so tedaj znašale 144 lir in 10 soldov, medtem ko so vse obveznosti vasi znašale 4.580 lir in 5 soldov (Filipović, 1967, 265; prim. Vilfan, 1961, 216).

Slika 4: Kapetan Slovanov je bil zadolžen tudi za zbiranje dajatev za les, potreben za obnovo in vzdrževanje mostu, ki je vodil iz zaledja v koprsko otoško mesto in na katerem je stal Levji grad, obrambna postojanka in mitnica mesta Koper (ASVe, *Provveditori alle fortezze*, b. 82, dis. 85).

Prihodki so se stekali tudi od nekaj rent, medtem ko so vasi poleg prispevkov za fiskalno komoro pod postavko »podestarija in dajatve v denarju« (*Podesteria et de Preghi*¹⁵), ki so v 18. stoletju znašale 200 ducatov (SM, 31. 8. 1713), komunu odvajale tudi redne letne dajatve v lesu za vzdrževanje koprskega mostu. Te so se že od 16. stoletja dalje spremenile v denarne dajatve in so leta 1691 znašale 92 lir in 2 solda (APP, 20, 277), prav tako pa so se v glavnem v denarne dajatve spremenile tudi obveznosti do kapetana Slovanov, ki so mu jih vasi morale prispevati tako za praznik Marijinega vnebovzetja, za veliko noč, martinovo, ob božiču in pustu, poleg tega pa še za sejem ob Rižani, kot ga še v 18. stoletju imenujejo, čeprav ga niso več prirejali na tem kraju, temveč v središču mesta. Vsaka vas je bila dolžna prispevati kapetanu Slovanov še ob svojem vaškem sejmu, poseben prispevek v dajatvah kokoši, vinu in denarju pa je kapetan Slovanov pobiral še za koprskega podestata, kot sledi iz priloženega listka na koncu knjige kapetanov Slovanov (KKS, 28).

Koprške vasi so torej plačevale v glavnem dajatve v denarju za vino, kokoši, jajca, les, krmo za konje, seno in slamo, skoraj vsaka vas pa je prispevala še dajatev v kisu oziroma soku nezrelega grozdja, ki se v viru navaja kot »agresta«, verjetno predhodniku danes uveljavljenega balzamičnega kisa.

Nazorno pa vse obveznosti, ki so mu jih bili dolžni prebivalci koprskih vasi, prikazuje priloženi prevod knjige kapetanov Slovanov.

ZAKLJUČEK

Iz povedanega sledi, da so že od nekdaj na obrambna območja obalnih mest iz zaledja naseljevali Slovane, kot kmete-mejače, kar pomeni kontinuiteto s še pod Bizancem zasnovano obrambo, temelječo na svobodnih kmetih-vojakih. To nam potrjuje tudi edinstveni naziv kapetan Slovanov za poveljnika kmečkih čet in izterjevalca obveznosti

15 Prim. Boerio, 1856: *Pregiare, stimar; Preziar*, torej cenitev dajatev v naturi, ki so jih v določenih zgodovinskih obdobjih, zlasti od 14. stoletja dalje pretvarjali v denarne dajatve. Dac je naveden že v spisku dohodkov fiskalne komore za 16. stoletje.

na koprskem teritoriju ter razsodnika, dasi je bil skoraj vedno iz vrst koprskih plemičev. Tak način obrambe se je ohranil še vse do propada Beneške republike, ko se je verjetno najbolj izkazal ob osmanskih vdorih v drugi polovici 15. in prvi polovici 16. stoletja, v času beneško-avstrijske vojne 1508–1516 (prim. Vilfan, 1954) ter v stalnih razprtijah in obmejnih spopadih s sosednjimi avstrijskimi podložniki vse do uskoške vojne ali vojne za Gradiško v začetku 17. stoletja (Darovec, 1990, 48–50). Da so bili Slovani iz teh mejnih vasi priznani vojščaki, pričajo tudi novačenja med kmeti za tridesetletno vojno v Cesarstvu in za daljne kraje v Španiji (prim. 1642. 21. junij; 1634. 24. junij – SR, AMSI 18). Poleg tega pa je organizacija obrambe in nadzora beneško-habsburške meje igrala izjemno pomembno vlogo v času raznih epidemij nalezljivih bolezni, saj so v obrambnih postojankah s kmečkimi vojaki pod poveljstvom kapetana Slovanov oblikovali karantene za potnike, ki so prihajali iz okuženih dežel.

Z vidika družbene zgodovine ter tudi za nadaljnje raziskave in primerjave je zelo pomembna knjiga kapetanov Slovanov, ki jo v prilogi objavljamo v prevodu, saj ta poleg ugotovljenih stoletnih pristojnosti in vloge kapetana Slovanov v koprskem komunu prinaša še zanimive podrobnosti o dajatvah, iz katerih lahko razberemo tako družbeni utrip, posamezne vaške sejme in vlogo županov, zlasti pa spoznamo katere gospodarske panoge oziroma boljše pridelke, pomembni za preživetje, so prevladovali na koprskem podeželju v stoletjih beneške vladavine.

THE BOOK OF THE KOPER CAPTAINS OF THE SLAVS

Darko DAROVEC

Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment,
Čentur 1f, 6273 Marezige, Slovenia

University of Maribor, Faculty of Arts, Department of History, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenia
e-mail: darko.darovec@irris.eu

SUMMARY

This paper addresses the Koper Captains of the Slavs (Capitaneus Sclavorum Justinopolis), named after the ethnic/linguistic character of the Koper countryside over which they held jurisdiction during the Venetian period from 1349 until the beginning of the nineteenth century. It is certainly, at least in name, a unique position that has thus far been insufficiently researched. The main source for this study is the Book of the Koper Captains of the Slavs from the old Koper archives, kept at the State Archives of Venice (ASVe), which has not yet received a proper presentation, as well as archival sources of some other Venetian institutions. The paper also includes a Slovene translation of this document in the appendix. The book contains various stipulations from 1587 to 1724, especially regarding

the collection of taxes, as well as general stipulations on the jurisdiction of the Captain of the Slavs. Its analysis shows that the annual obligations of the 42 Koper villages amounted to 2,605 lire and 8 solidi, of which the Koper Podesta and Captain received a bit over 419 lire, and the Captain of the Slavs a bit over 544 lire. In addition, the villagers had to pay special taxes during the Rižana fair (Assumption of Mary, 15 August), at Carnival, Easter, Martinmas, also some for Christmas and for hunting permits. Furthermore, they had to pay contributions for the wood for the maintenance of the Koper bridge, for the town bell ringer and the town clock. On individual village holidays, the village mayors also had to entertain the Captain of the Slavs and his entourage in addition to handing over the collected special contributions. The village's obligations to the fiscal (provincial) chamber amounted to a bit over 515 lire. In short, the obligations of the Koper villages to their Captain were substantial, especially if we take into account the numerous testimonies of the poverty of these villages at the time. The Koper Captain of the Slavs had a special role especially in the military organization of the Koper commune. He was responsible for the defence in the Koper countryside, oversaw border disputes between village communes, collected taxes, and was also in charge of lower-court matters. In addition, the organization of defence and control of the Venetian-Habsburg (Imperial) border played an extremely important role during various epidemics, as quarantines for travellers coming from infected areas were established in the defence posts manned by peasant soldiers (cernida) under the command of the Captain of the Slavs. From the viewpoint of social history and also for further research and comparisons, the Book of the Captain of the Slavs is very important, because in addition to the position's established centuries-long jurisdictions and role in the Koper commune, it also provides interesting details about the monetary value of contributions, from which we can understand the commune's social pulse, individual village fairs and the role of mayors and, in particular, which economic sectors or, rather, crops important for survival dominated the Koper countryside during the centuries of Venetian rule.

Keywords: Koper, countryside, peasant soldiers, organization of defence, taxes, lower-court matters, epidemics, Captain of the Slavs, Middle Ages, early modern period

VIRI IN LITERATURA

AAMC – Archivio Antico Municipale di Capodistria (Stari koprski občinski arhiv). Hrani ASVe, mikrofilm v ASTs. Inventar po Majer, 1904.

Acta Histriae (1994): Prispevki o Rižanskem placitu, Istri in Furlaniji. Mednarodno srečanje zgodovinarjev, arheologov in lingvistov 28.–29. 5. 1993 na Kortini pri Sv. Antonu. *Acta Histriae*, 2, 5–147.

AMSI – Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria. Poreč 1884–.

APP – Pokrajinski arhiv Koper. Občina Koper. SI PAK KP 6.1. Komuna Koper, Majerjev dodatek (Appendice) 1521–1868.

ASTs – Archivio di Stato di Trieste (Državni arhiv v Trstu).

ASVe – Archivio di Stato di Venezia (Državni arhiv v Benetkah).

ASVe. Senato misti. Senato, Deliberazioni, Misti, reg. XXV, c. 6. Documento 1349, marzo 29.

Benussi, Bernardo (1887): Commissioni dei dogi ai podestà veneti nell'Istria. *AMSI*, 3, 3–109.

Benussi, Bernardo (1893, 1897): Nel Medio Evo. *AMSI*, 9 (1893), *AMSI*, 13 (1897).

Bertoša, Miroslav (1986): Mletačka Istra u XVI i XVII stoljeću, I-II. Pula, Istarska naklada.

Boerio, Giuseppe (1856): Dizionario del dialetto veneziano. Venezia, Premiata Tipografia di Giovanni Cecchini Edit.

Boltin–Tome, Elica (1990): Staroslovansko grobišče v Predloki. V: *Kraški rob in Bržanija*. Koper, IMO Koper, Skupščina občine Koper, 27–30.

Bratož, Rajko (1989): Rižanski zbor. V: *Koper med Rimom in Benetkami*. Prispevki k zgodovini Kopra. Ljubljana, Pokrajinski muzej Koper, 86–88.

Bratož, Rajko (2001): Koprška škofija od prve omembe (599) do srede 8. stoletja. *Acta Histriae*, 9, 37–64.

CDI – Kandler, Pietro (1986): Codice Diplomatico Istriano, I.–V. Trst, Lloyd.

CPT – Capo d' Istria e Provincia tutta intorno a confini suoi con Trieste e con il Contado di Pisino et altre materie raccolte nell' anno 1732. *AMSI*, 7 (1891); 8 (1892).

Darovec, Darko (1990): Od prihoda Slovanov do propada Beneške republike 1797. V: *Kraški rob in Bržanija*. Koper, IMO Koper, Skupščina občine Koper, 31–62.

Darovec, Darko (2001): Koprška škofija in Slovani od srednjega do novega veka. *Acta Histriae*, 9, 73–120.

Darovec, Darko (2004): Davki nam pijejo kri. Gospodarstvo severozahodne Istre v novem veku v luči beneške davčne politike. Koper, Založba Annales.

Darovec, Darko (2007): Petrapilosa. Grad, rodbina, fevd in markizat. Koper, Založba Annales.

Darovec, Darko (2018): Vendetta in Koper 1686. Koper, Založba Annales.

Documenta (1892) – Documenta ad Forumjulii, Istriam, Goritia, Tergestum spectantia. *AMSI*, 8, 3–47.

Filipović, Ivan (1967): Pritužba seljaka iz koparske okolice protiv prevelikih daća godine 1799. *Istarski mozaik* 4. Pula, 263–267.

GDZS (1980) – Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog 2. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

Grafenauer, Bogo (1988): O Pavlu Diakonu in začetkih zgodovine Slovencev v novi domovini. V: Pavel Diakon: Zgodovina Langobardov. Maribor, Obzorja, 295–422.

Kandler, Pietro (1851): Il comune Slavo nell'Istria superiore. L'Istria, 6, 25–28.

Kandler, Pietro (1863): Restituzione dell'episcopato di Capodistria. V: Scussa, Vincenzo: Storia cronografica di Trieste. Trst, 212–224.

Kaštelir (2021): Kaštelir. Prazgodovinska gradišča in etnobotanika za trajnostni turizem. Maribor, Univerza v Mariboru, Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja.

KKS – Knjiga kapetanov Slovanov – Libro de Capitani de Schiavi di Capodistria, 1603–1724. AAMC, ASVe, ASTs. Majer, 1904, 1174.

Klen, Danilo (1961): Valput u Istri. Zbornik Historijskog instituta JAZU, vol. 3. JAZU, Zagreb, 297–328.

Kos, Franc (1920): Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, knjiga IV. Ljubljana, Leonova družba.

Kos, Franc (1982): Izbrano delo. Ljubljana, Slovenska matica.

Kos, Milko (1950): O starejši slovanski kolonizaciji v Istri. Razprave SAZU. Razred za zgodovino in družbene vede. SAZU, Ljubljana, 55–82.

Krahwinkler, H. (2004): „... *in loco qui dicitur Riziano* ...“, Zbor v Rižani pri Koprju leta 804. Koper, Založba Annales.

Lago, Luciano & Claudio Rossit (1981): Descriptio Histriae. La penisola istriana in alcuni momenti significativi della sua tradizione cartografica sino a tutto il secolo XVIII. Trieste, Edizioni Lint.

Lettere (1933): Regesti di documenti dell'Archivio di Stato in Venezia riguardanti l'Istria. Lettere segrete di Collegio (1308–1627). AMSI, 45, 105–160.

Majer, Francesco (1904): Inventario dell'Archivio Antico Municipale di Capodistria. Capodistria, Tipografia Cobol – Priora.

Margetić, Lujo (1983): Histrica et Adriatica. Raccolta di saggi storico-giuridici e storici. Rovinj, Trst, Središče za zgodovinske raziskave Rovinj.

Margetić, Lujo (1993): Uvod. V: Statut koprskega komuna iz leta 1423 z dodatki do leta 1668. Koper, Rovinj, Pokrajinski arhiv Koper, Center za zgodovinske raziskave Rovinj.

Marušić, Branko (1987): Materialna kultura Istre od 5. do 9. stoletja. Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom Primorju. Pula.

Oman, Žiga (2021): Kosezi med zgodovinopisjem in kulturo spominjanja: (re)konstrukcija, recepcija in (re)interpretacije. Acta Histriae, 29, 1, 37–78.

Pahor, Miroslav (1953a): Koprski upor leta 1348. Istrski zgodovinski zbornik. Zgodovinsko društvo Jugoslovanske cone STO, Koper, 29–68.

Pahor, Miroslav (1953b): Slovenski poglavar v Koprju. Slovenski Jadran, 10, 6–7.

Petranović, Anamari & Annelise Margetić (1983–84): Il Placito del Risano. Atti del Centro di Ricerche Storiche, 14, 55–75.

Pogatschnig, Antonio (1912): Di un codice sinora ignoto contenente lo Statuto di Capodistria. AMSI, 28, 265–276.

Provincia – La Provincia dell'Istria. Giornale degli interessi civili, economici ed amministrativi, Capodistria, 1867–1894.

Relazioni – Relazioni dei Podestà e Capitani di Capodistria. AMSI, 6–8/1890–92, 10/1894, 13/1897.

Rožac, Marjan (1990): Koprski agrarni zakon okoli 1300. V: Kraški rob in Bržanija. Koper, IMO Koper, Skupščina občine Koper, 63–66.

Santoro, Raffaele (2019): L'Archivio antico municipale di Capodistria all'Archivio di Stato di Venezia. Venezia e il suo Stato da Mar. Roma, Società Dalmata di Storia Patria, 145–155.

Schiavuzzi, Bernardo (1889): La malaria in Istria. Ricerche sulle cause che l'hanno prodotta e che la mantengono. AMSI, 5, 319–472.

Schiavuzzi, Bernardo (1901–1904): Cenni storici sull'etnografia dell'Istria. AMSI, 17–20.

SM – Senato Mare (1440–1797). AMSI, 7/1891, 9/1893, 11–17/1895–1901.

SMi – Senato Misti (1332–1440). AMSI, 3–5/1887–1889.

SR – Senato Rettori (1630–1797). AMSI, 18–20/1902–1904, 22–23/1906–1907.

Stancovich, P. (1829): Bibliografia degli uomini distinti dell'Istria, II. Trieste, Gio. Marengli Tipografo.

Štih, Peter (2001): Istra v času nastanka koprške škofije. Acta Histriae, 9, 1–36.

STKP – Statut Kopra; objava: Statut Koprškega komuna iz leta 1423 z dodatki do leta 1668 (Lo statuto del comune di Capodistria del 1423 con le aggiunte fino al 1668). Za objavo priredil L. Margetić, Pokrajinski arhiv Koper – Center za zgodovinske raziskave Rovinj, Koper–Rovinj, 1993.

Udina, Ramiro (1932): Il Placito di Risano. Archeografo Triestino, vol. 17.

Vilfan, Sergij (1954): Koprski glavar Slovanov v avstrijsko-beneški vojni. Kronika, 2. Ljubljana, 24–29.

Vilfan, Sergij (1961): Pravna zgodovina Slovencev. Od naselitve do zloma stare Jugoslavije. Ljubljana, Slovenska matica.

Vilfan, Sergij (1996): Zgodovinska pravotvornost in Slovenci. Ljubljana, Cankarjeva založba.

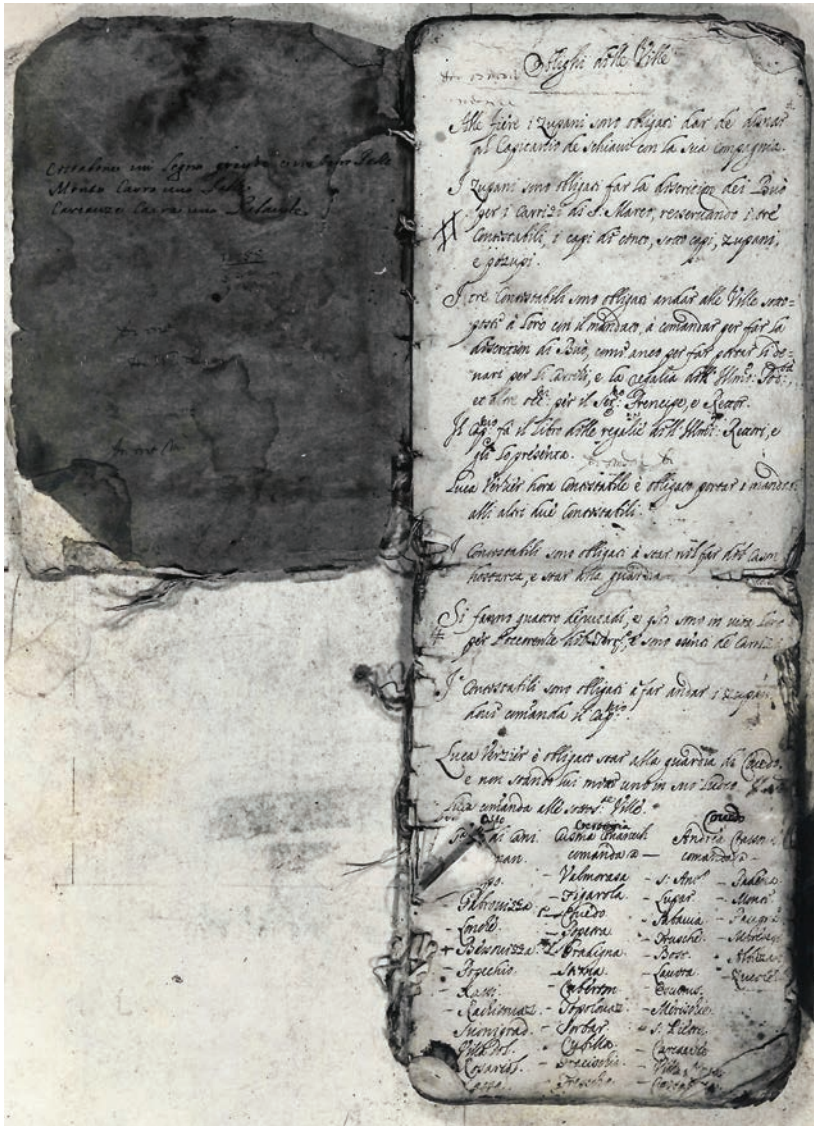
Žitko, Salvator (1991, 1992): Listina Rižanskega placita – dileme in nasprotja domačega in tujega zgodovinopisja. Annales, Anali Koprškega primorja in bližnjih pokrajin, 1/91 in 2/92, 59–68 in 87–102.

Žitko, Salvator (2022): Vrnitev v Italijo zadržanih umetnin in arhivov iz Kopra, Izole in Pirana: zgodovina neke problematike ali problematika neke zgodovine? Annales, Series Historia et Sociologia, 32, 1, 1–38.

Župančič, Matej (1990): Arheološka podoba Brega s Kraškim robom. V: Kraški rob in Bržanija Koper. IMO Koper, Skupščina občine Koper, 19–26.

PRILOGA:

Knjiga Koprskih
Kapetanov Slovanov
Prvi maj 1719

Prva stran KKS (ASVe, AAMC, 1174), iz mikrofila v ASTs.

Obveznosti vasi

Ko so sejmi morajo župani Kapetana Slovanov in njegove spremljevalce pogostiti.

Župani so dolžni opraviti popis volov za prevozni davek Sv. Marku, izključujoč tri konestable, stotnike, podstotnike, župane in podžupane.

Trije konestabli so dolžni obiskati svoje podrejene vasi, z nalogo, da zapovejo popis volov, kakor tudi pobrati denar za prevozni davek in za dajatev za presvetlega podestata ter druge dajatve za presvetlega princa in rektorja.

Kapetan pripravi knjigo dajatev, ki pripadajo velecenjenim rektorjem in jim jo izroči.

Luca Verzier, trenutni konestabel, je dolžan prenesti ukaze drugima dvema konestabloma.

Konestabli so dolžni pripraviti selski dvorec in ga stražiti.

Določi se štiri odposlance, ki so doživljenjsko v službi za potrebe tega teritorija in so oproščeni prevoznega davka.

Konestabli so dolžni županom prenašati ukaze Kapetana.

Luca Verzier je dolžan stražiti Kubed. V primeru, da ga ni, postavi na svoje mesto nekoga drugega.

Luca upravlja spodaj naštetim vasem

Osp	Hrastovlje	Kubed	
- Dekani	Cusma Cociancih	Andrea Carsovin	
	upravlja —	upravlja —	
- Tinjan	- Movraž	- Sv. Anton	- Padna
- Osp	- Smokvica	- Lopar	- Šmarje
- Gabrovica	- Kubed	- Zabavljje	- Pomjan
- Loka	- Popetre	- Truške	- Marezige
- Bezovica	- Gradin	- Boršt	- Albucan
- Podpeč	- Šterna	- Labor	- Čuklje
- Zazid	- Kuberton	- Skorušica	
- Rakitovec	- Topolovec	- Merišče	
- Zanihrad	- Sorbar	- Sv. Peter	
- Dol	- Kobjeglava	- Krkavče	
- Rožar	- Gračišče	- Nova vas	
- Zased	- Trsek	- Koštabona	

2

Navodila za Rižanski sejem

Dolžni so pripraviti Kapetanov selski dvorec

Vas Rožar prispeva tri suličarje ____ št.: 3

Vas Gabrovica dva suličarja ____ št: 2

in ti dve vasi stražita kantino

od spodaj ter strežeta pri mizi.

Vas Zased prispeva za kantino dva suličarja __ št. 2

Vas Osp prispeva tri suličarje nad kantino ____ št. 3

Spodaj navedenim vasem je treba dati:

Vasi Rožar eno vedro vina _____ št.1

Dvajset hlebcev kruha _____ št. 20

Vasi Gabrovica pol vedra vina _____ v. ½

Deset hlebcev kruha _____ št. 10

Vasi Zased pol vedra vina _____ v. ½

Deset hlebcev kruha _____ št. 10

Vasi Osp eno vedro vina _____ v.1

Dvajset hlebcev kruha _____ št. 20

Vas Loka mora prispevati stražo

s štirimi suličarji _____ št.4

Vas Movraž še eno stražo

s štirimi suličarji _____ št.4

Vasi Popetre in Gračišče še eno stražo

s štirimi suličarji _____ št.4

Lopar eno stražo s štirimi suličarji.

kamor se pripelje velečenjenega gospoda podestata

gledati tekmovanje streljanja z lokom in s puško __ št.4.

Vas Tinjan mora pripraviti veliko krčmo

in pripadajočo vinsko klet

s tremi suličarji _____ št.3

Omenjeni vasi se da pol orne vina _____ orna ½

Dvajset hlebcev kruha _____ št. 20

Omenjena krčma je v pristojnosti Kapetana,

in prodaja vino, ne da bi plačevala dac. _____

Prejemek

Prejemek regimenta, prevzet iz doževega registra – začenja
z letom 1663 pod vodstvom velečenjenega gospoda Antonia Basadona
na listu 1 v Kazenski kancelariji

Paschalis Cicogna, po milosti božji beneški dož, pozdravljamo nadvse plemenite in
modre može *Jakoba Pisaura*, ki je po naši volji koprski Podestat in Kapitan, ter ostale
cenjene podanike in jim izražamo spoštovanje. Naznanjamo vam, da je bila danes v
našem Svetu naprošenih sprejeta odredba s spodaj napisano vsebino.

V zahvalo za zvestobo se našemu koprskemu teritoriju dovoli, da namesto regalij, ki
so jih doslej po običaju dajali vsakokratnemu našemu rektorju za njegove potrebe, se
od zdaj naprej daje v gotovinskem plačilu skladno s spodnjim izračunom, tako kot je
bila naša Signorija zaprosena s stani odposlancev tega zvestega teritorija, in sicer:

V gotovinskem plačilu: štiristo devetnajst lir in osem soldov –

Za sedemsto kokoši s pripadajočimi jajci, ki so jih dajali rektorjem, v vrednosti 18
soldov za vsako, izvzemši tri solde, ki jih je rektor plačeval kmetom za vsako kokoš,
znese skupaj šeststo trideset lir.

Za petstoštiriinšestdeset kvart in pol krme za konje, ki so jo dajali kot zgoraj in ki
je vredna tri lire in deset soldov za star, izvzemši tri solde kot zgoraj, skupaj znese
stosedeminpetdeset lir.

Za petstodvajset lesenih hlodov, ki so jih dajali kot zgoraj, vsak v vrednosti trinajstih
soldov, izvzemši sold za vsak kot zgoraj, skupaj znese tristoosemintrideset lir.

Za oseminpetdeset vozov lesa, ki so jih dajali kot zgoraj, v vrednosti oseminštirideset
soldov za voz, izvzemši pet soldov za vsakega kot zgoraj, rektorju pripada
stošestinpetdeset lir in dvanajst soldov.

Za petinsedemdeset in pol vozov sena, ki so ga dajali kot zgoraj, v vrednosti štirih lir
in desetih soldov za voz, izvzemši deset soldov za vsak voz kot zgoraj, tem rektorjem
pripada tristodevetintrideset lir in petnajst soldov.

Za deset vozov slame, ki so jo dajali kot zgoraj, v vrednosti treh lir in desetih soldov
na voz, izvzemši pet soldov za vsak voz kot zgoraj, rektorju pripada petintrideset lir.

Za osem orn agreste, ki so ga dajali kot zgoraj, v vrednosti treh lir in desetih soldov za
orno, izvzemši soldov

[...]

4

za vsako orno kot zgoraj, rektorju pripada devetindvajset lir in petnajst soldov.

Vse skupaj znese dvatisočšestopet lir in osem malih soldov, torej _____ L 2605 y 8

Razglašamo, da mora naš zgoraj omenjeni zvesti teritorij plačevati vsako leto zgoraj določeni znesek v treh obrokih, in sicer vsake štiri mesece en obrok tako, da so v štirih obrokih zadovoljeni naši rektorji za čas njihovega vladanja ali dlje, kolikor pač bo ostal na tej dolžnosti, v obrokih in deležu kot je dogovorjeno. O tem naj bodo obveščeni naš rektor in zgoraj navedeni, da se bo lahko zgoraj povedano upoštevalo, kar naj bo zapisano v tisti kancelariji v spomin naslednikom. Zato vam po pooblastilu zgoraj omenjenega Sveta naročamo, da zgoraj omenjeno odredbo spoštujete in da poskrbite, da jo bodo vsi brez kršitve spoštovali, da bo objavljena na javnih mestih in da bo zabeležena v spisih naše kancelarije.

Izdano v naši doževi palači, dne 29 junija, v 15. indikciji, leta 1587.

Camillo Ziliol, tajnik.

Določila

Tinjan vsako leto plača stoeno liro in dva mala solda, znesek se deli na tri obroke letno, triintrideset lir in štirinajst soldov – na obrok ____ L 33:14

Albucan letno plača krmo za konje
– šestnajst kvart, kar znese osemnajst lir, osemnajst soldov,
obrok znaša _____ L 6:6

Boršt in Glem letno plačata krmo za konje
– sedemindvajset kvart, kar znese L 31 y 10, obrok znaša L 10:10

Bezovica letno plača v gotovini štiriindvajset lir in dvanajst soldov, en voz slame v vrednosti L 3:10, vsako drugo soboto šestindvajset kokoši, v vrednosti L 23:8, skupaj za plačilo L 51 y 8, obrok znaša _____ L 17:3

Kobjeglava letno plača dva kvarta krme
za konje v vrednosti L 2:7, obrok znaša _____ L __:16

Kuberton letno plača deset kvart krme
za konje v vrednosti L 11:14, obrok znaša _____ L __3:18

Truške letno plačajo enajst kvart krme
za konje v vrednosti L 12:16, obrok znaša ____ L __4:6

Koštabona letno plača gotovine v vrednosti šestintrideset lir.
Orno agreste v vrednosti L 3:10, štirideset kvart
krme za konje v vrednosti L 46 y 14, dve kokoši vsako

soboto

soboto, kar znese stoštiri kokoši v vrednosti L 93:12, vsako soboto štiri tovore lesa, kar znese dvestoosem tovorov v vrednosti L 135, skupaj L 315: - obrok znaša _____ na polovico L 52:10 ____ L 105:-

Kubed letno plača sedemintrideset vozov lesa, kar znaša L 88:16, osemnajst vozov in pol sena, kar znese L 83:8, sedemintrideset kvart krme za konje, kar znese L 43: 7, eno orno agreste, kar znese L 3:10, vsako soboto eno kokoš, to je dvainpetdeset kokoši, kar znese L 46: 10, en voz sena, kar znese L 3:10. Skupni znesek je L 269:1, obrok znaša _____ L 89/13:8

Krkavče vsako leto plačajo oseminštirideset lir gotovine, šestindvajset kvart krme za konje, kar znese L 30:6.

Eno orno agreste, kar znese L 3:10. Kokoši, dve soboti zapored in naslednjo ne, skupaj znese štiriintrideset kokoši in pol, kar znese L 31:1. Skupni znesek je 112:17, obrok znaša _____ L 37/12:6

Smokvica letno plača dvanajst kvart krme za konje, kar znese L 14, obrok znaša _____ L 1/11:6

Gabrovica letno plača osemnajst lir in tri solde gotovine, en voz sena v vrednosti L 3:10. Pol orne agreste v vrednosti L 1:15. Kokoši vsako drugo soboto, skupaj šestindvajset v vrednosti L 23:8. Skupni znesek L 46:16, obrok znaša _____ L 15/12.

Gračišče letno plača en voz sena v vrednosti L 3:10, devet vozov lesa v vrednosti L 21 y 12, devet vozov sena v vrednosti L 40:10, devet kvart krme za konje v vrednosti L 10:16, dvanajst kokoši v vrednosti L 10:16. Skupni znesek L 87:4, obrok znaša _____ L 29/1 y :4.

Loka letno plačajo triindvajset kvart krme za konje v vrednosti L 26:18, obrok znaša _____ L 9/y

Labor letno plača dvanajst kvart krme za konje v vrednosti L 14, obrok znaša _____ L 4/13:6

Lopar letno plača enaindvajset kvart krme za konje v vrednosti L 24:10, obrok znaša _____ L 8/y 3:6

Merišče letno plača deset kvart krme za konje v vrednosti L 11:14, obrok znaša _____ L 3/18

Šmarje letno plačajo dvaintrideset kvart krme za konje v vrednosti L 37:6, obrok znaša _____ L 12/9

L 321/18:6

6

Osp letno plača gotovino v vrednosti L 52/16, en voz sena v vrednosti L 3:10, eno orno agreste v vrednosti L 3:10, vsako soboto eno kokoš, skupaj 52 kokoši v vrednosti L 46:16. Skupni znesek L 106:12, obrok znaša _____ L 35/10:8

Skorušica letno plača trinajst kvart krme za konje v vrednosti L 15:4, obrok znaša _____ L 5/-1:6

Sv. Peter letno plača gotovino v vrednosti L 24:–, trinajst kvart in pol krme za konje v vrednosti L 15:16, vsako drugo soboto eno kokoš, skupaj 26 v vrednosti L 23:8. Skupni znesek je L 63:4, obrok znaša _____ L 21/1:4

Padna letno plača šestindvajset kvart krme za konje v vrednosti L 30:6, obrok znaša _____ L 10/2:–

Praproče letno plačajo dve kvarti krme za konje v vrednosti L 2:8, obrok znaša _____ L –/16

Pomjan letno plača L 46 gotovine, eno orno agreste v vrednosti L 3:10, enainšestdeset kvart krme za konje v vrednosti L 71:4, vsako soboto štiri tovore lesa, skupaj 208 tovorov v vrednosti L 135:4, vsako soboto dve kokoši, skupaj stoštiri kokoši v vrednosti L 93: 12, Skupni znesek L 349:10, obrok znaša _____ L 116:10.

Popetre letno plačajo štiri vozove sena v vrednosti L 18, štiri kvarte krme za konje v vrednosti L 4:14, osem vozov lesa L 19:4, en voz slame v vrednosti L 3:10, dvanajst kokoši v vrednosti L 10:16, skupni znesek L 56:4, obrok znaša _____ L 18/14:8

Podpeč letno plača gotovine L 41:13, en voz slame v vrednosti L 3:10, vsako soboto eno kokoš znese 52 v vrednosti L 46:16. Skupni znesek L 91:19, obrok znaša _____ L 30:13

Perčičeve Prade letno plačajo za most čez Dragonjo pod Krkavčami en par jerebic št. 1.

Rožar letno plača gotovine L 62 – en voz slame v vrednosti L 3:10, eno orno agreste L 3:10, vsako soboto eno kokoš, skupaj dvainpetdeset kokoši v vrednosti L 46:16. Skupni znesek L 115 y 16 – obrok znaša _____ L 38 y 12.

Rakitovec letno plača sedemnajst kvart krme za konje v vrednosti L 19:18, obrok znaša _____ L 6/13.

393:15:6

Sorbar

- Sorbar letno plača enajst kvart krme za konje
v vrednosti L 12:12, obrok znaša _____ L 4/4
- Zanigrad letno plača devet kvart krme za konje
v vrednosti L 10:10, obrok znaša L ____ 3/10
- Šterna letno plača tri kvarte krme za konje
v vrednosti L 3:10, obrok znaša _____ L 1/3:6
- Topolovec letno plača devet kvart krme za konje
v vrednosti L 10:10, obrok znaša _____ L 3/10
- Trsek letno plača osem kvart krme za konje
v vrednosti L 9:6, obrok znaša _____ L 3/2
sedaj skupaj s Trebešami tvorita en komun.
- Movraž letno plača triindvajset kvart krme za konje
v vrednosti L 26:18, obrok znaša _____ L 9/–
- Dol letno plača trinajst kvart krme za konje
v vrednosti 15:4, obrok znaša ____ L 5/–1½
- Nova vas letno plača sedemindvajset kvart krme
za konje v vrednosti L 31:10,
gotovine devetnajst lir, vsako soboto
dva tovara lesa, skupaj 104 kosov v vrednosti L 67:12,
vsako soboto eno kokoš, skupaj 52
v vrednosti L 45:16, skupni znesek L 164:18,
obrok znaša _____ L 55/–
- Zazid letno plača 44 vozov sena v vrednosti
L 198, 22 kvart krme za konje
v vrednosti L 25:14, en voz slame L 3:10,
vsako soboto eno kokoš, skupaj 52 v vrednosti
L 46:16, skupaj znese L 274, obrok znaša L 91/6
- Zased letno plača osem kvart krme za konje
v vrednosti L 9:6, obrok znaša L 3/2
- Konestabel vasi Osp Crassovaz Zuane plača
v gotovini za vas Zased
- Zabavlje letno plača štiri kvarte krme za konje
v vrednosti L 4:14, obrok znaša L 1/11:4
- Čuklje letno plačajo dva kvarta krme za konje
v vrednosti L 2:8, obrok znaša L –/16
- Matija Sborovaz vsako leto plača za most
čez Dragonjo pod Sv. Petrom dve kokoši št. 2
- Skupni znesek zgoraj naštetih regalij veleccenjenemu gospodu podestatatu
L 181/8:9

8

V štirih mesecih _____ L 863 : 4 : 10

V dveh mesecih _____ L 431 : 12 : 5

V enem mesecu _____ L 215 : 16 : 3

Na dan _____ L7 _____ 4 _____ manek 4 soldi
v enem mesecu _____

Spodaj naštete vasi plačajo za Karneval kot sledi:

Podpeč: štiri kokoši - 4

Eno vedro vina - 1

Gotovina L - : 17 - L - : 17

Zazid: Štiri kokoši - 4

Eno vedro vina - 1

Gotovina L 1 : 2 - L 1 : 2

Tinjan: štiri kokoši - 4

Eno vedro vina - 1

Gotovina L 1 : 8 - L 1 : 8

Rožar: Štiri kokoši - 4

Eno vedro vina - 1

Gotovina L 1 : 19 - L 1 : 19

Osp: štiri kokoši - 4

Pol vedra vina - ½

Gotovina: L 1 : 9 - L 1 : 9

Gabrovica: Dve kokoši - 2

Pol vedra vina - ½

Gotovina: 11 soldov - L - : 11

Kubed: Štiri kokoši - 4

Eno vedro vina - 1

Gotovina: L 1 : 17 - L 1 : 17

Koštabona: štiri kokoši - 4

Eno vedro vina - 1

Gotovina: L 1 : 17 - 1 : 17

Pomjan: štiri kokoši - 4

Eno vedro vina - 1

Gotovina: L 2 - L 2

Krkavče: dve kokoši - 2

Eno vedro vina - 1

Gotovina: L 1 : 17 - L 1 : 17

Nova vas: dve kokoši - 2

Eno vedro vina - 1

Gotovina 15 soldov L - : 15

Bezovica: Dve kokoši - 2

Pol vedra vina - ½

Gotovina 10 soldov - L - : 10

Sv. Peter: eno kokoš - 1

Pol vedra vina - ½

Gotovina: 15 soldov - L - : 15

Gračišče: dve kokoši - 2

Eno vedro vina - 1

Gotovina: 9 soldov - L - : 9

Popetre: dve kokoši - 2

Eno vedro vina - 1

Gotovina: 20 soldov - L - : 20

Skupaj

Kokoši - št. 45

Vino: orn 2, vedro 1½

Gotovina: L 17 : 16

Perčičeve Prade

En par jerebic - 1

Matija Sborovaz:

En par kokoši - 1

Vasi, ki so dolžne dajati les za vzdrževanje mostov

Marezige)	
))	Prvi most poleg dvižnega mosta pri Gradu
Glem)	
Popetre)	
Lopar)	
Trsek)	2.
Truške)	
Nova Vas)	
Marezige)	
Skorušica)	3.
Labor)	
Sv. Anton)	
Kubed)	4.
Gračišče)	
Albucan)	
Šmarje)	5.
Koštabona)	
Podpeč)	
Loka)	6.
Bezovica)	
Sv. Peter)	
Padna)	7.
Krkavče)	
Dol)	
Rakitovec)	
Movraž)	8.
Smokvica)	
Zazid)	
Gradišče)	9.
Šterna)	
Topolovec)	
Pomjan)	Dva mosta na Truškem potoku
Sorbar)	
Kuberton)	
Rožar)	Most na Rižani
Dekani)	pod Dekani

10

Vasi, ki letno plačujejo zvonarja:

Pomjan	L 18 : 6
Koštabona	L 12 : –
Nova Vas	L 9 : –
Loka	L 6 : –
Rožar	L 8 : 16
Topolovec	L 2 : 14
Kuberton	L 3 : 4
Sorbar	L 3 : 4
Skorušica	L 4 : 4
Šmarje	L 10 : 10
Osp	L 9 : 12
Tinjan	L 8 : 14
Boršt	L 6 : 6
Zazid	L 6 : 6
Podpeč	L 5 : 14
Gabrovica	L 3 : 6
Marezige	L 2 : 10
Truške	L 3 : 4
Bezovica	L 3 : –
Dol	L 3 : –
Zased	L 2 : 8
Trsek	L 2 : 8
Gradin	L 1 : 4

 L 135 : 10

Letno plačilo za uro na zvoniku

Krkavče	L 8 : –
Lopar	L 6 : 6
Movraž	L 7 : 16
Padna	L 6 : 6
Albucan	L 4 : 16
Rakitovec	L 5 : 2
Trsek	L 1 : 4
Labor	L 2 : 8

Sv. Peter

Sv. Peter	L 4 : –
Smokvica	L 2 : 8
Gračišče	L 2 : 8
Zanigrad	L 2 : 8
Popetre	L 1 : 4
Šterna	L 1 : 4
Kubed	L 11 : 2

L 66 : 12 soldov –

Vzeto iz 3. registra dukalov v sindakatu na str. 40

Spodaj naštete vasi plačajo Presvetli
Komori vsako leto na dan Sv. Jurija 24. aprila

Kubed	L 45 : 17 ½
Koštabona	L 58 : 15 ½
Pomjan	L 47 : –
Tinjan	L 57 : –
Rožar	L 67 : 14
Bezovica	L 20 : 16
Popetre	L 21 : 2
Osp	L 55 : 3
Gračišče	L 23 : –
Gabrovica	L 23 : –
Podpeč	L 41 : 13
Zazid	L 41 : 13
Nova Vas	L 13 : 3
	L 515 : 17 –

Za Karneval

Kot zgoraj	L 515 : 17 –
Letno	L 1031 : 14

Zabeleži se polovično izterjavo za

Koštabono in Pomjan	L 105 : 16
Kraji na leto	L 925 : 18
Obrok znaša	L 462 : 19

12

Slava Bogu 1618

Tinjan

Za Rižanski sejem 15. avgusta
 Gotovine eno liro in trinajst soldov – L 1 y 13
 En voz sena _____ C 1 –
 En voz slame _____ C 1 –
 Eno vedro agreste _____ vedro 1 –
 Štiri kvarte krme za konje _____ kvart 4 –
 Pet parov piščancev _____ št. 10 –
 Za lov
 Štiri kokoši _____ št. 4
 Eno vedro vina _____ vedro 1
 Gotovina eno liro in osem soldov _____ L 1 : 8
 Za Sv. Martin
 Eno kokoš _____ K. 1
 Za Karneval
 Eno kokoš _____ K. 1
 Za Veliko noč
 Štiriindvajset jajc _____ št. 24

Rožar

Za Rižanski sejem kot zgoraj
 Gotovine dve liri in štiri solde _____ L 2 : 4
 En voz sena _____ V. 1 –
 En voz slame _____ V. 1 –
 Štiri kvarte krme za konje _____ kvarte 4 –
 Pet parov piščancev _____ št. 10
 Eno vedro agreste _____ vedro 1
 Za lov
 Štiri kokoši _____ št. 4
 Eno vedro vina _____ vedro 1
 Gotovine ena lira devetnajst soldov _____ L 1 : 19
 Za Sv. Martin
 Ena kokoš _____ K. 1
 Za Karneval
 Ena kokoš _____ K. 1
 Za Veliko noč
 Štirindvajset jajc _____ št. 24

Slava :

Slava Bogu 1618

Osp

Za rižanski sejem
 Gotovine ena lira in sedemnajst soldov L 1 : 17
 En voz sena _____ V. 1 ____
 En voz slame _____ V. 1 ____
 Štiri kvarte krme za konje _____ kvarte 4
 Pet parov piščancev __ št. 10
 Eno vedro agreste _____ vedro 1
 Za lov
 Štiri kokoši _____ K. 4
 Eno vedro vina _____ vedro 1
 Gotovine ena lira in devet soldov __ L 1 : 9
 Za Sv. Martin
 Eno kokoš _____ K. 1
 Za Karneval
 Eno kokoš _____ K. 1
 Za Veliko noč
 Štiriindvajset jajc _____ št. 24

Gabrovica

Za rižanski sejem
 Gotovine petnajst soldov _____ L – : 15
 Pol voza sena _____ V. ½
 Pol voza slame _____ V. ½
 Dva kvarta krme za konje _____ kvart 2
 Tri pare piščancev _____ št. 6
 Pol vedra agreste _____ vedro ½
 Za lov
 Dve kokoši _____ št. 2
 Pol vedra vina _____ vedro ½
 Gotovine enajst soldov _____ L – : 11
 Za Sv. Martin
 Eno kokoš _____ K. 1
 Za Karneval
 Eno kokoš _____ K. 1
 Za Veliko noč
 Enajst jajc _____ št. 11

Slava :

14

Slava Bogu 1618

Kubed

Za Rižanski sejem

Gotovine dve liri in štiri solde _____ L 2 : 4

Eno vedro agreste _____ vedro 1

Za lov

Štiri kokoši _____ št. 4

Eno vedro vina _____ vedro 1

Gotovine ena lira in sedemnajst soldov _____ L 1 : 17

Za Sv. Martin

Eno kokoš _____ K. 1

Za Božič

En voz razžaganih debel s štiri volovsko vprego _____ V. 1

Za Karneval

Bodo plačali enako.

Za Veliko noč

Štiriindvajset jajc _____ št. 24

Koštabona

Za Sejem 15. avgusta

Gotovine dve liri in sedem soldov _____ L 2 : 7

Eno vedro agreste _____ vedro 1

Za lov

Gotovine ena lira in sedemnajst soldov _____ L 1 : 17

Štiri kokoši _____ K. 4

Eno vedro vina _____ vedro 1

Za Sv. Martin

Eno kokoš _____ K. 1

Za Karneval

Eno kokoš _____ K. 1

Za Veliko noč

Štiriindvajset jajc _____ št. 24

Slava

Slava Bogu 1618

Pomjan

Za rižanski sejem 15. avgusta
 Gotovine tri lire in štirinajst soldov__ L 3 : 14
 Eno vedro agreste_____ vedro 1
 Za lov
 Štiri kokoši_____ št. 4
 Eno vedro vina_____ vedro 1
 Gotovine dve lire_____ L 2
 Za Sv. Martin
 Eno kokoš_____ št. 1
 Za Karneval
 Eno kokoš_____ št. 1
 Za Veliko noč
 Štiriindvajset jajc_____ št. 24

Krkavče

Za rižanski sejem 15. avgusta
 Gotovine dve liri in sedem soldov__ L 2 : 7
 Eno vedro agreste_____ Vedro 1
 Za lov
 Gotovine eno liro in sedemnajst soldov_ L 1 : 17
 Eno vedro vina_____ vedro 1
 Dve kokoši_____ K 2
 Za Sv. Martin
 Eno kokoš_____ K 1
 Za Karneval
 Eno kokoš_____ K 1
 Za Veliko noč
 Štiriindvajset jajc_____ št. 24

Nova vas

Za rižanski sejem 15. avgusta
 Gotovine eno liro in deset soldov__ L 1 : 10
 Eno vedro agreste_____ vedro 1
 Za lov
 Gotovine petnajst soldov_____ L – : 15
 Eno vedro vina_____ vedro 1
 Dve kokoši_____ K 2

Za

16

Slava Bogu 1618

Za Sv. Martin

Eno kokoš _____ K 1

Za Karneval

Eno kokoš _____ K 1

Za Veliko noč

Štiriindvajset jajc _____ št. 24

Bezovica

Za rižanski sejem 15. avgusta

Gotovine osem lir in šest soldov _____ L 8 : 6

Za lov

Dve kokoši _____ K 2

Pol vedra vina _____ vedro ½

Gotovine deset soldov _____ L – : 10

Za Sv. Martin

Eno kokoš _____ K. 1

Za Karneval

Eno kokoš _____ K. 1

Za Veliko noč

Dvanajst jajc _____ št. 12

Sv. Peter

Za rižanski sejem 15. avgusta

Gotovine eno liro in deset soldov _____ L 1 : 10

Za lov

Eno kokoš _____ K. 1

Pol vedra vina _____ vedro ½

Gotovine petnajst soldov _____ L – : 15

Za Sv. Martin

Eno kokoš _____ K. 1

Za Karneval

Eno kokoš _____ K. 1

Za Veliko noč

Dvajset jajc _____ št. 20

Gračič

Slava Bogu 1618

Gračišče

Za lov
 Dve kokoši _____ K. 2
 Eno vedro vina _____ vedro 1
 Gotovine devet soldov _____ L – : 9
 Za sejem
 Gotovine štirinajst soldov _____ L – : 14

Popetre

Za sejem 15. avgusta
 Gotovine petnajst soldov _____ L – : 15
 Za lov
 Eno vedro vina _____ vedro 1
 Dve kokoši _____ K. 2
 Gotovine deset soldov _____ L – : 10

Podpeč

Za lov
 Štiri kokoši _____ K. 4
 Eno vedro vina _____ vedro 1
 Gotovine sedemnajst soldov _____ L – : 17
 Za sejem 15. avgusta
 Gotovine dve lire in sedem soldov _____ L 2 : 7
 En voz sena _____ V. 1
 En voz slame _____ V. 1
 Štiri kvarte krme za konje _____ kvart 4
 Štiri pare piščancev _____ št. 8
 Za Veliko noč
 Štiriindvajset jajc _____ št. 24
 Za Sv. Martin
 Eno kokoš _____ K. 1
 Za Karneval
 Eno kokoš _____ K. 1

Zazid

Za lov
 Štiri kokoši _____ št. 4
 Eno vedro vina _____ vedro 1
 Gotovine eno liro in dva solda _____ L 1 : 2
 Za Karneval
 Eno kokoš _____ K. 1

Za

Slava Bogu 1620

Za Veliko noč
 Štiriindvajset jajc _____ št. 24
 Za sejem 15. avgusta
 Gotovine eno liro in petnajst soldov _L 1 : 15
 En voz sena _____ V. 1
 En voz slame _____ V. 1
 Štiri kvarte krme za konje _____ kvart 4
 Štiri pare piščancev _____ št. 8
 Za Sv. Martin
 Eno kokoš _____ K. 1

Prepis iz registra dukaľov,
ki se nahaja v uradu Vicecollaterie
mesta Koper na str. 146

Dne 24. maja 1665 je Gospod Zuanne Gavardo
predložil v roke Njeni Ekscelenci,
ki je to zabeležila in izpeljala.

Velespoštovani gospod spoštovanega Gospostva

Na podlagi zahtev zvestega Kapetana Slovanov ozemlja tega mesta in glede na njegovo vojaško dolžnost, da vestno skrbi za kašteľe na meji s Cesarstvom in v njih občasno izvaja potreben vojaški nadzor ter kot Kapetan Černid ki poveljuje njemu podrejenim četam Slovanov, čeprav ni bilo nikoli zapisano v katastru, določamo, da kljub našemu pismu s prejšnjega dne 29. junija, mu mora biti kot Kapetanu in našemu podrejenemu vojaku izplačana mesečna plača, ki znaša devetinsedemdeset lir. Plačilo bo izvršeno s strani naše komore, brez kakršnegakoli odbitka desetine, kar je skladno z javnim mnenjem, kot je bilo izraženo s sklepom 19. junija 1664. Iz Magistrata Nadzornikov nad porabo javnega denarja iz Benetk, prav tam 5. maja 1665.

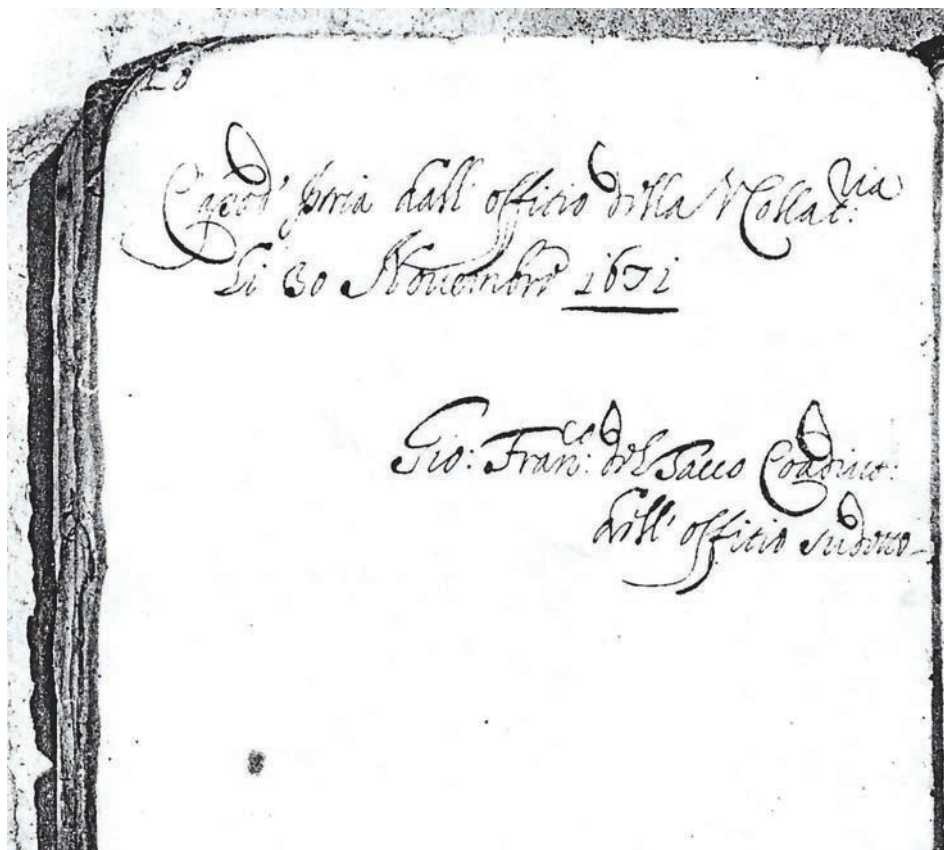
Domenico Michiel, nadzornik
Zuanne Capello, nadzornik
Gierolemo Vendramin, nadzornik

20

Koper, urad Vicecollaterie

30. november 1671

Gio: Francesco del Tacco uradnik
zgoraj navedenega urada

Zgornji del 20. strani KKS (ASVe, AAMC, 1174), iz mikrofilma v ASTs.

Regalije, ki jih plačujejo vasi koprskega
ozemlja Kapetanu Slovanov
skupaj znašajo:

Za 15. avgust
Agreste eno orno, dve vedri in pol vse skupaj
Za Veliko noč
Dvestotriinosemdeset jajc
Za Sv. Martin
Trideset kokoši
Za Božič
En voz razžaganih debel in eno kokoš
Za Karneval
Trideset kokoši

Podpeč
Za Sv. Martin eno kokoš
Za Karneval eno kokoš
Za Veliko noč štiriindvajset jajc
Sejem te vasi je na prvo nedeljo po 24. avgustu

Zazid
Za Sv. Martin eno kokoš
Za Karneval eno kokoš
Za Veliko noč štiriindvajset jajc
Sejem te vasi je na prvo nedeljo v septembru

Tinjan
Za 15. avgust eno vedro agreste
Za Sv. Martin eno kokoš
Za Karneval eno kokoš
Za Veliko noč štiriindvajset jajc
Sejem te vasi je 18. oktobra, na dan Sv. Luke

22

Rožar

Za 15. avgust eno vedro agreste
 Za Sv. Martin eno kokoš
 Za Karneval eno kokoš
 Za Veliko noč štiriindvajset jajc
 Ta vas ima dva sejma
 Prvi je 12. marca, na dan Sv. Gregorja
 Drugi je 25. julija, na dan Sv. Jakoba

Osp

Za 15. avgust eno vedro agreste
 Za Sv. Martin eno kokoš
 Za Karneval eno kokoš
 Za Veliko noč štiriindvajset jajc
 Sejem te vasi je 6. decembra, na dan Sv. Nikolaja

Kubed

Za 15. avgust eno vedro agreste
 Za Sv. Martin eno kokoš
 Za Karneval eno kokoš
 Za Veliko noč štiriindvajset jajc
 Za Božič en voz razžaganih debel s štiri volovsko
 vprego in eno kokoš
 Sejem te vasi je na nedeljo po 11. novembru

Koštabona

Za 15. avgust eno vedro agreste
 Za Sv. Martin eno kokoš
 Za Karneval eno kokoš
 Za Veliko noč štiriindvajset jajc
 Sejem te vasi je na drugi dan praznika Velike noči

Krkavče

Za 15. avgust eno vedro agreste
 Za Sv. Martin eno kokoš
 Za Karneval eno kokoš
 Za Veliko noč štiriindvajset jajc
 Sejem te vasi se je odvijal 29. septembra

Nova vas

Za 15. avgust eno vedro agreste
 Za Sv. Martin eno kokoš
 Za Karneval eno kokoš
 Za Veliko noč štiriindvajset jajc
 Sejem te vasi je na 1. november, dan mrtvih

Bezovica

Za Sv. Martin eno kokoš
 Za Karneval eno kokoš
 Za Veliko noč dvanajst jajc
 Ta vas ima dva sejma
 Prvi, 25. marca na dan Matere božje
 Drugi, 2. februarja na dan Matere božje

Sv. Peter

Za Sv. Martin eno kokoš
 Za Karneval eno kokoš
 Za Veliko noč štiriindvajset jajc
 Ta vas ima dva sejma
 Prvi, 29. junija, na dan Sv. Petra
 Drugi, 28. oktobra na dan Sv. Simona

Gabrovica

Za Sv. Martin eno kokoš
 Za Karneval eno kokoš
 Za Veliko noč enajst jajc
 Za 15. avgust pol vedra agreste

24

Pomjan

Za 15. avgust eno vedro agreste

Za Sv. Martin eno kokoš

Za Karneval eno kokoš

Za Veliko noč štiriindvajset jajc

Sejem te vasi je 8. septembra, na dan Matere božje

Drugi sejmi drugih vasi poleg navedenih so:

Dekani 11. maj

Merišče 24. junij

Movraž 29. junij

Sorbar 20. januar

Rakitovec 25. julij

Marezige 25. julij

Kuberton 10. avgust

Topolovec 8. september

Skorušica prva nedelja po Sv. Luki

Padna 29. september

Šterna 29. september

Loka prva nedelja v oktobru

Na sejmi so župani dolžni poskrbeti za obedovanje Kapetana in njegovega spremstva.

Kazen, ki jo Kapetan predpiše neubogljivim kmetom znaša 25 lir.

Kubejski konestabel je dolžan prenašati povelja drugim konestablom.

Aloisius Fontarenuos

Na osnovi naših ponovljenih spoštljivih obvestil, ki so jih v zvezi s prošnjami vasi Pomjan in Koštabona iz tega distrikta posredovali odposlanci prejšnjega 31. avgusta, je Senat ob sprejemljivih razlogih za spoznanje motivov sprejel sklep v zadovoljstvo in olajšanje tegob tamkajšnjemu prebivalstvu, ki se je številčno zelo zmanjšalo in nima moči, da bi kljubovalo teži dajatev Podestarije in Pregghi. V dokaz naše prizadevnosti, kar je veličastnemu javnemu Magistatu zadostovalo, smo privolili, da sta omenjeni vasi razbremenjeni za 20 let polovice dveh zgoraj navedenih dajatev. V upanju, da poleg tolažbe tem zvestim prebivalcem, uvajamo odlog plačila tudi zato, da pri drugih prebivalcih spodbudimo željo po obdelovanju razkropljene zemlje, ki je zapuščena in, na žalost, povzroča tudi požare.

Dne XX. avgusta 1681

Spoštovani žlahtni gospod. Marco Michiel Salamon, Podestat in Kapitan. Po zaslišanju obeh strani in po pregledu dokumenta z dne 8. novembra 1682 je odločil, da sta tokrat vasi Dekani in Rožar dolžni prispevati za vasi Podpeč, Loka, Bezovica in Zazid za popravilo Mostu, obveznost, ki je sicer naložena omenjenim vasem, skladno s pristojbino, ki jo po svoji vesti pobira aktualni Kapetan Slovanov, s tem, da sta pa odslej vasi Dekani in Rožar oproščeni plačila kateregakoli stroška za njegov Most. Koper, 6. aprila 1698

Marco Michiel Salamon Podestat in Kapitan

Aloisius Mocenico

Na podlagi vaših obvestil v zvezi s prošnjami vasi Pomjan in Koštabona iz tega distrikta, kjer nesrečni prebivalci še naprej trpijo pomanjkanje in ne morejo kljubovati teži dajatev Podestarije in Preghi, smo dobrovoljno privolili, da se za naslednjih deset let dobrovoljno podaljša odlog, ki jim je bil odobren za dobo dvajsetih let, ki se zdaj izteka, skladno z dukalom z dne 20. avgusta 1681, da plačajo samo polovični znesek za zgoraj navedeni dajatvi upajoč, da jih ta dobrovoljna odobritev ne samo potolaži in zadrži pri obdelavi teh posesti brez nevarnosti, da bi odhajali v druge dežele, kot omenjate, temveč da lahko ta ukrep služi tudi kot naš dober in uslužen zgled drugim. Datum v naši Doževi Palači XXV. maja, v 9. indikciji, 1701

Joannes Cornelius, po božji milosti beneški dož, pozdravljamo nadvse plemenite in slavne može *Francesca Marja Malipietra*, ki je po naši volji koprski Podestat in Kapitan, cenjene podanike in jim izražamo spoštovanje. Na osnovi ponižnih prošenj našemu Gospodstvu s strani dveh vasi na tem ozemlju, Pomjana in Koštabone, ki želita da doseči odložitev plačila dajatev Podestarije in Preghi, ki so jih dolžni vplačati v javno blagajno. Dobili smo vaše zaprisežene informacije iz katerih smo razbrali nedvomno upravičene vzroke za reševanja te zadeve. Pri milostnem primerjanju vrste njihovih nesreč, ki so jih v zadnjem času utrpeli, prizanesljivo privolimo v odlog plačila za naslednjih deset let, kot jim je bilo to že v preteklosti odobreno, vendar bodo morali nato prispevati, kolikor je v ta namen naneslo. Datum v naši Palači dne 3. septembra 1711, 5. indikcija

Mi, Lorenzo Caotorta, Podestat in Kapitan Kopra. Čuteč usmiljenje do revščine prebivalcev Nove vasi, ki ne morejo zdržati pod težo dajatev Podestarije in Pregi, ki znašajo dvesto lir, je Senat prizanesljivo uslišal njihove prošnje in jih razbremenil polovičnega plačila dveh zgoraj omenjenih dajatev za obdobje desetih let. Upajoč, da bo ta usmiljen odlog pomagal ne le pri tolažbi le-teh,

ampak

ampak pri spodbujanju tudi drugih ljudstev, da pristopijo k obdelovanju tistih posestev, ki so skoraj zapuščena, kot je bilo v dukanjih preteklega zadnjega avgusta. Zatorej smo naročili, da se v prid tistega, ki bo izvrševal omenjeno voljo javne oblasti, zabeleži v vsako knjigo, v kateri se že omenja podoben odlog. Tako bo ljubljeno ljudstvo za obdobje nadaljnjih desetih let oproščen plačevanja polovice od dveh omenjenih dajatev, in tako mora biti s srcem izvršeno.

Koper 17. september 1713

Lorenzo Caotorta Podestat in Kapitan

Gio: Francesco Sebenico, vicekancelar

11. maj 1724 v Pregadi

Podestatu in Kapitanu Kopra in naslednikom

Glede prošenj, ki so bile naslovljene našemu Gospostvu s strani prebivalcev Nove vasi iz te jurisdikcije, da bi se jim ponovno priznalo odlog plačila dajatev Podestarije in Prieghi smo naše zaprisežene informacije prejeli prejšnjega 30. marca. Iz njih sledi, da so izpostavljeni jasni vzroki za njihovo nemoč, da bi izpolnili to, čeprav majhno breme. Zatorej soglašamo pri odložitvi polovice obveznosti še za eno desetletje, kot jim je bilo dopuščeno z dukalom z dne 11. avgust 1713. To naj jim omogoči, da bodo pravočasno prispevali v navedeno blagajno Podestarije.

28

Prepis

Za Karneval javnemu zastopniku Kopra
letno plačajo naslednje vasi, in sicer
kokoši, vino, in gotovino. Župani vasi
so dolžni blago pobrati in ga dostaviti.

Podpeč –	Kokoši št. 4:	Vino vedro št. 1:	Gotovina soldov 17 :
Zazid –	Kokoši št. 4:	Vino vedro št. 1:	Gotovina L 1 : 2:
Tinjan –	Kokoši št. 4:	Vino vedro št. 1:	Gotovina L 1 : 8:
Rožar –	Kokoši št. 4:	Vino vedro št. 1:	Gotovina L 1 : 19
Osp –	Kokoši št. 4:	Vino vedro št. 1:	Gotovina L 1 : 9
Gabrovica –	Kokoši št. 2:	Vino vedro 1:	Gotovina L – : 11
Kubed –	Kokoši št. 4:	Vino vedro 1:	Gotovina L 1 : 17.
Koštabona –	Kokoši št. 4:	Vino vedro 1:	Gotovina L 1 : 17:
Pomjan –	Kokoši št. 4:	Vino vedro 1:	Gotovina L 2 :
Krkavče –	Kokoši št. 2:	Vino vedro 1:	Gotovina L 1 : 17:
Nova vas –	Kokoši št. 2	Vino vedro 1:	Gotovina L – : 15
Bezovica –	Kokoši št. 2:	Vino pol vedra	– –
Sv. Peter –	Kokoši št. 1:	Vino pol vedra –	L : 15
Gračišče –	Kokoši št. 2	Vino vedro št. 1:	L : 9
Popetre –	Kokoši št. 2	Vino vedro 1: –	L 4 : 10

ZADARSKI PLEMIĆ JOSIP ANTUN FANFONJA – ZAPOVJEDNIK MLETAČKIH PREKOMORSKIH PJEŠAČKIH POSTROJBI U 18. STOLJEĆU

Lovorka ČORALIĆ

Hrvatski institut za povijest, Opatička 10, 10000 Zagreb, Republika Hrvatska
e-mail: lovorka@isp.hr

IZVLEČEK

Prispevek temelji na izsledkih iz gradiva, ki ga hrani Državni arhiv v Benetkah (fond Urada za nabornike: Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli). Osredinja se na vojaško kariero zadrskega plemiča in polkovnika Josipa Antuna Fanfonje, dejavnega v obdobju od druge morejske vojne do 50. let 18. stoletja. Poleg osnovnih podatkov o drugih visokih častnikih iz omenjene rodbine je podrobno, skozi niz posameznih obdobj, prikazana tudi struktura Fanfonjevega polka, pri čemer avtorica nameni posebno pozornost sestavi njegovih osebnih čet. Priloženi so sezname nekaterih čet, ki jim je Fanfonja osebno poveljeval.

Ključne besede: Josip Antun Fanfonja, Zadar, Beneška republika, prekomorska pehota, vojna zgodovina, 18. stoletje

IL NOBILE GIUSEPPE ANTONIO FANFOGNIA DI ZARA – COMANDANTE DELLE FORMAZIONI DI FANTERIA OLTREMARINA DELLA SERENISSIMA NEL SETTECENTO

SINTESI

Il contributo, basato sugli studi del materiale conservato all'Archivio di Stato di Venezia (fondo Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli), si incentra sulla carriera militare del colonello Giuseppe Antonio Fanfognia, un nobile di Zara, attivo nel periodo dalla seconda guerra di Morea agli anni '50 del Settecento. Oltre a informazioni di base su altri alti ufficiali della stessa famiglia nobile, viene dettagliatamente illustrata, attraverso una sequenza di determinati periodi, anche la struttura del reggimento di Fanfonja, dedicando particolare attenzione alla composizione delle sue truppe personali. Il contributo è corredato da elenchi di alcune compagnie comandate personalmente da Fanfonja.

Parole chiave: Giuseppe Antonio Fanfognia, Zara, Repubblica di Venezia, fanteria oltremarina, storia militare, Settecento

UVOD

Tijekom kasnoga srednjega vijeka, kao i u ranom novovjekovlju, važnu su ulogu u istočnojadranskoj i mletačkoj vojnoj povijesti imale kopnene postrojbe *Serenissime* unovačene od sjevera Istre do Boke kotorske i Albanije, ali i iz unutrašnjosti toga prostorno širokoga područja. To su ponajprije bile profesionalne jedinice konjanika (*Croati a cavallo*, *Cavalleria Croati*) i pješaka (*Fanti oltramaroni*) koje se učestalo bilježe u vrijeme mletačko-osmanskih ratova u 17. i početkom 18. stoljeća (Kandijski rat: 1645. – 1669.; Morejski rat: 1684. – 1699. i Drugi morejski ili Mali rat: 1714. – 1718.). Njihove jedinice, raspoređene u pukovnije (*Reggimento*) i njima pripadajuće satnije (*Compagnia*) bile su izrazito mobilne i dobro osposobljene za ratovanje (kao i za očuvanje mira) od sjevera Dalmacije preko Boke kotorske do Peloponeza, pridonoseći očuvanju mletačkoga zaleđa i prekomorskih stečevina Republike svetoga Marka. Podaci o navedenim postrojbama, kao i o njihovim zapovjednicima, u najvećem su broju sačuvani su u Archivio di Stato di Venezia (fond Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli) i Državnom arhivu u Zadru (fondovi Generalni providuri za Dalmaciju i Albaniju, Kneževi Zadra, Bilježnici Zadra i drugi fondovi). Njihova znanstvena raščlamba vrijedna je za proučavanje brojnih sastavnica vojne povijesti područja koja su se nalazila u sastavu Mletačke Republike.¹ U sklopu višegodišnjih istraživanja obrađeni su i u znanstvenim radovima prezentirani brojni visoki mletački časnici, pripadnici pješačkih i konjaničkih pukovnija i njima pripadajućih satnija, zavičajem ponajprije iz Dalmacije i Boke kotorske je te pritom podrobno raščlamljen i sastav njihovoga vojnog ljudstva.²

Središnja istraživačka pozornost ovoga rada usmjerena je na vojno djelovanje pukovnika (*Colonnello*) i zadarskoga plemića Josipa Antuna Fanfonje (*Fanfognia*), odvjetka jedne od najstarijih zadarskih plemićkih obitelji koja je u dugom nizu stoljeća imala zapaženu ulogu u svekolikim sastavnicama iz povijesti grada Zadra i Dalmacije.³ Prisutni kao visoki vojni časnici još u srednjevjekovno doba, Fanfonje su u ranome novom vijeku iznjedrili niz zapaženih časnika, ponajprije djelatnih pod stijegom svetoga Marka. U 17. stoljeću to su bili (spomenuti ćemo

1 O problematici ustroja i novačanja mletačkih kopnenih vojnih snaga u ranom novom vijeku, posebice s obzirom na područje istočnoga Jadrana podrobnije vidi u recentnoj znanstvenoj literaturi: Mayhew, 2008; Madunić, 2012; Vrandečić, 2013; Markulin, 2014; Markulin, 2015. O postrojbama *Fanti oltramaroni* i *Croati a cavallo* zasebno cf.: Čoralić, 2018 (posebice u bilješci 1). Podrobnije o postrojbama mletačkih prekomorskih pješaka cf.: Čoralić & Katušić, 2012; Čoralić & Markulin, 2018. U navedenim se radovima mogu o navedenoj problematici pronaći i brojne druge uporabljive bibliografske jedinice.

2 Ovdje ćemo, kako ne bismo opterećivali opseg teksta, navesti dio radova koji se izravno odnose na vojnu karijeru istaknutih vojnih zapovjednika zavičajem sa istočnog Jadrana: Berlam, 1935; Sabalich, 1908; Perićić, 2000; Čoralić, 2012; Čoralić, 2012a; Čoralić & Katušić, 2010; Čoralić & Katušić, 2015; Čoralić & Katušić, 2017; Čoralić & Markulin, 2018; Čoralić & Markulin, 2019; Čoralić & Markulin, 2019a.

3 Podrobnije o povijesti obitelji Fanfonja cf.: Danilo, 1870; Heyer von Rosenfeld, 1873, 9, 42, te posebice leksikonsku odrednicu (Dokoza Nikpalj, 1998) u kojoj je sadržan širi popis dodatne literature. Također usporedi i podatke iz knjige Dokoza & Andreis, 2020, 239–249 (povijest obitelji do 1409. godine).

samo najistaknutnije odvjetke ove obitelji) Jerolim, odlikovan za vojne zasluge naslovom *Cavaliere di San Marco* (1646.), kao i njegovi sinovi Petar, Franjo i Ludovik. Franjin je sin bio Šimun (1663. – 1707.) koji je u ranoj mladosti stupio u mletačku vojnu službu te se tijekom Morejskoga rata (1684. – 1699.) istaknuo kao zapovjednik kopnenih postrojbi djelatnih od Dalmacije do Levanta. Godine 1706. prvi je među pripadnicima dalmatinskih i bokeljskih elita dosegao čin generala u mletačkoj vojsci.

U vrijeme Rata za španjolsku baštinu (1701. – 1714.) zapovijedao je postrojbom koja je brojila 8000 vojnika upućenih na područje donjega dijela rijeke Pad. Oboljavši od malarije, preminuo je u Lendinari (Veneto), a pokopan je u benediktinskoj crkvi sv. Marije u Zadru. Njegov se nadgrobni spomenik ubraja u značajnija djela baroknoga kiparstva u Dalmaciji (Čoralić, 1998, 133; Markulin, 2015).

Josip Antun Fanfonja, o čijoj ćemo vojnoj karijeri u činu pukovnika govoriti u ovome radu, sin je prethodno spomenutog visokog mletačkog časnika Šimuna. Josipova su braća bili Krsto, konjanički satnik te Franjo, pisac djela na latinskome jeziku. O samom životopisu Josipa Antuna nemamo previše sačuvanih podataka. U vojnu službu ulazi 1702. godine kada su mletačke vlasti udovoljile zahtjevu njegovog oca da ga postave kao (nominalnog) pukovnika pukovnije *Oltramarina* umjesto njegovog strica Gašpara Antuna koji se zbog bolesti umirovio (Čoralić & Markulin, 2018, 402). Nekoliko godina poslije (1708.) bilježi se kao zapovjednik konjaničke postrojbe pod zapovjedništvom Petra Corponesea (Markulin, 2015, 126). U Drugome morejskom ratu (1714. – 1718.) djelovao je kao pukovnik pješačke postrojbe koju je, uz odobrenje mletačkih vlasti, dao samostalno ustrojiti (Markulin, 2015, 127, 133), a o tome će više riječi (o sastavu pukovnije i Fanfonjinim osobnim satnijama) biti u središnjem dijelu rada. Sudjelovao je u bitkama u dolini rijeke Neretve, u napadu na Bar, opsadi Ulcinja i u borbama protiv sjevernoafričkih gusara (Čoralić & Markulin, 2018, 402–403). Kada je riječ njegovu privatnom životu, poznato je da je imao više sinova. To su konjanički poručnik Faustino (*Cornetta*), poručnik (*Tenente*) Antun koji je poslije postao redovnik te učitelji prava Ivan Antun i Šimun (Dokoza Nikpalj & Andreis, 1998, 131).

U uvodu ovoga rada potrebno je napomenuti da je, uz korištenje postojećih saznanja iz historiografije, ponajprije uporabljeno gradivo iz spomenutoga fonda Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli koji pohranjuje popis mletačkih kopnenih (pješačkih i konjaničkih) postrojbi za razdoblje 18. stoljeća. U tim je, za mletačku vojsku prevažnim vojnim snagama, pukovnik Fanfonja djelovao od 1714. do 1756. godine, a to je izrazito dugo razdoblje tijekom kojega možemo pratiti vojnu karijeru nekoga od visokih časnika mletačke vojske zavičajem sa istočnog Jadrana. Gradivo je arhivistički podijeljeno u čak 12 svežnjeva koje slijede pojedina prateća razdoblja. U radu će se, na početku konkretne raščlambe, navesti zapovjednici satnija (i godine njihova popisivanja) unutar Fanfonjine pukovnije, a središnji dio ove raščlambe biti će posvećen osobnim sat-

nijama (*Compagnia propria*) samoga pukovnika. Prikazati će se brojčano stanje osobnih Fanfonjinih jedinica, sastav vojnoga ljudstva prema njihovim časničkim i dočasničkim činovima, njihovo podrijetlo prema krajevima i gradovima, kao i – ukoliko to izvori pružaju – tjelesne značke vojnika (dob, stas, boja kose). U završnom dijelu rada donijeti ćemo, u formi priloga, popis vojnoga ljudstva nekih od satnija kojima je Fanfonja osobno zapovijedao.

Naposljetku, cilj je ovoga rada ukazati na vojno djelovanje jednoga istaknutog i višedesetlježno prisutnog visokog časnika zavičajem sa istočne jadranske obale u mletačkim pješačkim postrojbama te time dodatno osvijetliti još jednu sastavnicu iz događanjima prebogatije vojne povijesti Mletačke Republike, kao i krajeva i gradova koji su se nalazili pod njezinom upravom.

RAŠČLAMBA SASTAVA PUKOVNIJE JOSIPA ANTUNA FANFONJE

Na početku podrobnije raščlambe, koja će se ponajprije odnositi na sastav osobnih satnija pukovnika Josipa Antuna Fanfonje, iznijeti ćemo (abecednim redom, od 1714. do 1756. godine) pregled časnika koji su zapovijedali pojedinim satnijama unutar pukovnije. Uz njihov čin te imena i prezimena, donose se i godine njihova popisivanja (ako su unutar iste godine bili popisani više puta to će biti navedeno u zagradi), kao i broj svežnja u kojima su pohranjeni popisi.⁴ To su:

Kapetan (*Capitan*) Karlo Aleksić, 1753. (b. 589)

Kapetan (*Capitan*) Ivan Arnerić, 1716, 1717. (b. 578)

Kapetan (*Capitan*) Jerolim Arnerić, 1715. (b. 578)

Kapetan (*Capitan*) Petar Arnerić, 1735. (b. 578); 1737. (b. 579); 1740. (2x), 1743. (b. 582); 1745. (b. 584); 1746. (b. 585); 1746. (b. 586); 1747. (2x), 1748. (b. 587); 1748. (b. 588)

Dopukovnik (*Tenente colonnello*) Franjo Bachili (1740.) (3x) (b. 582)

Bojnik (*Sargente maggiore*) Franjo Bačić, 1735. (b. 578)

Dopukovnik (*Tenente colonnello*) Kamilo Bečić, 1735., 1736., 1737. (3x) (b. 579)

Kapetan (*Capitan*) Marko Bečić, 1735. (b. 578); 1737. (2x) (b. 579); 1738. (b. 580); 1740., 1742. (b. 582); 1745. (b. 584); 1747., 1748. (b. 587); 1756. (b. 589)

Dopukovnik (*Tenente colonnello*) Stjepan Bečić, 1735 (2x) (b. 578)

Kapetan (*Capitan*) Ivan Antun Bolica, 1743. (2x) (b. 583)

Kapetan (*Capitan*) Petar Bonicelli, 1735. (b. 578)

Pukovnik (*Colonnello*) Krsto Bujović, 1735. (b. 578)

Kapetan (*Capitan*) Karlo Cristofoli, 1745. (b. 584); 1746. (2x) (b. 585); 1747. (2x) (b. 586); 1748. (b. 587); 1753., 1756. (b. 589)

Dopukovnik (*Tenente colonnello*) Teodorin Dede, 1735. (b. 579); 1738. (b. 580)

Kapetan (*Capitan*) Franjo Fanfonja, 1714., 1717. (2x), 1718. (b. 578)

Kapetan (*Capitan*) Antun Grančić, 1717. (b. 578); 1746. (2x) (b. 585)

4 Svi su svežnjevi pohranjeni unutar fonda Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli u Archivio di Stato di Venezia.

- Kapetan (*Capitan*) Ivan Grančić, 1745. (2x) (b. 584); 1747. (2x) (b. 586); 1748. (b. 587)
 Bojnik (*Sargente maggiore*) Franjo Grančić, 1717, 1718. (b. 578)
 Kapetan u mirovanju (*Capitan riformato*) Stjepan Jeličić, 1716. (b. 578)
 Kapetan (*Capitan*) Toma Jeličić, 1715, 1717, 1718. (b. 578)
 Kapetan (*Capitan*) Marko Karadžija, 1735., 1737. (2x) (b. 579); 1739. (b. 580)
 Kapetan (*Capitan*) Juraj Klarić, 1716, 1717 (2x), 1718. (b. 578)
 Dopukovnik (*Tenente colonnello*) Andrija Kolanović, 1717. (b. 578)
 Dopukovnik (*Tenente colonnello*) Antun Kumbat, 1743., 1744. (b. 583); 1745., 1746. (b. 584)
 Kapetan (*Capitan*) Juraj Lučić, 1715. (b. 578)
 Kapetan (*Capitan*) Pave Maina, 1756. (b. 589)
 Bojnik (*Sargente maggiore*) Rade Maina (Krapović), 1753. (2x), 1756. (3x) (b. 589)
 Kapetan (*Capitan*) Marko Marković, 1740. (b. 581)
 Kapetan (*Capitan*) Stjepan Medin Castellan, 1740. (2x) (b. 581); 1741. (b. 582); 1743. (2x), 1744. (b. 583); 1745. (b. 584); 1746. (2x) (b. 585); 1747. (b. 586); 1747., 1748. (2x) (b. 587); 1749., 1750., 1752. (b. 588); 1756. (b. 589)
 Kapetan (*Capitan*) Franjo Michieli Vitturi, 1742. (2x) (b. 582); 1743. (b. 583); 1745. (b. 584); 1746. (2x) (b. 585); 1747. (2x) (b. 586)
 Kapetan (*Capitan*) Šimun Mida, 1737., 1738. (2x) (b. 580); 1739. (3x), 1740. (2x) (b. 581); 1743. (b. 582); 1743., 1744. (2x) (b. 583); 1745., 1746. (2x) (b. 584); 1747. (2x) (b. 586); 1748. (2x) (b. 587); 1751. (2x), 1753. (b. 588); 1754., 1756. (b. 589)
 Kapetan (*Capitan*) Ivan Mirković, 1743. (2x) (b. 582); 1744. (b. 583); 1745. (b. 584); 1746. (2x) (b. 585); 1747. (b. 586); 1748. (b. 587); 1750., 1751., 1752., 1753. (b. 588)
 Bojnik (*Sargente maggiore*) Vuk Mitrović, 1737. (2x) (b. 580); 1739., 1740. (b. 581); 1743. (b. 582)
 Kapetan (*Capitan*) Šimun Nadali, 1715. (b. 578)
 Kapetan (*Capitan*) Stjepan Nikičević (Nikičijević), 1744. (b. 583); 1745. (b. 584); 1746. (2x) (b. 585); 1747. (2x) (b. 586); 1748. (2x) (b. 587); 1751., 1753. (2x) (b. 588); 1754., 1755., 1756. (b. 589)
 Kapetan (*Capitan*) Benedikt Paskvali, 1735., 1736., 1737. (3x) (b. 579); 1738.⁵ (2x), 1739. (3x); 1740. (3x) (b. 581); 1743., 1744. (b. 583); 1745. (b. 584); 1746. (2x) (b. 585); 1747. (2x) (b. 586); 1748. (2x) (b. 587)
 Kapetan (*Capitan*) Petar Sograffi, 1735. (b. 579)
 Kapetan (*Capitan*) Toma Sograffi, 1737., 1739. (3x) (b. 580, 581)
 Kapetan (*Capitan*) Petar Somma, 1744. (b. 583); 1745., 1746. (2x) (b. 584, 585); 1747. (2x) (b. 586); 1748. (b. 587)
 Kapetan (*Capitan*) Nikola Vido, 1743. (b. 582); 1744. (b. 583)
 Dopukovnik (*Tenente colonnello*) Antun Vinjević, 1746. (b. 584); 1747. (3x) (b. 586); 1748. (b. 587); 1749., 1750., 1751. (2x), 1753. (b. 588); 1755., 1756. (b. 589)

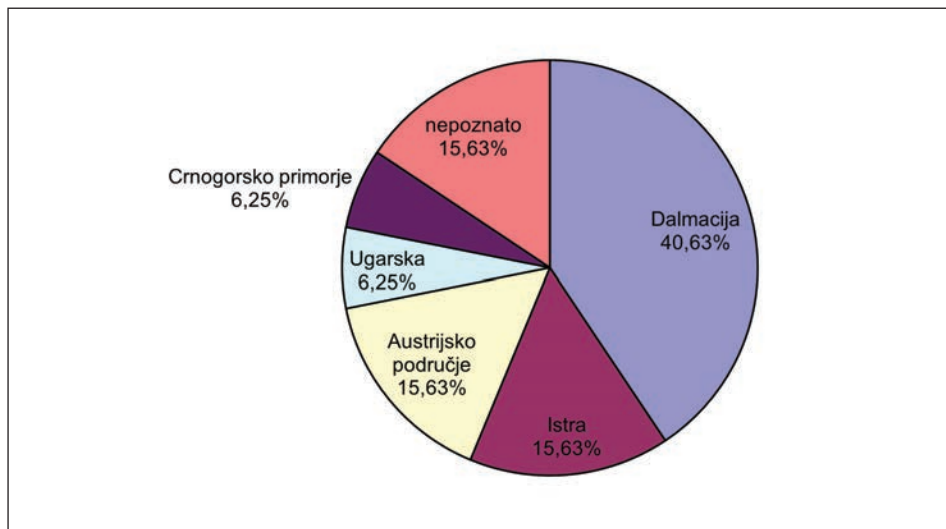
5 Od 1738. navodi se kao bojnik (*sargente maggiore*) i nadzornik područja (*soprintendente*).

Rad nastavljamo raščlambom Fanfonjinih osobnih satnija unutar pojedinih pratećih razdoblja. Prvo je prateće razdoblje relativno dugotrajno i zahvaća period od 1714. do 1735. godine. U tome se razdoblju odvijao i Drugi morejski rat (1714. – 1718.) te su satnije Fanfonjine pukovnije u ratno doba uglavnom popisivane u Dalmaciji (Zadar i otočna okolica), gdje su bile zadužene za vojno djelovanje. U kasnijim godinama, posebice prema 1730. godini, satnije se sve češće (uz još uvijek učestalo prisutan Zadar) bilježe u Mlecima te duž mletačke terraferme (Brescija, Palmanova, Udine, Verona, Vicenza), kao i u Kopru. Kada je riječ o Fanfonjinoj satniji, prvi podaci kojima raspolažemo datiraju tek u 1734. godinu,⁶ a popis je načinjen u Zadru 15. svibnja (ASVe, Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 578; cf.: Prilog 1 na kraju rada). Na početku popisa navedene su plaće časnika, dočasnika i običnih vojnika. Pukovnik je dobivao 60 dukata mjesečno, dokapetan (*Capitan tenente*) 14 dukata, a plaće drugih vojnika iskazivane su u lirama: zastavnik (*Alfier*) 60 lira, narednik (*Sargente*) 48 lira, kaplar (*Caporal*) 36 lira te obični vojnici (*Fanti, Soldati*) po četiri lire.⁷ U sastavu ovdje analizirane osobne satnije pukovnika Fanfonje djelovalo je, prema prvotnom popisu 32 časnika, dočasnika i običnih vojnika. Uz pukovnika Fanfonju, među časnicima i dočasnicima izrijeком su zabilježeni dokapetan Jerolim Antivari, zastavnik Karlo Cristofoli, zastavnik u pričuvu (*Alfier riformato*) Ivan Krstitelj Cristofoli, narednik Toma Paštrović te kaplari Ivan Dominiov Gaspurachi iz Splita i Mihovil Grgov Šimonović iz Zadra. Podrijetlo vojnoga ljudstva tada popisane Fanfonjine satnije (cf. Grafikon 1) pokazuje kako postotnim udjelom prevladavaju Dalmatinci (40,63%), pri čemu se izdvajaju časnici, dočasnici i vojnici iz Zadra i njegova okružja (*Contado*), a u pojedinačnim su primjerima upisani i vojnici iz Kaštela, Splita te Staroga Grada i Vrboske na otoku Hvaru. Sa po 15,63% udjela zastupljeni su vojnici iz Istre (Kopar, Fažana te općenito naveden naziv *Istria*) i sjeverne Hrvatske, odnosno sa austrijskog državnog područja (Senj, Rijeka, Trst te općenit naziv *Imperio*), a za jednak broj vojnika ne možemo pobliže ustanoviti njihovo konkretno zavičajno podrijetlo. Po 6,25% vojnika potjecalo je sa današnjeg Crnogorskog primorja (Paštrovići, Bar) i iz Ugarske (*de Ongaria, Ongaro*), a dočim su oni kojima je podrijetlo nepoznato ili nejasno zabilježeno prisutni sa 15,63%.

Popisivači su katkada, ali ne redovito, navodili i osobne značajke vojnika. U ovdje analiziranoj satniji vojnicima dob nije upisana, a kada je riječ o njihovoj staturi, popisivači su iz najčešće bilježili kao osobe srednjega rasta (*ordinario, comun*). Iznimka su vojnici Martin Ivanov Sandović, Luka Matijin Pril iz Trsta i Luka *de Jure*, također sa austrijskog državnog područja koji su označeni kao niski (*basso*). Nekoliko je vojnika od strane popisivača opisano nazivom *alto* (visok), a to su Dujam Antunov Mali iz Zadra, Mihovil Matin Tonin iz Ugarske i Dominik Krstin Čić (Zić) iz Staroga Grada na otoku Hvaru. Naposljetku, kao krupan vojnik (*grande*) imenovan je Mijo Lovrin Perkatović iz Istre. Kada

6 Moguće je da popisi nisu sačuvani, ali i da je Fanfonja samo formalno obnašao čin pukovnika, a nije zapovijedao osobnom satnijom.

7 Plaće su istovjetne i u sljedećim pratećim razdobljima te ih nećemo naknadno navoditi.

Grafikon 1: Zavičajno podrijetlo vojnoga ljudstva u sastavu Fanfonjine satnije popisane u Zadru 15. svibnja 1734.

je riječ o boji kose vojnika, gotovo svi kojima je ta oznaka navedena bili su smeđokosi (*castagno*), a iznimka su crnokos (*nero*) Matija Nikolin Juraković iz Zadra i plavokos (*biondo*) Petar Markov Šipić.

Sljedeća prateća razdoblja mnogo su više zgusnuta, odnosno obuhvaćaju relativno kratke vremenske razmake. Prvi od njih možemo datirati od 1735. do 1737. godine (ASVe, Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 579). Satnije pukovnije Josipa Antuna Fanfonje tada su bile zabilježene u Zadru, Mlecima, Palmanovi i Veroni. Osobna satnija pukovnika Fanfonje u ovom je razdoblju zabilježena u 30. rujna 1735. Zadru. U osnovnom je sastavu upisano 61 časnika, dočasnika i običnih vojnika, a kao nositelji činova te obnašatelji specijaliziranih službi u satnji bilježe se kapetan u pričuvi (*Capitan riformato*) Bartol Baničević, poručnik (*Tenente*) narednik Toma Paštrović, zastavnici Vid Pavlović i Jerolim Čika (*Chioca*), zastavnici u pričuvi Marko Antunović, Vicko Marković, Ivan Mila, Juraj Milašinović, Bernardin Morgante, Stjepan Valon i Ludovik Vidman, a kao kaplari su upisani Ivan Dominikov Gasparachi iz Splita, Matija Nikolin Ivanković iz Zadra te Mihovil Grgov Šimonović, također iz Zadra. Kao pripadnik glazbene pratnje, odnosno bubnjar (*Tamburo*) zabilježen je dječak (*putto*) Filip Matijin Jurišević. Dio vojnika je naknadno prekrižen, a upisana su 23 nova vojnika (koji se uglavnom ponavljaju i u sljedećem popisu Fanfonjine satnije), među kojima

su i dokapetan Stjepan Medin Castellan⁸ te kaplari u pričuvi (*Caporal riformato*) Grgur Kustura i Ivan Spingaroli. Podrijetlo vojnoga ljudstva u ovdje popisanoj Fanfonjinoj satniji upućuje da je većina bila zavičajem sa zadarskoga područja (Zadar, Nin i okolica), ali su – iako u malenom broju primjera – prisutni i vojnici iz Istre (izrijekom se navodi Kopar), Splita, sa otoka Šolte, Hvara i Korčule, kao i iz Boke kotorske. Od udaljenijih, nemletačkih teritorija, zastupljeni su vojnici iz Slovenije (Ljubljana), Ugarske, Moravske i Šleske (Šlezije).

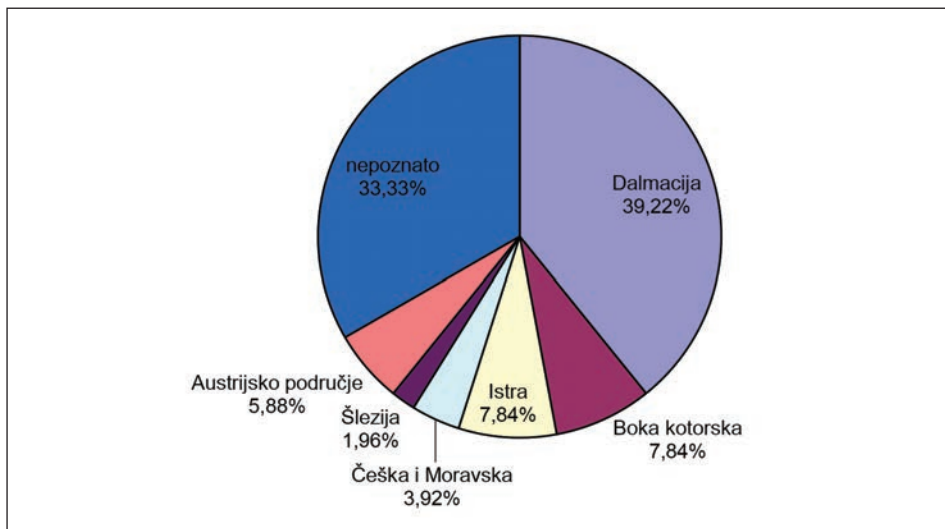
Slijedi prateće razdoblje od 1737. do 1740. godine (ASVe, Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 580–581).⁹ Prvi tada sačuvani popis Fanfonjine *compagnia propria* zabilježen je 15. ožujka 1740. u Zadru.¹⁰ U svome osnovnom sastavu satnija je tada brojila 41 časnika, dočasnika i običnih vojnika, a kao nositelji činova zabilježeni su, uz pukovnika Fanfonju, dokapetan Nikola Vido, zastavnik Vicko Marković, zastavnik u pričuvi (*Sergente riformato*) Stjepan Valon, narednik Toma Paštović, narednik u pričuvi Toma Čika, kaplari Matija Ivanković i Stjepan Lovrin Vušković te kao glazbena pratnja već spomenuti bubnjar iz Zadra Filip Jurišević. Naknadno je dopisano još devet vojnika te uz njih i kapelan (*Capellano*) fra Toma Šibenčanin. Podrijetlo ovdje prisutnog vojnoga ljudstva (zbirno gledajući osnovni sastav i naknadno popisane vojnike; cf. Grafikon 2) pokazuje da popisivači nisu uvijek pisali mjesto njihova zavičaja, iako je razvidno – na osnovi njihovih prezimena – da je najvjerojatnije riječ o vojnicima sa istočnojadranske obale (33,33%). Dalmatinci su zastupljeni sa 39,22 %, a njihovo je podrijetlo Zadar i okolica (Nin, Slivnica, Seline, Bruška, Bukovica), kao i Šibenik i Split te otoci Korčula i Vis. Istovjetan postotni omjer otpada na vojnike iz Istre (opća odrednica Istra te Kopar i Fažana) i Boku kotorsku (Herceg Novi, Kotor, Paštovići) i iznosi po 7,84%. Sa malenim je postotnim udjelom zastupljeno austrijsko državno područje, točnije gradovi na sjeveru Jadrana – Trst, Rijeka i Senj (5,88); na Češku i Moravsku otpada 3,92% vojnika te naposljetku na Šleziju 1,96% (cf. Prilog 2 na kraju rada).

Kao i u prethodnim primjerima bilježenja vojnoga ljudstva pojedinih satnija, popisivači nisu redovito upisivali njihove tjelesne značajke. Stoga je uzorak nevelik, ali se i iz njega mogu očitati neka osnovna fizička obilježja vojnika. Kada je riječ o dobi, ono je u prosjeku iznosila 23 godine. Najstariji su vojnici bili Čeh Jorch Chell (33 godine), a slijede ga Istranin Antun Mihovilov Mazarović (32 godine) te Šibenčanin Antun Jurin Pačelić koji je u trenutku popisa imao 30 godina. Najmlađi su vojnici bili stari 18 godina, a to su Splićanin Franjo Viktorov Valabruni i Ostoja Milivojev Krešević iz mjesta Modroselo u šibenskome zaleđu. Opis stasa vojnika također je stereotipan. Većina vojnika bili su, prema procjeni

8 Dodatak prezimenu Castellan upućuje na zavičajno podrijetlo obitelji Medin, a to je Kaštel Lastva (današnji Petrovac u Crnoj Gori).

9 U b. 580 nije sačuvan popis Fanfonjine osobne satnije.

10 Tada su Fanfonjine satnije ponajprije bile popisivane u Mlecima, a samo u pojedinačnim primjerima u Palmanovi i Udinama (ASVe, Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 581). Popis vojnika Fanfonjine satnije cf.: Prilog 2 na kraju rada.

Grafikon 2: Zavičajno podrijetlo vojnoga ljudstva u sastavu Fanfonjine satnije popisane u Zadru 15. ožujka 1740.

popisivača, osobe srednjega rasta, dočim su iznimke spomenuti Ostoja Krešević (visok) te nisko građeni vojnici Martin Ivanov Sandrović i Karlo Plose (germansko podrijetlo). Naposljetku, kada je riječ o boji kose vojnika Fanfonjine satnije koja se ovdje analizira, prednjače smeđokosi, a samo je jedna iznimka – crnokos (nero) Nikola Atanasov Atanasović iz Herceg Novoga.

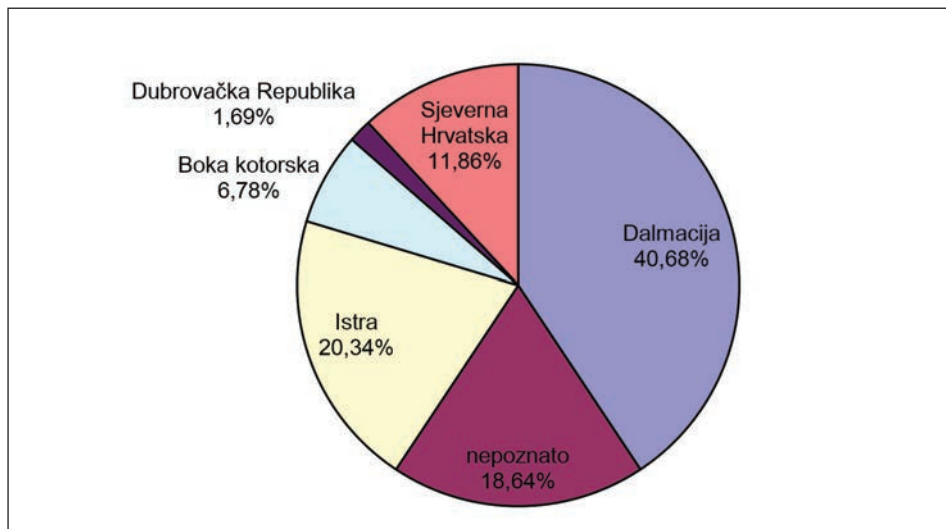
U istome su pratećem razdoblju načinjena još dva popisa Fanfonjine osobne satnije (b. 581). U Mlecima je, dana 31. svibnja 1740., popisana satnija koja je brojala 53 vojnika, a većinom je riječ o istovjetnom ljudstvu u odnosu na prethodni popis. Sljedeći je popis načinjen iste godine u Padovi, dana 20. rujna, a broj vojnika iznosio je 58. Iako se ljudstvo nije bitnije promijenilo, opažamo promjenu kapelana (sada je to bio fra Andrija Dragičević), a naknadno je pridruženo devet novih vojnika. Njihovo je podrijetlo bilo ponajprije iz Dalmacije (Pašman, Sali, Solin, Imotski) te u pojedinačnim primjerima iz Zagreba i Dubrovnika. Svi novopridošli vojnici opisani su kao osobe srednjega rasta i smeđokosi, a njihova je dob bila između 20 i 29 godina. Novi je popis načinjen svega deset dana poslije (30. rujna 1740.), također je načinjen u Padovi, a satnija je brojala 58 časnika, dočasnika i običnih vojnika. Gotovo jedina promjena je da se kao kadet (*Cadetto*) pojavljuje pukovnikov sin Antun Fanfonja.

U pratećem razdoblju 1740. – 1743. (ASVe, Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 582) nemamo sačuvane podatke o osobnoj satnji pukovnika Fanfonje. Novi podaci obuhvaćaju razdoblje od 1743. do konca 1744. godine (ASVe, Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 583). Uz podatke o satnijama unutar pukovnije, koji su navedeni prilikom

popisa časnika koji su djelovali unutar Fanfonjine postrojbe, bilježimo i osobnu satniju rečenog pukovnika. Popisana je u Veroni, dana 18. srpnja 1743. te je brojila 64 pripadnika vojnoga ljudstva. Nabrojiti ćemo, uz samog pukovnika Fanfonju, i ostale časnike i dočasnike tadašnje satnije. To su bili dokapetan Nikola Vido, zastavnik Stjepan Gujetić, zastavnik u pričuvi Antun Santo Ternità, narednik Matija Vušković, kaplari Stjepan Lovrin Vušković i Josip Jakovljević Beršić, kadet Antun Fanfonja te bubnjar (u dječjačkoj dobi) Ivan Dominikov Peccorini. Zbirno promatrajući sastav satnije, njihovo se zavičajno podrijetlo nije bitnije promijenilo u odnosu na prethodne popise. Većina vojnika potječe iz raznih dijelova istočnojadranske obale, ponajprije iz Zadra i njegova okružja, ali su zastupljeni i vojnici iz Istre, područja Dubrovačke Republike te sjeverne Hrvatske (Zagreb). Podaci o fizičkim značajkama nisu redovito navedeni, a prema malenome uzorku vojnici su stari oko 22 godine, smeđokosi su i srednjega rasta.

Nastavljajući se na prethodna prateća razdoblja djelovanja Josipa Antuna Fanfonje u činu pukovnika, ovdje ćemo raščlaniti sastav njegove satnije koja je zabilježena u Mlecima na Silvestrovo 1745. godine (ASVe, Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 584). Satnija je svome osnovnom sastavu brojila 59 časnika, dočasnika i običnih vojnika, a u dijelu satnije koji se odnosi na nositelje činova bilježe se, uz pukovnika Fanfonju, zastavnik Stjepan Gujetić, narednik Josip Jakovljević Beršić, kaplari Toma Ivanov Fontana i Toma Matin Grandis, kaplar u pričuvi Toma Šantić te kadeti Ivan Fanfonja i Lujo Detriko. Kao glazbena pratnja upisan je bubnjar Ivan Dominikov Peccorini. Zavičajno podrijetlo vojnika iz sastava ove satnije pokazuje sljedeće (cf. Grafikon 3). Prevledavaju, kao i u prethodnim popisima, Dalmatinci sa 40,68% zastupljenosti, a kao konkretna mjesta njihova matičnog prebivanja navedeni su Zadar (najveći broj primjera) i Split te u pojedinačnim primjerima Zaton Zadarski, Zemunik, mjesta na zadarskim otocima (Pašman, Sali), područje Bukovice, Šibenik, Knin, Trogir te Postira na otoku Braču. Nadalje, iz Istre je potjecalo ovdje popisanih 20,34% vojnika, a uz opću odrednicu *de Istria* navedeni su izrijekom i Piran, Fažana, Vrsar i Pula. Sa područja sjeverne Hrvatske dolazilo je 11,86% vojnika (Zagreb, Senj, Karlobag, Bakar, Lovinac), iz bokojsko-budvanskoga kraja upisano je 6,78% (Budva, Kotor, Luštica) te iz Dubrovnika tek jedan vojnik (1,69%). Naposljetku, na nepoznato podrijetlo otpadalo je 18,64% vojnika, iako se, kako je i prethodno navedeno, njihov zavičaj može svrstati duž istočnojadranske obale.

Dobna struktura Fanfonjine satnije iz 1745. godine pokazuje da su vojnici imali u prosjeku 23 godine, što je prema prethodnim popisima i očekivano. Najstariji su vojnici bili Petar Milošev Križić iz Knina (38 godina) te Istranin Jakov Jakovljević Blagonić star 34 godine. Kao najmlađi pripadnici ove satnije, uz bubnjara Ivana Dominika Peccorinija u dječjačkoj dobi, izvori bilježe i osmanaestogodišnjake Pavu Antunova Jadrića iz sela Trolookve na području Splita te Vida Šarića iz Medviđe (Bukovica). Kada je riječ o opažanju vojnika prema njihovoj staturi, najčešće su zabilježene osobe srednjega rasta. Kao visoki vojnici bilježe se Jure Matin Plović i Ivan Blažov Mateljević (oboje iz Splita), Petar Radov Mazarović

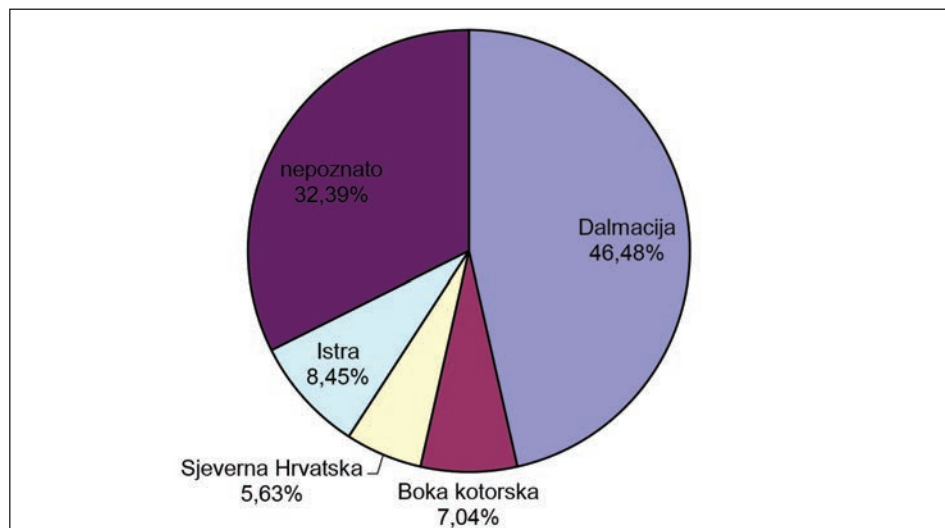

Grafikon 3: Zavičajno podrijetlo vojnoga ljudstva u sastavu Fanfonjine satnije popisane u Mlecima 31. prosinca 1745.

sa poluotoka Luštica te Filip Stipanov Sičić iz Lovinca u Lici, a kao jedini vojnik niske stature opažen je Josip Ivanov Babić iz Karlobaga. Oznaka boje kose vojnika i ovdje je stereotipna te osim smeđokosih pripadnika Fanfonjine satnije izvori ne otkrivaju nikakva odstupanja.

U sljedećem pratećem razdoblju (1746. – 1748.; ASVe, Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 585-586) satnije kojima je zapovijedao pukovnik Fanfonja popisivane su u više navrata. U Mlecima je njegova osobna satnija zabilježena 29. lipnja i 29. rujna 1746. godine. Satnija je, vjerojatno radi mirnodopskog razdoblja, brojila svega 39 vojnika, a većina njih ponavlja se u odnosu na prethodne popise. Godine 1747. zabilježeno je još nekoliko popisa Fanfonjine satnije, a načinjeni su u Mlecima (28. ožujka i 7. kolovoza). Očito smanjena satnija koja je u osnovnom sastavu brojila 22 vojnika, naknadno je pojačavana sa novoupisanim ljudstvom, a njihovo podrijetlo je nalik prethodnim popisima i odnosi se na područje zadarske i šibenske okolice.

Pretposljednji popis jedne od Fanfonjinih osobnih satnija koji ćemo podrobnije razmotriti načinjen je u Veroni 29. prosinca 1748. godine (ASVe, Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 587, cf. Prilog 3 na kraju rada). U svome je osnovnom sastavu satnija brojila 63 časnika, dočasnika i običnih vojnika, a naknadno je popisano još osam dočasnika i vojnika. Kao nositelji činova i obnašatelji specijaliziranih službi u prvotnom su sastavu zabilježeni (uz pukovnika Fanfonju) kapetani u pričuvi Franjo Fanfonja i Krsto Matiazzi, dokapetan Petar Marković, zastavnik Stjepan Gujetić, narednik Josip Jakovljević Beršelić, kaplari Toma Ivanov Fontana i Antun Radin Miletić iz Bukovice, kadeti Ivan Fanfonja i Ivan Krstitelj Cristofoli, bubnjari Mate Bartolov Rabadan iz

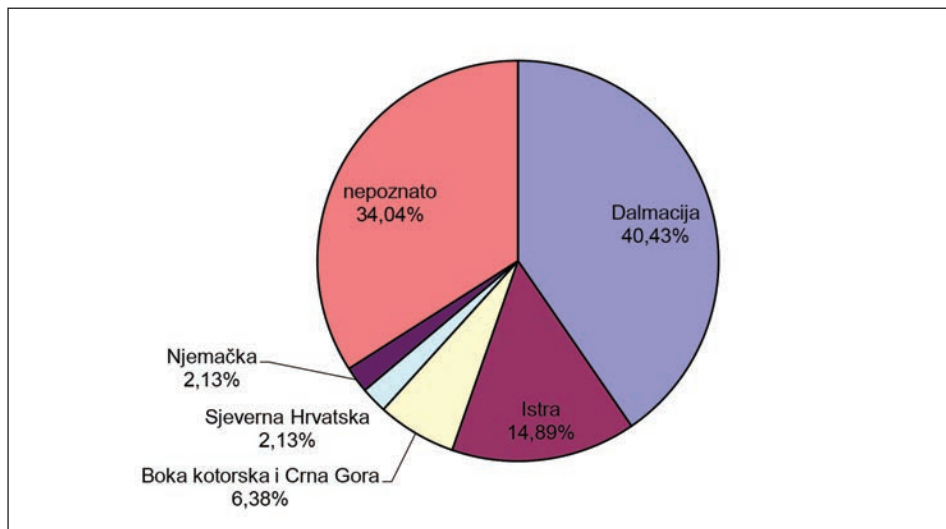

Grafikon 4: Zavičajno podrijetlo vojnoga ljudstva u sastavu Fanfonjine satnije popisane u Veroni 29. prosinca 1748.

Kaštela i Šime Matin Radunović iz zadarskoga okružja te kapelan fra Bonaventura iz Knina. Među naknadno dopisanim ljudstvom činovima i službom možemo izdvojiti zastavnika Antuna Fanfonju te kadete Niku Medina i Miloša Grunolića.

Razmotrimo, slijedom načina obrade prethodnih popisa satnija, zavičajno podrijetlo ovdje prisutnoga vojnoga ljudstva (cf. Grafikon 4). Prednjače Dalmatinci sa 46,48% vojnika u ukupnom omjeru ljudstva, a uz sam grad Zadar i okolicu (Benkovac, Bukovica, Ceranje, Jesenice, Karin, Medviđa, Ostrovica, Sali, Slivnica, Smilčić, Zaton, Zemunik) zastupljeni su i vojnici iz Istre (opća odrednica *de Istria*, *Istrian* – 8,45%) iz Boke kotorske (Budva, Kotor, poluotok Luštica, Tivat – 7,04%) i sjeverne Hrvatske (Zagreb, Karlobag, Lovinac – 5,63%). Za nemali broj vojnika podrijetlo nije navedeno (32,39%), ali se – kao i u prethodnim popisima – na osnovu njihovih prezimena može sa velikom sigurnošću pretpostaviti da im je zavičaj istočnojadranska obala, ponajprije njezin dalmatinski dio.

Dobna struktura iskazana u ovome popisu kod pretežitog broja vojnika pokazuje da su pripadnici Fanfonjine satnije u prosjeku bili stari 21 godinu te se i taj podatak uklapa kako u prošle popise pukovnikovih osobnih jedinica, tako i u prosjek starosti većine istočnojadranskih vojnika koji su pod stijegom svetoga Marka djelovali u pješačkim formacijama. Među najstarije vojnike možemo ubrojiti Ivana Nikolina Kuževića iz Zemunika (34 godine) te ipak nešto mlađe Iliju Ivanovog Crnobaru iz Karina i Anđela Petrovog Markovića (28 godina). Najmlađi je vojnik bio bubnjar Mate Bartolov Rabadan iz Kaštela, u trenutku popisa još u dječjačkoj dobi (15 godina), a mladima možemo smatrati i osmanaestogodišnjake Baru Ilijinog Josipovića iz

Grafikon 5: Zavičajno podrijetlo vojnoga ljudstva u sastavu Fanfonjine satnije popisane u Zadru 14. lipnja 1756.

Slivnice, Martina Jurinog Zdunića iz Zemunika, Martina Jurinog Katanića iz Zadra i Baru Josipovog Krizmanovića iz Jesenica. Nadalje, sukladno prethodnim opažanjima popisivača, svi su vojnici opisani kao smeđokosi, a sličan je opis zabilježen i u procjeni njihove stature. Većina vojnika je srednjega rasta, a iznimke su Ivan Ivanov Bratinić iz Splita (visok) te nižega rasta među Fanti oltramarini Dume Antunov Grlica iz Trogira, Josip Ivanov Babić iz Karlobaga, spomenuti Bare Krizmanović iz Jesenica te dječak koji obnaša službu bubnjara Mate Rabadan iz Kaštela.

Za razdoblje od 1748. do 1753. godine (ASVe, Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 588) popisi Fanfonjine osobne satnije nisu sačuvani te stoga prelazimo na završni dio etapa njegova vojnog djelovanja u činu pukovnika. Riječ je o razdoblju od 1753. do 1756. godine (ASVe, Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 589), kada bilježimo i završni popis koji se izravno odnosi na jedinicu kojom je zapovijedao Fanfonja. Popis je datiran na 14. lipnja 1756., a načinjen je u Zadru (cf. Prilog 4 na kraju rada). U svojem osnovnom sastavu satnija je brojila 33 časnika, dočasnika i običnih vojnika, a naknadno ih je upisano još 14. U prvotnome su sastavu časničke, dočasničke i specijalizirane službe obnašali pukovnik Fanfonja, dokapetan Josip Benević, zastavnik Nikola Podgorica, narednik Josip Jakovljević Beršelić, kaplari Toma Ivanov Fontana i Antun Radin Miletić iz Bukovice, kadeti Damjan Cosmo iz Šibenika i Franjo Belglava te bubnjar Petar Antunov Bassetto iz Biograda na Moru. Manje promjene bilježimo ukoliko uzmemo u obzir dodatno dopisane vojnike, kada se kao novi zastavnik spominje Marko Mihovilović, kapelan je don Marko Radanović, a kao novitet u glazbenog pratnji pridodan je pifarist Lovro Antunov Miletić.

Zavičajno podrijetlo ovdje popisana Fanfonjinog ljudstva također ne pokazuje bitnija odstupanja u odnosu na prethodne zabilježbe pukovnikovih osobnih satnija (cf. Grafikon 5). I ovdje prednjače Dalmatinci sa 40,43% od ukupnoga broja vojnika, a podrijetlom su – kao i u prethodnim popisima – najčešće iz zadarskoga kraja (grad Zadar, sela Korlat, Lisičići, Nadin, Ostrovica, Pridraga, Suhovare) te iz Splita i sa otoka Hvara. Na Istrane otpada 14,89% ovdje popisana ljudstva; Bokelji su zastupljeni sa 6,38%, a vojnici iz sjeverne Hrvatske (Zagreb) i germanskog područja (*de Germania*) sa po 2,13%. Naposljetku, na vojnike kojima uže zavičajno podrijetlo nije izrijekom navedeno, odnosi se 34,04% ljudstva.

Dob vojnika nije u ovom popisu redovito navedena, a prema raspoloživom, iako nevelikom uzorku, prosjek godina je iznosio 22. Najstariji vojnik bio je tada Vasilj Božin Šešelj iz Ostrovice, star 27 godina, dočim je kao najmlađi pripadnik satnije upisan Ružman Nikolin Vukalović iz Suhovara na zadarskome području (star 18 godina). Sukladno stereotipnim opažanjima popisivača, većina je vojnika svrstana u osobe srednjega rasta,¹¹ a kada je riječ o boji kose svi su navedeni kao smeđokosi.

ZAKLJUČAK

Poput Bokelja, kao što su primjerice, odvjetci rodova Bolica, Buća, Gregorina, Paskvali i Štukanović, i pripadnici dalmatinskih patricijskih obitelji Benja, Fanfonja, Divnić, Fenzi, Michelli Vitturi i drugih stoljećima su mletačkim prekomorskim postrojbama davali visoki časnički kadar. Jedna od takvih, u mnogo čemu tipičnih dalmatinskih obitelji, bila je i obitelj Fanfonja, čiji su potomci u ranome novom vijeku obnašali najviše činove u pješaštvu i konjaništvu. U ovome smo radu težili predstaviti vojno djelovanje Josipa Antuna Fanfonje, odvjetka jedne od najstarijih i društvenim ugledom najprestižnijih zadarskih plemićkih obitelji. Uz postojeća saznanja iz historiografije, u radu smo u prvome redu koristili neobjavljeno gradivo iz središnje državne pismohrane u Mlecima, točnije spise magistrature za novačenja Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli, u sklopu koje su sadržani detaljni popisi pukovnika i njima pripadajućih satnija.

Prema podacima koje doznajemo raščlambom navedenoga gradiva, Josip Antun Fanfonja zapovijedao je pješačkom pukovnijom (*Fanti oltramaroni*) od Drugoga morejskog ili Malog rata, pa sve do u pedesete godine 18. stoljeća. Osim što je njegova pukovnika sa pripadajućim satnijama aktivno sudjelovala u posljednjem ratu Mletačke Republike i Osmanskoga Carstva, u mirnodopsko je vrijeme bila stacionirana duž mletačkih prekomorskih posjeda, ali u nemaloj mjeri i diljem Veneta. U ovome smo se radu osobito pozabavili popisima koji se odnose na satnije kojima je Fanfonja osobno zapovijedao. Obradeno je ukupno 12 svežnjeva gradiva koje se odnosi na Fanfonjinu pukovnicu te ustanovljeno koji su časnici (dopukovnici, kape-tani) zapovijedali pripadajućim satnijama. Vremenski raspon istraživanja obuhvaća

11 Kao osobe nižega rasta navedeni su Martin Šimin Sodić, Ive Tomin Torbica sa područja Bukovice i Ružman Nikolin Vukalović iz Suhovara.

dugo, višedesetljetno razdoblje od 1714. do 1756. godine. Na osnovu podataka koji se odnose ne samo na Fanfonjine osobne satnije, već i na jedinice kojima su zapovijedali drugi časnici, možemo utvrditi da je broj ljudstva varirao tijekom pojedinih pratećih razdoblja (u ovisnosti da li je riječ o ratnom ili mirnodopskom razdoblju) te da su satnije brojile oko 40 časnika, dočasnika i običnih vojnika. Nerijetko su satnije, ovisno o intenzitetu i uspjehnosti novačenja, bile mijenjane s obzirom na aktualno vojno ljudstvo te su osnovnoj jezgri vojnika pridodavani novoupisani pješaci koji su imali funkciju popunjavanja satnije kako bi ona zadovoljila standarde jedne takve jedinice. Ljudstvo Fanfonjine osobne satnije, koja je i bila u fokusu istraživanja, ponajprije su činili Dalmatinci (osobito iz Zadra i zadarske kopnene okolice), zapaženo su bili zastupljeni i vojnici iz Istre i Boke kotorske, a opaža se u udio vojnika sa područja sjeverne Hrvatske, kao i (iako u pojedinačnim primjerima) iz Češke, Moravske i Šlezije. Dio vojnika nije prilikom popisa iskazao svoje zavičajno podrijetlo (promatrani su u statističkom omjeru i usporedbi kao vojnici nepoznatnoga podrijetla), ali se prema njihovim prezimenima koja su pretežito slavenska, može sa velikom vjerojatnošću pretpostaviti da su potjecali sa širega područja istočnojadranskog uzmorja. Dobna struktura Fanfonjinih vojnika pokazuje kako je u prosjeku riječ o mlađim osobama, najčešće tek nešto starijim od 20 godina što je i očekivano za pješačke jedinice koje su dobno bile mlađe od konjaničkih snaga.

Fanfonjini su vojnici najvećim dijelom, kako otkrivaju podaci iz popisa, bile osobe srednjega stasa i smeđe kose, a taj stereotip opažanja osoba zaduženih za popisivanje pojedinih satnija bilježimo i u drugim pukovnijama i njima pripadajućim jedinicama. Neki su vojnici ostajali u Fanfonjinoj satniji više godina te njihova imena uredno bilježimo kroz nešto širi vremenski raspon. Međutim, neki su prelazili u druge jedinice, neki su tijekom vojne službe preminuli, a za određeni broj pješaka navedeno je da su dezertirali. Na njihovo su mjesto dolazili novi vojnici, također većinom sa područja istočnoga Jadrana.

Podrobniji konkretni podaci o vojnome djelovanju i angažmanu na bojnome polju Fanfonjine pukovnije nisu nam za sada poznati. O tome bi, kao dio zasebnog budućeg istraživanja, moglo svjedočiti gradivo vezano za druge mletačke magistrature zadužene za rat i vojne snage. Ovdje smo, obradom neistraženih spisa, pokušali opisati ustroj i konkretno stanje ljudstva jedne tipične mletačke prekomorske postrojbe. Pri tome su nas, tragom podataka koje ovo gradivo nudi, u nemaloj mjeri zanimalo osobne značajke (od mjesta podrijetla i dobi do stature i boje kose) pripadnika Fanfonjine pješačke satnije. Istraživanjem novih arhivskih zbirki kako u zadarskom, tako i u mletačkome arhivu, zasigurno ćemo s vremenom biti bogatiji za nova saznanja o Josipu Antunu Fanfonji i njegovim pješacima, ali i o Mletačkoj Republici prevažnim snagama *Fanti oltramaroni*. Ta tema, s obzirom na njezinu važnost i za istočnojadransku i za mletačku povijest ranoga novovjekovlja, svakako to zaslužuje.

PRILOG 1: Popis vojnoga ljudstva u osobnoj satniji Josipa Antuna Fanfonje, načinjen u Zadru 15. svibnja 1734. godine (ASVe, Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 578)

1. Pukovnik (*Colonnello*): Josip Antun Fanfonja
2. Dokapetan (*Capitan tenente*): Jerolim Antivari
3. Zastavnik (*Alfier*): Karlo Cristofoli
4. Zastavnik u pričuvi (*Alfier riformato*): Ivan Krstitelj Cristofoli
5. Narednik (*Sargente*): Toma Paštrović
6. Kaplar (*Caporal*): Ivan Gaspurachi – Dominik – Split – srednjega rasta – smeđokos
7. Kaplar (*Caporal*): Mihovil Šimonović – Grgo – Zadar

Vojnici (*Soldati*):

8. Toma Fontana – Ivan – Split
9. Matija Juraković – Nikola – Zadar – srednjega rasta – crnokos
10. Martin Trolović – Antun – Korčula – srednjega rasta – smeđokos
11. Antun Breverić – Mihovil – Kopar – srednjega rasta – smeđokos
12. Ivan Vidović – Petar – Rijeka – srednjega rasta – smeđokos
13. Šimun Rizzatti – Božo – Zadar – srednjega rasta – smeđokos
14. Martin Sandović – Ivan – nizak – smeđokos
15. Ivan Marković – Petar – Fažana – srednjega rasta – smeđokos
16. Ivan Mastuzza – Matija – srednjega rasta – smeđokos
17. Mate Mataković – Stipan – Senj – srednjega rasta – smeđokos¹²
18. Dujam Mali – Antun – Zadar – visok – smeđokos¹³
19. Mihovil Tonin – Mate – Ugarska – visok – smeđokos
20. Ivan Marković – Ivan – Korčula – srednjega rasta – smeđokos
21. Luka Pril – Matija – Trst – nizak – smeđokos
22. Janko Cuvaz – Jure – Ugarska – srednjega rasta – smeđokos
23. Luka *de Jure* – Giangulo – *Imperio* – nizak – smeđokos
24. Andrija Segalić – Marko – Rijeka – srednjega rasta – smeđokos
25. Jure Miho Mitrović – Filip – zadarsko okružje (*Contado*) – srednjega rasta – smeđokos
26. Jure Kropac – Jure – Istra – srednjega rasta – smeđokos
27. Jakov Bobić – Jure – Seline – srednjega rasta – smeđokos
28. Mijo Perkatović – Lovre – Istra – krupan – smeđokos
29. Ive Brkanović – Jure – Istra – srednjega rasta – smeđokos
30. Dominik Čić (Zić) – Krsto – Stari Grad – visok – smeđokos
31. Marko Buratović – Ljuban – Vrboska – srednjega rasta – smeđokos
32. Petar Šipić – Marko – plavokos

PRILOG 2: Popis vojnoga ljudstva u osobnoj satniji Josipa Antuna Fanfonje, načinjen u Zadru 15. ožujka 1740. godine (ASVe, Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 581)

1. Pukovnik (*Colonnello*): Josip Antun Fanfonja
2. Dokapetan (*Capitan tenente*): Nikola Vido

¹² Preminuo 7. lipnja 1735. te je prekršten.

¹³ Preminuo 28. prosinca 1734. te je prekršten.

3. Zastavnik (*Alfier*): Vicko Marković
4. Zastavnik u pričuvi (*Alfier riformato*): Stjepan Valon
5. Narednik (*Sargente*): Toma Paštrović
6. Narednik u pričuvi (*Sargente riformato*): Toma Čika
7. Kaplar (*Caporal*): Matija Ivanković
8. Kaplar (*Caporal*): Stipan Vušković – Lovro
9. Bubnjar (*Tamburo*): Filip Jurišević – Matija

Vojnici (*Soldati*):

10. Toma Fontana – Ivan – Split
11. Martin Trolović – Antun – Korčula – srednjega rasta – smeđokos
12. Antun Breverić – Mihovil – Kopar – srednjega rasta – smeđokos
13. Martin Sandrović – Ivan – nizak – smeđokos
14. Ivan Marković – Petar – Fažana – srednjega rasta – smeđokos
15. Luka Pril – Matija – Trst – nizak – smeđokos
16. Andrija Segalić – Marko – Rijeka – srednjega rasta – smeđokos
17. Jakov Bobić – Jure – Seline – srednjega rasta – smeđokos
18. Ive Brkanović – Jure – Istra – srednjega rasta – smeđokos
19. Dominik Beršelić – Ivan – 22 – srednjega rasta – smeđokos
20. Josip Beršelić – Ivan – 20 – srednjega rasta – smeđokos
21. Ivan Noves – Ivan – Šlezija – 21 – srednjega rasta – smeđokos
22. Karlo Plose – Franjo – Kumemberg (?) – 26 – nizak – smeđokos
23. Jorch Chell – Ivan – Češka – 33 – srednjega rasta – smeđokos
24. Franjo Fiorman – Ivan – Imotski – 21 – srednjega rasta – smeđokos
25. Toma Beres – Pavel – Moravska – 20 – srednjega rasta – smeđokos
26. Antun Pačelić – Jure – Šibenik – 30 – srednjega rasta – smeđokos
27. Toma Stijepović – Juraj – Kotor
28. Franjo Valabruni – Viktor – Split – 18 – srednjega rasta – smeđokos
29. Juraj Tomić – Toma
30. Toma Burmuži – Petar – 26 – srednjega rasta – smeđokos
31. Ostoja Krešević – Milovoj – Modroselo – 18 – visok – smeđokos
32. Antun Mazozović – Mihovil – Istra – 32 – srednjega rasta – smeđokos
33. Antun Miletić – Sava – Bukovica – 18 – nizak – smeđokos
34. Lazo Samazić – Lazo – Herceg Novi – srednjega rasta – smeđokos
35. Mate Manov – Mate – Strmica – srednjega rasta – smeđokos
36. Luka Butarović – Josip – Vis – srednjega rasta – smeđokos
37. Ante Milačić – Rade – Vrgorac – srednjega rasta – smeđokos
38. Nikola Atanasović – Atanas – Herceg Novi – srednjega rasta – crnokos
39. Nikola Jelinić – Marko
40. Mate Gilić – Marko
41. Ivan Krstin – Krsto

Naknadno dopisani:

1. Kapelan (*Cappellano*): fra Toma Šibenčanin
2. Jakov Tušković – Toma – Zlosela (Pirovac)

3. Miho Ninčević – Marko – Nin
4. Petar Milačić – Sava – Parčić
5. Marko Mihovilović – Jerko – Slivnica
6. Toma Grandić – Matija – Mandalina
7. Stipe Bujanić – Jakov – Jelsa
8. Marko Jelenković – Vuko – Arbanasi
9. Antun Stropatović – Nikola – Senj
10. Jure Čvrljak – Filip – Bruška

PRILOG 3: Popis vojnoga ljudstva u osobnoj satnji Josipa Antuna Fanfonje, načinjen u Veroni 29. prosinca 1748. godine (ASVe, Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 587)

1. Pukovnik (*Colonnello*): Josip Antun Fanfonja
2. Kapetan u pričuvi (*Capitan riformato*): Franjo Fanfonja
3. Kapetan u pričuvi (*Capitan riformato*): Krsto Matiazzi
4. Dokapetan (*Capitan tenente*): Petar Marković
5. Zastavnik (*Alfier*): Stjepan Gujetić
6. Narednik (*Sargente*): Josip Beršelić – Jakov
7. Kaplar (*Caporal*): Toma Fontana – Ivan
8. Kaplar (*Caporal*): Antun Miletić – Rade – Bukovica
9. Kadet (*Cadetto*): Ivan Fanfonja
10. Kadet (*Cadetto*): Ivan Krstitelj Cristofoli
11. Bubnjar (*Tamburo*): Mate Rabadan – Bartol – Kaštela – 15 – nizak
12. Bubnjar (*Tamburo*): Šime Radunović – Mate – zadarsko okružje (*Contado*)
13. Kapelan (*Cappellano*): fra Bonaventura iz Knina

Vojnici (*Soldati*):

14. Dominik Beršelić – Ivan
15. Toma Stijepović – Juraj – Kotor
16. Antun Lukasović – Mijat – Istra
17. Josip C Hrvat – Grgur – Zagreb
18. Ante Rašević – Mate – Istra
19. Martin Zundanović – Ivan
20. Matija Juranović – Martin – Sali
21. Matija Šegota – Mate
22. Kamilo Donadelli – Ivan Marija – Piran
23. Stipan Ajduković – Jure – Zaton
24. Ivan Bratinić – Ivan – Split – 20 – visok – smeđokos
25. Dume Grlica – Antun – Trogir – 20 – nizak – smeđokos
26. Ivan Bratičević – Ivan – Split – 20 – srednjega rasta – smeđokos
27. Josip Babić – Ivan – Karlobag – nizak – smeđokos
28. Vid Šarić – Medviđa – srednjega rasta – smeđokos
29. Franjo Milković – Nikola – Medviđa
30. Pero Jurov – Juro – Tivat

31. Andrija Mazarović – Jovo – Luštica – 19 – srednjega rasta – smeđokos
32. Petar Mazarović – Rade – Luštica
33. Toma Vukšić – Jure – Šibenik – 21 – srednjega rasta – smeđokos
34. Ivan Tomjanović – Mijo – Lovinac
35. Filip Sičić – Stipan – Lovinac
36. Jakov Blagonić – Jakov – Istra
37. Marko Ivanis – Šime – Budva
38. Bare Josipović – Ilija – Slivnica – 18 – srednjega rasta – smeđokos
39. Marko Brčić – Ilija – Šibenik (Varoš) – 19 – srednjega rasta – smeđokos
40. Antun Lastuzić – Krsto – Zadar – 21 – srednjega rasta – smeđokos
41. Tripun Letunica – Petar
42. Martin Zdunić – Jure – Zemunik – 18 – srednjega rasta – smeđokos
43. Vasilj Šešelj – Božo – Ostrovica – 24 – srednjega rasta – smeđokos
44. Lazo Šešelj – Božo – Ostrovica – 19 – srednjega rasta – smeđokos
45. Martin Katanić – Jure – Zadar – 18 – srednjega rasta – smeđokos
46. Mate Kritić – Grga – Zemunik
47. Bare Krizmanović – Josip – Jesenice – 18 – nizak – smeđokos
48. Frane Andričević – Filip – Zadar
49. Vide Diklić – Ante – 20 – srednjega rasta – smeđokos
50. Stipan Jurić – Ivan
51. Dujam Županović – Mate
52. Ante Tristić – Mate
53. Mijo Lovrić – Lovre – Rogoznica – 25 – visok – smeđokos
54. Antun Novoselić – Petar
55. Jure Matesanović – Miho
56. Antun Jerinčić – Antun – Istra
57. Jure Ugrinović – Andrija – Istra
58. Ivan Bokorić – Šime
59. Ivan Bokorić – Viktor
60. Jure Božanić – Jure
61. Frane Šepić – Mate
62. Jure Antunović – Ive – Split – 22 – srednjega rasta – smeđokos
63. Anđelo Marković – Petar – 28 – srednjega rasta – smeđokos

Naknadno dopisani:

1. Zastavnik (*Alfier*): Antun Fanfonja
2. Kadet (*Cadetto*): Niko Medin
3. Kadet (*Cadetto*): Miloš Grunolić

Vojnici (*Soldati*):

4. Petar Taraš – Grgo – Smilčić
5. Ilija Crnobara – Ivan – Karin – 28 – srednjega rasta – smeđokos
6. Mate Lebanica – Pave – Ceranje
7. Mitar Sladović – Vukadin – Benkovac – 19 – srednjega rasta – smeđokos
8. Ivan Kužević – Nikola – Zemunik – 34 – srednjega rasta – smeđokos

PRILOG 4: Popis vojnoga ljudstva u osobnoj satniji Josipa Antuna Fanfonje, načinjen u Zadru 14. lipnja 1756. godine (ASVe, Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 589)

1. Pukovnik (*Colonnello*): Josip Antun Fanfonja
2. Dokapetan (*Capitan tenente*): Juraj Benević
3. Zastavnik (*Alfier*): Nikola Podgorica
4. Narednik (*Sargente*): Josip Beršelić – Jakov
5. Kaplar (*Caporal*): Toma Fontana – Ivan
6. Kaplar (*Caporal*): Antun Miletić – Rade – Bukovica
7. Kadet (*Cadetto*): Damjan Cosmo – Šibenik
8. Kadet (*Cadetto*): Franjo Belglava
9. Bubnjar (*Tamburo*): Petar Bassetto – Antun – Biograd

Vojnici (*Soldati*):

10. Dominik Beršelić – Jakov
11. Toma Stijepović – Juraj – Kotor
12. Josip C Hrvat – Grgur – Zagreb
13. Ante Rašević – Mate – Istra
14. Bare Krizmanović – Josip – Jesenice
15. Stipan Jurić – Ivan
16. Martin Smaća – Filip – Veli Rat
17. Šime Bašić – Ivan – Istra
18. Luka Tomaić – Juko – Jesenice – 19 – srednjega rasta – smeđokos¹⁴
19. Vasilj Šešelj – Božo – Ostrovica – 27 – srednjega rasta – smeđokos
20. Martin Sodić – Šime – 26 – nizak – smeđokos
21. Ive Torbica – Toma – Bukovica – 19 – nizak
22. Mate Zmorić
23. Miho Rodić – Petar – Suhovare – 20 – srednjega rasta – smeđokos
24. Šime Itković – Pave – Nadin – 21 – srednjega rasta – smeđokos
25. Ružman Vukalović – Nikola – Suhovare – 18 – nizak – smeđokos¹⁵
26. Marko Pavlović – Pave – Korlat – 19 – srednjega rasta – smeđokos
27. Mijat Viduka – Mate – Pridraga 26 – srednjega rasta – smeđokos
28. Jerolim Miletić – Antun¹⁶
29. Pave Miletić – Toma¹⁷
30. Pave Stijepović – Šime
31. Tripun Romić – Siverić¹⁸
32. Stojan Pejović – Lisičići¹⁹

14 Preminuo 22. srpnja 1757. te je prekrizhen.

15 Preminuo 22. kolovoza 1756. te je prekrizhen.

16 Dopisano da je sin aktualnoga kaplара.

17 Preminuo 19. listopada 1757. te je prekrizhen.

18 ezertirao te je prekrizhen.

19 Dezertirao te je prekrizhen.

33. Niko Trifunović – Ivoševci²⁰

Naknadno dopisani:

1. Zastavnik (*Alfier*): Marko Mihovilović
2. Pifarist (*Piffaro*): Lovro Miletić – Antun²¹
3. Kapelan (*Cappellano*): don Marko Radanović

Vojnici (*Soldati*):

4. Antun Martinušić – Ivan – Split
5. Petar Balović – Jerolim – Istra²²
6. Jakov Doršić – Antun – Istra²³
7. Matija Majić²⁴
8. Josip Franić – Antun
9. Ivan Rošić – Petar – Istra
10. Mihovil Mandušić – Mate – Istra
11. Martin Jaković – Ivan – Hvar
12. Mijat Milić – Antun – Herceg Novi
13. Antun Miran – Frane – Istra
14. Matija Erglent – Martin – Njemačka (*Germania*)

20 Dezertirao te je prekrižen.

21 Dopisano da je sin aktualnoga kaplara.

22 Preminuo 22. kolovoza 1758. te je prekrižen.

23 Preminuo 25. travnja 1758. te je prekrižen.

24 Preminuo 19. travnja 1758. te je prekrižen.

NOBLEMAN OF ZADAR JOSEPH ANTHONY FANFOGNIA – COMMANDER OF VENETIAN OVERSEAS INFANTRY UNITS IN THE EIGHTEENTH CENTURY

Lovorka ČORALIĆ

Croatian Institute of History, Opatička 10, 10000 Zagreb, Republic of Croatia

e-mail: lovorka@isp.hr

SUMMARY

This article is part of several years long research of the share of officers and soldiers from the East Adriatic Coast (in the first place those from Dalmatia and Boka Kotorska) in Venetian Overseas Army Units (infantry and cavalry) in the Early Modern Age. The article is based on the research of source materials kept in the Archivio di Stato di Venezia, in the first place in archival series of office in charge of recruitment called Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli, which is mostly preserved for the 18th century. The central interest of the article is focused on the military career of nobleman of Zadar Colonel Joseph Anthony Fanfognia, active from the Second War of Morea to the 1750s. In the introductory part are given basic data on other high officers from the same family, who during several centuries held high officer ranks in Venetian army and played important role in military history of Dalmatia and other Venetian territories. The structure of Fanfognia's regiment is outlined in detail according to main periods of his career, with a special attention being directed to the composition of his personal companies. Complement of Fanfognia's company has been discussed, as well as homeland origin of commissioned and non-commissioned officers and ordinary soldiers and – as much as sources allow – their age structure and physical characteristics (stature, colour of hair). At the end of the article, lists of the military complement of several companies personally commanded by Fanfognia are given.

Keywords: Joseph Anthony Fanfognia, Zadar, Republic of Venice, Overseas Infantry, military history, the eighteenth century

IZVORI I LITERATURA

- ASVe-Inquisitori ... pubblici ruoli** – Archivio di Stato di Venezia, Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli, b. 578–589.
- Berlam, Arduino (1935)**: Le milizie dalmatiche della Serenissima. Rivista dalmatica, 16, 1, 47–58.
- Čoralić, Lovorka (1998)**: Fanfonia, Šimun. U: Macan, Trpimir (ur.): Hrvatski biografski leksikon, sv. IV (E-Gm). Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 133.
- Čoralić, Lovorka (2012)**: Šibenski plemić Nikola Divnić (1654. – 1734.) – pukovnik hrvatske lake konjice (*Cavalleria Croati*). Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 54, 125–145.
- Čoralić, Lovorka (2012a)**: Mletački časnik Nikola Visković i sastav vojnoga ljudstva njegove prekomorske pukovnije početkom 18. stoljeća. Historijski zbornik, 65, 2, 365–385.
- Čoralić, Lovorka (2018)**: Albanski vojnici u mletačkim prekojadranskim kopnenim postrojbama (18. stoljeće). Povijesni prilozi, 37, 54, 183–214.
- Čoralić, Lovorka & Maja Katušić (2010)**: Od afričke obale do dalmatinske prijestolnice – mletački general Marko Antun Bubić (1735. – 1802.). Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU, 28, 139–172.
- Čoralić, Lovorka & Maja Katušić (2012)**: Kotorski plemići Frano Buća, Gabrijel Vračen i Nikola Paskvali – zapovjednici mletačkih prekomorskih vojnih postrojbi (prva polovica XVIII. stoljeća). Povijesni prilozi, 31, 42, 249–273.
- Čoralić, Lovorka & Maja Katušić (2015)**: Pukovnici, bojnici, kapetani – časnici iz kaštelanske obitelji Kumbat u službi Mletačke Republike (18. stoljeće). Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 57, 145–183.
- Čoralić, Lovorka & Maja Katušić (2017)**: Kotoranin Tripun Gregorina (1719–1791) – pukovnik hrvatskih konjanika (*Croati a cavallo*). Analiz Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 55, 2, 375–406.
- Čoralić, Lovorka & Nikola Markulin (2018)**: Kotorski plemić Benedikt Paskvali (1704. – 1790.) – zapovjednik mletačkih prekomorskih pješćkih postrojbi. Acta Histriae, 26, 2, 393–428.
- Čoralić, Lovorka & Nikola Markulin (2019)**: Kotorski plemić i zapovjednik mletačkih prekomorskih pješćaka Stjepan Buća i sastav njegove pukovnije (prva polovica 18. stoljeća). Povijesni prilozi, 38, 56, 261–294.
- Čoralić, Lovorka & Nikola Markulin (2019a)**: Trogirski plemići Michieli Vitturi – visoki časnici mletačkih prekomorskih kopnenih postrojbi u drugoj polovici 18. stoljeća. Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 61, 361–405.
- Danilo, Ivan (1870)**: Obitelj zadarskih de Fanfognia. Narodni koledar (Zadar), 8, 116–142.
- Dokoza, Serdo & Mladen Andreis (2020)**: Zadarsko plemstvo u srednjem vijeku (rodoslovlja). Zadar, Sveučilište u Zadru, 2020.

- Dokoza Nikpalj, Serdo & Mladen Andreis (1998):** Fanfonja. U: Macan, Trpimir (ur.): Hrvatski biografski leksikon, sv. IV (E-Gm). Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 130–132.
- Heyer von Rosenfeld, Carl Georg Friedrich (1873):** Der Adel des Königreichs Dalmatien. Nürnberg, Verlag Von Bauer und Raspe. Zagreb, Golden marketing.
- Madunić, Domagoj (2012):** Defensiones Dalmatiae: Governance and Logistics of the Venetian Defensive System in Dalmatia during the War of Crete (1645 – 1669). Budimpešta, Doktorska disertacija obranjena pri Central European University.
- Markulin, Nikola (2014):** Vojno poduzetništvo u mletačkoj Dalmaciji i Boki za vrijeme Morejskog rata (1684. – 1699.). Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 56, 91–142.
- Markulin, Nikola (2015):** Mletačka vojna organizacija u Dalmaciji i Boki od Morejskog rata (1684. – 1699.) do Požarevačkog mira 1718. Doktorska disertacija obranjena pri Sveučilištu u Zadru.
- Mayhew, Tea (2008):** Dalmatia between Ottoman and Venetian Rule: Contado di Zara 1645–1718. Roma, Viella.
- Peričić, Šime (2000):** Neki Dalmatinci – generali stranih vojski. Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 42, 195–220.
- Sabalich, Giuseppe (1908):** Huomeni d'arme di Dalmazia. Rivista Dalmatica, 2, 253–301.
- Vrandečić, Josip (2013):** Borba za Jadran u ranom novom vijeku: mletačko-osman-ski ratovi u venecijanskoj nuncijaturi. Split, Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest.

VIOLENZA E INIMICIZIE TRA CINQUE E SEICENTO. DUE PRATICHE SOCIALI NELLA LORO DIMENSIONE ANTROPOLOGICO-GIURIDICA

Claudio POVOLO

Istituto IRRIS di ricerca, sviluppo, e strategie della società, cultura e ambiente, Čentur 1f, 6273 Marezige, Slovenia
e-mail: claudio.povolo@irris.eu

SINTESI

Il saggio affronta i temi della violenza e delle inimicizie sia nelle loro caratteristiche tradizionali e culturali, che alla luce delle trasformazioni da cui vennero investite tra Cinque e Seicento, di seguito ai provvedimenti assunti in molte realtà europee, per affrontare soprattutto il preoccupante fenomeno del banditismo, alla luce delle nuove esigenze di sicurezza e tranquillità. Le inimicizie sono una caratteristica di tutti i gruppi umani, in ogni luogo e in ogni tempo. E poiché, almeno per un lungo periodo, furono molto spesso in stretta relazione con una spiccata dimensione della violenza, le loro caratteristiche e i loro mutamenti sono rivelatori di come ciascuna società assegni determinati simboli e valori ai conflitti che insorgono e alle modalità della loro risoluzione. In realtà il concetto di inimicizia, strettamente intrecciato a quello di vendetta, svolse una funzione essenziale nell'ambito di una società in cui era non solo preminente un ordine incentrato sulla pace, ma anche si costituiva come la salvaguardia di gerarchie sociali incentrate sullo status, la parentela e l'onore. Nella seconda metà del Cinquecento, di seguito alla diffusa insicurezza sociale e alla crisi del policentrismo politico che aveva caratterizzato lo stato medievale, il sistema culturale delle inimicizie smarì il suo timbro tradizionale e divenne strumento spesso inconsapevole di una violenza estrema. Questo passaggio è nettamente avvertibile nella sfida senza quartiere che i poteri centrali lanciarono al banditismo, emanando una legislazione che diede luogo ad un vero e proprio stato di emergenza in cui si prevedeva, tra l'altro, un'esplicita delega all'uso della violenza privata.

Parole chiave: Violenza, inimicizie, pena del bando, banditismo, onore, vendetta, pace

VIOLENCE AND ENMITY BETWEEN THE 16TH AND 17TH CENTURIES. TWO SOCIAL PRACTICES IN THEIR LEGAL ANTHROPOLOGICAL DIMENSIONS

ABSTRACT

This paper deals with the topics of violence and enmity both in terms of their traditional and cultural characteristics, as well as in light of the transformations undergone between the 16th and 17th centuries following the measures implemented in various European environments to target

above all the alarming phenomenon of banditry, and adopted in consideration of the new-found need for safety and tranquillity. Enmity is typical of all human groups everywhere and at any point in time. And since for long it was often closely related to a distinct dimension of violence, its characteristics and changes reveal the symbolic meanings and values that each society ascribes to conflicts and to the methods of their resolution. In fact, the concept of enmity, deeply intertwined with that of revenge, played an essential role within a society in which a peace-centred order was not only pre-eminent but also constituted as the safeguarding of social hierarchies focused on status, kinship, and honour. In the second half of the 16th century, in the wake of widespread social insecurity and the crisis of political polycentrism that had characterised the mediaeval state, the cultural system of enmity lost its traditional stamp and became, often unawares, a means of extreme violence. This passage is clearly noticeable in the ruthless challenge that the central powers mounted against banditry, enacting a legislation that led to a veritable state of emergency, which among other things entailed an explicit mandate for the use of private violence.

Key words: violence, enmity, penalty of banishment, banditry, honour, revenge, peace

VIOLENZA

*Da un balcone, alla luce fioca di un lume
(Malcesine, 16 settembre 1586)*

Quanto avvenne la notte del 16 settembre 1586 a Malcesine, lungo la riva orientale del lago di Garda ci è trasmesso dal fascicolo istruito nei giorni seguenti nella cancelleria pretoria di Verona su iniziativa del bandito Giuliano Mozzetto, il quale, insieme al fratello Sante e a un gruppo armato di cinque o sei uomini, aveva ucciso il bandito Alvisè Menin. Tramite il padre, nominato suo procuratore, il Mozzetto presentò alcuni testimoni, che ebbero il compito di riconoscere la testa del bandito ucciso, posta sulla pietra del bando nella piazza principale della città¹. Uno di costoro, quasi sicuramente,

¹ La presentazione della testa del bandito sulla pietra del bando, collocata nelle principali città, costituiva il primo passo per formalizzare la richiesta dei benefici previsti dalle leggi e dalla sentenza di bando contro di lui pronunciata. L'uccisore o, come più spesso avveniva, un suo procuratore, presentava dei *capitoli* (punti argomentativi) inerenti l'identificazione del bandito e il luogo e le modalità della sua uccisione. Doveva inoltre produrre dei testimoni non coinvolti nella riscossione del beneficio, i quali attestassero che quanto veniva affermato corrispondeva a verità. Il fascicolo istruito veniva esaminato dalle magistrature competenti, che avrebbero dovuto vagliare la legittimità della procedura, rilasciando eventualmente le taglie previste e soprattutto la concessione di una *voce liberar bandito*, tramite la quale il richiedente poteva liberare se stesso, se bandito; oppure venderla ad altre persone interessate ad utilizzarla. Un *iter* complesso, che diede luogo a diversi imbrogli e sotterfugi, inducendo il Consiglio dei dieci ad intervenire ripetutamente per regolamentare quello che, a tutti gli effetti, era divenuto un vero e proprio mercato delle *voci*. Per un'analisi specifica del fenomeno rinvio a Povoletto, 2018b. Il presente saggio è stato elaborato nell'ambito del progetto «FACING FOREIGNERS Between the Medieval and Early Modern Period in the North Adriatic Towns», finanziato dall'Agenzia per la ricerca di Slovenia (ARRS, n. J6-4603).

aveva partecipato all'agguato perché non nascose di conoscere il Menin, in quanto erano entrambi di Pollo, un villaggio della Valpolicella, posto lungo il corso dell'Adige:

Era mio vicino una balestra, cioè innanzi che egli fosse bandito di molti bandi; e casa sua, sua madre, sua moglie e un fratello mi sono vicini quanto ho detto. E ho troppa cognizione di lui che i suoi vecchi e i miei sono stati anche nemici; e lui parimenti nemico di un mio primo cugino per giocare alle carte.

Il linguaggio dell'inimicizia traspare apertamente dalle parole di questo teste. Ma tra coloro che l'uccisore volle fossero citati in cancelleria, in quanto avevano assistito alla fase finale dell'uccisione del Menin, c'erano alcuni abitanti di Malcesine. Uno di costoro, Battista Bighello, dovette raccontare quanto, con sua grande sorpresa, aveva visto quella notte. La sua casa era infatti posta vicino al luogo dove il bandito era stato ucciso:

Vennero a batter alla mia porta della casa che tengo in Malcesine, vicina al lago, alcuni che non so nemmeno chi fossero, i quali mi dissero che dovessi dargli un lume. E avanti che battessero avevo sentito sparare fuori di casa. Io li risposi che non volevo venire fuori di casa, sebbene anche mi dissero che Giuliano dei Mozzettini aveva trovato un bandito e gli voleva togliere la testa. E li soggiunsi che sarei stato al balcone con il lume per farli servizio. Dove stando, che era anche scuro, sentivo uno a gemere².

Quegli uomini dovettero accontentarsi della sua limitata disponibilità. Il teste proseguì poi narrando quanto aveva potuto scorgere, sporgendosi dal balcone, alla fioca luce del lume:

E stettero ancora un poco e sentii sparare due altre archibugiate. E essendo io al balcone vidi Giuliano, che ho predetto, che toglieva la testa a uno che non so chi fosse, il quale era sopra il porto presso alla mia casa, la quale guarda sopra esso porto. La qual testa vidi mettere in un carnero e dare a Santin, fratello del detto Giuliano [...]. Io dico che non giurerei che fosse vivo quando vidi a togliergli la testa, ma vidi ben uno a cascare in terra e credo che fosse quello a cui Giuliano tolse la testa.³

Il teste aveva probabilmente ricevuto un compenso per recarsi in cancelleria a Verona e testimoniare intorno a quanto aveva visto quella notte. Ma la sua testimonianza, filtrata da una narrazione quasi surreale, esprime bene come la rappresentazione di quanto era avvenuto si manifestasse senza lasciare apparentemente trasparire il sotteso flusso emotivo. Quella scena notturna, descritta da un balcone alla fioca luce di un lume, veniva alcuni giorni dopo da lui rievocata come un episodio del tutto estraneo alla sua esperienza personale. La violenza

2 ASVr, Rettori veneti, busta 13, *presentatio capitis Aloisii de Meninis de Pullo*.

3 ASVr, Rettori veneti, busta 13, *presentatio capitis Aloisii de Meninis de Pullo*.

perpetrata nei confronti del bandito è infatti narrata come fosse un fatto *oggettivo*, privo di ogni qualificazione morale. La vittima, che non ha voce diretta, entra a far parte di una sorta di rito narrato dagli attori principali e dai testimoni che vi hanno assistito. La descrizione della violenta esecuzione sembra spogliarsi di ogni valore aggiunto, che si è soliti ritrovare nel momento in cui l'evento è riproposto nelle sue motivazioni e nelle sue conseguenze.

UN CONCETTO SFUGGENTE

Alcuni degli episodi affrontati in queste pagine descrivono una particolare forma di violenza, esercitata contro banditi e fuorilegge colpiti dall'ostracismo decretato nei loro confronti dalle autorità politiche e, molto spesso, legittimato pure da alcuni settori sociali influenti sul piano economico⁴. Una violenza estrema, le cui rappresentazioni, pur nella loro rituale teatralità, manifestavano, senza apparenti contraddizioni, la crudeltà di uccisioni condotte nei confronti di persone spesso ignare del destino loro riservato. Si trattava di veri e propri omicidi, compiuti con modalità efferate e brutali, ma del tutto legali, in quanto permessi e agevolati dalla straordinaria legislazione che, nonostante l'apparente timbro provvisorio, aprì sul finire del Cinquecento, a un vero e proprio stato di eccezione⁵. Una violenza legale, dunque, ma della cui legittimità, in più di un caso, è lecito dubitare. Anche se approvate e, molto probabilmente, incentivate da forze sociali che premevano sul potere politico del centro dominante per ottenere quella tranquillità e quella sicurezza messe in discussione dall'emergenza del banditismo, è intuibile che queste forme estreme di violenza, esercitate da individui spesso privi di scrupoli, nei confronti di persone che avevano dovuto abbandonare definitivamente il luogo natio, fossero per lo più disapprovate dal comune sentire.

Se si raffrontano queste manifestazioni di violenza con quelle analoghe e assai numerose, perseguite dall'attività giudiziaria dei tribunali dell'epoca, appare evidente che le loro rappresentazioni sono però prive di quelle qualificazioni morali e giuridiche che generalmente connotavano un comportamento ritenuto disdicevole o lesivo dei valori sociali predominanti⁶. E impongono allo storico una riflessione sui significati e sulla natura stessa della violenza.

4 Sono frequenti in questo periodo le richieste di mercanti tedeschi e fiamminghi volte a richiedere un porto d'armi e ad auspicare l'assunzione di provvedimenti straordinari per garantire la sicurezza delle vie di comunicazione che collegavano i mercati del centro Europa con la città lagunare. Ad esempio nel giugno del 1583 è la stessa città di Norimberga a sollecitare l'intervento del Consiglio dei dieci, ASVe, CX, Comuni, filza 153, 10 giugno 1583; ASVe, CX, Comuni, filza 164, 26 novembre 1586: richiesta dei mercanti veneziani Dalla Grotta in cui si attesta il privilegio del porto d'armi ottenuto negli anni precedenti dalla *nazione alemanna*. Di analogo tenore i privilegi ottenuti nello stesso anno dai corrieri e dai viandanti che li accompagnavano nei loro viaggi verso la Savoia e la Spagna: ASVe, CX, Comuni, filza 165, 23 dicembre 1586; ma anche: ASVe, CX, Comuni, filza 194, 3 dicembre 1592.

5 Per la serie di provvedimenti eccezionali adottati a partire dagli ultimi decenni del Cinquecento rinvio a Povoletto, 2014.

6 Cf., ad esempio, la vasta gamma di casi riproposta in Povoletto, 2000.

Che cosa esattamente si intende con il termine violenza? Studi e ricerche compiute soprattutto negli ultimi decenni hanno rivelato che non esiste in realtà un accordo da parte degli studiosi (storici, sociologi, filosofi...) sul significato di una pratica sociale che sembra riferirsi ad una molteplicità di aspetti. L'ambiguità e l'indeterminatezza del termine appaiono tanto più evidenti se solo si riflette all'origine etimologica latina del termine. *Violentia* indica veemenza, impeto, una forza incontrollata. Il termine tende però spesso a sovrapporsi a quello di *violare* cioè di violazione, in quanto l'uso eccessivo della forza fisica è spesso rivolto a ledere norme e diritti ritenuti importanti o essenziali in una determinata società (Bufacchi, 2005)⁷.

Laddove, dunque, il termine violenza è per lo più associato all'uso della forza fisica e si qualifica soprattutto per il suo significato restrittivo, nondimeno esso è molto spesso utilizzato per definire un vasto spettro di comportamenti che violano il corpo o la dignità di una persona. E non è un caso che la bibliografia sul tema sembra essere animata dalle due diverse (e inevitabilmente ambigue) definizioni di violenza: una contraddistinta da un approccio minimalista, che considera essenzialmente la violenza come un atto intenzionale ed eccessivo di forza; l'altra rivolta a considerare ed accogliere le molteplici forme di violazioni rivolte contro individui, collettività o parte di esse⁸.

Il tema è reso ancor più complesso se lo si esamina sul piano storico. Numerosi studi improntati dalle ricerche sociologiche e psicologiche degli ultimi anni hanno affermato una nuova ortodossia: il ventesimo secolo si è contraddistinto per la minore intensità della violenza rispetto al passato e, nonostante tutte le atrocità commesse, nel presente si vive in uno stato di pace. Un'ortodossia assai diffusa e che, come è stato notato dallo storico britannico Stuart Carroll, è caratterizzata da quella che egli ha definito *comfort history*. Una visione di tipo evoluzionistico, che ignora inconsapevolmente la complessità della società medievale e moderna e che è stata profondamente influenzata dalle ricerche che, in maniera diversa, ma assonante, sono state prospettate da Sigmund Freud, Max Weber e Norbert Elias (Carroll, 2017, 23-43).

Una storia che, più di recente, è stata profondamente e diversamente messa in discussione da alcuni studi rivolti a cogliere il contesto politico, economico e sociale entro cui si sviluppano forme di violenza altrimenti inspiegabili con gli strumenti tradizionali di analisi. Un approccio incentrato sul *case study* e su un'analisi storica non inibita dalle tradizionali ripartizioni cronologiche, sembra dunque ricercare una via d'uscita per aggirare, se non superare, le opposte definizioni restrittive (e minimaliste) e inclusive (e perciò estensive) di violenza (De Haan, 2008, 38). Se la prima definizione si sofferma essenzialmente sull'autore della violenza (come atto di forza o di potere), la seconda sembra privilegiare la vittima, il suo punto di

7 Ma come nota l'autore non sempre l'atto di forza fisica significa la violazione nei confronti di qualcosa e di qualcuno. Così come una violazione può realizzarsi senza il ricorso all'uso della forza.

8 Rinvio alle riflessioni di De Haan, 2008, con un'ampia bibliografia sul tema.

vista, ma anche il suo effettivo ruolo nel conflitto. Il contesto rinvia comunque a possibili imparziali spettatori o a terze parti, che hanno assistito alla manifestazione di violenza, ma che sono pure a conoscenza delle dinamiche sociali e emotive che l'hanno generata⁹.

Le diverse e molteplici forme di *descrizione*¹⁰ tramite cui la violenza è sottoposta all'attenzione dello storico, assumono comunque un rilievo non indifferente, soprattutto nel senso che esse stesse sono inevitabilmente il risultato artefatto di una *violenza* insita nella rappresentazione e nella narrazione di un fenomeno così complesso e radicato nella società¹¹. Ma, si potrebbe aggiungere, le rappresentazioni tramite cui la violenza è narrata, sono talvolta in grado di porre in luce le contraddizioni e le apparenti incongruenze di un sistema sociale, soprattutto qualora esse svelino apertamente la loro strumentalità.

Le scene di inusitata violenza nei confronti di persone che, colpite dalla pena del bando, erano state escluse dal contesto sociale di appartenenza e potevano essere impunemente uccise da chiunque ne avesse avuto motivazione o interesse sono, in questa direzione, assai significative¹². Si tratta di descrizioni che, pur nell'ambito di un'ambigua ritualità prevista dalle leggi, esprimono la rappresentazione di una violenza estrema rivolta senza infingimenti nei confronti di banditi e fuorilegge. I testimoni chiamati a rievocarla, anche se non coinvolti direttamente dagli uccisori, entrano a far parte di una narrazione che, molto di rado, è soggetta a dubbi e contestazioni. E assai raramente la vittima ha una voce che la renda attivamente partecipe di un rito violento, svelandone la strumentalità.

Ma è proprio l'esplicita spietatezza e l'assenza di ogni formulazione morale nella rappresentazione dell'uccisione di un fuorilegge a definire indirettamente, e più in generale, la complessità di una pratica sociale come la violenza, difficilmente circoscrivibile in molte delle sue manifestazioni trasmesse allo storico soprattutto tramite la prassi repressiva delle istituzioni giudiziarie e politiche¹³. Le sue rap-

9 Cf. quanto osservato da S. Carroll nella densa introduzione al volume da lui curato: «Understanding the relations between performer, victim and witness will tell us a lot about the political and social environment within which the act occurs» (Carroll, 2007, 10).

10 Nel senso etnografico del termine; cf. quanto osservato a tal proposito da Fabietti, 1999, 299.

11 Per questi problemi rinvio in particolare al volume collettaneo *Violence and the limits of representation*. Come osservano i due curatori: «Cultural representations offer a subjective counterpoint to psychological, sociological or economic analyses, which tend to treat violence as an 'objective' physical force». Sono per lo più le forme di rappresentazione «that naturalise and therefore legitimise certain forms of violence while exposing others to condemnation and critique» (Matthews & Goodman, 2013, 3-5).

12 Per un *case study* significativo in questa prospettiva cf. Povoletto, 2011a.

13 Come è stato notato a proposito dell'*homo sacer* di Giorgio Agamben: «To be excluded from the law is to be denied the rights and privileges the law offers, including the protection it offers against certain forms of violence. The violence to which *homo sacer* is exposed by its exclusion from the legal order is not the normalized violence that is achieved through the systematic articulation of the law, but the arbitrary violence of sovereign decision, which decides when the law does and does not apply. That violence cannot be sanctioned, because it takes place in an anomic space outside the law» (McQuillan, 2015, 128).

presentazioni non nascondono infatti le forti disparità sociali e le reti di inimicizie che la sottendevano, rendendo assai complesso il compito dello storico che intenda svelarne i meccanismi reconditi¹⁴.

INIMICIZIE

*La coda del serpente
(Acqua Fredda, Brescia, contrada dell'Abisso.
Notte tra il 27 e il 28 novembre 1580)*

Il 29 novembre 1580 Giovan Battista Cattaneo si presentò presso la cancelleria pretoria di Brescia per testimoniare intorno a quanto era accaduto due notti prima in quella sperduta località del territorio bresciano¹⁵. Il suo nome, insieme a quello di pochi altri testimoni, era stato fatto dai tre fratelli Camillo, Giovan Battista e Lorenzo Romagnoli, i quali, quello stesso giorno, avevano denunciato l'uccisione del bandito Giovan Maria Buratto detto Mariotto, da loro definito un uomo scellerato e «coda veramente di serpente delle reliquie di Giulio Arrigoni»¹⁶. Il Mariotto, che per un certo periodo aveva vissuto in casa loro in qualità di servitore, si era infatti unito ad alcuni uomini, che nel luglio precedente avevano proditoriamente ucciso il

- 14 Nel corso della notte del 24 agosto 1609 un gruppo di persone attraversò a piedi i circa venti chilometri che separavano il territorio milanese dalla chiesetta di Santa Maria della neve di Adro posta nella giurisdizione bresciana. Postisi in agguato, uccisero due uomini i quali, del tutto ignari, stavano transitando insieme ad altri lungo la strada che affiancava il piccolo santuario. E poi, evitando sul momento di segnalare la loro presenza, fecero ritorno alla località oltre confine da cui erano partiti. Ritrovati i due cadaveri, alcuni viandanti si rivolsero al rappresentante della comunità di Adro, il quale sorse immediatamente denuncia all'ufficio criminale di Brescia. Interrogato dal cancelliere sulle eventuali voci sparse in merito alle cause della loro uccisione, di cui ancora non si conoscevano gli autori, il *console* rispose di non poter dare una spiegazione sicura. C'era infatti chi sosteneva che «i due potrebbero essere stati morti per inimicizia; chi per esser forse banditi; e altri per toglierli il denaro». Nei giorni seguenti uno dei due uomini uccisi venne riconosciuto come il bandito Daniele Galliccioli, mentre gli uccisori non tardarono a rivendicare l'agguato compiuto nei suoi confronti, presentando come testimoni alcuni di coloro che vi avevano partecipato (ASVe, CX, Comuni, filza 273, 10 nov. 1609: fascicolo istruito su iniziativa di Livio Peroni per ottenere la *voce liberar bandito* di seguito all'uccisione di Daniele Galliccioli).
- 15 Il fascicolo istruito a Brescia nel novembre del 1580 venne presentato al Consiglio dei dieci nel settembre del 1583. Con una delle tre voci ottenute essi chiedevano fosse liberato il cittadino di Brescia Scipione Borrelli, bandito dai rettori della città per un grave omicidio commesso in chiesa. A causa evidentemente della gravità del reato il supremo organo veneziano non accolse però la richiesta. In precedenza, come si vedrà, essi avevano però riscosso gli altri benefici previsti dalle leggi. Per la vicenda cf. ASVe, CX, Comuni, filza 154, 26 settembre 1583.
- 16 Il bandito Giulio Arrigoni era stato ucciso alcuni mesi prima, come si evince dalla supplica presentata l'11 dicembre 1580 dai suoi uccisori. Costoro richiedevano una licenza d'armi per sé e «per un uomo presso cadauno di essi» (ASVe, CX, Comuni, reg. 35, cc. 107-198). Tale concessione venne successivamente menzionata come un vero e proprio precedente dai conti veronesi Giusto Giusti, Ludovico Fracastoro, Antonio Angiani, Pier Francesco e Benedetto Verità, colpiti dagli attacchi e devastazioni compiuti da Ottavio Avogadro e Alvise Stagnolo. Essi chiedevano di poter portare le armi in città e nel territorio, insieme a «quattro uomini per cadauno» (ASVe, CX, Comuni, filza 153, 5 maggio 1583).

dottor Lattanzio Romagnoli loro cugino¹⁷. Allegando le numerose sentenze di bando pronunciate contro il bandito ucciso, i tre fratelli avanzavano la richiesta di ottenere i premi e i benefici previsti dalle leggi in materia di banditismo.

L'uccisione era in realtà avvenuta tramite un vero e proprio agguato¹⁸, che rivelava le forti tensioni esistenti nei confronti di coloro che venivano apertamente dichiarati nemici¹⁹. Non si era comunque trattato di una di quelle consuete aggressioni condotte a spese di un ignaro bandito. Come ricordava il Cattaneo, le posizioni si erano, per così dire, invertite:

Io sono stato di compagnia di messer Camillo e messer Giovan Battista e messer Lorenzo fratelli di Romagnoli, con i quali era anche alcune volte Giulio Pelusella, al fienile²⁰ di essi fratelli Romagnoli alla campagna nella contrada della Bissa²¹, territorio di Acquafredda, perché essi fratelli Romagnoli avevano presentito²² che Giovan Maria Buratto detto Mariotto voleva andar in quel luogo per bruciarli il fienile. E finalmente vi andassimo i predetti fratelli e messer Giulio Pelusella e io ieri l'altro di sera circa le ore tre di notte, perché erano stati avvisati che quella notte detto Giovan Maria doveva venire certo a bruciare detto fienile.

-
- 17 Lattanzio Romagnoli, definito cittadino di Brescia, fu ucciso ad Acquafredda «mentre lui fosse andato per raccogliere frutti». Probabilmente su iniziativa dei tre fratelli, il Consiglio dei dieci aveva cassato la sentenza pronunciata dagli stessi rettori con l'autorità ordinaria e aveva delegato loro il caso con la possibilità di bandire da tutti i luoghi dello stato. Inoltre veniva promessa una taglia di mille ducati a chi avesse ucciso, anche in terre aliene, il Buratto e gli altri presunti autori dell'omicidio. La sentenza venne pronunciata il 25 ottobre 1580. Giovan Maria Buratto non è indicato come vero e proprio esecutore materiale dell'omicidio, ma, si aggiungeva, se entro due mesi ne avesse manifestato i mandanti, sarebbe stato assolto ed avrebbe riscosso quei mille ducati di taglia posti sul suo capo. Una clausola che suggerisce come in realtà la dinamica dell'omicidio fosse tutt'altro che chiara; e che, soprattutto, il Buratto fosse un semplice comprimario.
- 18 I tre fratelli, nella richiesta presentata per ottenere i benefici previsti dalle leggi, ricordarono che il bandito era intenzionato a bruciarli il fienile e perciò «più e diverse volte s'erano ridotti a quel luogo credendo che dovesse andargli, aspettandolo molte notti indarno e con moltissimo loro disagio e patimento». E finalmente «in quello andò detto Mariotto per bruciarlo e acceso presso la porta di detto alloggio il fuoco, con paglia e legna, quali erano nell'ara e sotto il portico», fu da loro ucciso sparando «da alcune bombardiere da alcune settimane prima apparecchiate».
- 19 Come appare dalla sentenza pronunciata dai rettori di Brescia con autorità delegata dal Senato, il Buratto, insieme ad altri, nella notte del 27 settembre 1580 aveva compiuto un'incursione in altri due fienili dei fratelli Romagnoli nel territorio di Asola, asportando una certa quantità di cereali, ASV, *Consiglio dei dieci, Comuni*, filza 144, 31 marzo 1581: con una delle tre voci *liberar bandito* ottenute i tre fratelli chiedevano di liberare Giacomo Zacco, relegato dai rettori di Padova a Rettimo nell'isola di Candia per anni 10. Per un'altra voce da loro richiesta (cf. ASVe, CX, Comuni, reg. 35, c. 209, 6 luglio 1581). È probabile che anche in contrada dell'Abisso, il Mariotto e i suoi compagni intendessero in realtà appropriarsi di cereali a spese dei Romagnoli, che ritenevano responsabili del loro bando.
- 20 Il termine fienile per lo più poteva talvolta indicare una costruzione assai simile a quella che oggi si definirebbe casa colonica. Giulio Pelusella era cognato dei tre fratelli.
- 21 Tutte le altre testimonianze parlano in realtà di contrada dell'Abisso.
- 22 Un termine spesso utilizzato nei fascicoli istruiti per richiedere le voci *liberar bandito* e che sta ad indicare come le notizie in possesso degli uccisori dei banditi fossero state ottenute tramite spie o informatori di cui non si intendeva svelare l'identità.

La difesa contro gli aggressori era stata comunque predisposta già da tempo:

E così il signor Lorenzo e io andammo di sopra nel solaio e ci appostammo a far la spia a due balestriere che sono state fatte a questo effetto,²³ e gli altri sono restati dabbasso in una camera²⁴.

L'attesa durò qualche ora:

E stati così ad aspettare fino alle otto ore di notte sentimmo, il signor Lorenzo e io, bisigare²⁵ nel pagliaio e poi gente che camminava per il cortile. E così essendo stata portata della paglia negli usci della casa del fienile e della camera che è lì appresso; e essendo stato acceso il fuoco per bruciar il fienile, il signor Lorenzo, che era appostato alla balestrieria, la quale guarda quei due usci, vide che quello che aveva acceso il fuoco era detto Giovan Maria Mariotto, per quanto disse poi; al quale lui sparò una archibugiata e sapendo certo di averlo colto, cominciò a gridare 'fuori, fuori'. E così quelli che erano dabbasso saltarono fuori e il signor Lorenzo e io saltassimo fuori e seguimmo i nostri che erano già corsi fuori di casa e dal cortile e sparavano delle archibugiate.

Il bandito ferito non ebbe scampo e dopo aver tentato la fuga correndo dietro al fienile venne finito in un fosso prima che potesse dileguarsi nella notte.²⁶ Saliti a cavallo, Lorenzo Romagnoli e Giovan Battista Cattaneo, percorsero velocemente il miglio che separava la loro contrada dal centro di Acquafredda, dove ritrovarono due testimoni disponibili a seguirli:

23 Sorta di feritoia ricavata da buchi nelle muraglie (Vocabolario, 1612, 107). Come attestato dagli stessi fratelli Romagnoli le feritoie erano state approntate tempo prima, in previsione del temuto attacco. Un caso simile si ebbe nel 1607 a Biadene nel territorio trevisano (ASVe, CX, Consiglio dei dieci, Comuni, filza 261, 24 luglio 1607: Richiesta di Marcantonio Fioravanti, cittadino di Treviso, per ottenere una voce con la quale liberare il nipote Pietro Benaglia). Il Fioravanti nella notte del 21 maggio 1607 aveva atteso un attacco da parte dei suoi nemici giurati, i fratelli Della Grimana, e, attraverso una balestrieria appositamente preparata, uccise un componente della banda.

24 Nel corso del suo interrogatorio il Cattaneo aggiunse che «il fienile è serrato d'un muro che non si può togliere fieno che non va per casa e non ha altro che quella finestra dove eravamo appostati il signor Lorenzo e io. E non si poteva dare il fuoco a esso fienile se non con il bruciare prima le porte, come aveva principiato esso Mariotto, che già aveva cominciato a bruciare una di dette porte con la paglia e la legna con le quali era stato acceso il fuoco».

25 Probabilmente sta per rovistare.

26 Il teste aggiunse che altri due compagni del bandito ucciso erano riusciti a fuggire, anche se, come gli riferirono, i fratelli Romagnoli erano convinti di averne ferito uno. Egli non conosceva l'uomo ucciso, «ma essi fratelli Romagnoli, come lo ritrovarono e l'ebbero visto, dissero che era Giovan Maria Buratto detto il Mariotto, loro nemico». Nella loro richiesta per ottenere la voce i tre fratelli affermarono «Mariotto veramente, essendo corso verso monte per un campo contiguo a detto fienile, fu seguitato e atterrato e subito tagliatagli la testa».

E come fummo ritornati al fienile, andammo al fosso dove era detto morto, il quale fu tirato su con un roncone²⁷ e fu mostrato ai predetti due che conducemmo da Acqafredda, i quali, avendolo veduto, dissero che era Giovan Maria Buratto predetto. E così il signor Lorenzo gli taglio via il capo e fu portato qua in Brescia ed è quella che ho veduto ieri e vedo adesso qui nella cancelleria²⁸.

I tre fratelli Romagnoli, per giustificare l'uccisione di Giovan Maria Buratto, affermarono che le sue incursioni notturne erano dirette a danneggiare e incendiare le loro proprietà. In realtà le azioni del bandito sembravano essere volte a sottrarre parte del loro raccolto, quasi a rivendicare una sorta di compensazione nei confronti di coloro che erano stati la causa prima del grave bando che l'aveva colpito²⁹. Di certo egli era un personaggio minore, coinvolto in un conflitto che originava da profonde inimicizie che avevano opposto alcune famiglie altolocate del Bresciano e di oltre confine. Inevitabilmente la sua uccisione era dunque destinata ad acuire le tensioni, se non a causare delle pericolose ripercussioni. Agli inizi di aprile del 1581 i tre fratelli Romagnoli e il loro cognato presentarono una supplica ai Capi del Consiglio dei dieci, chiedendo fosse loro rilasciata «per difesa» un porto d'armi, esteso pure a loro quattro uomini di scorta³⁰. Aggiungevano di non conoscere i mandanti dell'uccisione del cugino, ma temevano comunque che quanto accaduto quella notte del novembre precedente potesse costituire una costante minaccia per le loro vite. La morte del Buratto, infatti, aveva

piuttosto irritato che altrimenti l'animo di persone estranee e potentissime che lo hanno sempre spinto ai nostri danni e alle rovine. E essendo rimasti quattro fratelli di lui, uomini audacissimi e sanguinari, ci vediamo costituiti in evidentissimo pericolo della vita.

E, quasi a rivelare da dove proveniva il reale pericolo, continuavano:

Il quale più tanto si fa maggiore quanto i nostri luoghi e le possessioni nostre, essendo poste sopra i confini di questo illustrissimo dominio e contigue con le possessioni dei signori di Castel Goffredo e Castiglione ci sono restate senza lavoratori, essendoci loro stati licenziati con minacce e terrore³¹.

In tale vicenda le dinamiche delle inimicizie rivelavano tutta la loro complessità e strumentalità, dettate in particolar modo dall'area di confine in cui si erano svolte. Il bandito ucciso veniva indicato dai suoi uccisori come *nemico*. In realtà la sua inferiore condizione sociale suggerisce come la rete di inimicizie dei fratelli

27 «Strumento di ferro fatto a guisa di falce» (Vocabolario, 1612, 326).

28 ASVe, CX, Comuni, filza 154, 26 settembre 1583.

29 Non si deve dimenticare che inizialmente il processo si era svolto con l'autorità ordinaria del rettore veneziano e non era dunque considerato particolarmente significativo. Con l'autorità delegata ai rettori di Brescia e la facoltà di procedere con il rito inquisitorio del Consiglio dei dieci l'esito processuale divenne inevitabilmente assai più severo.

30 ASVe, CX, Comuni, reg. 35, c. 166, 7 aprile 1581.

31 ASVe, CX, Comuni, reg. 35, 7 aprile 1581.

Romagnoli fosse molto più estesa e articolata, di quanto essi non fossero disponibili a rivelare esplicitamente. E in quella rete Giovan Maria Buratto, molto probabilmente, svolgeva un ruolo del tutto secondario.

NEL CUORE DELLA DIMENSIONE ANTROPOLOGICO-GIURIDICA DELLE INIMICIZIE

Le inimicizie tra parentele, fazioni e gruppi contrapposti interloquivano dunque con il banditismo e, si può aggiungere, che nei decenni di fine Cinquecento i due fenomeni fossero intensamente intrecciati e traessero le loro manifestazioni più virulente di seguito all'emanazione di quella legislazione che, quantomeno nelle sue formulazioni apparenti, aveva inteso porre un freno alla diffusa violenza sociale. A questo proposito è stato notato, forse a ragione, come il banditismo contribuì ad una più netta demarcazione dello spazio territoriale degli stati. I confini assunsero infatti forme più concrete di delimitazione tramite la lotta senza quartiere rivolta contro fuoriusciti e banditi che si muovevano agevolmente in zone contraddistinte da una certa ambiguità giurisdizionale (Neocleous, 2003).

Le dimensioni stesse della violenza, sia nelle sue rappresentazioni, che nella concreta prassi delle sue manifestazioni, finirono per assumere connotazioni notevolmente diverse: inizialmente espressione di contesti sociali e culturali giurisdizionalmente frammentati, la violenza divenne caratteristica di un spazio territoriale più ampio, in cui i poteri centrali dialogarono con forze economiche in grado di interagire nella lotta contro il banditismo e le tradizionali gerarchie sociali che si opponevano ad ogni forma di ingerenza (Thomson, 1994, 4)³².

Il termine inimicizia, come si vedrà, è utilizzato nelle fonti cinquecentesche non solo per definire un potenziale conflitto tra gruppi contrapposti, ma pure per contrassegnare un vero e proprio stato di belligeranza, incline alla ritorsione e alla vendetta. In realtà le inimicizie sono una caratteristica di tutti i gruppi umani, in ogni luogo e in ogni tempo. E poiché, almeno per un lungo periodo, furono molto spesso in stretta relazione con la violenza, le loro caratteristiche e i loro mutamenti sono rivelatori di come ciascuna società assegni determinati simboli e valori ai conflitti che insorgono e alle modalità della loro risoluzione. Gli storici hanno cominciato a prestare attenzione al fenomeno a partire dalla seconda metà del Novecento, quando

32 La catalizzazione del banditismo nelle aree di confine fu innanzitutto il risultato inevitabile della messa in discussione della tradizionale pena del bando. Ma per poter far rispettare la diversa concezione di ordine e di sicurezza le autorità centrali non esitarono ad utilizzare le dinamiche e le ambiguità che animavano lo stesso banditismo e puntando su figure che si potrebbero definire interscambiabili tra il ruolo di banditi o di cacciatori di taglie, più o meno apertamente legittimati ad operare sul territorio. Le nuove realtà statuali emergenti, come ha notato lo storico statunitense Thomas Gallant, furono costrette ad utilizzare queste forze irregolari come *guardiani* delle frontiere e, molto spesso, risultava difficile distinguerle dagli stessi banditi che operavano ai confini o si addentravano nei territori per compiere rapine o per portare a compimento la loro vendetta. L'azione repressiva mise comunque in rilievo il ruolo dei poteri centrali nell'utilizzo legale della violenza e nella ridefinizione politica degli stessi confini, cf. Gallant, 1999, 47-51.

le ricerche antropologiche condotte sulle società tradizionali hanno posto in rilievo l'importanza della faida come sistema culturale portante che regolamentava quasi ogni aspetto della vita sociale (Netterstrøm & Poulsen, 2007, 9-12).

L'inimicizia può essere definita come uno stato di ostilità tra gruppi, parentele e fazioni antagonisti, provvisto di una dimensione giuridica consuetudinaria, che poteva prevedere sia il ricorso alla vendetta, che a quello della pace. Ma la sua dimensione consuetudinaria è restia a svelare le motivazioni profonde che stavano alla base di quello che certamente è definibile come un conflitto aperto tra gruppi contrapposti e potenzialmente inclini al ricorso alla violenza³³. Si può certamente affermare che l'assetto costituzionale medievale e della prima età moderna, caratterizzato dal policentrismo e dal concetto di piccola patria, fosse un fattore non indifferente nel caratterizzare la pronunciata dimensione politica dell'inimicizia. Così come è del tutto plausibile che le contrapposizioni insorgessero per una molteplicità di cause: concorrenza nella gestione della proprietà e delle risorse economiche; rivalità tra alleanze familiari antagoniste; l'ambizione a primeggiare, soprattutto laddove lo status dei soggetti coinvolti non fosse chiaramente definito³⁴. Tutti elementi che per lo più incontravano una pronunciata rappresentazione nell'idioma dell'onore, volto soprattutto a contrassegnare il ruolo e la posizione sociale dei soggetti coinvolti nel conflitto³⁵. Di certo il concetto di inimicizia è sotteso ad istituti che come il matrimonio e la dote contraddistinguevano non solo le alleanze tra parentele e fazioni, ma pure la risoluzione di un cruento conflitto che poteva aver dato luogo ad una serie di omicidi. E, a ben vedere, le stesse regolamentazioni del sacramento del matrimonio, dapprima nel XIII secolo e poi con il Concilio di Trento non potevano ignorare le complesse trasformazioni che avevano investito il mondo delle parentele e delle inimicizie. Così come per l'istituto del rapimento, che indicava l'emergere di tensioni tra le opposte ma ineliminabili gerarchie dell'onore e della ricchezza³⁶.

Strettamente connesso all'inimicizia era il concetto culturale di *amicizia*, che sino alla tarda età moderna contrassegnava relazioni ineguali di patronato, ma comunque provviste del timbro della reciprocità. Difficilmente una relazione di inimicizia tra parentele poteva svolgersi nei livelli inferiori della società, senza l'approvazione o il tacito consenso delle relazioni amicali rispettivamente

33 Sul ruolo predominante delle consuetudini e sulla loro incidenza nel diritto scritto cf. Berman, 1983, 397.

34 Cf. gli esempi più sotto riportati.

35 »Virtue, honour and 'honours', in the sense of titles and lands, were three pillars on which old regimes rested [...] Anthropologists working on Mediterranean peasant societies at the present day have tended to see status as a function of 'political' considerations (in the broad sense). It is not that wealth is not important to social stratification: it is very clearly is. But money needs to be channeled into socially acceptable ways. The wealthy must, as it were, 'purchase' consideration by the prominent public role which they adopt, involving the 'protection' of the less fortunate» (Casey, 1989, 19-20).

36 Cf. per questi aspetti le penetranti osservazioni di J. Casey nel capitolo del suo libro dedicato a *The nature of passion* (Casey, 1989, 86-115).

intrattenute con i gruppi posti al vertice della scala sociale³⁷. Un fenomeno che è stato approfondito, ad esempio, per l'Alto-Medioevo in cui la nozione di *famiglia* in tutte le sue interconnessioni amicali era in stretta dipendenza con le relazioni verticali sul piano politico e sociale³⁸.

Come è stato notato diversi anni orsono dallo storico britannico John Bossy: «Three powerful images have governed the resolution of disputes in the West since the disintegration of Roman authority: the image of feud; the image of charity; and the image of law (or the state)». L'inimicizia contraddistingueva inevitabilmente i nemici dagli amici e comportava l'obbligo della ritorsione per l'offesa ricevuta. Una presenza silenziosa, che operava dietro al ricorso alla legge o all'esigenza di stabilire la pace. Un'esigenza che veniva sentita anche come obbligo per porre fine al conflitto e per ristabilire la tranquillità sociale (Bossy, 1983, 287-293)³⁹.

Ampiamente diffuse nell'alto medioevo, l'inimicizia e la vendetta incontravano spesso un'inevitabile risoluzione con atti di pace, che si stabilivano nell'ambito della comunità, all'insegna di procedure e riti consuetudinari⁴⁰. Progressivamente la Chiesa giocò un ruolo decisivo nella regolamentazione dei conflitti e del perseguimento della vendetta, soprattutto tramite il sacramento della penitenza, istituito con il quarto Concilio Laterano nel 1215. Ma lo stesso concetto di pace

37 Come è stato osservato per la Francia, «Through the seventeenth century, writers commonly used the term «friend» to refer to protectors and patrons, this was friendship not as intimacy but as a means of organizing political and social life» (Dewald, 1993, 106). Si tratta di un aspetto decisivo della società di antico regime, che negli ultimi anni è stato affrontato in numerose ricerche. Ad esempio Tadmor, 2004; Gowing, Hunter & Rubin, 2005; in particolare il saggio di N. Tadmor, che esamina il rapporto tra relazioni di vicinato e di amicizia nell'Inghilterra della prima età moderna (Tadmor, 2004, 150-176); una sintesi di carattere generale in Österberg, 2010. L'autrice osserva giustamente: «The dividing line with what perhaps ought to be termed patron-client relationships was often indistinct. Patron-client relationships are meant to incline towards the informal, personal, and reciprocal, and, with a bit of luck, equal besides» (Österberg, 2010, 190-192). È molto probabile che quel connubio tra le dinamiche delle inimicizie e le relazioni di amicizia, che per secoli aveva caratterizzato il policentrismo della società medievale e della prima età moderna, di fronte all'impatto delle trasformazioni economiche e sociali cinquecentesche, smarrisse la tradizionale fisionomia contraddistinta dal legame indissolubile tra strutture parentali e autonomia politica. È dovesse, nella successiva fase sei-settecentesca ridefinirsi alla luce di nuovi rapporti di protezione e di una diversa declinazione della violenza. Un processo che nel caso veneziano assunse un'intensità e un rilievo particolari considerata la struttura repubblicana dello stato. Su questo tema cf. Muir, 1999, 395; Povoło, 1997, 186-190, 297-299.

38 Assai efficace, sul tema dell'amicizia nell'Alto Medioevo, l'analisi di Althoff, 2004.

39 In quel volume è di grande importanza il saggio di Castan (2003, 219-260), che affrontava l'intensa diffusione della pace nel secolo XVIII accostandola all'indubbia affermazione di forme di giustizia che incidevano sensibilmente sulle inimicizie. La sottesa divergenza di prospettiva e di valutazione tra quanto sostenuto dal *Postscript* del curatore del volume e le valutazioni della Castan non sono state adeguatamente riprese nei successivi studi sul tema della pace e degli arbitrati. Cf. a questo proposito Carroll, 2016, 101-142; S. Cummins & Kounine, 2016.; Broggio, 2021.

40 Le strette connessioni tra faida, parentele e riti giudiziari nell'Alto Medioevo sono state ben evidenziate per l'Inghilterra e l'Irlanda da Thornton (2009, 100), ma la storiografia si è ampiamente soffermata sul tema: Davies & Fouracre, 1986. La bibliografia sulla faida dei secoli dell'Alto Medioevo è assai ampia: Smail & Gibson, 2009; Throop & Hyams, 2010; B. Tuten, White & Billado, 2010.

finì per assumere un significato che non poteva prescindere dai nuovi contesti politici sovrani che si affermarono a partire dai secoli dodicesimo e tredicesimo. Con l'avvento delle grandi città comunali nell'Italia Centro-Settentrionale e l'affermarsi di entità statuali in tutta Europa il tema della pace si pose come rilevante anche per i poteri secolari, che dovevano assicurare la tranquillità delle città e dei territori (Petkov, 2003, 130).

Come è stato osservato, fu un cambiamento rilevante, che progressivamente segnò un passaggio dalla sfera del privato a quella del pubblico. Il tema della pace, che nell'Alto Medioevo era garantito dall'aura di rispetto che investiva il gruppo parentale, nel corso del Basso Medioevo divenne compito e prerogativa della Chiesa e degli spazi sacri da essa garantiti. Per essere infine esteso all'intera comunità rappresentata dal potere sovrano (Lupoi, 2006, 380).

Il diritto d'asilo offerto dai luoghi sacri come uno strumento per contenere la violenza e per creare le condizioni all'instaurarsi di una tregua cominciò ad essere seriamente messo in discussione (cf. Schuster, 2003; Shoemaker, 2011).

L'affermazione del diritto romano giustiniano (diritto comune) a partire dal XII secolo, interpretato da ceti di giuristi dotati di un sapere colto ed elaborato, condusse progressivamente all'integrazione delle pratiche consuetudinarie in riti giudiziari che venivano espletati nell'ambito delle numerose corti diffuse in tutta Europa. In tal modo è possibile cogliere la diffusione e l'intensità delle inimicizie soprattutto laddove, come nelle grandi città dell'Italia centro-settentrionale il tema della sicurezza interna si coniugò con l'esigenza di contenere in una qualche misura la diffusa violenza tra parentele e gruppi antagonisti⁴¹.

Le nuove forme di giustizia si caratterizzarono sia per l'adozione di procedure scritte ed affidate a veri e propri professionisti del diritto, ma anche per la loro estrema duttilità ad accogliere al loro interno le pratiche consuetudinarie ancora vigenti. Come è stato acutamente osservato:

In such societies, informal mediation, arbitration and self help through retaliation are less prominent than in the societies which lack such institutions. But these methods of dispute settlement do not disappear. They may survive as alternatives to the regular court process, or they may be incorporated into that process and allowed after a court decision to that effect (Stein, 1984, 13)⁴².

41 Cf. Milani, 2009, 109-140. Nel corso del Trecento si affermò la prassi di bandire anche oltre la città e il territorio cui apparteneva la persona colpita dal bando: una misura che intendeva probabilmente allentare le tensioni conflittuali interne, ma che sarebbe comunque rimasta una costante anche nei periodi successivi. Su tale aspetto cf. Heers, 1997, 107-113.

42 Sul testo di Stein cf. le osservazioni di Kuehn, 2009, 335-336. Per una ricerca condotta prestando estrema attenzione a tali aspetti cf. Smail (2003), nel quale l'utilizzo culturale e strumentale delle fazioni rispetto alle corti giudiziarie è analizzato con sensibilità giuridica e antropologica. La storiografia non ha comunque prestato attenzione ai riti processuali tramite cui le inimicizie risolvevano gli aspetti più cruenti del conflitto.

L'amministrazione della giustizia che si affermò a partire dal basso medioevo enfatizzò il ruolo del giudice, ma il suo timbro era prevalentemente risarcitorio, salvo laddove si dovevano salvaguardare i valori e la sicurezza della città. In tal caso il processo era improntato a una maggiore severità. Ma nel complesso esso era caratterizzato da riti procedurali che favorivano l'inserimento delle parti e poteva spesso essere interrotto da atti di pace. Un aspetto che veniva evidentemente declinato alla luce dei singoli contesti politici e sociali e alla loro rilevanza nell'ambito degli stati territoriali di cui facevano parte (Vallerani, 2005, 197–199; Blanshei, 2010)⁴³. Un sistema che nel suo complesso sembrerebbe prestarsi poco a qualsiasi tentativo di schematizzazione e di sintesi, se non si considerassero gli aspetti giuridici e culturali che lo animavano nel suo insieme, conferendogli una sottile logica interna (Hespanha, 2003, 25–27).

La dimensione culturale e giuridica della giustizia, filtrata dall'attività giurisprudenziale dei giuristi di diritto comune, rifletteva infatti, nel suo profondo, la struttura di una società fortemente innervata dalle parentele e dalla loro capacità di rappresentarsi sul piano dell'onore e dello status. Se quest'ultimo definiva la fisionomia e la posizione sociale della parentela, l'idioma dell'onore ne rappresentava le aspirazioni e le tensioni. Le pratiche di giustizia riflettono infatti, pur tramite istituti giuridici elaborati dai giuristi di diritto comune, conflitti e contrapposizioni che sono animati dal complesso linguaggio delle inimicizie e dell'onore (per un *case study* cf. Povo, 2011b). Anche là dove non è apparentemente visibile, l'onore si configura come un filo invisibile che anima i conflitti e, soprattutto, costruisce la conformazione sociale delle parentele e delle loro contrapposizioni. Le due dimensioni della violenza e dell'onore erano strettamente interconnesse, anche perché esisteva un'intima relazione tra la persona fisica e l'onore: ed ogni offesa rivolta all'onore di una persona doveva essere necessariamente ripagata con la violenza fisica (Pitt-Rivers, 1977, 4–6).

Il timbro decisamente risarcitorio e incline alla mediazione della giustizia medievale e della prima età moderna è una caratteristica che si può cogliere in tutti i conflitti sociali: da quelli informali, non trasmessi dalle istituzioni giudiziarie, ma pure contraddistinti da una loro ritualità, a quelli più propriamente definibili come *pubblici*, in cui, cioè, le parti rinunciano, anche se spesso provvisoriamente, alla composizione comunitaria per adire le corti cittadine, signorili o ecclesiastiche. Un timbro caratterizzato essenzialmente dalla mediazione, in cui è percettibile chiaramente la dimensione della parentela e dell'onore, così come la volontà di imporre una pausa se non un'interruzione ai rapporti di inimicizia.

Se solo si esaminano le pratiche giudiziarie filtrate dalle corti secolari ed ecclesiastiche si può cogliere come i loro riti processuali e le loro pronunce abbiano una finalità punitiva assai debole ed anche laddove sembrano estrinsecarsi in punizioni

43 Forme di giustizia, dunque, assai difficilmente definibili nel loro insieme come *egemoniche* od espressione di una *state law*. Cf. per queste definizioni Lenman & Parker, 1980, 22–24; Sbriccoli, 2009, 3–44. Sulla distinzione tra le diverse forme di giustizia espresse da questi studiosi ho più volte espresso le mie riserve. Cf., da ultimo, Povo, 2020, 371–386.

esemplari, il loro significato simbolico è in realtà declinato in funzione di esigenze tipicamente comunitarie, volte a garantire l'ordine della pace. L'incidenza delle pene pecuniarie, anche per reati di sangue (ad esempio l'omicidio) suggerisce come il confine tra la dimensione civile e quella penale delle controversie fosse assai labile. Una procedura contraddistinta dal contraddittorio tra le parti, che aveva essenzialmente il fine di ristabilire gli equilibri infranti dal conflitto e mirava, tramite soprattutto la pena pecuniaria e quella del bando, ad agevolare il ristabilimento della pace tra i lignaggi contrapposti.

Gli stessi riti processuali erano caratterizzati dalla presenza di formalità il cui obiettivo essenziale era di ripristinare l'ordine della pace. La cosiddetta *piezaria* (una sorta di cauzione o fideiussione) consentiva all'imputato di difendersi a piede libero, mentre la *difesa per patrem*, permetteva che il padre dell'imputato o il membro più autorevole del lignaggio potesse assumere su di sé la responsabilità dell'omicidio, agevolando la ricomposizione con il gruppo avversario. I giuristi di diritto comune avevano inoltre elaborato sofisticate distinzioni sulle modalità tramite cui i reati erano stati commessi, in modo di impedire alle inimicizie esistenti tra le parentele di protrarre il ricorso alla violenza. E così un imputato poteva, tramite un salvacondotto, richiedere di difendersi dalla premeditazione (*omicidio pensato*) e, una volta ottenuta l'assoluzione, a sua discrezione, ripresentarsi per difendersi dal *puro* (e cioè dall'omicidio colposo) (cf. Povoło, 2015). In tal modo le manifestazioni più cruente dell'inimicizia, nella quale i fatti di per sé (ad esempio la sottrazione della vita di un membro della parentela) erano ritenuti più rilevanti delle circostanze tramite cui erano stati commessi, venivano ad attenuarsi nelle corti giudiziarie tramite la mediazione dei giuristi⁴⁴.

Nel corso del Medioevo e della prima età moderna, in particolare nelle grandi città della pianura veneta e lombarda, si erano delineate forme di giustizia dal timbro più spiccatamente punitivo, come del resto viene attestato dall'affermazione di una procedura (*inquisitio*) volta a far prevalere l'intervento della corte e dei giudici rispetto all'autonoma iniziativa delle parti: una manifestazione esplicita del predominio politico delle città e dei loro ceti dirigenti nei confronti dei rispettivi contadi e, più in generale, dei ceti privi di una quota d'onore che poteva corrispondere ad uno status sociale privilegiato (Weisser, 1989, 197–199). In realtà, si trattava di una procedura che per lo più non modificava i riti che successivamente caratterizzavano il processo, la cui impronta rimaneva sostanzialmente aperta al contraddittorio e ad un ruolo rilevante delle parti in conflitto. Le pene inflitte, ancora per buona parte del Cinquecento, saranno inoltre sostanzialmente caratterizzate da un'impronta risarcitoria. La diffusione della pena pecuniaria e di quella del bando si accompagnano ai frequenti atti di pace, che mirano ad interrompere le ritualità processuali già avviate o a spingere la corte ad assumere una decisione estremamente mite. La rarità delle esecuzioni capitali, inflitte nei casi che ledono profondamente i valori predominanti, si accosta a pene che hanno essenzialmente l'obiettivo di contrassegnare fisicamente

44 Per tutti questi aspetti rinvio a Povoło, 2013, 519–520.

(ad esempio il taglio delle orecchie o del naso per i furti), di fronte a tutti, le persone che sono ritenute nocive alla comunità (Povolo, 2004, 75-76). In definitiva, l'amministrazione della giustizia si compenetrava intensamente con pratiche sociali che s'innervavano nella struttura parentale della società e nella sua innata predisposizione alle inimicizie e alla violenza (Dinges, 2004, 165-169).

Queste forme di giustizia, inclini alla composizione e al mantenimento di un ordine incentrato sulla pace, sarebbero scomparse assai lentamente, ma già nel corso del Cinquecento è possibile individuare l'affermazione di una giustizia punitiva decisamente nuova, che si sarebbe rapidamente caratterizzata per i suoi obiettivi, volti ad assicurare un nuovo concetto di *ordine* che non si identificava più nel mantenimento dei valori e degli equilibri politici della città. Il sistema culturale collegato alla pace e all'onore si sarebbe così raffrontato con un concetto di *ordine pubblico* teso essenzialmente a garantire la tranquillità e la sicurezza di territori che geograficamente e politicamente cominciavano ad essere percepiti in maniera assai più estensiva rispetto alle antiche suddivisioni territoriali (Povolo, 2007)⁴⁵.

Cause profonde di origine economica e sociale furono all'origine di questa grande trasformazione che, pur non incidendo formalmente sulla struttura politica e ideologica della società cetuale, la costrinsero ad accogliere nel suo ambito un concetto di *ordine pubblico* i cui obiettivi erano, soprattutto, il controllo dell'intensa mobilità geografica e l'esigenza di assicurare gli scambi economici⁴⁶. Così come di garantire una maggiore fluidità sociale e politica nell'ambito di una gerarchia di valori ancora declinati in base all'idioma dell'onore, dell'amicizia e della parentela (Aymard, 1987, 360-365). E tale trasformazione non fu di certo indolore, soprattutto per quei ceti privilegiati che, come l'antica nobiltà di sangue, si identificava con i tradizionali assetti politici e con un ordine della pace che aveva da sempre caratterizzato l'amministrazione della giustizia civile e penale e la sottostante permanenza di inimicizie ancora intensamente attratte dal richiamo della parentela e dall'onore (Farr, 2007)⁴⁷.

Nel corso del Cinquecento è avvertibile ovunque un'esigenza di controllo sociale e di contenimento della violenza che si esprime innanzitutto sia con l'istituzione di nuovi tribunali secolari ed ecclesiastici, che con la diffusione di riti processuali dal carattere decisamente inquisitorio, volti a contenere, se non ad impedire, il ruolo attivo delle parti e la loro possibilità di incidere sugli esiti del processo (Langbein, 1974). A Venezia il Consiglio dei

45 Il nuovo clima non risparmiò nemmeno la tradizionale immunità garantita dai luoghi sacri persino ai banditi, cf. Povolo, 2021, 503-530.

46 Uno sguardo d'insieme per l'Italia cf. Black, 2001, 188-197; Povolo, 1997, 171-174.

47 È pienamente condivisibile quanto affermato dallo studioso statunitense in un passo che coglie efficacemente le interrelazioni tra l'idioma dell'onore e le logiche sottese alle inimicizie: «Honor became society's measure of social standing in the increasingly visible hierarchy, and it enforced standards of accepted conduct and measured an individual's actions and worth against a norm recognized by peers, superiors, and inferiors. Duty and obligation, revenge and redress against insult and humiliation, even vindication by violence, were all subsumed in an understanding of honor which relied on the notion that the social hierarchy was established by God and was mediated through signs and symbols by which the hierarchy could be read». Clearly, then, if on one side of the coin of honor was status and hierarchy, on the other was discipline and subordination» (Farr, 2007, 127).

dieci, supremo organo politico-giudiziario, a partire soprattutto dagli anni '80 del Cinquecento, estese la sua autorità nei confronti dei tribunali delle grandi città della pianura veneta e lombarda. Con un'attività di delega, che si intensificò vieppiù nel corso dei primi decenni del Seicento, il massimo organo giudiziario veneziano entrò decisamente nella gestione dei conflitti, da sempre appannaggio dei tribunali locali, che si avvalevano della normativa locale e di procedure atte a favorire in primo luogo il ristabilimento della pace.

Tutti i casi, ritenuti particolarmente gravi sul piano dell'ordine pubblico o comunque insigniti di rilevanza politica, vennero delegati ai rettori delle più grandi città dello stato di Terraferma o ai rappresentanti politicamente più significativi dello *stato da mar*. Insigniti di amplissimi poteri, costoro avrebbero potuto procedere applicando la recente normativa emanata da Venezia ed avvalendosi del rito inquisitorio del Consiglio dei dieci: una procedura segreta e priva delle consuete garanzie procedurali. Gli imputati non avrebbero avuto il diritto di essere assistiti da un avvocato e le loro difese si sarebbero svolte senza conoscere i nomi dei testimoni chiamati a deporre in processo. I processi erano affidati al cancelliere del podestà, con l'esclusione dei notai locali e di ogni altra forma di privilegio giudiziario goduto dalla città⁴⁸.

Tale inserimento, insieme ai provvedimenti assunti in tema di banditismo, ebbero un'efficacia straordinaria, anche perché incisero traumaticamente nelle dinamiche che animavano le inimicizie e il ruolo di contenimento della violenza che la pena del bando aveva tradizionalmente svolto per secoli.

PLENILUNIO

(Grumolo di Roncà, Verona, 11 novembre 1584)

Quella notte di San Martino del 1584 la luce della luna illuminava quasi a giorno il paesaggio circostante l'isolata località Boschetti di Grumolo, allora facente parte del comune di Roncà⁴⁹. I tre uomini che raccontarono di aver assistito all'uccisione del bandito Giacomo Rossato avevano quasi sicuramente partecipato all'agguato. Ma la testimonianza da loro resa alcuni giorni dopo presso la cancelleria pretoria di Verona si limitò a render conto di alcuni particolari, che dovevano essenzialmente confermare quanto sostenuto dai due uccisori, Tommaso Camera e il nipote Agostino Aldighieri. Essi, infatti, non seppero o non vollero render conto di come il Rossato si ritrovasse in quel luogo e a quell'ora, insieme ai due che l'avevano ucciso, anche se avevano comunque non solo assistito alla sua uccisione, ma erano pure in grado di riferire le sue ultime parole. E in ogni caso tutti e tre avevano riconosciuto le sue fattezze nella testa depositata presso la pietra del bando della città. Nonostante qualche domanda insinuante posta dal cancelliere pretorio ai testimoni, il resoconto concordato con i due uccisori venne infine accolto. Battista Pasquin servitore di Tommaso Camera, la

48 Un esempio significativo è il processo condotto contro Paolo Orgiano e altri membri dell'aristocrazia vicentina nel primo decennio del Seicento. Gli atti processuali sono stati integralmente pubblicati cf. Povoletto, 2003.

49 Oggi appartenente al comune di Montebelluna di Montebelluna.

cui casa era posta proprio in quel luogo isolato, aggiungeva qualche particolare, che lasciava intuire come si fosse trattato di un vero e proprio agguato:

Fu la sera di San Martino prossima passata, circa due ore, che ero a casa e sentii a gridare: 'aiuto, aiuto'. Corsi lontano da casa circa un trar di balestra e vidi che il detto Tommaso con Agostino Aldighieri ammazzavano questo Giacomo [...]. Egli diceva: 'vi domando la vita' [...]. E luceva la luna, che si vedeva benissimo quando lo ammazzarono. E Tommaso venne, dopo di avergli tolto la testa, a casa e disse che l'aveva trovato che veniva verso casa sua e si era accompagnato con lui. E gli aveva tolto la testa perché era bandito, per essere stato con il conte Ottavio Avogadro.

Nonostante i due uccisori avessero richiesto la voce liberar bandito quello stesso novembre del 1584, essa venne però concessa dal podestà di Verona solamente nel febbraio del 1586. Un ritardo notevole, che poteva forse essere giustificato con la morte di Agostino Aldighieri, di cui Tommaso Camera era divenuto erede. Agli inizi di settembre del 1586 quest'ultimo, tramite atto notarile, nominò come suo procuratore Luca Foligno di Venezia, con il compito di chiedere al Consiglio dei dieci la liberazione di Alessandro Rivola, bandito dai rettori di Bergamo nel giugno del 1583 con l'accusa di complicità in rapimento. Il 17 novembre dello stesso anno, presentando il fascicolo istruito presso la cancelleria di Verona due anni prima, il Foligno chiese ed ottenne senza particolari difficoltà la liberazione del Rivola⁵⁰. Nella supplica, presentata a nome del Camera, Luca Foligno riassunse assai bene il senso dei provvedimenti assunti dal Consiglio dei dieci in quel torno d'anni:

Giudicò questa santissima repubblica esser utile alla pace universale il far tagliarda provvisione per estirpare e estinguere i banditi e fuoriusciti dello stato; e fra gli altri salubri rimedi fece la parte 1580, 20 luglio, prorogata poi di tempo in tempo, che chi ammazzasse entro i confini alcuno di questi sicari, fatta prima fede dell'uccisione, avesse facoltà di aiutare uno di bando simile o inferiore. La quale essendo etiam Dio stata inviolabilmente osservata da tutti gli illustrissimi rappresentanti di questo stato, ha partorito quel buon effetto che tuttavia si vede, con ciò sia che è tosto si trova sradicata e distrutta questa così fatta peste da ogni intorno. E ciò massime ha sommamente giovato nel territorio veronese, ove per la comodità delle alpi di Alemagna e confini molto vicini ad altri principi, al piano facevano danni non piccoli nella roba, nella vita e nell'onore degli uomini.

Ma il Foligno, a cui non difettava di certo una retorica ridondante, proseguiva con una sorta di incitamento, il cui fine era evidentemente ottenere che la sua richiesta fosse accolta:

50 Ritardi ed incertezze che sarebbero stati preclusi dalla successiva legislazione del Consiglio dei dieci, volta ad evitare abusi e imbrogli.

Ma tuttavia l'osservanza ancora di questa prudentissima e utilissima legge non deve essere in alcun modo dalle vostre eccellentissime signorie pretermessa, essendovi ancora nelle campagne e paesi non piccole incursioni e infestazioni di questi ribaldi, fatte in diverse maniere e luoghi, serpendo ora qua ora là, ai danni altrui, sì come è ben noto alle vostre illustrissime signorie, così che ora più che mai, per darvi l'ultimo crollo e per estirparli ha fatto con il mezzo degli abitanti (perfettissimo mezzo appunto per ottenere questo salubre fine), deve la soprad detta legge essere costantemente effettuata⁵¹.

Giacomo Rossato aveva partecipato alle devastazioni compiute a Sanguinetto e altre località del Veronese, da Ottavio Avogadro, Ottavio Giusti e Alvise Stagnolo, al comando di un centinaio di uomini armati⁵². La proposta di liberazione non poteva dunque che essere accolta. Nonostante il resoconto di quel *processetto*, presentato dal Rivola al Consiglio dei dieci, facesse sorgere più di qualche dubbio sullo svolgimento della vicenda.

IL NUOVO CORSO DELLE INIMICIZIE

Il ricorso a procedure inquisitorie e la straordinaria legislazione emanata per fronteggiare il banditismo furono strumenti che incisero profondamente sugli antichi assetti istituzionali e soprattutto sulle dinamiche che muovevano le inimicizie nei vari contesti locali. Il valore normativo e politico degli statuti locali venne di fatto ad essere aggirato. I gruppi e le parentele in conflitto ebbero sempre maggiori difficoltà ad utilizzare le tradizionali procedure che avevano come precipuo obbiettivo il ristabilimento degli equilibri esistenti.

A fronte di queste profonde trasformazioni anche la dimensione consuetudinaria e il valore intrinseco delle inimicizie subirono rilevanti cambiamenti. Non solo perché le consuete ritualità processuali⁵³ si erano notevolmente indebolite, ma anche perché divenne sempre più frequente da parte delle fazioni antagoniste di tentare di risolvere a proprio favore il conflitto in corso, ricorrendo alle magistrature del centro domi-

51 ASVe, CX, Comuni, filza 164, 17 novembre 1586. Come attestato da un altro teste, Giuseppe Camera di Grumolo, il Rossato aveva assunto tale cognome dopo che si era trasferito a Manerbe, ma in realtà il padre si chiamava Michele Camera ed era originario di Roncà. Molto probabilmente i due uccisori erano legati da relazioni di parentela con il bandito. Giuseppe Camera aggiunse che il parroco si era rifiutato di seppellirne il corpo nel sagrato della chiesa e così, volle precisare, «l'ho sepolto questo Giacomo per essere mio parente, ivi vicino dove è stato ucciso». In un certo senso una testimonianza che non nascondeva una certa riserva nei confronti della brutale uccisione del bandito.

52 Una testimonianza significativa di quanto era allora avvenuto è data nella supplica presentata da alcuni nobili veronesi ai Capi del Consiglio dei dieci (ASVe, CX, Consiglio dei dieci, Comuni, filza 153, 5 maggio. 1583).

53 Tra cui l'applicazione della pena del bando, utilizzata per lo più per agevolare le tregue e il raggiungimento della pace. L'allontanamento del responsabile di un grave fatto di sangue dalla giurisdizione di competenza della città aveva infatti per lo più il fine di smorzare le tensioni e di agevolare la ricomposizione tra i gruppi antagonisti, con il fine di ristabilire gli equilibri preesistenti al conflitto. Nel momento in cui la pena del bando divenne prerogativa quasi esclusiva dei tribunali del centro dominante, colui che la riceveva era bandito da tutti i territori dello stato e, in virtù dei premi e dei benefici promessi dalla nuova legislazione, diveniva facile preda dei cacciatori di taglie. Era quindi inevitabile che il bandito finisse per assumere la fisionomia di un vero e proprio fuorilegge, che poteva essere impunemente ucciso dai suoi nemici.

nante. La conseguenza fu l'indebolimento del contesto politico-istituzionale in cui da sempre avevano tratto origine, il quale legittimava un *ordine della pace* il cui fine era comunque il ristabilimento degli equilibri infranti dal conflitto. Inoltre la stessa dimensione culturale e sociale entro cui il concetto di inimicizia traeva ragion d'essere finì per smarrire i suoi tratti più distintivi: nell'impossibilità del raggiungimento di una pace realmente condivisa, la vendetta divenne fine a se stessa, innescando un vortice di violenza, di cui il banditismo sarebbe divenuto una delle manifestazioni più significative. Da legittimo antagonista che giustificava comunque la reciprocità del conflitto, il nemico divenne un soggetto che doveva essere eliminato ad ogni costo e ricorrendo ad ogni mezzo, anche il più disonorevole⁵⁴.

Il 13 maggio 1579 il Consiglio dei dieci intervenne per l'ennesima volta a sospendere la legge che nel lontano 1549 aveva deliberato per porre fine alla possibilità che da sempre i banditi avevano avuto a loro disposizione di ottenere la propria liberazione uccidendo o catturando un altro bandito. Una legge che in realtà era stata ripetutamente sospesa e ripresa a periodi alterni, dando luogo a quella che si può definire una vera e propria politica della sospensione⁵⁵. Una politica che apparentemente era sembrata passivamente muoversi sulla scia delle manifestazioni più virulente del banditismo, ma che in realtà aveva probabilmente avuto l'obiettivo di interferire nelle dinamiche conflittuali sottese alle reti di inimicizie e di vendette.

La legge del 1579, a diversità di quelle analoghe deliberate in precedenza, sembrava però non essere semplicemente rivolta a riproporre l'antica normativa. L'*incipit* faceva prospettare un decisivo cambio di rotta:

I gravissimi delitti che sono commessi nello stato nostro, particolarmente da banditi, i quali hanno recapito in luoghi alieni vicino ai nostri confini devono muovere questo Consiglio a fare ogni provvisione possibile a sicurezza dei fedeli nostri.

Si decideva quindi, per altri due anni, che i banditi potessero ottenere la loro liberazione uccidendosi l'uno con l'altro. Ma veniva prevista un'aggiunta significativa:

*Quelli che presenteranno nelle forze nostre, ovvero ammazzeranno anche in terre aliene, per trenta miglia oltre i nostri confini, conseguiranno il medesimo beneficio della loro liberazione*⁵⁶.

54 Come è stato notato da N. Rouland, rifacendosi alla teoria dello scambio di Robert Verdier, in origine la vendetta (intesa come inimicizia) «si fonda sulla legge dello scambio che struttura il sistema vendicativo: la vendetta cessa quindi di essere quel desiderio represso o frenato dalla legge, per diventare una norma consacrata dalla società» (Rouland, 1992, 308).

55 Infatti nel 1555 essa venne sospesa per tre anni; e così successivamente nel 1559 (per cinque anni), 1569 (per un anno), 1573 (per un anno), 1574 (per un anno), 1577 (per due anni), 1579 (per due anni), cf. Povoletto, 1997, 117-126.

56 *Parti prese in diversi tempi* 1607, c. 39 (ma il testo in realtà raccoglie anche alcune leggi successive).

Un salto di qualità, che prospettava un deciso cambio di rotta⁵⁷. Ed infatti il 20 luglio 1580, ancor prima della scadenza della legge precedente, il Consiglio dei dieci diede avvio ad una politica criminale decisamente nuova, che rompeva definitivamente con le scelte attuate in precedenza:

Se qualcuno, da qui ad un anno prossimo, prenderà dentro i confini e consegnerà nelle forze della giustizia o ammazzerà, fatta legittima fede dell'uccisione, alcun bandito di questo Consiglio, ovvero per gli altri consigli, magistrati e uffici di questa città, o per i rettori nostri di fuori, etiam per autorità di questo Consiglio, definitivo e in perpetuo, con pena della vita, conseguisca, oltre tutte le taglie che avesse il bandito, anche la liberazione di se stesso, se sarà bandito di bando uguale o inferiore a quello del preso ovvero ucciso. E se non sarà bandito avrà libertà di bandire un bandito, ovvero confinato per caso eguale ovvero inferiore⁵⁸.

Non solo dunque veniva ripresa la facoltà che i banditi potessero liberarsi uccidendosi l'un con l'altro, ma era pure prevista che una qualsiasi persona ottenesse il diritto di liberare un bandito, di seguito all'uccisione di una persona colpita dalla pena del bando⁵⁹. La legge dava dunque avvio alla concessione delle cosiddette *voci liberar bandito*, che, pur con modalità che sarebbero state modificate nel corso del tempo, avrebbe contraddistinto per più di due secoli la lotta contro il banditismo. Inevitabilmente la cessione della voce ottenuta da colui che bandito non era generò da subito un vero e proprio mercato, favorendo pure gli imbrogli⁶⁰

57 Laddove nella prassi la pena del bando, nei delitti ritenuti più gravi, si estendeva molto spesso anche in terre aliene, la legislazione vi fece scarsamente ricorso, perché interferiva chiaramente con la giurisdizione degli stati confinanti. Un altro esempio avvenne nel 1589, in cui si stabilì che i banditi avrebbero potuto liberarsi «ammazzandosi uno con l'altro per miglia 50 oltre i confini nostri per il tempo di anno uno solamente» (ASVe, CX, Comuni, reg. 40, c. 183r, 28 nov). 1589. È del tutto probabile che il divario tra leggi emanate e prassi rendesse molto incerti i limiti imposti dalla normativa nell'uccisione dei banditi, rendendo esplicito lo stato di eccezione venutosi a creare per contenere il banditismo.

58 *Parti prese in diversi tempi*, 1607, c. 46-47. Analoga possibilità, con i medesimi criteri, era prevista per coloro che uccidevano un bandito in *terre aliene*.

59 Una facoltà non concessa nelle leggi cinquecentesche, anche se, ovviamente, venne spesso utilizzata in singoli casi considerati politicamente rilevanti. Nel 1522 la Quarantia criminal, ribadendo la necessità che i banditi potessero ottenere la liberazione uccidendosi l'uno con l'altro, aggiungeva però che se ad uccidere il bandito fosse stata una persona non colpita dalla pena del bando, avrebbe avuto diritto ad una taglia di lire seicento (*Leggi criminali*, 1751, c. 217). Analoga possibilità era concessa dal Consiglio dei dieci nel 1536, *Leggi criminali*, c. 34. Nel 1577, in una delle ripetute sospensioni della legge del 1549 si precisava: «Che alcuno che non sia bandito, ammazzando ovvero presentando alcuni dei predetti, non possa liberar alcun bandito, ma solamente consegua la taglia che avesse il morto o presentato da lui, oltre l'impunità», *Leggi criminali*, 1751, c. 220. In realtà nel 1565 venne considerata anche la possibilità che un uccisore di un bandito potesse liberare un altro bandito, ma limitatamente ai banditi colti nella città di Venezia; e comunque era esclusa l'assoluzione di banditi del Consiglio dei dieci, *Leggi criminali*, 1751, c. 219.

60 Anche perché, come si è già detto, non era infrequente che gli stessi banditi rinunciassero alla loro liberazione per cedere la voce ad altri banditi.

LA PREDA

(Salvirola, Crema, 1582–1585)

Le vicende dei due fratelli Camillo e Giovan Battista Benvenuti potrebbero a ragione essere assunte come emblematiche delle modalità tramite cui le dinamiche delle inimicizie tra fazioni antagoniste si svolgessero intensamente in aree di confine contraddistinte dal banditismo e da una dimensione della violenza difficilmente comprensibile con i consueti parametri interpretativi⁶¹.

Nobili della città di Crema, i due fratelli possedevano gran parte delle loro proprietà nel villaggio di Salvirola, posto proprio a ridosso dei confini che dividevano la Repubblica di Venezia dallo stato di Milano. Una roggia⁶² separava il villaggio di Salvirola da quello omonimo posto in territorio milanese. Un confine labile, nonostante la sua dimensione politica, che non nascondeva di certo le interrelazioni economiche e sociali che davano origine alle numerose inimicizie tra le famiglie del luogo.

Richiesto di un parere, in merito ad una supplica che nel gennaio del 1582 i due fratelli Benvenuti avevano presentato ai Capi del Consiglio dei dieci per ottenere il porto d'armi, il podestà di Crema Pietro Capello, nel luglio del 1582, mise in rilievo come le vicende personali dei due supplicanti giustificassero ampiamente la loro richiesta. Camillo, il mese precedente, era infatti stato assalito a Milano da alcuni gentiluomini di quella città a causa di «alcuni dispareri» che aveva con loro; mentre il fratello Giovan Battista era stato gravemente ferito da Maurizio Fracavallo di Salvirola. A sostegno della loro richiesta il podestà ricordava che Camillo nel 1563 era stato *alfiere*⁶³ al servizio del condottiero Girolamo Pallavicino e che nel 1558 aveva ottenuto licenza di portare le armi insieme ad un suo servitore⁶⁴.

Nonostante i due fratelli non accennassero alle inimicizie in corso, appare evidente che la richiesta del porto d'armi era evidentemente strumentale alla loro personale legittimazione rispetto agli avversari⁶⁵. Un aspetto che sarebbe divenuto palese nel settembre del 1584, quando Camillo Benvenuti richiese nuovamente il porto d'armi per sé e per dieci uomini di scorta facendo riferimento all'uccisione del

61 Una ricerca che sarebbe certamente agevolata dal ricco archivio della famiglia Benvenuti conservato presso la Biblioteca comunale di Crema e del quale è stato redatto un analitico *Inventario* (1290). La documentazione ivi conservata offrirebbe il vantaggio di rapportarsi agevolmente agli interventi delle magistrature della città lagunare, sollecitati sia dai soggetti coinvolti nei numerosi conflitti, che dai rettori che nel corso dei secoli governarono la città di Crema.

62 La Roggia Madonna Gaiazza.

63 Sorta di porta stendardo o bandiera (Vocabolario, 1612, 108).

64 ASVe, CX, Comuni, filza 153, 7 giugno 1583, con allegata supplica dei Benvenuti e lettera del podestà di Crema, entrambe dell'anno precedente.

65 Un aspetto assai diffuso in questi decenni di fine Cinquecento. Appare inoltre evidente che la professione militare esercitata quantomeno da Camillo rendesse superfluo il porto d'armi. Come ricorderà lo stesso Capello nella sua relazione letta in Senato molti gentiluomini cremaschi esercitavano la professione delle armi per disporre del privilegio del porto d'armi (Relazioni dei rettori, 1979, 72).

fratello Giovan Battista da parte di alcuni nemici che vivevano sia nella Salvirola veneta che in quella cremonese. Costoro avevano reagito violentemente al fatto che Giovan Battista avesse accolto nella sua dimora un centinaio di soldati inviati dal podestà di Crema a combatterli. E poiché il rappresentante veneziano aveva ordinato l'abbattimento delle loro abitazioni, essi rivolsero la loro aggressività nei confronti delle proprietà che il fratello Camillo possedeva nella vicina località di San Donato⁶⁶.

Considerando lo stato di tensione esistente, il Consiglio dei dieci ritenne opportuno accogliere la richiesta, ma imponendo alcune condizioni, la cui applicazione affidava alla discrezionalità del podestà di Crema:

Quando sarete ricercato dal suddetto fedele nostro, così per uscire in campagna a danno dei suddetti, come per difendere i beni e entrate sue, dobbiate permettere che esso supplicante, con quella compagnia di uomini che a voi parerà conveniente e necessaria, possa portare seco anche degli archibugi, di quelli però che non siano proibiti dalle leggi nostre, dandogli licenza con quegli ordini e modi che a voi parerà, o con bollare gli archibugi o con quell'altra via che vi paresse migliore, specificando sempre in essa licenza, quando gliela darete, il tempo che avrà a durargli, accioché il tutto passi sempre con vostra saputa⁶⁷.

La concessione della licenza era dunque sottoposta a restrizioni e controlli, che intendevano comunque sottolineare le sue finalità essenzialmente difensive. E il supremo organo veneziano non intendeva evidentemente inserirsi direttamente nelle inimicizie in corso, conferendo a Camillo Benvenuti quel crisma di legalità da lui richiesto in contrapposizione ai suoi avversari.

Una decisione che ovviamente non soddisfece le attese del Benvenuti, il quale, nel luglio dell'anno seguente, ritornò alla carica presentando una nuova supplica, con la quale evidenziava esplicitamente tutte le incongruenze e le difficoltà che, a suo giudizio, riguardavano il porto d'armi a lui concesso in precedenza.

Camillo Benvenuti ricordava le devastazioni e le violenze subite nelle sue proprietà e le minacce di morte nei suoi confronti, che non potevano essere affrontati adeguatamente a causa delle procedure farraginose previste nel porto d'armi a lui concesso, che lo costringevano a rimanere in una costante e pericolosa difensiva:

66 La supplica venne in parte pubblicata e commentata da un discendente della famiglia nel 1853 (cf. Benvenuti, 1853, 38-41). L'autore ricorda che la famiglia Benvenuti «aveva un vasto ed antico possesso in Salvirola cremasca; Giovan Battista vi soggiornava dilettandosi di caccia e agricoltura, abitando una casa tuttora esistente, annessa, anzi confusa, col rustico caseggiato. In un sito di tanto pericolo non c'era muraglia di difesa a mezzodì ove il fabbricato mancava ed a levante vi stava l'estremo confine dello stato veneto, mediante il fosso salvatore degli scellerati, imperciocché molto agevole riusciva ai banditi una vendetta». Il gruppo d'uomini armati e mascherati, al numero di circa quaranta, compirono una vera e propria devastazione, bruciando la casa domenicale e il «grandissimo fienile».

67 ASVe, CX, Comuni, reg. 37, cc. 134-135, 17 settembre 1584. Nel luglio precedente il podestà di Crema aveva informato il supremo organo veneziano dell'uccisione di Giovan Battista Benvenuti. La supplica di Camillo Benvenuti non è conservata nelle filze del Consiglio dei dieci.

Dall'altro canto, per le leggi degli archibugi (armi per tal effetto necessarie) mi sono proibiti se spendo in spie, mentre questi successi devono essere rapidi, occulti e all'improvviso non posso esercitarli. Mi vedo talora la preda in mano e per viver in tema delle leggi e con quella terminata e ristretta libertà che mi è stata sinora concessa, convengo lasciarmela scappare.

Chiedeva quindi di poter circolare liberamente con trenta o quaranta uomini armati di tutto punto:

E a tempi di spie star di giorno e di notte alla campagna secondo le occasioni che mi verranno porte, perché le sono sicure che io non eserciterò né la mia vita, né il mio potere contro altri che loro, sì perché io non tengo particolari inimicizie, come perché desidero la quiete e conservazione della mia facoltà.

In tal modo, aggiungeva senza infingimenti:

come questi tristi sapranno che io abbia il comodo di poterli offendere e che cammini in vista della gente con libertà da un punto all'altro di poterli assalire, converranno mutar proposito e far altro pensiero, vedendo che li bisognerà non solamente, come hanno fatto finora star sopra le offese, ma aver cura alle difese loro⁶⁸.

Camillo Benvenuti chiedeva dunque senza mezzi termini di avere un'estrema libertà di poter perseguire i suoi nemici, anche qualora non fosse stato direttamente da loro attaccato. La licenza d'armi concessa a lui e al suo folto seguito avrebbe conferito un crisma di legalità alla violenza che egli avrebbe esercitato nei confronti di coloro che avevano danneggiato le sue proprietà ed ucciso il fratello.

Il Consiglio dei dieci accolse quasi del tutto la richiesta del supplicante. Per due anni egli avrebbe potuto

tenere alla guardia delle sue terre e cortili sino alla somma di dodici uomini, con ogni sorta d'armi e etiam archibugi grandi e di misura. E con essi archibugi camminare anche per i luoghi delle sue possessioni, ma non altrove, se non in caso che venissero detti ribaldi canonici per fargli alcun danno, nel qual caso possano andar a perseguitarli etiam in altri luoghi⁶⁹.

Ma la concessione della licenza era condizionata da una clausola significativa:

Non dovendo però avere esecuzione la predetta licenza se non dopo che sia seguita la pace e riconciliazione fra esso Benvenuto e il Fracavalli, che scrive quel podestà e capitano nostro aver possessioni nella stessa villa⁷⁰.

68 ASVe, CX, Comuni, filza 160, 8 luglio 1585, con allegata supplica di Camillo Benvenuti.

69 È significativo che non si escludessero le più che prevedibili 'terre aliene'.

70 ASVe, CX, Comuni, reg. 38, cc. 44-45, 11 settembre 1585.

Il supremo organo veneziano intendeva dunque assicurarsi che la licenza d'armi non fosse utilizzata per le latenti inimicizie, che avrebbero potuto degenerare di seguito alla sua concessione⁷¹.

Il ricorso alle richieste di porto d'armi rivolte al Consiglio dei dieci è uno degli aspetti che, negli ultimi decenni del Cinquecento, caratterizzano, in maniera più o meno esplicita, l'emergere delle inimicizie dal contesto istituzionale e sociale entro cui da sempre le parti in conflitto avevano teso ad affermare la loro identità e le loro prerogative.

Ma la supplica era pure uno strumento tramite cui tradizionalmente si ricorreva al centro dominante per perorare diritti e prerogative che soggetti e comunità ritenevano fossero stati lesi, chiedendo nel contempo che il loro ripristino fosse assicurato tramite una delega ad altri organi giudiziari come ad esempio l'Avogaria di comun. La petizione era generalmente rivolta al Collegio, il quale, dopo averla accolta, chiedeva al magistrato giurisdizionalmente competente di formulare direttamente una *risposta* in merito a quanto sostenuto dal supplicante⁷². La supplica di una parte poteva però essere eventualmente contestata dagli avversari, che ovviamente si opponevano alla delega richiesta dal supplicante. Il contenzioso, alla presenza dei rispettivi avvocati, veniva così risolto nell'ambito dello stesso Collegio, sulla scorta di una *risposta* dell'organo competente e, spesso, di un parere dell'Avogaria di comun.

Sono tali contenziosi a svelare, soprattutto tramite le *risposte* e i pareri delle magistrature coinvolte, le reali dinamiche delle inimicizie e le motivazioni che sottostavano alle richieste volte ad evitare che il conflitto si svolgesse nel contesto istituzionale originario. Alcuni esempi aiutano a capire come, in questo torno d'anni, le interrelazioni tra banditismo e inimicizie fossero strettamente correlate all'estrema debolezza delle istituzioni locali nell'affrontare e risolvere adeguatamente i numerosi conflitti tra le fazioni avversarie. E soprattutto, tramite le risposte inoltrate dalle diverse magistrature al Collegio, è spesso possibile individuare le motivazioni che sottostavano alle inimicizie in atto e la molteplicità dei significati assegnati alla dimensione della violenza, non solo dai protagonisti in conflitto, ma anche da parte di coloro chiamati a narrarla per permettere al supremo organo veneziano di deliberare in merito⁷³.

71 Evidentemente, tale prudenza non era applicata qualora la parte avversaria si fosse già posta al di fuori della legge.

72 La *risposta* era comunque stesa in base alle testimonianze giurate presentate dallo stesso supplicante e tendevano quindi ad avvalorare la sua versione dei fatti. Per ovviare a tale inconveniente il Collegio nel 1605 deliberò che i rettori delle varie città dovessero formulare le loro *risposte* avvalendosi in primo luogo dell'eventuale processo criminale da loro istruito *ex officio* e solo in seconda battuta sulle attestazioni prodotte dai supplicanti, ASVe, Collegio, Notatorio, filza 175, 5 ott. 1605. Sulle procedure inerenti le suppliche rinvio alla mia Introduzione a *Il processo a Paolo Orgiano...*, XXXVII-XXXVIII.

73 La decisione del Collegio, volta ad accogliere l'istanza del supplicante o a respingerla sulla scorta delle motivazioni dei suoi avversari, finiva comunque per assumere una valenza politica nei confronti delle prerogative costituzionali dei centri sudditi.

ONORE

(Asolo, novembre 1603)

Il podestà della cittadina era stato informato che la famiglia Bevilacqua aveva apertamente manifestato la propria inimicizia nei confronti di alcuni membri delle famiglie Varisco, Sartorio e Puppi. Aveva così disposto che entrambe le parti rimanessero sequestrate in casa, in attesa di sentire le ragioni di ciascuna di esse. A nulla era però giovato ogni suo tentativo di comporre il dissidio, in quanto Giuseppe Bevilacqua aveva sdegnosamente affermato di considerare i membri della fazione avversaria come veri e propri nemici⁷⁴.

Il podestà era così giunto alla decisione di suddividere la cittadina in due zone ben distinte, stabilendo che ciascuna delle due fazioni avrebbe potuto circolare solo entro i confini ad essa assegnati. I provvedimenti erano però stati del tutto inefficaci, in quanto tre dei fratelli Bevilacqua, non rispettando lo spazio loro assegnato, avevano aggredito i rivali, uccidendo Sebastiano Varisco. Il rappresentante veneziano aveva avviato il processo, ma gli offesi, paventando il timore di non ottenere una giustizia equa, erano ricorsi al Collegio, chiedendo che il caso fosse delegato all'Avogaria di comun⁷⁵. La suprema magistratura veneziana aveva infine deciso che sia il podestà di Asolo, che l'Avogaria di comun inoltrassero una *risposta* in merito a quanto sostenuto dai supplicanti.

Il podestà di Asolo riassunse la vicenda senza però entrare nel merito dell'inimicizia esistente tra le due fazioni e non poté esimersi dal rilevare che i membri della famiglia Bevilacqua «sono sì cittadini principali, ma però di natura quieta e non soliti vivere, né ingerirsi fra questioni e risse».

Assai argomentata e ben diversa nel tenore fu la *risposta* dei tre avvocatori di comun, i quali avevano richiesto che il podestà di Asolo inviassero loro il processo inizialmente istruito. Dopo aver descritto l'aggressione, i tre magistrati veneziani rilevarono come la persona uccisa avesse manifestato l'intenzione di offrire ogni soddisfazione agli avversari, a causa di una rissa avvenuta in precedenza:

Il podestà mandò perciò a chiamare Giuseppe Bevilacqua, ma lui sdegnosamente gli rispose che aveva tutti di quella fazione per inimici e che passando ciascuno di loro avanti la sua casa li avrebbe dato delle archibugiate.

⁷⁴ Per la vicenda cf. ASVe, Collegio, Notatorio, filza 169, 8 mar. 1604.

⁷⁵ Sottolineando che un membro della famiglia Bevilacqua era bandito, ma che non disdegnava comunque di intrattenere rapporti con i fratelli. La delega all'Avogaria di comun avrebbe comportato che il processo sarebbe stato affrontato nell'ambito della Quarantia Criminal. Il conflitto giudiziario si sarebbe avvalso di una procedura aperta al contraddittorio, ma al di fuori del contesto istituzionale originario. La parte che, con tanto di avvocati, si opponeva in Collegio alla richiesta della concessione della delega, riteneva, molto probabilmente, che non avrebbe così potuto raggiungere l'accoglimento delle proprie richieste, che unicamente avrebbero potuto sancire una vera e propria ricomposizione.

Inoltre essi rilevarono un aspetto non secondario, che assegnava alla vicenda un significato particolare:

La causa di questo infelice caso, per quel che si vede è questa. Che esercitandosi grave inimicizia fra le famiglie Beltramini e Rozzolini di quella terra; e essendo i fratelli Bevilacqua dipendenti e fautori dei Beltramini, e i fratelli Puppi, il Sartori e il quondam Varisco amici e dipendenti dei Rozzolini; e praticando il Varisco, mentre viveva, strettamente con Ambrogio Beltramini, tenuto dagli altri Beltramini e Bevilacqua per nemico e fautore dei Rozzolini, fossero perciò da essi Bevilacqua odiati e avuti per nemici⁷⁶.

I Bevilacqua si opposero alle richiesta di delegazione richiesta dagli avversari, chiedendo che questi ultimi fossero *licenziati*. Entrambe le parti, sostenute dai rispettivi avvocati, esposero le loro argomentazioni. Ed infine il Collegio decretò che il caso fosse delegato ai rettori di Padova⁷⁷.

L'inimicizia tra le due fazioni si era dunque svolta nell'ambito di una rete di relazioni parentali che contraddistingueva il piccolo ma vivace centro cittadino sia sul piano orizzontale che in quello verticale. Relazioni che evidentemente non solo animavano i conflitti esistenti tra i gruppi famigliari meno in vista della società locale, ma conferivano loro pure la necessaria legittimità. E tali dinamiche enfatizzavano l'idioma dell'onore rivendicato da ciascuno dei protagonisti, lasciando sullo sfondo le più che probabili motivazioni di ordine economico o politico che stavano all'origine del conflitto.

COLLUSIONE

(Bassano, settembre 1604)

Nella sua supplica, discussa in Collegio nel gennaio del 1605, Nicola Magro di Bassano denunciò l'uccisione del giovane figlio Bortolamio ad opera di Bortolamio Fattori e Sebastiano Dalla Rizza, uomini che lui non aveva esitazione a definire scellerati⁷⁸. Costoro, avevano concepito *odio mortale* nei confronti del figlio:

non per altra cagione che perché egli, come consigliere dell'arte dei tessari di quella terra, per debito del suo ufficio, insieme con gli altri suoi colleghi, aveva procurato che

⁷⁶ ASVe, Collegio, Notatorio, filza 169, 8 marzo 1604.

⁷⁷ Il processo venne istruito a Padova su delega della Serenissima Signoria e la sentenza venne pronunciata il 14 febbraio 1605 dalla Corte pretoria di Padova, il più prestigioso tribunale della Terraferma veneta. Giuseppe Bevilacqua e Francesco Compagnone, pure ritenuto responsabile dell'omicidio, vennero condannati *in solidum* alla rilevante pena pecuniaria di 450 ducati. Gli imputati svolsero le loro difese «che fecero nel modo come consta; e essendosi udito in lunghe disputazioni l'eccellentissimo avvocato dei querelanti e vedute le scritture di allegazione in risposta per detti rei presentate», (ASPd, Sentenze della Corte pretoria, busta 2, reg. 2, c. 91). Ma la sentenza non prevede alcun risarcimento nei confronti degli offesi e, tantomeno, alcuna imposizione di pace.

⁷⁸ La documentazione è conservata in ASV, Collegio, Notatorio, filza 173, 6 marzo 1605. Gli avversari con si presentarono in Collegio per contraddire la supplica, probabilmente perché la controversia era già stata affrontata di fronte all'Avogaria di Comun.

detti Bortolamio e Sebastiano fossero dalla giustizia castigati, come furono, per intacchi e altre cattive operazioni, ai danni di essa scuola per essi fatte mentre erano capi di essa.

Nonostante la pace stabilita, il figlio era stato proditoriamente assalito da quegli uomini che sembravano procedere spavalidamente, nonostante il grave omicidio commesso:

Così fiero caso fu stimato così poco dall'illustrissimo podestà e capitano presente di quel luogo (tali furono i favori che esse rei ebbero appresso detto illustrissimo signore), che fece un atto, che sopra esso non si procedesse, sotto pretesto che detto mio figlio potesse essere impunemente offeso, per ritrovarsi condannato in solidum con due altri in lire cinquanta di piccoli, la qual condanna però, al tempo del commesso delitto, era anche appellata e sospesa.

Nicola Magro aveva ottenuto tramite l'avogadore Belegno che l'atto del podestà fosse cassato dalla Quarantia criminal, ma chiedeva comunque che il caso fosse delegato all'Avogaria di comun perché fosse imparzialmente giudicato dalla Quarantia criminal⁷⁹.

Prima di giungere ad una decisione il Collegio richiese ben tre *risposte*: il podestà di Bassano, quello di Treviso e l'avogadore Bernardino Belegno avrebbero dovuto esprimere la loro opinione sul caso.

Il podestà di Bassano Giacomo Memmo nascose a fatica il suo imbarazzo rispetto ad una vicenda che manifestava palesemente la sua collusione con gli uccisori di Bortolamio Magro. Su iniziativa di costoro aveva infatti ricevuto una lettera dall'avogadore Belegno in cui gli si chiedeva di esprimere la sua opinione in merito all'avvio di un processo per l'omicidio da loro commesso:

Onde, stante esse lettere non si procedette più oltre; e essendomi mostrati molti e molti casi e giudizi seguiti negli eccellentissimi consigli, pronunciai che vivendo in raspa la condanna delle cinquanta lire fatta in solidum contro i rei⁸⁰, la quale veniva a farli tutti e tre debitori, così uniti come separati, di tutta la somma, pronunciai che non fosse proceduto contro i medesimi uccisori.

A fronte della pronuncia della Quarantia criminal egli non poteva comunque che esprimere un parere favorevole alla richiesta di delega del padre dell'ucciso.

Il podestà di Treviso Antonio Mocenigo, dopo aver escusso i testimoni prodotti dal supplicante, riassunse efficacemente tutta la vicenda, cogliendo la collusione tra il podestà di Bassano e gli uccisori, i quali avevano compiuto l'omicidio proditoriamente e infierendo sul giovane «come cani arrabbiati». Riteneva dunque più che opportuno che il caso fosse delegato ad altro giudice.

⁷⁹ Molti statuti cittadini prevedevano che il condannato pecuniariamente sopra le lire cinquanta e non depennato dal registro delle sentenze potesse essere impunemente ucciso. Ma, come attestato dal criminalista Lorenzo Priori sul finire del Cinquecento, si trattava di una prassi messa decisamente in discussione dal Consiglio dei dieci, soprattutto nel caso che l'omicidio fosse stato commesso proditoriamente (cf. Priori, 1644, 65-66; Povo, 2004, 99-100).

⁸⁰ Che cioè il loro nome non era stato depennato di seguito al pagamento della pena pecuniaria.

L'avogadore Bernardino Belegno ricordò inoltre come il padre dell'ucciso avesse inoltrato ricorso contro l'atto del podestà di Bassano:

Il quale, avendo io veduto e inteso le parti interessate, conosciutolo contro la forma dello statuto di Bassano, contro le leggi e la ragione, principalmente essendo appellata e sospesa la suddetta condanna, e essendo intimata la sospensione a uno degli uccisori, l'ho intromesso e nell'eccellentissimo Consiglio di Quaranta civil vecchio (posso dire con tutti i voti) è stato tagliato acciò si proceda contro i rei.

Sulla scorta del processo istruito dal podestà di Treviso e a lui inviato, l'avogadore entrava pure nel merito della vicenda e dell'inimicizia che l'aveva animata:

La causa per la quale si sono mossi questi a commettere una così fatta scelleratezza (per quanto appare da scritture presentate in processo), è stata perché detto Bortolamio Magro ucciso ha procurato e fatto anche seguire condanna contro i suddetti Bastian Della Rizza e Bortolamio Fattori, per avere loro, come capi dell'arte della lana male amministrato e intaccato il denaro di essa arte. Onde, essendo perciò restati nemici fu fatta poi anche la pace e perciò detto Magro se ne stava libero da ogni sospetto⁸¹.

All'unanimità il Collegio decretava che il caso fosse delegato all'Avogaria di comun.

La vicenda delinea un caso di inimicizia insorto in una delle nervature più sensibili dell'economia locale, dando luogo a una irrefrenabile manifestazione di violenza che giunse a infrangere il valore consuetudinario della pace. L'atteggiamento decisamente di parte del podestà Giacomo Memmo impedì che il conflitto potesse risolversi tramite i consueti riti processuali nell'ambito delle istituzioni giudiziarie locali, inducendo, di conseguenza, il padre della vittima a ricorrere alle magistrature del centro dominante. Nelle loro *risposte* i magistrati interpellati riassunsero efficacemente le dinamiche di un conflitto, descritto evidentemente dal supplicante alla luce della violenza subita.

UN ODIIO CRUDELE

(Brescia, settembre 1604)

Nel settembre del 1604 i figli dell'avvocato bresciano Gabriele Rodengo presentarono una supplica in Collegio per rievocare l'uccisione del padre, avvenuta pochi giorni prima all'esterno del palazzo pretorio di Brescia. Essi ricordarono come nel 1602 lo zio Giovan Battista Rodengo fosse stato condannato a quattro anni di carcere e al bando perpetuo per l'omicidio di Vincenzo Burato⁸². Il padre di quest'ultimo, Francesco Burato, come essi sottolineavano, era gentiluomo potente sia per le ricchezze che per le aderenze sociali e, a causa dell'offesa ricevuta, aveva concepito *odio crudele* contro Giovan Battista Rodengo, al punto tale che

81 ASVe, Collegio, Notatorio, filza 173, 6 marzo 1605.

82 Per la vicenda cf. ASVe, Collegio, Notatorio, filza 176, 4 dicembre 1604.

non ha potuto però placarsi mai l'animo suo, ma ha sempre macchinato la rovina di tutta la sua casa e specialmente del signor Gabriele suo fratello, che come maggiore e capo della casa sosteneva l'onorevolezza e dignità di essa e in ogni caso aveva la protezione di tutti.

A tal fine, essi proseguivano, il Buratto aveva iniziato ad aiutare e a dare recapito nella propria casa a tutti coloro che avevano liti civili o criminali con il loro padre. Sino ad organizzare un vero e proprio agguato:

andando esso signor Gabriele ogni giorno in palazzo come dottore per servizio dei suoi clienti e anche per cause sue particolari e specialmente per molte liti civili e criminali contro il comune di Gottolengo e in particolare per occasione di un incendio che gli fu fatto di notte nei fienili e case sue, non potendo il signor Buratto farlo cogliere in altro luogo.

L'uccisione era avvenuta ad opera di un certo Pietro Nassa e di altri bravi del Buratto, i quali erano pure sospettati di aver sparato nei giorni precedenti delle archibugiate contro alcuni amici e un gastaldo del padre. Per tutti questi motivi, essi chiedevano al supremo organo veneziano che, dopo raccolte le necessarie informazioni,

si degni delegare questo caso all'ufficio illustrissimo dell'Avogaria, acciocché sia fatta quella giustizia che in alcun luogo di Terraferma, per gli aspetti suddetti, non potrebbero sperare.

Il Collegio richiese una *risposta* ai rettori di Brescia che, pur confermando alcuni aspetti della vicenda narrata dai costoro, aggiunsero altri particolari che i supplicanti non avevano menzionato. A seguito della morte di Vincenzo Buratto

Nacque perciò inimicizia capitale tra d. Francesco suo padre e d. Giovan Battista Rodengo, il quale imputato di esso caso fu espedito dall'illustrissimo signor Zuanne Cornaro predecessore di me podestà e condannato a stare in prigione per anni quattro e d. Gabriele Rodengo difese il fratello in questa occasione, ma dopo la suddetta espedizione, per via di grazia, ottenne dalla Serenità vostra la sua liberazione dalla prigionia.

I rettori aggiunsero inoltre che

Essendo stata fatta domandare dai Rodenghi col mezzo di questo signor governatore al Buratto la pace, appare giustificato da testimoni che lui abbia risposto che non era ancora il tempo, dando segno nelle parole generali delle risposte che non avesse animo a farla. Si vede anche che essa pace sia stata trattata da altri e massime da senatori principali e che non abbia mai potuto seguire⁸³.

83 In questo, come nel precedente caso di Asolo, il rifiuto ad accordare la pace proveniva, molto probabilmente, dall'assenza di una vera e propria tregua tra le parentele antagoniste, che avrebbe dovuto sancire pubblicamente le responsabilità dell'omicida e le condizioni per raggiungere una sostanziale ricomposizione. Accordi privati e riti processuali avrebbero così potuto stabilire una pace, ponendo definitivamente fine al conflitto (ASVe, Collegio, Notatorio, filza 176, 4 dicembre 1604).

E ricordarono che quel Pietro Nassa, il quale aveva partecipato all'aggressione, era rappresentante del comune di Ottolengo, contro il quale Gabriele Rodengo si era mosso giudiziariamente per ottenere il risarcimento dei danni subiti dall'incendio della sua casa. E, nonostante egli e i suoi complici avessero tentato di dimostrare che si era trattato di una vera e propria rissa, era comunque indubitabile che fossero tutti legati a Francesco Buratto.

Il 4 dicembre 1604 la supplica venne discussa in Collegio con le argomentazioni degli avvocati di entrambe le parti ed infine la suprema magistratura veneziana decise che il caso fosse delegato ai rettori di Brescia. Una decisione che aveva probabilmente tenuto conto della complessità dell'inimicizia tra le due fazioni, che meglio poteva essere risolta dai rettori del luogo. I figli di Gabriele Rodengo non accennarono nella loro supplica alla pace rifiutata dagli avversari: un elemento che avrebbe forse potuto loro giovare per ottenere la delega all'Avogaria di comun⁸⁴. Così come non entrarono nel merito della devastazione commessa nei confronti delle loro proprietà, che poteva forse risalire a conflitti insorti con la famiglia Buratto dopo l'uccisione di un loro membro. Inoltre essi non fecero cenno alla grazia che aveva permesso allo zio di non scontare tutta la pena del carcere. Tutti elementi che lasciano presupporre che all'origine dell'inimicizia esistesse una forte contrapposizione economica e sociale difficilmente risolvibile alla luce dei due omicidi, se non tramite una complessa trattativa, la quale doveva comunque essere preceduta dalla punizione dei responsabili⁸⁵.

IN VILLA

(Grumello, Bergamo, 31 ottobre 1605)

Il 15 aprile 1606 il Collegio deliberò in merito alla supplica che nel gennaio precedente era stata presentata dai quattro fratelli Borrella, abitanti nel villaggio di Grumello nel Bergamasco, di seguito all'omicidio del padre Girolamo⁸⁶. A contrastarla, chiedendo che gli avversari fossero *licenziati*, si presentarono gli avvocati dei due fratelli Orazio e Cristoforo Agosti, appartenenti ad una delle famiglie più in vista di Bergamo, ma che avevano pure alcune loro proprietà nello stesso villaggio. Sulla scorta di quella supplica la magistratura veneziana aveva deliberato che i rettori di Brescia e Bergamo inviassero le loro *risposte* in merito a quanto sostenuto dai supplicanti, i quali avevano chiesto che il caso fosse delegato all'Avogaria di comun.

84 Come ricordarono i supplicanti, dopo la grazia ottenuta, Giovan Battista Buratto, responsabile del primo omicidio, era stato bandito perpetuamente. Come del resto appare dall'assenza di ogni suo coinvolgimento nel proseguimento del conflitto. La concessione della pace era inevitabilmente collegata alla sua liberazione, che poteva essere accolta dalla famiglia dell'ucciso solo se i Rodengo avessero accettato determinate condizioni.

85 Il 22 aprile 1606, avvalendosi della delega concessa dalla Serenissima Signoria, i rettori di Brescia condannarono al bando perpetuo Pietro Nassa e un altro responsabile dell'omicidio. Francesco Buratto e altri imputati si erano presentati e attendevano ancora il giudizio. Nel settembre del 1610 il Nassa ottenne la liberazione dal bando (cf. Povoło, 2000, 58).

86 Per la vicenda cf. ASVe, Collegio, Notatorio, filza 177, 15 aprile 1606.

La decisione del Collegio avrebbe dovuto dunque essere assunta mettendo a raffronto quanto sostenuto dai supplicanti con le valutazioni dei rettori delle due città, cui era stato comunque chiesto che le loro *risposte* non si avvalessero, come di consueto, solamente sulle testimonianze giurate fornite dai Borrella, ma pure sul processo istruito *ex-officio* dal tribunale di Bergamo.

Nella loro supplica i fratelli Borrella misero da subito in evidenza come l'omicidio del padre, avvenuto nel territorio di Chiuduno, fosse stato commesso da diversi pericolosi banditi, tra cui un certo Andrea Chierico «uno dei più famosi banditi di questo stato». A loro dire, costoro erano protetti e favoriti dai due fratelli Agosti, i quali già negli anni precedenti avevano dimostrato una palese inimicizia nei confronti della loro famiglia, nonostante avessero inutilmente tentato di ottenere da loro la pace. E, per avvalorare la forza delle loro argomentazioni e della loro richiesta, essi non esitarono a descrivere la potenza della famiglia avversaria:

Essendo capitalmente odiati dai signori Orazio e Cristoforo Agosti, figli del quondam eccellentissimo signor Polidoro Agosti dottore dell'una e l'altra legge, principali della città di Bergamo, sì per famiglia come anche di parentela, avendo in essa l'eccellentissimo signor Ludovico Agosti, uno dei più famosi dottori di quella città, molto intrinseco di quei curiali, sì per la sua professione, come anche per aver egli esercitato questo ufficio di curiale con molti illustrissimi signori di questa eccelsa repubblica; e onestamente comodi anche di beni di fortuna, tiranni e caporioni nella terra di Grumello.

E perciò assai difficilmente essi avrebbero potuto ottenere giustizia nel tribunale locale, anche perché gli avversari erano

molto differenti di condizione da noi meschini fratelli, che sempre abbiamo atteso ai fatti nostri, stando fuori in villa.

Nella loro *risposta* i rettori di Bergamo e di Brescia confermarono le linee di fondo della vicenda che aveva condotto all'omicidio di Girolamo Borrella, ma offrirono un contesto assai più articolato e credibile in cui essa si era svolta. In realtà nessun testimone confermò la versione dei supplicanti e, come affermarono i rettori di Bergamo, gli Agosti si erano tutti presentati nel processo in corso ed essendo a disposizione della giustizia avrebbero dovuto rispondere delle loro eventuali responsabilità; mentre il Chierico, rimasto latitante sarebbe stato bandito, anche se sulla sua testa pendevano altri sei o sette bandi. Inoltre, aggiungevano:

si vede che la famiglia di questi Agosti è delle principali e che tengono parentela con l'eccellente signor Ludovico Agosti, dottor di legge, gentiluomo di gran bontà, quale ha servito per curiale molti illustrissimi senatori e che egli pratici con questi curiali, il che fanno tutti gli altri dottori. E, all'incontro essi Borrella esser persone di poca stima e concetto, che abitano sempre in villa. Nel resto delle cose espresse in detta supplica, che sono in sostanza le medesime che hanno addotto nel primo processo, pare che detti Agosti siano persone che nella terra di Grumello vogliano esser temuti e che usino imperio con questo o con quello.

Nessun testimone aveva però voluto o potuto dimostrare che i quattro uomini mascherati, responsabili dell'uccisione del Borrella, fossero in qualche modo collegati agli Agosti.

Non diversamente i rettori di Brescia sottolinearono che, nonostante i Borrella facessero riferimento ad una vecchia inimicizia con gli Agosti,

*ma però nel detto processo, sebbene sia stata usata ogni diligenza, con esame di molti testimoni, non si cava contra detti Agosti indizio alcuno concludente, anzi è introdotto che il Chierico era nemico dei Borrella, perché avessero procurato di farlo prendere dai cappelletti*⁸⁷.

Disponendo di questi elementi, il Collegio, deliberò a maggioranza che i supplicanti fossero licenziati. È assai probabile che nel villaggio di Grumello si fosse creata una certa tensione tra le due famiglie e che, forse, gli Agosti fossero i mandanti dell'uccisione di Girolamo Borrella, responsabile di aver messo in discussione il loro predominio a livello locale. Nella loro supplica i Borrella avevano rivendicato un'inimicizia che la netta disparità sociale tra le due fazioni rendeva però poco credibile e comunque non dimostrabile a livello giudiziario, e scarsamente convincente in una petizione rivolta al centro dominante. Diversamente, se essi avessero semplicemente denunciato di aver subito violenza e sopraffazioni da parte di chi esercitava abusivamente un ruolo di potere, la loro richiesta di delegazione avrebbe certamente incontrato un riscontro positivo. E, assai probabilmente, le narrazioni dei testimoni escussi in un processo istruito nella Quaranti criminal, avrebbero assunto ben altro tenore⁸⁸.

⁸⁷ ASVe, Collegio, Notatorio, filza 177, 15 aprile 1606.

⁸⁸ Sono molte le suppliche inoltrate e discusse in Collegio in cui la violenza denunciata non è frutto di una contrapposizione tra fazioni rivali, ma semmai espressione di vere e proprie sopraffazioni compiute da persone che utilizzano il loro potere nei confronti di chi è impossibilitato a difendere adeguatamente i propri beni, onore e la stessa incolumità fisica. In tali casi la delega è quasi sempre concessa. Ad esempio nell'aprile del 1606 venne discussa la supplica della madre di Giulia Poli di San Vito sotto Legnago. La donna aveva denunciato l'uccisione della figlia falsamente accusata di adulterio da tre membri della famiglia Bellini, i quali avevano commesso molti altri delitti, godendo della protezione di Girolamo Verità, potente gentiluomo della città. Ella chiedeva che il processo non fosse istruito a Verona con l'autorità ordinaria, in quanto al giudizio avrebbe concorso il Consolato, magistratura cittadina composta di nobili. Alla supplica si era opposta la città di Verona, a difesa dei propri privilegi. Ma il Collegio aveva infine deciso che il caso fosse giudicato dai rettori con la loro corte pretoria, escludendo il Consolato. Analogamente nel mese precedente il Collegio aveva accolto la richiesta dei figli e dei fratelli di Muzio Mozzi, i quali avevano supplicato che l'uccisione del loro padre e fratello fosse delegata all'Avogaria. L'autore dell'omicidio, Francesco Mascarello, gentiluomo della città di Vicenza, uomo potente e assai influente nel villaggio di Breganze, aveva compiuto quell'azione violenta in quanto non aveva gradito che si corteggiasse una giovane che egli voleva per sé. I rettori di Verona osservarono che mentre i Mascarello erano ricchi e potenti, «all'incontro i supplicanti in stretta fortuna, con pochi parenti, anzi che, per strettezza di beni, dimoravano alla villa». Il Collegio, senza esitazioni, delegò il caso all'Avogaria di comun (cf. per le due vicende, ASVe, Collegio, Notatorio, filza 177, 12 marzo e 19 aprile 1606).

CONCLUSIONI

Queste vicende denotano come tra inimicizia e violenza ci fossero strette relazioni. Competizione economica, desiderio di primeggiare, esigenza di affermare il proprio prestigio erano tutti elementi che esprimevano le nervature profonde della società cetuale e dell'idioma dell'onore tramite cui essa si rappresentava in un contesto politico caratterizzato dal policentrismo. Consuetudini e ritualità processuali conferivano alle inimicizie i percorsi tradizionali tramite cui esse si manifestavano e trovavano risoluzione. Nel momento in cui si esprimevano apertamente per cercare una risoluzione esterna, nell'ambito delle magistrature del centro dominante, esse denotavano la loro debolezza e le loro contraddizioni. Gli esempi qui affrontati denotano innanzitutto una costante importante e significativa: i soggetti che richiedono una delega all'Avogaria di comun o ad altre corti giudiziarie, sottraendo il conflitto al contesto istituzionale originario, sembrano per lo più evocare il timore ad accogliere quel rito di pubblica umiliazione richiesto dagli avversari per poter sancire una tregua e l'avvio di trattative volte a stabilire una pace effettiva⁸⁹.

Sorte analoga sarebbe avvenuta con la pena del bando, che da sempre aveva interloquito con le inimicizie e con l'esigenza di ristabilire gli equilibri infranti dal conflitto. Il possibile reinserimento della persona bandita avrebbe potuto agevolmente essere raggiunto, solamente dopo un sostanziale accordo tra le parentele antagoniste. Il banditismo e la sua repressione da parte del potere centrale si sarebbero così inesorabilmente nutriti delle dinamiche che contraddistinguevano le contrapposizioni tra le fazioni contrapposte, indebolite comunque dalle difficoltà a raggiungere una pace realmente condivisa.

89 Che invece poteva essere agevolata nell'ambito di riti giudiziari che, con l'avallo delle magistrature locali, avevano il fine di ristabilire gli equilibri preesistenti al conflitto. Sul rito di umiliazione, implicito nell'atto di pace, cf. Darovec, 2017; Povoło, 2018a, 229–245.

NASILJE IN SOVRAŽNOST V 16. IN 17. STOLETJU. DRUŽBENI PRAKSI V PRAVNO-ANTROPOLOŠKI DIMENZIJI

Claudio POVOLO

Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja, Čentur 1f, 6273 Marezige, Slovenija

e-mail: claudio.povolo@irris.eu

POVZETEK

Nasilje in sovražnost sta koncepta in družbeni praksi, ki močno zaznamujeta življenje in kulturni sistem sleherne družbe. V srednjem veku in zgodnjem novem veku sta se ti praksi tesno prepletali in odigrali nemajhno vlogo v kontekstu družbenih ravnovesij in hierarhij, ki so se izražale predvsem skozi govorico časti in policentrično strukturo obstoječega ustavnega reda. Naloga zgodovinarjev je, da razberejo njun globok pomen in predvsem razpoznajo spremembe, ki so ju opredeljevale skozi stoletja, še zlasti od takrat naprej, ko so se v večjem delu Evrope začeli kazati prvi obrisi državnih struktur, ki so težile k ponovnemu premisleku o samem pojmu lastnega ozemlja in njegovih meja. S pravno-antropološkim pristopom, uporabljenim predvsem za študij primera, je mogoče izničiti predsodke in prepričanja v zvezi z domnevno nagnjenostjo k nasilju srednjeveške in zgodnje novoveške družbe primerjavi s sedanjo, ki neupravičeno velja za manj nagnjeno k nasilju in v osnovi bolj miroljubno. V resnici strokovnjaki še ne zmorejo natančno opredeliti kompleksnosti izvorov in pomenov nasilja, še zlasti pa ne njegovih družbenih in kulturnih implikacij. Tako je tudi izjemno težko v celoti dojeti dinamiko, na kateri temelji koncept sovražnosti, predvsem v dolgem obdobju, ko so iz nje vznikali očitni izrazi nasilja in nasprotovanj. Pravzaprav je imel tudi sistem sovražnosti, tako kot kazen pregnanstva, funkcijo družbene samoregulacije, cilj katere je bil zagotavljati sistem miru, še zlasti pa ravnovesje, ki je obstajalo pred konfliktom. Avtor se v članku pomudi tudi pri analizi medsebojnih povezav med nasiljem in sovražnostjo, pri čemer nameni posebno pozornost razširjenemu pojavu banditizma, ki je bil v 16. in 17. stoletju značilen za mnoge evropske dežele. Prav v tem obdobju so namreč nove državne strukture sprejele zelo ostre ukrepe proti tistim, ki so zaradi obsodbe na pregnanstvo veljali za čisto prave politične nasprotnike, ki jih je bilo treba preganjati z vsemi sredstvi. V odsotnosti pravih represivnih orodij so bile nove, malodane splošno sprejete kazenske politike izjemno uspešne, saj so izkoriščale konfliktno dinamiko sovražnosti in posledično široko pooblastilo za zasebno nasilje. S tem je bil kulturni in družbeni sistem, v katerem je binom sovražnost-maščevanje stoletja dolgo brzdal nerazsodno rabo nasilja, v resnici oropan legitimnosti, da bi se lahko vzpostavile nove instance reda in miru, ki so jih zahtevale uveljavljajoče se družbene in gospodarske sile.

Ključne besede: nasilje, sovražnost, kazen pregnanstva, banditizem, čast, maščevanje, mir

FONTI E BIBLIOGRAFIA

- Althoff, Gerd (2004):** Political and Social bonds in Early Medieval Europe. Cambridge, Cambridge University Press.
- ASPd** – Archivio di stato di Padova (ASPd), Sentenze della Corte pretoria.
- ASVe, CX** – Archivio di stato di Venezia (ASVe), Consiglio dei dieci, Comuni.
- ASVe, Collegio** – Archivio di stato di Venezia (ASVe), Collegio, Notatorio.
- ASVr** – Archivio di stato di Verona (ASVr), Rettori veneti, presentatio capituli Aloisii de Meninis de Pullo, busta 13.
- Aymard, Maurice (1987):** Amicizia e convivialità. In: Ariès, Philippe & Georges Duby (eds.): La vita privata dal Rinascimento all'Illuminismo. Roma-Bari, Laterza, 360–365.
- Benvenuti, Luigi (1853):** Racconti inediti tratti dalla storia di Crema. Crema, Tip. Campanini.
- Berman, J. Harold (1983):** Law and Revolution. The Formation of the Western Legal Tradition, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.
- Black, Christopher (2001):** Early Modern Italy. A Social History. London, Routledge.
- Blanshei, Sarah Rubin (2010):** Politics and Justice in Late Medieval Bologna. Leiden, Boston, Brill.
- Bossy, John (1983):** Postscript. In: Bossy, John (ed.): Disputes and Settlements. Law and Human Relations in the West. Cambridge, Cambridge University Press, 287–293.
- Broggio, Paolo (2021):** Governare l'odio. Pace e giustizia criminale nell'Italia moderna (secoli XVI-XVII). Roma, Viella.
- Bufacchi, Vittorio (2005):** Two Aspects of Violence. Political Studies Review, 3, 194.
- Carroll, Stuart (2007):** Cultures of Violence. Interpersonal Violence in Historical Perspective. Basingstoke-New York, Palgrave Macmillan.
- Carroll, Stuart (2016):** Revenge and Reconciliation in Early Modern Italy. Past and Present, 233, 1, 101–142.
- Carroll, Stuart (2017):** Thinking with Violence. History and Theory, 55, 23–43.
- Casey, James (1989):** The History of the Family. Oxford, John Wiley & Sons.
- Castan, Nicole (2003):** The arbitration of disputes under the 'Ancien Régime'. In: John Bossy (ed.): Disputes and Settlements - Law and Human Relations in the West. Cambridge, Cambridge University Press, 219–260.
- Cummins, Stephen & Laura Kounine (eds.) (2016):** Culture of Conflict Resolution in Early Modern Europe. New York, Routledge.
- Darovec, Darko (2017):** Blood Feud as Gift Exchange: The Ritual of Humiliation in the Customary System of Conflict Resolution. Acta Histriae, 25, 1, 57–96.
- Davies, Wendy & Paul Fouracre (eds.) (1986):** The Settlements of Disputes in Early Medieval Europe. Cambridge, Cambridge University Press.
- De Haan, Willem (2008):** Violence as an Essentially Contested Concept. In: Body-Gendrot, Sophie & Pieter Spierenburg (eds.): Violence in Europe. Historical and Contemporary Perspectives. New York, Springer, 27–40.
- Dewald, Jonathan (1993):** Aristocratic Experience and the Origins of Modern Culture. France, 1570-1715. Berkeley, University of California Press.

- Dinges, Martin (2004):** The Use of Justice as Form of Social Control in Early Modern Europe. In: Roodenburg, Herman & Pieter Spierenburg (eds.): Social control in Europe, 1500-1800. Columbus, Ohio State University Press, 165–169.
- Fabietti, Ugo (1999):** Antropologia culturale. Bari, Laterza.
- Farr, James R. (2007):** Honor, Law and Custom in Renaissance Europe. In: Ruggiero, Guido (ed.): A Companion to the Worlds of Renaissance. Malden, Wiley-Blackwell, 127.
- Gallant, Thomas (1999):** Brigandage, piracy, capitalism and state-formation. Transnational Crime from a Historical World-Systems Perspective. In: Heyman, Josiah McC. (ed.): States and Illegal Practices. Oxford, New York, Berg Publishers, 47–51.
- Gowing, Laura, Hunter, Michael & Miri Rubin (eds.) (2005):** Love, Friendship and Faith in Europe, 1300-1800. New York, Palgrave Macmillan.
- Heers, Jacques (1997):** L'esilio, la vita politica e la società nel Medioevo. Napoli, Liguori.
- Hespanha, Antonio M. (2003):** Introduzione alla storia del diritto europeo. Bologna, Il Mulino.
- Kuehn, Thomas (2009):** Conflict Resolutions and Legal Systems. In: Lansing, Carol & Edward D. English (eds.): A Companion to the Medieval World. Malden, Oxford, Wiley-Blackwell, 335–336.
- Langbein, John H. (1974):** Prosecuting Crime in Renaissance. England, Germany, France, Cambridge, Harvard University Press.
- Leggi criminali (1751):** Leggi criminali del serenissimo dominio veneto.
- Lenman, Bruce & Geoffrey Parker (1980):** The State, the Community and the Criminal Law in Early Modern Europe. In: Gatrell, V.A.C., Lenman, Bruce & Geoffrey Parker (eds.): Crime and the Law. The social history of crime in Western Europe since 1500. Venezia, Pinelli, 22–24.
- Lupoi, Maurizio (2006):** The Origins of the European Legal Order. Cambridge, Cambridge University Press.
- Matthews, Graham & Sam Goodman (ed.) (2013):** Violence and the limits of representation. New York, Palgrave Mcmillan.
- McQuillan, J. Colin (2015):** Agamben's critique of sacrificial violence. In: Moran, Brandan & Carlo Salzani (ed.): Towards the critique of violence. Walter Benjamin and Giorgio Agamben. London, Bloomsbury, 128.
- Milani, Giuliano (2009):** Banditi, malexardi e ribelli, L'evoluzione del nemico pubblico nell'Italia comunale (secoli XII-XIV). Quaderni fiorentini per la storia del pensiero giuridico moderno, 38, 109–140.
- Muir, Edward (1999):** The sources of Civil Society in Italy. Journal of Interdisciplinary History, XXX, 3, 395.
- Neocleous, Mark (2003):** Imagining the state. Maidenhead, Philadelphia, Open University Press.
- Netterstrøm, Jeppe Büchert & Bjørn Poulsen (eds.) (2007):** Feud in Medieval and Early Modern Europe. Aarhus, Aarhus University Press.

- Österberg, Eva (2010):** Friendship and Love, Ethics and Politics. Studies in Medieval and Early Modern History. Budapest, Central European University Press.
- Parti prese in diversi tempi (1607):** Parti prese in diversi tempi da vari eccellentissimi Consigli in materia de' banditi. Venezia.
- Petkov, Kiril (2003):** The Kiss of Peace: Ritual, Self and Society in the High and Late Medieval West. Venezia, G.A. Rampazzetto.
- Pitt-Rivers, Julian (1977):** The Fate of Schechem or the Politics of Sex. Essays in the Anthropology of the Mediterranean. Cambridge, Cambridge University Press.
- Povolo, Claudio (1997):** L'intrigo dell'onore. Poteri e istituzioni nella Repubblica di Venezia tra Cinque e Seicento. Verona, Cierre.
- Povolo, Claudio (2000):** Stereotipi imprecisi. Crimini e criminali dalle sentenze di alcuni tribunali dell Terraferma veneta (secoli XVI-XVIII). Vicenza, Tipolitografia Campisi.
- Povolo, Claudio (ed.) (2003):** Il processo a Paolo Orgiano (1605-1607). Roma, Viella.
- Povolo, Claudio (2004):** Retoriche giudiziarie, dimensioni del penale e prassi processuale nella Repubblica di Venezia. Da Lorenzo Priori ai pratici settecenteschi. In: Chiodi, Giovanni & Claudio Povolo (eds.): L'amministrazione della giustizia penale nella Repubblica di Venezia (secoli XVI-XVIII). Sommacampagna, Cierre, 75–76.
- Povolo, Claudio (2007):** Dall'ordine della pace all'ordine pubblico. Uno sguardo da Venezia e il suo stato territoriale (secoli XVI-XVIII). In: Povolo, Claudio (ed.): Processo e difesa penale in età moderna. Venezia e il suo stato territoriale. Bologna, Il Mulino, 15–107.
- Povolo, Claudio (2011a):** Zanzanù. Il bandito del lago, 1576–1617. Tignale, Grafica 5.
- Povolo, Claudio (2011b):** L'uomo che pretendeva l'onore. Storia di Bortolamio Pasqualin da Malo (1502–1591). Venezia, Marsilio.
- Povolo, Claudio (2013):** Liturgies of Violence. Social Control and Power Relationships in the Republic of Venice between the Sixteenth and Eighteenth Centuries. In: Dursteler, Eric (ed.): A Companion to Venetian history, 1404–1797. Leiden, Brill, 519–520.
- Povolo, Claudio (2014):** Faida e vendetta tra consuetudini e riti processuali nell'Europa medievale e moderna. Un approccio antropologico-giuridico. In: Ravančić, Gordan (ed.): Our Daily Crime. Zagreb, Croatian Institute of History, 43–46.
- Povolo, Claudio (2015):** Furore. Elaborazione di un'emozione nella seconda metà del Cinquecento. Verona, Cierre.
- Povolo, Claudio (2018a):** La stanza di Andrea Trevisan. Amore, furore e inimicizie nella Venezia di fine Cinquecento. Vicenza, Quaderni di Valdilonte.
- Povolo, Claudio (2018b):** Voci liberar bandito (Repubblica di Venezia, 1580–1592): narrazioni di un'etnografia della violenza in età moderna. In: Levati, Stefano & Simona Mori (ed.): Studi per Livio Antonielli. Milano, Franco Angeli, 126–148.

- Povolo, Claudio (2020):** La resilienza di Franceschina Orio. Venezia, 30 novembre 1587–20 febbraio 1590. In: Novarese, Daniela, Pelleriti, Enza & Vittoria Calabrò (eds.): *Oltre l'Università. Storia, diritto, istituzioni e società. Scritti in onore di Andrea Romano*. Bologna, Il Mulino, 371–386.
- Povolo, Claudio (2021):** Desecration. The killing of the bandit Nicolò Cassich (Isle of Pag, 1578–1583). *Acta Histriae*, 29, 3, 503–530.
- Priori, Lorenzo (1644):** *Prattica criminale secondo il ritto delle leggi della Serenissima Republica di Venetia*. Venezia, Pietro Pinelli.
- Relazioni dei rettori (1979):** Relazioni dei rettori veneti in Terraferma, XIII, Podesteria e capitanato di Crema. Varese, Tip. Mori.
- Rouland, Norbert (1992):** *Antropologia giuridica*. Milano, Giuffrè.
- Sbriccoli, Mario (2009):** *Giustizia criminale. Storia del diritto penale e della giustizia*. Scritti editi e inediti (1972–2007), 1, 3–44.
- Schuster, Liza (2003):** *The Use and Abuse of Political Asylum in Britain and Germany*. London, Routledge.
- Shoemaker, Karl (2011):** *Sanctuary and Crime in the Middle Ages, 400-1500*. New York, Fordham University Press.
- Smail, Daniel Lord & Kelly Gibson (eds.) (2009):** *Vengeance in Medieval Europe: a Reader. Readings in Medieval Civilizations and Cultures*. Toronto, University of Toronto Press.
- Smail, Daniel Lord (2003):** *The Consumption of Justice. Emotions, Publicity and Legal Culture in Marseille, 1264–1423*. Ithaca, London, Cornell University Press.
- Stein, Peter (1984):** *Legal Institutions: the Development of Dispute Settlement*. London, Lexis Pub.
- Tadmor, Naomi (2004):** *Family and Friends in Eighteenth-century England. Household, Kinship and Patronage*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Thomson, Janice E. (1994):** *Mercenaries, pirates and sovereigns*. Princeton, Princeton University Press.
- Thornton, David E. (2009):** Communities and Kinship. In: Stanford, Pauline (ed.): *Early Middle Ages. Britain and Ireland c. 500-1100*. Oxford, Wiley-Blackwell, 100.
- Throop, Susanna A. & Paul R. Hyams (eds.) (2010):** *Vengeance in the Middle Ages: Emotion, Religion and Feud*. Farnham, Routledge.
- Tuten, Belle S., White, Stephen D. & Tracey L. Billado (eds.) (2010):** *Feud, Violence and Practice. Essays in Medieval Studies in Honor of Stephen D. White*. Farnham, Routledge.
- Vallerani, Massimo (2005):** *La giustizia pubblica medievale*. Bologna, Il Mulino.
- Vocabolario (1612):** *Vocabolario degli accademici della Crusca*. Venezia, Giovanni Alberti.
- Weisser, Michael (1989):** *Criminalità e repressione nell'Europa moderna*. Bologna, Il Mulino.

SOSEDJE IN SOVRAŽNIKI: REŠEVANJE SPOROV PRED LJUBLJANSKIM MESTNIM SVETOM V ZGODNJEM NOvem VEKU (1521–1671)

Žiga OMAN

Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja,
Čentur 1f, 6273 Marežice, Slovenija
e-mail: ziga.oman@irris.eu

IZVLEČEK

Članek obravnava sovražnosti med meščani in drugimi prebivalci zgodnjenovoveške Ljubljane, ki so dokumentirane v zapisnikih mestnega sveta iz let 1521–1671. V tradicionalnem reševanju sporov je bil koncept sovražnosti tesno povezan z nasilnim povračilom, kar je bilo nasprotno idealom meščanskih skupnosti, od srednjega veka utemeljenih na odreku pravici do maščevanja. Osredotočena na pojmovanje sovražnosti v glavnem mestu Kranjske po normativni prepovedi maščevanja, razprava analizira vlogo, jezik in čustveno razsežnost tradicionalnih praks reševanja sporov, njihovo prepletenost s sodnim postopkom ter sobivanje s kazensko zakonodajo.

Ključne besede: sovražnost, maščevanje, fajda, čast, nasilje, mediacija, pomiritev, kaznovanje, reševanje sporov, meščani, mestno prebivalstvo, mestni svet, Ljubljana, 16. stoletje, 17. stoletje

VICINI E NEMICI: RISOLUZIONE DEI CONFLITTI DAVANTI AL CONSIGLIO COMUNALE DI LUBIANA NELLA PRIMA ETÀ MODERNA (1521–1671)

SINTESI

Questo saggio esamina le inimicizie tra borghesi e altri abitanti nella Lubiana della prima età moderna, documentate negli atti del consiglio comunale tra il 1521 e il 1671. Nel tradizionale processo di risoluzione dei conflitti il concetto di inimicizia era strettamente correlato alla ritorsione violenta, la quale era antitetica agli ideali delle comunità urbane, fondate fin dal Medioevo sulla rinuncia al diritto di vendetta. Incentrato sulla concezione dell'inimicizia nella capitale carniolana a seguito del divieto normativo di vendetta, il contributo analizza il ruolo, linguaggio e la dimensione emotiva delle pratiche tradizionali di risoluzione dei conflitti, il loro intreccio con i procedimenti giudiziari e la coesistenza con il diritto penale.

Parole chiave: inimicizia, vendetta, fajda, onore, violenza, mediazione, pacificazione, punizione, risoluzione dei conflitti, borghesi, cittadini, consiglio comunale, Lubiana, secolo XVI, secolo XVII

UVOD¹

*Und welches zu verwundern, fo
wird man in einer fo Wein-reichen
Stadt wenig Hader und Zanck verſpū-
ren. Welches der Obrigkeiten Wach-
ſamkeit zuzuſchreiben. Denn weil der-
ſelben unterſchiedliche, als fucht jedwede
des andern, an möglichſter Aufficht,
zuvor zu thun. Daher dann, durch
fo kluge Vorforge ihrer Vielen, allen
Streit-händeln vorgebeugt wird.
(Valvasor, 1689, XI, 706)²*

Zadnjega dne februarja 1667 je doktor obojega prava Janez Anton Kunstl (*Khunstl*) ob odprtju prve ljubljanske mestne pravde tistega leta poudaril, da »najvišja sreča skupnosti leži v slogi in soglasju meščanstva«.³ Oziroma s Salustijevimi besedami iz dela *Bellum Iugurthinum* (Sallustius, 1968, X.6), ki jih je Kunstl položil v usta špartanskemu kralju Agezilaju (II.): *concordia parva res crescunt, discordia vero maxima dilabuntur* (LJU 488, Cod. I/36 (1667), fol. 39v, 28. februar 1667). Pravnike, s citati antičnih mislecev podkrepnjene besede so izražale stare vrednote, v skladu s katerimi naj bi sloga in mir v skupnosti, tj. *bonum commune*, zagotavljalo nenasilno reševanje sporov (Broggio, 2015, 43). Skladno s temi ideali so ljubljanski mestni svétniki stoletje prej Severina Hoffa in Janeza Marijo Bonicellija opomnili, da se spore »med meščani spodobi reševati z dobro voljo in slogom«, zato »ne bodo trpeli«, da bi svoje »sosedstvo spremenila v sovražnost in nered«⁴ (LJU 488, Cod. I/3 (1537), fol. 42r–v, 19. januar 1537).

Daleč od tega, da bi meščanom, bratovščinam, cehom, cerkvenim, avtonomnim mestnim in njim nadrejenim deželno knežjim oblastem uspelo preprečiti vsak spor, kot je za Ljubljano v poznem 17. stoletju zapisal Janez Vajkard Valvasor, navsezadnje jih je bilo preveč. Foliji za to razpravo analiziranih 40 zapisnikov

1 Članek je nastal v okviru raziskav pri podoktorskem projektu Z6-3223: *Reševanje sporov med nižjimi sloji v baročni Notranji Avstriji: med fajdo in kazenskim pravom ter raziskovalnem programu P6-0435: Prakse reševanja sporov med običajnim in postavljenim pravom na območju današnje Slovenije in sosednjih dežel*, ki ju (so)financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS). Za komentar razprave se zahvaljujem Stuartu Carrollu, Marku Kambiču in Barbari Žabota ter anonimnim recenzentom.

2 V prevodu Mirka Rupla: »In čudno je, da zapaziš v mestu, ki je tako bogato z vinom, malo sporov in prepиров. To je treba pripisati čuječnosti oblasti; ker jih je več, skuša druga drugo prekositi v čim večji pazljivosti. S tako pametno skrbjo mnogih se preprečijo vsi prepiri.« (Valvasor, 2017, 270)

3 [D]ie höchste gligseelligkeit des gemeinen wesens bestehe nemblichen in der aintrechtigkheit vnd verainbahrung der burgerschafft (LJU 488, Cod. I/36 (1667), fol. 39v, 28. februar 1667).

4 [M]it gutt gepliet vnd ainigkaytt in der bürgerschafft gebürt [...] nitt gedulden das sy also die nachpaur-schafft in veindschafft vnd emporung wollen geben (LJU 488, Cod. I/3 (1537), fol. 42r, 19. januar 1537).

Ljubljanskega mestnega sveta,⁵ ki so se ohranili iz obdobja 1521–1671 in zajemajo 56 let⁶ (ne vseh v celoti), so preplavljeni z raznolikimi spori meščanov in drugih prebivalcev ter obiskovalcev mesta, njegovega pomirja in siceršnjih jurisdikcij. V največji meri gre sicer za, v današnjem pomenu, civilnopravne zadeve, kot so različni zapuščinski, posestni (lastninski), skrbniški (varuški), trgov(in)ski, obrtni, cehovski in podobni spori, hkrati pa je v njih nemalo lažjih kaznivih dejanj (*causae minores*), kot so (raz)žalitve in pretepi, ter nekaj težjih (*causae maiores*) ali malefičnih, kot so tatvine, napadi ali spopadi z orožjem, uboji itd. Težja dejanja, v novem veku vključno z napovedjo sovražnosti (*Absage*), so praviloma obravnavali na krvnosodnih ali malefičnih pravicah, katerih zapisniki pa se za Ljubljano niso ohranili (Golec, 2005, 142). Posledično struktura zapisnikov mestnega sveta ne omogoča podrobne študije kriminala v novoveški Ljubljani, vendar predstavljajo pomemben vir za razumevanje družbenih odnosov v mestu. Vključno s praksami, s katerimi so skupnost in avtonomne mestne oblasti posredovale v vsakdanjih sporih, ki so spodbujali ideale dobrega sosodstva.

Kajti vsi spori, tudi tisti, ki se lahko danes zdijo povsem trivialni in benigni, so vselej imeli potencial, da eskalirajo v najhujše kršitve meščanske sloge, miru in dobrega sosodstva oziroma v sovražnost kot popolno nasprotje teh vrednot. V srednjeveški in zgodnjenovoveški Evropi sovražnost (lat. *inimicitia*, it. *inimicizia*, nem. *Feindschaft*, frc. *ennemi* itd.) ni označevala (le) čustva sovraštva (npr. lat. *odio*, nem. *Haß*), temveč predvsem formaliziran odnos vzajemnega nasprotja med posamezniki, rodbinskimi idr. skupinami; starogermanski izraz za ta odnos je bil fajda (lat. *faida*, nem. *Fehde*),⁷ torej maščevanje (Oman, 2021, 30–34). Tudi krvno maščevanje kot povračilo za uboj, hude telesne poškodbe in posilstvo je bilo v več jezikih opredeljeno kot naglavna ali smrtna (lat. *inimicitia capitalis* ali *mortalis*, nem. *hauptveintschaft* ali *totveintschaft*, it. *mortali inimicizie*, frc. *ennemi capitale* ali *haine mortelle*) ter krvna sovražnost (it. *inimicizia di sange*) (Frauenstädt, 1881, 10; Carroll, 2017a, 440). Čeprav ni ušel širšim spremembam dožemanja maščevanja po njegovi normativni prepovedi ob koncu srednjega veka (Broggio, 2015), se je koncept sovražnosti, v tradicionalnem reševanju sporov tesno povezan z nasilnim povračilom za krivico, obdržal globoko v novi vek. Leta 1537 je bilo Hoffu in Bonicelliju v Ljubljani povsem jasno pred kakšno sovražnostjo so ju svarili mestni svétniki.

5 Skupaj je ohranjenih 123 zapisnikov iz let 1521–1786. Do vključno leta 1671 so dostopni na spletu, kjer je do njih dostopal tudi avtor: <http://zal-lj.splet.arnes.si/project/zapisniki-ljubljanskega-mestnega-sveta-1521-1671/> (zadnji dostop: oktober 2022).

6 Zapisnik za leta 1633–35 ne vsebuje vpisov iz leta 1633 (LJU 488, Cod. I/25 (1633–1635)).

7 Stuart Carroll (2017a) je nedavno predlagal, da je sovražnost (ang. *enmity*) kot občečloveški fenomen ustrežnejši analitični koncept za proučevanje tradicionalnih praks reševanja sporov kot fajda (ang. *feud*, nem. *Fehde*), pojem obremenjen s specifikami antropoloških in zgodovinopisnih študij, primarno medievističnih. V slovenski terminologiji prevladuje izraz maščevanje, ki izvira iz besede menjava, fajda pa ostaja v rabi zlasti za spopade med srednjeveškim plemstvom. Podrobneje o tem Oman, 2021, 20–27.

Slika 1: Ljubljana v poznem 17. stoletju (Valvasor, 1689).

Antropološke, sociološke in v zadnjih desetletjih tudi zgodovinske študije⁸ so maščevanje opredelile kot prakse, običaj ali sistem reševanja sporov ter družbenega nadzora, ki je z vključenostjo širše skupnosti in/ali njenih starešin oziroma oblasti, tudi duhovnih,⁹ v reševanje sporov težil k obnovi ter ohranjanju družbenega reda, miru in ravnotežja moči v skupnosti. Te značilnosti so maščevanju še dolgo po prepovedi zagotavljale široko družbeno legitimnost, ki so jo pogosto morale upoštevati tudi oblasti, čeprav je bila v zgodnjem novem veku legalnost nasilja zvedena na silobran. Obredje maščevanja je narekovalo uravnoteženo (častno) povračilo (menjavo) za dejanje, dojeno¹⁰ kot krivično (sramotno). Povračilo naj bi pridobilo ali izsililo zadoščenje, oškodovani strani povrnilo čast in s tem zagotovilo pravico – tudi z obredno bolj ali manj omejenim nasiljem, že v poznem srednjem veku pa vse bolj tudi s tožbo. Krivica je morala biti javno naznanjena, da je lahko nasprotnik dal zadoščenje¹¹ (opravičilo in odškodnino) zanj in da so skupnost

⁸ Za pregled stanja raziskav npr. Netterstrøm, 2007; White, 2016; Carroll, 2017b; Darovec, 2017b.

⁹ Cerkevni vizitatorji so tudi na Slovenskem morali še globoko v zgodnji novi vek poročati o sovražnostih med družinami (Kos, 2016, 174), da bi jih lahko pomagali pomiriti. Prav tako so cerkvene oblasti neredko uspešno posredovale za znižanje kazni ali pomilostitev obsojencev, tudi ljubljanski stolni kapitelj, mdr. v primerih uboja (npr. LJU 488, Cod. I/5 (1544–1545), fol. 177v, 25. september 1545; LJU 488, Cod. I/8 (1551–1552), fol. 113r–114r, 6. februar 1552; LJU 488, Cod. I/25 (1633–1635), fol. 150r–v, 4. avgust 1634). O vlogi katoliške duhovščine v zgodnjenovoveškem reševanju sporov, zlasti na italijanskih primerih, npr. Bossy, 2004a.

¹⁰ Ne le na subjektivni ravni, kajti dejanje je za krivično moralo veljati tudi v širši družbi, sicer zanj ni bilo mogoče terjati pravice (Shklar, 1990, 7–8), povračilo pa načeloma ne bi bilo dojeno kot upravičeno.

¹¹ Po rimskem pravu je dati zadoščenje pomenilo narediti dovolj, da se jezna, tj. oškodovana stran ni maščevala: *satisfactio est tantum facere quantum satis est irato ad vindictam*. V srednjem veku je bil pojem tesno povezan s pokoro, a je obdržal tudi posvetni pomen kompenzacije, povračila in izpolnitve obvez (Bossy, 2004b).

in/ali oblasti lahko posredovale v sporu ter sprti strani povedle k pomiritvi, preden bi ogrozili celotno skupnost, saj je bilo maščevanje rodbinska, prijateljska in zavezniška dolžnost. Sovražnost je nastopila, če krivica ni bila primerno (častno) poravnana ali pa je nasilno povračilo veljalo za ustrežnejši odziv na krivico kot (takojšnje) plačilo odškodnine, zlasti za uboj, tj. krvnine. Stanje sovražnosti, ki so ga lahko prekinjala premirja, je trajalo, dokler ni bil zlasti z mediacijo skupnosti in/ali oblasti med sprtimi stranmi sklenjen mir, ki je obnovil ali vzpostavil nov družbeni odnos: (formalizirana) sovražnost se je spremenila v (formalizirano) prijateljstvo (zavezništvo) in/ali ljubezen (sorodstvo). To so osnovne stopnje maščevanja, prisotne v vseh kulturah, ki so ga prakticirale, ne glede na kulturne in jezikovne razlike: obelodanjena krivica kot zahteva po zadoščenju oziroma pravici – nasilno povračilo, ki naj izsili zadoščenje (sovražnost v ožjem pomenu) – posredovanje skupnosti/oblasti – premirje, ko se pretehta pogoje za mir – sklenitev miru kot obnova pravice, reda in dobrega sosodstva. Prehode med stopnjami so demonstrirali specifični izrazi, čustva in geste (Oman, 2021, 14–27, 36–49).

Ta članek na podlagi izbranih primerov obravnava prav spore, ki so bili v poldrugem stoletju od začetkov reformacije do visokega baroka v zapisnikih mestnega sveta izrecno zabeleženi kot sovražnost, upošteva njene ključne sopomenke. Osredotočen na tedanje pojmovanje sovražnosti, članek analizira vlogo ter spremembe tradicionalnih praks reševanja sporov, osredinjenih v konceptu maščevanja po njegovi prepovedi v zgodnjem novem veku, kot tudi njihov jezik in emocionalno razsežnost, prepletenost s sodnim postopkom ter sobivanje s kazensko zakonodajo. S tem dopolnjuje dosedanje študije zgodnjenovoveškega pravosodja v Ljubljani, ki se maščevanju v mestu, z izjemo analize dotičnih določil Malefičnih svoboščin Ljubljančanov¹² iz leta 1514 (*Deren von Laibach Malefitzfreyhaittn*; LMF) (Kocher, 2005; Kambič, 2005; 2017), doslej praktično še niso posvetile.

NESLOGA IN NASILJE V ŠTEVILKAH

Dve stoletji po Valvasorjevem »čudenju« nad tem, kako v Ljubljani uspešno preprečijo vse spore, je Ivan Vrhovec v svoji kulturnozgodovinski študiji mesta izrazil podobno mnenje, češ da v (zgodnjem) novem veku Ljubljančani »niso dajali mestnim očetom dostikrat povoda lomiti nad njimi [sodniške] palice«, temveč se je »mestna gosposka [...] rajši sešla po trikrat, štirikrat in petkrat ter poskušala zlepa mojstre in prosilce pobotati, predno je podelila to pravico komu iz svoje oblasti«; navsezadnje je v zapisnikih mestnega sveta našel le dve malefični zadevi (Vrhovec, 1886, 10, 94). Tezo je še med drugo svetovno vojno zavrnil Vladislav Fabjančič, ki se je zapisnikov in drugih virov lotil natančneje. Ne le, da je v zapisnikih mestnega sveta našel več malefičnih zadev, sodeč po mestnih izdatkih za rablja je bilo med letoma 1581 in 1775 v Ljubljani »na stotine« ali vsaj »zelo mnogo ljudi obešenih,

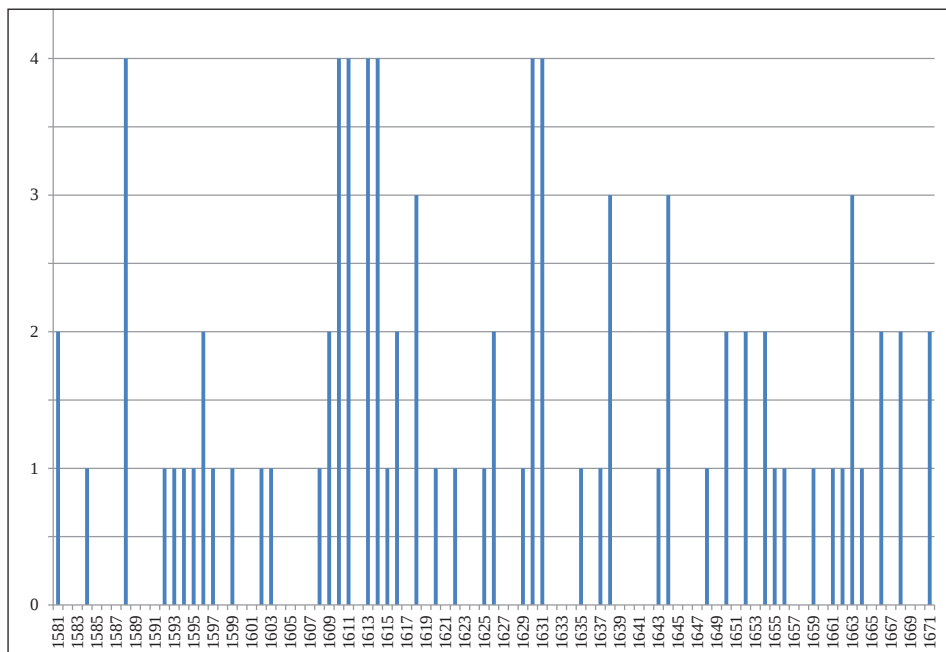
12 Ob teh so v Ljubljani v malefičnih procesih uporabljali še Krvnosodni red cesarja Karla V. ali *Constitutio Criminalis Carolina* (CCC) iz leta 1532, medtem ko Deželskosodni red za Kranjsko iz leta 1535 v glavnem mestu vojvodine naj ne bi bil v rabi (Golec, 2005, 144).

obglavljenih, sežganih ali na drug način usmrčenih in da je zato docela pogrešno, slikati te trde in krute čase v luči, ki ni resnična» (Fabjančič, 1944–45, 90–91). Čeprav je trditev o stotinah usmrčenih pretirana, je Boris Golec kasneje potrdil, da številka ni bila nizka, saj so ljubljanski krvniki v tistem obdobju usmrtili 172 obsojencev, od tega 46 žensk (skoraj polovico, 22, zaradi čarovništva), spol 14 oseb pa ni podan (Golec, 2005, 155).

Četudi je na ljubljanskem morišču v nekaterih letih končalo več ljudi (do leta 1671 največ štirje na leto, in sicer sedemkrat), je predstave o splošni krutosti predmoderne justice treba jemati z določenim zadržkom. Študije reševanja sporov, družbenega nadzora in kriminala v evropskih urbanih skupnostih poznega srednjega in zgodnjega novega veka so v minulih treh desetletjih večidel opravile s tradicionalnimi predstavami o prevladi strogih sodnih postopkov in okrutnih kazni. Telesne kazni, ki jih je poudarjalo tradicionalno (pravno) zgodovinopisje, so bile pomembno sredstvo vzdrževanja miru, a njihove vloge ne kaže precenjevati, prav tako je bilo njihovo število v 17. stoletju že v upadu (Beam, 2020). Študije so pokazale, da so mestne oblasti spore med meščani globoko v novi vek reševale s poudarkom na prijateljski poravnavi in pomiritvi med sprtimi stranmi, neredko tudi v primerih najtežjih dejanj, vključno z uboji. Z manj ali brez milosti so sankcionirale zlasti prekrške zoper lastnino in moralo, kot so bili tatvine, ropi in spolni prestopki, dejanja pripadnikov nižjih slojev nad pripadniki višjih ter tujcev nad domačini. Sploh do domačih meščanov so bila sodišča precej prizanesljiva in celo večkratni povratniki so se lahko izognili telesnim kaznim, visokim globam in izgonu, če so zanje posredovali njihovi sosede (Eibach & Esser, 2007; Eibach, 2007; Scheutz, 2007).¹³

Tudi v Ljubljani so v skoraj dvestoletnem obdobju, za katero so ohranjeni izdatki za rablja, v povprečju usmrtili manj kot enega obsojenca na leto (slika 2). Pri tem mestni sodnik krvnega sodstva ni izvajal le v mestu in njegovem pomirju, temveč še na šestih deželskih sodiščih: Ljubljana (podeželje izven pomirja), Smlednik, Goričane, Polhov Gradec, Logatec in Ig. Obenem je sodišče posebej okrutne usmrtitve izreklo relativno redko, še nekaj manj pa so jih rablji izvršili (Golec, 2005, 140, 155). Dejansko niso usmrtili vseh, ki so storili dejanje, kaznivo s smrtjo, kot je bil npr. (neupravičen) uboj. Leta 1610, denimo, bi moral biti v Ljubljani usmrčen lekarnarski pomočnik Ferdinand Curzio (*Khurzio*), ki je ubil nekega Bianchina, a so ga pomilostili (Fabjančič, 1944–45, 93). Upoštevale so kazni, ki so veljale tudi za tiste, ki so koga neupravičeno ubili, torej ne v silobranu ipd. (LMF, 1514, fol. 5r; CCC, 1532, §§ 139–151), je ljubljanski rabelj med letoma 1596 in 1664 obglavil 12 moških in štiri strl na kolesu, ne da bi pisar zabeležil njihove zločine. Le za sedem usmrčenih storilcev je zabeleženo, da so

13 Za stanje raziskav z obsežno bibliografijo, zlasti za nemške dežele Svetega rimskega cesarstva, glej navedene razprave in Beam, 2020.

Slika 2: usmrtitve v mestnih izdatkih za rablja v letih 1581–1671.

nekoga umorili¹⁴ (dva) ali ubili (pet) (Fabjančič, 1944–45, 92–97). Upošteva je teh pet, še 16 usmrčenih na način predviden tudi za ubijalce in eno pomilostitev, bi lahko malefično sodišče v tistih letih obravnavalo vsaj 22 ubojev. To je sicer več od 15 ubojev, zabeleženih v ohranjenih zapisnikih mestnega sveta za isto obdobje, a kaže, da sta le dva od tam navedenih storilcev končala pred rabljem (Fabjančič, 1944–45, 93–94): leta 1613 Nikolaj Dienstman zaradi umora (*sic*) Lovra Vezjaka ali Bezjaka (*Laure Wesiackh*) in leta 1616 Krištof Pernell zaradi uboja mizarja Jurija Fritza (LJU 488, Cod. I/22 (1612), fol. 130r, 13. avgust 1612; LJU 488, Cod. I/24 (1616) fol. 215v–216r, 29. avgust 1616). Število ubojev, ki jih je ljubljansko sodišče obravnavalo v letih 1596–1664 je torej najverjetneje bilo višje od izpričanih možnih usmrtitev za ta zločin, navsezadnje za kar 43 od teh 68 let manjkajo zapisniki mestnega sveta. Razmerje med usmrtitvami in pomilostitvami, ki ga nakazuje razlika med številom obravnavanih ubojev in najvišjim možnim številom usmrčenih za ta zločin, je primerljivo s preostankom

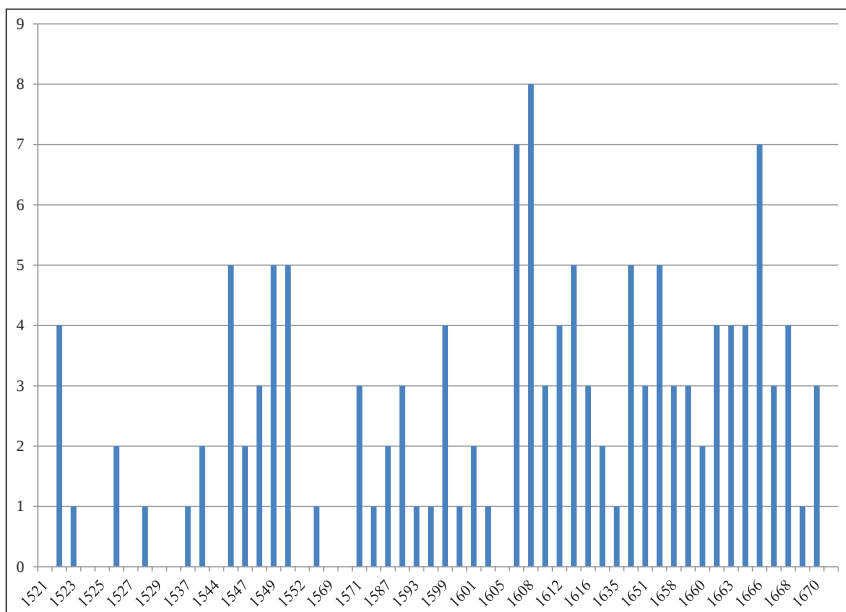
14 Za umor je praviloma veljal naklepni odvzem življenja, zlasti na skriven ali posebej zavržen način, kot uboj pa smrt zaradi siceršnjega nasilja, npr. iz jeze, nepremišljenosti ali malomarnosti, ter v silobranu. Umor je bil načeloma vselej sankcioniran s smrtjo (Kambič, 2017, 637, op. 18; Pohl-Zucker, 2018, 25, op. 3), pomiritve in pomilostitve za uboj pa so ostale pogoste tudi v zgodnjem novem veku (Carroll, 2016, 132).

tedanje Evrope. Kajti le malo ljudi so usmrtili za dejanja, ki jih je bilo mogoče na sodišču predstaviti in zagovarjati kot posledico obrambe časti (Carroll, 2017a, 438). Čez tako početje deželskih sodišč in izvensodne pomiritve ubojev so se kranjski deželni stanovi v 16. stoletju pritožili vsaj dvakrat (Žontar, 1952–53, 570, 572), deželni glavar pa čez baje nizke krvnine ob izvensodnih pomiritvah za uboj še v 18. stoletju (AS 1, šk. 251, Patent kranjskega deželnega glavarja glede iztrebljenja grehov in pregreh, 4. marec 1724, Ljubljana). Pomilostitve za uboj so bile tudi po določilih Malefičnih svoboščin pridržane vladarju (LMF, 1514, fol. 4r–v). Sicer je za Ljubljano nemogoče natančno določiti razmerje med usmrtitvami ter blažjimi kaznimi in pomilostitvami za uboj, ker se malefični zapisniki niso ohranili. Enako velja za napoved sovražnosti ali odpoved miru, prav tako sankcionirano z obglavljenjem (LMF, 1514, fol. 5v–6r; CCC, 1532, § 129), pri čemer to dejanje ni bilo podano kot razlog za nobeno usmrtitev.

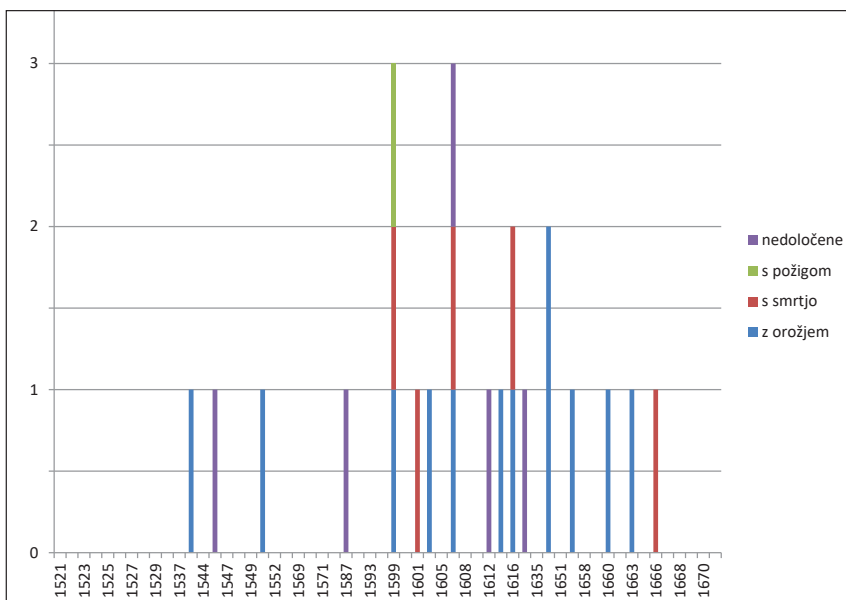
Pomenljiv vpogled v tedanje pravosodje nudi primer iz leta 1601. Za tisto leto je ljubljanski mestni pisar pri izdatkih za rablja zapisal, da so bili »ljudje pridni, hvala Bogu«¹⁵ (Golec, 2005, 150), hkrati pa je mestni svet isto pomlad obravnaval vsaj eno grožnjo z ubojem. Piero Zörne ali Peter Černe (Kos, 2016, 171, 178) naj bi z njim resno pretel svoji ženi Speranzi (Nadi?), že prej pa še njenemu bratu Frančišku (*Francisco*) Pellizarolu, njegovi (svoji?) dekli in eni meščanki, ker so mu očitali prešuštvo. Obtoženi se je sicer zagovarjal, da ženi ni ne grozil niti je ni zalezoval, ker se zanjo ni več brigal, odkar mu je pred tremi leti odrekla spolne odnose, saj je obiskoval druge ženske. Vendar mu žena in svak nista zaupala in Pellizarol je za sestro in zase od Černeta zahteval zaščito in jamstvo (da se ne bo maščeval za obtožbe), tj. odrek maščevanju (*Urfehde*),¹⁶ nakar je mestni svet obe strani prijateljsko (*guetlich*) privedel k spokoju in slogi (*rhue vnd ainigkheit*). Vmes zaprti mož (LJU 488, Cod. I/18 (1601–1602), fol. 102r–103r, 14. maj 1601) je bil nato izpuščen, najverjetneje so mu naložili neko globo in morda še pokoro, čeprav to ne pomeni, da ni bil kasneje izgnan zaradi prešuštva. Vsekakor sodišče sovražnosti, ki sicer ni bila izrecno zabeležena, in groženj ni sankcioniralo po kazenskem pravu, temveč

15 *Sein die leith alle framb gewest. Gott lob.* (Golec, 2005, 150)

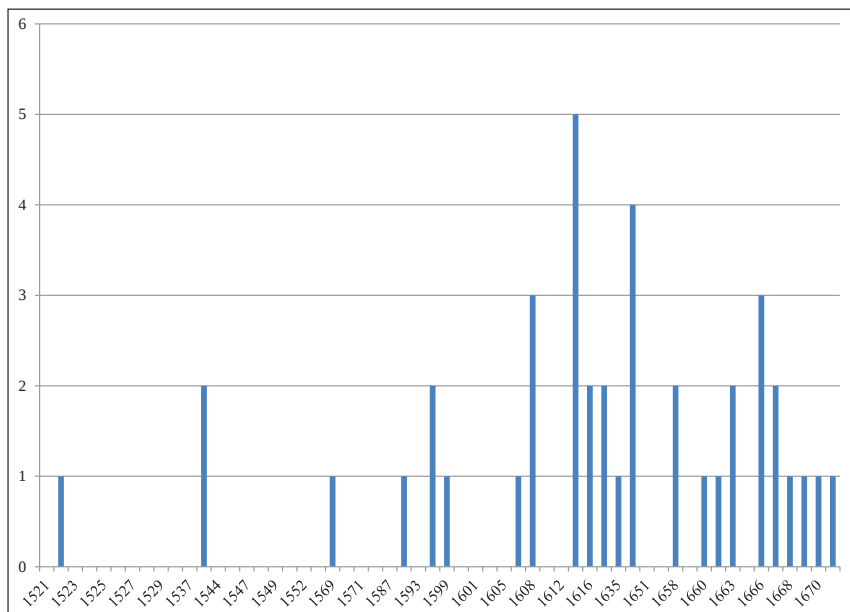
16 Odrek maščevanju ali sovražnosti so prisegli v treh primerih: vzajemno nekdanji sovražniki ob premirju ali sklenitvi miru; med fajdo ali po njej izpuščen ujetnik nekdanjemu sovražniku; jetnik sodišču, tožniku in vsem, ki so ga pomagali zapreti, da se ne bo maščeval ali kako drugače kršil miru, npr. s tožbo. V mirovnih pogodbah je imela prisega opisno obliko formulacije sklenitve miru in je redko vsebovala besedo *Urfehde*. V srednjem veku je enako veljalo za prisego sodišču, v zgodnjem novem veku pa so se zanjo uveljavili formalni obrazci. Odrek maščevanju je bilo mogoče priseči za vse kršitve, ki so terjale arest. V 17. in 18. stoletju je odrek sodišču postal le še formalna potrditev oziroma sprejem sodbe s strani obsojenca, predvsem pa je prejel funkcijo varovanja moralnega in družbenega reda. Podrobneje o tem Blauert, 2000. V analiziranih zapisnikih je odrek maščevanju ob izpustitvi jetnikov iz zapora od skupaj šestih primerov dvakrat zapisan kot *verschreibung* (LJU 488, Cod. I/12 (1575), fol. 207v, 5. december 1575; LJU 488, Cod. I/25 (1633–1635), fol. 25r, 3. marec 1634), po enkrat pa kot *cautio* oziroma *pürgschafft de non offendendo* (LJU 488, Cod. I/28 (1653), fol. 205r, 28. november 1653; LJU 488, Cod. I/36 (1667), fol. 123r, 20. junij 1667; Hochbach, 1844, 254).

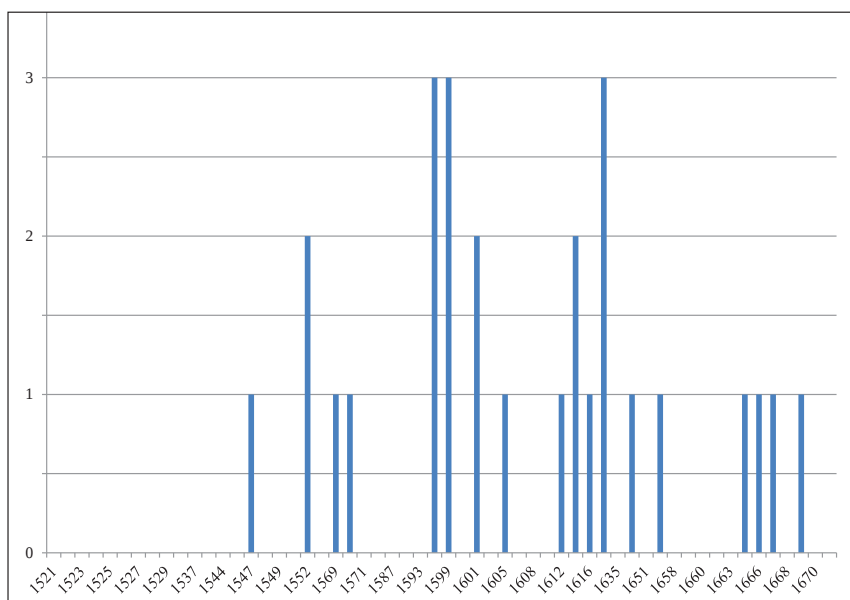
Slika 3: (raz)žalitve v zapisnikih mestnega sveta v letih 1521–1671.

Slika 4: grožnje v zapisnikih mestnega sveta v letih 1521–1671.

Slika 5: udarci in pretepi v zapisnikih mestnega sveta v letih 1521–1671.

Slika 6: uboji v zapisnikih mestnega sveta v letih 1521–1671.

jo je mestni svet pomiril po običaju, z obnovo prijateljstva in dobrega sosodstva. Bržkone tudi zato, ker v sporu ni prišlo do nasilja.

Različno verbalno in fizično nasilje, kot so (raz)žalitve, grožnje, udarci, pretepi, rane z orožjem in uboji, je bilo, z izjemo tožb, najpogostejši izvor, izraz ali posledica sovražnosti.

V zapisnikih iz let 1521–1671 so protokolirali 131 različnih primerov (raz)žalitev, žaljivk in siceršnih neprimernih besed (*iniuri, scheldtwort, schmach, vngepurlichen reden*) med meščani in drugimi prebivalci ter obiskovalci mesta in njegovega pomirja, pri čemer so izvzeti primeri, ko je kdo žalil magistrat,¹⁷ bratovščino ali ceh ali ta svojega člana. Vsaj trikrat so bile žalitve naslovniku poslane tudi pisno. Največ primerov je bilo v letih 1606 in 1608 (po 8), 1666 (7), 1545, 1549, 1616, 1635 in 1653 (po 5) ter 1522, 1599, 1612, 1662, 1663 in 1668 (po 4), sicer pa po en do trije letno. Izjema so leta, ko niso protokolirali nobene kršitve (1521, 1525, 1527, 1529, 1530), čeprav bi bilo zgolj na podlagi vpisov v zapisnike mestnega sveta zmotno sklepati, da jih ni bilo. Prav tako nobena (raz)žalitev ni bila zabeležena leta 1524, ko je bil obravnavan en primer neke telesne poškodbe, ter leta 1605, ko je bil dokumentiran en uboj. To kaže na precejšnje luknje ter nedoslednost pri dokumentaciji kršitev in sporov v zapisnikih mestnega sveta. Največ (raz)žalitev je mestni svet obravnaval v 17. stoletju, v 16. pa je bolj kot o neobstoju primerov mogoče sklepati, da so prevladovale izvensodne poravnave. Podobno bržčas velja tudi za udarce in pretepe. Da se to še globoko v 17. stoletje ni spremenilo, kaže relativno nizko število primerov, ki so v večini let prišli pred mestni svet.

Grožnje kot eksplicitno zaostrovanje spora z implicirano ali izrecno izraženo sovražnostjo so neprimerno redkejšje od (raz)žalitev. To, ob vselej prisotnih luknjah v virih, kaže na uspešno izvensodno reševanje sporov, preden so eskalirali. V analiziranih zapisnikih je 23 primerov eksplicitnih groženj, od tega 11 groženj s hladnim orožjem (*wehr*), devetkrat po ena na leto (1541, 1551, 1599, 1602, 1608, 1615, 1616, 1660, 1663), enkrat pa dve (1636). Dvakrat (1606, 1653) je prišlo do grožnje s strelnim orožjem. Petkrat je mestni svet obravnaval izrecno grožnjo s smrtjo oziroma ubojem (1599, 1601, 1606, 1616, 1666) in enkrat s požigom (1599), v petih primerih pa grožnje v zapisnikih niso bile natančneje definirane (1545, 1587, 1606, 1612, 1634). Pri tem je treba upoštevati, da so bile nekatere oblike groženj hkratne, sploh pa neredko podane skupaj z (raz)žalitvami, psovki ipd.

Bolj pogosto kot grožnje je mestni svet obravnaval fizično nasilje, zlasti udarce in pretepe ali ravse (*rauffhandl*), občasno tudi večjih skupin, skupaj 42 primerov. Enajstkrat po enega na leto (1522, 1569, 1588, 1599, 1606, 1635, 1660, 1662, 1668, 1669, 1670), osemkrat po dva (1541, 1547, 1594, 1616, 1634, 1658, 1663, 1667), dvakrat po tri (1608, 1666) ter enkrat po štiri (1636) in pet primerov (1615).

17 Z izrazom so tukaj mišljene avtonomne mestne oblasti: župan, mestni sodnik in svet (prim. Vilfan, 1996, 380).

Neprimerno manjkrat je v nasilje prešlo rožljanje z orožjem, kar kaže tudi na uspešno ohranjanje tradicionalnega obredja hitre pomiritve (raz)žalitev. Napade oziroma rane z orožjem je mestni svet obravnaval šestkrat po en primer letno (1552, 1606, 1608, 1616), eno leto pa dva primera (1636). Obenem je štirikrat zaradi neprimernega vedenja meščanom odvzel orožje ter pravico oziroma dolžnost, da ga nosijo (1523, 1547, 1593, 1608).

Ob siceršnjem nasilju velja zlasti število ubojev za dobrega pokazatelja ostrine družbenih konfliktov v neki skupnosti (Carroll, 2016, 104). V 16. in prvi polovici 17. stoletja so bile številke visoke zlasti v Italiji s 47 oziroma 32 uboji na 100.000 prebivalcev, v nemških deželah Cesarstva in Švici pa precej nižje, z 11 uboji na enako število prebivalcev (Eisner, 2003, 99). Ob koncu 16. stoletja naj bi Ljubljana imela okoli 4.400, leta 1660 pa okoli 6.200 prebivalcev (Valenčič, 1955, 182), vendar je brez malefičnih zapisnikov nemogoče podati primerljive številke. Predvsem ker je pod krvnosodno jurisdikcijo ljubljanskega sodišča sodilo še šest deželskih sodišč, v zapisnikih mestnega sveta pa sta le izjemoma podana izvor storilca ali kraj dejanja. Če se povprečje enega uboja letno pod jurisdikcijo ljubljanskega krvnega sodnika v drugi polovici 16. let 17. stoletja prenese zgolj na število prebivalcev mesta, je izid 16 ubojev na 100.000 prebivalcev. To je enako povprečju nemških in švicarskih dežel Cesarstva v 15. stoletju (Eisner, 2003, 99) in višje od tistega v zgodnjem novem veku. A upošteva (neznano) število prebivalcev preostalih deželskih sodišč je bilo povprečje nižje. Ker pa število ubojev brez malefičnih zapisnikov ni zanesljivo, ni jasno, koliko oziroma če je stanje v drugi polovici 16. let 17. stoletja odstopalo od povprečja. V analiziranih zapisnikih so sicer protokolirali 27 ubojev med vsemi družbenimi sloji, pri čemer se vsaj trije niso zgodili pod jurisdikcijo ljubljanskega sodišča, dvakrat pa je zabeležen še detomor (1548, 1608). Edini umor (1653) je bil uboj, ki ga je (nalašč?) narobe kvalificiral tožnik. Izvzemši detomore je v zapisnikih dvanajstkrat zabeležen po en uboj letno (1547, 1569, 1570, 1605, 1612, 1616, 1636, 1653, 1665, 1666, 1667, 1669), po trikrat pa dva (1552, 1601, 1615) oziroma trije (1594, 1599, 1634). Upošteva precejšnje luknje v virih, so opazne (slika 6) zgostitve primerov na prehodu iz 16. v 17. stoletje ter sredi drugega desetletja in v drugi polovici 16. let 17. stoletja.

Na obseg nasilja v skupnostih so vedno vplivali tudi zunanji dejavniki, ki so spodbujali njihovo slogo ter zaostrovali družbene konflikte: gospodarske in politične krize, vojne, nenadne klimatske spremembe, epidemije kužnih bolezni ipd. Za Ljubljano v obravnavanem času zlasti protireformacija na prehodu iz 16. v 17. stoletje, velika kmečka upora v letih 1573 in 1635, gospodarska kriza kot posledica tridesetletne vojne, uskoška vojna v letih 1615–18 (Dimitz, 1875; Hozjan, 2021) ter hujši izbruhi kužnih epidemij v letih 1564, 1578–79, 1593–94, 1598–1600 in 1625 (Travner, 1934, 96–103). Kot kažejo številke (slike 3–6), je magistrat od začetka zadnje faze protireformacije zoper neplemiško prebivalstvo do konca uskoške vojne trideset let kasneje, ko so zapisniki ohranjeni za 11 let (slaba petina vseh analiziranih), obravnaval skoraj polovico vseh ubojev ter groženj z orožjem, polovico ran z orožjem in štiri od petih groženj s smrtjo, pa tudi slabo tretjino (40) (raz)žalitev ter dobro četrtno

vseh udarcev in pretepov. Sočasno so izvršili tudi slabo četrtno (31) vseh usmrtitev med letoma 1581 in 1671. Našteto verjetno kaže na zaostreno družbeno klimo, mdr. zaradi protireformacije in uskoške vojne, četudi je korelacija bolj hipotetična, saj za obravnavano obdobje manjkata skoraj dve tretjini zapisnikov mestnega sveta, predvsem pa vsi malefični. Zato bi porast primerov lahko bil tudi zgolj posledica bolj vestnega protokoliranja kršitev v 17. stoletju ali pa okrepljenega poseganja po tožbah.

REŠEVANJE SPOROV V NOVOVEŠKIH MESTIH

Začenši v italijanskih mestih 12. in 13. stoletja, je bil odrek pravici do maščevanja temeljni pogoj za sprejem v meščanski stan. Tovrstne prisege med meščani in mestnimi sveti so bile temelj meščanstva kot pravne oziroma prisežne skupnosti miru (nem. *Stadtfriede*). Kdor je prisego prekršil, je lahko izgubil zaščito tega miru, zlasti ob hujših in ponavljajočih se kršitvah. Prisege, s katerimi so se meščani odrekli reševanju sporov z nasiljem,¹⁸ so jih hkrati obvezovale k posredovanju v sporih med someščani ter k pomoči sosedom, ko so bili razžaljeni ali napadeni. Dokler ni ta obveznost enkrat do 18. stoletja v celoti prešla na mestno stražo, je tudi v Svetem rimskem cesarstvu zaradi obrambe mesta in vzdrževanja mestnega miru nošenje orožja v javnosti ostalo ključni simbol meščanove moškosti in stanu (Eibach & Esser, 2007, 5–8; Eibach, 2007, 14–18; Tlusty, 2011, 17).

Vseprisotnost orožja je seveda lahko hitro zaostрила tudi spore zaradi časti. V svobodnem cesarskem mestu Konstanca (Konstanz), denimo, so prebivalci v letih 1430–60 orožje drug zoper drugega izvlekli v 309 primerih, ubojev pa je bilo v istem obdobju deset. Razlika kaže, da so meščani obvladali ozko mejo med obrednim potegom orožja kot gesto obrambe časti in njegovo agresivnejšo rabo, ki jo je izražala že proti nasprotniku obrnjena konica bodala, messerja¹⁹ ali meča. Hkrati so meščani kot častni možje morali biti ob pripravljenosti na obrambo svojih pravic vselej pripravljeni tudi na takojšnjo pomiritev s pravnimi besedami in gestami. Recimo, da so nasprotniku takoj po obrednem potegu orožja ponudili roko in ga pozvali k pomiritvi, rekoč, da so vsi otroci meščanov. Podobno so med njimi posredovali njihovi sosedje. A postopna prepoved nošenja orožja in prenos vzdrževanja mestnega miru zgolj na stražo in sodišče sta skozi zgodnji novi vek odpravila obredne omejitve, zato so spori lažje eskalirali v nasilje (Eibach, 2007, 14–19).

18 Čeprav vsaj od Maxa Webra (1978, 1252) naprej prav evropska poznosrednjeveška in zgodnjenovoveška mesta veljajo za tiste predmoderne skupnosti, ki so se udejanjenju idealov nenasilnega reševanja sporov uspele najbolj približati, bi bilo zgrešeno trditi (prim. Schwerhoff, 2004, 235), da so bili ukrepi zoper nasilje njihova iznajdba. Antropološke študije so že zgodaj pokazale, da so ti ideali in prizadevanja občečloveški, starejši od prvih mest in povezani z obredjem maščevanja (Darovec, 2017b). Kljub načelni prepovedi maščevanja znotraj mestnega obzidja pa so srednjeveška mesta medsebojne spore reševala po enakem obredju (npr. Darovec, 2020).

19 O t. i. meču malega človeka, ki ga kljub nemškemu izrazu ne gre enačiti z nožem, Lazar, 2017, 100.

Spore zaradi časti bi bilo zmotno opredeliti za malenkostne, kot jih tolmačijo (prim. Eibach, 2007, 18) tudi nekateri zgodovinarji, saj so bili tesno povezani s pridobivanjem ter ohranjanjem družbenega položaja, ki je bil tesno povezan z zagotavljanjem fizičnega obstoja posameznikov, rodbinskih in drugih skupnosti, torej s premoženjem oziroma lastnino. Večina družbenih odnosov in sporov temelji v delitvi dobrin in nadzoru nad njimi, zato v vseh družbah prihaja do sporov zaradi pridobivanja, delitve in medgeneracijskega prenosa lastnine, kar je privedlo do vzpostavitve neštivila kulturnih praks, ki te spore urejajo. Ker pa so čast, družbeni položaj in norme tesno povezani z lastnino, prihaja zaradi nje do emocionalnih konfliktov, posledično pa tudi do nasilja (Carroll, 2017b, 40).

V zgodnjenovoveških mestih je veliko nasilja med meščani in preostalim neplemiškim laičnim prebivalstvom izšlo že iz zamer in tekmovalnosti med stanovskimi kolegi, ki je tudi iz šal in zbadanja lahko hitro prešla v resne kršitve osebne časti, s tem pa v nasilje (Ruff, 2004, 75–77, 248–253). Kajti vsi ljudje so imeli svojo, z družbenim položajem (spol, družina, stan, poklic itd.) neločljivo povezano osebno čast (Schwerhoff, 2013), za kršitve so zahtevali zadoščenje in ga neredko terjali z nasiljem (Pohl-Zucker, 2018).

Nasploh je število sporov zaradi časti v zgodnjenovoveški Evropi močno poraslo, zaostrovala pa jih je tudi okrepljena družbena mobilnost, ki je spodbujala uveljavljene parametre časti, kot so bili stanu primeren pozdrav, oblačila, prednost poti, sedež v cerkvi itd. (Carroll, 2020, 665–667). Hkrati, kljub prepovedi maščevanja, reševanje sporov z nasiljem v družbi še dolgo ni izgubilo legitimnosti, kar so morala upoštevati tudi sodišča. Zlasti primer renesančne in baročne Italije, bržčas najbolj »civilizirane« ter kompleksne regije v novoveški Evropi, kaže, da je reševanje sporov z nasiljem še dolgo po srednjem veku ohranilo legitimnost, tudi v urbanih skupnostih (npr. Povolio, 2015a; Raggio, 2018; Carroll & Cecchinato, 2019). Pri tem se je tradicionalnim oblikam vodenja sovražnosti tudi med meščani pridružila nova – dvoboj, ki se je izven Italije najprej uveljavil zlasti v Franciji (Carroll, 2016), kasneje pa tudi v Cesarstvu (Ludwig, 2016), vključno s habsburškimi dednimi deželami (npr. Grahornik, 2022), in drugod po Evropi.

Vendar bi bilo zgrešeno maščevanje v novoveških mestih iskati zgolj v spopadih na trgih in ulicah, saj so sovražnosti že v srednjem veku vodili tudi na sodiščih. Daleč od tega, da bi bilo pravdanje nasprotje maščevanja, kajti sodna pot se je dopolnjevala z mediacijo skupnosti, kot osrednjim mehanizmom tradicionalnega reševanja sporov (Darovec, 2017a, 659), tožbe pa so bile prav tako sredstvo sovražnosti kot nasilje, s katerim so se lahko prepletale. Še več, zlasti brez predhodnih poskusov poravnave so lahko bile tožbe pojmovanje kot krivica in izraz sovražnosti, ker so bile sodbe, ki so uspeh zagotovile le eni strani, v nasprotju z uravnoteženo poravnavo kot družbeno vrednoto, podprto s krščansko zahtevo po ljubezni do bližnjega. A kljub zadržkom do pravdanja kot nečastnega in nekrščanskega, so bila sodišča, kot je pokazal Daniel L. Smail, že v poznem srednjem veku pretežno uspešen forum izražanja krivic ter zahtev po zadoščenju in pravici oziroma po sankcijah. Podobno kot siceršnje obredje maščevanja je bilo tudi pravdanje »predstava«, ki naj publiki,

Slika 7: Ljubljanski rotovž, Janez Vajkard Valvasor, 1681 (Wikimedia Commons).

tj. nasprotniku in skupnosti, prenese določeno sporočilo. Pri tem je sodna pot lahko uspešnejše in varneje izražala krivico ter terjala zadoščenje kot pa nasilno povračilo ali grožnja z njim (Smail, 2003, 1–14, 243).

Uspeh tradicionalnega reševanja sporov v sodnih postopkih je bil odvisen od vključenosti sprtih strani in skupnosti vanje. V srednjem veku vloga mestnih oblasti v reševanju sporov večidel ni bila kaznovalna ali retributivna, razen v primerih najhujših kršitev družbenega reda, temveč mediatorska in restorativna, čeprav sta se oba koncepta pravice prepletala (Povolo, 2017, 29). Mestne oblasti so si predvsem prizadevale preprečevati nasilje in pospeševati pomiritve med sprtimi stranmi, kar je v skladu z obredjem maščevanja vključevalo obnovo njihove časti in reintegracijo storilca v skupnost (Darovec, 2017b), tudi v primerih uboja, svétniki pa so pogosto priznali izvensodne poravnave brez dodatnih intervencij. Vloga mestnih oblasti kot mediatorjev in rabsodnikov v sporih se je skozi srednji vek krepila, v novem veku pa so si jo prizadevale pridržati zgolj sebi. Proces je bil vzporeden s prizadevanji osrednjih državnih oblasti za centralizacijo sodstva in monopolizacijo nasilja (Darovec, 2017a). Posledično je bilo starodavno obredje reševanja sporov, vključno z izvensodnimi poravnavami, na državni in lokalni ravni vse bolj razumljeno kot grožnja avtoriteti oblasti in varnosti celotne skupnosti. Čeprav so želje po tradicionalnih poravnava ostale močne, so mestne oblasti, podprte z novoveško kazensko zakonodajo, krepile svoj pritisk in vse več storilcev težjih dejanj za vselej izgnale ali poslale na morišča (Eibach, 2007, 19–21).

Novoveška državna centralizacija pravnega reda je s prepovedjo maščevanja in omejitvijo legalnega nasilja na silobran izničila srednjeveški soobstoj oziroma preplet retributivne in restorativne pravice s prevlado prve ter marginalizacijo druge, vendar so bile spremembe počasne (Povolo, 2015a). Že zato, ker je bilo v zgodnjem novoveškem mestih tudi v najboljših časih težko usklajevati različne interese. Čeprav so meščani,

zlasti elite, vneto izražali ideale enotnega meščanstva, ki sodeluje pri vzdrževanju in krepitvi miru, reda, pravice ter skupnega dobrega, je stabilnost skupnosti praviloma zahtevala več kot le močno vodstvo mestnega sveta ob podpori mestnega sodišča in njegovih (proto)policijskih organov. Ker so mesta za svojo notranjo stabilnost potrebovala neko obliko konsenza oziroma vrednot, ki so si jih delili patriciji, trgovci in obrtniki, so mestni sveti morali upoštevati zahteve meščanov po sodelovanju v mestni politiki, četudi je to lahko bilo zgolj obredno in simbolno, predvsem v velikih mestih. Praviloma pa so se mestni svétniki že zaradi splošnega pomanjkanja kadra morali zanašati na kar najširšo udeležbo meščanov pri upravi mesta, pri čemer so morali tudi uslužbenci nadzirati drug drugega. To je magistratom zagotavljalo široko legitimnost, kar se je odražalo tudi v reševanju sporov, saj so bila mestna sodišča odvisna od pripravljenosti meščanov na sodelovanje z njimi. Še posebej izraziti so bili ti odnosi v manjših mestih kot t. i. malih domovinah (*patriae*), v katerih so »vsi poznali vse« ter njihov politični oziroma družbeni vpliv (Povolo, 2015b, 97 sl.). A tudi sicer je reševanje sporov vsaj med meščani še v zgodnjem novem veku temeljilo predvsem na neformalnih mehanizmi medosebnih odnosov oziroma obredja družabnosti znotraj družine, soseske, četrti, bratovščine ali ceha, z močno komponento vzajemnega nadzora, manj pa na institucionalnih postopkih; kaže, da naštetu (Eibach & Esser, 2007, 6–7; Behrisch, 2007, 45–46; Scheutz, 2007, 53, 61–63) velja tudi za Ljubljano (Vrhovec, 1886).

V zgodnjem novem veku sta rabo sodišč za vodenje sovražnosti počasi načeli okrepljena recepcija rimskega prava in uvedba strogega inkvizitornega postopka, ki je sprte strani izločil iz sodnega postopka, s čimer so sodniki prejeli veliko diskrecijsko moč. To je oslabilo dovzetnost sodišč za družbeni položaj sprtih strani in oslabilo oziroma ogrozilo tradicionalne prakse reševanja sporov, zlasti mediacijo skupnosti in obredne omejitve nasilja. Vendar proces v velikem delu Evrope ni bil zaključen pred koncem 17. stoletja in vse dotlej so sodne postopke večidel začenjali tožniki, ne sodišča po uradni dolžnosti v današnjem pomenu, pravosodje pa se ni vmešavalo v tradicionalne prakse, ki so v funkciji družbenega nadzora težile k ohranjanju miru, družbenega reda in ravnotežja moči. Ker je bil k temu zavezan tudi državni pravni aparat, je dolgo vzpodbujal obstoj več možnosti za pomiritev sporov. Kot je pokazal Claudio Povolo na primeru mestnih sodišč severne Italije, katerih praksa je vplivala tudi na sodišča severno in vzhodno od Alp (Kambič, 2005, 206), so bila sodišča celo v postopkih inkvizitornega tipa precej fleksibilna. Posledično je kljub vpeljavi inkvizitornega postopka (za)ključni cilj sodnega procesa še dolgo ostala sklenitev miru, enako kot v obredju maščevanja. Način reševanja spora je pogosto odločil začetek inkvizitornega procesa kot postopka po uradni dolžnosti (*ex officio*). Kot že v srednjem veku je omogočal izbiro, ali se bo nadaljeval »prijateljsko in z ljubeznijo«, tj. po običaju, ali po predpisanem sodnem postopku. Če se je reševanje spora nadaljevalo po običaju, je sledil t. i. neformalni proces, ki je težil k sklenitvi miru in ponovni vzpostavitvi družbenega ravnotežja moči. Neformalni proces je obtožencu omogočil zagovor po posredniku, bodisi očetu (*per patrem*) bodisi odvetniku (*per procuratorem*), ali pa mu je omogočil, da si pridobi varno spremstvo (*salvus conductus*) in se

zagovarja s prostosti. V primeru uboja je varno spremstvo obtožencu omogočilo, da se je vnaprej ubranil obsodbe za nekatere obteževalne okoliščine, kot je bil naklep, za katere je bila predvidena smrtna kazen, ter pred maščevanjem žrtvine družine. Informativni postopek se je začel z zaslišanjem obtoženca in prič. Če je pobudo prevzela ena od sprtih strani, je priče priskrbela sama, kar je določalo sodnikovo nadaljnje ravnanje, denimo pozive na sodišče ali aretacije. Zaslišanja prič, ki so jih na sodišče pozivale sprte strani, kažejo, da so se ravnale po sistemu rodbinskih, prijateljskih in zavezniških vezi, enako kot v fajdah. Sodnikova diskrecija je bila odvisna predvsem od nevarnosti, ki jo je storilčevo dejanje pomenilo za skupnost. Ker predmoderna pravica še zdaleč ni bila slepa, je na sodbo vplival storilčev družbeni položaj: višji ko je bil, bolj fleksibilno je bilo sodišče pri izreku kazni in več možnosti je bilo za rešitev spora po običaju. V posebej pomembnih primerih je bila obramba obtoženca omejena. Zlasti nizek družbeni položaj storilca in težko dejanje, še posebej nad kom višjega stanu ali tujca nad domačinom, sta okrepila vlogo sodnika ter zaostрила inkvizitorno naravo postopka in težnjo po ostrem kaznovanju dejanja. Nasprotno pa v t. i. neformalnem procesu nikoli nista bili povsem onemogočeni pravici obtoženca do obrambe ter pomoči odvetnika, ki je nasilno dejanje lahko zagovarjal kot upravičen odziv na provokacije, silobran ali nenaden izbruh besa. Predvsem pa so lahko sprte strani proučile obtožbe in izjave prič. Proces je končal izrek sodbe, a je sodni postopek lahko vselej prekinila tudi sklenitev miru. Če nič drugega, je vsaj močno spremenila višino ali vrsto kazni (Povolo, 2015a, 215–218; 2017, 29–31).

V notranjeavstrijskih deželah so pravnemu pluralizmu ter upoštevanju tradicionalnih praks reševanja sporov pred sodišči v poznem 18. stoletju naredile konec reforme absolutistične države pod Marijo Terezijo in Jožefom II. Predvsem po implementaciji Občega zakonika o hudodelstvih in njihovem kaznovanju (*Allgemeines Gesetzbuch über Verbrechen und derselben Bestrafung*) iz leta 1787, ki je praktično odpravil omenjeno dejansko avtonomijo lokalnih sodišč (Kambič, 2005, 209–210, 213–216). Vse dotlej pa so svojo legitimnost ohranile tudi tradicionalne prakse reševanja sporov, osredinjene v konceptu maščevanja, zlasti njegovo (za)ključno obredje pomiritve (Oman, 2021, 88 sl.).

Kot vselej, so se ljudje seveda prilagodili spremenjeni kazenskoopravni situaciji. Recimo, z oteževanjem pomiritve ali pomilostitve v primerih uboja ali z zahtevami po malefičnem procesu, ki bi predal povračilo v roke oblasti in zagotovil njegovo izvršitev. Oteževanje pomiritve ali pomilostitve je lahko imelo namen povečati možnosti za uspeh povračila s hkratnim zmanjšanjem lastnega tveganja ali pa je služilo kot dodaten pritisk na storilca, da se čim prej poravna v korist oškodovane strani oziroma žrtvine družine.

V baročni Ljubljani je do takega primera prišlo v začetku leta 1665, ko sta oče in »celotno sorodstvo« ubitega Luka Maula zavrnili podaljšanje varnega spremstva ter zahtevala arest in krvnosodni postopek za ubijalca Jurija (*Jury*) Veitla. Najverjetneje gre za mesarskega cehovskega mojstra, ki se je pred mestnim svetom že večkrat znašel zaradi nasilja. Zavračanje poravnave je bilo jasen izraz sovražnosti kot popolnega nasprotja dobrega sosedstva in krščanskega odpuščanja, četudi pojem v zapisniku ni

izrecno podan. Vendar v tem primeru naposled ni prišlo do »maščevanja po rablju«, čeprav je zahtevo družine (najbrž iz Kranja ali njegove jurisdikcije) podprl tudi deželni knez in sveto rimski cesar Leopold I. Veitl se je z družino ubitega tako ali drugače poravnal, saj je bil zaradi nekih nesramnosti (*drölligkheuth*) dve leti kasneje zaprt na Tranči (StLA, IÖreg, Cop. 1665-I-53, 3. januar 1665; LJU 488, Cod. I/31 (1660), fol. 142r–v, 23. julij 1660; LJU 488, Cod. I/33 (1663), fol. 182r–v, 5. november 1663; LJU 488, Cod. I/36 (1667), fol. 123r, 20. junij 1667).

SOVRAŽNOSTI V ZAPISNIKIH MESTNEGA SVETA

V analiziranih zapisnikih ljubljanskega mestnega sveta je le petnajst sporov bolj ali manj izrecno zabeleženih kot sovražnost, upošteva še najpogostejše in najbolj nedvoumne sopomenke (prim. Oman, 2021, 30–34). A številka je najverjetneje le vrh ledene gore, saj so pred mestnim svetom obravnavali precej več (raz)žalitev, groženj in nasilnih dejanj, ki so, izvzemši tožbe, bili najpogostejši izvor, izraz ali posledica sovražnosti. Že strnjen pregled vseh primerov, ki bi jih bilo mogoče opredeliti za sovražnosti kot ostro nasprotje dobrega sosodstva, bi občutno presegel obseg te razprave. Zato je ob izrecno zabeleženih sovražnostih za primerjavo podanih le nekaj izbranih primerov, ko ta ni bila eksplicitno protokolirana.

Vsako sovražnost je sprožilo dejanje, ki je bilo dojet kot krivično. Načeloma ni bila nikoli povsem neizzvana, temveč je temeljila v že obstoječih nesoglasjih, ki so izhajala iz frustracij, zamer ali zavisti zaradi ekonomskega, političnega ali siceršnjega družbenega uspeha tekmecev, sosedov ali sorodnikov. Dejanske ali domnevne krivice so bile javno demonstrirane s hladnostjo in zagrenjenostjo, govoricami, žalitvami in grožnjami, kar je skupnosti/oblasti omogočalo, da v sporu posreduje, preden bi se zaostрил v sovražnost ter ga popelje k pomiritvi (Oman, 2021, 37–39).

Začeti velja pri že omenjenem primeru, v katerem so ljubljanski mestni svéniki morali posredovati januarja 1537, ko sta se zaradi kršitve časti sprla ugledna meščana Severin Hoff in Janez Marija (*Zwanmaria*) Bonicelli. Magistrat se je bil prisiljen vmešati, ker spora ni uspelo pomiriti tudi več njunim sosedom (skupnosti), ki so skušali posredovati med njima. Zato ju je mestni svet resno in v skladu s »staro hvalvredno rabo« (*alten löblichen geprauch*) pozval, naj mu predata oziroma zaupata rešitev svojega spora. Pri tem je poudaril, da bo to brez posledic za njuno čast, saj se take zadeve »med meščani spodobi reševati z dobro voljo in slogom«. Bonicelli se je temu uprl, zato so ga svéniki »prijateljsko« opomnili, da »ne bodo trpeli«, da bi sprti strani »sosodstvo spremenili v sovražnost in nered«. A njegova zamera do Hoffa je bila očitno prevelika, saj je posredovanje zaničljivo zavrnil in se demonstrativno odrekel svoji meščanski pravici (LJU 488, Cod. I/3 (1537), fol. 42r–v, 19.

januar 1537). Bonicelli je s tem izstopil²⁰ iz mestnega miru (Eibach, 2007, 17–18) in vztrajal v svoji sovražnosti. Zaradi lukenj v virih ni znano, kako se je zadeva nazadnje razpletla. Ker se še aprila (LJU 488, Cod. I/3 (1537), 64r–65r, 7. april 1537) pojavi v zapisniku, so Bonicellija svétniki, sosedi idr. meščani očitno naposled uspeli pregovoriti ali pa so ga (magistrat) z grožnjo visokih glob in/ali različnih sramotnih kazni (arest, izgon ipd.) prisilili v prijateljsko poravnavo pred mestnim svetom, tj. po »stari hvalevredni« praksi.

O tem, kako je bil videti uspešen pritisk mestnega sveta za končanje sovražnosti, priča dvanajst let mlajši primer. Šlo je za posledico spora med mestnima svétnikom Jurijem Tifferrerjem, kasnejšim županom (Fabjančič, 2003, 17), in Janezom Krstnikom Poschem. V Žičah naj bi Tifferrer nekako prizadel Poschevo čast in ga razžalil (*an seinen eern antasst vnd iniuriert*), kar je sicer zanikal, a Posch ni več hotel sedeti v mestnem svetu, dokler bi tam sedel Tifferrer. Mestni svet je zato sredi junija 1549 zahteval, da se do rešitve zadeve izločita iz njegovih vrst (LJU 488, Cod. I/7 (1548–1549), fol. 163r–v, 17. junij 1549). Čeprav je njuno obnašanje jasno izkazovalo nasprotje prijateljstva in dobrega sosodstva, mestni pisar ni uporabil izrazov, ki bi spor izrecno opredelili kot sovražnost. Drugače je bilo v zadevi, ki je iz nje izšla. Ko se je Tifferrer pred mestnim svetom dajal s Poschem, je namreč menil, da bo zoper njega pričal Erazem Eisvogl, zato ga je pred svétniki ponižal z izjavo, da za pričo ni primeren (*nicht gnuagsam*), torej da ni časten mož. Eisvogl je odvrnil, da mu je s tem storil krivico, in mu vrnil z enakimi besedami. Svétniki so nemudoma posegeli vmes, mogoče tudi zato, ker niso želeli tvegati izbruha nasilja, saj je Tifferrer že imel sloves srboriteža. Osem let prej je pred rotovžem čez usta udaril deželno stanovskega provizorja, dr. med. Gregorja, in ga skušal napasti z mečem (LJU 488, Cod. I/4 (1541), fol. 79r–80r, 17. junij 1541). Mestni svet je Tifferrerja in Eisvogla pozval, naj se do rešitve zadeve vzdržita vseh zamer ali slabega (*vnguette*) – pogost sinonim za sovražnost (Oman, 2021, 32) – sicer bosta plačala 100 renskih goldinarjev za mestne utrdbe, tj. za njihovo vzdrževanje in gradnjo. Nato sta bila zaprta, Tifferrer v vicedomski in Eisvogl v starotrški stolp (LJU 488, Cod. I/7 (1548–1549), fol. 163v–164r, 17. junij 1549), v prostore, kjer naj bi si meščani ohladili razgreta čustva oziroma odsedeli svoje zaradi manjših prekrškov, v t. i. *Bürgerarrest* (Valvasor, 1689, XI, 672; Scheutz, 2007, 55). Njuno zlovoljo ali nejevoljo (*vnwillen*) – še en sinonim za sovražnost²¹ – je mestni svet pomagal tudi končati. Najprej je preklical njun arest, nato pa ju razglasil za prijatelja (in s tem

20 Do podobnega primera je prišlo konec marca 1608, ko je mestni svétnik in nekdanji župan (Fabjančič, 2003, 21–22) Jožef Čavle (*Tschaulle*) v nekem sporu dejal, da se ga zadeve mestnega sveta ne tičejo, a poudaril, da si ne želi sovražnosti z njim (*wolt ime hierin khein feindschaftt suchen*). Kljub temu je mestni svet izjavo razumel kot kršitev meščanske prislege in ga do nadaljnjega izločil iz svojih vrst. Mesec dni kasneje so tudi Elija Zambraka (*Sambrakh*) za osem dni zaprli v stolp, ker se je samovoljno (*muethwillig*) odrekel meščanski pravici (LJU 488, Cod. I/20 (1608), fol. 58r–v, 27. marec 1608; LJU 488, Cod. I/20 (1608), fol. 63r, 21. april 1608).

21 V odrekih maščevanju deželskemu sodišču Kapfenberg na Zgornjem Štajerskem, denimo, se v 16. stoletju nekajkrat pojavi z bolj izrecnimi sopomenkami, npr. *veindschaftt*, *rach*, *noch vnwillen* (StLA, Fam. Stubenberg, K. 97/H. 616, 16. marec 1539, 3. november 1543; StLA, Fam. Stubenberg, K. 102/H. 625, 18. september 1539, 9. april 1544, 5. februar 1548).

konec sovražnosti), česar nista smela nikoli več kršiti ne z besedami ne z dejanji, sicer bi morala takoj plačati omenjenih 100 goldinarjev globe, dve tretjini za mestne utrdbe in eno sodišču (LJU 488, Cod. I/7 (1548–1549), fol. 180v, 19. julij 1549).

Več težav je bilo s poravnavo za Tifferrerjev napad na provizorja, ko je prelitje krvi preprečilo zgolj posredovanje Hieronima Schwartza. Tifferrer se je za dejanje, ki je bilo jasen izraz sovražnosti, četudi spor ni bil zabeležen s to besedo, želel poravnati izvensodno, na najbolj uravnotežen mogoč način: dr. Gregorju je predlagal, naj mu za napad vrne z udarcem čez usta v javnosti. O poravnavi za poteg orožja je ponudba molčala. A ponujeno zadoščenje je bilo provizorju izpod časti ali pa premalo, zato je sredi junija 1541 ubral sodno pot, na kateri ga je zastopal dr. Jurij Čavle (*Tschaulle*). Gregor je meščana hkrati tožil, da ga je javno zmerjal s hudodelcem²² (*schelm*) in nekako razžalil še njegovega svaka, zato je zahteval, naj svoje besede dokaže ali pa jih (z javnim opravičilom) vzame nazaj. Tifferrer je od njega zahteval javni preklic teh obtožb, češ da ne držijo in ker naj bi doktor kršil ustaljeni postopek, s tem pa njegovo meščansko čast in pravico. Za provizorja se je v imenu dežele moral zavzeti deželni upravitelj, ki je za meščana zaradi namernega udarca v javnosti in nameravanega napada zahteval neko kazen, gotovo vsaj visoko globo, a ni znano, kako sta svojo sovražnost naposled poravnala (LJU 488, Cod. I/4 (1541), fol. 79r–80r, 17. junij 1541).

V podobnem primeru sto let kasneje je mestni svet imel lažje delo, najbrž tudi zato, ker ne kaže, da je eskaliral v nasilje. Kljub temu je bila nevarnost izbruha nasilja realna, ko so se nesoglasja in žalitve med Lukom Krabatom (*Crabath*) iz notranjega in Dionizijem Neüriserjem iz zunanjega sveta do sredine avgusta 1651 zaostrile v »veliko sovražnost«.²³ Svétniki so Krabata zato pozvali predse in ga zaslišali, nato pa oba po uradni dolžnosti razglasili za dobra prijatelja in soseda (*zu guetten freündten vnd nachbarn ex officio gesprochen*). In sicer tako, da se je Neüriser, ki je bil očitno spoznan za bolj krivega, Krabatu javno opravičil, s čimer sta bili vsa nejevolja (jeza) ter nesloga med njima odpravljeni (*widerwillen vnd getragene vneinigkheit aufgehöbt worden*). Ob standardnem svarilu, da bo vsak, ki bi zadevo tudi v najmanjši meri spet začel, moral plačati globo, in sicer 50 zlatih ducatov (LJU 488, Cod. I/27 (1651), fol. 198v, 18. avgust 1651).

O enem najbolj eksplicitnih formalnih izrazov sovražnosti je bil mestni svet obveščen spomladi 1548, ko sta Lenart Kache (*Khache*) in Anton Tišler (*Tischler*) drug drugemu odpovedala mir oziroma napovedala sovražnost (*an einander abgesagt*). Konec aprila je Kache na zaslišanju povedal, da mu je Tišler »odpovedal mir in dejal, da bo z njim storil nekaj svežega«²⁴ zaradi neplačanega računa, Kache pa mu je vrnil z enakim. Za kazen so Kacheja zaprli v zgornje nadstropje steklarskega stolpa, Tišlerja

22 *Schelm*, izvorno crkovina ali truplo, je bila v 16. in 17. stoletju splošna psovka, ki je lahko pomenila zločinca, tatu, prevaranta ali izdajalca ipd. (*Schelm*).

23 [E]in misuerstandt entstanden, vnd schlechter iniuri reden spargiert worden, also dz sy beede in grosse feindschafft gerathen (LJU 488, Cod. I/27 (1651), fol. 198v, 18. avgust 1651).

24 [A]bgesagt vnd zu ime gesprochen er wolt mit ime ain frisches machen (LJU 488, Cod. I/6 (1547–1548), fol. 99v, 27. april 1548).

pa v stolp na Starem trgu. Ker ju niso zaprli na Tranči, kjer so v Ljubljani končali hujši prestopniki (Fabjančič, 1944–45, 90), kaže da je bil namen aresta oba odpovednika (*Absager*) prej prisiliti k pomiritvi, kot pa da bi se sodišče odločilo strogo spoštovati črko zakona ter dosoditi obglavljenje, čeprav ni znano, kako se je zadeva razpletla. Za čas pred letom 1581 tudi ni podatkov o usmrtitvah. Ob obeh odpovednikih je bilo v spor očitno vključenih več ljudi ali pa so tako domnevali vsaj svétniki. Najverjetneje upravičeno, glede na to, da so bili v sovražnosti praviloma vpleteni še sorodniki, prijatelji, sodelavci in uslužbenci sprtih strani, čeprav njihova udeležja ni bila avtomatična (Dean, 2007, 136). Magistrat je namreč tudi Janezu Kacheju, gotovo sorodniku odpovednika, naložil, naj se vzdrži »siljenja«²⁵ (*mießgang*) in svoje zadeve uredi drugače, sicer bodo zoper njega ukrepali. Tudi čevljarskega pomočnika Franca Kleeblatta ali Kleplata (*Khleplat*) so zaslišali, ali je imel kaj opraviti z vso zadevo, in ga posvarili, da ga bo dal mestni sodnik zapreti, če ga spet dobijo koga »siliti« (*muessig*); ni znano, na čigavi strani je bil čevljar (LJU 488, Cod. I/6 (1547–1548), fol. 99v, 27. april 1548).

Napoved sovražnosti zaradi neplačanega računa, sploh v času, ko je za odpoved miru grozila smrtna kazen, se danes lahko zdi povsem iracionalno dejanje. A ne-spoštovanje pogodb ter neplačilo sta bili resna kršitev zaupanja, ki ni bilo le temelj poslovanja, temveč tudi krščanske ljubezni, dobrega sosodstva in sploh skupnega dobrega, zato je bila izterjava dolgov tesno povezana s častjo (Muldrew, 1998, 123–129, 199–200).

Posledično so bili tudi spori za dediščino pogost vir sovražnosti. Dober primer je fajda nižjeplemiških družin Moscon in Qualandro na Ptujju sredi 17. stoletja (Oman, 2021, 121–143). Kaže, da je ljubljanske svétnike podoben razplet skrbel konec maja 1659, ko se je France Mazoll kot univerzalni dedič svojega očeta pritožil čez Gašperja Wibmerja (*Wübmer*), ki je še kar terjal delež Mazollove dediščine v gotovini, čeprav naj mu ne bi pripadal. S pomenljivo dikcijo so svétniki Wibmerja pozvali, naj se vzdrži teh sovražnih napadov (*feundtsalliger anlauf*) in se vede primerno skromno. Kmalu se je sicer izkazalo, da ni bilo ne neprimernosti ne resne nevarnosti eskalacije spora (LJU 488, Cod. I/30 (1659), fol. 99v, 23. maj 1659; LJU 488, Cod. I/30 (1659), fol. 108r, 9. junij 1659), vendar je bila previdnost v takih primerih upravičena. Navsezadnje se je dolgotrajna obojestranska zagrenjenost (*bederseits erbitterten gemüetter*) med družinama, pa tudi drugimi dediči, vsake toliko zaostrila z raznimi (raz)žalitvami. Te je pomagal poravnati tudi mestni svet, ob običajnih svarilih z globami in »še strožjimi« kaznimi, sprti strani pa sta pomiritev demonstrirali z javnim opravičilom in stiskom rok (npr. LJU 488, Cod. I/37 (1668), fol. 60v, 16. marec 1668).

Eden najpodrobnejših zapisov pomiritve po običaju v analiziranih zapisnikih je podan sto let prej, ko je mestni svet pomagal končati še enega od dolgotrajnih zapuščinskih sporov. V zapisnikih jih je obilo, a je bil ta očitno posebej piker in kaže, da ga je zaostrila prav tožba. V začetku julija 1569 se je končal spor

25 Prim. Müszigen, 4. Prevod z *brezdelnost* se tukaj ne zdi smiseln.

zakoncev Erazma in Agnes Naglič (*Naglitsch*) z dediči ženinega očeta Blaža Sallitingerja, ko je mestni svet sprti strani spet razglasil za dobre prijatelje (*baid thaill wider zu geutten freunden gesprochen*), pri čemer je poudaril, da pomiritev ni kršila njihove časti (*vnuerlezt irer ehren*). V skladu z veljavnim, tradicionalnim obredjem reševanja sporov je moral Naglič deželnemu vicedomu plačati 50 kron za mestne utrdbe in se »po Božji volji« javno opravičiti, nakar sta morali sprti strani po sklepu mestnega sveta in zavoljo »krščanske ljubezni« povsem končati svojo zlovoljo (*vnwillen*), tj. sovražnost, s čimer so bili vsi vpleteni razglašeni za dobre prijatelje (*alle thaill zuguetten freunden gesprochen haben*). Pomiritev sta sprti strani demonstrirali in dokončno potrdili s tem, da sta si njuna predstavnika pred mestnim svetom podala roko ter naznanila in prisegla, da so se za vse, kar se je med njimi zgodilo, poravnali in si odpustili, odslej pa si bodo naklonjeni in bodo, »za Božjo voljo«, opustili vse škodovanje.²⁶ S tem so sklenili oziroma prisegli vzajemni odrek maščevanju ali sovražnosti kot eno ključnih dejanj pomiritve. V duhu pomiritve sta obe strani svétnike še pozvali, naj ne zahtevajo plačila zagrožene globe, a ni znano, ali so prošnjo odobrili. Vsekakor pa so svétniki določili, da naj se Nagliču (zaradi pristanka na pomiritev) blagostanje (čast) ne okrne, temveč okrepi, z običajnim svarilom, naj z ženo zadeve ne pogrevata ne po izvensodni ne po sodni poti (*guetlich noch rechtlich*) (LJU 488, Cod. I/9 (1568–1569), fol. 219r–222r, 9. julij 1569).

Pomiritve niso bile vedno dolgoročno uspešne, še posebej, če naj bi končale najtežje spore. V primeru iz zgodnjega novembra 1594 so trajnost miru spodjedale različne interpretacije plačila odškodnine. Tedaj je Marko Vidalbo pred mestnim svetom od svojega someščana Jožefa Knoblauch (*Khnoblach*) spet zahteval odškodnino za udarce, s katerimi je ta poškodoval njegovo ženo, ki je medtem že umrla. Knoblauch se je zagovarjal, da ji je že plačal lekarnarja in padarja, zato ni hotel poravnati 44 goldinarjev, ki so še preostali od dogovorjenih 10 zlatih ducatov (50 goldinarjev) odškodnine. Vidalbo je ostal v svoji zahtevi neomajen, vendar je poudaril, da se kljub temu vede dobrososedsko (*nachperlich*) in si ne želi (obnove) sovražnosti (*khein feindschaft tragen wellen*). Magistrat ga je podprl in pod grožnjo globe 20 zlatih ducatov Knoblauchu naložil, naj še istega dne Vidalbu poravna zahtevani znesek (LJU 488, Cod. I/15 (1594), fol. 168r–169r, 8. november 1594).

Vidalbova žena očitno ni umrla neposredno zaradi posledic Knoblauchovih udarcev, sicer bi se moral zagovarjati zaradi uboja, če ga ni tega dotlej že oprostila malefična pravda. V primeru uboja je dejanje iz sovražnosti ali maščevanja štel za obteževalno okoliščino. Zato je moral Janez Fridl, ko je v poznem marcu 1594 zastopal kmeta Gregorja Privca (*Priuez*), ki je pri svoji hiši v Studencu z mečem ubil tatu Martina Kačarja (*Khätscher*), dokazati tudi, da storilec do ubitega ni gojil nobene

26 [A]nnzaigen vnd bekhennen, das alles das was sich bißheer zwischen innen zuegetragen vnd zuuerzeichenn, vnnnd das hinfuro ainer den anndern thuen was ime lieb ist, vnnnd das was ime lajd vnnnderlassen sollen vnd wollen vmb Gottes willen (LJU 488, Cod. I/9 (1568–1569), fol. 221v, 9. julij 1569).

sovražnosti (*feindschafft*) ali jeze (*grollen*). Fridlu je to uspelo, nakar je moral Privec materi ubitega plačati 10 goldinarjev (krvnine²⁷), opraviti neko pokoro in dve leti na lastne stroške sodelovati pri kopanju obrambnih jarkov pri Karlovcu; kazni, ki ni bila nujno bolj milostna od usmrtnice, a lahko bi bil kasneje pomiloščen (LJU 488, Cod. I/15 (1594), fol. 70v–72v, 21. marec 1594).

Pomiritve ubojev so bile vselej izziv za posrednike in razsodnike, zato so jih že v srednjem veku neredko okrepili s pisno pogodbo. S sklenitvijo pomiritvene pogodbe pred sodiščem je to lahko sankcioniralo njene kršitve in zanjo jamčilo pred osrednjimi oblastmi. V Ljubljani je do takega primera prišlo proti koncu julija 1634. Lovrenc Raisinger je kot poverjeni skrbnik (varuh) dedičev in posesti pokojnega ljubljanskega meščana in trgovca Blaža Rottheüsserja mestni svet prosil, naj kot najvišji skrbnik (meščanskih zapuščin) preveri in potrdi pogodbo, ki jo je Raisinger (?) zavoljo Rottheüsserjevega uboja sklenil s plemičem Jurijem Andrejem Apfaltrerjem ali Jablaniškim z Roj. Raisinger je potrditev pogodbe želel z izrecnim namenom »ohranitve miru in enotnosti ter preprečitve vse sovražnosti«.²⁸ Mestni svet se je strinjal, da je pogodba nastala s tem namenom in za preprečitev vse sovražnosti ter nejevolje (*widerwillen*), zato jo je ratificiral in pečatil z malim mestnim pečatom, za plačilo pa zahteval za tri goldinarje pšenice (LJU 488, Cod. I/25 (1633–1635), fol. 135v–136r, 21. julij 1634).

Ni znano, zakaj je prišlo do uboja, niti ali ga je zakrivil Jurij Andrej ali kak njegov sorodnik, uslužbenec ali podložnik. Uboj je tri desetletja prej vsekakor grozil v sporu med Jurkom Nadalom in nižjim plemičem (?) Hieronimom Görzerjem. V začetku leta 1602 ga je Nadal pred mestnim svetom obtožil, da ga je na poti iz Gradca s svojima tovarišema na javni cesti »napadel s sovražno roko« (*mit feindtlicher hant angriffen*), najbrž leto poprej. Spor med njima je bil svétnikom v času tožbe že znan, izbruhnil ali zaostрил pa se je, ker je Görzer spal z Nadalovo ženo in mu povrh ukradel premoženje v vrednosti 800 goldinarjev. Oba prešušnika so sicer zaprli, a vsaj Görzerja hitro in brez sodnikovega pristanka izpustili. Kmalu so ga prijeli v postelji druge ženske, ga oglobili z 200 zlatimi dukati in izgnali iz mesta, tudi zaradi njegovih in bratovih groženj, očitno sodniku. Vendar se je kmalu vrnil in s svojimi ljudmi, oboroženimi s pištolami in samostreli, hodil po Ljubljani, s čimer je nasprotnikom eksplicitno grozil in resno kršil mestni mir. Ni jasno, ali je to bilo pred napadom na Nadala ali po njem. Vsekakor ta plemiča ni tožil zgolj, da bi mu povrnil ukradeno (in čast zaradi zakonoloma), ampak tudi zaradi zaščite lastnega življenja. Görzerja so v Ljubljani spet zaprli in od njega zahtevali jamstvo, da Nadala ne bo ogrožal (odrek maščevanju), kar je vsaj formalno zamrznilo (premirje) ali končalo njuno sovražnost. Zadeva je naposled prišla pred deželnega kneza, a

27 Čeprav so očitno obstajale vsaj lokalno običajne krvnine (*dz gebreüchige bluet gelt*) (AS 721, kn. 21 (1655–1662), 6. avgust 1661), je bila njihova višina vedno odvisna od stanu žrtve in storilčevega premoženja (npr. Oman, 2021, 138, 186, 189). Tudi Kranjski deželskosodni red je za uboj v silobranu določal, da družina ubitega od storilca ne sme terjati več, kot omogoča njegovo premoženje (LGK, 1535, 15).

28 [Z]u *erhaltung fridt: vnd einigkheit, auch vermeidung aller feindthätigkheit* (LJU 488, Cod. I/25 (1633–1635), fol. 136r, 21. julij 1634).

očitno še nekaj let ni bila povsem zaključena (LJU 488, Cod. I/18 (1601–1602), fol. 235r–v, 4. januar 1601; LJU 488, Cod. I/18 (1601–1602), fol. 240r–242r, 7. januar 1601; LJU 488, Cod. I/18 (1601–1602), fol. 318r, 7. junij 1602; LJU 488, Cod. I/19 (1605–1606), fol. 181r–v, 4. avgust 1606; prim. Kos, 2016, 251).

Pomiritve nista vselej skušala izsiliti magistrat ali šibkejša stran v sporu. Nekaj let pred Görzerjevim »paradiranjem« po mestu je neki spor med steklarjema Janezom (*Zuuan*) in Frančiškom (*Francisco*) eskaliral v nasilje, v katerem je slednji kmalu podlegel poškodbam. Ko je zadeva v začetku maja 1599 prišla pred mestnega sodnika, je Janeza v t. i. neformalnem procesu zagovarjal odvetnik Lovrenc Sengenschmid. Steklar je sicer priznal, da je Frančiška ubil, vendar izpostavil, da se je še pred njegovo smrtjo poravnal z njegovo ženo, ter pridobil pričanji padarja in zdravnika, da Frančišek ni umrl (neposredno) zaradi poškodb. Janez je zato prosil, naj ga izpustijo iz aresta ali pa mu vsaj dovolijo omejeno delo v steklarni; s tem je ob nedolžnosti izrazil še željo po vrnitvi v skupnost. Sodnik je zahteval mnenji padarja in zdravnika, ki ju je prejel do nadaljevanja procesa dva tedna kasneje in sta pritrdili obtožencu. Zato in ker se je z ženo ubitega že poravnal, je steklar želel blažjo kazen (*iustification*). Ne nazadnje naj bi tudi žena umrlega (*verstorbnen*) – s tem je odvetnik, ki mu je zdaj pomagal Avguštin Keberle (*Kheberl*), poudaril, da ni šlo za uboj – dejala, da si ne želi maščevanja (*beger heraus khein raach*), ali je Janez kriv ali ne, pa bodo odločili drugi. A ko so vdovo zaslišali, je izničila steklarjev zagovor. Z Janezom naj bi se za smrt svojega moža v zameno za obljubo 40 goldinarjev (krvnine) poravnala zgolj zato, ker ji je grozil, da jo bo sicer ubil ter ji požgal hišo in posest;²⁹ s tem je zavrnila njegove trditve, da je Frančišek umrl zaradi bolezni (LJU 488, Cod. I/16 (1599), fol. 50v, 7. maj 1599; LJU 488, Cod. I/16 (1599), fol. 72v–73r, 21. maj 1599).

Janeza je čakal nov, bržkone malefični proces, a razplet ni znan. Rabelj v tistih letih ni nikogar sežgal na grmadi, kar je bila kazen za požigalce (LMF, 1514, fol. 3v, CCC, 1532, § 125), ne obglavil. Zato je bil Janez, če ni bil pomiloščen, mogoče eden od dveh, ki so ju leta 1599 s šibanjem izgnali iz mesta (Fabjančič, 1944–45, 93), ali pa so mu dosodili težaško delo, podobno kot Privcu. V obeh primerih po predhodni pomiritvi. Seveda je mogoče tudi, da vdova ni povedala (celotne) resnice, temveč je z obtožbami želela predvsem izsiliti poravnavo, ki bi ji bila bolj v prid.

Resne grožnje je nekaj let kasneje izrekel tudi Baltazar Einkat (*Einkhat*) zoper vplivnega meščana in poštnega mojstra Mihaela (*Michel*) Tallerja, zaradi česar ga je ta v začetku februarja 1606 tožil. Einkatovo sovražnost naj bi sprožil Taller. Ko je izvedel, da se želi Einkat poročiti v družino lekarnarja in mestnega svétnika Janeza Krstnika Vrbca (*Verbez*), kasnejšega župana (Fabjančič, 2005, 120–121), je temu ali nekomu drugemu dejal, da snubec že ima ženo na Dunaju. Besen zaradi Tallerjevih očitkov o bigamiji ter neke žalitve njegovega gospoda Maksimilijana

29 [D]as er auch ier gleichsfals, sy zuentleiben, auch ier hauß vnd hof in prandt zu stekhen, drollich sein solle (LJU 488, Cod. I/16 (1599), fol. 73r, 21. maj 1599).

Breinerja je Einkat pred lekarno svojega nesojenega tasta dejal, da bo Tallerja ubil, nato pa izvedel »hrvaški skok« (*crabatischen sprung thuen*); najbrž pobegnil v Vojno krajino.³⁰ To je bila grožnja s t. i. izstopom (*Austretten*), namreč iz skupnosti oziroma pravnega reda, ki je bil tesno povezan z napovedjo sovražnosti, zlasti med nižjimi sloji (Reinle, 2007). Einkatove besede, ki so bile jasen izraz sovražnosti, so prišle na ušesa Tallerju, ki ga je zato tožil zaradi hude razžalitve (*hochiniuirirt*). Sodišče je posvaril, da bo Einkat svoje grožnje uresničil, če ga bodo pustili na svobodi ali oprostili. Einkat se je zagovarjal, da se Tallerja njegova žena in poroka ne tičeta, groženj pa ni priznal, le da je nekoč dejal, da bi od Tallerja zahteval zadoščenje, če bi odpiral njegova pisma in poizvedoval o njem. Tallerjevo tožbo so podprle njegove priče. Janez Locher in Pavle Robida (*Rubida*) sta trdila, da je Einkat grozil, da bo prej kot v treh dneh poskrbel, da Taller ne bo več hodil, nato pa izvedel »hrvaški skok«, a Locher te *glossam* ni razumel. Janez Leberwurst je s svojim pričanjem tožbo še podkrepil. Einkat naj bi pri njem en večer zmerjal čez Tallerja, rekoč, da mu želi takoj požgati kožo (*gleich iezo an di haut prennen*), tj. s smodnikom – strelom. Nato je, kot naj bi videla vsa služinčad, vzel pištolo (*pufer*), jo nabil, napel in odšel. Leberwurst je zato zahteval, naj ga zaprejo, dokler mu ne poravna škode; nejasno katere. Mestni sodnik je dosodil njemu v prid, glede Einkata pa, da naj se ga zaradi groženj Tallerju po javnem opravičilu in plačilu kavcije spravi³¹ iz mesta, torej izžene (LJU 488, Cod. I/19 (1605–1606), fol. 95r–97r, 9. februar 1606; Kos, 2016, 281–282).

Več sreče je pol stoletja kasneje morda imel France Squarzon, ki je Luku Strennerju³² javno grozil (*drölich vnd sich hören last*), da ga bo ustrelil, če ne bo poravnal nekega plačila. Strenner je zato konec novembra 1653 od mestnih svétnikov zahteval, naj Squarzona zaprejo, dokler mu ne bo dal jamstva, da mu ne bo škodoval (*cautionem de non offendendo*), tj. odreka maščevanju. To in grožnje jasno kažejo, da je šlo za sovražnost, čeprav pojem ni bil izrecno zabeležen. Squarzona so sicer zaprli, a je zahteval, naj svétniki zaslišijo Strennerja zaradi spornega plačila, do česar je prišlo naslednje leto. Izid zadeve ni znan (LJU 488, Cod. I/28 (1653), fol. 205r, 28. november 1653; LJU 488, Cod. I/28 (1653), fol. 217v, 16. december 1653).

Podobno tvegano kot groziti nasprotniku, naj se poravna, je bilo pritiskati na mestni svet, naj uredi zadevo, češ da jo bo v nasprotnem oškodovana stran sama, tj. z maščevanjem. Do takega pritiska je prišlo leta 1616 v sporu med vdovo Marijo Mohorčič (*Mahortschitsch*) ter advokatom (odvetnikom) Danijelom Schwizerjem in njegovo ženo. Spor je koreninil v vzdrževanju vdove ter eni od hiš, ki jih je Marija

30 Podobno je z ubojem in odhodom v Karlovac sredi 17. stoletja grozil vsaj en blejski podložnik (Oman, 2021, 173–174). *Carolina* je izstop sankcionirala z obglavljenjem (CCC, 1532, § 128).

31 Dušan Kos meni, da je bil izgnan po krivici, saj bi Taller zlahka vplival na izrek sodbe kot pomemben član meščanske elite, mdr. je bil na prelomu 16. in 17. stoletja večkrat mestni sodnik, ter zaupnik ljubljanskega knezoškofa Tomaža Hrena (Kos, 2016, 281–282). O Tallerjevih raznih sporih Fabjančič, 2003, 290–295.

32 Nekaj let kasneje je Strenner, tedaj mestni sodnik, zaradi nekih nesramnosti do krvi pretepel in dal na Trančo zapreti že omenjenega Jurija Veitla (LJU 488, Cod. I/36 (1667), fol. 123r, 20. junij 1667).

podedovala po možu, nekdanjem mestnem sodniku Jožefu³³ (LJU 488, Cod. I/24 (1616), fol. 160v–161r, 15. julij; Fabjančič, 2005, 38). Zaostrovaťi se je začel enkrat pred kresno nočjo, ko naj bi Schwizer vdovo napadel z žaljivkami (*[s]pöttlichen angetasst*), česar ni hotel ne priznati niti se zanje poravnati (LJU 488, Cod. I/24 (1616), fol. 136v, 23. junij 1616). Vdova, ki kot pripadnica meščanske elite ni bila brez vplivnih zaveznikov, mu je kmalu vrnila, med drugimi se je na njeno stran postavil Jurij Žniderl (*Schniderl*). Ta je manj kot dva tedna kasneje od svétnikov zahteval, naj advokatu ne dovolijo delovati na rotovžu, dokler se ne poravna za svoje žalitve (*iniurien*), kar je mestni svet odobril (LJU 488, Cod. I/24 (1616), fol. 140r, 5. julij 1616). Iz zapisnika sicer ni razvidna povezava te zadeve z vdovo. Žniderl je tedaj ali kmalu zatem Schwizerja tudi javno, namreč na rotovžu, razglasil (*proclamiert*) za nezanesljivega (*vndichtigen man*), tj. nečastnega moža, advokat pa ga je na lastne visoke stroške tožil pred nižjeavstrijsko vlado v Gradcu, češ da ni kriv za žalitve. Ko ga je Žniderl nato enkrat pred sredino septembra še pisno razžalil, se je izkazalo, da je za njegovimi napadi na Schwizerja stala vdova Mohorčič, zato je ta prosil, naj se ji vdovske dohodke do poravnave da v prepoved (*arrestirn*), tj. blokira (LJU 488, Cod. I/24 (1616), fol. 230r, 12. september 1616). Deželni vicedom je prošnjo odobril teden dni kasneje in njenemu zetu Antoniju Neapolitanu ukazal, naj v prepoved da (vsa?) njena sredstva (LJU 488, Cod. I/24 (1616), fol. 240r–v, 19. september 1616). A vdova se ni dala. Še istega dne je Schwizerja in njegovo ženo obtožila, da sta jo minulo nedeljo (torej mogoče le dan prej) napadla z besedami, ki so kršile njeno čast (*ehrerürigen worten*), jo zmerjala (*gescholten*) s kurbo in protipravno razžalila (*widerrechtlich diffamirt*). Pri tem naj se ne bi zasitila (*ersettigen*) zgolj z žalitvami, temveč sta ji »s sovražnimi grožnjami in izvlečenim messerjem izzivalno dejala, da jo bosta spravila ob življenje, ji razparala obraz in jo vrgla iz hiše«. Svétnike je zato prosila, naj se je usmilijo in ukrepajo, da je Schwizer in njegova žena ne bosta nadlegovala »v starosti in bolezni«. Svétniki so mestnemu sodniku sicer naložili, naj Schwizerja zaradi prestopka (*freuel*) pozove predse, najstrožje opomni ter mu naloži visoko globo, zakoncema pa zabiča, naj se tovrstnih dejanj in vdovine hiše v bodoče

33 V drugi polovici septembra 1608 se je tudi Jožef zapletel v sovražnost, a spor ni bil protokoliran s tem izrazom. Spor z bodočim mestnim sodnikom (Fabjančič, 2005, 34) Janezom Cornionom je izbruhnil zaradi njegovega nespoštovanja pogodbe o prodaji vina, zaradi česar je Jožef v svoji hiši nad njim izvlekel meč oziroma palaš (*palasch*), ga spodil iz nje ter vroče (*hizigen*) in neprimerno žalil. Cornion mu je vrnil z enakimi besedami in ga izzival iz hiše (*hinaußgefordert*) – kar je bilo prepovedano, a ne brez posledic za čast izzvanega, če se ni odzval (Schwerhoff, 2004, 230) – ter se z njim želel na ulici spopasti kot kak potepuh (*vmbschweifende ledige person*), kot mu je očital Mohorčič. Mohorčiča so zaprli na rotovžu proti kavciji 100 zlatih dukatov, Corniona pa v starotrški stolp za četrtno tega zneska ter oba odstavili iz mestnega sveta. Mohorčič se je celo odrekel meščanski pravici, a je že čez nekaj dni večkrat nadvse ponižno prosil, naj mu jo pustijo. V roku tedna dni sta bila nasprotnika *ex officio* poravnana ob grožnji 200 zlatih dukatov globe, če bi spor obnovila, Mohorčič pa se je moral mestnemu svetu javno opravičiti zaradi svoje lahkomišelnosti (LJU 488, Cod. I/20 (1608), fol. 127v–128v, 19. september 1608; LJU 488, Cod. I/20 (1608), fol. 130r–131r, 26. september 1608).

34 [M]it haddersichtigen troungen, vnd ruckhung des messers sy vmb dz leben zu bringen, dz angesicht zuerreißen, vnd mich auß dem hauß zuerstossen sich truzlich verlautten lassen (LJU 488, Cod. I/24 (1616), fol. 240v, 19. september 1616; prim. Hader).

vzdržita (LJU 488, Cod. I/24 (1616), fol. 240v–241r, 19. september 1616). Zaradi vmesnih počitnic mestnega sveta se je zadeva pred mestnim svetom nadaljevala v začetku novembra, ko se je Schwizer pritožil čez vdovine besede, češ da so neprimerne, tj. neresnične, svétnike pa pozval, naj zadevo končajo, sicer bo sam svoj sodnik (*selbs sein richter zusein*). Besedna zveza, s katero je aludirail na maščevanje, je dosegla svoj namen brez znanih posledic za odvetnika. Mestni svet je mestnemu sodniku ukazal, naj pri vdovi doseže, da Schwizerja z besedami in dejanji pusti pri miru. Ni znano, ali mu je uspelo, grožnje Schwizerjev pa bi si lahko tudi izmislila (LJU 488, Cod. I/24 (1616), fol. 259v–260r, 3. november 1616).

Isto poletje, ko se je dajal z vdovo Mohorčič, je Schwizer imel težave še z eno vdovo. Vdova Maruša Ugga je sredi julija mestni svet prosila, naj se v sporu okoli neke hiše kot priče izločijo nekdanji mestni sodnik Janez Krstnik Bernardini, neki Abandia ter Danijel Schwizer, češ da je slednji njen znan sovražnik (*wissentlicher feindt*). Kratka argumentacija je zadoščala, saj je bil zgolj Schwizer izločen kot priča, kakršni koli pozivi ali sankcije³⁵ zoper njega zaradi »znane« (javne) sovražnosti pa niso izpričani (LJU 488, Cod. I/24 (1616), fol. 163v–164v, 18. julij 1616).

Z besedo *Haß*, ki je tedaj označevala predvsem čustvo sovraštva, je v analiziranih zapisnikih podan le en spor. In sicer med špitalskim nadmojstrom Ulrikom Robido ter mestnim svétnikom Mihaelom Tallerjem, ki ga je Robida v začetku leta 1601 kot županov namestnik začasno zamenjal na funkciji, ker je iz ječe protipravno izpustil neko tatico (Fabjančič, 2003, 292). Morda je sporu botrovala tudi zamera zaradi te zamenjave. Kakor koli, jeseni je hotel Taller Robidu v špital vsiliti v oskrbo nekega bolnega Italijana, ko ga je špitalski mojster zavrnil, pa naj bi ga ozmerjal s tatom (LJU 488, Cod. I/18 (1601–1602), fol. 196v–197r, 5. november 1601). To je bila ena najhujših žaljivk za častnega moža, ekvivalentna kurbi za častno žensko (Schwerhoff, 2013, 35). Zadeva zaradi razžalitve (*iniuri hanndels*) oziroma prizadete časti (*ehrnhandel*) se je vlekla od novembra do naslednjega marca, ko je bila sovražna zadeva (*gehäßige handel*) prijateljsko in *ex officio* zaključena, brez škode za njuno čast in dobro ime. Ob običajnem svarilu, da bo tisti, ki bi zadevo obnovil le z eno besedo ali drugega razžalil, moral takoj plačati globo, v danem primeru 50 zlatih dukatov za uboge v špitalu (LJU 488, Cod. I/18 (1601–1602), fol. 277r–v, 11. marec 1602).

Kot je razvidno že iz nekaj doslej podanih primerov, sovražnosti niso bile vselej izrecno protokolirane kot takšne. Posebej vpadljiva, tudi zaradi aktivne udeležbe žensk, sta dva dokaj podrobno dokumentirana primera.

Prvi spor se je v sovražnost najbrž zaostril enkrat konec leta 1521 ali na začetku naslednjega. V drugi polovici januarja 1522 je Toman Šmid (*Schmid*) tožil Wolfganga Šmida, da ga je razžalil (*seiner eern endtsezt*), ko mu je rekel, naj si na Ptuj kupi za denarič zemelj (*gen Pethaw mit ain phenbert semel zu kauffen*). Žalitev je najbrž namigovala na Tomanovo poklicno nesposobnost, saj bi sicer imel za več kot le za nekaj zemelj.

35 Kot je mdr. določal trški red za zgornještajerski (Bad) Aussee iz leta 1568, sodnik in svet nista smela trpeti nobene *wissentliche veindschaft*, če sta vedela zanjo (Mell & Müller, 1913, 12).

Slika 8: *Pretep med ženskami v Rimu*, Bartolomeo Pinelli, 1807–8 (Wikimedia Commons).

Toman žalitve ni hotel trpeti, četudi bi bil zato ob denar,³⁶ in je sodišče prosil za pomoč. Wolfgang je obtožbe zavrnil, češ da ni on razžalil Tomana, temveč Tomanova žena njega, ko mu je bila začasno mojstrica oziroma gospodarica (*maisterin*) – morda stanodajalka pomočniku kot mojstrova žena – in mu med nekim ostrim preprirom (*aufruher*) v svoji hiši zabrusila: »Ej, ti potuhnjenelec, bi me danes rad spravil ob moža?! Vzemi denarič in si idi na ptujski most po žemlje!«³⁷ Toman je Wolfgangovo ženo nato ozmerjal s kurbo, ta pa mu je vrnila, da je on potem prevarant ([*spitzpueb*]); žaljivka na ravni tiste s tatom, saj je pomenila popolno nasprotje poštenosti in zaupanja. Nato je Tomanova žena skozi okno nadrla Wolfganga, da je potuhnjenelec (*schalkh*) in zlobnež (*poswicht*), Toman pa je prihitel s kladivom v roki in mu zabrusil, da je »v enem prstu boljši kot on v celem telesu«.³⁸ Z zavrnitvijo obtožb je Wolfgang terjal poravnavo za tožbo in žalitve, a je Toman zavrnil njegovo protitožbo (trditve), Wolfgang pa je dejal, da opravičilo ni ustrezno oziroma dovolj (LJU 488, Cod. I/1 (1521–1526), fol. 35v–36r, 24. januar 1522).

36 Morda denar za vložitev tožbe, odvnetnika ipd. stroške ali zaradi globe, če resnih obtožb ne bi dokazal.

37 [E]ÿ du schalkh du hettest mich gern heut vmb mein man pracht nim ain phenig vnd gee gen Petaw prug ain phenbert semel [kauffen] (LJU 488, Cod. I/1 (1521–1526), fol. 36r, 24. januar 1522).

38 [I]n einen finger feiner dan er in allem seinen leib (LJU 488, Cod. I/1 (1521–1526), fol. 36r, 24. januar 1522).

Javne žalitve, grožnje, tožbe in protitožbe ter klicanje sodišča na pomoč jasno izpričujejo konec dobrega sosodstva, četudi brez izrecne omembe sovražnosti. Ta se je med družinama nadaljevala in na praznik sv. rešnjega telesa istega leta (LJU 488, Cod. I/1 (1521–1526), fol. 58r, 29. avgust 1522), tj. 19. junija, eskalirala v nasilje. Čeprav je po januarju najverjetneje prišlo vsaj do poskusa (izvensodne) pomiritve, iz te ni bilo nič. Zadeva se je pred mestni svet vrnila v začetku avgusta, ko je Wolfgangova žena tožila Toman, da jo je grobo pretepel in zbrcal, pri čemer je poudarila, da raje izgubi 50 goldinarjev, kot pa da trpi tako žalitev (*schmach*) (LJU 488, Cod. I/1 (1521–1526), fol. 55v, 6. avgust 1522). Konec meseca so svétniki zaslišali sedem prič dejanja. Prvi je pričal Andrej Zbalnik (*Swolnikh*), delavec Jošta Greinerja pri Wolfgangovi hiši, ki je spopad (*gefachts*) zamudil, ker je bil na južini (*jawse*). Ob vrnitvi je od Wolfgangove žene izvedel, da sta jo Toman in njegova žena pravkar pretepla, pri čemer ni skoparila z najhujšimi zmerljivkami, ki jih je pisar, kot je bilo v 16. stoletju še običajno, vestno zabeležil. Za pretepeno je bil Toman cepetavček (*strampf*), potuhnjenec, tat, izdajalec in zlobnež, njegova žena pa zakonolomna kurba, s katerima se je, kot si je očitala, pustila spraviti v pobalinstvo (*puebgeweben*). Kot vse priče, se je Zbalnik moral izjasniti, ali je s katero stranjo v sorodu, ali ga je kdo podkupil, mu povedal, kako naj priča in podobno, a je vse zanikal. Ni pa pričal Greiner, ki naj bi bil prisoten skupaj s svojimi preostalimi delavci. Med njimi je morda bil Primož Čavle, ki je pred Wolfgangovo hišo sekal les, ko mu je fant Linharta Zlatenška (*Slatenschekh*) zaklical, da Wolfgang Šmid pretepa svojo ženo. Vendar se je zanj zmenil šele, ko mu je rekel, naj pohiti, ker Toman Šmid pretepa Wolfgangovo ženo. Medtem ko se v pretep med zakoncema ni želel spuščati, je bil Čavle dolžan posredovati v nasilju med sosedi. Pohitel je k Wolfgangovi hiši, kjer je Toman s kladivom tolkel Wolfgangovo ženo, ter ju spravil narazen, a je ženska skočila v Toman in ga zmerjala, da ji je »zlobnež in potuhnjenec« ukradel neko oblačilo. Nato ju je še enkrat spravil narazen, Toman pa mu je kazal, da mu je raztrgala neki kos obleke (*goll*). Andrej Zafranec ali Žafranič (*Saffranitz*) je povedal enako kot Zbalnik, le Tomanova žena mu je bila krstna botra. Četrty je pričal Pavel Šmid (morda sorodnik ene ali obeh strani), ki mu je žena povedala, da sta Tomanova in Wolfgangova žena druga drugo zmerjali s kurbo, nakar je prišel Toman in nasprotnico udaril s kladivom. Malce širši kontekst je podal neki Gregor, ki je videl, kako je Wolfgangova žena iz svoje hiše prišla z loncem v roki in odšla k vodi, kjer so ženske prale. Med njimi Zbalnikova sestra (sorodstvo, ki ga je Andrej zamolčal), ki ji je Wolfgangova žena zahrbtno (*hindterwertling*) vrgla lonec v hrbet, da se je razbil in jo porezal. Blizu je stala Tomanova žena, ki si je sušila lase, in Wolfgangovi navrgla: »Moja ljuba soseda, zakaj jo obmetavaš, mar nihče ne more imeti miru pred tabo?«³⁹ Ta ji je zabrusila, da je, »zakonolomne kurbe«, to nič ne briga, Tomanova žena pa nazaj, da naj te besede dokaže. Andrej Krajnc (*Krainetz*), ki je edini podal datum dogodka, je slišal zgolj žalitve. Naposled je Lovrenc, mežnar v stolnici sv. Nikolaja, povedal, kako so žalitve prešle v fizično nasilje: Toman je Wolfgangovo ženo vrgel ob tla in jo

39 [M]ein liebe nachperin warumb werft ir sy es kan nymants vor dein rue haben (LJU 488, Cod. I/1 (1521–1526), fol. 58r, 29. avgust 1522).

udaril s kladivom, nato pa jo pobral, a ga je ozmerjala s potuhnjenjem in zlobnežem ter se zapodila vanj, zato jo je spet pobil na tla in udrihal po njej, dokler ju ni ločil Čavle. Mestni svet je konec avgusta razsodil (*zw recht gesprochen*), da Wolfgangova žena ni dokazala drugega, kot da je prizadela čast Tomana in njegove žene, zato se je morala zakoncema »za Božjo voljo« na rotovžu javno opravičiti, ta pa sta ji morala odpustiti. Nato se je morala udariti po ustih in reči »storila sem po krivici in o njiju ne vem nič nečastnega, zgolj poštenje«.40 Obredno samoponižanje so svétniki nadgradili še s ponižanjem – po vseh treh mestnih trgih je morala nositi *flaschen*, kamne v obliki steklenic, ki so jih ženske kot kazni za razne prestopke morale nositi določen čas ali določeno razdaljo (Strodtman, 1756, 197). Tudi Toman se je moral poravnati za udarce s kladivom. Preostalo pomiritveno obredje ni bilo zabeleženo, kar pa ne pomeni, da ga niso izvedli (LJU 488, Cod. I/1 (1521–1526), fol. 57r–58v, 29. avgust 1522).

Sramotilna kazen⁴¹ za Wolfgangovo ženo, ki je bila onkraj restorativnega obredja po običaju, pomeni, da so jo določili za glavno krivko za eksalacijo spora. K temu je bržkone prispeval tudi napad na nasprotnico, kajti za ženske je bilo fizično nasilje tudi v primerih obrambe časti nečastno (Pohl, 2003, 29). Pomen »ofenzivnosti« ali »defenzivnosti« udarcev in žalitev, ki je bil v takih primerih ključen za dosoditev (glavne) krivde, je razviden tudi iz drugega, stoletje mlajšega primera.

Na začetku julija 1615 je vdova Marija Weixlbraun tožila Janeza Kajzla (*Kheisell*) in njegovo ženo, ker sta jo zmerjala s kurbo in jo obtožila, da naj bi k njej skozi vrt, torej naskrivaj, hodil sin deželnega vicedoma. Vdova je mestni svet pozvala, naj ju obsodi (*condemnieren*), svoj lahkomišelnosti izliv žalitev (*vnbesunnerer weiß außgossene iniuri*) pa naj dokažeta ali prekličeta oziroma se zanj zagovarjata pred sodiščem. Hkrati je trdila, da je Kajzl brez časti (*infamierte person*), ker naj bi ponaredil neko zadolžnico, in je tudi zato zahtevala, naj se ga obravnava *criminaliter*, verjetno po Malefičnih svoboščinah ali po *Carolini*. Pri tem jo je podprl sorodnik Peter Waz, ki naj bi ga Kajzel pred nekaj meseci zmerjal na sodišču, nakar besed ni ne preklical niti se zanje opravičil, zato naj bi namerno ostal nečasten. Kajzlovo zavrnitev teh obtožb je Waz vzel za novo razžalitev in kot plemič zahteval obravnavo pred deželnim upraviteljem. Hkrati je Kajzel skušal zavleči postopek zaradi Marijine obtožbe, češ da nima odvetnika, vendar so svétniki pristali zgolj na krajšo predstavitev zadeve z Wazem, glede vdovinih obtožb pa sta se z ženo morala zagovarjati še isti dan. Tedaj je Kajzlova žena priznala, da je nasprotnico zmerjala, a naj ne bi govorila o vicedomovem sinu (kar bi bila zelo tvegana obtožba), temveč »le« o njegovih ljudeh, povrhu pa naj bi vdovi s tem zgolj vrnila za njene žalitve s kurbo, ki naj bi jo biriči odnesli od doma. Sočasno je od vdove zahtevala, naj te besede dokaže ali pa jih prekliče. Marija je vztrajala pri tem, da jo je najprej razžalila Kajzlova žena in da morata z možem dokazati svoje besede ali pa jih preklicati in se javno opravičiti, s pomenljivim pridržkom, da razen tega (žalitev) o njej ne ve povedati nič neprimernega. Kajzlova žena je šla v protinapad s težjo obtožbo. Ne le, da jo je vdova Weixlbraun ozmerjala, temveč jo je

40 [Ich hab in vnrechts than vnd ich wis nichts vnerlichs von innen nur dan erberkhaÿtt (LJU 488, Cod. I/1 (1521–1526), fol. 58v, 29. avgust 1522).

41 O kazenskopravnem položaju žensk v Malefičnih svoboščinah Ljubljančanov Kambič, 2021.

na ulici pričakala v zasedi in napadla z udarci. Torej ne v afektu, ampak namerno, v sovražnosti. Razen tega pa tudi ona o nasprotnici ni vedela nič nečastnega. Tudi Kajzel je priznal, da je vdovo ozmerjal s kurbo, čeprav za to ni imel dokazov, pri tem pa poudaril, da je to rekel v jezi (*lautter zorn*), ker je njegovo ženo napadla z besedami in udarci. Ženski sta s poudarkom, da imata nasprotnico sicer za častno žensko, bržkone (obredno) izrazili pripravljenost na poravnavo, h kateri so svétniki vsako stran posebej tudi pozvali. Nasprotniki so se poravnali še istega dne, ob običajnem zagotovitlu mestnega sveta, da s tem ni bila prizadeta njihova čast, ter svarilu, da bodo za kršitev poravnave z besedami ali dejanji plačali globo, in sicer 100 zlatih dukatov. Nato so si podali roke, se drug drugemu opravičili in bili spet razglašeni za prijatelje. Vendar v četrtek sklenjeno »prijateljstvo« ni preživel do naslednjega tedna. Že v ponedeljek je vdova svétnikom naznanila, da je Kajzlova žena prekršila *ex officio* poravnano razžalitev, in pozvala, naj svet županu ukaže njeno aretacijo. Prav tako naj se ji Kajzel za žalitve še ne bi opravičil, zato naj jih dokaže ali pa da ustrezno zadoščenje (*satisfaction*). Ta je sicer ponovil, da je svoje žalitve izrekel v obrambi (*defensiue*), ne v napadu (*offensiue*), ker je vdova pretepala njegovo ženo, a je Marija vztrajala pri svojem. Kajzel se ji je naposled ali spet javno opravičil, njegova žena pa je zanikala, da bi vdovo vnovič razžalila in s tem kršila poravnavo. Mestni svet je ostal pri prvotnem dogovoru, ki sta ga ženski (znova) potrdili s stiskom rok (LJU 488, Cod. I/23 (1615), fol. 117v–119v, 9. julij 1615; LJU 488, Cod. I/23 (1615), fol. 121v–122r, 13. julij 1615).

Vse sovražnosti niso bile poravnane tako hitro. Brivec oziroma padar Janez Jurij Seršič (*Serschitsch*) in Adam Weiss sta se sredi 17. stoletja dajala štiri leta, ker je Weiss padarja očitno posebej hudo razžalil. Ko je zoper Seršiča kako leto po začetku spora, ki sta ga vodila zlasti pred mestnim svetom, izvlekel še messer, je padar terjal kar 1.000 zlatih dukatov odškodnine. S tem je izrazil zlasti svoje ogorčenje, saj je ob poravnavi sredi aprila 1663 od Weissa prejel zgolj 55 zlatih dukatov. Do poravnave skoraj ne bi prišlo, saj je Weiss, kot je priznal, pogodbo prvič površno podpisal zaradi zagrenjenosti (*verbitterten gemüeth*), nakar mu je Seršič zagrozil z rubežem, zato je moral znova posredovati mestni svet (LJU 488, Cod. I/30 (1659), fol. 217r, 12. december 1659; LJU 488, Cod. I/31 (1660), fol. 158r–v, 5. september 1660; LJU 488, Cod. I/33 (1633), fol. 75r–v, 13. april 1663). Morda je bila razžalitev povezana z dvobojem (*duel*), v katerem sta se leta 1652 spopadla Seršič in trgovski pomočnik Andreas Pototschnikher iz Gradca. Kaže, da je slednji v dvoboju ubil nekega Seršičevega človeka, a je bil kasneje pomiloščen. Seršič je konec julija 1653 od Dominika Brogiola kot Pototschnikherjevega poroka terjal 1.000 zlatih dukatov odškodnine za »umor« (uboj) in razžalitev (*mordtschlag vnd iniuri*), vendar se je izplačilo zavleklo. Ni znano, kako se je zadeva razpletla, ni pa verjetno, da bi Seršič prejel zahtevani znesek (LJU 488, Cod. I/28 (1653), fol. 118v, 20. junij 1653; LJU 488, Cod. I/28 (1653), fol. 163v, 23. avgust).

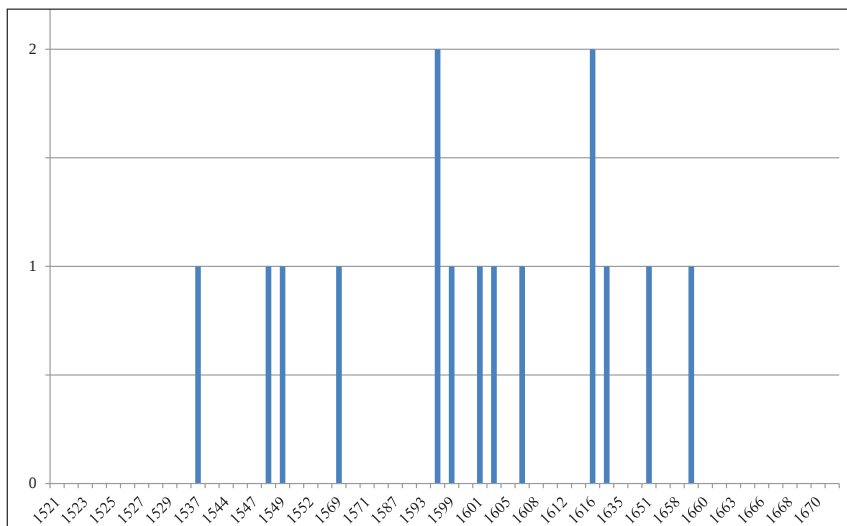
DIMENZIJE SOVRAŽNOSTI

Kljub upoštevanju njenih ključnih sopomenk je bila sovražnost v analiziranih zapisnikih le redko izrecno protokolirana, sedemkrat v 16. in osemkrat v 17. sto-

letju, vendar majhnost vzorca premošča dolg časovni razpon njene rabe (slika 9). Analiza primerov pokaže, da se je v Ljubljani še vsaj v pozno 17. stoletje ohranila predvsem tradicionalna raba pojma sovražnosti kot z nasilnim povračilom tesno povezanega javnega izraza neprijateljstva in nesloge, nasprotja (ne le) meščanskih vrednot miru, enotnosti in dobrega sosodstva.

Osrednji forum pomiritve, neredko pa tudi vodenja sovražnosti, je bil v zgodnjem novejški Ljubljani magistrat. Pri tem so župan, mestni sodnik in svétniki, enako kot sosodje (družina, četrt, ceh, bratovščina) ter do neke mere še duhovščina, delovali zlasti kot posredniki, ki so sprte strani skušali povesti k poravnavi in pomiritvi. V posebej ostrih sporih tudi s siljenjem v obnovo prijateljstva po uradni dolžnosti (*ex officio*), kar velja razumeti kot ukaz ali sodni mir oziroma premirje. Od petnajstih primerov bolj ali manj izrecnih sovražnosti jih je bilo z opravičilom, rokovanjem in obnovo prijateljstva pomirjenih šest, en dodatno utrjen s pogodbo (uboj Rottheüserja), en primer se je sprva izjalovil (Hoff-Bonnicelli), po enkrat je bil krivec po pomiritvi izgnan (Einkat za grožnje) oziroma poslan na težko delo (Privec za uboj), razplet petih primerov pa ni znan (vzajemna odpoved miru Kache–Tišler, steklarjeve grožnje vdovi ubitega, Squarzonove grožnje Strennerju, Görzerjeve grožnje Nadalu, »znana sovražnost« med Schwiizerjem in vdovo Ugga). Podobno je v izbranih primerih sovražnosti, ko ta ni bila izrecno zabeležena, dveh v 16. in petih v 17. stoletju: štirje primeri poravnave z opravičilom, enkrat z zabeleženim stiskom rok ter obnovo prijateljstva (zakonca Schwizer–vdova Weixlbraun), enkrat utrjenim s pogodbo (Weissova razžalitev Seršiča), enkrat z odrekom sovražnosti (Černe–Pellizarol), enkrat z obrednim samoponižanjem in ponižanjem kot kaznijo (spor med Šmidi), enkrat brez podrobnosti (Mohorčič–Cornion) ter dva primera z neznanim izidom, a najbrž brez težje kazni (Tiffre–Gregor za udarce in napad) oziroma usmrtitve (Veitl za uboj). Zgolj v zadnjem primeru so sorodniki žrtve maščevanje želeli doseči »po rablju«, z zahtevo po krvnosodnem postopku, a očitno je to bil le pritisk za ugodnejšo poravnavo, ki je od Veitla (sprva) niso prejeli po običaju. Vsekakor se v glavnem mestu vojvodine Kranjske še v pozno 17. stoletje kot osrednji mehanizem ali praksa preprečevanja ter pomiritve sovražnosti kažeta posredovanje in/ali pritisk avtonomnih mestnih oblasti ob sodelovanju sosodov.

Jezik sovražnosti in pomiritve, vključno z gestami kot neverbalno komunikacijo, je neločljivo povezan z njuno emocionalno razsežnostjo. V analiziranih primerih so sprte strani sovražnost pričakovano pogosto opredeljevale s sopomenkami, ki so izražale zamero (*vnguette*, *vnnwillen*, *widerwille*) oziroma neslogo (*vneinigkeit*), zagrenjenost (*(v)erbittert*) in jezo (*gehäßig*, *grollen*, *hadertsichtig*), podobno kot v srednjem veku. Tedaj je jeza (lat. *ira*) praviloma opredeljevala stanje formalne sovražnosti med sosodi (Bossy, 1985, 35–36), naglavni greh pa bolj v povezavi z nebrzdanim besom. Dihotomijo med jezo kot blaznostjo zaradi krivice ter upravičeno oziroma pravično jezo (lat. *ira iusta*) kot uravnovešenim izrazom krivice so poznali že vsaj od antike (Dixon, 2020). Čeprav se je bil časten mož dolžan odzvati na krivico oziroma sramoto, po potrebi tudi z nasiljem, da je obdržal svojo čast

Slika 9: raba pojma *sovravnost* in ključnih sopomenk v zapisnikih mestnega sveta v letih 1521–1671.

oziroma moškost, so njegova čustva in dejanja pri tem morala ostati v ravnovesju. To ga je ločevalo od mladeničev in žensk, baje podvrženih nebrzdanim strastem. Jeza častnih mož in njihove sovražnosti niso smele biti (zgolj) refleksi, temveč so morale biti upravičene in služiti pravici, ki naj bi jo častni možje iskali trezne glave, vselej pripravljeni na pomiritev. Seveda to ne pomeni, da čustva nikoli niso prevladala, saj je lahko bila meja med upravičeno jezo in napadom besa zelo tanka. Že za dosego zadoščenja, sploh brez tvegane uporabe nasilja, je jeza morala delovati prepričljivo (Miller, 2017), naj je bila še tako formalizirana. V zgodnjem novem veku, tudi pod vplivom spremenjenega odnosa osrednjih oblasti ter izobražencev do maščevanja (Broggio, 2015, 47–50), se je upravičevanje fizičnega in verbalnega nasilja z jezo počasi spremenilo iz zagovora pravične jeze kot razumne obrambe časti v zagovor nasilja kot posledice nenadnega izbruha besa in začasne izgube razuma. Uspešen zagovor je pomenil vsaj blažjo kazen, zlasti če je obtoženec sicer veljal za častno osebo (Pohl-Zucker, 2018).

V analiziranih zapisnikih so trije primeri sklicevanja na bes (*zorn*) ob opravičilu za (raz)žalitev. Ob Kajzlovem vdovi Mohorčič leta 1615 sta se na enako čustveno stanje sklicevala še Anton Gajan (*Gayan*) leta 1551 ob opravičilu mestnemu svétniku Andreju Furestu, ki ga je zaradi rubeža volov razžalil z roparjem, in Mihael Eitischperger leta 1588 Sebastijanu Andrejčiču (*Andreizitsch*) zaradi nekih žalitev (LJU 488, Cod. I/8 (1551–1552), fol. 3r–4v, 2. januar 1551; LJU 488, Cod. I/13 (1587–1588), fol. 127r, 8. avgust 1588).

Pomiritev sovražnosti so demonstrirali čustva, geste in besede, ki so izražali ponižnost ter naklonjenost, zlasti prijateljstvo, odpuščanje, dobro sosodstvo,

enotnost in ljubezen. Z opravičili, izrecno obnovo prijateljstva in rokovanjem je bila komunikacija pomiritve v Ljubljani 16. in 17. stoletja enaka tisti drugod po Cesarstvu (npr. Scheutz, 2007, 55–56). Kaže, da so formalizirana pripravljenost na pomiritev bile tudi besede, da tožnik o toženem ne ve nič nečastnega razen tistega, glede česar ga toži, kot sta druga o drugi pred pomiritvijo trdili Kajzlova žena in vdova Weixlbraun. Najdlje se je v glavnem mestu Kranjske obdržal stisk rok kot starodavna gesta sklepanja pogodb (Schmitt, 2000, 108–109), poljub miru kot ključna gesta pomiritve sovražnosti v srednjem veku (Petkov, 2003) pa je tam do dvajsetih let 16. stoletja očitno že prišel iz rabe, medtem ko objem kot »vmesna faza« (Carroll, 2016, 128–130) v analiziranih zapisnikih ni dokumentiran. Z izjemo žene Wolfganga Šmida, ki se je morala zaradi žalitev udariti po ustih, velja enako za izrecne oblike samoponižanja storilca, ki je bilo temeljni restorativni obred pomiritve, ki je povrnil čast oškodovane strani in storilca ter omogočil njegovo reintegracijo v skupnost (Darovec, 2017b). Odpuščanje storilcu je izrecno zabeleženo le pri poravnavi med Šmidi, čeprav je bilo neločljivo povezano z opravičilom. Tudi slednje velja jemati kot obliko (samo)ponižanja, saj so morali mestni svétniki mdr. v sporu za Sallitingerjevo dediščino ter med Hoffom in Bonicelijem poudariti, da poravnava ni bila zoper čast sprtih strani. Ob gestah pomiritve so se v zgodnjeno-voveški Ljubljani, vsaj v segmentu, ki se je vršil na rotovžu, ohranile tudi nekatere ključne tradicionalne besede: razglasitev sprtih strani za dobre prijatelje, s čimer niso več bili sovražniki ali neprijatelji.

Ob pomiritvi z nasprotnikom ali družino žrtve ter s skupnostjo oziroma njenimi oblastmi je bila v krščanstvu ključen element pomiritve sovražnosti tudi pokora kot sprava z Bogom (Oman, 2021, 46). V zahodnem krščanstvu je do preloma prišlo v 16. stoletju v protestantskih deželah, ker zlasti luteranski teologi z zadoščenjem v obredju pomiritve niso hoteli imeti nobenega opravka (Carroll, 2016, 133); češ da, rečeno s Trubarjevimi (2014, 26, 48) besedami, že *Cristus sam shnega Martro Smertio, obena druga rezh, ne Suetnik, ie ufem Vernim dobil inu saslushil Odpustig ufeh Grehou* ter postal *Srednik Spraulauez ufeh ludy*. A ker je pokora že v srednjem veku prejela tudi posvetne konotacije (Bossy, 1985, 45, 48), so jo tudi luteranske mestne oblasti v Cesarstvu obdržale kot sankcijo za prestopke. Zato v Ljubljani tudi v drugi polovici 16. stoletja, ko so magistrat pretežno obvladovali protestanti (Umek & Kos, 2003, 8), ne bi bila nenavadna. V ohranjenih zapisnikih je (nedoločena) pokora (*geistliche bueß*) ob pomiritvah⁴² sporov sicer zabeležena dvakrat leta 1594, obakrat za uboj: Dominika (*Domenigo*) Rohsa⁴³ za neznano žrtev (LJU 488, Cod. I/15 (1594), fol. 73r–74v, 28. marec 1594) in Privčeva za Kačarja.

42 Še pet primerov pokore kot sankcije je zabeleženih v 17. stoletju: leta 1608 s strani ceha za kršitev cehovskih pravil ter s strani sodišča in knezoškofa za materino nenaklepno zadušitev otroka, nato s strani sodišča leta 1612 za krajo in leta 1616 dvakrat za nečistovanje (LJU 488, Cod. I/20 (1608), fol. 60v–61r, 18. april 1608; LJU 488, Cod. I/20 (1608), fol. 151r–152r; 3. november 1608; LJU 488, Cod. I/22 (1612), fol. 76r, 18. maj 1612; LJU 488, Cod. I/24 (1616), fol. 272r–v, 18. november 1616).

43 Rohso je tedaj neuspešno prosil za sprejem med ljubljanske meščane (LJU 488, Cod. I/15 (1594), fol. 73r–74v, 28. marec 1594), zato se uboj ni nujno zgodil pod jurisdikcijo ljubljanskega krvnega sodnika.

Tradicionalne spolno določene vloge v sovražnostih v analiziranih primerih ne odstopajo od pričakovanj. Grožnje z orožjem, požigom in ubojem so sicer prišle zgolj s strani moških, pri čemer je zlasti Görznerjevo ravnanje temeljilo na s potenco neločljivo povezani moški časti (Carroll, 2020, 665; Glavina, 2021, 543), a fizično nasilje ni bilo izključna domena moških. To kažeta tudi napada vdove Weixlberger na Kajzlovo ženo oziroma žene Wolfganga Šmida na Zbalnikovo sestro. Kljub temu so Ljubljanke svoje sovražnosti praviloma vodile z govoricami, klevetanjem, žalitvami in tožbami, kot večina žensk v poznosrednjeveški in zgodnjenovoveški Evropi (Bossy, 2000), čeprav so tudi moški enako vneto uporabljali verbalno nasilje in tožbe.

SKLEP

Analiza zapisnikov mestnega sveta iz let 1521–1671 kaže, da se je v Ljubljani še globoko v 17. stoletje ohranila predvsem tradicionalna raba pojma sovražnost kot z nasilnim povračilom tesno povezanega javnega izraza neprijateljstva in nesloge, nasprotja (ne le) meščanskih vrednot miru, enotnosti in dobrega sosodstva. Pri tem so tudi besedišče, čustvovanje in spolne vloge v sovražnostih ostali v tradicionalnih okvirjih. Čeprav v obravnavanih primerih ni vselej izbruhnilo fizično nasilje, je v sovražnostih vedno grozilo, četudi so jih primarno vodili pred mestnim svetom ali sodiščem. K dolgemu obstoju tradicionalnih praks reševanja sporov, z osrednjo vlogo mediacije skupnosti in njenih (lokalnih) oblasti v sporih, so pripomogle prav avtonomne mestne oblasti, ki so te mehanizme ohranjale s težnjo po preprečevanju in pomiritvi sovražnosti ter reintegraciji sprtih strani v skupnost, čeprav kdaj pod grožnjo sankcij. Pred odpravo avtonomije lokalnih sodišč v poznem 18. stoletju, v Ljubljani leta 1791 (Golec, 2005, 141), se to bržčas ni spremenilo, čeprav je bil proces v mestih najverjetneje precej hitrejši⁴⁴ kot na podeželju. Četudi analiza zapisnikov mestnega sveta ne poda celotne slike odnosa do sovražnosti oziroma maščevanja v Ljubljani v obravnavanem času, saj se številni niso ohranili, predvsem pa noben malefični, je dolga raba tradicionalnih praks v mestu primerljiva z ugotovitvami študij drugod po Evropi in na Slovenskem (Oman, 2021, 111 sl.; Darovec, 2018). Te kažejo na počasno uveljavljanje prepovedi maščevanja ter na še počasnejšo marginalizacijo njegovega (za)ključnega obredja pomiritve, vsaj dokler so ga lokalne oblasti lahko uspešno uporabljale za ohranjanje miru, reda in ravnotežja moči v skupnosti oziroma so to dopuščale osrednje oblasti.

44 Še leta 1770 je gorska veča nekje na Dolenjskem v primeru uboja, ki je bil posledica pretepa, dosodila, naj se storilec poravna z družino žrtve, nakar naj bi prisledniki poskrbeli, da ne bo prišel pred deželno sodišče, kjer bi mu dosodili težjo kazen (Dolenc, 1935, 417). Vsaj ponekod ob gorenjsko-štajerski meji se je še globoko v 19. stoletje ohranilo tudi starodavno obredje pomiritve sovražnosti z rokovanjem in vzajemno napitnico, če so eskalirale in pretepe, saj se zanje nasprotnika ni spodobilo tožiti na sodišču (Polec, 1945, 47, 50).

NEIGHBOURS AND ENEMIES: DISPUTE SETTLEMENT BEFORE THE LJUBLJANA TOWN COUNCIL IN THE EARLY MODERN PERIOD (1521–1671)

Žiga OMAN

Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment,
Čentur 1f, 6273 Marezige, Slovenia
e-mail: ziga.oman@irris.eu

SUMMARY

This paper addresses enmities between burghers and other inhabitants of early modern Ljubljana, documented in town council records from 1521 to 1671. In traditional dispute settlement, the concept of enmity was closely related to violent retribution, which was antithetical to the ideals of urban communities, which since the Middle Ages had been established upon the renunciation of the right to feud. Focused on the conception of enmity in the Carniolan capital following the general prohibition of feuding in 1495, the paper analyses the role, language and emotional dimension of traditional practices of dispute settlement, their intertwinement with court proceedings and coexistence with criminal law. While town council records cannot provide a complete picture of the attitude towards enmity or feud in early modern Ljubljana, as no criminal court records survive, they are an important source for understanding social relations more broadly and, in particular, the manner in which everyday enmities that undermined ideals of neighbourliness were mediated by the secular authorities. The analysis shows that in Ljubljana the traditional conception of enmity as a public expression of hostility and discord – the opposite of the urban values of peace, concord and good neighbourliness – remained in use well into the seventeenth century, despite its normative prohibition, as did the traditional terms and emotions expressing this relationship, especially ‘resentment’, ‘bitterness’ and (just) ‘anger’, while ‘rage’ seems to have still been used very rarely to justify transgressions of social norms. Although physical violence did not always erupt in the investigated cases, and remained limited when it did, it was a viable threat in enmities, even when they were largely carried out before the town council or court. These were the central fora for both conducting and settling enmities among burghers, as well as other lay non-noble inhabitants of early modern Ljubljana. Underpinned by community mediation in disputes, the burgomaster, town judge and councillors principally acted as mediators and arbiters, attempting to lead conflicting parties to settlement before enmity was exacerbated into violence – in particularly bitter cases by forcing them to settle ex officio under threat of sanctions (heavy fines, prison sentences) or even ‘harsher’, i.e. corporal punishment. The council and court also retained traditional expressions of renewed friendship and neighbourliness, (mutual) public apologies and handshakes to demonstrate reconciliation between the parties. Consequently, the autonomous town authorities were instrumental for the long perseverance of traditional practices of dispute settlement in Ljubljana, which is comparable to findings elsewhere in Europe.

Key words: enmity, vengeance, feud, honour, violence, mediation, peacemaking, punishment, dispute settlement, burghers, townspeople, town council, Ljubljana, sixteenth century, seventeenth century

VIRI IN LITERATURA

- AS 1** – Arhiv Republike Slovenije (ARS), Vicedomski urad za Kranjsko (fond SI AS 1).
- AS 721** – ARS, Gospostvo Bled (fond SI AS 721).
- Beam, Sara (2020):** Violence and Justice in Europe: Punishment, Torture and Execution. V: Antony, Robert, Carroll, Stuart & Caroline Dodds Pennock (ur.): Cambridge World History of Violence. Vol. III: 1500–1800 CE. Cambridge, Cambridge University Press, 389–407.
- Behrisch, Lars (2007):** Social Control and Urban Government: The Case of Goerlitz, Fifteenth and Sixteenth Centuries. *Urban History*, 34, 1, 39–50.
- Blauert, Andreas (2000):** Das Urfehdedwesen im deutschen Südwesten im Spätmittelalter und in der Frühen Neuzeit. Tübingen, bibliotheca academica Verlag.
- Bossy, John (1985):** Christianity in the West 1400–1700. Oxford, Oxford University Press.
- Bossy, John (2000):** Thinking with Clark. *Past and Present*, 166, 1, 242–250.
- Bossy, John (2004a [1998]):** Peace in the Post-Reformation. The Birkbeck Lectures 1995. Cambridge, Cambridge University Press.
- Bossy, John (2004b):** Practices of Satisfaction, 1215–1700. *Studies in Church History*, 40, 106–118.
- Broggio, Paolo (2015):** Narrazioni della vendetta e della giustizia: articolazioni di potere, cultura politica e acculturazione religiosa nell'Europa della prima età moderna. *Krypton*, 56, 5–6, 41–56.
- Carroll, Stuart (2016):** Revenge and Reconciliation in Early Modern Italy. *Past and Present*, 233, 101–142.
- Carroll, Stuart (2017a):** From Feud to Enmity. *Acta Histriae*, 25, 2, 433–444.
- Carroll, Stuart (2017b):** Thinking with Violence. *History and Theory*, 55, 23–43.
- Carroll, Stuart (2020):** Violence, Civil Society and European Civilization. V: Antony, Robert, Carroll, Stuart & Caroline Dodds Pennock (ur.): Cambridge World History of Violence. Vol. III: 1500–1800 CE. Cambridge, Cambridge University Press, 660–678.
- Carroll, Stuart & Umberto Cecchinatto (2019):** Violence and Sacred Space in Early Modern Venice. *Acta Histriae*, 27, 4, 561–580.
- CCC (1532):** K. Karls deß V., vnd deß h. Roemischen Reichs Peinlichs Gerichts Ordnung = Constitutio Criminalis Carolina. Frankfurt am Main, Nicolai Bassaei Erben, 1609.
- Darovec, Darko (2017a):** Faciamus vindictam: maščevalni umor in oprostilna sodba v Landarju leta 1401 med obredom maščevanja ter akuzatornim in inkvizitornim sodnim procesom. *Acta Histriae*, 25, 3, 653–700.
- Darovec, Darko (2017b):** Blood Feud as Gift Exchange: The Ritual of Humiliation in the Customary System of Conflict Resolution. *Acta Histriae*, 25, 1, 57–96.
- Darovec, Darko (2018):** Fajda med običajem in sodnim procesom: primer krvnega maščevanja v Kopru leta 1686. *Annales: anali za istrske in mediteranske študije, Series historia et sociologia*, 28, 3, 451–476.

- Darovec, Darko (2020):** Prisege zvestobe istrskih mest v 12. stoletju. *Studia Historica Iovenica: časopis za humanistične in družboslovne študije*, 20, 3, 655–687.
- Dean, Trevor (2007):** Italian Medieval Vendetta. V: Netterstrøm, Jeppe Büchert & Bjørn Paulsen (ur.): *Feud in Medieval and Early Modern Europe*. Aarhus, Aarhus University Press, 135–145.
- Dimitz, August (1875):** Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813: mit besonderer Rücksicht auf Kulturentwicklung. Dritter Theil: Vom Regierungsantritte Erzherzogs Karls in Innerösterreich bis auf Leopold I. (1564–1657). Ljubljana, Ig. v. Kleinmayr & Fed. Bamberg.
- Dixon, Thomas (2020):** What is the History of Anger a History of? *Emotions: History, Culture, Society*, 4, 1–34.
- Dolenc, Metod (1935):** Pravna zgodovina za slovensko ozemlje: sostavni očrt. Ljubljana, Akademsko založba.
- Eibach, Joachim (2007):** Burghers or Town Council: Who Was Responsible for Urban Stability in Early Modern German Towns? *Urban History*, 34, 1, 14–26.
- Eibach, Joachim & Raingard Esser (2007):** Introduction: Urban Stability and Civic Liberties. *Urban History*, 34, 1, 5–13.
- Eisner, Manuel (2003):** Long-Term Historical Trends in Violent Crime. *Crime and Justice: A Review of Research*, 30, 83–142.
- Fabjančič, Vladislav (1944–45):** Ljubljanski krvniki. Smrtne obsodbe in tortura pri mestnem sodišču v Ljubljani 1524–1775. *Glasnik Muzejskega društva za Kranjsko*, XXV–XXVI, 88–104.
- Fabjančič, Vladislav (2003):** Zgodovina ljubljanskih sodnikov in županov: 1269–1820. 2. zvezek, Župani in sodniki: 1504–1605. Ur. Umek, Ema, Kos, Janez, Žabota, Barbara & Damjan Hančič. Ljubljana, Zgodovinski arhiv Ljubljana.
- Fabjančič, Vladislav (2005):** Zgodovina ljubljanskih sodnikov in županov: 1269–1820. 3. zvezek, Župani in sodniki: 1605–1650. Ur. Žabota, Barbara & Damjan Hančič. Ljubljana, Zgodovinski arhiv Ljubljana.
- Frauenstädt, Paul (1881):** Blutrache und Totschlagssühne im Deutschen Mittelalter. Leipzig, Duncker & Humblot.
- Glavina, Tilen (2021):** The Duel: Honour and Aesthetic of Early Modern Masculine Violence. *Acta Histriae*, 29, 3, 531–560.
- Golec, Boris (2005):** Ljubljanski malefični red iz leta 1514 v sodni praksi. V: Kambič, Marko & Nataša Budna Kodrič (ur.): *Malefične svoboščine Ljubljančanov = Deren von Laibach Malefitzfreyhaittn: ljubljanski kazenski sodni red*. Ljubljana, Pravna fakulteta Univerze v Ljubljani, 139–163.
- Grahornik, Matjaž (2022):** Tragičen vstop v novo leto: smrt Franca Jožefa grofa Herbersteina v dvoboju 2. januarja 1713. *Acta Histriae*, 30, 2, 263–296.
- Hader** – <https://www.dwds.de/wb/dwb/hader> (zadnji dostop: oktober 2022).
- Hochbach, Gustav (1844):** Beitrag zur Geschichte des deutschen Strafrechts insbesondere der bambergischen Strafgesetzgebung in den Jahren 1507 bis 1515. *Archiv des Criminalrechts. Neue Folge*, 2, 233–273.

- Hozjan, Andrej (2021):** Kranjska v 17. stoletju: od zaključka uskoške vojne do katastrofalne kuge v letih 1680 in 1682. V: Deželak Trojar, Monika (ur.): Janez Ludvik Schönleben v luči novih raziskav. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU, 17–30.
- Kambič, Marko (2005):** Razvoj kazenskega prava na Slovenskem do leta 1848. V: Kambič, Marko & Nataša Budna Kodrič (ur.): Malefične svoboščine Ljubljančanov = Deren von Laibach Malefitzfreyhaittn: ljubljanski kazenski sodni red. Ljubljana, Pravna fakulteta Univerze v Ljubljani, 193–221.
- Kambič, Marko (2017):** Ljubljanske malefične svoboščine v evropskem kontekstu – ob 500 letnici njihove podelitve. *Acta Histriae*, 25, 3, 629–652.
- Kambič, Marko (2021):** Kazenskopravni položaj žensk v zgodnjem novem veku skozi prizmo ljubljanskih Malefičnih svoboščin. V: Ferle, Mojca & Irena Žmuc (ur.): Knjiga, znanje, razum: od protestantizma do razsvetljenstva (1500–1800). Prispevki z znanstvenega posveta ob razstavi, 7. in 8. oktober 2020. Ljubljana, Muzej in galerije mesta Ljubljane, Mestni muzej Ljubljana, 36–55.
- Kocher, Gernot (2005):** Das gesetzgeberische Umfeld der Malefizfreiheiten für die Stadt Laibach/Ljubljana von 1514. V: Kambič, Marko & Nataša Budna Kodrič (ur.): Malefične svoboščine Ljubljančanov = Deren von Laibach Malefitzfreyhaittn: ljubljanski kazenski sodni red. Ljubljana, Pravna fakulteta Univerze v Ljubljani, 61–80.
- Kos, Dušan (2016):** Zgodovina morale: 2. Ljubezenske strasti, prevare, nasilje in njihovo kaznovanje na Slovenskem med srednjim vekom in meščansko dobo. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Lazar, Tomaž (2017):** Poznosrednjeveški messer – meč malega človeka. V: Miškec, Alenka (ur.): Preteklost pod mikroskopom: naravoslovne raziskave v muzeju. Ljubljana, Narodni muzej Slovenije, 97–102.
- LGK (1535):** Des Herzogthumbs Crainn, vnd der angeraichten Herrschafft vnd Graffschafft der Windischen March, Meetling, Ysterreich, vnd Karst, Lanndtgerichtß-Ordnung, <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/ferdinand1535> (zadnji dostop: oktober 2022).
- LJU 488** – Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), Mesto Ljubljana, rokopisne knjige, Zapisniki mestnega sveta, stara serija (Cod. I) (fond SI_ZAL_LJU/488), <http://zal-lj.splet.arnes.si/project/zapisniki-ljubljanskega-mestnega-sveta-1521-1671/> (zadnji dostop: oktober 2022).
- LMF (1514):** Malefične svoboščine Ljubljančanov = Deren von Laibach Malefitzfreyhaittn. Reprodukcijska = Reproduktion. V: Kambič, Marko & Nataša Budna Kodrič (ur.): Malefične svoboščine Ljubljančanov = Deren von Laibach Malefitzfreyhaittn: ljubljanski kazenski sodni red. Ljubljana, Pravna fakulteta Univerze v Ljubljani, 17–32.
- Ludwig, Ulrike (2016):** Das Duell im Alten Reich. Transformation und Variationen frühneuzeitlicher Ehrkonflikte. Berlin, Duncker & Humblot.

- Netterstrøm, Jeppe Büchert (2007):** Introduction: The Study of Feud in Medieval and Early Modern History. V: Netterstrøm, Jeppe Büchert & Bjørn Paulsen (ur.): Feud in Medieval and Early Modern Europe. Aarhus, Aarhus University Press, 9–67.
- Miller, William Ian (2012):** Threat. V: Tuten, Belle S. & Tracey L. Billado (ur.): Feud, Violence and Practice: Essays in Medieval Studies in Honor of Stephen D. White. Farnham & Burlington, VT, Ashgate, 9–27.
- Mell, Anton & Eugen Müller (ur.) (1913):** Steirische Taidinge (Nachträge). Wien, Wilhelm Braumüller.
- Muldrew, Craig (1998):** The Economy of Obligation. The Culture of Credit and Social Relations in Early Modern England. Houndmills, Palgrave.
- Müszen** – <https://www.dwds.de/wb/dwb/muszen> (zadnji dostop: oktober 2022).
- Oman, Žiga (2021):** Maščevanje na Slovenskem v zgodnjem novem veku: sovražnosti in pomiritve na Kranjskem in Štajerskem. Maribor, Znanstvenoraziskovalni inštitut dr. Franca Kovačiča v Mariboru.
- Petkov, Kiril (2003):** The Kiss of Peace. Ritual, Self and Society in the High and Late Medieval West. Leiden & Boston, Brill.
- Pohl, Susanne (2003):** Uneasy Peace: The Practice of the Stallung Ritual in Zürich, 1400–1525. *Journal of Early Modern History*, 7, 1–2, 28–54.
- Pohl-Zucker, Susanne (2018):** Hot Anger and Just Indignation: Justificatory Strategies in Early Modern German Homicide Trials. V: Gilbert, Kate & Stephen D. White (ur.): Emotion, Violence, Vengeance and Law in the Middle Ages: Essays in Honour of William Ian Miller. Leiden & Boston, Brill, 25–48.
- Polec, Janko (1945):** Križnikovi odgovori na vprašanja v Bogiščevem »Napotku«. Posebni odtis iz tretjega zvezka Razprav pravnega razreda Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani. Ljubljana, Akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani, Pravni razred.
- Povolo, Claudio (2015a):** Feud and Vendetta. Customs and Trial Rites in Medieval and Modern Europe: A Legal-Anthropological Approach. *Acta Histriae*, 23, 2, 195–244.
- Povolo, Claudio (2015b):** Tradicija pride na dan: razprave iz antropologije prava (16.–18. stoletje). Venezia, Libreria Editrice Cafoscarina.
- Povolo, Claudio (2017):** La pietra del bando: vendetta e banditismo in Europa tra Cinque e Seicento. *Acta Histriae*, 25, 1, 21–56.
- Raggio, Osvaldo (2018 [1990]):** Feuds and State Formation, 1550–1700. The Backcountry of the Republic of Genoa. Cham, Palgrave Macmillan.
- Reinle, Christine (2007):** Peasants' Feuds in Medieval Bavaria (Fourteenth–Fifteenth Century). V: Netterstrøm, Jeppe Büchert & Bjørn Paulsen (ur.): Feud in Medieval and Early Modern Europe. Aarhus, Aarhus University Press, 161–174.
- Ruff, Julius R. (2004):** Violence in Early Modern Europe 1500–1800. Cambridge, Cambridge University Press.

- Sallustius Crispus, Caius (1968 [ok. 42–40 p.n.š.]):** *Catilina; Iugurtha: fragmenta ampliora*. Ur. Kurfess, Alphonsus. Leipzig, B. G. Teubner.
- Schelm** – <https://www.dwds.de/wb/Schelm> (zadnji dostop: oktober 2022).
- Scheutz, Martin (2007):** *Compromise and Shake Hands: The Town Council, Authority and Urban Stability in Austrian Small Towns in the Eighteenth Century*. *Urban History*, 34, 1, 51–63.
- Schmitt, Jean-Claude (2000 [1990]):** *Geste v srednjem veku*. Ljubljana, Studia humanitatis.
- Schwerhoff, Gerd (2004):** *Social Control of Violence, Violence As Social Control: The Case of Early Modern Germany*. V: Roodenburg, Herman & Pieter Spierenburg (ur.): *Social Control in Europe, Vol. 1, 1500–1800*. Columbus, Ohio State University Press, 220–246.
- Schwerhoff, Gerd (2013):** *Early Modern Violence and the Honour Code: From Social Integration to Social Distinction? Crime, Histoire & Sociétés = Crime, History & Societies*, 17, 2, 26–46.
- Shklar, Judith N. (1990):** *The Faces of Injustice*. New Haven & London, Yale University Press.
- Smail, Daniel L. (2003):** *The Consumption of Justice: Emotions, Publicity and Legal Culture in Marseille, 1264–1423*. Ithaca, NY & London, Cornell University Press.
- StLA, IÖReg** – Steiermärkisches Landesarchiv (StLA), Innerösterreichische Regierung (IÖReg).
- StLA, Fam. Stubenberg** – StLA, Archiv Stubenberg, Familie.
- Strodtman, Johann Christoph (1756):** *Idioticon Osnabvrgense. Ein Hochzeits-Geschenk an den Herrn Professor und Consistorial-Assessor Schütze bey der Verbindung desselben mit der Demoiselle Esmarchinn*. Leipzig & Altona, Kortensche Buchhandlung.
- Thlusty, B. Ann (2011):** *The Martial Ethic in Early Modern Germany: Civic Duty and the Right of Arms*. Houndmills, Palgrave Macmillan.
- Travner, Vladimir (1934):** *Kuga na Slovenskem*. Ljubljana, Življenje in svet.
- Trubar, Primož (2014 [1564]):** *Cerkveni red (1564)*. Znanstvenokritična izdaja dela Cerkovna ordninga z znotrajjezikovnim prevodom v sodobni slovenski knjižni jezik. Ur. Kozma Ahačič. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Umek, Ema & Janez Kos (2005):** *Uvodna pojasnila*. V: Fabjančič, Vladislav: *Zgodovina ljubljanskih sodnikov in županov: 1269–1820*. 2. zvezek, *Župani in sodniki: 1504–1605*. Ur. Umek, Ema, Kos, Janez, Žabota, Barbara & Damjan Hančič. Ljubljana, Zgodovinski arhiv Ljubljana, 8–10.
- Valenčič, Vlado (1955):** *Popis družinskih poglavarjev 1. 1660 in število prebivalstva v Ljubljani*. *Kronika: časopis za krajevno zgodovino*, 3, 179–182.
- Valvasor, Johann Weikhard (1689):** *Die Ehre dess Hertzogthums Crain: das ist, Wahre, gründliche, und recht eigendliche Belegen- und Beschaffenheit dieses [...] Römisch-Keyserlichen herrlichen Erblandes*. Dritter Theil. IX.–XI. Buch. Nürnberg, Wolfgang Moritz Endter.

- Valvasor, Janez Vajkard (2017 [1689]):** Slava vojvodine Kranjske: izbrana poglavja. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Vilfan, Sergij (1996 [1961]):** Pravna zgodovina Slovencev: od naselitve do zloma stare Jugoslavije. Ljubljana, Slovenska matica
- Vrhovec, Ivan (1886):** Ljubljanski meščanje v minulih stoletjih. Kulturnohistorične študije zajete iz ljubljanskega mestnega arhiva. Ljubljana, Matica Slovenska.
- Weber, Max (1978 [1921]):** Economy and Society. An Outline of Interpretative Sociology. Berkeley idr., University of California Press.
- White, Stephen D. (2016):** 'The Peace in the Feud' Revisited: Feuds in the Peace in Medieval European Feuds. V: Cooper, Kate & Conrad Leyser (ur.): Making Early Medieval Societies Conflict and Belonging in the Latin West, 300–1200. Cambridge, Cambridge University Press, 220–243.
- Žontar, Josip (1952–53):** Kranjski sodni red za deželska sodišča iz leta 1535. Zgodovinski časopis (Kosov zbornik), 6–7, 566–587.

»LAKOMEN VOLK IN UNIČEVALEC KRISTUSOVE VERE.«
VERGERIJANE (1550): POVOD ALI REZULTAT PREGONA
PETRA PAVLA VERGERIJA?

Tilen GLAVINA

Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija

e-mail: tilen.glavina@zrs-kp.si

IZVLEČEK

Vergerijane (Le vergeriane), objavljene leto po begu škofa Petra Pavla Vergerija v Švico, predstavijo korespondenco Girolama Muzia z Vergerijem v triletnem obdobju, in sicer med letoma 1546 in 1549. O prvih obtožbah krivoverstva je Muzio koprskega prijatelja iz otroštva obvestil januarja 1546. Muzio v svojih pismih večkrat pozove Vergerija, naj se vrne na pravo pot katoliškega nauka in s tem popravi svoje grehe, saj bi lahko Vergerijeve ideje o reformaciji negativno vplivale na koprške meščane. Muzio je z močno podporo koprskega tabora Ottonellu Vidi napisal kar sedem pisem, pet mestu Koper, tri bratrancu Marcu Nuziju in eno redovnicam v Kopru. Skupna točka teh pisem je bila kritika škofovega stališča v odnosu do papeštva, koncepta svobodne volje, zakramentov, Svetega pisma in kulta svetnikov. Muzievi kampanji proti Vergeriju, da bi prišlo do njegove odstranitve iz škofovske službe in preprečitve nevarnega prozelitizma, so se pridružile tudi druge pomembne osebnosti: Antonio Elio, pater Pietro di Giovanni, Vincenzo Fedeli, Giovanni Della Casa, Annibale Grisoni in Tommaso Stella. V prispevku je poudarek na vlogi enega najvplivnejših italijanskih kardinalov 16. stoletja – Alessandru Farneseju, ki je iz ozadja načrtno krmilil Vergerijev pregon.

Ključne besede: Peter Pavel Vergerij ml., Girolamo Muzio, Le vergeriane, Alessandro Farnese, Koper, 16. stoletje

«L'AVIDO LUPO E DISTRUGGITORE DELLA FEDE DI CHRISTO».
LE VERGERIANE (1550): PRETESTO O CONSEGUENZA DELLA
PERSECUZIONE DI PIER PAOLO VERGERIO?

SINTESI

Le Vergeriane, pubblicate un anno dopo la fuga del vescovo Pier Paolo Vergerio in Svizzera, presentano la corrispondenza tra Girolamo Muzio e il Vergerio scambiata durante un periodo di tre anni, più precisamente tra il 1546 e il 1549. La prima volta che Muzio informò il suo amico d'infanzia capodistriano delle accuse di eresia mosse contro quest'ultimo fu a gennaio del 1546. Nelle sue lettere, Muzio esortò ripetutamente

il Vergerio a tornare sulla retta via della dottrina cattolica per redimersi ed evitare che le sue idee sulla riforma protestante potessero contaminare i cittadini di Capodistria. Muzio, con il forte appoggio del campo capodistriano, scrisse ben sette lettere a Ottonello Vida, cinque alla città di Capodistria, tre al cugino Marco Nuzio e una alle monache di Capodistria. Il punto comune di queste lettere era la critica della presa di posizione del vescovo in relazione al papato, al concetto di libero arbitrio, ai sacramenti, alla Bibbia e al culto dei santi. Ad aderire alla campagna di Muzio contro il Vergerio per ottenere la sua rimozione dal vescovado e prevenire il pericoloso proselitismo furono altre figure importanti, tra cui Antonio Elio, padre Pietro di Giovanni, Vincenzo Fedeli, Giovanni Della Casa, Annibale Grisoni e Tommaso Stella. Il presente contributo mette in evidenza il ruolo di uno dei più autorevoli cardinali italiani del Cinquecento, Alessandro Farnese, il quale manovrò la persecuzione del Vergerio da dietro le quinte.

Parole chiave: Pier Paolo Vergerio il Giovane, Girolamo Muzio, Le Vergeriane, Alessandro Farnese, Capodistria, Cinquecento

UVOD

V Milanu je Girolamo Muzio 12. januarja 1546 prejel pismo Petra Pavla Vergerija, ki je želel ponovno navezati stike s svojim istrskim prijateljem.¹ V tem obdobju je Vergerij živel pri kardinalu Ercolu Gonzagi v Mantovi. Muzio se je začel zavedati, da sta njegovo vedenje in heretično delovanje povzročala negativne odzive na papeškem dvoru in da si je z njima nakopal kar nekaj vplivnih sovražnikov.

V tridesetih letih 16. stoletja je Vergerij kot apostolski nuncij v Nemčiji deloval predvsem kot pobudnik sklica splošnega koncila, ki bi rešil versko shizmo.² Leta 1536 je bil s pomočjo kardinala Ercoleja Gonzage, ki je podpiral njegovo kandidato, imenovan za koprskega škofa:³ »V teh zadnjih letih sem veliko pripomogel k temu, da je koprski monsinjor postal škof v svoji domovini« (Ercole Gonzaga Cristoforu Madruzzo 30. januarja 1546 (Murphy, 2007, 132)).

Vergerij je prvič obiskal Mantovo novembra 1537 in se tja vnovič vrnil leta 1539. Schuttejeva trdi, da je prav njegovo srečanje z Ercolejem Gonzago bilo tudi Vergerijev prvi stik z reformatorskimi idejami (Schutte, 1988, 180–181). Sicer pa se je Vergerij zbližal z luteransko doktrino med potovanjem po Franciji v družbi kardinala Ippolita d'Esteja. Njegova privrženost do reformnega gibanja, ki je sovpadala z idejami

1 Nazadnje je Muzio pisal Vergeriju iz Nice 19. februarja 1542 (Muzio, 1551, 45–49).

2 V zvezi z Vergerijevo nunciato in organizacijo tridentinskega koncila ter kronološko negotov verskonazorski razvoj, prim. Pobežin, 2018, 59–89.

3 H končni določitvi Vergerijevega škofovanja je pripomogel kralj Ferdinand Habsburški, ki je v pismu 12. avgusta 1536 papežu Pavlu III., cesarju Karlu V. in kardinalu Clesu predlagal Vergerijevo kandidato pri nasledstvu Defendenda Valvassorija na čelu koprške škofije (Schutte, 1988, 144).

Slika 1: Peter Pavel Vergerij ml. (Wikimedia Commons).

spiritualov,⁴ se je močneje zakoreninila v času njegovega bivanja v Kopru med letoma 1541 in 1545. Zaradi vse glasnejših obtožb, da se je navzel heretičnih idej, je moral mesto proti koncu leta 1544 zapustiti. Pet let kasneje je bil Vergerij odstavljen in izobčen.⁵ Kot predpostavlja Gregor Pobežin: »je Vergerij kot *exul Christi* ostal

4 Spirituali so bili člani reformnega gibanja znotraj Rimskokatoliške cerkve med letoma 1530 in 1560. V literaturi se gibanje včasih imenuje tudi evangelizem. Evangelizem pa je bilo versko gibanje, ki se je razvilo v obdobju pred tridentinskim koncilom in je nameravalo nadaljevati proces prenove znotraj rimske Cerkve v skladu s pristnim evangeličanskim duhom, ne da bi zaničevalo možno pot zbliževanja z luteransko doktrino (Osculati, 2013; Fragnito, 1972).

5 O razlogih za propad Vergerijeve škofovske kariere prim. Schutte, 1988, 293–325; Pierce, 2003, 23–50; Cavazza, 2013; Pobežin, 2018, 74–76; Marinčič, 2018, 81–82.

tako rekoč brez vsega: brez svoje škofije, brez uspešne kariere visokega cerkvenega dostojanstvenika, brez vira sredstev, pravzaprav celo brez domovine – in čeprav se je v svojem novem okolju »na novo našel« in mu je uspelo v Tübingenu zgraditi novo kariero pri vojvodi Württemberškem, so nanj tudi kasneje padale sence dvoma, ali ni bilo njegovo spreobrnjenje nemara le posledica zamer do papeštva« (Pobežin, 2018a, 112).

Po besedah kardinala Alessandra Farneseja in beneškega nuncija Giovannija della Casa je bil eden glavnih razlogov za to, da je papež Pavel III. Vergeriju odredil, da mora zapustiti Koper, klevetanje najvplivnejše kardinalske družine 16. stoletja, družine Farnese. Priči, Loschi in fra Giovanni Angelo, sta trdili, da je škof Vergerij govoril o obscenosti pri papeškem banketu in primerjal rimski dvor z bordelom ter trdil, da je imel papež hčerko z eno od priležnic. Vendar je družino Farnese najbolj ranilo Vergerijevo širjenje govoric, da je Pier Luigi Farnese (papežev sin in oče Alessandra F.) posilil Cosima Gherija, mladega škofa iz Fana, ki naj bi zaradi javnega sramu in govoric (čeprav ni dokazov za to) storil samomor z zastrupitvijo. Govorilo se je, da se je incident zgodil maja 1537 v času obiska Piera Luigija v Fanu, govorice pa so se začele širiti novembra 1537. Gheri je umrl septembra 1538. Schuttejeva želje, da bi govorice pometli pod preprogo, ne pripisuje samo Farnesejem, ampak tudi Della Casi, ki je bil kot biseksualec zaskrbljen, da bi se sprožile govorice tudi o njegovi homoseksualnosti⁶ (Schutte, 1988, 295–296). Pio Paschini navaja prvo omembo tega dogodka v pismu Ercoleja Gonzage ferrarskemu vojvodi Ercoleju II. d'Esteju, 25. novembra 1537 (Paschini, 1925, 56; prim. tudi Fragnito, 1972, 788). O Vergerijevih zamerah na papeškem dvoru in grajanju rodbine Farnese tudi Silvano Cavazza:

Že zdavnaj je bilo znano, da je bil navajen govoriti skrajno odkritosrčno. Že leta 1538 je nuncij v Benetkah zapisal, da "le Bog ve, kako slabo govori o vseh". Prvi, ki je Vergerija obtožil, je bil gvardijan frančiškanov v Kopru, in sicer jeseni leta 1544 neposredno Pavlu III. Obtožba je zadevala neizpodbitne zgodbe, ki jih je razširil glede papeža in njegovega sina Pier Luigija. Temu je kmalu nato (13. decembra) sledila obtožba krivoverstva, ki so jo omenjeni redovniki in drugi štirje predstojniki koprskih samostanov predali nunciju Giovanniju Della Casi. Tako se je začel neskončno dolg proces pred inkvizicijo (Cavazza, 2013, 14–15).

Čeprav je papež pričakoval, da bodo Vergerija leta 1545 aretirali, se je Della Casa zavedal, da beneške oblasti ne bodo dopustile rimskim odposlancem zapreti

6 Della Casa je v začetku svoje cerkvene kariere napisal nekaj homoseksualnih verzov iz rokopisa *Capitolo di messer Giovanni della Casa sopra il forno*, ki je očitno krožil po dvorih leta 1528. V Vergerijevem napadu na Della Casov indeks prepovedanih knjig *Il Catalogo di diverse opere, et libri, li quali come heretici* [...] se je skliceval prav na njegov rokopis s homoseksualno vsebino, kar naj bi ustavilo Della Casovo kardinalsko kandidaturu (Schutte, 1988, 326).

Slika 2: Kardinal Ercole Gonzaga (Wikimedia Commons).

škofa njihove države samo na podlagi sumničenj, klevetanja ali herezije, saj bi bila taka aretacija z beneškega pravnega vidika sporna. Zato je Della Casa poskušal z Vergerijem doseči sporazum, da bi pristal na osebno opravičilo papežu, na kar je Vergerij (v začetku) tudi pristal. Če bi Vergerij obljubo izpolnil, bi javno opravičilo in podreditev gotovo pomirila družino Farnese, Della Casa pa mu je priporočil, naj za nekaj časa zapusti Koper (Campana, 1908, 174). Ker pa je Vergerij na vse pretege odlašal s svojim odhodom v Rim, je to Alessandra Farneseja ponovno vznemirilo. Kardinal je od beneškega nuncija zahteval zapisnik procesa in izdal odredbo o Vergerijevem uradnem zagovoru v Rimu. Zapisnik je prispel v Rim 2. maja 1545:

V pismu Vaše Prečastitosti z dne 21. mi je bilo naloženo, da me seznanite s celotnim dosedanjim procesom proti koprskemu škofu. V zapisniku je tudi del, ki se nanaša na obrekovanje, še posebej na blatenje presvetlega gospoda vojvode iz Castra [Pier Luigi Farnese, op. a.] v odnosu do škofa iz Fana [Cosimo Gheri, op. a.] (Ronchini, 1853, 117).

Vergerij se ni menil za kardinalove pozive in je še naprej odlašal z odhodom v Rim. Najprej se je ustavil v Ferrari in nato v Mantovi pri kardinalu Ercoleju Gonzagi.⁷

Tako se je konflikt z rimskimi oblastmi še zaostрил, Vergerij pa je postajal čedalje bolj odvisen od Ercolejeve zaščite. Najbolj ju je zbližala sovražnost do družine Farnese. Vergerij je tako od aprila 1545 bojkotiral številne pozive iz Rima in zavrnil vabilo na zagovor pred beneškim *Sant'Uffizijem*. Gonzagi in Vergeriju se je uspelo začasno dogovoriti s Farnesejem, da se je ta na poti v Trident in Worms (srečanje s Karlom V. glede odprtja koncila) 23. aprila 1545 ustavil v Mantovi pri Ercoleju. Dogovorili so se, da bo proces vodil Girolamo Morone, papeški legat v Bologni. Med čakanjem na Farnesejevo odločitev je Vergerij do leta 1546 večino časa preživel v benediktinskem samostanu San Benedetto pri Mantovi in bival v Gonzagovi rezidenci, kjer je imel na voljo veliko humanističnih in teoloških del, s katerimi se je prvič srečal (Murphy, 2007, 132–133). Ker ni bilo odziva kardinala Farneseja, je Vergerij avgusta 1545 predlagal, naj se zadeva, če Moroneju ne bi uspelo izpeljati procesa, prepusti Giovanniju Grimaniju, oglejskemu patriarhu, pri katerem je imel več možnosti za uspešen razplet. Vendar je Farnese Vergerijevo zadevo začasno zanemaril, saj so potekale priprave na koncil. Čeprav je papež Pavel III. koncil napovedal za 15. marec 1545, je bilo treba nemške protestante prepričati, naj se ga udeležijo. To nalogo si je zadal Karel V., da bi se na podlagi zbora v Wormsu med nemškimi protestanti ustvarilo upanje o možnosti dogovora in rešitve t. i. nemškega verskega vprašanja. Zato se je kardinal Farnese v začetku poletja srečal s cesarjem, ki mu je razkril svojo dvojno namero, in sicer sklic zbora v Wormsu pod pretvezo dogovora med protestanti in pripravo na vojno proti Schmalkaldski zvezi. Tako sta papež in cesar sklenila skrivni pakt, da bo v primeru vojne s Schmalkaldsko zvezo papež zagotovil podporo Karlu V. (Jedin, 1961).

Kardinal Farnese je februarja in marca iz Rima poročal legatom na Tridentinskem koncilu o poteku dogovarjanj glede zagovora škofa Vergerija, ki se je spretno izmikal in izgovarjal.

Kar se tiče koprskega škofa, v zvezi s čigar zadevami je njegova Svetost že pred meseci prejela različna poročila, ki v verskem pogledu niso dobra, je bilo beneškemu nunciju naloženo, da ugotovi, kakšna je resnica. S tem

7 Kljub temu, da Vergerij ni nastopil pred sodniki, imamo nekakšen oris njegove obrambne strategije iz traktata *Otto difensioni*, sestavljenega poleti 1546 kot odgovor na obtožnice sojenja in objavljen šele po njegovem begu iz Italije v Baslu pri Jakobu Kündigu leta 1550 (Cavazza, 2006, 128).

namenom je zaslišal nekaj prič in jih poslal v Rim. Jasno je bilo ugotovljeno, da mora avditor apostolske kamere po svoji dolžnosti zahtevati, da se prej imenovanega škofa pokliče na zagovor. Ker je slednji to slutil, je njegovo Svetost prosil, da ne bi bilo treba, da pride v Rim osebno, temveč da se postopek nadaljuje, kjer bi bilo zanj lažje. V tem mu je njegova Svetost ugodila in zadevo zaupala bolonjskemu legatu, o katerem je rekel, da je z njim zadovoljen, čeprav mu potem ni bilo do tega, da bi to možnost izrabil. Ko je njegova Svetost to slišala in izvedela, da škof še naprej postopa podobno, kot so bila navajala poročila, je odločila, da se nadaljuje s postopkom, ki ga je že začel avditor kamere. Zato je prišlo do novega sklepa, in sicer da se mu poda opozorilo; morda se je prav zato odločil, da pride v Trident. Vse to sem želel napisati, zato da bi Vaša prečastita Gospostva vedela, kako napreduje zadeva in kako njegova Svetost ni odklonila škofove želje, da ne pride na zagovor v Rim; kajti glede na to, da je njegova sveta Blaženost rekla, da je sedaj o zadevi treba govoriti z odposlanci, si Vam dovoljujem poslati karseda hiter odziv.

Iz Rima dne 3. februarja leta '46

Ponižni služabnik kardinal Farnese (ASV, Carte Farnesiane 9, 61r–62v).

Kar zadeva škofa Vergerija, sem že v prejšnjih sporočilih pisal o poteku njegove zadeve; zdaj dodajam, da v primeru, ko bi se on ne želel priti zagovarjat v Bologno, kjer se je zadeva vrnila v ponovno obravnavo, in ko bi se Vašim prečastitim Gospostvom ne zdelo, da bi ga k temu prisilili – v tem primeru bo sprejel, če bo beneškemu nunciju in patriarhu (ali njegovemu namestniku) naloženo, da skupaj izpeljeta ali zaključita njegov postopek, zaradi katerega je pripravljen priti v Rim. Tako ne bi imel razloga za obžalovanje, če bi zaradi finančne nezmožnosti ali kakšne druge ovire njegova nedolžnost ostala skrita. Če se bodo Vaša prečastita Gospostva odločila za eno ali za drugo možnost, prosim, da me o njej obvestijo, da bo komisija takoj poslala breve [...].

Iz Rima dne 7. februarja leta '46

Vaših prečastitih in presvetlih Gospostev

Ponižni služabnik kardinal Farnese (ASV, Carte Farnesiane 9, 64r–66v).

V zvezi s koprskim škofom, ki je rekel, da bi se raje zagovarjal v Benetkah kot v Bologni, kamor je najprej želel, bo komisija prek monsinjorja nuncija poslala breve o eni ali drugi možnosti, da bo Vaše prečastito Gospostvo vedelo, da odsotnost beneškega patriarha ne sme vplivati na izvršitev tega ukaza. To bodo Vaša prečastita Gospostva temu škofu lahko dala vedeti, kolikor ne bo že odpotoval proti Benetkam.

Iz Rima dne 13. marca leta '46

Vaših prečastitih in presvetlih Gospostev

Ponižni služabnik kardinal Farnese (ASV, Carte Farnesiane 9, 72r–72v).

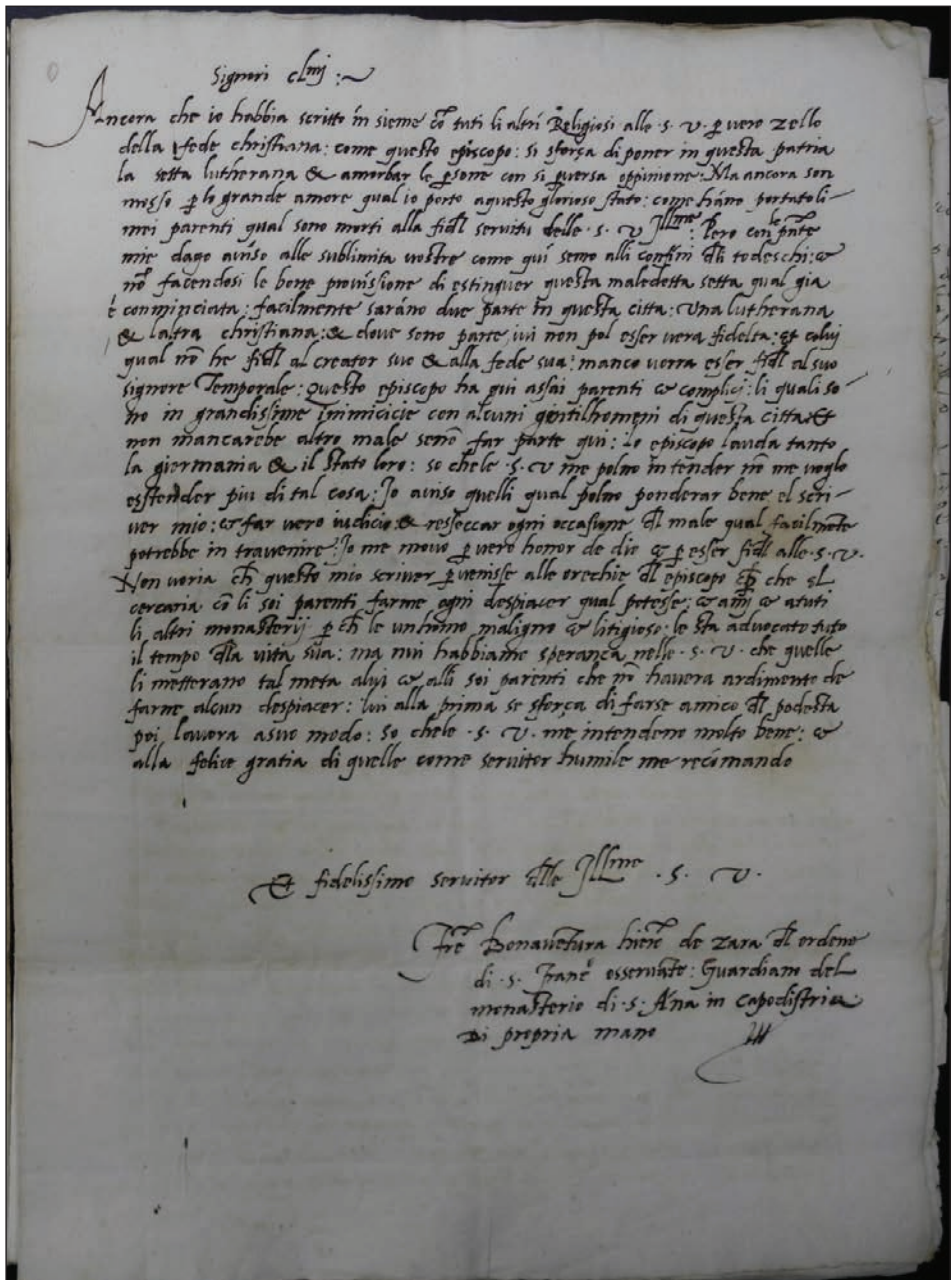
KOPRSKI UPOR IN GIROLAMO MUZIO

Vergerij se je sočasno soočal s težavami v svoji škofiji. Koper je bil v tistem času razdeljen na dva tabora, in sicer na njegove podpornike in nasprotnike. Med prvimi in aktivnejšimi nasprotniki je bil pater minoritskega reda Girolamo (Geroni) Bonaventura iz Zadra, oče gvardijan frančiškanskega samostana sv. Ane v Kopru, ki je že 3. januarja 1544 skupaj s preostalimi koprskimi patri pisno obvestil beneški svet deseterice o Vergerijevi hereziji. Podpisniki pisma so bili pater Francesco Garzonio s Krka, gvardijan sv. Frančiška, pater Benedetto, gvardijan samostana sv. Gregorja, kjer so imeli sedež frančiškani tretjeredniki, ki se je podpisal v glagolski pisavi, pater Vincenzo da Marano, dominikanski prior sv. Dominika, in pater Giovanni Angelo iz Cremona, prior servitov:

Vaša presvetla Gospostva naj vedo, da je tukaj, v mestu Koper, sedem samostanov: pet za brate in dva za nune. Njihovo postavitve je podprla in z njo soglašala naša slavna država v želji, da bi tam prebivali posvečeni ljudje in tako častili Boga [...] in bili zvesti katoliški cerkvi ter imenitni beneški državi [...]. Gospodje, v tem mestu je v Gospodovo čredo vdrl lakomen volk in uničevalec Kristusove vere. In ta volk je Peter Pavel Vegerij, škof teh krajev (ASVe, Santo Uffizio, b. 4, fasc. 1).

Patri so trdili, da je Vergerij že nekaj časa skrivaj nagovarjal ljudi k luteranski veroizpovedi. Zavračal naj bi obstoj vic, zmanjšal pomen birme, se posmehoval posvečenju oltarjev in cerkva, čeprav ga je še vedno opravljal proti plačilu, kritiziral post in izbiro določene prehrane med postnim časom velike noči ter trdil, da sv. Krištof in sv. Jurij nista bila prava svetnika. Poleg tega je v koprski katedrali javno pridigal o nepotrebnosti proščenja k sveti Luciji, Apoloniji, Agati, Barbari in drugim svetnicam ter podvomil v neomejeno moč papežev. Vergerij je tudi prepovedal pridigo nekega koprskega duhovnika v katedrali na dan vseh svetih, ki je želel ugovarjati škofovim trditvam in posvariti pred nevarnostmi luteranstva. Celó v času adventa je Vergerij v pridigah zatrjeval, da v mestu ni luterancev, čeprav je bil sam tisti, ki jih je novačil med ljudstvom. Patri so pismo končali z opombo, da je bilo navedenih samo nekaj primerov o dogajanju v Kopru. Med meščani je bilo veliko Vergerijevih nasprotnikov, vendar si nihče ni upal na glas obtožiti škofa, saj so njegovi prijatelji in družinski člani grozili potencialnim nasprotnikom. Zato so koprski patri pozivali svet deseterice, naj apostolski nuncij imenuje predstavnika v Kopru, ki bi sprožil preiskavo in imel polna pooblastila pri razrešitvi osumljenih heretikov ter posledično priskrbel dodatno dokazno gradivo in pričevanja proti Vergeriju.

Zanimiva sta tudi opazka in prepričanje, ki je vladalo med kleriki v Kopru, in sicer da je bil Trst luteranski prav zaradi škofa Pietra Bonoma: »Tukaj imamo slabe sosede Tržačane, ki so skoraj vsi luteranci, in to njihovo zmoto je povzročil škof; do tega je prišlo zato, ker se na začetku ni ukrepalo glede tistih, pri katerih bi bilo treba; v tem mestu bo kmalu tako, če Vaše Gospostvo ne bo ustrezno ukrepalo« (ASVe, Santo Uffizio, b. 4, fasc. 1).

Slika 3: Pismo minoritskega patra Girolama Bonaventura iz Zadra iz samostana sv. Ane v Kopru (ASVe, Santo Uffizio, b. 4, fasc. 1).

Poleg koprskih cerkvenih krogov so se nad Vergerijem vrstili očitki tudi s strani meščanov, med katerimi je bil celo neki Ambrosio di Loschi, ki je 15. oktobra 1546 neposredno pisal papežu Pavlu III. s hudim obremenilnim pričevanjem zoper koprskega in puljskega škofa (Vergerijevega brata Giovannija Battiste) in ga pozval k njegovi odstranitvi iz škofije. Pismo dobro ponazarja stanje duha med nekaterimi meščani v takratnem Kopru:

Papežu Pavlu III.

Glede na resnost te zadeve, presveti poglavar Cerkve in preblagi Pastir, saj je o nadvse pomembnih in meni povsem tujih rečeh (o katerih imam zdaj namen pisati vaši Svetosti) pisal človek edinstvene inteligence, izjemne izobrazbe in kar največjega izraznega daru, sem se odločil, da napišem to, kar sem se zdaj namenil napisati. Naloge, ki je za moje skromne zmožnosti tako težka, ne bi nikoli sprejel brez velikega strahu, če me ne bi prej opogumili in v zaupanju utrdili vsemu svetu znani vaša blagost in dobrotljivost. Obenem me je k temu močno spodbudila uboga in zelo nesrečna Istra, kjer je zdaj škof in pastir, v resnici pa nadvse pohlepen volk Peter Pavel Vergerij, ki bo (če vaša Svetost ne bo takoj urno ukrepala) v najkrajšem času naredil, da ta dežela ne bo več prav nič poslušna rimski Cerkvi. To bo dosegel ne samo v tem ubogem in nesrečnem mestu, temveč tudi v vsej istrski deželi, tako da njeni prebivalci v prihodnosti ne bodo več izkazovali (kot so v preteklosti) tiste popolne poslušnosti, vere in vdanosti, kot se v slavo tega presvetega sedeža spodobi, je treba in je prav.

Ta škof hodi dan in noč po Istri, kjer seje nadvse zmotna in umazana luteranska krivoverstva, in četudi v svoji škofiji o tem ne pridiga odprto, saj sicer tam ne bi mogel bivati razen na skrivaj, s pismi ter s krivoverskimi in sumljivimi knjigami nikoli ne neha spodbujati nekatere svoje privržence (katerih število je vsak dan večje), ki hočejo vztrajno širiti in sejati Lutrova skrajno zmotna stališča. Tako kot v drugih krajih njegove škofije je tudi tukaj v Kopru nekaj njegovih učencev, ki odkrito na trgih in na javnih mestih blatijo Jezusa Kristusa in njegovo nevesto rimsko Cerkev in zanikajo posredovanje svetnikov ter pravijo, da zaobljubljanje svetnikom pomeni ravno toliko kot zaobljubljanje ob latrini, da so vice iznašli duhovniki in patri, da odpustki niso nič drugega kot kraja in javni uboji.

Presveti oče, strašno se mi trga srce, ko o tem pišem vaši Svetosti, a vseeno vam hočem povedati: Tukaj v Kopru so tudi takšni, ki zanikajo celo zakrament oltarja. O tem, ali zaničujejo nadalje ostalih šest zakramentov Cerkve, naj presodi vaša Svetost. Ti njegovi hudičevi učenci nenehno hujskajo uboge preprosteže, ki bi se radi uprli vaši Svetosti, ki jo predstavlja poglavar svoje Cerkve tukaj na zemlji. Poleg tega nesrečni škof, ki ga je Bog zapustil, v svoji zavrženosti z veliko vnemo skrbi za to, da bi v Kopru ter v vseh krajih njegove škofije in prav tako v krajih njegovega brata puljskega škofa v postnem času pridigali krivoverski pridigarji luteranske sekte. Po končanem postu je škof uredil tudi, da v Kopru pridiga brat iz reda servitov z imenom Ambrosio Platina iz Cremona, provincial treviške

marke, ki je naokrog sejal prekrasen razdor. O tem sem poročal v pismih, ki sem jih poslal v Benetke prečistitemu legatu vaše Svetosti. Pisal sem o zmotah, stališčih in spisih, ki se predstavljajo v pridigah in ki jih v Kopru razširja hudič v podobi patra. Menil sem, da je treba na to pokazati, toda predstavljam si, da Vas legat ni nič obvestil, saj bi je morda ne odnesel nekaznovan. Bog naj v svoji (in moji) dobroti poskrbi, da odslej tako kužna bolezen v postnem času s svojo luteransko doktrino ne bo ubijala ubogih duš. Povsem sem prepričan, da bo vaša Svetost, ki je nadvse previdna in modra, ukrepala s takojšnjo urnostjo, v nasprotnem primeru se ne bo mogel začeti jubilej (ki ga mora vaša Svetost po božji previdnosti odpreti in podeliti obilo milosti in darovati za krščansko republiko). Z lastno roko se bo lahko prepričala, da je vse, kar ji pišem, res, posebej pa to, da bo Vergerij vzrok za propad in pogubo; govorim o uporih Istre proti rimski Cerkvi in vaši Svetosti. Preblazeni oče, tava brata škofa, ki imata v oblasti skoraj vso Istro, sta v duhu eno in eno v mislih; dan in noč sta oprezna in se trudita, da bi se vsi prebivalci Istre strašno pogubili in da bi se toliko in toliko duš uprlo vaši Svetosti.

V teh preteklih mesecih si je cenjeni koprski škof Peter Pavel Vergerij v istrskem mestu z imenom Barbana, ki spada pod škofijo brata puljskega škofa, spričo hudičevega hujskanja številnim zmedenim dušam, ki so bile navzoče ob tej pridigi, drznil povsem odprto pridigati, da je posredovanje svetnikov prazno; da papež nima nič več avtoritete kot kakšen preprost duhovnik; da so molitve, ki jih duhovniki opravijo ob kanoničnih urah, prav tako prazne in da ne služijo ničemur. Pri tem je duhovnike, ki so prisostvovali pri tisti pridigi, nagovarjal k temu, da ne bi opravljali molitev, ki jih opravljajo, se pravi vseh jutranjih, večernih in nočnih molitev, temveč samo tisto, ki jo je Kristus učil in ki jo beremo pri svetem Mateju in se glasi: Pater noster. Toda vaša Svetost naj se ne čudi; če bi si jaz ne mislil, da ji bom s svojim obširnim pisanjem nadležen, bi ji imel povedati še mnogo drugih stvari, iz katerih bi bilo povsem razvidno, da rimska Cerkev skupaj s svojim poglavarjem v Italiji nima ne večjega ne bolj krutega sovražnika, kot je Peter Pavel Vergerij, koprski škof. Če bi bilo treba, kar se ponudim, da mu bom pridržal obraz pred obličjem vaše Svetosti, da se boste lahko z lastno roko prepričali, da je to, kar zdaj pišem o Vergeriju, resnično kot evangelij.

Da vpričo Boga zaključim: Vergerij se dan in noč ne ukvarja z drugim kot s tem, da razširja in seje luteranstvo po vaseh, taborih, mestih in še po drugih krajih, kamor pride, celo v gozdovih, da bi se ljudje povsod in brez izjeme uprli vaši Svetosti in rimski Cerkvi. Ker je torej vašo Svetost božja Previdnost postavila za nadvse častivrednega pastirja, ki naj slavi in utrjuje sveto rimsko Cerkev in ki naj širi krščansko vero ter ohranja pravičnost, mir, enotnost in slogu vseh vernikov in vseh katoliških ljudstev, bo z veseljem iz te uboge Istre v celoti odstranila tako pogubno, tako nalezljivo bolezen, da bi uboga ljudstva ne bila več vsa bolna, temveč bi bila še naprej zvesti in poslušni otroci rimske Cerkve in vaše Svetosti, kot so bila v preteklosti. Kar

najmočnejše torej priporočam vaši Svetosti kot edinemu Očetu dobrotniku in nadvse varnemu pribežališču vseh vernikov to ubogo deželo, ki ji zdaj pretita tako strašna nevarnost in poguba. Prek prelite krvi Jezusa Kristusa, ustanovitelja te cerkve, v kateri je vaša Svetost zdaj najzaslužnejši vodja in najvišji poglavar, na kolenih prosim, da poskusite karseda hitro poskrbeti za to stvar in se ji posvetite, da bi se ta skrajno nesrečna dežela osvobodila Satanovih rok.

Vaši Svetosti vdani in ponižni služabnik Ambrosio di Loschi, doktor svobodnih umetnosti

V Kopru, dne 15. oktobra leta '46 (ASV, Carte Farnesiane, f. 8, 107r–108v).

Na podlagi različnih obtožb je proti koprskemu škofu potekalo še več preiskav, ki pa niso privedle do sodnega epiloga.

V tem burnem času je Vergerij poskušal stopiti v stik z Muziem ter upal na njegovo podporo in pomoč, Muzio pa ga je poskušal prepričati, naj se vrne na pot pravovernega kristjana.

Za Božjo voljo, to so preganjanci. Ne sramujem se, nasprotno, ponosen sem – ne nase, temveč na Kristusa, ki me dela vrednega, da grem z njim. To je dar, kot je dar vera. Brat, treba se je zbuditi in spoznati zlato dobo, ki prihaja. Kristus bo vstal in v duhu zagotovo prišel. Kvišku glave! In ubogi tisti, ki ne morejo videti in spoznati [...]. Kristjan sem in rekel bom skupaj s Pavlom: Želim, da bi bili vsi ljudje, kot sem jaz (Muzio, 1551, 6r).

V odgovoru, ki ga je 21. januarja 1546 poslal iz Milana, je Muzio sicer priznal, da mu niso bile tuje govorice o Vergerijevem približevanju protestantskim idejam. Lahko trdimo, da je to pismo že nakazovalo začetek verskega spora med Muziem in Vergerijem, ki je leta 1550 privedel do objave Muzievega znanega dela *Le vergeriane* (zbirka pisem med Muziem in Vergerijem). Muzio je po vsej verjetnosti od zadnjega Vergerijevega pisma iz leta 1546 pridobil zadostne informacije in potrdila pri znancih z inkvizicijskega sodišča o resničnosti Vergerijeve herezije, kar je pomenilo, da je takrat postala Muzieva prednostna naloga obsoditi in izgnati škofa Vergerija iz *patrie*. O Vergerijevem javnem prestopu k luteranski veri piše v uvodnem poglavju tudi Giovanni Battista Goineo (1515–1557?) v delu *De situ Histriae*, ki je izšlo leta 1722 v Leidnu na Nizozemskem:

V tem času naj bi Goinej napisal svoje marljivo sestavljeno delo, v katerem zasledimo, da pogosto z argumenti pobija Coppa in hvali Petra Pavla Vergerija, ki je bil škof v Kopru. Ko je namreč Coppus leta 1540 izdal svojo knjigo in je Vergerij izgubil škofovsko službo, je – po pričevanju Hieronima Muzija v Katoliških pismih (1. knj., str. 41) – leta 1549 javno prestopil v luteranski tabor, potem ko je svoj strup leta 1548 že razlil med ljudstvo, kakor razkrivajo Vergerijane

istega Muzija. Potemtakem je razvidno, da je bilo Gojnevo delo dokončano med letoma 1540 in 1548. Ali naj bi skrival, da avtor – medtem ko uporablja dvo-mljivo in za katoličane nenavadno govorico – prekomerno povečuje samega Vergerija in vrstnike, enega za drugim, medtem ko v 5. poglavju, kjer omenja slavne Istrane, z molkom prezre Hieronima Muzija, ki je bil tedaj med Istrani najbolj izobražen? (Darovec, 1999, 68–69).

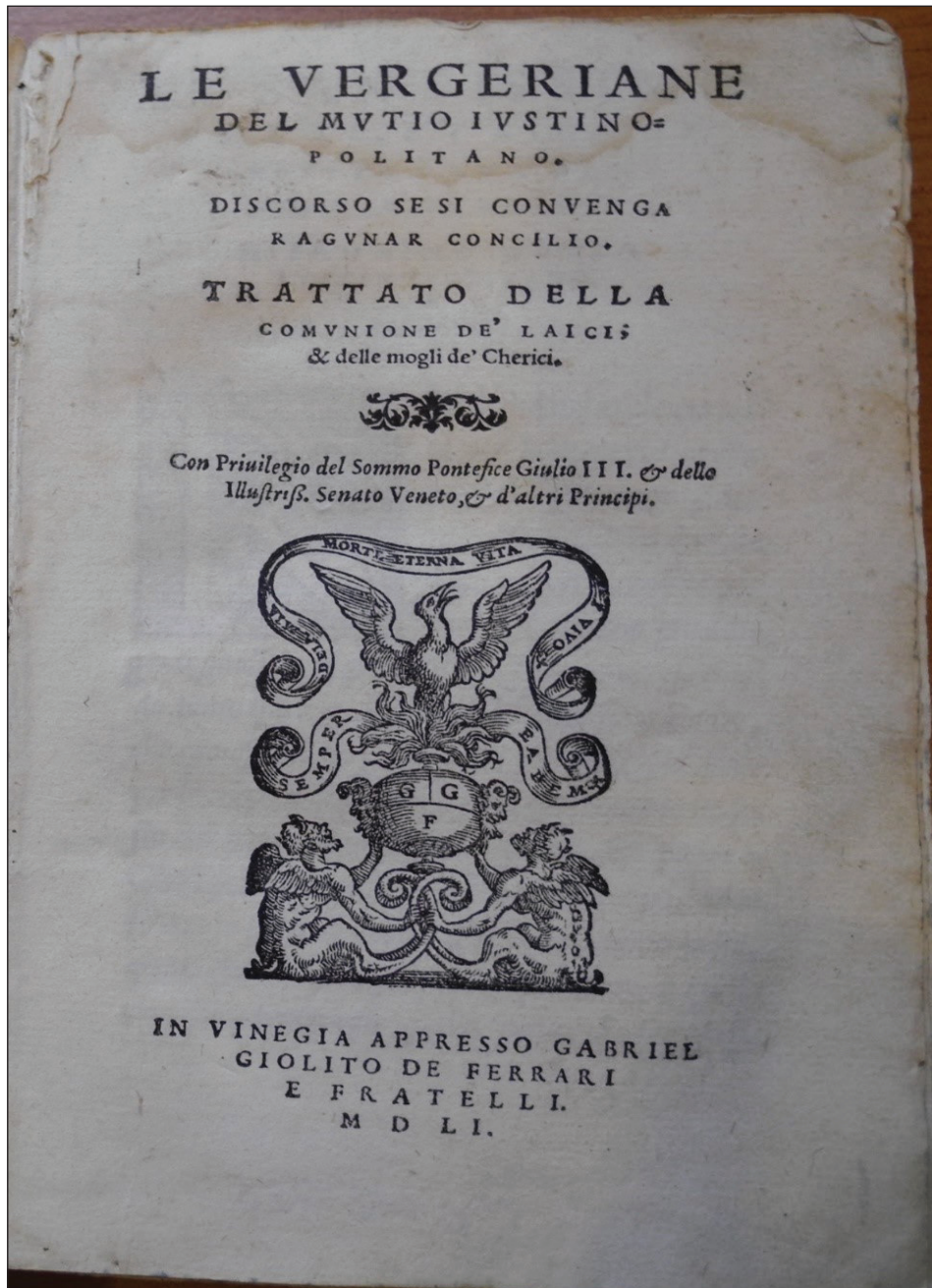
Muzio se je pod pretvezo reševanja Vergerijeve duše odločil, da leta 1548 z njim ponovno vzpostavi korespondenco. Besedilo *Le vergeriane* je nedvomno pristransko delo, saj Vergerijeva pisma oz. odgovori niso v celoti objavljeni, ampak jih Muzio večinoma obnovi in izpusti prav toliko, da lahko z mnenji manipulira in vodi dialog po svoji volji. Zato takemu besedilu, tipičnemu za epistolarno literaturo, ne moremo slediti dobesedno, temveč ga je treba razumeti v širšem kontekstu polemike med »javnicama« nasprotnikoma, ki razlagata vsak svojo plat razumevanja katoliške doktrine. Tak vidik nam odpira še nerazrešena vprašanja (in spodbuda za nadaljnjo raziskovanje), ki bi izluščila neizražene nazore iz Muzievih/Vergerijevih korespondenc in »dialogih«. Taka dihotomija razgrinja še zastrt aspekt preučevanja dveh koprskih predstavnikov renesančnega humanizma.

Muzio pojasnjuje, da je v prvem pismu zbirke *Vergeriane* nadaljeval diskusijo, ki sta jo z Vergerijem začela, ko sta se v začetku leta 1548 srečala v Benetkah. Vergerij je Muziu pokazal lažno pismo, ki ga je mlad študent napisal očetu, da bi upravičil svojo odločitev, da se spreobrne v luteranstvo.⁸ To pismo je sprožilo gorečo debato glede več občutljivih tem, med njimi je tudi Vergerijeva trditev, da so vsa pravila za krščansko življenje zapisana v evangelijih. Muzia pa je najbolj zmotilo to, da škof Vergerij ni priznaval, da je sam Jezus Kristus dodelil oblast Cerkvi:

Nič manj ni treba slediti njegovim današnjim zapovedim kot tistim izpred tisoč in izpred petsto let, saj je s Cerkvijo taisti Kristus, kot je bil takrat, in nikoli se ni pretrgala vez, s katero se je z njo združil s poroko, za katero je s svojo nadvse dragoceno krvjo na les križa napisal pogodbo (Muzio, 1551, 9v–12r).

Naslednja teološka točka, ki je ločila pesnika in škofa pri pojmovanju Cerkve, je bila ta, da je Muzio uporabljal pridevnik *univerzalna*, Vergerij pa *katoliška*. Po Muziu so univerzalno Cerkev, ki jo je Kristus ustanovil na Zemlji, predstavljali grešniki in odrešeniki. Kristus je jasno napovedal, da bo ob koncu sveta prišlo do delitve teh skupin. Nasprotno pa je Vergerijeva Katoliška cerkev razumela delitev na *izbrane* in *duhovne* (t. i. »spirituali«). Če bi to držalo, bi pomenilo, da ni delitve na obsojene in odrešene ob koncu sveta. Druga točka spora je bila vloga papeža v Cerkvi, saj je Muzio podpiral absolutno oblast papeštva nad preostalo duhovščino (Schutte, 1988, 354–356).

8 Muzio alla città di Capodistria, 24. septembra 1548 iz Milana (Muzio, 1551, 94v).

Slika 4: *Le vergeriane* (Muzio, 1551) (SKPU; Foto: Tilen Glavina).

Muzio je leta 1548 Vergeriju napisal še dve pismi.⁹ Prepričan je bil, da bi nekateri Vergerijevi podporniki v Kopru lahko prestopili prag luteranstva. Zato je poslal sedem pisem Ottonellu Vidi,¹⁰ štiri mestu Koper,¹¹ tri svojemu sorodniku Marcu Nuziu¹² in eno koprskim redovnicam klarisam.¹³ V vseh teh pismih se kaže Muzieva neusmiljena napadalnost do vseh heretičnih pojavov, za katerimi naj bi stal Vergerij, sebe pa je opravičeval tako, da je kot laik storil to, česar si kleriki niso upali. Njegov edini cilj naj bi bilo varovanje rojstnega mesta.

Ko so Vergeriju zavrnilo prošnjo, da bi prisostvoval Tridentinskemu koncilu, se je vrnil v Koper in nadaljeval širjenje luteranske doktrine. Tako se je javno zoperstavil papeštvu ter dobival vse večjo podporo pri intelektualcih in mestnem plemstvu, med katerimi je prevladoval sum glede verskega opredeljevanja (Schutte, 1988, 318–319).

Muzio Vergerija ni želel neposredno napasti, vendar je ta Koper razdelil na dva tabora. Tako se je kot meščan moral postaviti v bran tistim someščanom, ki so še vedno vztrajali v katoliški veri:

Ko sem pri delitvi mojega mesta ostal tih in miren, pa nisem mogel, da ne bi izpolnil svoje dolžnosti dobrega meščana in dobrega kristjana. Že Solonovi zakoni so določali, da morajo v primeru razdora in spora v mestu tisti, ki se ne postavijo na eno ali drugo stran, v izgnanstvo. Zaradi tega zakona je bilo torej smiselno, da se odločim za eno od strani (Muzio, 1551, 177r).

V pismu Fedeliju je jasno izrazil svoje stališče do Vergerija, ki si ga je razlagal kot poziv na dvoboj, sicer na besedni ravni (metaforika dvoboja), ampak z vsemi pravili in postopki kot pri fizičnem spopadu. Prizadeli so ga Vergerijevi »napadi« v Benetkah, ko sta se srečala, Vergerij v spremstvu svojih privržencev in »oborožen« s knjigami, Muzio pa se je moral sam in »neoborožen« braniti samo z znanjem, ki ga je imel. V odgovor na take žalitve ga je Muzio večkrat pozval na enakopraven besedni spopad, vendar se Vergerij ni odzval:

Niti ne pričakujte, da bo proti meni karkoli pisal naravnost. Prav tako se z menoj noče podati v dvoboj. Doslej me je bodisi napadal s prepotentnostjo ali pa je uredil tako, da se je namesto njega šel boriti kdo drug. Oborožen s zvezki svojih del in v močnem spremstvu svojih privržencev, se je v Benetkah kar sam spravi nadme, ki pri sebi nisem imel knjig. V teh napadih se mi je bilo precej težko braniti in obstati. Ko sem se jih rešil, sem ga izzval na enakopraven dvoboj in ga pozval, da se soočiva, in večkrat sem ga ponovno prosil. In hrabri mož se za spopad ni nikoli opogumil. Morda se bo hotel braniti z tistim zakonom o dvoboju, po katerem se mu kot škofu – medtem ko sem jaz zasebna oseba – ne spodobi pomeriti z menoj (Muzio, 1551, 164r).

9 28. maj 1548, Milano (Muzio, 1551, 38r–51r); 26. oktober 1548, Milano (Muzio, 1551, 106r–116v).

10 6. marec, 1. april, 23. april, 18. maj, 23. maj, 29. maj 1548 in 30. april 1550, Milano (Muzio, 1551, 17v–53r; 169r).

11 10. julij in 24. september 1548, 6. junij 1549, 7. maj 1550, Milano (Muzio, 1551, 92r–101v, 120v–134v, 145v–165v, 175r–183r).

12 7. marec in 10. julij 1548, 8. januar 1549, Milano (Muzio, 1551, 20r–21r, 67v–70r, 137v–138v).

13 8. avgust 1548, Milano (Muzio, 1551, 71r–84r).

Mestu Koper, *Alla nobilissima città et popolo iustinopolitano*, se je opravičil za svoja pisma, ki so povzročila precej nevšečnosti s strani inkvizicije, vendar je bilo vse storjeno za dobro mesta:

Če sem v preteklosti, v za vas nesrečnih časih, s svojimi pismi povzročil, da so vas obiskali gospodje, patri in bratje, ki so zame nadvse častivredni, sta me k temu napeljala krščanska pobožnost in ljubezen do domovine, saj sem videl, da je tisti, ki vam je najbolj dolžan tolažbe, hkrati tudi največji razlog za vaše trpljenje (Muzio, 1551, 171r).

Med najodločnejšimi pri odstranitvi Vergerija s škofijskega sedeža so bili prav njegovi someščani: Annibale Grisoni, inkvizicijski vikar, Antonio Elio, papeški tajnik, ter Muzio, ki je že prekinil dolgoletno prijateljstvo in siadal nalogo, da s svojo korespondenco in spisi uniči Vergerija in širjenje luteranske herezije:

Od Kopra do Pulja vztrajno razširja to bolezen po vsej deželi; in (kot mi je sam povedal), je na svojo stran potegnil tudi svojega brata [Giovanni Battista Vergerij] [...]; karseda se potrudite in uredite tako, da bo tista strupena in kužna kača odstranjena od tam [...]. Zdi se mi, da je zdravilo tako neučinkovito, da brez železa in ognja ozdravitev ne bo več mogoča [...]. Gotovo imate iz naše domovine toliko pričevanj proti njemu, da ga boste brez dvoma zlahka prepričali, da laže (Muzio, 1551, 52r–55v, 103 r).

Trojica je skupaj delovala proti Vergeriju. Podporo so dobili tudi pri beneškem nunciju Giovanniju Della Casi in Tommasu Stelli, škofu Salpu-Lavelliu, imenovanem »il Todeschino«, ¹⁴ znanem pridigarju in preganjalcu heretikov. Stella je tudi pisal kardinalu Marcellu Cerviniu, članu *Sant'Uffizia*, naj pooblastijo Grisonija, da bo uredil razmere v Kopru. Kmalu zatem so Grisonija imenovali za inkvizicijskega izrednega komisarja na območju koprške in puljske škofije (Cavazza, 2006).

O tej obsežni inkvizicijski kampanji proti Vergeriju pričajo tudi številna Muzieva pisma Grisoniju in Eliju. Muzio je Eliju svetoval, naj uporabi vsa svoja poznanstva in vpliv v Rimu, da bi prepovedal javno Vergerijevo pridiganje v koprski škofiji. V začetku svoje propagande je Muzio za pomoč pri urejanju pisem prosil Grisonija, saj naj ne bi imel izkušenj v polemiziranju o verskih rečeh:

Ker želim, da bi to moje pismo doseglo svoj namen v več kot enem pogledu, sem ga najprej poslal v Crema gospodu Otonellu [Vida], da ga najprej vidi on, zatem pa vam ga pošlje; posebej njemu sem napisal še pismo, polno svaril [...]. Potem sem pomislil, da ne bi bilo napak, če bi se vi pokazali v našem mestu in malo ublažili tistih, ki bi nevedni radi učili druge; zato pošiljam kopijo tudi gospodu

¹⁴ Tommaso Stella je bil kasneje, leta 1550, imenovan za koprškega škofa. Verjetno »nagrajen« za uspešno akcijo zoper Vergerija (Schutte, 1988, 337–350).

Slika 5: Pismo koprskemu škofu Tommasu Stelli (Muzio, 1571, 1) (SKPU; Foto: Tilen Glavina).

Marku, mojemu bratrancu, saj nisem želel, da gre pošta čez zaliv, ne da bi se ustavila pri katerem od predstavnikov katoliške šole. Zelo bi bil torej vesel, če boste pismo videli tudi vi. In če vam ne bo pretežko, da mi kaj napišete in še posebej da me opozorite na tiste dele, ki vam ne bodo všeč – to me bo neskončno veselilo. Kajti mi, ki živimo na dvoru in med vojaki, smo lahko bolj vešč vsakega drugega pisanja kot tistega, ki zadeva kristjane (Muzio, 1551, 19v–20r).

Od takrat naprej je Grisonija redno obveščal o poteku svojega dela in ga spodbujal k širjenju svojih pisem med duhovščino. Muzio je Grisoniju potožil, da je proti luteranstvu in Vergeriju napisal že ogromno, vendar v Milanu ni našel ustreznega založnika, ki bi uredil in objavil njegovo delo. Zato je nestrpno čakal na priložnost, da bi se lahko vrnil v Benetke, kjer bi gradivo lahko dal v tisk:

Kar zadeva natis teh mojih stvari [...], vedite, da imam poleg teh, ki ste jih videli, še druge, prav tako proti luteranstvu, ki bi jih bilo skupaj ravno prav za eno knjigo; ob njih bi se morda ljudje otresli mnogih zmot. Toda tukaj ni nobene pomembne tiskarne. Jaz pa bi potreboval šest ali osem mesecev, da bi se lahko mudil v Benetkah in izpraznil predale s svojimi spisi (Muzio, 1551, 133v).

Poleg navedenih sta Muziu pri kampanji proti Vergeriju pomagala še Pietro di Giovanni, koprski dominikanski frater, ki ga je redno obveščal o dogajanju v škofiji in mu pošiljal Vergerijeve spise,¹⁵ in Vincenzo Fedeli, tajnik beneške *Signorije*. V zahvalo je Muzio zadnjemu poslal zabavni spis¹⁶ o različnih dogajanjih in običajih v luteranskih mestih.

Tako je Vergerij v začetku leta 1549 podlegel pritiskom in bil primoran zapustiti Koper. Zatekel se je v Valtellino, saj se je v Kopru in Padovi že začel drugi proces, ki ga je sestavljalo 34 obtožnic. Papež Pavel III. je Vergerija 3. julija 1549 v konzistoriju razglasil za odpadnika in mu odvzel škofovsko funkcijo (Schutte, 1988, 371). Muzio se seveda ni zadovoljil samo z izgonom in je nadaljeval svoje osebno preganjanje Vergerija. Njegov odnos do Vergerija se je iz prijateljstva prelevil v rivalstvo in sovraštvo.

ZAKLJUČEK

Med renesančnimi italijanskimi pisatelji o dvoboju lahko štejemo tudi koprskega pisatelja Girolama Muzia, ki si je v 16. stoletju prislužil sloves doktorja viteške znanosti, poznavalca časti in vrlin plemenitežev, tvorca viteških mnenj, mediatorja v sporih med gospodi ter avtorja znamenitega traktata o dvoboju (*Il Duello del Mutio Iustinopolitano*, 1550), v katerem je predstavil pravila in ozadja primerne posega po instituciji dvoboja kot posebne prakse višjih razredov pri doseganju pravice (t. i. sodni

15 »Zagotovo bom ustrezno poskrbel, saj je tudi iz Flandrije mogoče poslati pisma v Istro in v Rim« (Fratru Pietru di Giovanniju, 7. januar 1549, Muzio, 1551, 135r).

16 Bruselj, 12. februar 1549 (Muzio, 1551, 141v–144v).

dvoboju), ki pa je bila vzporedna stvarnost uradnemu sodnemu procesu (Glavina, 2019; Glavina, 2021).

Po Schuttejevi (1988, 359) so na rezultat dvoboja z Vergerijem nedvomno vplivale tudi spremembe stališč beneške oblasti do verskega dogajanja v štiridesetih letih 16. stoletja. Poraz protestantskih čet pri Mühlbergu leta 1547 je bil močen udarec za beneško politiko, ki je v tej bitki tajno delovala proti cesarstvu. Tako se je vojaški nadzor širil po protestantskih deželah cesarstva (a ne vseh), kar je pomenilo, da *Serenissima* ni mogla več dopustiti širjenja herezije na svojih tleh, obenem pa cerkvenim oblastem ni želela prepustiti popolne avtonomije (Lavenia, 2000, 61–62; prim. tudi Del Col & Paolin, 2000, 228). Zaradi tega so 22. aprila 1547 imenovali laično delegacijo, imenovano *I tre Savi sopra l'eresia*, da bi bolje sodelovali ter predvsem izvajali večji nadzor nad nunci-jem, beneškim patriarhom in inkvizitorjem pri pregonu in kaznovanju heretikov na tleh Beneške republike. Po dveh letih so dodali tudi klavzulo, po kateri je moral biti svet deseterice obveščen o vsakem pravnem postopku proti uglednim osebam (Grendler, 1983, 68–69). Kdaj bi se začel Vergerijev sodni pregon, je bilo le še vprašanje časa.

Silvana Seidel Menchi, ki je obravnavala širjenje Erazmovih idej v Italiji 16. stoletja, je v fondu beneškega *Santo Uffizio* našla številne heretične šolske učitelje, ki so prispevali k širjenju reformatorskih idej v italijanskih šolah republike. Že leta 1547 so inkvizitorji v času reorganizacije beneškega inkvizicijskega aparata pozvali šolske učitelje k širjenju ortodoksne doktrine in s tem implicitno izvajali prve pritiske. Leta 1549 so že zabeležene prve obtožbe, ki se nanašajo na piranskega šolskega učitelja Marca Petronia, imenovanega Caldano: »[N]a videz je učil slovnico, dejansko pa krivo-verstvo« (ASVe, Santo Uffizio, b. 8, f. 8v). Enake obtožbe je bil deležen učitelj Jacopo di Costantino iz koprške gramatične šole, ki naj bi pod pretvezo učenja latinščine širil luteranske ideje. Samo med letoma 1547 in 1549 so bili v piranski šoli zabeleženi štirje učitelji, ki so širili sporno doktrino. Kot glavno literaturo so učitelji obravnavali Erazmovo delo *Colloquia*, ki je služilo učenju latinščine in spoznavanju novih reformatorskih idej (Seidel Menchi, 1987, 122–123). Med drugim je Seidel Menchi primerjala inkvizicijska procesa koprškega škofa Petra Pavla Vergerija ml. in Jacopa Nacchiantija, škofa iz Chioggie, obtožena herezije. Zaradi podobnosti procesov je s primerjavo dveh konkretnih primerov prišla do pomembnih sklepov.

Leta 1549 so oba škofa v istem obdobju preiskovali zaradi suma in obtožb »luteranske herezije«. ¹⁷ V značilnostih preiskav je avtorica med primeroma našla nekaj podobnosti. Oba škofa sta bila obtožena gojenja sumljivih doktrin, na meji dogmat-skih okvirov. Obtožnici sta se nanašali na čaščenje svetnikov, svetih podob ter dolo-čenih cerkvenih ceremonij in tradicij, ki niso bile v skladu s katoliškim protokolom. Poleg tega sta bila poklicana na zagovor v Rim. Primera se razlikujeta le v sklepnem

17 John A. Tedeschi (2003) obravnava mite o vseomogočnosti in krutosti rimske inkvizicije, ki še vedno prevladujejo v historiografski literaturi. Dokaže, da je inkvizicija v 16. stoletju v resnici delovala precej omejeno. Njen glavni namen je bil usmerjen v zagotavljanje religijske konformnosti kot neprizanesljivemu kaznovanju obtožencev, ki so bili obravnavani z relativno popustljivostjo. V začetku delovanja, sredi 16. stoletja, je inkvizicija poskušala razkrinkati protestante oziroma heretike, medtem ko se je v poznem 16. in zgodnjem 17. stoletju večinoma osredotočila na pregon obtožencev čarovništva.

dejanju procesa. Vergerij se je odločil za beg čez Alpe in je bil zaradi tega razglašen za odpadnika in heretika ter je preostanek življenja deloval kot protestantski teolog na nemških tleh, medtem ko je škof Nacchianti sprejel rimski poziv in se napotil k papežu, kjer je bil oproščen in tako ohranil svoj ugled. Prav Vergerijev beg je bil razlog za njegove obtožbe. Silvana Seidel Menchi je prepričana, da če bi se Vergerij odločil za odhod v Rim in se kot Nacchianti podredil (in ritualno pokleknil) papeževi oblasti, bi bil tudi on oproščen in deležen odveze. Poleg tega avtorica navede tudi drugi razlog oziroma predstavi različni taktiki delovanja obeh škofov, ki sta gotovo vplivali na epilog procesov. Škof Vergerij je deloval v javnosti, škof Nacchianti pa na osebni, zasebni ravni. Vergerij naj bi izrabil škofovsko vlogo in avtoriteto za širjenje svoje doktrine na območju škofije, Nacchianti pa ravno obratno. Izražal je svoja stališča v omejenem okolju in večina obtožnice je temeljila na pričevanjih, da je v zasebni sferi govoril eno, v javnosti pa deloval drugače – v skladu s katoliškimi stališči. Nacchianti nikakor ni nameraval povzročati škandalov v javnosti (kot je to storil Vergerij), čeprav so bila njegova doktrinalna stališča s teološkega vidika ostrejša od Vergerijevih, ampak je ta izpričeval na visoki ravni pridig, tako da ga ljudstvo ni razumelo, zaradi česar se sporna prepričanja niso širila med verniki. Vergerijevi govori pa so bili oblikovani v preprostem in razumljivem jeziku, da bi ga vsi razumeli. Njegove formule in sporočila so se širili med verniki od ust do ust in ustvarili pravi kanal za širjenje sporne doktrine med prebivalstvom. Prav Vergerijeva komunikacija z ljudstvom je bila predmet obtožb, saj je bila največja škofova krivda v tem, da ni ločil med *popolo* (ljudstvom) in *dotti* (učenjaki) (Seidel Menchi, 1987, 68–69). Ločevalni element med Vergerijevo in Nacchiantijevo herezijo je bila tako njuna različna učinkovitost pri pronicljivosti heretičnih idej v družbeno tkivo. Taka učinkovita penetracija je bila odvisna od govornišva (*eloquenza*), ki je bilo ljudstvu všečno in razumljivo. Po vzoru Erazma Rotterdamskega je Vergerij uporabljal komunikacijsko reformo, ki je bila po učinkovitosti v središču italijanskega reformatorskega gibanja. Vergerij je podobno kot Erazem kritiziral določene običaje v cerkveni tradiciji, ki niso bili bistveno povezani s Kristusovim naukom. Na primer, odločno je nasprotoval praksi pokrivanja umirajočih in mrtvih s frančiškansko kuto, saj to (ali katero drugo oblačilo) ne bi vplivalo (ali spremenilo) na usodo duše v pokojnikovem telesu. Druga tradicija, ki ji je Vergerij nasprotoval, je bilo pojmovanje čaščenja svetnikov. Na ljudski ravni je veljalo prepričanje, da nekateri svetniki lahko ozdravijo določene bolezni oziroma preprečijo določene zdravstvene zaplete, npr. sv. Boštjan in sv. Rok pri preventivi in zdravljenju kuge, sv. Apolonija je bila zavetnica zobozdravnikov, sv. Lucija za očesne težave itd. Intenzivnemu zatekanju k svetnikom je Vergerij nasprotoval, saj je vernikom govoril, da Bog svetnikom in svetnicam ni podelil skrbi za bolezni, kot se podeljujejo posvetne službe (Seidel Menchi, 1987, 71).

Vergerijeva največja napaka je bila, da ni imel nepristranske drže pri različnih skupinah, ki so mesto Koper razdelile na dva tabora, kar odpira vprašanje o njegovi iskrenosti spreobrnjena. Muzio je v tem kontekstu navadno prikazan v negativni luči, vendar moramo pri razlaganju njegovih dejanj upoštevati čas, razloge in njegovo borbena naravo ter neomajno držo o papeški suverenosti. Poleg osebnega dvoboja

z Vergerijem je Muzio izdal tudi druga dela, kot so npr. *Le mentite ochiniane* proti Bernardinu Ochinu iz Siene, *Malizie bettine* proti Francescu Bettiju iz Rima, *Bulingero riprovato* proti Heinrichu Bullingerju iz Züricha in *Istoria Sacra* proti reformatorju Matiji Vlačiću iz Labina.

Muzio in Vergerij sta predstavljala dva nasprotujoča si idejna tokova, ki sta razburkala družbo v tedanji katoliški Italiji. Vergerij je tisti, ki je želel reformo v doktrini in instituciji (tudi proti papeštvu), Muzio pa je, čeprav je delno opozarjal na nepravilnosti v Cerkvi, priznaval absolutno papeško moč in univerzalnost Cerkve in zagovarjal nepopustljivost pri pregonu heretikov. »Kajti glede resničnih zlorab, ki se dogajajo v cerkvi, in glede navad prelatov menim, da bi bile potrebne reforme in izboljšave« (Muzio, 1551, 8v).

“A GREEDY WOLF AND DESTROYER OF THE FAITH OF CHRIST.” *LE VERGERIANE* (1550): A CAUSE OR A RESULT OF THE PERSECUTION AGAINST PIER PAOLO VERGERIO?

Tilen GLAVINA

Science and Research Centre Koper, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia

tilen.glavina@zrs-kp.si

SUMMARY

Le Vergeriane, published a year after the flight of bishop Pier Paolo Vergerio to Switzerland, presents the correspondence between Girolamo Muzio and Vergerio over the three-year period between 1546 and 1549. In January 1546, Muzio informed his childhood friend from Koper of the first accusations of heresy made against him and appealed to Vergerio in his letters several times hence to return to the righteous path of the Catholic teachings and thereby redeem his sins, claiming that Vergerio's ideas about the Reformation could corrupt the people of Koper. Backed by strong support from the Koper camp, Muzio wrote no less than seven letters to Ottonello Vida, five to the town of Koper, three to his cousin Marco Nunzio, and one to the nuns of Koper, in all of which he criticised bishop Vergerio's stance in relation to the papacy, to the concept of free will, the sacraments, the Holy Bible, and the cult of saints. Muzio's campaign against Vergerio, aimed at achieving his removal from the bishopric and preventing the 'danger' of his proselytism, was joined by other prominent figures, including Antonio Elio, father Pietro di Giovanni, Vincenzo Fedeli, Giovanni Della Casa, Annibale Grisoni and Tommaso Stella. The present paper highlights the role of one of the most authoritative Italian cardinals of the 16th century, Alessandro Farnese, who assiduously manoeuvred the persecution of Vergerio from behind the scenes.

Keywords: Pier Paolo Vergerio, the Younger; Girolamo Muzio; *Le Vergeriane*; Alessandro Farnese; Koper; 16th century

VIRI IN LITERATURA

ASV – Archivio Segreto Vaticano, Carte Farnesiane.

ASVe – Archivio di Stato di Venezia, Santo Uffizio.

Barbieri, Edoardo (2000): Pier Paolo Vergerio e Francesco Negri: tra storia, storiografia e intertestualità. V: Rozzo, Ugo (ur.): Pier Paolo Vergerio il giovane, un polemista attraverso l'Europa del Cinquecento : convegno internazionale di studi, Cividale del Friuli, 15–16 ottobre 1998. Udine, Forum, 239–276.

Campana, Lorenzo (1908): »Monsignor Giovanni Della Casa e i suoi tempi«. Studi storici, 17, 145–282.

Cavazza, Silvano (2006): Bonomo, Vergerio, Trubar: propaganda protestante per terre di frontiera. V: Hofer, Gianfranco (ur.): »La gloria del Signore«: la riforma protestante nell'Italia nord-orientale. Mariano del Friuli (GO), Edizioni della Laguna, 91–157.

Cavazza, Silvano (2011): »Una vicenda europea: Vergerio e il caso Spiera, 1548–1549«. V: Guido Dall'Olio (ur.): Per Adriano Prosperi, I: la fede degli Italiani. Pisa, Edizioni della Normale, 41–51.

Cavazza, Silvano (2013): »Nenavadna osebnost«: profil Petra Pavla Vergerija. Stati inu obstat, 17/18, 10–26.

Darovec, Darko (1999): Stari krajepisi Istre. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije, Pokrajinski muzej.

Del col, Andrea & Giovanna Paolin (ur.) (2000): L' inquisizione romana: metodologia delle fonti e storia istituzione: atti del seminario internazionale, Montereale Valcellina, 23 e 24 settembre 1999. Trieste, Edizioni Università di Trieste.

Frangnito, Gigliola (1972): »Gli "spirituali" e la fuga di Bernardino Ochino«. Rivista Storica Italiana, 74, 777–813.

Glavina, Tilen (2019): »Primer fajde v Mirandoli leta 1533«. Acta Histriae, 27, 4, 639–672.

Glavina, Tilen (2021): »The Duel: Honour and Aesthetic of Early Modern Masculine Violence«. Acta Histriae, 29, 3, 531–560.

Grohovaz, Valentina (2000): Girolamo Muzio e la sua »battaglia« contro Pier Paolo Vergerio. V: Rozzo, Ugo (ur.): Pier Paolo Vergerio il giovane, un polemista attraverso l'Europa del Cinquecento : convegno internazionale di studi, Cividale del Friuli, 15-16 ottobre 1998. Udine, Forum, 179–206.

Grendler, Paul F. (1983): L'inquisizione romana e l'editoria a Venezia: 1540–1605. Roma, Il Veltro.

Jacobson Schutte, Anne (1988): Pier Paolo Vergerio e la riforma a Venezia: 1498–1549. Roma, Il Veltro.

Jedin, Hubert (1973): Storia del Concilio di Trento. Brescia, Morcelliana.

Jurca, Tomaž (2016): »Inkvizitorjem po Italiji: polemika Petra Pavla Vergerija ml. s pisci cerkvenih seznamov prepovedanih knjig«. Stati inu obstat, 23–24, 76–97.

Jurca, Tomaž (2021): Proti cenzorjem. Peter Pavel Vergerij ml. Ljubljana, Založba ZRC.

Hubert, Friedrich (1893): Vergerios publizistische Thätigkeit. Nebst einer bibliographischen Über-sicht. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.

- Lavenia, Vincenzo (2000):** »I beni dell'eretico, i conti dell'inquisitore. Confische, stati italiani, economia del Sacro Tribunale«. V: L'inquisizione e gli storici. Un cantiere aperto: tavola rotonda nell'ambito della Conferenza annuale della ricerca (Roma, 24–25 giugno 1999). Roma, Accademia nazionale dei Licei, 47–94.
- Lhotsky, Alphons (1971):** Das Zeitalter des Hauses Österreich : die ersten Jahre der Regierung Ferdinands I. in Österreich (1520–1527). Wien, In Kommission bei H. Böhlaus Nachf.
- Marinčič, Marko (2018):** Vergerij mlajši in Primož Trubar: latinski humanizem in slovenska reformacija. *Primerjalna književnost*, 41, 2, 77–98.
- Morpurgo, Alessandro (1892):** Girolamo Muzio: lettura tenuta nel gabinetto di Minerva. *Archeografo Triestino*, vol. XVIII, fasc. 2, 456–486.
- Murphy, Paul (2007):** Ruling Peacefully: Cardinal Ercole Gonzaga and Patrician Reform in Sixteenth-Century Italy. Washington, The Catholic University of America Press.
- Muzio, Girolamo (1551):** Le vergeriane del Mutio iustinopolitano. Discorso se si conuenga ragunar concilio. Trattato della comunione de' laici; & delle mogli de' chierici. Vinegia. Appresso Gabriel Giolito de Ferrari e fratelli.
- Muzio, Girolamo (1571):** Lettere catholiche del Mutio Iustinopolitano, distinte in quattro libri. Il primo contien cose scritte in materia del Vergerio, ... Il secondo, & il terzo contengono lettere a diuersi personaggi in varij soggetti di religione. Il quarto ha le risposte all'heretico Betti, & a Proteo suo consorte. Vi si aggiungono le Malitie Bettine; ... Con tauole, & sommarij di ciascuna lettera. Venetia, Appresso Gio. Andrea Valuassori, detto Guadagnino.
- Osculati, Roberto (2013):** Evangelismo cattolico (secoli XIV-XVII). Proposte di letture. Bologna, Il Mulino.
- Paschini, Pio (1925):** Pier Paolo Vergerio, il giovane e la sua apostasia: un episodio delle lotte religiose nel cinquecento. Roma, Scuola tipografica S. Pio X.
- Pierce, Robert A. (2003):** Pier Paolo Vergerio the Propagandist. Roma, Edizioni di storia e letteratura.
- Pobežin, Gregor (2018):** »Magna enim est spes de pace: Vergerijev spis Duae actiones secretarii pontificii in njegova stališča do Tridentinskega koncila«. V: Pobežin, Gregor & Peter Štoka. *Secretarii actiones Petri Pauli Vergerii*. Koper, Osrednja knjižnica Srečka Vilharja, 58–89.
- Pobežin, Gregor (2018a):** Nihil odiosius quam nomen Italarum: Vergerij mlajši med humanističnim univerzalizmom in nacionalizmom. *Primerjalna književnost*, 41, 2, 99–115.
- Ronchini, Amadio (1853):** Lettere d'uomini illustri conservate nell'archivio governativo di Parma. Parma, R. Deputazione di storia patria.
- Seidel Menchi, Silvana (1987):** Erasmo in Italia, 1520–1580. Torino, Bollati Boringhieri.
- Sixt, Christian Heinrich (1855):** Petrus Paulus Vergerius, päpstlicher Nuntius, katholischer Bischof und Vorkämpfer des Evangeliums: eine reformationsgeschichtliche Monographie. Braunschweig, C.A. Schwetschke und Sohn (M. Brulin).
- SKPU – Sveučilišna knjižnica u Puli.**
- Tedeschi, John (2003):** Il giudice e l'eretico: studi sull'Inquisizione romana. Milano, Vita e Pensiero.
- Taplin, Mark (2016):** The Italian Reformers and the Zurich Church, c.1540-1620. Routledge, Abingdon, Oxon, Taylor and Francis Group.
- Žitko, Salvator (1999):** Peter Pavel Vergerij in reformacija v Istri. *Acta Histriae*, 7, 2, 201–214.

TRA STORIA E STAMPE POPOLARI IN ETÀ MODERNA.
 PERFETTA E VERIDICA RELATIONE DELLI PROCESSI CRIMINALI
 ET ESSECUTIONI DELLI MEDESIMI, FATTASI CONTRO LI TRE
 CONTI FRANCESCO NADASDI, PIETRO DI ZRIN E FRANCESCO
 CRISTOFFORO FRANGEPANI (1671)

Furio BIANCO

Università degli Studi di Udine, Via delle Scienze, 206, 33100 Udine, Italia

e-mail: furio.bianco@uniud.it

SINTESI

L'autore analizza alcuni dei caratteri peculiari della cosiddetta letteratura del patibolo, diffusa in Europa in età moderna. Si trattava di pubblicazioni a stampa, quasi un vero e proprio genere letterario che, soprattutto tra Seicento e Ottocento, godette di una vastissima popolarità, soggetto a regole informali, opera di mestieranti, di scrittori di professione, se non di compilatori improvvisati. Circolavano un po' dappertutto nella veste e con il nome di Relazioni di giustizia, di Ragguagli di giustizia di Historie, ecc.: piccoli opuscoli in quarto (talvolta anche in ottavo) distribuiti da editori, stampatori e mercanti, venduti porta a porta, smerciati da strilloni in occasione di cerimonie di massa, durante le fiere o il giorno stesso di una esecuzione capitale. L'analisi dei caratteri costitutivi della letteratura del patibolo introduce la presentazione di due Relazioni di giustizia pubblicate nel 1671, (Perfetta e veridica Relazione delli processi criminali et esecuzione delli medesimi, fattasi contro li trè Conti Francesco Nadasdi, Petar Zrinski e Francesco Christoforo Frangepani), la prima conservata nella Biblioteca comunale di Verona, di 27 carte, la seconda edita nello stesso anno, costituita e impreziosita da 12 incisioni, conservata a Venezia nella Biblioteca Nazionale di San Marco. Si raccontano gli ultimi momenti di vita di questi tre aristocratici, protagonisti della congiura contro l'imperatore Leopoldo I, giustiziati a Wiener Neustadt e nel corso dei tempi divenuti - Zrinski e Frankopan - simboli della lotta per l'unità e per l'indipendenza della Croazia.

Parole chiave: relazione, giustizia, congiura magiaro- croata

BETWEEN HISTORY AND POPULAR PRINT IN THE MODERN AGE.
 PERFETTA, E VERIDICA RELATIONE, DELLI PROCESSI CRIMINALI,
 ET ESSECUTIONI DELLI MEDESIMI, FATTASI CONTRO LI TRE CONTI,
 FRANCESCO NADASDI, PIETRO DI ZRIN, E FRANCESCO CRISTOFFORO
 FRANGEPANI (1671)

ABSTRACT

The author analyses some of the peculiar features of the so-called gallows literature [letteratura di patibolo] that was widespread in Europe during Modernity.

Composed by printed publications, it became a popular literary genre between the seventeenth and the nineteenth centuries. The authors, who were following implicit rules, were either professional writers or improvised scribblers. The writings were circulating under the names of Relazioni di giustizia (Reports of Justice), of Ragguagli di giustizia (News on Justice), Historie, etc. These small pamphlets in quarto (sometimes even in octavo) were distributed by publishers, printers and merchants, sold door to door, peddled by paperboys at mass ceremonies, at fairs or on the very day of a capital execution. In this essay, the analysis of gallows literature's main features is followed by the presentation of two reports of justice, both published in 1671 (Perfetta e veridica Relazione delli processi criminali et esecuzione delli medi, fattasi contro li trè Conti Francesco Nadasdi, Petar Zrinski e Francesco Christoforo Frangepani), the first kept in Verona's municipal library, the second kept in Venice's San Marco National Library. It recounts the last moments in the lives of three aristocrats, protagonists of the conspiracy against Emperor Leopold I, executed in Vienna and Wiener Neustadt. Zrinski and Frankopan would later become symbols of the struggle for the unity and independence of Croatia.

Keywords: report, law, Hungarian-Croatian conspiracy

Nel corso dell'età moderna, in particolare tra '600 e 800 negli Stati europei ebbero larga diffusione una serie composita di pubblicazioni che avevano come tema centrale la narrazione delle cerimonie di giustizia punitiva e della esecuzione sul patibolo di condannati per trucidi ed efferati delitti: di solito brevi opuscoli in quarto (talvolta in ottavo), quasi sempre composti da quattro pagine, stampati a formato ridotto, utilizzando carta e inchiostri di mediocre qualità per mantenere bassi i costi di produzione e facilitare in tal modo alte tirature e un'ampia circolazione.

Circolavano un po' dappertutto nella veste con il nome di *Relazioni di giustizia* incontrando un immediato successo, anche a seguito della progressiva scomparsa di quelle stampe di argomento bellico che, dopo una stagione editoriale particolarmente felice, legata al lungo protrarsi in Europa delle guerre guerreggiate e all'interminabile conflitto contro il Turco, avevano inflazionato il mercato, ormai saturo per la continua e spasmodica edizione di *avvisi*, di fogli volanti e di documenti figurati (riguardanti in particolare battaglie, fatti d'arme, trattati di pace, accordi di governi) suscitando l'aperta insofferenza del pubblico, come emerge con pungente e beffardo sarcasmo in alcune incisioni di Giuseppe Maria Mitelli.

Fig. 1: A Vienna Ferenc Nádasdy dalla Landhaus in cui era detenuto viene trasferito nella Rathaus, presidiata un distaccamento militare, in attesa di essere giustiziato (BNM).

Le *Relazioni di giustizia*, al di là delle loro particolari articolazioni interne, si inseriscono all'interno della cosiddetta *letteratura popolare*, cioè a quel complesso arcipelago di stampe, di pubblicazioni, di libretti di vario argomento (immagini sacre, curiosità naturalistiche, raffigurazioni anatomiche, *eventi straordinari e stravaganti*, profezie, *fatti mai uditi et prodigiosi*, *casi orribili, crudeli, esacranti*, sermoni burleschi, agiografie di santi, fatti miracolosi, gesta di briganti e di assassini, ecc.) che, distribuiti da stampatori e editori durante le fiere o smerciate porta a porta insieme ad altre mercanzie dalla folla dei colportatori, godettero di un vastissimo mercato e di alterne fortune, variando la struttura interna in base al gusto, alla moda e alle tendenze dell'epoca. Le *Relazioni* non presentano varianti di qualche rilievo e interesse. Rieditate anche a distanza di anni dalla prima edizione presso tipografi e calcografi di altre città, mantenevano quasi sempre la veste letteraria originale o tutt'al più, nei casi in cui le vicende narrate avevano suscitato l'interesse e la curiosità del pubblico, potevano apparire sul mercato impreziosite da tavole, da xilografie, acqueforti, correlati al testo o, ancora, potevano essere affiancate anche da una versione in poesia, una sorte di libretto commissionato direttamente ad un tipografo su cui cantastorie e attori girovaghi, un po' dappertutto in Europa, componevano melodie e ballate e costruivano i loro spettacoli sulle piazze

Fig. 2: Nádasdy, accompagnato dal proprio confessore, padre Raffaele dell'ordine dei Carmelitani Scalzi, ascolta la sentenza di condanna a morte (BNM).

esibendosi provvisti anche di un corredo di *quadri* figurati su cui andavano via, via illustrando le loro storie (secondo una tradizione perdurata fino ai nostri giorni). In questo caso le *Relazioni* presentano evidenti analogie, formali e funzionali, con le *Complaintes*, un cantico spirituale e funebre, che godette di vasta popolarità in Francia fino all'Ottocento (Lusebrink, 1982, 285–301). Anche i testi colti, quelli che originariamente presentavano un qualche impegno letterario e artistico, entrati ben presto in un circuito di consumatori popolari attraverso innumerevoli canali di trasmissione, a seconda del loro successo editoriale o della risonanza dei fatti narrati, potevano subire in seguito manipolazioni e trasformazioni, ormai radicati nella memoria collettiva e nella tradizione orale (Bollème, 1977).

Al di là della loro ampiezza le *Relazioni di giustizia*, secondo molti parte integrante della cosiddetta *Letteratura del patibolo* (Lusebrink, 1982, 285–305; De Romanis e Loretelli, 1999; Bée, 1983, 843–862; Puppi, 1990; Baronti, 2000; Bianco, 2001), presentano sostanzialmente il medesimo canovaccio, fatte salve alcune variazioni ispirate all'autore dalle particolarità dei personaggi o dei luoghi. Il racconto si snoda per lo più sulla base di alcune sequenze: descrizione dei delitti dei condannati, la confessione e il pentimento per i reati commessi, la confessione e la purificazione – anche attraverso le ultime parole pronunciate sul patibolo davanti autorità e popolo – e, infine, il supplizio e il martirio. La morte sul patibolo, momento di

Fig. 3: In uno salone del palazzo, presenti le autorità, di fronte ad un altare viene giustiziato Ferenc Nádasdy, confortato da Padre Raffaele (BNM).

riconciliazione tra criminale società civile, rappresentava una cerimonia punitiva e di rappresaglia e doveva costituire un deterrente psicologico e pedagogico contro la criminalità e contro tutti i fenomeni di devianza. L'apparato scenografico, i corpi esposti, martoriati e straziati, avrebbero dovuto condurre gli spettatori e i lettori alla unanime riprovazione dei delitti, davanti ad una giustizia terribile e vendicativa, e al timore delle pene inflitte, tenendo conto che i rigidi protocolli dell'esecuzione capitale prevedevano sempre la morte in piazza alla presenza di una *moltitudine di popolo*, accorsa da ogni dove per assistere allo spettacolo, oltre che dei rappresentanti del potere politico, l'unico ad ostentare il monopolio della violenza.

D'altra parte, per quanto *severa* e *terribile*, l'esecuzione capitale non doveva mai trasformarsi in un atto di crudeltà gratuita, né ci doveva essere accanimento nei confronti del condannato, soprattutto da parte del boia e dei carnefici. Tutto doveva avvenire nel rispetto di un rigido protocollo sacrificale. Il boia doveva dimostrare professionalità e determinazione (attaccarsi tempestivamente sulle spalle dell'impiccato per lo strappo finale, colpire con la mannaia in modo netto e preciso, ecc.), tanto che se qualcuno per imperizia o disattenzione avesse prolungato il supplizio facendo soffrire i condannati più del necessario (come nel caso dei magnati croati messi a morte nel 1671), oltre a suscitare la riprovazione del popolo doveva essere arrestato e processato.

Fig. 4: Il corpo di Ferenc Nádasdy depositato in una bara all'esterno del palazzo (BNM).

Nelle *Relazioni* si raccontava, con voluta esagerazione dei toni, di ladri, di uxoricidi, di ribelli, di briganti di strada, di capibanda, protagonisti di imprese memorabili e responsabili di truci delitti, ecc., divenendo secondo una vulgata leggendaria personaggi fuori del comune, circondati da una sorte di *grandezza nera*. Venivano anche descritte le ultime ore di vita di personaggi famosi, assurti alla cronaca internazionale e condannati a supplizi atroci e degradanti. Nel 1757 apparvero in Europa diverse pubblicazioni che raccontavano l'espiazione e la morte di François Robert D'Amiens, il fanatico che con un coltello aveva ferito Luigi XV (Distinta Relazione (1757)).

La *Relazione di giustizia*, venne stampata in Italia a breve distanza dei fatti, arricchita con le notizie apparse sulla Gazzetta di Amsterdam, utilizzata ampiamente da Michel Foucault in *Sorvegliare e punire* (Foucault, 1976, 5-8). Ma nella veste di *Relazione* (tradotta dagli originali) si raccontava in modo struggente e doloroso delle ultime parole pronunciate sul patibolo da personaggi illustri e regnanti, come Carlo I che davanti ad un *numero indicibile* di *Popolo* proclamava la propria innocenza (Le ultime parole, 1649) o come, a distanza di oltre un secolo, venne riproposto il *testamento spirituale* di Luigi XVI che dal palco sosteneva la sua innocenza e si raccomandava al popolo, prima di essere interrotto dal *comandante generale* con l'ordine di procedere sollecitamente all'esecuzione capitale (Relazione della morte, 1793).

Fig. 5: L'arrivo di Zrinski e Frankopan nella piazza tra il palazzo cesareo e il palazzo dell'Arsenale (BNM).

In una versione editoriale riconducibile alle *Relazioni* in età moderna avevano ampia diffusione le *Storie*, e le *Complaintes* (Lusebrink, 1982, 286–291) che presentavano le gesta di capibanda, di masnadieri e di ribelli giustiziati in piazza le cui imprese circolavano da tempo lungo percorsi imprevedibili e si diramavano attraverso canali sotterranei, amplificati negli spettacoli di attori girovaghi, durante le fiere, al mercato, nelle città, enfatizzati nei racconti di osteria, trovando una vastissima popolarità e inducendo editori e stampatori a proporre la traduzione dei numerosi esemplari apparsi all'estero. Così, ad esempio, la vicenda di Louis Dominique Bourguignon detto Cartouche, il famoso ladro parigino giustiziato in Place de Grève nel 1721 (*Istoria della vita*, 1749) o quella di Louis Mandrin il contrabbandiere divenuto in Francia simbolo delle lotte e delle contestazioni antifiscali, impiccato nel 1755 a Valence: La fama e la popolarità di questi personaggi erano talmente estese, suscitando una diffusa fascinazione presso ogni strato sociale, tra il ceto colto e il popolo della città e dei borghi rurali, tanto da indurre editori e mercanti a proporre opere in una versione narrativa più impegnativa che si discostava dalle stereotipate modalità espressive di *Relazioni* e *Storie*, arricchita di particolari inediti (*Storia della vita*, 1725, 104), a volte anche aggirando le strette maglie della censura, affidandosi alla traduzione di opuscoli e libretti da parte di scrittori e di traduttori di professione (*Storia di Luigi Mandrino*, 1758,

Fig. 6: *L'incontro tra Zrinski e Frankopan. Inginocchiati e abbracciati si danno l'ultimo saluto (BNM).*

126). Curiosamente, ancora oggi, Cartouche e Mandrin, oltre ad essere oggetto di studi e di ricerche, sono i protagonisti di rappresentazioni teatrali, di sceneggiati televisivi e di innumerevoli films.

A volte stampatori, editori-librai e mercanti proponevano sul mercato nella veste di *Relazioni di giustizia* opuscoli che in parte uscivano dai canoni e dalla consueta veste grafica ed editoriale per rivolgersi ad un pubblico di lettori meno sprovveduto, in grado di apprezzare la complessità degli avvenimenti trattati e il corredo di immagini inseriti nel libretto. Sicuramente uno degli esempi più interessanti di queste pubblicazioni è costituito dalla *Perfetta e Veridica Relatione delli processi criminali et essecutioni fattasi contro li tre Conti Francesco Nadasdi, Pietro di Zrin e Francesco Christofforo Frangipani*, stampata a Vienna da Matteo Cosmerovio, *stampatore di Sua Maestà Cesarea*, l'anno 1671 e ristampata in più edizioni in Italia, nel breve arco di alcuni anni, a volte con altro titolo o riproducendo edizioni stampate con altro titolo e utilizzando dichiaratamente la fonte viennese (*Historia della Ribellione*, 1672). Ho preso in esame due stampe. La prima del 1671, edita a Vienna e a Venezia da Antonio Zamboni, un corposo fascicolo di poco meno di 30 carte, conservato nella Biblioteca Comunale di Verona; la seconda stampata nel 1671 a Vienna, impreziosita da 12 incisioni in cavo, acquerforti punta secca, priva di testo, al di là di alcune indicazioni, a spiegazione

Fig. 7: L'arrivo di notabili e dignitari in piazza dell'Arsenale, presenti militari e diverse genti (BNM).

di ogni singola tavola illustrata, conservato nella Biblioteca Nazionale di San Marco di Venezia. Vengono narrati e illustrati gli ultimi momenti di vita di alcuni aristocratici, il magiaro Ferenc Nádasdy e i croati Petar Zrinski e Fran Krsto Frankopan, accusati di tradimento e giustiziati rispettivamente il primo a Vienna e i nobili croati a Wiener Neustadt il 30 aprile 1671, a conclusione della prima fase, incentrata sulla cosiddetta *Cospirazione dei Magnati* che contrappose per alcuni decenni (fino al compromesso di Sopron del 1681) Leopoldo I e la nobiltà suddita ungherese e croata (Bérenger, 2004, 273).

Brevemente i fatti che ebbero vasta risonanza in Europa e che per i legami parentali esistenti tra le aristocrazie europee coinvolsero in procedimenti giudiziari la nobiltà di molti territori dell'Impero¹. Come è noto nel 1664 con la pace

1 ASUe, AT., b. 46, *Processo Tattenbach*.

Fig. 8: L'arrivo di Petar Zrinski sul luogo dell'esecuzione capitale (BNM).

di Vasvár si era conclusa una delle tante fasi della cosiddetta *piccola guerra* che gli Ottomani combattevano dalla fine del Quattrocento sulla linea Jajce-Sisak-Zagabria-Lubiana-Trieste, contemporanea mente alla *grande guerra* in direzione di Bud e di Vienna (Lazzaroni, 1897; Battana, 1931; Kan-David, 1984; Bérenger 1996; Mijatović, 1999; Platina, 2001; Bérenger, 2004, 273–304). I protocolli di Vasvár avevano accentuati i dissapori tra la nobiltà croato-magiara e la corte di Vienna, accusata di aver interrotto troppo frettolosamente le ostilità, senza approfittare dei successi acquisiti e rinunciando ai territori della *Turska Hrvatska*, rivendicati come parte integrante del regno di Croazia.

La delusione e l'insoddisfazione per la conclusione del conflitto avevano fatto riemergere, esasperandoli, i contrasti tra magnati croati e magiari, e gli Asburgo Questi ultimi erano accusati tra l'altro di perseguire una politica accentratrice in questa area dei Balcani che aveva portato al progressivo svuotamento delle autonomie croata e magiara, alla perdita della Frontiera militare (la fascia militarizzata lungo in confine con l'impero ottomano, abitata da popolazioni di condizione libera e di religione ortodossa) e alla continua manomissione dei *sacri* diritti della Croazia e della nobiltà feudataria, infrangendo il patto tra nobiltà e Impero. Si crearono i presupposti per tutta una serie di intrighi e macchinazioni che videro allearsi in una vasta coalizione figure prestigiose della aristocrazia magiara e croata, magnati e *Grandi Ufficiali della Corona*, dagli ungheresi Ferenc Nádasdy, dal conte palatino Ferenc Wesselényi e

Fig. 9: Esecuzione del Zrinski su un palco coperto di panno nero. Hebbe il taglio dal carnefice ...il qual taglio non essendo riuscito al carnefice come doveva gli diede un altro, col quale sostenne la piena decollatione (BNM).

dal conte della Stiria Hans Erasmus von Tattenbach, alla potente casata croata degli Zrinski, con vastissimi possessi, a capo di un esteso clan signorile e legato con vincoli di parentela e di alleanza politica ad alcune delle schiatte più prestigiose, come quella dei Frankopani. La svolta del 1665, quando Petar Zrinski, da poco nominato *bano* della Croazia, e il cognato Fran Krsto Frankopan intensificarono l'elaborazione di progetti allo scopo di emanciparsi completamente dalla dipendenza austriaca e di realizzare una monarchia nazionale. Attraverso negoziati segreti venne offerta la Corona di Santo Stefano a principi e regnanti stranieri, mentre ripresero e si intensificarono i contatti con il Sultano, rendendosi disponibili i congiurati a mettersi sotto la protezione dell'Impero ottomano e a pagare un tributo annuo in cambio del mantenimento di tutte le antiche *libertà e costituzioni* della Croazia e dell'Ungheria e dei loro *signori, e ottimati*. I preliminari, affrontati a Salonicco alla presenza del Gran Vizir in rappresentanza del Sultano, stavano dando un esito positivo, quando la congiura venne scoperta, mentre in Croazia si completava l'allestimento di un esercito, mobilitando le milizie rurali e offrendo la libertà dalla condizione servile e ai contadini della Dalmazia che si fossero arruolati contro gli Asburgo.

Gli interpreti greci presenti agli incontri di Salonicco, informatori al soldo del residente asburgico in città, avevano riferito gli esiti del colloqui che giunsero immediatamente

Fig. 10: Decapitazione di Fran Krsto Frankopan, quale fu più infelice di quello del Zrinski, mentre gli toccò la spalla destra in modo che, che cascò con la testa a terra, ma si rivoltò, e rialzò la testa, e voleva levarsi in piedi, e nel levarsi esclamò *Iesus*, hebbe il secondo taglio, per il quale la testa restò separata dal busto. Il popolo s'alterò grandemente sopra questi duoi falli del carnefice, per il che fu subito messo in arresto, formandosi processo contro di lui (BNM).

alla Corte di Vienna, mentre un corpo austriaco, inviato tempestivamente in Croazia, bloccò sul nascere la sollevazione e i pochi focolai di resistenza, Per cercare una via di scampo Zrinski e Frankopan si precipitarono a Vienna, forse invitati con uno stratagemma da Leopoldo I che, secondo l'ambasciatore veneziano si lasciò convincere dal *Consiglio privato* per l'enormità dei loro crimini, a emettere una sentenza di morte da eseguirsi in un luogo pubblico per la gloria della giustizia e terrore dei ribelli (Bérenger, 2004, 287). Dunque, in deroga ai loro privilegi che prevedevano in caso di alto tradimento il ricorso a ad un tribunale dei magnati, Nádasdy, Zrinski e Frankopan furono condannati alla decapitazione. A nulla valsero le antiche benemerienze delle casate, la fedeltà, le glorie degli antenati, le suppliche e gli atti di sottomissione (il Frankopan in un disperato tentativo cercò di dissociarsi dal complotto, accusando i complici e riversando ogni responsabilità sul cognato): tutti i loro beni vennero confiscati, *privati di tutti li honori, prerogative, e dignità*, i nomi delle loro famiglie e la loro *memoria* vennero cancellati dal novero della nobiltà e *eliminati dal mondo*.

Fig. 11: Le bare dei due giustiziati, mostrati al popolo per qualche poco tempo, portate nel cimitero della chiesa cattedrale (BNM).

La *Relazione* raccoglie l'epilogo della cospirazione di questi aristocratici, che in seguito con il loro martirio ottennero l'*aureola di martiri* (Bérenger, 2004), si snoda secondo un copione tradizionale: l'arrivo dei condannati, la lettura delle sentenze, le suppliche al sovrano, la confessione e il pentimento, i messaggi rivolti ai famigliari, l'invito rivolto ai presenti di pregare per le proprie anime e, infine, la testa mozzata e i cadaveri esposti al pubblico a significare il trionfo della giustizia e il ristabilimento dell'ordine.

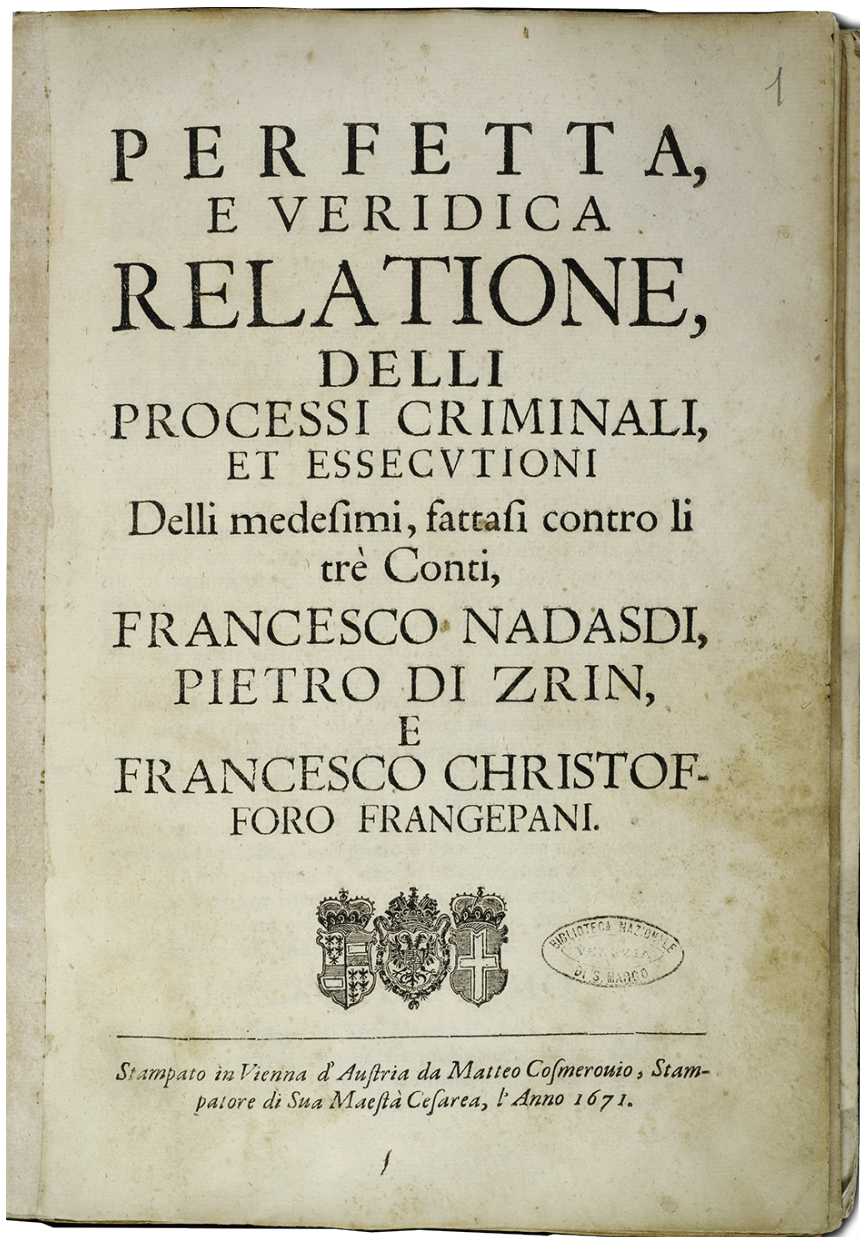

Fig. 12: La copertina del libro *La Perfetta e veridica Relazione delli processi criminali et esecuzione delli medesimi, fattasi contro li trè Conti Francesco Nadasdi, Petar Zrinski e Francesco Christoforo Frangepani* (BNM).

Secondo dei giustiziati a Wiener Neustadt, Fran Krsto Frankopan, condotto sul patibolo, dopo aver confessato e chiesto perdono all'imperatore, toltosi la benda dagli occhi, la camicia aperta e i capelli raccolti, il crocefisso in mano si rivolse al *popolo*. Ultimo atto di uno spettacolo che doveva essere edificante, il breve discorso finale – il richiamo ai doveri dei sudditi e la raccomandazione all'obbedienza – reiterava con enfasi il significato pedagogico e liberatorio della morte sul patibolo: "O voi che siete presenti, e vedete questa miseria in me, specchiatevi, e prendete esempio in me, amate Dio e siate fedeli. E divoti alla Maestà Cesarea, fuggite e astenetevi dalla dannabile ambitione, quale mi ridusse in estrema rovina: Addio, dite un requiem per me, vado alla morte, e io resterò vostro intercessore appresso Dio. Addio, addio" (Perfetta e veridica, 1671).

Le vicende di Zrinski e di Frankopan, divenuti ben presto simboli della lotta per l'autonomia e per la libertà della Croazia, si radicarono a lungo nella memoria popolare e presso l'opinione pubblica. Le loro ossa, rimaste in Austria per centinaia d'anni, dopo la caduta della monarchia vennero traslate a Zagabria in una cripta della cattedrale, mentre a Wiener Neustadt ancora oggi rimangono lapide e targhe commemorative, scritte in latino, in tedesco e in croato.

MED ZGODOVINO IN LJUDSKIM TISKOM V NOVEM VEKU.
PERFETTA, E VERIDICA RELATIONE, DELLI PROCESSI CRIMINALI,
ET ESSECUTIONI DELLI MEDESIMI, FATTASI CONTRO LI TRE CONTI,
FRANCESCO NADASDI, PIETRO DI ZRIN, E FRANCESCO CRISTOFFORO
FRANGEPANI (1671)

Furio BIANCO

Univerza v Vidmu, Via delle Scienze, 206, 33100 Udine, Italija

e-mail: furio.bianco@uniud.it

POVZETEK

Avtor v prispevku analizira nekatere posebnosti knjižic z opisi sodnih usmrtitev, imenovanih »obešenjaška literatura«, ki so se v novem veku razširile po vsej Evropi. Gre za tiskane publikacije – malodane pravo literarno zvrst –, ki so bile izjemno priljubljene predvsem med 17. in 19. stoletjem. Za vse so značilne določene neformalne zakonitosti, njihovi avtorji pa so bili tako navadni pisarji kot poklicni pisatelji in celo improvizirani prevajalci. Pod krinko in v vlogi sodni poročil in sodnih obvestil jih je bilo s prav takimi ali podobnimi naslovi najti bolj ali manj povsod. Knjižice, tiskane v kvartu (včasih tudi v oktavu), so razdeljevali založniki, tiskarji in trgovci, prodajale so se od vrat do vrat, na ulicah in množičnih prireditvah, v času sejmov ali na sam dan usmrtitve. Analiza sestavnih prvin tovrstne proze se naslanja in predstavlja dve taki knjižici iz leta 1671 (*Perfetta, e veridica relatione, delli processi criminali et essecutioni delli medesimi, fattasi contro li tre Conti Francesco Nadasdi, Pietro di Zrin, e Francesco Christofforo Frangepani*). Prva ima 27 listov, hrani jo Mestna knjižnica v Veroni; drugo hranijo v Državni knjižnici sv. Marka v Benetkah, sestavlja in krasi jo 12 gravur. Obe pripovedujeta o zadnjih trenutkih življenja omenjenih treh plemičev, vodilnih mož zarote proti cesarju Leopoldu I., ki so jih usmrtili na Dunaju in v Dunajskem Novem mestu in od katerih sta dva – Zrinski in Frankopan – postala simbol boja za združitev in samostojnost hrvaških dežel.

Ključne besede: poročilo, pravosodje, protihabsburška zarota

FONTI E BIBLIOGRAFIA

Battana, Antonio A. (1931): L'ultimo conte di Tersatto. Una congiura ai tempi di Leopoldo I. La Porta Orientale, VIII, 435–452.

ASUe, AT, Archivio di Stato di Udine (ASUe), Archivio Torriani (AT).

Baronti, Giancarlo (2000): La morte in piazza. Opacità della giustizia e trasparenza del patibolo in età moderna. Lecce, Argo.

Bée, Michel (1983): Le spectacle de l'exécution Dans La France d'Ancien Régime. Annales, 4, 843–862.

Berenger, Jean (2004): Leopold I.er (1640–1705). Fondateur de la puissance autrichienne. Paris, Puf.

Berenger, Jean (1996): La conjuration des Magnats hongrois (1664–1671) in Complots et conjurations dans l'Europe moderne. Actes du colloque international organisé de Rome, 30 septembre – 2 octobre 1993, Ecole Française de Rome, 317–345.

Bianco, Furio (2001): Storie raccontate. Storie disegnate. Cerimonie di giustizia capitale e cronaca nera nelle stampe popolari e nelle memorie cittadine tra '500 e '800. Udine, E. & C. Edizioni.

BNM – Biblioteca Nazionale Marciana. Autorizzazione alla pubblicazione (rif. prot. 1983-28.10.13/5 del 12 dicembre 2022) su concessione del Ministero della Cultura – Biblioteca Nazionale Marciana.

Bollème, Geneviève (1977): Letteratura popolare e commercio ambulante nel XVII secolo. In: Petrucci A. (ed.): Libri, editori e pubblico nell'Europa moderna. Guida storico critica. Bari, Laterza, 203–248.

De Romanis, Roberto & Rosamaria Loretelli (ed.) (1999): Il delitto narrato al popolo. Immagini di giustizia e stereotipi di criminalità in età moderna Palermo, Sellerio.

Distinta Relazione (1757) – Distinta Relazione della Giustizia seguita nella piazza di Grevia nella città di Parigi contro la persona di Roberto Francesco D'Amiens nato nella città di Arras, e ciò in pena del noto, ed infame attentato eseguito verso Sua Mestà il re cristianissimo. Mantova.

Fonvielle, René (1995): Mandrin. D'après de nombreux documents inédites. Paris, Le Livre d'histoire.

Foucault, Michel (1976): Sorvegliare e punire. Nascita della prigione. Torino, Einaudi.

Henry, Gilles (2001): Cartouche. Le brigade de la Régence. Paris, Editions Talandier.

Historia della Ribellione (1672): Historia della Ribellione d'Ungheria di Gio. Dresda, Andrea Bontempi perugino.

Istoria della vita (1749) – Istoria della vita, e processo fatto a Parigi del famoso ladro Luigi Domenico Cartoccio e di mol'altri suoi complici, tradotto dal linguaggio francese nella favella italiana. Venezia, Appresso Angelo Geremia.

Lazzarini, Alfredo (1897): Un processo politico del 1671. Udine, Del Bianco.

Le ultime parole (1649) – Le ultime parole, che il Rè della Gran Bertagna disse sopra il palco, ove fu decapitato avanti il suo Real Palazzo, di Vitheal, in Londra. Venezia, Appresso Gio. Pietro Pinelli.

Lusebrink, Hans-Jürgen (1979): Images et représentations sociales de la criminalité au XVIII siècle: l'exemple de Mandrin. *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, XXVI, 345–364.

Lusebrink, Hans-Jürgen (1982): La letteratura del patibolo. Continuità e trasformazioni tra '600 e 800. *Studi Storici*, XVII, 285–301.

Mijatović, Anđelko (1999): Zrinsko-Frankopanska urota. Zagreb, Alfa.

Perfetta e veridica (1671) – Perfetta e veridica Relazione delli processi criminali et esecuzione delli medesimi, fattasi contro li trè Conti Francesco Nadasdi, Petar Zrinski e Francesco Christoforo Frangepani. Vienna, Matteo Cosmerovio.

Platina, Gaetano (ed.) (2009): L'Europa centro-orientale e il pericolo turco tra Sei e Settecento. Viterbo, Sette città.

Puppi, Lionello (1990): Lo splendore dei supplizi. Liturgia delle esecuzioni capitali e iconografia del martirio nell'arte europea da XII al XIX secolo. Milano, Berenice.

Relazione della morte (1803) – Relazione della morte di Luigi XVI, scritta a Parigi nel 1793, con il suo testamento, tradotta fedelmente dagli originali.

Storia della vita (1725) – Storia della vita e processo fatto in Mastrich frontiera d'Olanda, de' due famosi ladri Pietro Vandenech, e Valentino Colenz principali agenti di Cartoccio che' furono condannati alla ruota nella sudetta città 27 luglio 1724 e D'Adriana Vander-Bellen, detta la bella ladra fiamminga, ritiratasi in Parigi nel Pio Luogo detto Aux Magdelonetes, tradotta dal linguaggio olandese nella favella italiana. Venezia, Appresso Angelo Geremia.

Storia di Luigi Mandrino (1758) – Storia di Luigi Mandrino celebre contrabbandiere di Francia e suo processo ultimamente seguito in Valenza. Traduzione dal francese dell'abate Pietro Chiari. Venezia, Stamperia Fenziana.

ZA BOGA, NAROD IN DOMOVINO! KATERO?
VPRAŠANJE VERSKIH, NARODNIH IN DRŽAVNIH PRIPADNOSTI TER
VLOGA ČEŠKE IN MORAVSKE DUHOVŠČINE V ISTRI PRED IN PO
PRVI SVETOVNI VOJNI

Borut KLABJAN

Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Inštitut za zgodovinske študije,
Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: borut.klabjan@zrs-kp.si

IZVLEČEK

Članek se ukvarja z vlogo, ki so jo imeli duhovniki iz Češke in Moravske v Istri v času od druge polovice 19. stoletja do desetletja po prvi svetovni vojni. Posebna pozornost je namenjena njihovi družbeni vlogi v času afirmacije nacionalne ideje v habsburški monarhiji in njihovem pomenu kot glasnikom nacionalnih zahtev slovenskega in hrvaškega prebivalstva bodisi pred bodisi po prvi svetovni vojni, ko je Istra postala del Kraljevine Italije. Na podlagi literature iz tistega obdobja in arhivskega gradiva avtor pokaže na nekatere vidike njihovega delovanja in odpira vprašanja v pojmovanju nacionalnih in verskih identifikacij ter državne pripadnosti.

Ključne besede: Istra, češki duhovniki, moravski duhovniki, fašizem, Češkoslovaška, Italija, Avstro-Ogrska

PER DIO, NAZIONE E PATRIA! QUALE?
LA QUESTIONE DELLE AFFILIAZIONI RELIGIOSE, NAZIONALI E
STATUALI E IL RUOLO DEL CLERO BOEMO E MORAVO IN ISTRIA PRIMA
E DOPO LA PRIMA GUERRA MONDIALE

SINTESI

Il saggio analizza il ruolo del clero istriano proveniente dalla Boemia e dalla Moravia dalla seconda metà dell'Ottocento fino agli anni Venti del secolo successivo. L'attenzione si concentra perlopiù al loro ruolo sociale all'interno delle comunità istriane ai tempi dell'affermazione dell'idea nazionale nell'Impero asburgico, indagandone l'impatto come rappresentanti delle richieste nazionali slovene e croate sia prima che dopo la Grande guerra, quando l'Istria fece parte del Regno d'Italia. Sulla base della bibliografia

dell'epoca e di materiale d'archivio inedito, l'autore pone l'accento su alcune questioni relative all'interpretazione di identificazioni nazionali e religiose e di appartenenze statuali.

Parole chiave: Istria, preti boemi, preti moravi, fascismo, Cecoslovacchia, Italia, Austria-Ungheria

UVOD¹

»Malo ima župa u kontinentalnoj Istri u kojima nije djelovao koji svećenik Čeh,« je jasna ocena, ki jo je Fran Novljan, istrski kulturnik in politični delavec, objavil v tekstu iz leta 1931 v listu Československo-jugoslavenská revue (Novljan, 1931, 341). Revija je bila glasilo Češkoslovaško-jugoslovanske lige, organizacije, ki je nastala po prvi svetovni vojni zato, da bi razvijala skupne kulturne aktivnosti ter spodbujala medsebojne gospodarske povezave med državama, ki sta nastali iz ruševin Avstro-Ogrske. Sedeža sta bila v Pragi in Beogradu, v glavnih mestih, a podružnice je imela v mnogih večjih krajih, med drugim tudi v Ljubljani in Mariboru (Kersič-Svetel, 1996). A stiki med okoljema se ne pričnejo z oblikovanjem dveh držav po razpadu habsburške monarhije in drugih cesarstev v srednji, vzhodni in jugovzhodni Evropi po prvi svetovni vojni, temveč temeljijo na medsebojnih stikih iz prejšnjih let in desetletij. Namen tega članka ni opisati te raznolike povezave, ampak izhajajoč iz primera čeških in moravskih duhovnikov, ki so v času habsburške monarhije delovali v Istri, opozoriti na povezavo med vprašanjem povojne državne pripadnosti in kako je vprašanje državljanstva imelo večplastne pomeni.

V nedavni študiji so Kirchner Reill, Jeličić in Rolandi v bistvu identificirali dve glavni smernici, ki so jih države uporabljale za kategorizacijo prebivalstva in njihovo vključitev v državno kolesje (Kirchner Reill, Jeličić & Rolandi, 2022, 326–327). Hkrati opozarjajo, da je primer severnega Jadrana po razpadu Avstro-Ogrske odprl več možnosti: niso samo države izbirale, kdo lahko postane član njihove skupnosti, tudi posameznice in posamezniki so pragmatično odločali o tem, v sklopu katere države želijo nadaljevati svoje življenje in ali prevzeti tudi njihovo državljanstvo. Situacij je bilo nič koliko in zlasti obmejna območja predstavljajo hvaležno polje za razstavljanje unitarnih vzorcev, saj njihova heterogenost omogoča, da se prebivalstvo srečuje z različnimi kategorijami pripadnosti (Hämäläinen & Truett, 2011; Ballinger, 2012; Hametz, 2017). Zato bo pričujoča študija na naslednjih straneh,

1 Članek je rezultat dela na projektu J6-3121 *Desetletje dekadence. Državljanstvo, pripadnost in brezbržnost do države na severno Jadranskem mejnem območju, 1914-1924* in v okviru programske skupine P6-0272 *Sredozemlje in Slovenija*. Oba financira Agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS). Zahvaljujem se anonimnim recenzentom za dragocene popravke in Lari Petri Skela za pomoč pri urejanju besedila.

na podlagi literature iz tistega obdobja, arhivskega gradiva iz češkoslovaškega ministrstva za zunanje zadeve v Pragi in iz Državnega arhiva v Trstu ponudila nekaj primerov spopadanja z vprašanji državljanstva, teritorialne pripadnosti, lojalnosti in kako se ti zrcalijo v življenjskih izbirah češke in moravske duhovščine v Istri po prvi svetovni vojni.

DELOVANJE ČEŠKIH IN MORAVSKIH DUHOVNIKOV V ISTRI V ČASU HABSBURŠKE MONARHIJE

Večina tekstov, ki se ukvarja z vlogo duhovščine v Istri, obide ali le bežno omeni pomen čeških in moravskih duhovnikov.² Njihovo vlogo so delno prikazali le nekateri slovenski in hrvaški duhovniki ter njihovi sodelavci ali pa redki preučevalci istrske stvarnosti, po večini njihovi sodobniki. A v 19. stoletju so območja Češke, Moravske in Istre spadala v habsburško monarhijo in po njeni razdelitvi leta 1867 na avstrijsko in ogrsko polovico so delila skupno usodo avstrijskega dela države. Zaradi pomanjkanja domačega klera se je tržaški škof Jernej Legat, ki je bil od leta 1846 do smrti leta 1875 na čelu tržaško-koprške škofije, obračal v širše zaledje monarhije, da bi zapolnil to vrzel. V okolici Trsta je želel zavarovati nezasedene župnije, v mestu pa povečati število cerkva in tako omejiti uveljavljanje liberalnih idej. Novi idejni tokovi so se namreč širili bodisi v širši družbi bodisi v vrstah klera, ki je bil drugod v monarhiji med nosilci novih idej, ki jih je s seboj prineslo leto 1848 (Ferrari, 2002, 252–261). Tako je ob Legatovi smrti v tržaško-koprski škofiji delovalo že šestindvajset duhovnikov po rodu s Češke, trinajst pa jih je bilo v poreško-puljski škofiji. Tudi v času Legatovega naslednika, Juraja Dobrile, ko so Trst pretresale hude polemike med občinsko upravo in cerkveno oblastjo, je bil škofov glavni cilj izoblikovanje novih cerkvenih kadrov. Osip zanimanja za duhovniški poklic in neprimernost tedanjih duhovnikov, ne pa želja po »poslovanjenju« italijanskih območij, kot so v sedemdesetih in osemdesetih letih 19. stoletja začeli pisati lokalni liberalno-nacionalni časopisi, je škofa sililo k iskanju novih rešitev (Ferrari, 2002, 263–265; Trogrlić, 2006, 99–100; Žitko, 2016, 96–117). Duhovnike je bilo treba iskati izven bogatih meščanskih družin, ki že dalj časa niso kazale zanimanja za tak poklic. Nujna je bila preusmeritev na nižje sloje prebivalstva bodisi v urbanem okolju bodisi na podeželju; zato so bili razpisani posebni denarni skladi, ki bi zagotovili priliv novega osebja, takega, ki bi bil obenem večč jezika župljanov. Tako so se, ob slovenskih in hrvaških, začeli vedno bolj uveljavljati tudi češki in moravski duhovniki, ki so bili zaradi relativne jezikovne sorodnosti med najprimernejšimi za to, da so pokrili kadrovske manko. Njihovo

2 Med najnovejša pregleda, ki pa ne obravnavata vloge čeških in moravskih duhovnikov v Istri, spadata knjigi Škunca, 2014 in Trogrlić, 2019 ter članek Trogrlić, 2015. Med novejša dela, ki vsaj delno obravnavajo v širšem smislu temo pričujočega članka, spadata še Agičić, 2000 in Gašparič, 2010. Problematiko sem načel tudi v svoji knjigi Klabjan, 2007.

število je naraslo v naslednjih letih na pobudo Ivana Glavine, ki je bil imenovan za tržaško-koprskega škofa 19. marca 1882. V času njegovega škofovanja je nacionalna polemika na Tržaškem, predvsem pa v Istri, dosegla zelo ostre tone (Darovec, 1992, 62–66). »Slovani« so v percepciji italijanskega liberalno-nacionalnega meščanstva zamenjali Nemce kot glavni nacionalni nasprotnik. Večkrat so prav duhovniki, zaradi svoje vloge v slovenskem in hrvaškem nacionalnem gibanju, postali tarča najostrejših napadov (Dukovski, 2004, 106). Delovali so v Istri, na Krasu in vedno pogosteje uveljavljali slovenščino in hrvaščino tudi v urbanih središčih. »Slovanski« duhovnik je v očeh italijanskih liberalcev in nacionalistov, pa tudi med mnogimi katoličani, postal stereotipizirana figura razglašalca in širitelja »panslavističnih« idej (Blasina, 1995; Wörsdörfer, 2003, 141; Žitko, 2016, 99–100).

Zaradi zdravstvenih težav se je škof Glavina leta 1885 zdravil v znanem termalnem središču v Karlovih Varih (Karlsbad, v nemščini) in tako sprožil vzpostavitev tovrstnih stikov med tržaškim in širšim severnojadranskim prostorom na eni ter češkim prostorom na drugi strani. Na njegovo pobudo so leta 1886 praški Národní listy objavili novico, da v Istri primanjkuje mašnikov, zato se je skupina triinštiridesetih kandidatov prijavila za sprejem v semenišče v Gorici. Poteza je v italijanskih liberalno-nacionalnih krogih sprožila negotovost in je služila za napad na škofovo delovanje (Ferrari, 2002, 269). Občinski svetnik Piccoli je med zasedanjem občinskega sveta 29. decembra 1886 označil navzočnost čeških in moravskih semeniščnikov ter povečano prisotnost drugega slovanskega klera kot »žalitev italijanstva dežele« (Valdevit, 1979, 128).

Kljub polemikam so češki in moravski semeniščniki zaključili študij v Gorici, od koder so bili poslani pastirovat v razne istrske kraje. Josef (ali Josip) Vaník, dolgoletni župnik in pomembna kulturna osebnost na Pazinskem, je v letih svojega službovanja napisal župnijsko kroniko, v kateri je ohranjen seznam čeških in moravskih bogoslovcev, ki so leta 1887 študirali v goriškem semenišču.³ Zaradi pomanjkanja duhovnikov so se morali večkrat premikati po raznih župnijah in zaradi tega je Fran Novljan, pomembna kulturna in politična istrska figura iz prve polovice 20. stoletja, v enem od redkih tekstov, ki so posvečeni prisotnosti in delovanju češke in moravske duhovščine v Istri, zapisal stavek, ki uvaža pričujočo študijo.

Iz analize virov izhaja, da podatka ne gre interpretirati samo kot količinsko navzočnost nekaj desetih duhovnikov, temveč se jasno kaže, da je prav njihova nadpovprečna kulturna raven pripomogla h krepitvi in širitvi kulturne izobrazbe med Slovenci in Hrvati v Istri. Nemalo se jih je lotilo uvajanja petja v cerkve

3 Seznam, ki sem ga objavil v svoji knjigi (Klabjan, 2007, 193), je citiran po delu duhovnika Antona Kosmača (1998, 48). Našteta imena pa se ne ujemajo s seznamom, ki ga je objavil duhovnik Ivan Bartolić (1995, 118–120), ki se kot Kosmač sklicuje na isti vir. Nepodpisani članek z naslovom Češki svečenici u Istri, ki je izšel v glasilu istrskih in primorskih emigrantov v Jugoslaviji Istra, delno dopolnjuje seznam z imeni, ki se ne pojavljajo v drugih virih.

Slika 1: Fotografija skupinskega izleta z ladjo na otok Krk leta 1890 (DiZbi.HAZU).

in v javni sferi, poleg tega pa je med njimi bilo tudi precej glasbenikov, zlasti violinistov, čelistov itd. Kot piše lindarski župnik mons. Ivan Bartolić, je bil v času petdesetih let prejšnjega stoletja pri starejših vaščanih še živ spomin na Josipa Ptašinskega, moravskega duhovnika, ki je nekaj časa služboval v sosednjem Muntrilju in za katerega so govorili, da »nikad nijedan onako nije svirao« (Bartolić, 1995, 109). Vendar Ptašinski, ali Josef Ptašinský oziroma Józef Ptaszyński, ker je bil oče Poljak, mati pa Moravka, še zdaleč ni bil pomemben samo zaradi svojega glasbenega talenta. S svojim etnografskim delom se je vpisal med najpomembnejše zbiratelje narodopisnega gradiva in kot eden od utemeljiteljev etnografije v Istri. Leta 1890 je v časopisu *Naša sloga*, ki je takrat izhajal v Trstu, objavil apel v treh zaporednih številkah z naslovom *Sačuvajmo narodno blago (pjesme, običaje itd.)*, a pobuda, da bi Istrani skrbeli za lastno kulturno dediščino, ni imela širšega uspeha (Ptašinski, 1890a; Ptašinski, 1890b; Ptašinski, 1890c).

Zato se je odločil sam zbirati podatke o vsakdanjem življenju istrskega človeka, zapisoval je pesmi in pripovedi, opisoval običaje, plese in raznovrstne družbene pojave, ki so mu služili pri pripravi dela *Narodni život Hrvata i Slovenaca u Istri*. Tekst pa je ostal v rokopisni obliki in je po besedah Zorice Šimunović shranjen v

Slika 2: Fotografija Šavrinke iz koprške okolice v zapuščini Josefa Ptašinskega, 1890 (DiZbi.HAZU).

arhivu Akademije znanosti in umetnosti v Zagrebu (Šimunović, 1975, 185). Niti načrt o vzpostavitvi etnografskega muzeja v Istri mu ni uspel, tako da je leta 1903 odšel službovat v Cleveland, v Združene države Amerike, a zbrano gradivo in ne nazadnje fotografska zapuščina, ki jo je pustil za sabo, pričajo o njegovi osebni angažiranosti, hkrati pa o družbenem pomenu češkega in moravskega duhovništva v tem delu Istre. Mnogi drugi duhovniki so se namreč odlikovali z organiziranjem dejavnosti, ki so okrog vaše cerkve zbrale lokalno prebivalstvo; organizirali so pevske zборе, kot na primer Anton Ellner, ki je najprej v Boljunu in nato v Brestu ustanovil mladinski in ženski cerkveni zbor, in Ivan Vrabec, ki je pevski zbor vodil v Kastvu (Šepić, 1931).

V novo okolje so se novi duhovniki praviloma dobro vživeli in zato je marsikdo izmed njih tam tudi ostal. Božo Milanović, hrvaški duhovnik, teolog in politik, piše, da med hrvaškimi, slovenskimi in češkimi duhovniki tistega časa v Istri ni bilo zaznani nobenih razlik (Milanović, 1992, 22). Po njegovih podatkih je bilo leta 1900 v tržaško-koprski škofiji dvajset duhovnikov s

Češke in Moravske, Ivan Bartolić pa navaja, da samo trije od triinštiridesetih goriških semeniščnikov niso zaključili študija in da so bili vsi drugi poslani po župnijah tržaško-kopske in puljsko-poreške škofije (Milanović, 1973; Bartolić, 1995).

Zaradi aktivne vključenosti so v tem okolju pustili svoj pečat; poleg že opisanih na to kaže tudi primer župnika Josipa ali Josefa Vrbke. Vrbka je bil doma z Moravske, nedaleč od Olomouca, in je od konca 19. stoletja služboval v Vižinadi, Poreču, Tinjanu, Račicah in Lanišću. Tam je leta 1907 ustanovil tamburaški zbor in leto kasneje čitalnico »Gorska vila«, ki velja za prvo čitalnico na tistem območju. Aktiven je bil na družbenem področju in leta 1913 dal pobudo za ustanovitev posojilnice, kar je predstavljalo pomembno pridobitev za ekonomsko rast istrskega ruralnega okolja. Podobno je mogoče trditi tudi za že prej omenjenega Josefa Vaníka. Vaník je deloval v Žminju, Karbunah in Lindarju; od leta 1891 do leta 1905 je tudi poučeval v šoli v Karbunah, od leta 1908 je bil prodekan in od leta 1913 dalje (do leta 1931) dekan pičenske dekanije, predsednik, blagajnik in upravitelj »Seoske zadruge« v Lindarju, kjer je bil tudi med ustanovitelji »Mjekarske zadruge«. Tudi prej omenjeni Josip Ptašinski, ki je najprej župnikoval v Sv. Ivanu od Šterne in nato v bližnjem Muntrilju, je s svojim delom segel daleč preko meja duhovniške dolžnosti in na podlagi raziskav na terenu zbral ter sestavil najzajetnejšo študijo o etnografiji Istre v 19. in v začetku 20. stoletja. Etnografske spise je objavil tudi v časopisu Naša sloga, ki je v tistem obdobju posvečal veliko pozornosti nacionalnemu gibanju v Istri (Barbalić, 1952). Tudi ko se je preselil v Združene države Amerike, je prek pisem hrvaškim političnim in kulturnim veljakom (med drugim Matku Laginji, Matici Hrvatski in Jugoslovanski akademiji v Zagrebu) priporočal izdajo svojih del in manjših raziskav, ki so jih opravili drugi njegovi kolegi, predvsem Čehi. Opozarjal je še zlasti na potrebo po etnografskem muzeju Istre in vseskozi poudarjal pomen ohranjanja slovanske identitete Istre ter njenih ljudi (Miličević, 1995).

Moravska je bila precej bolj zaznamovana s katolištvom kot Češka, a trenutno ni mogoče jasno določiti, koliko duhovnikov je bilo enih in koliko drugih. Vsekakor je njihova prisotnost spodbudila prihod drugih Čehov in Moravcev. Tako sta za duhovnika Františka (Franja) Stavelika, rojenega nedaleč od Olomouca na Moravskem, ki je služboval v Poreču, Kaštelirju in več kot trideset let v Karobji, skrbeli njegovi sestri Ana in Josefina, ki sta se iz Moravske preselili v Istro (Bartolić, 1995, 111). Število migrantov se je najprej širilo po zaslugi družinskih mrež in sorodstvenih povezav. V Istro so prihajali trgovci, obrtniki, zdravniki, lekarnarji in predvsem šolniki, kot na primer Anton Ryšlavý, učitelj v Kastvu, in brat tamkajšnjega župnika Františka (Franja) Ryšlavýja (D'Alessio, 2008, 249). Poleg večjih obalnih središč, kot so bila Trst, Pulj ali Reka, kjer so Čehi imeli tudi svoja društva, so torej naseljevali tudi kraje v notranjosti. Ob že omenjenih jih je bilo največ v Pazinu, največjem centru v notranji Istri, kjer je bila prisotna dejavna češka kolonija.

Slika 3: Fotografija mlekarice iz okolice Trsta v fondu Josefa Ptašinskega, leto 1890 (DiZbi.HAZU).

V nacionalno-bipolarni konfliktni situaciji so se češki prišleki v glavnem postavili na slovensko ali hrvaško stran in se včasih aktivno izpostavili v nacionalnem boju, kot je bil primer Josipa Šebeste. Ta je prišel v Istro za bratom Antonom, župnikom v Lanišću, Kastvu, Tinjanu in drugih istrskih krajih, in se od začetka stoletja nastanil v Pazinu. Služboval je kot železniški zdravnik in v mestu odprl lekarno, poimenovano po sv. Cirilu in Metodu. Zaradi svojih tesnih povezav s hrvaško skupnostjo in slovanske orientacije je po vojni imel nemalo težav z italijanskimi oblastmi, ki so ga hotele kratkomalo izgnati iz dežele. Z družino je ostal v Pazinu in lahko nadaljeval s svojim delom šele po posredovanju tržaškega češkoslovaškega generalnega konzula Jana Šebe.⁴ Ob Josipu Šebesti in duhovniku Ljudevitu Žvačku, ki je tudi deloval na

4 ASTs (Državni arhiv v Trstu), Fond Commissariato Generale Civile – Gabinetto, fascikel 85, dokument br. 2039/3030, 21. 7. 1920.

Pazinskem, je bil v mestu zelo dejaven še Ivan Novak, tiskar in knjigarnar. Ta je s svojo trafiko med drugim oskrboval pazinsko hrvaško gimnazijo in vse do polovice dvajsetih let predstavljal referenčno točko za hrvaško gibanje na Pazinskem (D'Alessio, 2003, 103). Tudi drugi tam živeči Čehi, kot na primer Václav Hradek, lastnik trafike in brat župnika v Novakih, František Sykora, zobozdravniški tehnik, ter urar Hradil, so se aktivno vključili v lokalno družbeno okolje in pripomogli k soustvarjanju istrskega raznolikega istrskega okolja.

ČAS PO PRVI SVETOVNI VOJNI: UKREPI PROTI DUHOVNikom

Čeprav Istra ni bila neposredno bojišče v Veliki vojni, so bili mnogi Istrani vpoklicani v vojsko in življenje civilnega prebivalstva je bilo vsekakor zaznamovano z vojnim stanjem (Mandić, 2013; Svoljšak, 2017). Po končanih spopadih je habsburška monarhija razpadla in območje severnega Jadrana je na podlagi Londonskega pakta zasedla italijanska vojska. Nove oblasti niso bile pripravljene na večetnično sestavo pokrajine in so dopustile, da se je v Julijski krajini, kot so poimenovali deželo po letu 1918, razvil tako imenovani obmejni fašizem – »fascismo di confine« (Dukovski, 1998; Kacin Wohinz, Verginella, 2008; Vinci, 2011). Čeprav so italijanske oblasti že takoj po vojni pričele z asimilacijsko politiko v na novo pridobljenih pokrajinah, je z vzponom na oblast fašistične stranke ta skupek političnih, gospodarskih in kulturnih smernic totalitarne dodal izrazito protislovensko in protihrvaško ost, kar se je odražalo tudi na cerkvenem področju. Cerkvene oblasti, bodisi tiste na lokalni ravni ali v Vatikanu, so bile nemalo zaskrbljene zaradi nacionalnih napetosti na območju, ki je z Rapalsko pogodbo novembra 1920 prešlo pod Italijo (Blasina, 1993, 32). Duhovniki so od samega začetka zasedbe, novembra 1918, nasprotovali uvajanju italijanščine v verske obrede in drugim podobnim ukrepom ter bili zaradi tega tudi tarča fašističnih napadov. Italijanski nacionalistični krogi so že takoj po vstopu Italije v vojno dosegli sprejetje represivnih ukrepov proti slovenskim, hrvaškim in tudi furlanskim duhovnikom na ozemlju, ki ga je sproti zasedla italijanska vojska. Ni znano, ali so bili med preganjanimi tudi češki ali moravski duhovniki, vendar se je po končani vojni preganjanje še stopnjevalo (Pelikan, 2002, 211). Tržaško-koprski škof Andrej Karlin je bil že takoj med nezaželenimi s strani italijanskih vojaških oblasti, pred božičem leta 1918 pa je postal tudi žrtev fizičnega napada in kmalu zatem odšel. Zamenjali so ga z bivšim škofom italijanske vojske Angelom Bartolomasijem. Podobno se je dogajalo tudi z nekaterimi duhovniki, ki so iz Istre odšli po nekaj tednih ali mesecih italijanske zasedbe, predvsem zaradi nesoglasij z okupacijsko vojsko. Zgovorno je bilo ravnanje italijanskih okupacijskih oblasti s Ferdinandom Hrdým, župnikom v Sv. Lovrencu pri Labinu, v dneh po italijanski zasedbi Istre: 15. novembra 1918 so vojaki, bersaljerji odreda v Labinu, prišli v vas. V odsotnosti vaškega župnika so vdrli v cerkev in nato napadli tudi župnišče, kjer so, po župnikovih podatkih, uničili knjižnico in raztrgali številne knjige, razbili pohištvo in raztrgali opravo, ki jo je župnik uporabljal

pri maševanju. Kot piše Hrdý, so odnesli več predmetov: debelo srebrno ogrlico s križem, zlato uro, dva zlata prstana, dragoceno sliko in več drugih predmetov, med njimi tudi župnikove nove čevlje. Župnikovo sestro, ženo vaškega učitelja, so prisilili, da jim je odprla shrambo, od koder so odnesli 5 kg medu, 20 kg suhih fig, 20 kg mandljev in 10 kg moke. Celotno škodo je župnik ocenil na 9950 lir. Po povratku je Hrdý dogodek prijavil češkoslovaškemu predstavniku v Pulju dr. Fiši, da bi posredoval pri italijanskih oblasteh in zahteval, naj župniku izplačajo škodo. Nekateri predmeti, ki so bili last župnije, so bili vrnjeni cerkvi, toda 6. januarja 1919 so po maši v Šajinih pri Filipani župnika pričakali karabinjerji in ga v bogoslužnih oblačilih odpeljali najprej v Labin, nato v Pazin in kasneje v Trst, kjer so ga zaprli. V tem času so se v njegovi hiši nastanili častniki italijanske vojske. Vse to je Hrdý prijavil tako češkoslovaškemu predstavniku v Pulju kot češkoslovaškemu predstavništvom v okoliških središčih, in sicer v Ljubljani, v Zagrebu in v Trstu. Iz njegovih pisem je mogoče razbrati, da je bilo treba vzrok napada in posledične aretacije iskati v njegovem vztrajnem pridiganju v hrvaščini in zaradi njegove zadržanosti do italijanske okupacije nasploh. Ko je 18. junija 1919 iz Zagreba, kamor se je zatekel, pisal guvernerju Julijske krajine, ga je vprašal, zakaj so mu bile storjene vse navedene krivice, in v polemičnem tonu zatrjeval: »Zato ker sem se rodil Čeh [...] in zato, ker kot Slovan, živeč med Slovani, nisem hotel zatajiti svojega naroda in svojega maternega jezika!«⁵

Podoben je primer Ljudevita Žvačka, ki je deloval v Gračišču, Cerovlju in več kot 33 let v Gologorici. Tu je, podobno kot zgoraj opisani primeri, podrobno zapisoval dogodke in stanje v okolici ter bil s svojim delovanjem pomemben člen lokalne skupnosti (Miličević, 1995, 160). Zaradi svoje dejavnosti je bil že od leta 1919 pod strogo kontrolo in predmet ostrih kritik s strani italijanskih vojaških in civilnih oblasti. Kapetan Giovanni Lorenzon, poveljnik garnizije v Cerovljah pri Pazinu, je že 23. junija obvestil nadrejene, da je duhovnik Žvaček »spletkar, nadležen in politično nevaren«.⁶ V naslednjih mesecih so se proti njegovemu delovanju večkrat pritožili karabinjerji iz Pazina; njihov poveljnik, podpolkovnik Aldo De Vecchi, je zabeležil, da je »najnevarnejši hrvaški propagandist na tem območju«, podpolkovnik Giovanni Mantese, vodja garnizije v Pulju, pa ga je označil kot »aktivnega propagandista v škodo Italije« in predlagal njegovo internacijo.⁷ Žvačkov položaj je bil resen. Njegova predvojna aktivnost v prid hrvaških nacionalnih zahtev mu prav gotovo ni koristila in v novih poveljnih razmerah so bila njegova stališča v popolnem nasprotju s prakso italijanskih oblasti na Pazinskem. Njemu v prid je moral osebno intervenirati češkoslovaški generalni

5 AMZV, Generalni konsulat Terst 1918-1939, škatla 1, dokument št. 3236, z dne 27. 6. 1919.

6 ASTs, Fond Commissariato Generale Civile – Atti Generali, fascikel 288, dokument št. 52, z dne 23. 6. 1919.

7 ASTs, Fond Commissariato Generale Civile – Atti Generali, fascikel 288, dokument št. 41/6, z dne 4. 7. 1920; ASTs, Fond Commissariato Generale Civile – Atti Generali, fascikel 288, dokument št. 24/11, z dne 14. 6. 1920.

konzul Šeba; posegel je pri komisarju za Julijsko krajino Antoniju Mosconiju, ki je njegovi želji ustregel. Politično situacijo je sredi septembra 1920, ko je Julijska krajina še čakala na povojno razmejitve med Kraljevino Italijo in Kraljevino SHS, ocenil kot neprimerno za njegov izgon iz dežele.⁸

Kljub zmernemu optimizmu, ki je vladalo bodisi na relaciji Beograd–Rim bodisi v mednarodnem okolju po sklenitvi rapalskega dogovora o razmejitvi med sosednjima državama novembra 1920, se je stanje naknadno spremenilo po zamenjavi političnega režima in s prihodom fašistične stranke na oblast oktobra 1922. V fašističnih načrtih o homogenizaciji italijanske družbe so ne-italijanski duhovniki v Julijski krajini predstavljali moteči element za fašistično kontrolo na terenu (Jurca, 1978). Tako je moral tudi Žvaček, podobno kot drugi prej omenjeni duhovniki, oditi leta 1923. Pred prisilnim odhodom se je od svojih faranov javno poslovil v časopisu Edinost, kjer je 14. decembra 1923 opisal svoj primer. Navedel je, da je 18. novembra 1923 prejel dekret, da mora takoj zapustiti Gologorico, in se javno zahvalil češkoslovaškemu konzulatu, ki se je zavzel za to, da je lahko za nekaj dni preložil odhod in uredil najnujnejše osebne zadeve. Preden naj bo »nasilno odgnan, kot državljani češkoslovaški, iz Istre«, kot je zapisal, se je obrnil neposredno na vernike:

Težko mi je bilo pri srcu, ko sem pomislil na vse tisto, kar si pretrpelo in kar te še čaka; posebno pa sedaj, ko ostajaš brez svojih duhovnikov, ki so te ljubili in trpeli zate. Sedaj ostajaš osamljeno, brez obrambe, izpostavljeno na milost in nemilost onim, ki te tlačijo. Ali kljub vsemu – ne obupuj! Pride dan pravičnosti, ko uvidijo tudi tvoji nasprotniki, da trpiš po nedolžnem. Vse tvoje trpljenje bo z rdečimi črkami zabeleženo v zgodovini, tako da bo tudi poznejši naraščaj občudoval tvojo vztrajnost in bo še močnejše ljubil tvoj jezik, ki ga ti, dobro ljudstvo, govoriš.⁹

Kot drugi prebivalci so morali tudi številni duhovniki, ki so bili rojeni zunaj Julijske krajine, v drugih deželah bivše avstro-ogrske monarhije, po 74. členu Senžermenske mirovne pogodbe zapustiti pokrajino (Grah, 2001, 610). Zlasti s tistimi kategorijami ljudi, ki so bili novim razmeram nasprotni, so italijanske oblasti ravnale zelo strogo. Mnogim niso dovolile vrnitve domov, druge pa so izgnale.

Med češkimi in moravskimi duhovniki so nekateri, po besedah kasnejšega češkoslovaškega generalnega konzula v Trstu Edvarda Machatýja, glede na spremenjene razmere pokazali dovolj diplomatskega duha, da so si zagotovili italijansko državljanstvo. Oblasti so ga dale štirim izmed njih, medtem ko so bile prošnje vseh drugih zavržene in tudi kasnejše pritožbe niso bile sprejete. Vsekakor je bilo vsem jasno, da bodo morali zapustiti Julijsko krajino, vendar

8 ASTs, Fond Commissariato Generale Civile – Atti Generali, fascikel 288, dokument št. 629/20, z dne 13. 9. 1920.

9 Edinost, 14. 12. 1923, Župnik Zvaček – v slovo!, 1.

večina, čeprav ne vsi, ki je tu delovala več kot 30 let, se od svojih župnij ni hotela ločiti. Medtem ko so se eni pritoževali, so drugi duhovniki s precejšnjim upanjem gledali na zavlačevanje tržaških cerkvenih oblasti in dosegli, da so zaradi zdravstvenih ali finančnih vzrokov ostali na svojih mestih do pomladi leta 1924. Vse odločnejšemu pritisku fašističnih oblasti pa se potem niso mogli več upirati.¹⁰

Na seznamu izgnanih duhovnikov, ki ga je pripravil duhovnik Jakob Soklič, tudi sam žrtev izгона leta 1928, potem ko je več let deloval v Hrušici pri Podgradu, v Škednju pri Trstu in v Klancu pri Kozini, je naštetih 39 duhovnikov, ki so bili izgnani iz tržaško-koprske škofije, od katerih je bilo najmanj devet Čehov in Moravcev (Soklič, 1928, 73–74). Zgodovinar Egon Pelikan, sklicujoč se na knjigi Rudolfa Klinca in Frana Barbalića, navaja izgon 72 duhovnikov slovenske in hrvaške narodnosti iz tržaško-koprske škofije samo v času vojaške uprave, tj. od konca prve svetovne vojne do sklenitve Rapalske pogodbe 12. novembra 1920 oziroma priključitve 5. januarja 1921 (Pelikan, 2001). Za obdobje do leta 1931 Ivan Grah trdi, da je bilo iz Julijske krajine, Liburnije in Kvarnerskih otokov izgnanih približno 340 duhovnikov, redovnikov in drugih klerikov (Grah, 2001, 607–608).

Strogost novih oblasti je na svoji koži okusil prej omenjeni župnik Josip Vrbka. Na cesti v Trst so ga karabinjerji prijeli in zaprli; naslednji dan so ga pospremili do meje s Kraljevino SHS. Za surovo ravnanje italijanskih oblasti je kmalu zatem izvedela javnost in sledili so tudi uradni protesti. Posredovala sta tako češkoslovaški generalni konzulat v Trstu kakor češkoslovaško veleposlaništvo v Rimu, ki je italijanskemu zunanjemu ministrstvu poslalo protestno noto z namenom, da bi Vrbkov odhod za nekaj mesecev odložili. V odgovoru pa je italijansko zunanje ministrstvo potrdilo nalog o izgonu in duhovnika obtožilo, da je še vedno in stalno nadaljeval svojo »protiitalijansko dejavnost«.¹¹ Češkoslovaški generalni konzul v Trstu Machatý je pozorno opazoval »italijanske metode proti drugorodcem« in podrobno spremljal dogajanje s češkimi in moravskimi duhovniki. Bil je v stalnem stiku s škofovim vikarjem Josefom Vaníkom, ki je bil prav tako kot ostali pod pritiskom italijanskih oblasti, in mu priporočil, da bi bilo najbolje, če bi se vsak preganjani duhovnik izselil iz Julijske krajine in se tako izognil mučnemu izgonu čez mejo, kot se je zgodilo duhovniku Vrbki. »Italijanski uradi,« je zapisal Machatý, »ravnajo premišljeno in sistematično izpolnjujejo en sam namen: poitalijančenje slovenskega ozemlja«. Pri uresničevanju svojih načrtov so se naslonili predvsem na šolo in cerkve, zato je bil položaj čeških in moravskih duhovnikov precej težak. Še toliko bolj, ker so med slovanskim prebivalstvom delovali kot »pravi duhovniki-buditelji« in so po odstranitvi tržaškega škofa Andreja Karlina, ki je bil že konec decembra 1918 žrtev italijanskih nacionalističnih izpadov, ostali brez svojega zaščitnika. Na

10 AMZV, škatla 37, dokument št. 16957/adm/23, z dne 31. 12. 1923.

11 AMZV, škatla 37, dokument št. E/6 – B. 231245, z dne 14. 11. 1923.

njihova mesta so prihajali italijanski »konkurenti«, je zapisal Machatý, ki so po mnenju fašistov bolj ustrezali načrtu poitalijančevanja. Prihajali so iz »starih« italijanskih provinc, kot na primer iz Piemonta in Veneta, ter za to dobivali dodaten finančni priliv (*sussidio straordinario*) (Trogrlić, 2019, 227–238). Pri tem so tudi cerkveni voditelji večkrat ostali pasivni, je trdil Machatý, in tudi sami postali izvajalci vladnih načrtov.¹²

Četrtega decembra 1923 je češkoslovaški veleposlanik v Rimu Vlastimil Kybal osebno interveniral pri Benitu Mussoliniju s prošnjo, da ne bi več prihajalo do prisilnih izgonov duhovnikov, in tudi češkoslovaški predstavnik v Vatikanu, Václav Pallier, je o dogajanju v Istri seznanil Sveto stolico ter se 15. decembra 1923 osebno srečal s kardinalovim državnim tajnikom Pietrom Gasparrijem. Toda ne Kybalovo posredovanje pri Mussoliniju ne Pallierjevo v Vatikanu nista prinesla bistvenih sprememb in večina čeških ter moravskih duhovnikov je zapustila območje Julijske krajine. V začetku leta 1924 je odšel František Hamala, ki je več let župnikoval v Lovranu in Šumbergu, ki pa je po besedah konzula Machatýja, nasprotno od večine drugih kolegov, novico o izgonu sprejel z olajšanjem in zadovoljstvom.¹³

Češkoslovaški konzul Machatý je navezal stike z vsemi duhovniki, ki se niso izselili oziroma niso bili izgnani, in vsi so izrazili željo, da bi ostali na svojih mestih. Nekaterim izmed njih je to tudi uspelo, vendar samo zaradi visoke starosti ali zaradi slabega zdravja. Nekateri so nadaljevali s svojim odklonilnim odnosom do novih oblasti in večina tistih, ki je ostala na območju Julijske krajine, se je opredelila proti fašističnim metodam. Zato so bili nekateri od njih, kot na primer František Cvejn, František Halama, Václav Hrádek, Josef (Josip) Petrák, Václav Šilený, Josef Vaník, Ivan Vrabec, Josef (Josip) Vrbka in Ljudevit Žvaček, leta 1923 s strani prefektura v Pulju označeni kot »preti infideli«, kar je pomenilo, da so bili pod stalnim nadzorom oblasti (Klen, 1955, 17) in da jim je bilo treba odvzeti italijansko državljanstvo oziroma jim ga ne dodeliti – brez njega od škofa niso mogli pridobiti dovoljenja za pastoralno delovanje (Trogrlić, 2019, 239). Nekateri od omenjenih so bili kmalu potem izgnani: zatekli so se v Jugoslavijo, kot na primer Petrák, kjer je na Sušaku leta 1929 umrl, ali so nadaljevali z delovanjem na Češkoslovaškem, kot sta storila František Kemr in Josef Velhartický, saj so v nasprotnem primeru, v Italiji, tvegali konfinacijo.

Ni nam dano vedeti, ali so se tisti, ki so s svojim delom nadaljevali na območju Julijske krajine, vključili v delovanje organizacije Zbor svečenikov svetega Pavla, ki se je ponovno ustanovila leta 1920 in združevala katoliško usmerjeno inteligenco ter delovala v prid slovenskega in hrvaškega prebivalstva v Italiji. Kot kažejo zgoraj zbrani primeri, je mogoče ugotoviti, prvič, vpletenost čeških in moravskih duhovnikov v istrsko dogajanje od druge polovice 19. stoletja vse do

12 AMZV, škatla 37, dokument št. 16479/adm/23, z dne 30. 11. 1923.

13 AMZV, škatla 37, dokument št. 1559/adm/24, z dne 7. 2. 1924.

dvajsetih let 20. stoletja, drugič pa, kako so se italijanske oblasti znebile nezaželenih posameznikov na več načinov: če je bila vojska precej neposredna in duhovnike pospremila čez mejo, so civilne oblasti pazile, da ohranijo videz legalnosti in uporabile državljanstvo, točneje njegov odvzem oziroma nepodelitev kot sredstvo izsiljevanja. V tem smislu primer čeških in moravskih duhovnikov odpira nova vprašanja, ki gredo onkraj relativno ozkega primera njihove prisotnosti v Istri in zadevajo upravljanje državljanstva ter inkluzivnost in ekskluzivnost države v na novo priključenih pokrajinah po prvi svetovni vojni.

FOR GOD, NATION AND MOTHERLAND! WHICH ONE?
THE QUESTION OF RELIGIOUS, NATIONAL AND STATE AFFILIATION,
AND THE ROLE OF CZECH AND MORAVIAN PRIESTS IN ISTRA BEFORE
AND AFTER WORLD WAR I

Borut KLABJAN

Science and Research Centre Koper, Institute for Historical Studies, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia

e-mail: borut.klabjan@zrs-kp.si

SUMMARY

The article examines the role of the Bohemian and Moravian Clergy in Istria in the first decades of the Twentieth Century. It analyses the reasons of their presence in the area starting from the mid-Nineteenth Century, when the bishop of Trieste/Trst and Koper/Capodistria Legat initiated fulfilling vacant positions with priests from other parts of the Habsburg monarchy, a practice developed by his successor Glavina. In the last decades of the Nineteenth Century several dozens of students from Bohemia and Moravia attended the seminary in Gorizia/Gorica. Most of them left for Istria after schooling and Fran Novljan, a local intellectual and politician noted that “there were little parishes in the internal parts of Istria where a bohemian priest was not operating”. Many of them integrated fully in the new communities and became fundamental reference points for local societies, in religious, but also in social, economic and cultural terms. This article uses their case to address the question of multiple options of citizenship and State affiliation in the changed context of post-World War I Istria, which was occupied by Italian forces in November 1918 and later annexed to the Kingdom of Italy. Following the attitude of Italian authorities and the repressive measures towards unwanted individuals, it opens a wide range of questions related to inclusion and exclusion in European post-imperial borderlands.

Keywords: Istria, Czech priests, Moravian priests, fascism, Czechoslovakia, Italy, Austro-Hungary

VIRI IN LITERATURA

- Agičić, Damir (2000):** Hrvatsko-češki odnosi na prijelazu iz XIX. u XX. Stoljeće. Zagreb, Ibis grafika.
- AMZV** – Archív ministerstva zahraničních věcí (Arhiv ministrstva za zunanje zadeve), Fond Zastupitelsky Úřad Taliansko, ZÚ Řím.
- ASTs** – Archivio di Stato di Trieste (Državni arhiv v Trstu).
- Ballinger, Pamela (2012):** Borders and the Rhythms of Displacement, Emplacement and Mobility. V: Wilson, M. Thomas & Hastings Donnan (ur.): A Companion to Border Studies. Oxford, Wiley-Blackwell, 389–404.
- Barbalić, Fran (1952):** Narodna borba u Istri od 1870. do 1915. godine. Prema bilješkama iz »Naše sloge«. Zagreb, Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Bartolić, Ivan (1995):** Češki i Moravski svećenici u Istri od 1890. do 1930. Pazinski memorijal 19, Pazin, 107–120.
- Blasina, Paolo (1993):** Santa Sede, clero e nazionalità al confine orientale 1918–1920. Note e documenti, Qualestoria, XXI, 1, 29–50.
- Blasina, Paolo (1995):** Chiesa e problema nazionale, il caso giuliano 1870-1914. V: Ara, Angelo & Eberhard Kolb (ur.): Regioni di frontiera nell'epoca dei nazionalismi. Alsazia e Lorena / Trento e Trieste, 1870-1914, Bologne, Il Mulino.
- D'Alessio, Vanni (2003):** Il cuore conteso. Il nazionalismo in una comunità multietnica. L'Istria asburgica. Napoli, FILEMA.
- D'Alessio, Vanni (2008):** From Central Europe to the Adriatic: Habsburg Citizens between Italians and Croats in Istria. *Journal for Modern Italian Studies*, 13, 2, 237–258.
- Darovec, Darko (1992):** Pregled zgodovine Istre. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Primorske novice.
- DiZbi.HAZU** – Digitalna zbirka Hrvatske akademije znanosti i Umjetnosti. Zbirka fotografija ONŽO.
- Dukovski, Darko (1998):** Fašizam u Istri 1918–1943. Pula, C.A.S.H..
- Dukovski, Darko (2004):** Istra: kratka povijest dugog trajanja. Pula, Istarski ogranak društva Hrvatskih književnika.
- Ferrari, Liliana (2002):** Le chiese e l'emporio. V: Storia d'Italia. Le regioni dall'Unità a oggi. Il Friuli – Venezia Giulia. Torino, Giulio Einaudi, 237–288.
- Gašparič, Jure, Kubû, Eduard, Lazarević, Žarko & Jiří Šouša (ur.) (2010):** Češi a Slovinci v moderní době. Politika, společnost, hospodářství, kultura / Slovenci in Čehi v dobi moderne. Politika, družba, gospodarstvo, kultura. Ljubljana, Pelhřimov, Inštitut za novejšo zgodovino.
- Grah, Ivan (2001):** Istarsko svećenstvo i nacionalna borba (1918.–1943.). V: Manin, Marino (ur.): Talijanska uprava na Hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.–1943.). Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa »Talijanska uprava na Hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.–1943.)«, (Zagreb, 22.–23. listopada 1997.). Zagreb, Hrvatski institut za povijest – Društvo »Egzodus istarskih Hrvata«, 597–615.

- Hämäläinen, Pekka & Samuel Truett (2011):** On Borderlands. *Journal of American History*, 98, 2, 338–361.
- Hametz, Maura (2017):** Borderlands. V: Arthurs Joshua, Ferris, Kate & Michael Ebner (ur.): *Everyday Perspectives on Fascism*. New York, Palgrave McMillan, 151–178.
- Istra.** Zagreb, Istra, 1930–1938.
- Jurca, Leopold (1978):** Moja leta v Istri pod fašizmom. Ljubljana, Družina.
- Kacin Wohinz Milica & Marta Verginella (2008):** Primorski upor fašizmu 1920–1941. Ljubljana, Slovenska matica.
- Keršič-Svetel, Marjeta (1996):** Češko-slovenski stiki med svetovnima vojnama. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Kirchner Reill, Dominique, Jeličić Ivan & Francesca Rolandi (2022):** Redefining Citizenship after Empire: The Rights to Welfare, to Work, and to Remain in a Post-Habsburg World. *Journal of Modern History*, 94, 2, 326–362.
- Klabjan, Borut (2007):** Čehoslovaška na Jadranu. Čehi in Slovaki ter njihove povezave s Trstom in Primorsko od začetka 20. stoletja do druge svetovne vojne. Koper, Annales.
- Klen, Danilo (1955):** Neki dokumenti o svečenstvu u Istri između dva rata. Zagreb, JAZU.
- Kosmač, Anton (1998):** Boršt skozi čas. Trst, Mladika.
- Mandić, Davor (2013):** Istra u vihoru Velikog rata. Sudbina evakuiraca 1914.–1918. Pula, Susreti na dragom kamenu.
- Milanović, Božo (1973):** Hrvatski narodni preporod u Istri. Knj. 2, 1883–1947. Pazin, Istarsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda.
- Milanović, Božo (1992):** Istra u dvadesetom stoljeću. 1. knjiga, Pod Austrijom i Italijom. Pazin, Istarsko književno društvo Juraj Dobrila.
- Miličević, Josip, (1995):** Istarski svećenici i etnografija. Pazinski memorijal. Pazin, 19, 157–168.
- Novljan, Fran (1931):** Uzorna kulturna saradnja. Česki svećenici u Istri. *Československo-jugoslavenska revue*, I, 8, 341–344.
- Pelikan, Egon (2001):** Slovenska in hrvaška duhovščina v tržaško-koprski škofiji med obema vojnama. *Acta Histriae*, IX, 1, 245–256.
- Pelikan, Egon (2002):** Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom. Primorski krščanski socialci med Vatikanom, fašistično Italijo in slovensko katoliško desnico – zgodovinsko ozadje romana Kaplan Martin Čedermac. Ljubljana, Nova revija.
- Ptašinski, Josip (1890a):** Sačuvajmo narodno blago (pjesme, običaje itd.). *Naša sloga*, 1, 13. 3. 1890.
- Ptašinski, Josip (1890b):** Sačuvajmo narodno blago (pjesme, običaje itd.). *Naša sloga*, 1, 20. 3. 1890.
- Ptašinski, Josip (1890c):** Sačuvajmo narodno blago (pjesme, običaje itd.). *Naša sloga*, 1, 27. 3. 1890.
- Soklič, Jakob (1928):** Istra kliče... Spomini izgnanega istrskega duhovnika. Ljubljana, Jugoslovenska matica.
- Svoljšak, Petra (ur.) (2017):** Istra u Velikom ratu. Glad, bolesti smrt / L'Istria nella

Grande guerra. Fame, malattie, morte / Istra v Veliki vojni. Glad, bolezni, smrt. Koper/Capodistria, Histria.

Šepić, Vinko (1931): Kratak dodatak članku o Českim svećenicima u Istri. Istra, 11, 1–2.

Šimunović, Zorica (1973): Význam a místo Josefa Ptašinského v jugoslávské etnologii. Národopisné aktuality, X, 3, 179–188.

Škunca, Stanko Josip (2014): Prošlost Crkve u Istri. Pazin, Državni arhiv u Pazinu.

Trogrlić, Stipan (2006): Katolička crkva u Istri. nacionalno-političke i idejne podjele (1880.-1914.). Pula, C.A.S.H.

Trogrlić, Stipan, (2015): Antifašizam istarskog hrvatskog i slovenskog svećenstva 1920. – 1939. V: Radošević, Milan (ur.): (Anti)fašizam u prošlosti i sadašnjosti. Pula, Udruga antifašističkih boraca i antifašista Grada Pule–Associazione dei combattenti antifascisti e degli antifascisti della Città di Pola, Istarsko povijesno društvo–Società Storica Istriana, 67–89.

Trogrlić, Stipan (2019): Katolička crkva u Istri između otpora i potpore talijanskoj vlasti u Istri, 1918.–1943. Pazin, Državni arhiv.

Valdevit, Giampaolo (1979): Chiesa e lotte nazionali: il caso di Trieste (1850–1919). Udine, Aries Edizioni.

Vinci, Annamaria (2011): Sentinelle della patria. Il fascismo al confine orientale 1918–1941. Roma-Bari, Laterza.

Wörsdörfer, Rolf (2003): Cattolicesimo »slavo« e »latino« nel conflitto di nazionalità. La disputa per la lingua liturgica e di insegnamento nelle diocesi adriatiche dell'Austria-Ungheria, dell'Italia e della Jugoslavia (1861–1941). V: Cattaruzza, Marina (ur.): Nazionalismi di frontiera. Identità contrapposte sull'Adriatico nord-orientale 1850–1950. Soveria Mannelli, Rubbettino, 123–170.

Žitko, Salvator (2016): Avstrijsko primorje v vrtincu nacionalnih, političnih in ideoloških nasprotij v času ustavne dobe (1861–1914). Koper, Založba Annales.

JOSIP VILFAN V PRVEM DESETLETJU PANEVROPSKEGA GIBANJA

Andrej RAHTEN

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije in znanosti, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija

e-mail: andrej.rahten@zrc-sazu.si

IZVLEČEK

V članku je predstavljeno delovanje vodilnega primorskega politika med obema vojnama in predsednika Kongresa evropskih narodnosti dr. Josipa Vilfana v ustanovni dobi in prvem desetletju panevropskega gibanja. Članek temelji na arhivskih virih in politični publicistiki, predvsem na korespondenci med Vilfanom in voditeljem Panevropske unije dr. Richardom Coudenhove-Kalergijem.

Ključne besede: Panevropska unija, Josip Vilfan, Richard Coudenhove-Kalergi, Avstrija, Jugoslavija

JOSIP VILFAN NELLA PRIMA DECADE DEL MOVIMENTO PANEUROPEO

SINTESI

Il contributo presenta l'attività del dott. Josip Vilfan, il principale politico del Litorale sloveno nel periodo tra le due guerre e presidente del Congresso delle nazionalità europee, durante il periodo costitutivo e la prima decade del movimento paneuropeo. Lo studio si basa su materiali d'archivio e sulla pubblicistica politica, soprattutto la corrispondenza tra Vilfan e il leader dell'Unione paneuropea, dott. Richard Coudenhove-Kalergi.

Parole chiave: Unione paneuropea, Josip Vilfan, Richard Coudenhove-Kalergi, Austria, Jugoslavia

UVOD

V slovenskem zgodovinoisju je bilo že večkrat opozorjeno na vlogo slovenskih politikov v panevropskem gibanju, najstarejši organizaciji, ki se zavzema za Združeno Evropo in praznuje letos stoletnico ustanovitve (Rahten, 2001). O tem je nedavno v svoji znani študiji o Paulu Valéryju pisal tudi slavljeneec in izpostavil zlasti vlogo primorskega politika dr. Josipa Vilfana, ki se je leta 1926 udeležil tudi prvega zasedanja Panevropske unije na Dunaju (Žitko, 2018, 299–300). Vilfanova mednarodna dejavnost je bila v slovenskem zgodovinoisju že podrobno obdelana, še zlasti, ko gre za njegovo vlogo v Kongresu evropskih narodnosti (Pelikan, 2005b). Ni pa še bilo opozorjeno na dejstvo, da je navezal tesne stike tudi s pobudnikom panevropskega gibanja, grofom Richardom Nikolausom Coudenhove-Kalergijem. O tem priča tudi zanimiva korespondenca, ki se je ohranila v nekdanjem arhivskem fondu Inštituta za narodnostna vprašanja, danes pa se nahaja v Arhivu Republike Slovenije v Ljubljani. Medtem ko so pisma Coudenhove-Kalergija v omenjenem fondu ohranjena v izvirniku, pa so Vilfanova v kopijah. Del izvirnikov je mogoče najti v Moskvi, arhiv centrale panevropskega gibanja so namreč po »anšlusu« Avstrije leta 1938 zasegli nacisti, sovjeti pa so ga kot vojni plen odpeljali s sabo in je tam še danes, čeprav so si številni pobudniki večkrat prizadevali za njegovo vrnitev.¹ V tem prispevku bo predstavljeno sodelovanje med Vilfanom in Coudenhove-Kalergijem v ustanovni dobi in prvem desetletju panevropskega gibanja, ki se je razmahnilo v dvajsetih letih 20. stoletja (Coudenhove-Kalergi, 1958; Bossuat, 1994, 26–31; Neumann, 1999, 54–59; Ziegerhofer-Pretenthaler, 2004; Göhring, 2016).

USTANOVITEV PANEVROPSKEGA GIBANJA

Coudenhove-Kalergi je bil poldrugo desetletje mlajši od Vilfana, rojena sta bila na različnih koncih habsburške monarhije, a oba na mejah slovanskega sveta.² Medtem ko je Vilfan izhajal iz meščanskih krogov v Trstu, kjer se je slovenstvo soočalo z italijanstvom, je plemič Coudenhove-Kalergi zrasel na gradu Ronsperg, današnjih Poběžovicah, ki ležijo v bližini češko-bavarske meje, torej na takratni meji med habsburško monarhijo in nemškim rajhom. Richard se je sicer rodil 16. novembra 1894 v

1 Gradivo hrani danes Center za ohranitev zgodovinsko-dokumentarnih zbirk (CCHLDK) v Moskvi. Zahvaljujem se dr. Aniti Ziegerhofer z graške univerze, vodilni poznavalki panevropskega gibanja med obema vojnama, za posredovano informacijo.

2 ASBL, Osebna mapa Josipa Vilfana, pismo Jože Vilfana uredništvu Slovenskega biografskega leksikona, 18. 7. 1969. V literaturi se je uveljavil podatek, da se je Josip Vilfan podpisoval kot »Wilfan« do leta 1939. Vendar je na podlagi pisma njegovega sina Jože mogoče sklepati, da je to obliko opustil nekoliko kasneje, in sicer »takoj z začetkom okupacije Jugoslavije leta 1941«. Po sinovem pričevanju je oče že med prvo svetovno vojno »občutil pisanje priimka z W kot obsoletno«, po italijanski okupaciji Primorske pa se za spremembo ni odločil, »da ne bi ustvaril vtis, da prilagaja svoj priimek italijanskemu pravopisu, ki se v tem primeru pokriva z našim«. Nemška okupacija Jugoslavije pa je bila naposled razlog, da se je odločil za spremembo, ker »je hotel ravno podčrtati, da nima nič skupnega z Nemci«. V tem prispevku je uporabljena oblika »Vilfan«.

Tokuju, kjer je bil njegov oče Heinrich avstro-ogrski diplomat. Njegova mati je bila Japonka Micuko Aojama, leto in pol po njegovem rojstvu pa se je družina Coudenhove-Kalergijevih preselila na grad Ronsperg (Rahten, 2000, 84). Leta 1908, ko je Vilfan v Trstu začel samostojno odvetniško prakso, je Coudenhove-Kalergi vstopil v znameniti dunajski Terezijanum, v katerem so se šolali bodoči diplomati, častniki in uradniki habsburške monarhije (Coudenhove-Kalergi, 1958, 60; Göhring, 2016, 15–22). Po opravljeni maturi se je Coudenhove-Kalergi leta 1913 vpisal na študij filozofije in sodobne zgodovine. Toda že naslednje leto je izbruhnila prva svetovna vojna, ki je Avstro-Ogrska ni preživela. Še pred razpadom države je Coudenhove-Kalergi leta 1917 doktoriral iz filozofije. Konec starega režima in dezintegracija treh evropskih imperijev leta 1918 ga nista potrla. Nasprotno, močno se je navdušil nad idejama o narodni samoodločbi in o ustanovitvi Društva narodov, ki ju je propagiral ameriški predsednik Thomas Woodrow Wilson. Po drugi strani pa je s skrbjo opazoval pohod Leninovih boljševikov, v katerem je videl grožnjo za celotno Evropo. V prevratnih pomladnih dneh leta 1919 se je za kratek čas znašel celo v ujetništvu bavarskih komunistov. Neposredna izkušnja z revolucijo je nanj pustila močan vtis, kar se je kasneje odražalo tudi v njegovem nasprotovanju Stalinovi politiki (Coudenhove-Kalergi, 1937, 158–160).

Novejše raziskave kažejo, da so bili politični nazori Coudenhove-Kalergija predvsem posledica plemiške vzgoje. Čeprav se je zavzemal za demokratične vrednote, je zagovarjal oblikovanje »družbene aristokracije duha«, ki bi v prihodnosti nadomestila staro »fevdalno aristokracijo meča«, demokratična ureditev pa naj bi bila zgolj prehodna faza. Občudovanje državnih zaslug Charlesa de Gaulla kaže, da je bila njegov ideal konservativna Evropa. A v zasebnem življenju je konservativne norme tudi kršil: poročil se je s 13 let starejšo ločenko, dunajsko igralko Ido Roland, ki ni pripadala plemstvu. Kljub simpatijam do habsburške tradicije pa se zdi, da si Združene Evrope ni zamišljal kot neke vrste restavracije nekdanjega imperija, ampak kot zvezo, ki bi temeljila na suverenosti nacionalnih držav (Gehler, 2020, 66–68). In čeprav je nasprotoval spreminjanju državnih meja, kot so se izoblikovale v versajskem sistemu, je menil, da Društvo narodov potrebuje reformo na temelju »kontinentalnega federalizma« (Coudenhove-Kalergi, 1933).

Medtem ko je Vilfan v Trstu tudi v postimperialni dobi nadaljeval z odvetniškim delom, se je Coudenhove-Kalergi ukvarjal predvsem z novinarstvom. Oba pa sta po razpadu habsburške monarhije kazala vedno večje zanimanje za politiko. Medtem ko se je Vilfan uveljavil kot voditelj društva Edinost in bil izvoljen v rimski parlament, se Coudenhove-Kalergi za klasično politiko v nacionalnih strankarskih okvirih ni navdušil. Kot lastnik Ronsperga je po prevratu zaprosil za češkoslovaško državljanstvo, vendar je večino časa deloval na Dunaju. V nekdanji cesarski prestolnici se je vključil tudi v tamkajšnjo prostozidarsko ložo, a jo že po nekaj letih tudi zapustil, češ da ga pri njegovem družbenem delu preveč omejuje (Göhring, 2016, 33–62). Njegova prva politična akcija za popularizacijo ideje o Združenih Evropi je bila povezana z imenom češkoslovaškega predsednika Tomáša Garriguea Masaryka, ki ga je obiskal leta 1920. Masaryk je sicer idejo o tesnejšem evropskem povezovanju ocenil pozitivno, vendar je menil, da čas za neke vrste Združene države Evrope še ni dozorel. Spričo dejstva,

Slika 1: Ustanovitelj panevropskega gibanja Richard N. Coudenhove-Kalergi (Arhiv Marca Ponsa/Coudenhove-Kalergi Gesellschaft).

da se takrat nihče izmed državnikov ni odločil, da bi sprožil tovrstno pobudo, se je Coudenhove-Kalergi te zahtevne akcije lotil kar sam. Po tradiciji za začetek panevropskega gibanja štejemo objavo njegovega članka v dveh vodilnih liberalnih časnikih nemško govorečega sveta: 15. novembra 1922 v *Vösische Zeitung*, dva dni kasneje (vmes je praznoval svoj 28. rojstni dan) pa še v *Neue Freie Presse* (Coudenhove-Kalergi, 1922). S člankoma je vizionarsko napovedal, da Evropi kmalu grozi druga svetovna vojna in posledično njen propad, če se bo še naprej ločevala po mejah nacionalnih držav. Kot rešilni recept je predlagal ustanovitev skupnosti evropskih držav – Panevropo (Posselt, 2022, 1).

Takšen je bil tudi naslov knjige, v kateri je oktobra naslednje leto predstavil program panevropskega gibanja. Knjiga je postala pravi *bestseller*, prevedena je bila v številne jezike, med drugim celo v japonščino in esperanto (Rahten, 2000, 85). Aprila 1924 je izšla prva številka časopisa *Paneuropa* in z njo tudi *Panevropski manifest*. Manifest je vseboval opozorilo, da Evropi grozijo tri velike nevarnosti: nova svetovna vojna, možnost ruske okupacije in gospodarski propad. Da do tega ne bi prišlo, bi se morale evropske kontinentalne države (brez Velike Britanije in Sovjetske Rusije) združiti. Druga drugi bi morale pogodbeno zajamčiti nedotakljivost meja, skleniti defenzivno zvezo za varovanje skupne vzhodne meje in carinsko unijo. Združena Evropa bi tako stopila ob bok ostalim svetovnim velesilam: Veliki Britaniji, Rusiji, Ameriki in Aziji pod japonsko dominacijo. Coudenhove-Kalergi je v manifestu privrženec panevropske ideje pozval na odločen boj za Združeno Evropo:

Kar sta sanjala Komensky in Nietzsche, kar si je zamislil Kant in sta hotela Bonaparte in Mazzini, to naj uresniči panevropsko gibanje: Združene države Evrope! V boju za Panevropo so vloge porazdeljene tako, da se borijo nemški panevropejci samo proti nemškim antievropejcem, francoski panevropejci pa proti francoskim antievropejcem. Vsaka drugačna taktika prinaša več škode kot koristi in šovinizem povečuje, namesto da bi ga zmanjševala. Samo če se v nekem narodu uveljavi evropska misel proti šovinizmu, jo je upravičen prenašati tudi navzven. Prvi panevropejci se

morajo zavedati, da so prednja straža milijonske armade v odločilnem boju za prihodnost našega kontinenta. V znaku sončnega križa, ki povezuje sonce razsvetljenstva z rdečim križem mednarodne človečnosti, bo panevropska misel zmagala nad vso omejenostjo in nečlovečnostjo šovinistične uničevalne politike (Coudenhove-Kalergi, 1924).

Sedež panevropskega gibanja je postal Dunaj. Avstrijska vlada mu je leta 1925 namenila reprezentativne prostore v Hofburgu, nekdanji rezidenci habsburških cesarjev (Gehler, 2020, 83). Tudi prva nacionalna organizacija panevropskega gibanja je bila avstrijska. Coudenhove-Kalergiju je uspelo prepričati vodilne avstrijske državnike, da so se priključili gibanju, in to ne glede na strankarsko pripadnost. Tako je krščanski sociallec in zvezni kancler Ignaz Seipel postal predsednik Avstrijskega panevropskega gibanja, socialdemokrat in vicekancler Karl Renner pa je pristopil častnemu odboru (Göhring, 2016, 77–79). Po podobnem ključu je bila nato sestavljena tudi nemška organizacija, za njo pa še druge. Na Dunaju se je jeseni 1926 zbral tudi prvi panevropski kongres, na katerem se je med drugim znašla skupina prominentnih slovenskih politikov, med njimi tudi Vilfan.

PANEVROPSKI KONGRES NA DUNAJU

V očeh Coudenhove-Kalergija je bil Vilfan zanimiva osebnost, ker je podobno kot on vodil nevladno organizacijo, ki je imela kot njegovo gibanje prav tako vseevropski značaj. Sredi oktobra 1925 v Ženevi ustanovljeni Kongres evropskih narodnosti, ki sta ga vodila Vilfan kot predsednik in estonski Nemec Ewald Ammende kot generalni sekretar, je imel sicer ohlapnejšo organizacijsko strukturo kot Panevropska unija. A je nastopal v imenu manjšinskih organizacij iz dvajsetih držav, ki so zastopale interese okoli štirideset milijonov evropskih državljanov. Coudenhove-Kalergi se je zavedal, da gre za vplivno združenje, ki ga je želel vključiti v svoja prizadevanja za tesnejšo evropsko integracijo. Vilfan pa je po drugi strani s simpatijami gledal na gibanje, ki je – podobno kot on – javno obsojalo razraščajoči se nacionalizem v Evropi. Ne samo Vilfan, ki se je spopadal z naraščajočo nestrpnostjo fašistične Italije do slovenske in hrvaške manjšine predvsem z delovanjem v Kongresu evropskih narodnosti, tudi politiki v jugoslovanski Sloveniji so iskali alternativne načine, kako pomagati sonarodnjakom. Ob dejstvu, da jugoslovanska kraljevina Karađorđevićev ni bila sposobna v meddržavnih pogajanjih zagotoviti ustrezne zaščite slovenski manjšini v Italiji in Avstriji, so tudi slovenski politiki v Jugoslaviji začeli pospešeno iskati pomoč v okviru različnih nevladnih mednarodnih forumov. Eden od takšnih je bila tudi Panevropska unija (Coudenhove-Kalergi, 1932).

V osrednjem glasilu Slovenske ljudske stranke, ki je bila takrat vodilna politična sila na Slovenskem, so postali na Coudenhove-Kalergija pozorni že v začetku leta 1922, ko so se v polemiki z osrednjim liberalnim glasilom *Jutro* sklicevali na njegov feljton v *Neue Freie Presse*, objavljen 21. januarja. Zlasti

jih je pritegnila njegova ugotovitev, da je za propadanje zahodne kulture krivo usihanje krščanske misli v Evropi.³ Kljub precejšnjemu zanimanju za razvoj panevropskega gibanja pa v slovenskem tisku novembra 1922 ni zaslediti odmevov na kasnejši prelomni članek Coudenhove-Kalergija, objavljen v *Vössiſche Zeitung* in *Neue Freie Presse*. Tako je *Slovenec* 18. novembra uvodnik raje posvetil opisom velike draginje na Dunaju in domnevnim ambicijam faſistične Italije Benita Mussolinija, da naj bi Avstrija kot »nevtralna alpska država« sčasoma postala italijanska vazalna tvorba.⁴ Tudi glasilo staroliberalcev *Slovenski narod* se je takrat razpisalo o avstrijskem vprašanju in Mussolinijevi aneksionistični ambiciji, pri čemer je bilo njenemu (dokončnemu) razkosanju naklonjeno.⁵ Slovenski politični eliti bi bila ljubša njena priključitev Nemčiji, kot pa da bi se vanjo vrnili osovraženi Habsburžani. Občasno so ti sicer še vedno zašli med novice slovenskega tiska, *Jutro* je tako teden dni po objavi panevropskih člankov Coudenhove-Kalergija poročalo o domnevnem incidentu legitimistov na Dunaju. Slednji so namreč s pohodom po ulicah nekdanje imperialne prestolnice proslavili deseti rojstni dan Otona, sina isto leto umrlega habsburškega vladarja Karla.⁶ Po spletu zgodovinskih okoliſčin bo pol stoletja kasneje prav cesarjevič Oton, bolj znan kot Otto von Habsburg, po smrti Coudenhove-Kalergija prevzel predsedovanje panevropskemu gibanju.

Temeljno knjigo Coudenhove-Kalergija *Panевropa* je vodilni slovenski politik, načelnik Slovenske ljudske stranke Anton Koroſec ocenil za najboljſho na temo evropskega povezovanja. V začetku leta 1926 je zapisal, da je pot do politične »zveze evropskih kontinentalnih držav« še zelo dolga, precej bolj optimističen pa je bil glede ekonomskega povezovanja: »Gospodarska Panevropa, ki bo vſtajala v obliki trgovinskih pogodb in carinskih unij, pa bo priſla prej, in bržkone za mase neopaženo.« Koroſec je ugotavljal, da so med glavnimi zagovornicami panevropskega povezovanja industrijsko močne države, kot so Francija, Nemčija, Avstrija in Čeſkoslovaſka, medtem ko so manjše z manj razvito industrijo rezervirane. A menil je, da bi tudi slednje morale biti za Panevropo zainteresirane in »se pravočasno zediniti na odpor proti onim, ki jih hočejo napraviti za svoje kolonije« (Koroſec, 1926a, 52–53). S tem, ko se je sredi dvajsetih let 20. stoletja parlamentarizem v ſtevilnih evropskih državah znaſel v krizi, naj bi po Koroſčevem mnenju nastajala plodna tla za rast militarizma. A četudi naj bi »prestroga germanska strankarska disciplina« negativno vplivala na delovanje parlamentarizma, ga je vseeno označil za boljſega od alternative v obliki absolutizma in diktature. Menil je, da v modernem življenju ni več prostora za centralistično urejene države, čas naj bi bil zrel za samouprave, avtonomije in federacije: »Danes je mogoč le en korak naprej

3 Slovenec, 24. 1. 1922: Kako si »Jutro« predſtavlja prerod naroda, 3.

4 Slovenec, 18. 11. 1922: Položaj na Dunaju, 1.

5 Slovenski narod, 18. 11. 1922: Avstrijsko vpraſanje, 1.

6 Jutro, 23. 11. 1922: Monarhiſtična demonstracija na Dunaju, 1.

še, to je v absolutizmu, ali pa nazaj k decentralizirani demokraciji, kakor je na drugi strani prepuščeno državam, da se same zaduše v gospodarski in kulturni izolaciji ali da si odkrito ponudijo roke za izoblikovanje Panevrope, oziroma slične mednarodne državne tvorbe» (Korošec, 1926b, 265–268).

Ne samo Korošec, ki ga politični krogi na Dunaju očitno še niso pozabili, v času priprav na prvi kongres Panevropske unije je vabilo prejel tudi Vilfan. 6. septembra 1926 se je nanj obrnil Coudenhove-Kalergi. Politika se do takrat očitno še nista poznala, saj je ob koncu pisma slednji izrazil veselje, da ga bo imel priložnost osebno spoznati. Vilfana je sicer zaprosil, če bi lahko nastopil z referatom z naslovom *Manjšinski kongres v Ženevi*, pri čemer ga je obvestil, da naj bi o tej tematiki govoril tudi Camillo Morocutti.⁷ Ta v Sv. Lenartu v Slovenskih goricah rojeni zdravnik je veljal za ideologa Nemcev, ki so po razpadu skupne države ostali v jugoslovanski Sloveniji (Rahten, 2020, 459–460). Kot je razvidno iz pisma 18. septembra, je Vilfan upošteval željo, da svoj referat predhodno uskladi z Morocuttijem. Že pred tem je Vilfanu svoj referat z naslovom *Panevropa kot rešitev manjšinskega vprašanja* poslal Morocutti, ki je na desetih straneh obširno opisal svoja stališča. Med drugim se je zavzel za ustanovitev nove organizacije, »panevropske centrale za zaščito manjšin«, v kateri naj bi sodelovali tako predstavniki manjšin kot državnih oblasti.⁸ Vilfan je v pismu Coudenhove-Kalergiju zapisal, da se v bistvenih točkah memoranduma strinja z Morocuttijem. Vendar pa je tudi poudaril, da se mu zdi zamisel ustanovitve predlagane organizacije prezgodnja. Ni je sicer povsem odklonil, a je menil, da bi se razprava o njej morala izpeljati za zaprtimi vrati kongresa.⁹ Teden dni kasneje je Vilfan poslal Coudenhove-Kalergiju, v vednost pa tudi Morocuttiju, še svoj referat.¹⁰

Prvega kongresa Panevropske unije od 3. do 6. oktobra 1926 na Dunaju, na katerem se je zbralo 2000 delegatov, predstavnikov 24 narodov, se je udeležila tudi močna slovenska delegacija. Vodil jo je Korošec, družbo pa sta mu delala Vilfan in primorski krščanski sociallec Engelbert Besednjak. Korošec je za časnik *Slovenec* med drugim takole ocenil pomen panevropskega gibanja:

*Zato je treba panevropsko gibanje ne le pozorno zasledovati, ampak se ga tudi udeleževati. Najmanjša korist, ki jo nam lahko prinese, je ena možnost več za prijateljsko zbliževanje narodov, in to nam je posebno potrebno, na političnem kakor na kulturnem polju, da bi – kot narod in država – lažje branili svoj status quo in pomagali rojakom izven današnjih meja, pa tudi na gospodarskem polju, da bi brž premagali izvestne šikane, ki nikomur ne koristijo in nam zagrenjujejo obstanek.*¹¹

7 ARS, AS 1164, škatla 847, pismo Coudenhove-Kalergija Vilfanu, 6. 9. 1926.

8 ARS, AS 1164, škatla 847, Morocuttijev memorandum za panevropski kongres, brez datuma.

9 ARS, AS 1164, škatla 847, Vilfanovo pismo Coudenhove-Kalergiju, 18. 9. 1926.

10 ARS, AS 1164, škatla 847, Vilfanovo pismo Coudenhove-Kalergiju, 24. 9. 1926.

11 Slovenec, 21. 10. 1926: Po I. panevropskem kongresu, 2.

Korošec je sicer dobil vtis, da naj bi dunajski kongres »ideji več škodoval, kot koristil«, saj naj bi Coudenhove-Kalergi »marsikaj pokvaril z malenkostnimi neokusnostmi, ki se na tako vidnem forumu kaj rade maščujejo«. Vendar je skupaj z Besednjakom in Vilfanom kljub temu optimistično ocenil, »da je panevropski pokret danes prešel mejo, ki loči utopije od resnega načrta«.¹² Ni dvoma, da si je Korošec zamišljal tudi evropsko prihodnost Slovencev v okviru Jugoslavije. A je očitno računal, da morajo Slovenci pri panevropskem povezovanju biti zraven in imeti aktivno vlogo. To je dokazal že z udeležbo na kongresu v nekdanji cesarski prestolnici, ko je bil tudi izvoljen v vodstvo Panevropske unije (Jurčec, 1969, 297).

Vilfan je v svojem referatu opisal začetke in cilje delovanja Kongresa evropskih narodnosti (Rahten, 2004, 44). Pri tem je izpostavil zlasti pomembne zasluge Ammendeja, ki je uspel povezati predstavnike različnih manjšin. Čeprav je bil baltski Nemec, v kongresu pa so bile prav nemške manjšine močno zastopane, je Vilfan zavrnil očitke, da predstavlja Kongres evropskih narodnosti nemški projekt. Takšno gledanje naj bi po Vilfanovem mnenju izhajalo iz podcenjevanja bodisi inteligence bodisi iskrenosti zastopnikov nenemških manjšin. Pozdravil je dejstvo, da je prav iz vrst »tega res velikega naroda« izšel manjšinec, ki je bil sposoben povezati predstavnike drugih narodnosti. Pri ustanovnih aktivnostih je Vilfan izpostavil tudi zasluge ukrajinskega cionista Lea Motzkina, latvijskega Nemca Paula Schiemanna, poljskega grofa Stanisława Sierakowskega in zastopnika Madžarov na Češkoslovaškem Géze de Szüllö. Vilfan se je v referatu zavzel za solidarnost med evropskimi narodi, prav predstavniki manjšin pa bi lahko pomembno prispevali k »razstrupljanju politične atmosfere v Evropi«, kar bi ustvarilo pogoje za »panevropsko rešitev«.¹³

Za predsednika Panevropske unije je bil na dunajskem kongresu z aklamacijo izvoljen Coudenhove-Kalergi. Naslednje leto je bil za častnega predsednika organizacije imenovan francoski zunanji minister Aristide Briand, ki je imel 5. septembra 1929 v skupščini Društva narodov v Ženevi tudi znameniti govor, s katerim se je zavzel za ustanovitev evropske federacije (Gehler, 2020, 83, 94–95). 17. maja 1930, prav v času zasedanja drugega kongresa Panevropske unije v Berlinu, je francoski veleposlanik Pierre de Margerie izročil nemškemu državnemu tajniku Carlu Schubertu Briandov memorandum o evropski federaciji (Bossuat, 1994, 51–67). Istega leta je tudi Vilfan v tezah za svoj referat na zasedanju Kongresa evropskih narodnosti izrazil upanje, da bo v prihodnosti prišlo do evropske integracije, pri čemer je izpostavil medsebojno spoštovanje kulturne različnosti:

Za ohranjanje in nadaljnji razvoj evropske kulture mora vsak evropski narod gojiti in razvijati lastno specifično kulturo. Le tako bo lahko v skladu s svojimi lastnostmi doprinal k skupni kulturi Evrope in v polni meri

12 Slovenec, 21. 10. 1926: Po I. panevropskem kongresu, 2.

13 ARS, AS 1164, škatla 847, Vilfanov kongresni referat, brez datuma.

pospeševal in bogatil svojo lastno kulturo iz kulturne zakladnice katerega od sosednjih evropskih narodov ali skupne evropske kulture. Šele s tem bodo postavljeni pogoji za spravo in solidarnost med evropskimi narodi in šele s tem bodo vzpostavljeni primerni psihološki pogoji za združitev evropskih držav v zvezo, v katerikoli obliki in v kateremkoli obsegu bi do slednje že prišlo (Pelikan, 2005a, 16).

Dunaj je ostal mednarodni sedež panevropskega gibanja vse do konca obstoja prve avstrijske republike. Da bi lažje opravljal funkcijo nadnacionalnega središča vseevropskega povezovanja, je Coudenhove-Kalergi nekaj časa zagovarjal tudi njegovo izločitev iz Avstrije. V skladu z njegovim načrtom naj bi Dunaj tako postal nevtrarno mesto, v katerem bi bil tako sedež Društva narodov kot tudi Panevropske unije (Göhring, 2016, 79–82). Zanimivo je, da je podoben načrt sredi dvajsetih let 20. stoletja zagovarjal tudi politik Slovenske ljudske stranke Janko Brejc, ki pa ga je videl predvsem kot del njegovih zamisli o razkosanju Avstrije in priključitvi avstrijske Koroške Jugoslaviji (Rahten, 2020). Čeprav tovrstni načrti niso dobili širše politične podpore, je Dunaj ostal pomembno središče mednarodnega delovanja. Tako se je leta 1928 tja preselil tudi Vilfan, saj fašistična Italija ni več omogočala niti najnižjih standardov demokratičnega političnega dela. V avstrijski prestolnici se je v celoti posvetil delovanju v Kongresu evropskih narodnosti (Pelikan, 2005a, 14; Bajc, 2005, 129).

Organizacijo Panevropske unije, kot si jo je zamislil Coudenhove-Kalergi, so sestavljala predstavništva na nacionalni ravni. Jugoslovansko, ustanovljeno poleti 1930, je kljub uradni državni unitaristični ideologiji imelo tri izpostave, ki so odražale narodno raznolikost (Životić, 1930). Ljubljansko je vodil Andrej Gosar, zagrebško ekonomist Milan Vrbanić in beograjsko univerzitetni profesor Dragoljub Arandelović, oba senatorja. Slovenski tisk je redno spremljal delovanje panevropskega gibanja in komentiral izjave Coudenhove-Kalergija, *Slovenec* sicer z določeno mero kritičnosti, češ da bi se moral bolj opirati na krščanske temelje. Podpredsednika ljubljanske organizacije, ki je imela ustanovni občni zbor 3. septembra 1930 v Ljubljani, sta bila pravnik Metod Dolenc in Vladimir Ravnihar, tajnik prav tako pravnik Ferdinand Majaron, medtem ko je blagajnik postal ravnatelj Zadružne gospodarske banke Ivan Slokar. V odboru ljubljanske organizacije so bili med drugim Janko Brejc, Izidor Cankar, Ivan Perne in Milan Vidmar. Prvi občni zbor jugoslovanskega predstavništva Panevropske unije, ki ga je vodil nekdanji zunanji minister Momčilo Ninčić, je bil leta 1931 v Beogradu, drugi naslednje leto v Zagrebu in tretji v Ljubljani, vsakič 17. maja, na obletnico, ko je Briand leta 1930 predstavil že omenjeni memorandum o evropski politični zvezi (Rahten, 2022, 335–336). V *Slovencu* so Briandovo pobudo toplo pozdravili in jo ovrednotili kot miroljubno alternativo Mussolinijevemu govoru v Firencah, ko je istočasno slavil »bojnega duha fašistične Italije«. Ob tem so jo primerjali tudi s prizadevanji Coudenhove-Kalergija, katerega načrt

Panevropske naj bi bil ambicioznejši.¹⁴ Tudi na slovenski levici so načelno podpirali Briandovo pobudo, čeprav so menili, da je »problem Panevropske danes še sanjarija« (Rahten, 2004, 46).

Korošec je bil več let predsednik častnega odbora Panevropske unije v Kraljevini Jugoslaviji, kjer so mu med drugim delali družbo znameniti kipar Ivan Meštrović, pravnik Leonid Pitamic, nekdanji beograjski župan Kosta Kumanudi in hrvaški politik Stanko Šverljuga, čigar slovenska soproga Eleonora je bila dvorna dama kraljice Marije.¹⁵ Ravnihar je v spominih takole opisal svoje delovanje v panevropskem gibanju pred drugo svetovno vojno:

Tudi Jugoslavija je imela v vseh svojih glavnih mestih odbore, tako tudi v Ljubljani. Član tega odbora sem bil z vsega početka. Temeljna misel Panevropi je bila: mir, sožitje med evropskimi narodi in državami na temelju pravičnosti in mirnega sporazuma na kulturnih področjih, z ureditvijo velikih gospodarskih problemov z vidika gospodarske nove 'Evrope', ki bodo eno samo carinsko področje, naj bi se zamisel praktično ustvarila. Pa če bi se zamisel na prvi pogled tudi zdela fantom, utvara, utopija, ni je bilo a priori zavračati. /.../ Saj je gotovo, da taka stremljenja ne vedejo do cilja čez noč (Ravnihar, 1997, 263–264).

Vilfan sicer ni bil član jugoslovanskega predstavništva Panevropske unije, saj je bil italijanski državljani, s Coudenhove-Kalergijem je sodeloval predvsem v svojstvu izvedenca za manjšinska vprašanja. Hkrati pa je glede na ohranjeno korespondenco možno sklepati, da je imel prav on med obema vojnoma med slovenskimi politikami najtesnejše povezave z ustanoviteljem panevropskega gibanja. V stiku sta ostala tudi po dunajskem kongresu Panevropske unije. Tako ga je Coudenhove-Kalergi sredi februarja 1927 povabil k sodelovanju pri novoustanovljenem glasilu *Paneuropa-Korrespondenz*. Pri tem se mu je opravičil, ker mu za morebitne prispevke ne bo mogel zagotoviti »materialnega nadomestila, ampak zgolj zadoščenje, da služi resnično dobri stvari«.¹⁶ Med Vilfanovimi papirji se nahaja tudi vabilo na drugi kongres Panevropske unije, ki naj bi bil organiziran od 9. do 11. oktobra 1927 v Bruslju.¹⁷ Očitno je imel Coudenhove-Kalergi sprva namen, da bi skliceval panevropske kongrese na letni ravni. A kot kaže primer sklica v Bruslju, je bil pri tem preveč ambiciozen, saj do zasedanja takrat ni prišlo, uradno zaradi prevelikega obsega dela s pripravami. Prestavljen je bil na naslednje leto v Pariz, a tudi s tem ni bilo nič (Lauterbach, 1929, 799). Naposled je bil organiziran šele v Berlinu maja 1930. A kljub organizacijskim in finančnim težavam se je panevropsko gibanje krepilo in dobivalo vedno več privržencev.

14 Slovenec, 20. 5. 1930: Združene države Evrope, 1.

15 Slovenec, 27. 9. 1932: Pred zasedanjem Panevropskega kongresa v Baslu, 2.

16 ARS, AS 1164, škatla 847, pismo Coudenhove-Kalergija Vilfanu, 17. 2. 1927.

17 ARS, AS 1164, škatla 847, vabilo Vilfanu na drugi kongres Panevropske unije, 9.–11. 10. 1927.

BASELSKI KONGRES PANEVROPSKE UNIJE

Panevropsko gibanje je desetletnico svojega delovanja proslavilo na kongresu Panevropske unije v Baslu, ki je bil sklican v terminu od 1. do 4. oktobra 1932. Vabilo na kongres, ki je bil za dunajskim in berlinskim tretji po vrsti, je Coudenhove-Kalergi že v začetku avgusta poslal tudi Vilfanu. Ta je bil takrat še pod vtisom precej burnega dogajanja na zasedanju Kongresa evropskih narodnosti, ki se je v začetku julija končalo na Dunaju. To je bilo že osmo po vrsti, po sedmih zasedanjih v Ženevi, so se tokrat manjšinski voditelji prvič sestali na Dunaju. Prišlo je do incidenta, ko je madžarski manjšinski prvak János grof Esterházy ostro napadel ravnanje slovaških politikov na Češkoslovaškem, pri čemer mu je Vilfan celo vzel besedo (Molnár, 2011, 30). Pri tem se je slednji tako močno razburil, da je doživel »živčni napad« in mu je postalo slabo.¹⁸ V pismu je Coudenhove-Kalergi sicer pohvalil delo dunajskega zasedanja Kongresa evropskih narodnosti in Vilfana povabil, da aktivno sodeluje na bližnjem srečanju panevropejcev v Švici. Zaradi »eminentnega pomena problema manjšin za ustanovitev Panevrope« je Coudenhove-Kalergi predvidel tudi oblikovanje posebne komisije za manjšinsko pravo, Vilfanu pa ponudil, da prevzame njeno predsedovanje.¹⁹

Vilfan mu je odgovoril šele dober mesec kasneje, pri čemer je kot razlog navedel bolezen, ki je bila verjetno povezana z omenjeno slabostjo, ki ga je doletela v duelu z Esterházyjem. V izbranih besedah se je Vilfan zahvalil za vabilo v Basel, vendar pa je izrazil tudi kritiko, ker naj bi bil v programu kongresa problem položaja manjšin postavljena na stranski tir in zreduciran zgolj na manjšinsko pravo. Menil je, da se s stališča Kongresa evropskih narodnosti spričo takšne omejitve pri predstavljanju problema manjšin pojavljajo tehtni pomisleki. Prav tako naj bi si po Vilfanovem mnenju ta tematika zaslužila obravnavo na plenarnem zasedanju, ne pa da bi se jo odpravilo zgolj z razpravo na eni od komisij. Potrdil je povezanost manjšinskega vprašanja s problemom evropske integracije, pri čemer je opozoril zlasti na razpravo Kongresa evropskih narodnosti iz leta 1930, ki ni bila omejena zgolj na proteste in reklamacije, ampak je minila v evropskem duhu in ob priznavanju odgovornosti vseh deležnikov pri premagovanju ovir. Vabila Coudenhove-Kalergija, naj bi prevzel vodenje komisije za manjšinsko pravo, Vilfan ni sprejel. Ne samo zato, ker je menil, da bi njen naziv bilo potrebno razširiti z zgolj pravnih okvirov in jo preimenovati v komisijo o evropskem manjšinskem problemu, ampak tudi zaradi lastne funkcije. Zapisal je, da kot zastopnik jugoslovanske manjšine v Italiji objektivno gledano naj ne bi bil primerna osebnost za vodenje komisije, kjer naj bi prišle na plan zelo nasprotujoče si tendence.²⁰

18 Jutro, 9. 7. 1932: Po dunajskem kongresu manjšin, 2.

19 ARS, AS 1164, škatla 847, pismo Coudenhove-Kalergija Vilfanu, 1. 8. 1932.

20 ARS, AS 1164, škatla 847, Vilfanovo pismo Coudenhove-Kalergiju, 6. 9. 1932.

Slika 2: Josip Vilfan, datum posnetka neznan (OZE NŠK).

Coudenhove-Kalergi je Vilfanu odgovoril s pismom 13. septembra. Obvestil ga je, da se je v vmesnem času povezal s katalonskim pisateljem Joanom Estelrichom, če bi prevzel vodenje manjšinske komisije na bližajočem se kongresu v Baslu. Vilfanu je zagotovil, da se v celoti strinja z njegovimi pogledi na manjšinsko vprašanje v Evropi. Po mnenju Coudenhove-Kalergija naj ne bi bilo možno doseči iskrene in trajne sprave v Evropi brez pravične in uravnotežene rešitve tega vprašanja. Na Vilfanovo kritiko, da Panevropska unija doslej ni posvečala dovolj pozornosti manjšinski problematiki, je odvrnil, da ne gre za podcenjevanje, ampak načelo, po katerem imajo prednost pri obravnavi tista

vprašanja, ki so trenutno najbolj aktualna. Tako je spomnil, da se je Panevropska unija prioriteto posvečala že revizionizmu, reparacijam in soočanju z boljševizmom, prav baselski kongres pa naj bi nudil dober uvod v obravnavo manjšinskega vprašanja. Coudenhove-Kalergi je poudaril, da ima zanj velik pomen kontinuirano in tesno sodelovanje z Vilfanovo organizacijo, zato je izrazil pričakovanje, da bosta ob robu kongresa lahko o tem poglobljeno razpravljala. Da bi dal manjšinskemu vprašanju potreben poudarek, je napovedal, da bo o položaju manjšin osebno spregovoril že v uvodnem nagovoru na kongresu, prav tako pa je izrazil pripravljenost, da že na otvoritvenem plenarnem zasedanju kongresa nastopita Vilfan ali Estelrich. Na koncu pisma je Coudenhove-Kalergi Vilfana še zaupno obvestil, da so italijanske vlade kljub njegovim prizadevanjem panevropske kongrese »sabotirale« in da tudi na baselskem predvidoma ne bo sodeloval »noben fašist«. ²¹

Kmalu za omenjenim pismom je Vilfan prejel še uradno vabilo s programom baselskega kongresa. ²² Vendar je moral Coudenhove-Kalergi kmalu ugotoviti, da bo Vilfanova vloga manj opazna, kot je pričakoval. Slednji je izrazil veselje, ker naj bi Estelrich dobil priložnost govoriti na otvoritvenem zasedanju. Prav tako je bil pripravljen razpravljati o možnostih sodelovanja med Kongresom evropskih narodnosti in Panevropsko unijo, čeprav zgolj v osebni imenu, češ da ne želi prehitovati sklepov organov svoje organizacije. Prav tako pa je Coudenhove-Kalergiju sporočil, da bo lahko v Basel prispel šele bolj proti koncu zasedanja, kot razlog pa je navedel, da so se zavlekle formalnosti glede – njegove (druge) poroke. ²³

Baselskega kongresa se je udeležilo prek 600 delegatov. Slovensko panevropsko podružnico iz Kraljevine Jugoslavije je v Baslu zastopal Majaron. ²⁴ Coudenhove-Kalergi je napovedal oblikovanje »evropske stranke, ki bo začela boj za uresničenje evropske ideje, če mogoče, z vladami, če pa bo potrebno, pa proti vladam«. Poudaril je, da grozita Evropi tako svetovna vojna kot svetovna revolucija. ²⁵ Vodilni slovenski dnevnik *Slovenec* je opozarjal na razliko med mlačno in kompromisarsko politiko evropskih diplomatov v ženevskem Društvu narodov ter odločnim ravnanjem privržencev panevropskega gibanja:

V Baslu sedijo idealisti, romantiki, mladina. Njim ni mar za tradicije, katere je nakopičila zgodovina, oni se ne brigajo za predsodke nacionalizma in supernacionalizma, oni niti ne priznavajo državnih meja. Kot revolucionarji gredo mimo vseh težav in preko vseh prepadov ter se navdušujejo za svojo

21 ARS, AS 1164, škatla 847, pismo Coudenhove-Kalergija Vilfanu, 13. 9. 1932.

22 ARS, AS 1164, škatla 847, vabilo dunajske centrale Panevropske unije Vilfanu, 24. 9. 1932.

23 ARS, AS 1164, škatla 847, Vilfanovo pismo Coudenhove-Kalergiju, 27. 9. 1932. Vilfanova prva soproga Marija je umrla ob koncu prve svetovne vojne za špansko gripo. Drugič se je poročil s svojo tajnico na Dunaju Evgenijo Sorekin – Ženjo (Jernej Vilfan, 2005, 145).

24 Slovenec, 27. 9. 1932: Pred zasedanjem Panevropskega kongresa v Baslu, 2.

25 Slovenec, 2. 10. 1932: Pričetek III. panevrop[skega] kongresa, 2.

veliki vseevropski ideal, na katerega zborovalci v Ženevi gledajo s skepto ali s cinizmom. V Ženevi branijo prošlost, v Baselu se borijo za bodočnost (Rahten, 2001, 24–25).

Vodilni slovenski dnevnik je zavračal očitke, da naj bi bilo panevropsko gibanje »zgrajeno na samih utopijah« in da naj bi šlo zgolj za »politični futurizem«, kot se je nekoč izrazil italijanski zunanji minister Dino Grandi. Po pisanju *Slovenca* naj bi bilo panevropsko gibanje res projekt idealistov, ki tudi ni brez pomanjkljivosti, vendar naj bi si kljub temu zaslužilo vso priznanje:

In vendar bomo baselski kongres vseevropskih idealistov pozdravili z velikim spoštovanjem. V očeh suhoparne politične aritmetike morda kongres res ne predstavlja mnogo. Svetovni tisk nam poroča, da sedi v krasni rdeči dvorani vzorčnega sejma v Baselu en revni tisoč zborovalcev, med katerimi je nad sto časnikarjev in 26 delegatov raznih narodnosti. Delegatov narodnosti in ne držav. Kaj predstavlja ta peščica, ta 'pusillus grex'? Koliko odstotkov javnega mnenja? Toda mimo vseh teh nepravilnih statističnih razmotrivanj, ki rada osmešujejo vsak idejni projekt, bomo kot krščanski narod, ki dolguje svoj obstoj nesebičnemu delu idealnih velikanov iz naše davne prošlosti, spoštljivo pozdravili vse može, ki se hočejo nesebično in odkritosrčno žrtvovati, da rešijo Evropo pogube.²⁶

Kot je zapisal avtor *Slovenčevega* komentarja o baselskem kongresu, naj bi panevropsko gibanje edino nudilo pravi odgovor na nevarnost komunizma in nacionalizma, ki pretita Evropi:

Vseevropski kongres se nam zdi v prvi vrsti močna afirmacija idejnih vrednot nad materialnimi vrednotami. Ideja o sodelovanju, o sožitju, o sopomaganju, ideja o skupni medsebojni povezanosti slojev, socialnih stanov in narodov ter naposled držav, ideja o skupnih 'veselih' žrtvah, ki so potrebne za premaganje skupnih nepravil, to so nauki krščanstva, s katerimi že dva tisoč let skuša izrjavati iz neukročenega človeškega srca egoistične instinkte. Nacionalizem in komunizem, od katerih pripravlja prvi novo svetovno vojno med narodi, drugi pa svetovno vojno med socialnimi stanovi, sta krivi veri, ki izhajata obe iz predpostavke, da je gmotno stanje najvišji cilj človeškega hotenja. Baselski sestanek nasprotno je mogočna demonstracija duševnih vrednot proti diktaturi materializma. /.../ Za nas ostane glavno, da so se ravno danes našli pogumni duhovi, ki si upajo zaklicati nacionalizmu in boljševizmu v zobe, da hočejo vso navlako enih in drugih očistiti s krščanskimi nauki o ljubezni med stanovi in med narodi.²⁷

26 Slovenec, 7. 10. 1932: Moč idealizma, 1.

27 Slovenec, 7. 10. 1932: Moč idealizma, 1.

Med sklepi baselskega kongresa so v slovenskem tisku poudarili predvsem ustanovitev Evropske akademije, »ki bo obstojala iz prominentnih zastopnikov evropske umetnosti in znanosti kot izraz evropske kulturne skupnosti«. ²⁸

Čeprav se je Vilfan pridružil udeležencem kongresa v Baslu šele proti koncu zasedanja in je imel precej manj opazno vlogo, kot je sprva pričakoval Coudenhove-Kalergi, pa mu je bil slednji vseeno hvaležen za prihod. V pismu z dne 11. oktobra 1932 se mu je celo opravičil, ker v kongresni gneči ni našel dovolj časa za temeljit pogovor o sodelovanju med Kongresom evropskih narodnosti in Panevropsko unijo. A to se mu ni zdelo problematično, saj je izrazil pričakovanje, da se bosta oba tako ali tako kmalu srečala na Dunaju. Coudenhove-Kalergi je menil, da bi morala bodoča Evropska stranka med glavne programske točke uvrstiti tudi popolno zaščito manjšin, te pa bi v njej lahko imele parlamentarno platformo za izražanje svojih zahtev. Predsednik Panevropske unije je Vilfanu zaupal, da naj bi bile evropske manjšine pred naslednjo alternativo: iredentizem ali Panevropa. Tako naj bi bilo tudi v interesu večinskih narodov dati manjšinskemu gibanju evropski značaj, s čimer bi bilo onemogočeno, da bi zapadlo pod ultranacionalistični ali komunistični vpliv. Da bi se izognili podvajanju, je Coudenhove-Kalergi izrazil pripravljenost, da bi Panevropska unija sprejela že obstoječe usmeritve Kongresa evropskih narodnosti. Vprašal je Vilfana, ali meni, da bi kazalo manjšinsko komisijo, oblikovano na zasedanju v Baslu, razglasiti za stalno, s čimer bi dobila status veznega člana med obema organizacijama. Ni pa Coudenhove-Kalergi pri tem predlogu vztrajal, če bi Vilfan ocenil, da gre za odvečen gremij. ²⁹

V ohranjenem arhivskem gradivu med Vilfanovimi papirji odgovora na to pobudo ni, a je iz prejšnjih pisem razvidno, da ni bil ravno navdušen nad poglobljanjem sodelovanja med Panevropsko unijo in Kongresom evropskih narodnosti. Ni se mogoče znebiti občutka, ki veje iz korespondence, da se je bal scenarija, po katerem bi s tesnejšim sodelovanjem manjšinski kongres izgubil svojo samostojnost in se nekako utopil v panevropskem gibanju kot ena od njegovih sekcij. Po drugi strani pa je v organizaciji Coudenhove-Kalergija videl pomembno zaveznico v boju proti evropskim nacionalizmom in totalitarizmom različnih barv, zato je s slednjim ohranjal konstruktiven in spoštljiv dialog.

EPILOG: PANEVROPA IN MANJŠINSKI KONGRES V PRIMEŽU TOTALITARNIH REŽIMOV

Panevropsko gibanje je hitro pognalo precej močne korenine v številnih evropskih državah. Edina pomembnejša izjema je bila Italija, kjer je bil Mussolinijev fašistični režim do panevropske ideje sovražno nastrojen. Coudenhove-Kalergi

28 Slovenski narod, 5. 10. 1932: Sklepi panevropskega kongresa, 1.

29 ARS, AS 1664, škatla 847, pismo Coudenhove-Kalergija Vilfanu, 11. 10. 1932.

si je sicer sprva prizadeval, da pridobi na svoj stran tudi duceja, a se je slednji raje odločil za Hitlerja (Göhring, 2016, 115–116). Tako fašistični diktator po pričevanju Coudenhove-Kalergija ni dopuščal niti prevoda knjige *Panевropa* v italijanščino (Coudenhove-Kalergi, 1962, 8). Tudi Vilfan je kot poslanec sprva verjel, da se lahko zanese na Mussolinijevo besedo, a je kmalu spoznal, da slednji ni pripravljen žrtvovati svojih nacionalističnih stališč v zameno za mednarodno solidarnost.

Kot že ugotovljeno, Coudenhove-Kalergi ni bil samo odločen nasprotnik nacionalsocializma, ampak je obsojal vse oblike totalitarizma. Še zlasti oster je bil v publicističnih napadih na Stalina in njegov komunistični imperij. Toda izkazalo se je, da predstavlja nacizem večjo grožnjo za panevropsko gibanje. Hitler je Coudenhove-Kalergija odkrito sovražil in je v njem videl »svetovnega bastarda«, kot se je izrazil v svoji »drugi knjigi«. Panevropski ideji je vodja nemških nacistov nasprotoval na podlagi svoje rasne teorije. Še zlasti nevzdržna se mu je zdela primerjava z razvojem v Združenih državah Amerike. Res je, da naj bi bila ameriška nacija mešanica različnih narodov, vendar naj bi po njegovem mnenju v njej močno prevladoval nordijski rasni element, kar naj bi tudi omogočilo oblikovanje enotne nacije. Toda v Evropi, ki je močno rasno mešana, naj bi bile razmere bistveno drugačne. Po Hitlerjevem mnenju bi lahko Združena Evropa predstavljala močno silo samo v primeru, če bi si ena izmed njenih nacij (v mislih je imel kajpada nemško) po dolgotrajnem boju izborila hegemonijo in podredila druge narode (Weinberg, 1961, 130–132). Takšno razmišljanje pa je bilo seveda v diametralnem nasprotju s konceptom Coudenhove-Kalergija, ki je zagovarjal Panevropo enakopravnih narodov. Nemški odsek Panevropske unije je bil takoj po Hitlerjevem prevzemu oblasti leta 1933 prepovedan in razpuščen, knjige s panevropsko tematiko pa uničene. Podobno usodo je doživelo tudi panevropsko gibanje v Avstriji, ko jo je Hitler pomladi 1938 priključil »tisočletnemu rajhu«. Nacisti so nemudoma zasedli prostore centrale Panevropske unije v Hofburgu in jo razdejali. Coudenhove-Kalergi se je skupaj z ženo Ido Roland, ki je bila zaradi svojega judovskega porekla še posebno prizadeta ob vzponu nacionalsocializma, rešil v zadnjem trenutku. Tik pred vkorakanjem nacistov v Hitlerjevo domovino sta se 11. marca ponoči odpeljala s soprogo v Bratislavo, od tam v Budimpešto, nato pa prek Ljubljane in Trsta proti Švici (Göhring, 2016, 124–125).

Coudenhove-Kalergi se je umaknil v svojo hišo v švicarskem Gstaadu. Dunaj je zapustil tudi Vilfan in se preselil v Beograd (Pelikan, 2005a, 14). Tudi Kongres evropskih narodnosti se v primežu totalitarnih režimov, ki so prevladali v Evropi, ni uspel obdržati, avgusta 1938 se je v Stockholmu zbral še zadnjič. Hkrati s pohodom Hitlerjevih čet po evropskih državah so druga za drugo ugašale tudi posamezne nacionalne organizacije Panevropske unije. Na predvečer druge svetovne vojne je kazalo, da je panevropska ideja mrtva. Poleti 1940 se je Coudenhove-Kalergi odpravil v Združene države Amerike, kjer je neumorno propagiral ustanovitev zveze evropskih držav, ki naj bi bila pomemben sestavni

del poveljne ureditve. Po porazu Hitlerjeve Nemčije se je vrnil v Evropo. Z žalostjo je lahko ugotovil, da je velik del evropskega kontinenta postal interesna sfera Sovjetske zveze, pred čemer je svaril že pred vojno. Tudi njegov domači grad Ronsperg se je znašel na drugi strani »železne zaves«. Tako je bila njegova glavna skrb v poveljnih letih posvečena boju proti komunizmu ter za osvoboditev srednje- in vzhodnoevropskih narodov izpod sovjetskega jarma. Kot je znano, je Vilfan tudi v komunistični Jugoslaviji ostal v Beogradu, v Slovenijo je prihajal samo za krajši čas.³⁰ Veselil se je sicer priključitve večjega dela Primorske matičnemu narodu, moral pa je biti priča propadu demokratičnih in evropskih idealov v novi Jugoslaviji (Pelikan, 2005a, 16). Čeprav je naposled tudi evropska integracija zaživela, pa je velik del nevarnosti, ki prežijo nanjo in na katere sta v svojem času opozarjala Vilfan in Coudenhove-Kalergi, ostal do danes.

30 ASBL, Osebna mapa Josipa Valfana, pismo Jože Valfana Alfonzu Gspanu, 3. 12. 1969.

JOSIP VILFAN IN THE FIRST DECADE OF THE PANEUROPEAN MOVEMENT

Andrej RAHTEN

Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenia

University of Maribor, Faculty of Arts, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenia

e-mail: andrej.rahten@zrc-sazu.si

SUMMARY

Quite a few important Slovene politicians joined the Paneuropean Movement of Count Richard Nikolaus Coudenhove-Kalergi, established in Vienna in the early 1920s. This paper deals mainly with the role of Josip Vilfan, the leading political figure of the Slovene minority in the Fascist Italy and President of the Congress of European Nationalities, within the Paneuropean Union of Coudenhove-Kalergi. Together with Anton Korošec, the leading Slovene politician in Yugoslavia at the time, Vilfan also attended the 1st Congress of the Paneuropean Union in Vienna in October 1926 with representatives from 24 nations. In his paper, written upon personal invitation of Coudenhove-Kalergi, Vilfan described the establishment and initial activities of the Congress of European Nationalities. The Paneuropean Movement was very active in the Interwar-Yugoslavia. The Slovene press welcomed the announcement of the European federation that Aristide Briand drafted in 1930 at the request of the League of Nations. Briand was appointed Honorary President of the Paneuropean Union, and one of the consequences of his initiative was the establishment of the Yugoslav section of the Paneuropean Union, headed by Momčilo Ninčič, former foreign minister of Yugoslavia. The Slovene press covered the sway of Paneuropean Movement with outstanding attention. In October 1932, for example, the leading newspaper Slovenec published a series of articles on the 3rd Congress of the Paneuropean Union in Basel, which Vilfan also attended. However, his role was not so prominent as envisaged initially by Coudenhove-Kalergi. Reading Vilfan's letters to Coudenhove-Kalergi, one gets the impression that Vilfan was not ready to intensify relations between the Paneuropean Union and the Congress of European Nationalities. The expansion of the totalitarian regimes on the eve of the Second World War suppressed the activities of both organizations. In Hitler's "New Order" in Europe, there was no room for the Paneuropean cooperation based on the protection of minority rights.

Keywords: *Paneuropean Union, Josip Vilfan, Richard Coudenhove-Kalergi, Austria, Yugoslavia*

VIRI IN LITERATURA

- ARS, AS 1164** – Arhiv Republike Slovenije, fond nekdanjega arhiva Inštituta za narodnostna vprašanja.
- ASBL** – Arhiv Slovenskega biografskega leksikona, Osebna mapa Josipa Vilfana.
- Bajc, Gorazd (2005):** Josip Vilfan in slovenska emigracija iz Julijske krajine v Jugoslaviji med obema vojnama. V: Bajc, Gorazd (ur.): Josip Vilfan: življenje in delo primorskega pravnika, narodnjaka in poslanca v rimskem parlamentu. Koper, Založba Annales, 129–142.
- Bossuat, Gérard (1994):** Les fondateurs de l'Europe. Paris, Belin.
- Coudenhove-Kalergi, Richard Nikolaus (1922):** Paneuropa. Ein Vorschlag, Neue Freie Presse, 17. 11. 1922, 2–3.
- Coudenhove-Kalergi, Richard Nikolaus (1924):** Paneuropa-Manifest. Paneuropa, I, 1, 18–19.
- Coudenhove-Kalergi, Richard Nikolaus (1932):** Paneuropa ABC. Leipzig, Wien, Paneuropa-Verlag.
- Coudenhove-Kalergi, Richard Nikolaus (1933):** Plan for a Reform of the League of Nations. Vienna, Pan-European Union.
- Coudenhove-Kalergi, Richard Nikolaus (1937):** Totaler Staat – Totaler Mensch. Wien, Paneuropa-Verlag A. G. Glarus.
- Coudenhove-Kalergi, Richard Nikolaus (1958):** Eine Idee erobert Europa. Meine Lebenserinnerungen. Wien, München, Basel, Kurt Desch.
- Coudenhove-Kalergi, Richard Nikolaus (1962):** Geschichte der Paneuropabewegung 1922–1962. Basel, Wien, Paneuropa-Union.
- Gehler, Michael (2020):** From Saint-Germain to Lisbon. Austria's Long Road from Disintegrated to United Europe 1919–2009. Vienna, Austrian Academy of Sciences Press.
- Göhring, Walter (2016):** Richard Coudenhove-Kalergi. Ein Leben für Paneuropa. Wien, Verlag Kremayr & Scheriau.
- Jurčec, Ruda (1969):** Skozi luči in sence (1914–1958), III. Buenos Aires, Editorial Baraga S. R. L.
- Korošec, Anton (1926a):** Nekaj evropske politike. Socialna misel V, 3, 49–54.
- Korošec, Anton (1926b):** Kriza parlamentarizma. Socialna misel V, 12, 265–268.
- Lauterbach, Albert (1929):** Die Ergebnisse der Paneuropa-Bewegung. XVIII, 797–799.
- Molnár, Imre (2011):** The Life and Martyrdom of János Esterházy. Somorja, Méry Ratio Publishing.
- Neumann, Thomas (1999):** Die Europäischen Integrationsbestrebungen in der Zwischenkriegszeit. Wien, WUV.
- OZE NŠK** – Odsek za zgodovino in etnografijo Narodne in študijske knjižnice, Trst.
- Pelikan, Egon (2005a):** Prerez življenja dr. Josipa Vilfana. V: Bajc, Gorazd (ur.): Josip Vilfan. Življenje in delo primorskega pravnika, narodnjaka in poslanca v rimskem parlamentu. Koper, Založba Annales, 11–18.

- Pelikan, Egon (2005b):** Josip Vilfan v Kongresu evropskih narodnosti v letih 1925–1938. V: Bajc, Gorazd (ur.): Josip Vilfan. Življenje in delo primorskega pravnika, narodnjaka in poslanca v rimskem parlamentu. Koper, Založba Annales, 113–122.
- Posselt, Bernd (2022):** Jahr der Jubiläen. Paneuropa-Intern, XLII, 1, 1–2.
- Ravnihar, Vladimir (1997):** Mojega življenja pot. Spomini dr. Vladimira Ravniharja. Ljubljana, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete.
- Rahten, Andrej (2000):** Coudenhove-Kalergi in panevropsko gibanje. V: Rahten, Andrej (ur.): Richard N. Coudenhove-Kalergi. Paneuropa. Ljubljana, Slovensko panevropsko gibanje, 84–90.
- Rahten, Andrej (2001):** Zgodovina panevropskega gibanja v Sloveniji. V: Rahten, Andrej (ur.): Desetletje Slovenskega panevropskega gibanja. Celje, Cenesa, Založba Paneuropa, 21–32.
- Rahten, Andrej (2004):** Zgodovinski temelji slovenskega vključevanja v evropski integracijski proces. V: Rupel, Dimitrij, Rahten, Andrej, Skok, Martina, Raščan, Stanislav & Igor Senčar (ur.): Vzpon med evropske zvezde. Slovenska pot v Evropsko unijo. Ljubljana, Ministrstvo za zunanje zadeve, 41–51.
- Rahten, Andrej (2020a):** »Vienne comme centre d'un petit état tampon et neutralisé«. Staatsrechtliche Bemerkungen zum vergessenen slowenischen Aufteilungsplan Österreichs aus dem Jahre 1925. V: Burz, Ulfried (ur.): Die Republik (Deutsch-) Österreich im ersten Nachkriegsjahrzehnt. Innen- und Außenperspektiven. Wien, Institut für Österreichkunde – New Academic Press, 88–99.
- Rahten, Andrej (2020b):** Po razpadu skupne države. Slovensko-avstrijska razhajanja od mariborskega prevrata do koroškega plebiscita. Celje, Celovec, Gorica, Mohorjeve družbe.
- Rahten, Andrej (2022):** Anton Korošec. Slovenski državnik kraljeve Jugoslavije. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Vilfan, Josip (2005):** Spomini na deda Josipa. V: Bajc, Gorazd (ur.): Josip Vilfan. Življenje in delo primorskega pravnika, narodnjaka in poslanca v rimskem parlamentu. Koper, Založba Annales, 143–148.
- Weinberg, Gerhard L. (ur.) (1961):** Hitlers zweites Buch. Ein Dokument aus dem Jahr 1928. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt.
- Ziegerhofer-Prettenthaler, Anita (2004):** Botschafter Europas: Richard Nikolaus Coudenhove-Kalergi und die Paneuropa-Bewegung in den zwanziger und dreißiger Jahren. Wien, Böhlau.
- Žitko, Salvator (2018):** Paul Valéry. Njegov koprsko-tržaški rod in odnos do evropskega duha v času med svetovnima vojnima. Koper, Založba Annales.
- Životić, V. (1930):** Statut Panevropske unije u Kraljevini Jugoslaviji. Beograd, Panevropska unija u Kraljevini Jugoslaviji.

PRISPEVEK K PODROBNEJŠI OSVETLITVI DRUŽINSKIH VEZI IN MLADOSTNIH LET DR. ANTONA KOROŠCA – DRUŽINA IN MLADOST BIŽIKOVEGA TONETA

Martin BELE

Univerza v Mariboru, Filozofska Fakulteta, Oddelek za zgodovino, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija
e-mail: martin.bele@gmail.com

IZVLEČEK

Prispevek obravnava družino in mladost Antona Korošca, enega vodilnih slovenskih politikov pred drugo svetovno vojno. Korošec se je rodil maja 1872 v Biserjanah pri Svetem Juriju ob Ščavnici, v družini očeta Janeza in mame Neže (rojene Ploj). Imel je starejšega brata Jakoba in mlajšo sestro Marijo. Bil je nečak pravnika in rodoljuba Jakoba Ploja ter bratranec pravnika in politika Miroslava Ploja. Obiskoval je gimnazijo na Ptuj in v Mariboru, kasneje pa je bil gojenec mariborskega bogoslovja. 25. julija 1895 je bil posvečen v duhovnika, nato pa je služboval na Sladki gori pri Ponikvi ter v Marenbergu (danes Radlje ob Dravi). Zatem je bil učni prefekt v mariborskem dijaškem semenišču. Julija 1905 je promoviral za doktorja teologije v Gradcu.

Ključne besede: Anton Korošec, Biserjane, Sveti Jurij ob Ščavnici, Ptuj, Maribor, Jakob Ploj, Miroslav Ploj, Avstro-Ogrska

CONTRIBUTO A UNA DELUCIDAZIONE PIÙ DETTAGLIATA DEI LEGAMI FAMIGLIARI E DEGLI ANNI GIOVANILI DEL DOTT. ANTON KOROŠEC – LA FAMIGLIA E LA GIOVENTÙ DI TONE BIŽIK

SINTESI

L'articolo analizza la famiglia e la giovinezza di Anton Korošec uno dei politici di spicco negli anni tra l'inizio del XXo secolo e la Prima guerra mondiale. Korošec nacque nel mese di maggio del 1872 nella piccola località di nome Biserjane pri Svetem Juriju ob Ščavnici. Janez e Neža (nata Ploj) erano i genitori. Aveva il fratello maggiore Jakob e la sorella minore Marija. Anton era nipote del giurista e patriota Jakob Ploj e cugino del giurista e politico Miroslav Ploj. Frequentò il ginnasio a Ptuj e a Maribor. Poi fece il seminario. Il 25 luglio del 1895 fu ordinato sacerdote. Il suo primo servizio fu a Sladka gora pri Ponikvi, poi a Marenberg (oggi Radlje ob Dravi), dopodiché fu prefetto degli studi nel seminario minore. Nel luglio del 1905 conseguì il dottorato in teologia a Graz.

Parole chiave: Anton Korošec, Biserjane, Sveti Jurij ob Ščavnici, Ptuj, Maribor, Jakob Ploj, Miroslav Ploj, Austro-Ungarico

UVOD¹

Anton Korošec velja za enega izmed najvidnejših slovenskih politikov pred drugo svetovno vojno. Poznan je predvsem kot politik na Dunaju in v Beogradu, medtem ko je o njegovih mladostnih letih in začetkih političnega delovanja na lokalni ravni veliko manj znanega. Njegovo otroštvo in rano mladost na Ptuj in v Mariboru je do sedaj na kratko predstavil zlasti Feliks J. Bister v svoji monografiji (Bister, 1992, 9–38), v kateri pa pogrešamo podrobnejšo obravnavo Koroščevih družinskih vezi ter otroških in mlajših let. V tem kontekstu velja opozoriti na odnos z njegovim stricem Jakobom Plojem, ki je bil narodno zaveden in je pomembno vplival na svojega mladega nečaka.

Kot časovni okvir naše raziskave smo si postavili prvih 30 let Koroščevega življenja, ko se je le-ta šele vključeval v politiko in med širšo slovensko javnostjo še ni bil znan. Znanstvena razprava temelji na arhivskem in časopisnem gradivu, ki do sedaj še ni bilo predmet poglobljenih znanstvenih raziskav ter ponuja več izvirnih in poglobljenih ugotovitev. V okviru raziskave smo izdelali tudi genealoško preglednico, ki dopolnjuje ugotovitve pričujočega članka.

V prvem poglavju bo obravnavana Koroščeva ožja družina, hkrati bo podrobneje predstavljen njegov odnos s stricem Jakobom Plojem in znanim politikom bratrancem Miroslavom Plojem. V nadaljevanju bodo razdelana Koroščeva šolska leta, tako na Ptuj kot v Mariboru. Raziskava zajema tudi leta, ko je bil že literarno dejaven Anton Korošec bogoslovec ter mlad kaplan. Sledila bo predstavitev njegove časnikarske dejavnosti ter vstop v politiko, ki ga zaznamuje poraz na deželnozborskih volitvah. Razpravo bomo zaključili z njegovo promocijo za doktorja teologije ter izvolitvijo v dunajski državni zbor.

POREKLO IN DRUŽINA

Anton Korošec je bil po rodu Prlek, doma iz Biserjan severovzhodno od Sv. Jurija ob Ščavnici. Kakor izvemo iz krstne knjige, se je rodil 12. maja 1872, ob 6. uri zjutraj. Še istega dne je bil tudi krščen – ugrabimo lahko torej, da je na prvi pogled izgledal slabotno. Njegova starša sta bila (kajžar) Janez Korošec ter njegova žena Neža, rojena Ploj (NŠAM, Krstna knjiga Sv. Jurij ob Ščavnici 1858–1874, 167). Iz poročne knjige izvemo tudi, da sta se njegova starša (*Johann Koroschetz* in *Agnes Ploy*) poročila 13. maja 1866, ko je bilo njemu 32, njej pa 26 let. Janez je bil sin Antona Korošca iz Dragotincev, njegova mati Ana je bila v času poroke že pokojna. Neža je bila hči pokojnega Matije Ploja in je pred poroko živela pri mami Ani v Grabonošu (NŠAM–202, 03127, str. 19). Bodoča Antonova starša sta ob poroki

1 Pričujoči članek je nastal v okviru programske skupine Oddelka za zgodovino na Filozofski fakulteti Univerze v Mariboru P6-0138: *Preteklost severovzhodne Slovenije med slovenskimi zgodovinskimi deželami in v interakciji z evropskim sosledstvom*, ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS).

Slika 1: Koroščeva domača hiša v Biserjanah (september 2020) (Foto: Martin Bele).

kupila hišo v Biserjanah 7 (danes nosi hiša številko 20) in v naslednjih letih tam ustvarila družino. Tamkajšnje domače ime je bilo pri Bežikovih (oz. Bižikovih), Anton je bil v svojih otroških letih znan torej kot Bižikov Tonček (Ahčín, Godeša & Dolec, 1999, 217; Farkaš, 1941, 8). Domača hiša stoji še danes (s prizidkom).

Tudi staro domače hišno ime obstaja še danes, vendar se zadnje čase baje vedno redkeje uporablja.² Janeza v sinovih kasnejših spričevalih najdemo označenega kot posestnika (*Grundbesitzer*) (PAM–0739, 221, 15 (Tretji razred, 1886/1887)) ali pa kajžarja oz. kočarja (*Keüschler*) (PAM–0739, 222, str. 13 (Četrty razred, 1887/1888)). Ogromno denarja Koroščevi vsekakor niso imeli, Antona pa so vseeno (verjetno s pomočjo sorodnikov) uspeli poslati na šolanje.

Nadalje je iz virov moč izvedeti, da sta Janez in Neža imela tri otroke. Prvi sin Jakob, rojen 14. julija 1867,³ je umrl že novembra naslednje leto – očitno zaradi problemov s črevesjem (*Gedarmllähmung*) (NŠAM–202, 03115, 123; NŠAM–202, 03123, 199). Njegovo osebno ime je izviralo iz materine strani družine. Nežin

2 Za ta podatek se zahvaljujem Heleni Ketiš.

3 Župnija Sv. Jurij ob Ščavnici, Status animarum (Zapisnik duš), 1874–1887 (Za vse občine, od trebegovske, manjka stara gora in Trebegovci), stran brez številčne oznake; Župnija Sv. Jurij ob Ščavnici, Status animarum (Zapisnik duš), 1888–1902 (Občine: Bolehneči, Galušak, Kralj, Sv. Jurij, Krabon...), stran brez številčne oznake.

starejši brat je bil namreč Jakob Ploj iz Grabonoša (1830–1899) (NŠAM–202, 03113, 38), odvetnik, politik in slovenski rodoljub. Slednji je kot mlad fant sicer vstopil graško bogoslovje, a je po enem letu spet izstopil. Zatem je začel študirati pravo in bil kasneje tam (ter na Ptujju in v Mariboru) tudi odvetniški pripravnik. Kasneje je do smrti deloval kot odvetnik, najprej v Ljutomeru in zatem na Ptujju (Baš, 1949a). Poročen je bil s 13 let mlajšo Barbaro (roj. Wegscheider), ki je bila trgovčeva hči (NŠAM–145, 12124, 171). Barbara (ki jo najdemo v virih omenjeno tudi kot „Beti Ploi rojena Wegschaider“)⁴ je bila nemškega rodu („ali vsaj čisto nemško vzgojena“) in se je sama sicer rodila v trgovski družini na Ptujju, a njena družina je morda izhajala iz Radgone. Vsekakor je imela Barbara tam sorodnike, saj sta bila njena krstna botra Franziska in Carl Wegscheider, slednji trgovec v Radgoni (NŠAM–145, 02101, 207).⁵ Jakob in Barbara sta imela sedem otrok, ki jih je oče Jakob vzgajal izrazito slovensko, „v narodnem duhu“ saj „nemški ni maral govoriti“ (Ilešič, 1940, 74–75, 78 (besedilo in opomba 6)). Eden izmed Jakobovih in Barbarinih sinov (in posledično Antonov bratranec) je bil Miroslav Ploj (sicer rojen kot *Friedrich Johann Benedict*) (NŠAM–145, 02102, str. 77), prav tako pravnik in politik, med drugim veliki župan mariborske oblasti (med letoma 1922 in 1924) ter (med letoma 1932 in 1938) senator v jugoslovanskem parlamentu (Baš, 1949b).

Drugi sin Janeza in Neže je bil sam Anton, imenovan očitno po svojem dedu, po očetovi strani. Njegova sestra Marija se je rodila 4. novembra 1869.⁶ Kasneje je prevzela hišo in kmetijo. Anton je kot dediščino dobil le vinograd (Bister, 1992, 13), zdi se, da v dogovoru s sestro. Marija (1869–1958) se je sicer poročila z možem po imenu Jakob Sinko (1872–1956) in z njim imela dva sinova. Prvi sin Jožef (po domače *Južek*) je bil pravnik. Ustreljen je bil med drugo svetovno vojno in je pokopan v Gradcu.⁷ Drugi sin Ivan je bil fotograf. Z ženo Jožefo nista imela otrok, tako da se je rod z njegovo smrtjo (leta 1962) tudi končal.⁸

ZANIMIVOSTI IZ ANTONOVIH ŠOLSKIH LET

Kot mlad fant je bil Anton Korošec ministrant, pri šolskih igrah baje vedno vodja, pri domačih prireditvah pa je kot dijak imel vedno glavno vlogo. Njegovo izobraževanje se je za začelo v ljudski šoli pri Sv. Juriju, ki stoji tik zraven tamkajšnje cerkvi. Med letoma 1878 in 1883 se je tam učil pisati in brati, nemščine ter osnovnega katoliškega nauka. Njegova starša sta si baje želela, da bi postal duhovnik. Posledično je moral v šolskem letu 1883/84 v ljudsko šolo na Ptuj (Ahčin, Godeša & Dolec, 1999, 227). Zatem je na Ptujju ostal še eno leto (1884/85) tam obiskoval deželno gimnazijo. V

4 Slovenski narod, 14. 2. 1896: Osmrtnica – Otmar Ploi, 4.

5 Za pomoč pri dešifriranju krstne in poročne knjige se zahvaljujem Gregorju Škafarju.

6 Župnija Sv. Jurij ob Ščavnici, Status animarum, 1860–1903, stran brez številčne oznake.

7 Za ta podatek se zahvaljujem Francu Čušu.

8 Za podatke glede Marijinih sinov se zahvaljujem Heleni Ketiš.

njegovem spričevalu za tisto leto najdemo kot njegovega zakonitega zastopnika navedenega njegovega ujca, dr. Ploja (ZAP–0142, 3, 3, 16 (1884/1885), 18).⁹ Slednji mu je plačeval stanovanje in ga imel pri sebi na hrani; To je trajalo dve leti (Ilešič, 1940, 77). Danes lahko ugibamo, da je ujec Jakob v tem času s svojimi slovensko narodno zavednimi idejami vplival na mladega Antona, ki je bil kasneje tudi sam zelo narodno zaveden.

Po teh dogodkih je Anton hitro preseledil na državno gimnazijo v Maribor. Podrobnosti glede te spremembe niso znane, iz kasnejših indicov pa lahko domnevamo, da je bil mladi Korošec že tedaj precej ambiciozen. Marija Fekonja, za časa njegovega šolanja natakarka v gostilni v Sv. Juriju ob Ščavnici se je kasneje npr. spominjala, da kot osemnajstletni fant v času počitnic včasih prišel na pivo. Na njeno vprašanje, če načrtuje iti v bogoslovje ji je baje odgovoril, da bo „še vse več kot to, namreč da bo to, kar [je] njegov ujec“ (torej Jakob Ploj na Ptuj). Natančneje baje ni povedal kakšne načrte za prihodnost ima (Ahčin, Godeša & Dolec, 1999, 217), očitno pa si je želel v življenju zasesti kako pomembnejše mesto.

O Koroščevem šolanju v Mariboru sta v preteklosti mnogo napisala že Silvo Kranjec (Kranjec, 1932) in predvsem Feliks J. Bister (Bister, 1992, 13–19), zato v tem besedilu ne bomo ponavljali prav vsega. Najprej naj omenimo, da je bil njegov mariborski gimnazijski sošolec Fran Ilešič (1871–1942) (PAM–0739, 221, 1, 11, 15 (Tretji razred, 1886/1887)), kasnejši univerzitetni profesor v Zagrebu, publicist in literarni zgodovinar (Šlebinger, 1928). Poleg tega je bil Ilešič tudi iz istih krajev kot Korošec. Njegov domači kraj je bil namreč Brezje, le 2,5 km oddaljen od Koroščevih Biserjan.

Kot zanimivost naj na tem mestu dodamo tudi to: Za šolsko leto 1886/87, ko je Korošec v Mariboru obiskoval tretji razred, najdemo med učitelji njegovega razreda (za nemščino, zgodovino in zemljepis) omenjenega moža, po imenu Leopold Pötsch. Pötsch je učil Korošček razred, kot kaže, le omenjeno leto in v

Slika 2: Kip Antona Korošca v Sv. Juriju ob Ščavnici (september 2020) (Foto: Martin Bele).

9 („Name, Stand, Wohnort des verantwortlichen Aufschers: Dr. Jakob Ploj...“).

obeh semestrih (PAM–0739, 221, 1, 2, 15 (Tretji razred, 1886/1887)). Razlog, da Pötscha kot Koroščevega učitelja posebej izpostavljamo je v tem, da je Pötsch v prvih letih 20. stoletja (tedaj že v Linzu) zgodovino učil tudi Adolfa Hitlerja. Ne le, da je Pötsch tedaj na Hitlerja kasneje napravil pozitiven vtis, bodočemu politiku se je zdel naravnost odličen. Pötsch (1853–1942), doma iz koroškega Šentandraža v Labotski dolini je študiral v Gradcu in na Dunaju. Zatem je poučeval na različnih šolah v Gradcu, (v šolskem letu 1886/1887) v Mariboru in Linzu. V Linzu je bil (poleg drugih aktivnosti) lokalnega odbora organizacije Südmark in član mestnega sveta. V njem je bil zastopnik nemške liberalne stranke, ki je nasprotovala predvsem Slovanom, ne pa tudi Judom¹⁰. V prvih letih 20. stoletja je bil Pötsch Hitlerjev učitelj na linški realki. Tedaj je na bodočega diktatorja moral napraviti izredno močan vtis, saj se ga je ta kasneje poimensko spominjal v svojem *Mein Kampf*u, kjer ga skoraj ni mogel prehvaliti (Fest, 1974, 61–62) (Hitler, 2016, 116–117). Leopold Pötsch se je leta 1919 upokojil in vrnil v domači Šentandraž. Tam se je Hitler z njim srečal leta 1938 in zatem še 1941 (dan po svojem obisku Maribora) (Kubizek, 2006, 64–65).¹¹

Hitler je o Pötschu torej imel izrazito pozitivno mnenje. Korošec, ki bil Pötschev učenec desetletje in pol pred bodočim nemškim diktatorjem, z njim tega mnenja najbrž ni delil. Direktnih podatkov, ki bi izpričevali, kaj si je (tedaj 14 ali 15-letni) Anton mislil o svojem tedanjem učitelju zgodovine in zemljepisa ni najti, ugibamo pa lahko, da ga ni ravno preveč koval v zvezde. Kot eden izmed gimnazijcev slovenskega rodu je moral biti namreč izpostavljen posmehovanju in sramotitvam nemško narodno usmerjenih učiteljev. Med njimi je bil zelo verjetno tudi Pötsch, za katerega so njegovi nekdanji učenci kasneje govorili, da je poudarjal večvrednost nemške kulture oz. Germanov nasploh¹². Življenje v Mariboru (ki se je sicer gospodarsko zelo razvijal, prav tako pa je bilo v njem prisotno mnogo vojaštva) je bilo v desetletjih pred razpadom dvojne monarhije tudi nasploh zaznamovano s hudimi spori med slovensko in nemško govorečimi meščani (Vidmar, 2020, 680; Kladnik, 2019, 406–407). Podobni narodni spori in nacionalistična gibanja so se odvijala tudi drugod po Avstro-Ogrskem (Žitko, 2015, 862–863, 865–866). Korošec je bil po drugi strani že v tem času svojega življenja izrazilo narodno zaveden in celo član (skrivnega) slovenskega dijaškega društva (Bister, 1992, 14–15). Kljub temu je imel pri Pötschu dobre ocene. V prvem semestru je bil pri zemljepisu in zgodovini ocenjen s „pohvalno“ (*lobeswert*), v drugem pa z „odlično“ (*vorzüglich*) (PAM–0739, 221, (Tretji razred, 1886/1887)).

10 Večer v soboto, 16. 4. 2016: Hitler v Mariboru, 22–25.

11 Kot vir informacij o Pötschevem kratkotrajnem poučevanju v Mariboru nam je, poleg arhivalij mariborske klasične gimnazije, na voljo delo Augusta Kubizka. Kubizek, ki je bil Hitlerjev mladostni prijatelj in sostanovalec, ki je leta 1953 izdal spomine (*Adolf Hitler, mein Jugendfreund*) v katerih je kratko omenil tudi Pötscha.

12 Večer v soboto, 16. 4. 2016: Hitler v Mariboru, 22–25.

Gegenstand	Eigenhändige Unterschrift des ... (mit Beifügung des Charakters)	
	im I. Semester	im II. Semester
Religionslehre:	<i>D. Dr. Pötsch, k. k. h. h. Gymnasialprofessor</i>	<i>D. Dr. Pötsch, k. k. Prof.</i>
Lateinische Sprache:	<i>Josef Meisel, k. k. Gymnasialprofessor</i>	<i>Josef Meisel, k. k. Prof.</i>
Griechische Sprache:	<i>Josef Meisel, k. k. Gymnasialprofessor</i>	<i>Josef Meisel, k. k. Prof.</i>
Deutsche Sprache (als Unterrichtssprache):	<i>Dr. Leop. Pötsch, k. k. suppl. Gymnasiallehrer</i>	<i>Dr. Leop. Pötsch, k. k. suppl. Gymnasiallehrer</i>
Slovenische Sprache:	<i>Joh. Hajeczig, k. k. Professur.</i>	<i>Joh. Hajeczig, k. k. Professur.</i>
Geographie und Geschichte:	<i>Dr. Leop. Pötsch, k. k. suppl. Gymnasiallehrer</i>	<i>Dr. Leop. Pötsch, k. k. suppl. Gymnasiallehrer</i>
Mathematik:	<i>Jak. Mirschler, k. k. Gymnasiallehrer</i>	<i>Jak. Mirschler, k. k. Gymnasiallehrer</i>
Naturgeschichte (Mineralogie):	<i>Hans Altmann, k. k. Gymnasiallehrer</i>	<i>Hans Altmann, k. k. Gymnasiallehrer</i>
Physik:	<i>~ Dr. ~</i>	<i>~ Dr. ~</i>
Philosophische Propädeutik:	<i>~ Dr. ~</i>	<i>~ Dr. ~</i>

Slika 3: Seznam Koroščevih učiteljev na gimnaziji v Mariboru leta 1886/1887. Med njimi je Leopold Pötsch (PAM, SI_PAM-0739, Klasična gimnazija v Mariboru 1774–1959, AŠ_knjiga 221, 2 (Tretji razred, 1886/1887)).

ANTONOV ČAS V BOGOSLOVJU

V svojih mariborskih gimnazijskih letih je bil Anton gojenec tamkajšnjega dijaškega semenišča, kot njegovega zakonitega zastopnika iz tistih časov pa najdemo zavedenega dr. Ivana Mlakarja (PAM-0739, 222, (Šesti razred, 1889/1890)),¹³ profesorja dogmatike in fundamentalne teologije, vrhunskega znanstvenika in izurjenega časnikarja. Očitno je mladega Korošca prav on pridobil za časnikarstvo, saj je Korošec čez nekaj let prevzel uredništvo Slovenskega gospodarja. Jeseni 1892 se je zanj začel filozofsko-bogoslovni študij v knezoškofijskem bogoslovju lavantinske škofije v Mariboru (Bister, 1992, 20).

13 („Name des verantwortlichen Aufsehers; Des Quartiergebers: Dr. Johann Mlakar; Regens d. fb. Knabensemin. Marburg“).

Poleg izobraževanja za poklic duhovnika je Korošec kazal interes tudi za literarno dejavnost. Sodeloval je v literarnem društvu mariborskih bogoslovcev ter pri časopisu Lipica. Pri le-tej je šlo za zasebno, z roko pisano glasilo, ki je vsebovalo nekaj resnih besedil, razen tega pa razno leposlovje, namreč pesmi, povesti, potopise, nekaj prevodov iz srbsčine, češčine in angleščine ter smešnice in uganke. Vsebina se je skozi leta nekoliko spreminjala, pač glede na avtorje. Začetki Lipice segajo že v leto 1860, (PAM–0739, 222, 20–21) skozi leta je doživljala vzpone in padce. Kot je kasneje zapisal duhovnik in zgodovinar Franc Kovačič (ki je sam obiskoval gimnazijo v Varaždinu in Zagrebu, študiral teologijo v Zagrebu in Mariboru ter bil posvečen leta 1894) (Matjašič Friš & Šela, 2019, 706; Slovenska biografija, 1932), je Lipica z letom 1892/93 dobila nov zagon, ki je pomenil tudi višek v literarnem življenju mariborskih bogoslovcev. V zavodu so bili v naslednjih letih mnogi možje, ki so kasneje zavzemali razna pomembna mesta v slovenskem političnem in kulturnem življenju, poleg Korošca npr. še kasnejši škof Ivan J. Tomažič (Richter, 1980) ali pa profesor in politik Matija Slavič (Aleksič, 1967). Leta 1893 si je literarno društvo nadelo ime „Slomšek“, Lipica pa je postala glasilo društva. Korošec je postal predsednik društva leta 1894. To funkcijo je opravljal, kot kaže, le kratek čas – morda kako leto (Kovačič, 1929, 30–35).

Glede Koroščevega literarnega udejstvovanja pri Lipici je treba najprej reči, da je bil dejaven že na samem začetku svojega časa v bogoslovju. Že leta 1892, ga tako najdemo med „sotrudniki“ glasila, (Lipica, 1892) kasneje pa v njem najdemo tudi njegove prispevke. Pri slednji pa ni šlo za lahkotne pesmi, povesti ali misli, temveč za resna besedila, v katerih je mladi bogoslovec razmišljal o politiki, stanju krščanstva v tedanji avstro-ogrski družbi ter odnosih med ljudmi. V naslednjih letih najdemo med drugim njegov prispevek z naslovom *V krščanstvu je rešitev!*. V njem avtor na dolgo razglablja o zgodovini krščanstva v Evropi ter objokuje 19. stoletje kot čas, ko krščanstvo vedno bolj izginja. Kot dalje ugotavlja avtor je v tem stoletju mnogo goljufije in nezmernosti, ne pa napredka (Korošec, 1894a, 55–64; Korošec, 1894b, 71–74).

Korošec je za Lipico prav tako napisal besedilo z naslovom *Skrb za kmečki stan*. V njem je kritiziral oblasti zaradi katerih je bil tedanji »kmečki stan... preobložen z davki«. Poleg tega je mladi avtor ugotavljal, da je tedanja država na stežaj odprla vrata izdelkom iz tujih dežel, kar »jako pogubno vpliva na stanje našega kmeta...Amerika in Rusija tekmuje z našim žitom, Avstralija z živino, Italija z vinom«. Korošec je rešitev videl v obdavčenju tujih izdelkov, »vendar to se ne zgodi in sicer na ljubo nenasitnemu kapitalu« (Korošec, 1895/96b, 57–64). Kot kmečki sin, ki je imel na deželi še zmeraj mnogo sorodnikov je Korošec vsakakor poznal stiske tedanjega slovenskega kmečkega življa, katerega so pestile razne nadloge, počasen razvoj in posledično izseljevanje – o čemer je bilo zgoraj že govora.

Prav tako se je kmečki sin iz Biserjan lotil tudi kratke razprave na temo obrekovanja, ki ji je dal naslov *Skrb za dobro ime*. V njem je obrekovanje obsodil

kot velik greh, ki ga počenjajo »klepetulje *utriusque generis*, nepremišljeno in lahkomišno govoreči ljudje, potem ljudje, ki so si z istimi katere obrekujejo v jezi, ali so jim nevoščljivi. Tej vrsti ljudi se v življenju ne verjame rado...« (Korošec, 1895/96a, 264–272). Motivi za izbiro naslovov besedil mladega Korošca danes niso več znani. Kakor je razvidno se, kot že rečeno, ni posvečal lahkotnim, zanesenjaškim ali pesniškim temam, temveč se je ukvarjal s konkretnimi problemi tedanje družbe – pač tistimi, ki so se mu zdeli najbolj pereči.

PRVA DUHOVNIŠKA LETA

Že ob koncu tretjega letnika bogoslovnega študija je bil Anton Korošec posvečen za duhovnika. 25. julija 1895 je v domači župniji imel novo mašo (v mašnika ga je posvetil knezoškof Napotnik), jeseni pa se je vrnil v Maribor (Maver, 2020, 669), kjer je moral absolvirati še četrti letnik. V tisto časovno obdobje smemo postaviti tudi njegovo prvo srečanje z Janezom Evangelistom Krekom, sicer ljubljanskim profesorjem teologije, s katerim je Korošec pozneje konstruktivno sodeloval. Ob koncu svojih študij v Mariboru je Korošec (med avgustom 1896 in marcem 1897) kot kaplan služboval v Sladki gori pri Ponikvi (7 km severno od Šmarij pri Jelšah) zatem pa do maja 1898 v Marenbergu (danes Radljah ob Dravi, 44 km zahodno od Maribora) (Bister, 1992, 23; Dolenec, 1932).

V Sladki gori, precej odmaknjeni fari, kjer je bila tedaj še zelo obiskana romarska, pot je mladi kaplan služboval le nekaj mesecev. Tamkajšnjim župljanom se je – najbrž tudi spričo svoje kasnejše prepoznavnosti – precej trdno vtisnil v spomin. Kot je 2. aprila 1941 pisal tedanji župnik Andrej Stakne, so se ga tedaj še žive priče dobro spominjale. Kot pridigar je baje nekoč govoril o ženah, ki veliko trpijo zaradi pijanosti mož. *Žena se* po njegovih besedah ni mogla zaupati ljudem, ker bi se ji smejali, zato bi bilo zanj po Koroščevih besedah še najbolje, da bi se zatekla v cerkev in poiskala uteho pri duhovniku. On bo „razumel tvoje gorje, k Mariji te bo peljal in pomirjena boš“. Prav tako je bil Korošec baje razumevajoč, ko je šlo za veliko revščino njegovih takratnih župljanov. V dneh pred Božičem (leta 1896) je tako baje hodil po bregovih svoje župnije in blagoslavljal („kropil“) hiše. Čeprav je bilo ljudem baje nerodno ponujati mu zelje in fižol, je to prav rad jedel skupaj z njimi in „ko ni bilo žlice je zajemal kar z roko, kakor domači. Hotel je z eno potezo podreti zmotno mnenje, da ima duhovnik vedno samo kaj boljšega.“ S tedanjim sladkogorskim župnikom „g. Irglno“ sta se očitno dobro razumela, le enkrat ga je župnik okregal. Župnik je namreč imel pravico, da je »namakal kruh v omako na skupnem krožniku, kaplan pa ne, dokler ni napravil župnijskega izpita.« Ker mladi kaplan Korošec tega očitno ni vedel, je tudi on začel namakati kruh, župnik pa se je začel jeziti, češ da Korošec ne spoštuje starih običajev. Kot se je leta 1938 spominjal Korošec je bil župnik »zares hud in me poučil, da te pravice še nimam, drugače pa se nikoli nisva skregala« (Ahčin, Godeša & Dolec, 1999, 222).

ZAČETKI JAVNEGA DELOVANJA

Po nekaj več kot enem letu je Korošec spomladi 1898 odšel iz Marenberga in nastopil službo študijskega prefekta v mariborskem dijaškem semenišču. Šlo je za isto ustanovo v kateri je (po prihodu iz Ptuja) sam živel do leta 1892. Tam je Korošec nato ostal vse do junija 1902, ko je – zaradi časnikarskega in političnega dela – dobil dopust za nedoločen čas. V letih, ki so sledila ni opravljal nobene stalne dušnopastirske službe več. Že v začetku maja 1898 je prevzel vodstvo uredništva katoliškega tednika Slovenski gospodar v Mariboru, katerega število naročnikov se je dvignilo od 1700 na preko 4000. Istočasno je urejeval tudi list z imenom Südsteierische Post, leta 1900 pa je bil eden izmed ustanoviteljev (in vodja uredništva) časopisa Naš dom. Slednji je postal glasilo krščansko demokratičnega gibanja štajerskih Slovencev (Krek, 1961, 75).

Očitno je Korošec že takoj na začetku svojega uredniškega delovanja začel braniti pravice Slovencev v dvojni monarhiji, katere oblasti je razumel kot pristranske proti nenemškemu življu. Tako najdemo le nekaj dni po nastopu njegove službe pri Slovenskem gospodarju, v le-tem tudi te vrstice:

Nemški poslanci so krivi! Nemški narod se trdovratno brani priznati in dati Slovanom njih pravice. Slovanski narodi pa so ponosni dovolj, da nočejo še nadalje upogibati svojega tilnika pod sužnji nemški jarem in tako je nastal sedaj boj v katerem si stojita Nemec in Slovan sovražno nasproti. Ko so se vršile zadnje državnozborske volitve, obetalo se je ljudstvu od vseh strani, da mu bodo novi državni poslanci udani prijatelji in da hočejo vse svoje moči obračati v blagor propadajočim kmečkim in delavskim stanovom. Slovanski poslanci so šli z najboljšimi nameni v poslansko zbornico. Toda na Dunaju so jim onemogočili nemški kričači vsako delo v prid svojega ljudstva¹⁴.

Take in podobne retorike, s katero je uredništvo bralce očitno skušalo spodbuditi k boju za nacionalne pravice, je bilo v Slovenskem gospodarju kar nekaj. Naročniki pa so jo očitno imeli radi in jih je bilo – kot že rečeno – vedno več.

V eni izmed števil Našega doma najdemo npr. zgodovinski oris širitve krščanstva med prednike Slovencev (avtor kot kaže spet ni sam Korošec). V članku piše tako:

Bili so naši očetje mirne narave, niso se radi spuščali v boje in so menda tudi že takrat imeli to slabo lastnost, da so vse to, kar se bilo tujega višje cenili ko domače...pokazalo se je jasno v devetem stoletju, ko sta prišla sv. brata Ciril in Metod med Slovence razširjati krščansko vero. Ta dva svetnika, ki sta bila [doma] na Grškem, nista imela nobenega drugega namena, kakor razširjati sv. vero iz ljubezni do Slovencev in razlagala sta božje nauke v domačem sloven-

14 Slovenski gospodar, 12. 5. 1898: Nemški poslanci so krivi!, 2.

*skem jeziku... To je Nemce silno jezilo; najbolj pa jih je peklo še to, da se je tudi božja služba v slovenskem jeziku opravljala*¹⁵.

Poleg nasprotja do Nemcev, pa najdemo med raznimi članki v Našem domu tudi pozive k šolanju širšega slovenskega kmečkega prebivalstva:

*Dolžnosti naše, delo naše v novem letu nam mora biti že dobro znano! In to je tudi našim čitateljem dobro znano! Izpopolnjevati si hočemo svojo izobrazbo! Dandanes divja po celem svetu boj jednega stanu proti drugemu. Kateri stan je manj izobražen, je odvisen in suženj drugemu stanu. Kmečki stan mora biti svoboden stan, le v svobodi mu je zagotovljen dober prospeh, za to si moramo pridobiti povoljno izomiko, ki je prvi pogoj za svobodo. Slovenski kmečki mladeniči! Poglejte med druge stanove, kako se tam skrbno vzgojuje in izobrazuje njih naraščaj, njih mladina... Izobraževati se torej hočemo, da bomo lahko branili čast in korist svojega imenitnega kmečkega stanu*¹⁶.

Kakor Slovenski gospodar, je bil tudi Naš dom usmerjen torej predvsem k skrbi za slovenske kmete.

Leta 1900 je Korošec prišel v spor s časopisom Štajerc, ki je kot štirinajstdnevnik izhajal na Ptuj in je bil pro-nemško usmerjen. Ob požigu rojstne hiše slovenskega (državnozbornega) poslanca Leopolda Gregorca, sta bili v Slovenskem gospodarju omenjeni dve kratki notici. Prva se je tikala časopisa samega:

*Štajerc se bo imenoval novi list, ki ga misli izdajati nemško trgovsko društvo v Ptuj. List bo gojil skrito nasprotstvo proti slovenskemu narodu ter vabil Slovence, da kupujejo blago nemških trgovcev. Nasproten bo torej predvsem slovenskim trgovcem. Rodoljubi, naznanite nam, kateri trgovci bodo razpečevali ta list. Proti nemškim trgovcem, ki se hočejo tudi v slovenske javne razmere vmeševati, nastopali bomo brezobzirno*¹⁷.

Le nekaj vrstic zatem beremo tudi naslednje vrstice: »Nemškutarska zlobnost. Govori se, da je Gregorečevo hišo z gospodarskimi poslopji pri Ptuj zažgala hudobna roka iz nasprotnega narodnega tabora...Preiskava bo pokazala ali je ta grozna vest resnična«¹⁸.

Po teh dogodkih je se v tisku razvil velik prepir, ki je bil (za tiste čase običajno) hudo brezobziren. V Štajercu konec julija istega leta je tako npr. pisalo:

Vi pošiljate vaše agente na deželo, kateri kmete kakor lačni volkovi napadajo, k pravdam nagovarjajo in jih skoz to v nesrečo spravljate; kadar ga pa enkrat za vrat

15 Naš dom, 11. 1. 1906: Zakaj smo nasprotniki Nemcev?, 2.

16 Naš dom, 11. 1. 1906: Prvi pozdrav!, 1.

17 Slovenski gospodar, 14. 6. 1900: Štajerc, 4.

18 Slovenski gospodar, 14. 6. 1900: Nemškutarska zlobnost, 4.

zgrabite in do zadnje srajce slečete, ga ne vprašate ali je Slovenec ali Nemec. Slovenski kmetje! „Štajerc“ je vaš pravi prijatelj, kajti on vam daje odkritosrčna navodila. Ako vas ljubi kmetje hoče kdo k pravdam napeljati, spodite ga ven¹⁹.

Spor med Slovenskim gospodarjem in Štajercem – oz. med njunima vodstvom – se je končal na sodišču. Korošca je mariborska porota septembra 1901 obsodila na šest tednov zapora – ki pa jih nikoli ni bil primoran odslužiti, oz. je bila zaporna kazen spremenjena v denarno (Bister, 1992, 30–33; Perovšek, 2021a, 302–303).

Štajerc je nastalo situacijo izkoristil in Korošču objavil odprto pismo. Med drugim je tam pisalo tako:

In ker se je že ščuvanje celo božji jezi dosti zdelo, zadela je pravična kazen ne kakor dosihmal nedolžnega urednika (slamnika), temveč skritega zakrivljenca glavnega urednika g. duhovna Anton Korošec-a...zaradi hujskanja v „Slov. gospodarju“ ...6 tednov ječe in plačilo sodnih stroškov. Častiti g. Anton Korošec! Kar ste si Vi že zdavnej zaslužili, doletelo Vas je seveda zdaj, ker tudi božje jeze je enkrat konec. Vi se sicer smatrate pri tem političnega mučenika. Ali kaj še...Vi ste še mladi,²⁰ politično vsled lastne neizkušnje celo nezreli in sam Bog ve, kam bi še Vi polagoma v ti predrzni politični tiri prišli in zašli... Mi Vas obmiljujemo, ter prosimo za poboljšanje hudobnega sveta²¹.

Prvič je Korošec aktivno vstopil v politiko leta 1902, ko je konec tega leta nastopil na deželnozborskih volitvah (torej v štajerski deželni zbor). Bil je kandidat v sodnih okrajih Ljutomer, Ormož in Gornja Radgona (Farkaš, 1941, 14). Pri teh volitvah so slovenski klerikalci in liberalci na Spodnjem Štajerskem sicer še zadnjič sodelovali brez nasprotovanj, a v zgoraj omenjenih okrajih so se ideološke razlike že kazale. Liberalni kandidat je bil tako ormoški okrajni glavar Ivan Kočevar, Anton Korošec pa klerikalni. Pri vodstvu časopisa Štajerc nad vso situacijo niso bili prav nič navdušeni – sami so imeli v mislih svojega kandidata. Dva dneva pred samimi volitvami so v Štajercu zapisali:

Glejte jih no, klerikalce, kako so kako so jo zopet pihnili in zasukali...Zato pa so postavili duhovniki sami novega kmečkega kandidata za ljutomerški in ormoški okraj, namreč „Fihposovega“ urednika Antona Korošca²²...zakaj pa je obsojen na dva mesca kajhe? Zakaj neki? Zavoljo laži. Podolžil je bil namreč po krivici poštene prebivalce celega mesta, da so užgali hišo enega kmeta. To je podolžil ne samo iz nacijskega sovraštva, in nacijske

19 Štajerc, 29. 7. 1900: Rajši naj ima slovenski advokat zadnji vinar, kakor pa nemčurski trgovec prvega, 3.

20 V tistem trenutku je bil Anton Korošec star 29 let.

21 Štajerc, 22. 9. 1901: Plačano, 3–4.

22 Štajerc, 6. 10. 1901: «Fihpos» in kmečki program, 1. Pri t. i. Fihposu je šlo za časopis Naš dom.

*nestrpnosti. Po milosti samega presvitlega cesarja je moral plačati tisoč kron. In tako nam bode tudi sedaj samo lagal pri volitvah in tako dalje*²³.

Za Koroščev volilni poraz slednjič niso bile krive vrstice pisane v Štajercu, temveč tiho nasprotovanje že omenjenega Mihaela Napotnika, tedanjega lavantinskega knezoškofa (ki je stoloval v obdobju med letoma 1889 in 1922) (Lukman, 1935). Napotnik je že od vsega začetka odklanjal Koroščevo kandidaturu, za kar razlogov nikjer ne najdemo eksplicitno navedenih (Farkaš, 1941, 14). Zelo verjetno je sicer, da škof ni potrdil kandidature zato, da ne bi ogrozil nekdanje politične sloge štajerskih Slovencev. Korošec zatem ni odnehal, tako da je njegovo ime kmalu postalo pojem narodno zavednega spodnještajerskega Slovenca. Po nasvetu kanonika dr. Ivana Mlakarja se je po svojem porazu konec leta 1902 sicer najprej odločil narediti doktorat in se potem ponovno podati v politične vode (Bister, 1992, 35–36). Njegova politična pot se je s koncem njegove mladosti torej šele začela, po njej pa je hodil skoraj štiri desetletja in slovensko politiko pred drugo svetovno vojno odločilno zaznamoval (Steinbacher & Rahten, 2019; Gašparič, 2021; Pelikan, 2021; Mithans, 2021).

DOKTORAT V GRADCU, VRNITEV NA POLITIČNI PARKET TER KASNEJŠA LETA

Kot marenberški kaplan je Korošec že konec januarja 1898 napravil rigoroz iz moralne in pastoralne teologije. Drugi rigoroz, iz predmetov stare in nove zaveze, je sledil decembra istega leta, Tretji in četrti rigoroz (iz apologetike, dogmatike, kanonskega prava in cerkvene zgodovine) pa šele leta 1904. Njegove ocene tokrat sicer niso bile izredne, temveč „dobro“, „zadostno“ in celo „nezadostno“. Disertacijo je napisal iz dogmatike, njegova (z roko pisana in latinska) disertacija je obsegala 56 strani oz. 20 poglavij (Bister, 1992, 37–38). 11. julija 1905 je bil na graški univerzi promoviran za doktorja teologije. Z novim akademskim naslovom se je ponovno podal v politične vode, saj se mu je ravno v istem obdobju ponudila zelo ugodna priložnost za politično funkcijo. Konec septembra 1905 je namreč umrl državnozborski poslanec Josip Žičkar (izvoljen leta 1897), sicer prav tako duhovnik, doma iz kraja Raztez pri Krškem (Richter, 1991). V dunajski državni zbor je bil Korošec na nadomestnih volitvah (maja naslednjega leta) izvoljen kot poslanec pete (splošne) kurije (Ahčin, Godeša & Dolec, 1999, 227).

Pri časopisu Slovenec so bili navdušeni, saj je bil Korošec »mož odločno slovenskega in katoliškega prepričanja²⁴«. Kot novoizvoljeni poslanec za volilno okrožje Celje je prišel v dunajski državni zbor v začetku junija 1906. Tam je ostal do konca obstoja dvojne monarhije in vseskozi zastopal slovenska

23 Štajerc, 2. 11. 1902: «Fihposov» urednik – kmečki kandidat, 1–2.

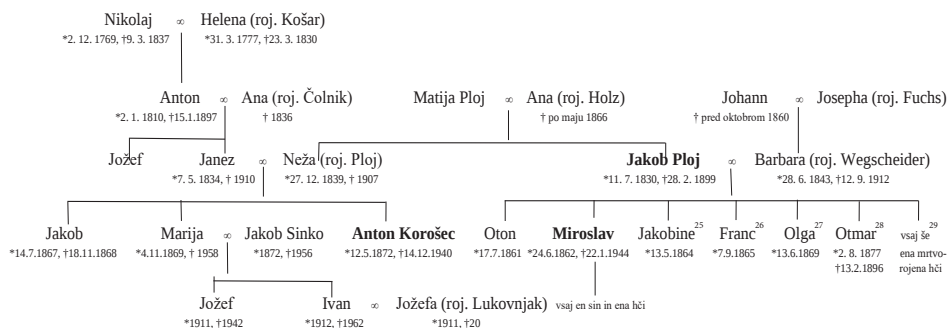
24 Slovenec, 30. 5. 1906: Velikanski poraz „Narodovcev“ na Spodnjem Štajerskem, 1.

in širša slovanska stališča (Bister, 1992, 41–52). Decembra 1909 je zahteval združitev slovenskega dela Štajerske in Koroške z ostalimi jugoslovanskimi pokrajinami v eno upravno celoto. V državnem zboru je bil podpredsednik Slovenskega kluba in kasneje Hrvatsko-slovenske zajednice. Ko je Ivan Šusteršič začel izgubljati zaupanje Slovencev izven Kranjske in je v začetku marca 1914 odložil predsedstvo Hrvatsko-slovenskega kluba, je bil Korošec izvoljen za predsednika. Prav tako je bil izvoljen na čelo Jugoslovanskega kluba (Maver, Juhart & Osojnik, 2021, 590). Klub se je zavzemal za pravice južnoslovanskih narodov v državi – nemško uradništvo tako npr. naj nebi bilo večje hrvaškega in slovenskega jezika in ljudstvu posledično ni znalo pomagati (Jenuš, 2017, 917–918). Korošec je konec maja 1917 na zasedanju državnega zbora prebral t. i. Majniško deklaracijo, ki je zahtevala združitev južnih Slovanov v eno državno enoto (v okviru habsburške monarhije). Po Krekovi smrti v začetku oktobra 1917 je Korošec prevzel vodstvo Slovenske ljudske stranke (Kranjec, 1932; Griesser-Pečar, 2021, 992).

Po začetku velike vojne je Korošec še več časa verjel, da je Jugoslavija v skladu z Majniško deklaracijo oz. notranja reforma dvojne monarhije možna. Skozi čas pa je spremenil svoje mnenje in bil slednjič prepričan, da je za slovenski narod optimalna le možnost samostojne Jugoslavije (Rahten, 2018, 846; Rahten, 2021a, 118; Rahten, 2021b). V novi državi je Korošec opravljal mnoge politične funkcije. Bil je slovenski zastopnik na kongresu jugoslovanskega zadugarstva (Kalc, 2021, 514), podpredsednik prve vlade Kraljevine SHS (Perovšek, 2021b, 1018), nato pa je kot vodja SLS sodeloval tudi v drugih vladah. V zadnjih nekaj letih medvojne Jugoslavije je bil nekaj časa minister za notranje zadeve ter minister za šolstvo (prosveto) (Bister, 1992, 294–295; Friš, Kovács & Melanšek, 2020, 672–673). Umrli je Anton Korošec sredi decembra 1940 v Beogradu, tik preden je kraljevino Jugoslavijo zajela druga svetovna vojna. Slovenska ljudska stranka po njegovi smrti ni premogla tako močnega voditelja, kot je bil on. Novi predsednik Fran Kuvec (tudi sam duhovnik iz kraja Dolenje Sušice) je bil ubit že leta 1941 (Pirjevec, 1932), ko so Nacisti bombardirali Beograd.

Korošec je do današnjih dni med Slovenci ostal zapisan kot borec za slovenske narodne pravice v času stare Avstro-Ogrske ter vodilni slovenski politik iz časa med obema svetovnima vojnama. Vsekakor lahko trdimo, da so dogodki in osebnosti iz njegovih mladih let v precejšnji meri vplivali na njegova kasnejša prepričanja. Precej je na njegovo domoljubno slovensko držo najbrž vplival ujec Jakob Ploj, s katerim je moral imeti mladi Korošec mnogo stikov vsaj v dveh letih, ko se je sam šolal na Ptuj. Prav tako je veliko vlogo bržkone igralo dejstvo, da je bil sin preprostih kmečkih staršev ter da je rano otroštvo preživel na slovenskem podeželju. V času svoje politične poti na Dunaju in v Beogradu, si je najbolj prizadeval zaščititi prav to.

POSKUS REKONSTRUKCIJE DRUŽINSKEGA DREVESA ANTONA KOROŠČA

25 NŠAM–086, 01295, str. 38.

26 Iz članka Frana Ilešiča je možno razbrati, da sta imela Jakob in Barbara Ploj (med drugim) dva sinova po imenih Franc in Ivo. Zdi se, da gre pri tej navedbi za pomoto in je šlo le za enega sina, namreč Franca, ki se je rodil kot *Franciscus Xav. Carl Ivo*. Podatka o še enem sinu Ivu (oz. *Johannu*) v krstnih knjigah ne najdemo (NŠAM–086, 01295, str. 135; Ilešič, 1940, 78).

27 NŠAM – 086, 01295, str. 65.

28 Otmar (*Othmar Ploi*), ki je bil učenec osmega razreda državne gimnazije v Celju je umrl „po mučni bolezni, vdan v božjo voljo, previden s svetimi zakramenti“, star še ne 20 let. V mrliški knjigi najdemo kot vzrok njegove smrti navedeno jetiko (*Tuberculosis*) (NŠAM–145, 02103, str. 38; NŠAM–145, 02114, str. 403; Slovenski narod, 14. 2. 1896: Osmrtnica – Otmar Ploi, 4).

29 V maju 1886 se je Jakobu in Barbari rodil mrtvorojen otrok ženskega spola (*Eine weibliche Todtgeburt*) (NŠAM–145, 02103, str. 155).

CONTRIBUTION TO A MORE DETAILED EXPOSURE OF FAMILY RELATIONS
AND YOUNGER YEARS OF DR. ANTON KOROŠEC – BIŽIK TONE

Martin BELE

University of Maribor, Faculty of Arts, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenia

e-mail: martin.bele@um.si

SUMMARY

Anton Korošec was from Biserjane, a village northeast of Sv. Jurij ob Ščavnici. He was born on the 12th of May 1872. His parents were Janez Korošec and Neža (née Ploj). After the wedding Janez and Neža bought a house in Biserjane 7 (20 today) and started a family. The colloquial name of the house was Bižik, and so Anton Korošec was known as Bižikov Tonček during his formative years. Today his family house still stands (with an addition). As far as Janez is concerned, in his son's later report cards he is always described as a landowner or a cottage owner. The Korošec family certainly did not have lots of money. They still were able to give Anton a good education, most probably with the help of relatives. Neža and Janez had two other children in addition to Anton. Their son Jakob was deceased by 1875. Their daughter Marija later married Jakob Sinko and had two sons of her own. They were named Jožef and Ivan. After them there was no further generations in the family, since neither one of Marija's sons had posterity. Jakob Ploj, a Slovenian patriot and lawyer based in Ptuj played a major role during the formation years of young Anton. Jakob supported young Anton for two years (while Anton was going to school in Ptuj) and obviously molded him into a vivid and nationally conscious person. Jakob's son (and consequently Anton's first cousin) was Miroslav Ploj, the one-time head of the Maribor oblast and Yugoslav senator during the 1920s and 1930s. Anton went to the gymnasium in Ptuj for one year (1884/1885) and after that switched to the one in Maribor (1885–1892). Fran Ilešič (1871–1942), the later university professor in Zagreb, a publicist and literary historian was in the same class as Korošec. Also, Ilešič was Korošec's compatriot. His hometown was Brezje is only 2,5 km away from where Korošec was from (Biserjane). During the schoolyear of 1886/87, Korošec had a man by the name of Leopold Pötsch as one of his teachers. The reason we are focusing on Pötsch specifically is the fact that Pötsch also taught Adolf Hitler (history) some decade and a half later (in Linz). Not only was Pötsch able to make a positive impression on Hitler – the future politician regarded his history teacher as downright superb. Korošec, being Pötsch's student some fifteen years earlier probably did not share this opinion with the future dictator. We have no direct information regarding the opinion of the then fourteen- or fifteen-year-old Anton. We can take a guess and assert he probably did not think the world of Pötsch. As one of the Slovenian gymnasium students of the day, he was most probably a target of the scoff and ridicule of the German more national minded professors. In the fall of 1892 Anton Korošec began his studies at the seminary of the Roman Catholic Diocese of Lavant. He took part in the literary club of the Maribor seminarians and the paper entitled Lipica. This was a

private, hand-written bulletin, which contained a few serious scientific disquisitions, but mostly literary and patriotic texts, poems, short stories, riddles, comedic stories and itineraries, as well as various translations from Serbian, Czech and English. Among the texts written by Korošec we find titles such as „V krščanstvu je rešitev!“ („Deliverance is in Christianity!“), „Skrb za kmečki stan“ („Concern for the country folk“) ter „Skrb za dobro ime“ („Concern for one's good reputation“). We see Korošec did not write light poetry but troubled himself with serious social problems. On 25th of June 1895 celebrated his first mass in his home parish, in the fall however, he returned to Maribor to finish his (fourth year of) studies at the seminary. During this same time period he met Janez Evangelist Krek for the very first time. Krek was a professor of theology in Ljubljana and later close collaborator of Korošec. After the end of his time in seminary Korošec became a chaplain first in Sladka gora pri Ponikvi (between August 1896 and March 1897) and after at Marenberg (until May 1898). After that he became a prefect of the Maribor seminary for highschool boys. He stayed there until June of 1902 when – due to his work in journalism and politics – he was given indefinite leave. After that he was never assigned to regular parish duties again. At the beginning of May 1898, he became involved in the leadership of a catholic weekly newspaper Slovenski gospodar in Maribor, as well as another paper named Südsteierische Post. In 1900 he acted as one of the founders of the newspaper Naš dom. During these years he got himself involved into a political quarrel with the editorial office of the newspaper Štajerc, printed in Ptuj. In this context he was even sentenced to six weeks in prison – time which he ended up never serving. The first time Korošec actively entered politics was in 1902. At the end of that year he ran for a seat in the Styrian provincial assembly. He lost. The (today not so very clear) reasons for that most likely lie with Mihael Napotnik, the Lavantine bishop of the day. After that Korošec pressed on, his name soon becoming synonymous with a patriotic Lowerstyrian Slovenian. After his defeat in 1902 he first decided to get a doctoral education, before continuing to run for political office. At the end of his youth it all really started. He received his PhD in Theology from the University of Graz on the 11th of July 1905. In May of 1906 he was elected to the national assembly at Vienna. After the collapse of Austria-Hungary, he continued his political work in Yugoslavia. Among other things he served as minister for the interior, as well as minister for education. He died in December 1940 in Belgrade.

Keywords: Anton Korošec, Biserjane, Sveti Jurij ob Ščavnici, Ptuj, Maribor, Jakob Ploj, Miroslav Ploj, Austria-Hungary

VIRI IN LITERATURA

Ahčin, Ivan, Godeša, Bojan & Ervin Dolenc (1999): Izgubljeni spomin na Antona Korošca: iz zapuščine Ivana Ahčina. Ljubljana, Nova revija.

Aleksič, Jakob (1967): Slavič, Matija (1877–1958), Slovenski biografski leksikon, 10. zv. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi582424/> (zadnji dostop: 2022-09-20).

Baš, Franjo (1949a): Ploj, Jakob (1830–1899), Slovenski biografski leksikon, 7. zv. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi435792/> (zadnji dostop: 2022-09-08).

Baš, Franjo (1949b): Ploj, Miroslav (1862–1944), Slovenski biografski leksikon, 7. zv. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi435921/> (zadnji dostop: 2022-09-08).

Bister, Feliks J. (1992): Anton Korošec, državnozborski poslanec na Dunaju: življenje in delo: 1872–1918. Ljubljana, Slovenska matica.

Dolenec, Ivan (1932): Krek, Janez Evangelist (1865–1917), Slovenski biografski leksikon, 4. zv. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi302887/> (zadnji dostop: 2022-09-17).

Farkaš, Andrej (1941): Dr. Anton Korošec. Ljubljana, Mladinska založba.

Fest, Joachim (1974): Hitler: Eine Biographie. Berlin, Wien, Propyläen.

Friš, Darko, Kovács Attila & Tadeja Melanšek (2020): Slovesnosti ob priključitvi Prekmurja h Kraljestvu Srbov, Hrvatov in Slovencev. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 30, 4, 657–678.

Gašparič, Jure (2021): Anton Korošec in padec vlade Milana Stojadinovića. O zarotah in zarotnikih. *Studia Historica Slovenica*, 21, 2, 363–398.

Hitler, Adolf (2016): Mein Kampf: Eine kritische Edition (hrsg. von Christian Hartman, Thomas Vordermayer, Othmar Plöckinger, Roman Töppel). München, Berlin, Institut für Zeitgeschichte.

Ilešič, Dr. Fran (1940): Ljutomerski in ptujski advokat dr. Jakob Ploj. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 35, ½, 74–78.

Jenuš, Gregor (2017): „Ljubi Bog, kako varovati, česar ni; saj vendar pri vseh koncih in krajih sili v Mariboru slovenski značaj na dan!“: Johann Schmiderer – zadnji mariborski župan avstrijske dobe. *Studia Historica Slovenica* 17, 3, 901–927.

Kalc, Aleksej (2021): O vzpostavitvi izseljenske zakonodaje v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 31, 3, 507–518.

Kladnik, Tomaž (2019): Maribor in vojaška infrastruktura od sredine 19. stoletja do konca prve svetovne vojne. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 29, 3, 405–424.

Korošec, Anton (1894a): V krščanstvu je rešitev! (prvi del). *Lipica, Leposloven in znanstven list mariborskih bogoslovcev*, XXII, 2, 55–64.

Korošec, Anton (1894b): V krščanstvu je rešitev! (drugi del). *Lipica, Leposloven in znanstven list mariborskih bogoslovcev*, XXII, 3, 71–74.

Korošec, Anton (1895/96a): Skrb za dobro ime. *Lipica, Leposloven in znanstven list mariborskih bogoslovcev*, XXIV, 9, 264–272.

Korošec, Anton (1895/96b): Skrb za kmečki stan. *Lipica, Leposloven in znanstven list mariborskih bogoslovcev*, XXIV, 2, 57–64.

Kovačič, Fran (1929): Lavantinsko bogoslovno učilišče v Mariboru. V: „Profesorski zbor“ (ur.): Spomenica ob sedemdesetletnici Lavantinskega bogoslovnega učilišča v Mariboru. Maribor, Knezoškofijsko učilišče, 1–48.

Kranjec, Silvo (1932): Korošec, Anton (1872–1940), Slovenski biografski leksikon, 4. zv. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi290163/> (zadnji dostop: 2022-09-13).

Krek, Miha (1961): Iz življenja in dela dr. Antona Korošca, Zbornik svobodna Slovenija, 13, 75–86.

Kubizek, August (2006): The young Hitler I knew. London, St Paul, Greenhill Books, MBI.

Lipica (1892): Lipica, glasilo, XXI, 1, brez številčenja. Maribor, Literarno društvo mariborskih bogoslovcev.

Lukman, Franc Ksaver (1935): Napotnik, Mihael (1850–1922), Slovenski biografski leksikon, 6. zv. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi384701/> (zadnji dostop: 2022-09-17).

Matjašič Friš, Mateja & Ana Šela (2019): Dr. Franc Tiplič: lenarški zdravnik med fikcijo in zgodovino. Studia Historica Slovenica, 19, 3, 695–735.

Maver, Aleš, Juhart Dejan & Janez Osojnik (2021): Ecce quomodo moritur Iugoslavus: Smrt, pogreb in miselna zapuščina škofa Antona Mahničarja. Annales Series Historia et Sociologia, 31, 4, 589–600.

Mithans, Gašper (2021): Anton Korošec in apostolski nuncij Ermenegildo Pellegrinetti: politični katolicizem, manjšinsko vprašanje in konkordat med Svetim sedežem in Kraljevino Jugoslavijo. Studia Historica Slovenica, 21, 2, 435–472.

Naš dom. Maribor, Katoliško tiskovno društvo, 1900–1939.

NŠAM–086 – Nadškofijski arhiv Maribor (NŠAM), Ljutomer (086), Krstna knjiga 1863–1870 (01295).

NŠAM–145 – Ptuj – Sv. Jurij (145), Krstna knjiga 1874–1894 (02103).

NŠAM–145 – Ptuj – Sv. Jurij (145), Krstna knjiga 1822–1853 (02101).

NŠAM–145 – Ptuj – Sv. Jurij (145), Krstna knjiga 1854–1873 (02102).

NŠAM–145 – Ptuj – Sv. Jurij (145), Mrliška knjiga 1885–1900 (02114).

NŠAM–145 – Ptuj – Sv. Jurij (145), Poročna knjiga 1838–1865 (12124).

NŠAM–202 – Sv. Jurij ob Ščavnici (202), Krstna knjiga 1828–1843 (03113).

NŠAM–202 – Sv. Jurij ob Ščavnici (202), Krstna knjiga 1858–1874 (03115).

NŠAM–202 – Sv. Jurij ob Ščavnici (202), Mrliška knjiga 1853–1898 (03123).

NŠAM–202 – Sv. Jurij ob Ščavnici (202), Poročna knjiga 1848–1867 (03127).

PAM–0739 – Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), Klasična gimnazija v Mariboru 1774–1959 (0739), AŠ_knjige 221, 222, 224.

Pelikan, Egon (2021): Anton Korošec in slovenska manjšina na Primorskem med obema vojnama. Studia Historica Slovenica, 21, 2, 399–434.

Perovšek, Jurij (2021a): Anton Korošec in štajerski liberalci. Studia Historica Slovenica, 21, 2, 301–325.

Perovšek, Jurij (2021b): Liberalci in Anton Korošec v letih 1918–1940. Acta Histriae, 29, 4, 1015–1044.

Pirjevec, Avgust (1932): Kulovec, Franc Saleški (1884–1941), Slovenski biografski leksikon, 4. zv. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi309496/> (zadnji dostop: 2022-09-17).

Rahten, Andrej (2018): Račun brez Korošca? Dileme očeta Jugoslavije ob ustanovitvi Banovine Hrvaške. *Studia Historica Slovenica*, 18, 3, 845–881.

Rahten, Andrej (2021a): Slovenske narodnoemancipacijske težnje v postimperikalni tranzicijski dobi. *Acta Histriae*, 29, 1, 111–134.

Rahten, Andrej (2021b): Korošček državnopravni koncept v ustanovni dobi Kraljevine Srbov Hrvatov in Slovencev. *Studia Historica Slovenica*, 21, 2, 327–362.

Richter, Jakob (1980): Tomažič, Ivan Jožef (1876–1949), Slovenski biografski leksikon, 12. zv. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi705091/> (zadnji dostop: 2022-09-21).

Richter, Jakob (1991): Žičkar, Josip (1846–1905), Slovenski biografski leksikon, 15. zv. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi900890/> (zadnji dostop: 2022-09-24).

Slovenec. Ljubljana, Slovenec, 1873–1945.

Slovenska biografija (1932): Kovačič, Franc (1867–1939), Slovenski biografski leksikon, 4. zv. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi296301/> (zadnji dostop: 2022-09-14).

Slovenski gospodar. Maribor, Katoliški tiskovno društvo, 1867–1941.

Slovenski narod. Ljubljana, Slovenski narod, 1868–1943.

Steinbacher, Nina & Andrej Rahten (2019): „V boj za staro pravdo!“ – ustanovitev in delovanje Samostojne kmetijske stranke do konca zasedanja konstituante. *Studia Historica Slovenica*, 19, 1, 71–106.

Šlebinger, Janko (1928): Ilešič, Fran (1871–1942), Slovenski biografski leksikon, 3. zv. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi243208/> (zadnji dostop: 2022-09-10).

Štajerc. Ptuj, Štajerc, 1900–1918.

Večer v soboto. Maribor, Večer, 2009–.

Vidmar, Polona (2020): Sestop Habsburžanov in avstro-ogrskih junakov s piedestala. Prispevek k slovenizaciji javnega prostora Maribora in sosednjih mest leta 1919. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 30, 4, 679–700.

ZAP-0142 – Zgodovinski arhiv na Ptuj (ZAP), Gimnazija Ptuj, škatla 3, ovoj 3, knjiga 16 (1884/1885).

Žitko, Salvator (2015): Od iredentizma do intervencionizma: na prelomu 19. in 20. stoletja do vstopa Italije v prvo svetovno vojno. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 25, 4, 661–684.

Župnija Sv. Jurij ob Ščavnici – Župnija Sv. Jurij ob Ščavnici, Status animarum (Zapisnik duš), 1874–1987 (Za vse občine, od trebegovske, manjka stara gora in Trebegovci).

Župnija Sv. Jurij ob Ščavnici – Župnija Sv. Jurij ob Ščavnici, Status animarum (Zapisnik duš), 1888–1902 (Občine: Bolehneči, Galušak, Kralj, Sv. Jurij, Krabon ...).

TAJNA MISIJA JOSIPA SMODLAKE V RIM: PRVI POSKUS
NEPOSREDNEGA SPORAZUMA MED JUGOSLAVIJO IN ITALIJO,
OKTOBER 1945–JANUAR 1946

Urška LAMPE

Univerza Ca' Foscari Benetke, Oddelek za humanistične študije, Dorsoduro 3484/D, 30123 Benetke, Italija
Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja, Čentur 1f, 6273 Marezige, Slovenija
e-mail: urska.lampe@unive.it

IZVLEČEK

Prispevek obravnava delo Josipa Smodlake, hrvaškega pravnika in diplomata, ki je ob koncu druge svetovne vojne, po navodilih Josipa Broza – Tita in Edvarda Kardelja, odpotoval na tajno misijo v Rim. Namen misije je bil, da Smodlaka presodi ali bi lahko prišlo do neposrednega sporazuma med Jugoslavijo in Italijo glede vprašanja nove meje ter predvsem pripadnosti Trsta. Kot se je izkazalo, je bila njegova pot brez uspeha, saj do sporazuma ni prišlo. Nobena od vpletenih strani namreč ni bila pripravljena popuščati. Medtem ko Italija ni priznavala zločinov storjenih v času druge svetovne vojne ali se zanje vsaj pokesala, Jugoslavija ni bila pripravljena sprejemati pogojev s strani Italije, ki je vztrajala na tem, da se najprej razreši vprašanje deportacij iz Julijske krajine. S propadom misije Josipa Smodlake, ki je trajala od oktobra 1945 do januarja 1946, je torej propadel tudi prvi poskus neposrednega sporazuma med Jugoslavijo in Italijo.

Ključne besede: Josip Smodlaka, druga svetovna vojna, deportacije iz Julijske krajine, Jugoslavija, Italija, diplomacija

THE SECRET MISSION OF JOSIP SMODLAKA TO ROME: THE FIRST
ATTEMPT AT A DIRECT AGREEMENT BETWEEN YUGOSLAVIA AND
ITALY, OCTOBER 1945–JANUARY 1946

ABSTRACT

This contribution examines the work of Josip Smolaka, a Croatian lawyer and diplomat who travelled to Rome at the end of the Second World War on a secret mission under the instructions of Josip Broz – Tito and Edvard Kardelj. The purpose of the mission was to assess whether there could be a direct agreement between Yugoslavia and Italy regarding the new border and, above all, the allegiance of Trieste. His mission, however, proved to be fruitless as no agreement was reached.

None of the parties involved was prepared to make any compromises. While Italy refused to recognise or at least repent for the crimes they had committed during the Second World War, Yugoslavia was unwilling to accept the terms laid out by Italy, which insisted on first resolving the issue of the deportations from the Julian March. The failure of Josip Smodlaka's mission, which lasted from October 1945 to January 1946, was thus also the failure of the first attempt to reach a direct agreement between Yugoslavia and Italy.

Keywords: Josip Smodlaka, Second World War, deportations from the Julian March, Yugoslavia, Italy, diplomacy

UVOD

Čeprav danes skoraj povsem spregledano in pozabljeno ime hrvaške in jugoslovanske (diplomatske) zgodovine, je dr. Josip Smodlaka (1869–1956), kot se je vestno podpisoval, gotovo eden tistih, ki je krojil in ustvarjal tako prvo kot, čeprav že v visoki starosti, drugo Jugoslavijo.¹ S svojim aktivnim delovanjem na parketu hrvaške in nato jugoslovanske politike, kjer je svoj prvi veliki trenutek doživel z osnovanjem Hrvaške demokratske stranke in nato z izvolitvijo v Dunajski parlament leta 1910, je bil eden prvih, ki je opozarjal na »jugoslovansko« rešitev slovanskega vprašanja znotraj Avstro-Ogrske monarhije. V svojih govorih je aktivno kritiziral politiko habsburškega dvora na območju Dalmacije in nikdar ni skrival svojega prepričanja, da se prihodnost Slovanov skriva v skupni državi. Bil je eden izmed ustanoviteljev Jugoslovanskega kluba, in poleg Janeza Evangelista Kreka in Otokarja Rybářa, član njegovega političnega odbora. Njegovo ime posledično najdemo pod Majniško deklaracijo, ki jo je Anton Korošec prebral pred Dunajskim parlamentom maja 1917, čeprav v svojih zapisih izpostavi, da se ni strinjal z dikcijo »pod žezlom Habsburške monarhije«, a se je tedaj pokoril večini, da bi se dosegla potrebna enotnost.² Pri tem pa ne pozabi izpostaviti, da ta dikcija ni bila zlonamerna, temveč rezultat časa v katerem še ni kazalo na razpad Avstro-Ogrske monarhije. In vse to je bil šele začetek njegove diplomatske kariere (Smodlaka, 1972a, 55).

Zato preseneča, da je bibliografija, ki vključuje njegovo ime, pravzaprav zelo skopa. Prvič so njegova zbrana dela (ur. Marko Kostrenčič) izšla leta 1972 (Smodlaka, 1972a). Poleg urednikovega kratkega uvoda v spise, delo obsega tudi

1 Prispevek je nastal v okviru programa *Prakse reševanja sporov med običajnim in postavljenim pravom na območju današnje Slovenije in sosednjih dežel* (ARRS, P6-0435), ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije, in projekta IT-POW FAMILIES, ki je financiran s strani programa Evropske unije za raziskave in inovacije Horizon2020 v okviru Marie Skłodowska-Curie IF štipendije (grant agreement No 839474).

2 Glede Majniške deklaracije leta 1917 prim. Rahten (2016).

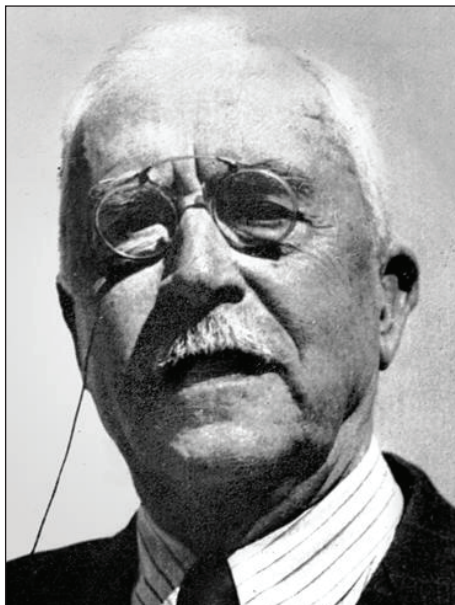
krajšo biografijo Josipa Smodlake, ki jo je pripravil njegov sin, Sloven J. Smodlaka (tudi sam sicer delegat v Rimu v obdobju po drugi svetovni vojni). Istega leta je izšel tudi njegov partizanski dnevnik, ki opisuje njegovo delo in aktivizem v času druge svetovne vojne, predvsem obdobje od kapitulacije Italije septembra 1943 pa do zadnjih tednov vojne aprila 1945 (Smodlaka, 1972b). Kot je ob izidu ugotavljal Dušan Nečak (1973, 145), gre za pomembno delo, saj nam njegovi spomini pojasnjujejo določene akcije in dogodke, ki so ostali samo v spominu udeležencev, a so pomembni predvsem za razumevanje odnosa jugoslovanskega vrha do razmejitve po koncu druge svetovne vojne. In to ne samo v odnosu do Italije, temveč tudi do Koroškega vprašanja. Ravno v tem delu se tudi kaže neprecenljiva vrednost spominov in dnevniških zapisov, ko obravnavamo probleme mednarodnih odnosov in diplomacije.³

Veliko bolj temeljita študija njegovega življenja in dela pa je izšla leta 1989 (Smodlaka, 1989). Ta, poleg zbranih del in spisov Josipa Smodlake, obsega tudi več kot dvesto strani dolgo biografijo in spremno besedo k spisom, katere avtorja sta tudi urednika njegovih del, Ivo Perić in Hodimir Sirotković. Kot se uvodoma zahvaljujeta, je biografski vpogled, spremno študijo in predvsem izbor spisov omogočila družina Josipa Smodlake, ki je urednikoma ponudila vpogled v njegov arhiv (Smodlaka, 1989, 176). Sicer lahko najdemo še nekaj drugih prispevkov splošno-biografske narave (prim. Kuzmić, 2011; Smodlaka, 2022) ter znanstveni prispevek glede njegovega obdobja županovanja v mestu Split leta 1918 (Kasalo, 2018). Tukaj pa se bibliografija glede njegovega življenja in dela praktično zaključuje.

Vsi opisi njegovih aktivnosti, njegova biografija in tudi zapisi, se navadno končajo s koncem druge svetovne vojne. Še veliko manj kot o njegovih zgodnjih letih aktivizma⁴ in, kasneje, obdobju prve Jugoslavije, ko je aktivno deloval in za seboj puščal številne zapise, je torej znanega o njegovem delu po koncu druge svetovne vojne. Navadno se, kar se tega obdobja tiče, njegovo ime v zgodovinske raziskave le bežno omenja (prim. Troha, 1999, 91; Selinić, 2012), pa še to le redko. V pričujočem prispevku se bomo zato posvetili njegovi zadnji diplomatski (tajni) misiji v Rim, kamor je bil poslan takoj po koncu druge svetovne vojne. V letih brskanja po arhivih sem namreč našel na številne dokumente, vezane na to misijo, ki pa je bila do sedaj v zgodovinske skoraj povsem spregledana (bežno jo omenja le Nevenka Troha, 1999, 91). Namen prispevka je razumeti ozadja in namen njegove misije ter razloge, zakaj je bil zanj izbran prav on. Da bi to lažje razumeli, bo misija postavljena v širši kontekst njegovega življenja, dela in aktivizma, ki je bilo neprestano vezano na Dalmacijo, od koder je prihajal, in predvsem na jugoslovansko-italijanska odprta vprašanja. Hkrati bo misija postavljena v širši kontekst tedanjih mednarodnih diplomatskih razmer in vprašanja neposrednega sporazuma med Jugoslavijo in Italijo, ki

3 Glede pomena spominov in spominskih del (nekdanjih) diplomatov za zgodovinske in družboslovje prim. Udovič (2020).

4 Glede njegovih prvih let in predvsem uredniškega dela v okviru časnika *Sloboda*, ki ga je v Splitu zasnoval in urednikoval prav Smodlaka, piše tudi Žitko (2016, predvsem 94–96).

*Slika 1: Josip Smolaka (1869–1956)
(Wikimedia Commons).*

se je jeseni leta 1945 še vedno kazal kot odprta možnost. Te razmere so, brez dvoma, botrovale tudi k razpletu misije Josipa Smolake.

JOSIP SMODLAKA: OD PRVE SVETOVNE VOJNE DO MISIJE V RIM

Josip Smolaka je ob koncu prve svetovne vojne gotovo bil eden najbolj prepoznanih imen nastajajoče jugoslovanske politike in diplomacije. Po svojem prepričanju je bil velik agitator in zagovornik ideje skupne jugoslovanske države, kar je bilo tekom prve svetovne vojne povsem jasno. Že pred vojno je namreč v svojih govorih neprestano kritiziral avstrijske nadoblasti zaradi mačehovskega odnosa do slovanskih narodov znotraj monarhije, predvsem seveda do Hrvatov in njegove rodne Dalmacije.⁵ Kljub njegovi veliki želji po osnovanju skupne jugoslovanske države pa mu končna odločitev ni bila najbolj po godu. Ker je bolehal za špansko gripo ni sodeloval pri snovanju nagovora Narodnega sveta za bodočega regenta. Ob prebiranju osnutka nagovora se je ob izbiri imena, *Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev* (Kraljevina SHS), precej nakremžil. To je razvidno tudi iz njegovih zapisov: »Jaz sem bil ogorčen zaradi tega

⁵ To je moč razbrati tudi iz številnih govorov, ki jih je imel kot poslanec v Avstrijskem parlamentu, glej predvsem Smolaka (1989, 305–340).

[izbire imena] in mu rekel [Svetožarju Pribičeviću], da je to napako vsekakor potrebno popraviti, če imamo še čas. [...] Moja velika želja je bila, da država izbere ime Jugoslavija.« (Smodlaka, 1972a, 69). Ker še ni bil povsem pri močeh se nato tudi ni udeležil parade ob razglasitvi Kraljevine SHS in tudi ime nove države se ni spremenilo. Je pa bil nad novo, svetlo prihodnostjo, ki si jo je obetal, več kot navdušen. »Pomembno je bilo, da je bil 1. decembra 1918 srečno zaključen zgodovinski akt Združitve, ta brez dvoma veliki dogodek v zgodovini Srbov in Hrvatov«⁶ (Smodlaka, 1972a, 69).

Kot je zgodovinopisje do sedaj že pokazalo, so Kraljevino SHS že od vsega začetka pretresala številna nesoglasja, nacionalna nasprotja in vprašanja o ureditvi nove države (npr. Pirjevec, 1995; Perovšek & Gabrič, 2013; Rahten, 2018; 2021a; 2021b; Rahten, Šumrada & Petrič, 2011). Smodlaka je zavrnil povabilo v novo vlado in se od vsega začetka boril proti centralistični ureditvi države, kar se je tudi odražalo v njegovem predlogu za novo ustavo (Smodlaka, 1920). Ta je bil v nasprotju s centralistično Vidovdansko ustavo, ki je bila nato sprejeta, sicer z majhno večino. Osrednje vprašanje se je seveda vrtelo okoli ureditve in pravic posameznih »plemen« »troimenega naroda«. Smodlaka je, kot večina tedanjih hrvaških politikov, zagovarjal veliko bolj federativno ureditev Jugoslavije in več pravic za Hrvate. Zato je v prvih letih ostro kritiziral situacijo, v katero je državo pahnila vidovdanska ureditev. Posledično je postal tako moteč, da ga je jugoslovansko vodstvo imenovalo za veleposlanika v Vatikanu⁷ in ga tako umaknilo iz jugoslovanskega javnega življenja. Vendar se tudi tam ni umiril, zato je v 20-ih letih neprestano menjaval mesta svojega poslanstva – iz Vatikana v Berlin, nato v Madrid. Po razglasu šestojanuarske diktature leta 1929 se je vrnil v Split in se do druge svetovne vojne v glavnem posvečal publicistiki, pri čemer so bili njegovi prispevki pogosto podvrženi kraljevi cenzuri (Smodlaka, 1972, 17–18).

Ob začetku druge svetovne vojne je ostro nasprotoval jugoslovanskemu pristopu k Trojnemu paktu in se brez pomisleka pridružil narodno-osvobodilnemu boju. Na drugem zasedanju AVNOJ-a je bil imenovan za komisarja za zunanje zadeve Narodnega komiteja osvoboditve Jugoslavije in imel od januarja 1943 rezidenco v Cozzani v bližini Barija. Užival je polno zaupanje Josipa Broza – Tita in vodil aktivno zunanjo politiko, predvsem pa vzpostavil močno in trdno držo Jugoslavije v odnosu do sosednje Italije (Smodlaka, 1972, 19). Iz tega obdobja je prav gotovo najbolj poznano njegovo delo »O razmejitvi med Jugoslavijo in Italijo«, ki je bilo prvič objavljeno junija 1944. V njem Smodlaka povzema problematiko jugoslovansko-italijanske meje in se zavzema za pravično rešitev tega vprašanja, če se želi med državama zagotoviti trajni mir (Smodlaka, 1944).

Po sporazumu Tito-Šubašić, junija 1944, je prevzel vodstvo delegacije v Svetovalnem svetu za Italijo (*Savjetodavno vijeće za Italiju*), ki je bilo prvo mednarodno priznано

6 Smodlaka se v svojih zapisih neprestano sklicuje na Hrvate in Srbe, Slovence, v tem kontekstu, le izjemoma omenja.

7 Kot veleposlanik v Vatikanu je, sicer v opombi, Smodlaka omenjen tudi v Radić (2014, 692). Poleg tega ga, glede pogajanj o sklenitvi konkordata med Svetim sedežem in Kraljevino SHS, omenja tudi Mithans (2011, 429–430).

diplomatsko predstavništvo nove Jugoslavije. Kot komisar za zunanje zadeve je bil eden najožjih Titovih sodelavcev in se redno udeleževal sestankov najpomembnejših jugoslovanskih in tujih političnih predstavnikov. Od marca 1945 je bil, kot minister brez listnice, član prve jugoslovanske vlade (Smodlaka, 1972, 20). Zaradi njegove zavezanosti federativni Jugoslaviji in neprecenljivih diplomatskih izkušenj je torej užival zaupanje jugoslovanskega vodstva.⁸

JOSIP SMODLAKA: TAJNA MISIJA V RIM (OKTOBER 1945–JANUAR 1946)

Kako zelo je bil Josip Smodlaka cenjen v samem vrhu nove jugoslovanske vlade, nam nakazuje prav odločitev, da ga odpošljejo na (tajno) misijo v Rim. Ob koncu druge svetovne vojne je bilo namreč vprašanje Trsta in nove meje med Italijo in Jugoslavijo eno najbolj kočljivih vprašanj tako italijanske kot jugoslovanske zunanje politike in diplomacije. Zgodovinopisne raziskave so do sedaj tudi že temeljito preučile te kompleksne odnose med obema državama v prvih letih po vojni, predvsem glede razmejitve in usode Trsta (prim. Duroselle, 1966; De Castro, 1981; Valdevit, 1986; Troha, 1999; Pirjevec, Bajc & Klabjan, 2005; Pirjevec, 2007; Dimitrijević & Bogetić, 2009; Tenca Montini, 2018; 2020). Zato so paradiploomske akcije, kot je prav gotovo bila tista Josipa Smodlake, še toliko bolj zanimive, saj poglobljajo vedenje o dogodkih in kako so bila dogajanja spremljana in ustvarjana s strani njenih akterjev. Kar dela naš primer še bolj zanimiv je to, da te misije tudi sam Smodlaka v svojih zapisih ni nikdar izpostavil (svojih spominov pa, žal, ni nikdar dokončal). Zadnji njegov zapis, zbran v Zapisih Dra Josipa Smodlake, izhaja iz oktobra 1944 (Smodlaka, 1972a, 141), medtem ko se njegova zbrana dela zaključijo z januarjem 1945 (Smodlaka, 1989, 529). Kot je v biografiji svojega očeta zapisal Sloven J. Smodlaka, je bil od spomladi 1944 Josip Smodlaka komisar za zunanje zadeve in igral pomembno vlogo pri iskanju mednarodnega priznanja novonastale jugoslovanske države. Kot že omenjeno, je bil marca 1945 imenovan za ministra brez listnice in bil član prve jugoslovanske vlade, sredi leta 1946 pa je (ponovno) v Rim prišel kot delegat v Svetovalnem svetu za Italijo (Smodlaka S., 1972, 20; Selinić, 2014). Na 200 straneh dolgi biografiji in spremni besedi, ki jo je Hodimir Sirotkovič pripravil kot uvod k njegovim zbranim spisom (Smodlaka, 1989), se obdobje, ki ga je preživel v Rimu, zaključuje z 28. aprilom 1945 (ko se tudi zaključuje njegov partizanski dnevnik) in nato ponovno nadaljuje s prvo polovico leta 1946, ko naj bi se Smodlaka vrnil v Rim. Njegova biografija torej na nobenem mestu ne izpostavlja mesecev med septembrom 1945 in januarjem 1946, torej obdobja, ki ga je preživel v Rimu kot tajni Titov odposlanec.

8 Pri tem velja izpostaviti, kot so zgodovinopisne raziskave do sedaj tudi že ugotavljale, da je jugoslovansko vodstvo ob koncu druge svetovne vojne primanjkovalo kadrov, ki bi obvladovali diplomatske veščine in tuje jezike (prim. Rahten, 2014). Nekatere raziskave sicer poudarjajo, da ta »stara« diplomacija na prehodu iz monarhične ureditve v republiko ni uživala zaupanja jugoslovanskega vodstva (prim. Petković, 1995, 18–37; Petrović, 2014, 579), a, vsaj kar se Smodlake tiče, tega ne moremo z gotovostjo trditi, saj nam viri kažejo nasprotno – torej, da je Smodlaka užival zaupanje jugoslovanskega vodstva.

Namero o tem, da bi Smodlako poslali na misijo v Rim, je Edvard Kardelj nakazal že konec maja 1945.⁹ Čeprav Smodlaki Kardeljeva depeša ni bila najbolj razumljiva, je iz nje razbral, da ga nameravajo ponovno poslati v Rim kot odposlanca v Svetovalnem svetu za Italijo. V odgovoru, ki ga je naslovil na Tita, je izrazil svoje začudenje, saj naj bi se delegacija iz Rima ravno odpravljala nazaj v Jugoslavijo. Pri tem je dodal, da je sicer pripravljen na novo diplomatsko akcijo v Rim, v kolikor bi Tito to smatral za potrebno in bi razmere kazale na to, da bi taka akcija lahko bila celo uspešna. Pri tem pa je iskreno poudaril, da je sam bil priča neučinkovitosti Svetovalnega sveta za Italijo in da mu »sedenje v nemočnem svetovalnem odboru« ni po godu. Tudi zavoljo svojega slabega zdravja ni bil pripravljen na pot v Rim zaradi »postranskega posla«, saj, kot se je izrazil, to lahko opravi »vsak jole, ki je sposoben diplomatski uradnik«.¹⁰

Zatem je korespondenca glede misije za nekaj mesecev potihnila, kar je bržkone posledica tudi sprememb na terenu in tega, da je bila Jugoslavija po Beograjskem in Devinskem sporazumu prisiljena v umik iz Trsta v Cono B Julijske krajine (prim. Tenca Montini, 2020, 36–48). Korespondenca se je nato nadaljevala v drugi polovici septembra 1945, ko se je napetost vsaj malenkost umirila. Prav tako so, kot je razumeti iz besed Josipa Smodlake, mednarodne diplomatske razmere kazale na to, da je prišel pravi trenutek za misijo. Dne 24. septembra je namreč Smodlaka na Tita naslovil daljšo depešo z naslednjimi uvodnimi besedami:

*Glede na novice iz Londona čutim dolžnost, da odpotujem v Rim, če se vam zdi primerno, da tam opravim zaupne, zasebne, nezavezujoče pogovore o možnosti neposrednega sporazuma med nami in Italijo, s katerim bi se izognili izkoriščanju našega spora s strani tretjih, predvsem pa preprečili vtikanje Angležev in Američanov v Trst.*¹¹

S tem je razkrita tudi sama nujnost neposrednega sporazuma, saj bi se z njim obe vpleteni strani izognili temu, da bi imeli od dogovora kakršnokoli korist drugi – torej predvsem Velika Britanija in Združene države Amerike (ZDA). Vsebina korespondence nakazuje tudi na to, da se je Smodlaka v Beogradu s Titom in Kardeljem že pred tem dogovarjal o svojem odhodu ter o vsebinah svojih pogovorov. V depeši namreč nadaljuje, da bi moral tak sporazum temeljiti na dveh osnovnih izhodiščih, ki sta bili že predhodno dogovorjeni v Beogradu; (1) priključitev slovenskega Primorja in Istre Jugoslaviji, kot tudi suverenost Jugoslavije nad Trstom, ter (2) zagotovitev najširših pravic Italijanom na spornem ozemlju, predvsem kar se tiče rabe jezika v šolstvu in upravi, ter lokalne avtonomije, predvsem kar se tiče Trsta. Tekom pogovorov bi Smodlaka Tita »tajno obveščal« o dogajanju in tako neprestano dobival Titova navodila.¹²

Diplomatska spretnost Josipa Smodlake in njegovo poznavanje mednarodnih in bilateralnih okoliščin sta bili zelo očitni, saj bi taka misija prav gotovo težko ostala

9 AJ 836, I-3-b/320, Edvard Kardelj za Josip Smodlaka, broj (br.) 73, 30. 5. 1945.

10 AJ 836, I-3-b/320, Smodlaka za Tito, pov. br. 75/45, 31. 5. 1945.

11 AJ 836, I-3-d/29, Smodlaka za Tito, pov. br. 108/45, 24. 9. 1945.

12 AJ 836, I-3-d/29, Smodlaka za Tito, pov. br. 108/45, 24. 9. 1945.

spregledana. Zato je do potankosti načrtoval potek misije, predvsem pa se je že ob svojem odhodu zavedal, da možnosti za uspeh ni veliko. Da bi svoj odhod upravičil pred javnostjo je predlagal, da bi se »za javnost« odpravil v Rim pod pretvezo povratka v delegacijo, tam pa bi nastopil kot »stari, njim poznani zagovornik ideje jugoslovansko-italijanskega sporazuma, ki – kar je tudi resnica – na lastno pobudo skuša v zadnjem trenutku pomagati doseči ta dogovor«. Pri tem je izpostavil, da nima velikih pričakovanj, a da vendarle še ni izgubil upanja, da bi ta misija lahko bila uspešna. Kako izvrsten diplomat je Smodlaka bil, nakaže ravno z utemeljitvijo, da bi v primeru, da misija spodleti, to bil »moj osebni neuspeh, ki mu vi [Tito] in naša vlada ne bi bili izpostavljeni«.¹³

Do tako dobro načrtovane misije seveda niti Tito ni mogel ostati ravnodušen, čeprav so bržkone večino misije že načrtovali na skupnem sestanku v Beogradu. Tri dni kasneje je predlog sprejel z besedami, da se »popolnoma strinja« z vsebino pisma in izrazil zadovoljstvo, da se Smodlaka, kljub svojemu zdravju, odpravlja v Italijo. Na tem mestu velja posebej izpostaviti, da je Smodlaka jeseni leta 1945 štel že 76 let, kar daje dodatno težo nesporni želji Tita in Kardelja, da v Rim pošljeta prav njega. Ob tem je Tito Smodlaki tudi poročal o zadnjih pogovorih v Londonu, na katerih so Američani in Britanci predlagali internacionalizacijo Trsta, s čimer se jugoslovanska vlada »ne bo nikdar strinjala«, niti »ne bo podpisala takega sporazuma«. Izrazil je namreč prepričanje, da od tega ne bi imeli koristi ne Jugoslavija ne Italija, temveč »nekdo tretji«. Pri tem pa bi Trst ostal »sporno vprašanje in stalna ovira za dobre odnose z Italijo«. Če nič drugega, je Tito presodil, bo Smodlaka v Italiji lahko ugotovil, kakšno je stališče italijanskih krogov do tega vprašanja. S pismom je Smodlako pooblastil za »informativne razgovore« v Rimu, ki bi lahko postali tudi uradni, če bo kazalo, da je možno doseči dogovor.¹⁴

Tako se je, kljub svoji starosti in zdravstvenim težavam, konec septembra 1945 Josip Smodlaka odpravil v Rim, saj, kot je utemeljil, »ne bi imel miru, če bi zdaj ostal prekrizanih rok«.¹⁵ Proti Rimu je Smodlaka krenil 3. oktobra, dan pred tem pa je Titu poročal, da se je odločil za nekoliko daljšo pot. Odločitev za pot po liniji Reka–Ancona in nato proti Rimu je sprejel zato, da bi spotoma dobil natančnejše informacije glede situacije na spornih ozemljih. Pri tem je Tita tudi prosil, naj mu pošlje natančnejše poročilo glede pogovorov v Londonu.¹⁶

Dva tedna kasneje, 17. oktobra 1945, je Smodlaka Titu posredoval prvo podrobno depešo s svoje misije. V njej povzema nekatera svoja prepričanja glede usode Trsta in možnih rešitev tržaškega vprašanja. Sklepamo lahko, da so te ugotovitve posledica informativnih pogovorov, ki jih je Smodlaka opravil na svoji poti v Rim ter se s tem seznanil s situacijo »na terenu«. Iz depeše izhaja, da, po njegovem mnenju, Italija ne bo nikdar pristala na to, da Trst postane »sedma federalna enota« Jugoslavije. Neposreden

13 AJ 836, I-3-d/29, Smodlaka za Tito, pov. br. 108/45, 24. 9. 1945.

14 AJ 836, I-3-d/29, Tito za Smodlaka, 27. 9. 1945.

15 AJ 836, I-3-d/29, Smodlaka za Tito, pov. br. 108/45, 24. 9. 1945.

16 AJ 836, I-3-d/29, Smodlaka za Tito, pov. br. 111/45, 2. 10. 1945.

sporazum, kot meni, bi bil možen samo s priznanjem višje stopnje samostojnosti Trsta. To bi, kljub vsemu, bilo koristneje kot internacionalizacija mesta. Pri tem je podal nekaj predlogov o usodi Trsta, ki bi za Jugoslavijo, kot je menil, bili sprejemljivi:

- Trst bi postal svobodno mesto pod poveljstvom in v carinski vezi z Jugoslavijo (podobno položaju Hamburga v odnosu do Drugega rajha);
- položaj Trsta bi bil podoben tistemu, kot ga imajo britanski dominioni (svobodno mesto z guvernerjem, ki ga imenuje Jugoslavija);
- neodvisnost Trsta, kot sicer najmanj sprejemljiva rešitev, a še vedno boljša kot internacionalizacija.¹⁷

To je tudi vrstni red, po katerem je Smodlaka menil, da bi pričel pogovore s svojimi italijanskimi sogovorniki. Tita je prosil, da mu potrdi, če se z načrtom strinja, da lahko nato stopi v prve stike s posamezniki.¹⁸

Da je Tito vendarle še vedno upal na uspeh misije, je razvidno iz odgovora, ki ga je Smodlaki posredoval 23. oktobra. V njem je poudaril, da se »za zdaj strinjamo, da predložite prvo rešitev, tj.: da Trst postane svobodno mesto pod suverenostjo naše države in v carinski vezi z Jugoslavijo«. Pri tem je še dodal, da »mi še nismo izgubili upanja, da bomo dobili Trst«. ¹⁹ Čeprav mednarodna situacija ni bila najbolj naklonjena, je jugoslovansko vodstvo konec oktobra 1945 še vedno ohranjalo upanje za ugodno rešitev tržaškega vprašanja.

Po navodilih, ki jih je Smodlaka prejel od Tita, so se pričeli tudi prvi pogovori. Po tem, ko je v začetku novembra poročal, da je prvi sekretar italijanske komunistične partije, Palmiro Togliatti,²⁰ odsoten in se z njim še ni srečal,²¹ mu je to vendarle uspelo teden dni kasneje. S Togliattijem se je srečal 9. novembra 1945. Že takoj na začetku svojega pisanja Smodlaka poroča, da se tudi Togliatti zavzema za direkten sporazum med Italijo in Jugoslavijo in da je hkrati prepričan, »kot tudi mi«, da se mora pri tem najbolj upoštevati interese in želje prebivalcev Julijske krajine. Prav tako naj bi Togliatti »z vidnim zadovoljstvom« prisluhnil predlogu, da bi Trst in pristanišče postala neodvisno mesto pod jugoslovansko suverenostjo in v carinski zvezi z Jugoslavijo. Pri tem naj bi Togliatti tudi izrazil prepričanje, da se bo vse ostalo uredilo brez težav, če se reši vprašanje Trsta. V nadaljevanju pogovora pa je Togliatti poudaril, da bi bilo potrebno pred tem »ustvariti ugodno vzdušje«. V nekem smislu je okaral jugoslovansko vodstvo, ker da v to smer »do zdaj [s strani Jugoslavije] ne bi bil napravljen noben korak, kvečjemu ravno obratno«. Izrazil je prepričanje, da »javno mnenje ni bilo postopno pripravljeno na postavljanje vprašanja suverenosti, to je priključitev Trsta, kar je v Italiji povzročilo močan nacionalistični odziv«. Na koncu je še dodal, da se je ta kampanja še potencirala

17 Taki načrti glede pripadnosti in usode Trsta sicer niso bili nobena novost, ideje o prihodnosti mesta izvirajo že vsaj iz obdobja po koncu prve svetovne vojne (prim. Godeša, 2000).

18 AJ 836, I-3-d/29, Smodlaka za Tito, pov. br. 112, 17. 10. 1945.

19 AJ 836, I-3-d/29, Tito za Smodlako, pov. br. 206, 23. 10. 1945.

20 Smodlaka Togliattija vse do januarja 1946 v svoji korespondenci naslavlja z njegovim psevdonimom – Ercoli.

21 AJ 836, I-3-d/29, Smodlaka za Tito, 2. 11. 1945.

s »pregoni Italijanov in njihovo odstranitvijo iz Julijske krajine«. ²² Pri tem je Togliatti bržkone imel v mislih deportacije iz Julijske krajine, ki so v italijanski javnosti in tudi na diplomatski ravni tedaj že močno odmevale. ²³

Po pojasnilu, da italijansko javno mnenje torej ni pripravljeno na jugoslovanski predlog, je Togliatti menil, da mora jugoslovansko vodstvo storiti kak popustljiv korak v zvezi s »pregnanimi in odvedenimi Italijani«, da bi tako napetost malo popustila. Odpiranje vprašanja »deportiranih« je pri Smodlaku izzvalo močno reakcijo. Ubrnil je namreč jugoslovansko stališče, da je Jugoslavija med vojno trpela mnogo večje žrtve zaradi Italije, kot naj bi jih Italija po vojni zaradi Jugoslavije. Zato Smodlaka piše:

Odgovoril sem mu, da če so bile v našem postopanju kakšne krivice, je Italija našim ljudem v vojni prizadela neprimerno večje krivice in jih niti ni obžalovala. Tudi Ercoli sam je uvidel, da se trenutna italijanska vlada ni lepo obnašala do nas, in me prosil, da bi morali premisliti, kaj lahko stori italijanska vlada, naj razmislim o tem in naj mu povem svoje mnenje, ko se spet srečava, ker želi ostati v stiku z mano. ²⁴

S tem je podprl jugoslovansko držo v odnosu do Italije in dal Togliattiju vedeti, da jugoslovanska stran pri tem problemu ne namerava popuščati, dokler dobre volje ne bo pokazala tudi italijanska vlada. V nadaljevanju je tudi izrazil prepričanje, da sporazum v osnovi ni daleč, vsaj kar se tiče Togliattija. Ta naj bi mu tudi obljubil, da bo poizvedel med svojimi kolegi v vladi, kakšno je njihovo stališče. Pri tem je Smodlaka dodal, da je tudi sam mnenja, da trenutna situacija in »duševno stanje italijanskega naroda« ne gresta v prid sporazumni rešitvi spora z Italijo.

V tem ozračju se nobena italijanska vlada ne more pogajati z Jugoslavijo, saj podporniki vseh italijanskih strank v našem čiščenju fašistov iz Julijske krajine vidijo samo preganjanje Italijanov. Menim, da najmanj kar bi morala italijanska vlada storiti, je korak v smeri obžalovanja in obsodbe vsega nasilja in krivic, ki so bile našim narodom prizadejane med vojno, izraziti željo po spravi in hkrati obžalovati medijsko kampanjo in delovati pomirjujoče na Italijane iz Julijske krajine, da bi se ustvarilo ugodno razpoloženje za sporazum. Potem bi lahko mi, v znak prijateljstva, likvidirali vprašanje ujetih in ranjenih Italijanov, tako da tudi mi skušamo preprečiti nove konflikte. ²⁵

Nazadnje je Smodlaka še prosil za nova navodila ter izrazil mnenje, da, glede na napisano, zaenkrat nadaljnji pogovori niso potrebni.

22 ARS, SI AS 1277, tehnična enota (t. e.) 28, dosje XVIII/1945, depeše SSIP, 28/3608, 43, Smodlaka za Tito, pov. br. 122, 12. 11. 1945.

23 Glede problema deportacij iz Julijske krajine glej predvsem Lampe, 2016, pa tudi Bajc, 2012.

24 ARS, SI AS 1277, t. e. 28, dosje XVIII/1945, depeše SSIP, 28/3608, 43, Smodlaka za Tito, pov. br. 122, 12. 11. 1945.

25 ARS, SI AS 1277, t. e. 28, dosje XVIII/1945, depeše SSIP, 28/3608, 43, Smodlaka za Tito, pov. br. 122, 12. 11. 1945.

Kar gre posebej razbrati iz depeše je to, da je bil tedaj temeljni problem za neposredni sporazum med državama na eni strani italijansko nepriznavanje zločinov storjenih v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno, po drugi pa problem jugoslovanskih poveljnih »deportacij« iz Julijske krajine. Dosedanje raziskave (predvsem Lampe, 2016) so tudi že pokazale, da je bilo vprašanje »deportacij« iz Julijske krajine v Jugoslavijo eno prvih na seznamu, ki jih je bilo (po mnenju italijanske vlade) potrebno rešiti, če bi želeli, da se pričnejo dvostranski pogovori. Česar pa se Smodlaka v tistem trenutku ni zavedal, je to, da se jugoslovansko vodstvo glede vprašanja »deportacij« (pa če so bile navedbe in številke resnične ali ne), ni bilo pripravljeno pogajati.

Dne 17. novembra je Smodlaka na Tita naslovil novo depešo, v kateri je poročal o novinarski konferenci, ki je potekala 10. novembra 1945 v Vidmu, tekom katere se je takratni predsednik italijanske vlade Ferruccio Parri obregnil tudi ob vprašanje »deportiranih«. V njem je, kot povzema Smodlaka, med drugim Parri poudaril, da je za »sporazum in neposredna pogajanja z italijansko vlado potrebno prenehati s preganjanjem ne fašistov, temveč Italijanov v Julijski krajini in pričeti s postopki proti njim«.²⁶ Smodlaka je izrazil svoje mnenje, da je potrebno počakati naslednji korak italijanske vlade v smislu tega, o čemer se je pogovarjal s Togliattijem (torej opravičila in priznanja krivic s strani Italije iz časa vojne, op. avtorice), šele nato bi se odločala Jugoslavija (glede problema pregonov in »deportacij«, op. avtorice). Hkrati bi Italija morala ponuditi pomoč za kaznovanje zločincev, pomoč pri obnovi Jugoslavije in obsoditi vsa dejanja italijanske vlade. Izrazil je tudi svoje mnenje glede deportiranih, in sicer da so fašisti zaprti, nedolžni pa so izpuščeni ali bodo v kratkem. Svoje pisanje je zaključil takole:

*Ne moremo dopustiti, da mislijo, da je ta postopek z njimi nek politični maneuver ali maščevanje za storjene krivice. Priporočam, da se nedolžni nemudoma vrnejo, da se umiri situacija.*²⁷

Poziv glede izpustitve teh ujetnikov je ponovil tudi v naslednji depeši, 19. novembra 1945. V njej je uvodoma pohvalil Titov maneuver, s katerim je pozval tri italijanske oficirje iz divizije Garibaldi, da obiščejo svoje ranjene rojake v jugoslovanskih bolnišnicah. Menil je, da je to najboljši način, da se utišajo lažne novice, ki se širijo po Italiji. Nadaljeval je s poročilom o tem, kako je italijanski tisk povzel njegove izjave z dne 17. novembra ter opozoril na nesporazum med Parrijevimi izjavami in tistimi, ki jih je podal Tito. Tito naj bi namreč govoril o situaciji, ki je vladala v času pogovorov z maršalom Alexandrom (pogovori glede podpisa Beograjskega sporazuma, 9. junij 1945, op. avtorice), ko v Jugoslaviji deportiranih res še ni bilo (sic!), temveč samo vojni ujetniki. Parri pa ni govoril o vojnih ujetnikih, temveč o tistih Italijanih – neborcih, ki so bili po

26 ARS, SI AS 1277, t. e. 28, dosje XVIII/1945, depeše SSIP, 28/3610, 45, Smodlaka za Tito, pov. br. 124, 15. 11. 1945.

27 ARS, SI AS 1277, t. e. 28, dosje XVIII/1945, depeše SSIP, 28/3610, 45, Smodlaka za Tito, pov. br. 124, 15. 11. 1945.

zaključku vojaških operacij aretirani s strani jugoslovanske policije in odpeljani v Jugoslavijo.²⁸ Pri tem moramo nujno izpostaviti, da so dosedanje raziskave (Lampe, 2016) že pokazale, da so bili aretiranci (oziroma večinski del) v Jugoslavijo prepeljani že v drugi polovici maja 1945 (ko je tudi pričelo delovati največje taborišče za deportirance iz Julijske krajine v Jugoslaviji, to je taborišče Borovnica). Smodlaka se je torej motil v svojem prepričanju, da v času sprejemanja in podpisovanja Beograjskega sporazuma v Jugoslaviji deportirancev ni bilo.²⁹ Nadaljeval je z opisom svoje poti preko Istre in prošelj, ki jih je prejel iz teh krajev, predvsem Pulja, glede izpustitve interniranih. Čeprav so bili, kot je menil, nekateri izmed njih izpuščeni, so se ostali še vedno nahajali po zaporih. Dodal je še da, »[j]az ne morem niti približno vedeti, koliko jih je. Italijani brez dvoma pretiravajo s številkami. Najbolj natančne podatke ima gotovo Ozna za Istro.«³⁰ Smodlaka je menil, da vojni ujetniki, sploh po Titovi izjavi, ne morejo biti ovira za sporazum. Vendar je »zdaj treba nekaj storiti za politične zapornike, ki niso bili zajeti med boji, torej niso zaobjeti v Vaši [Titovi] izjavi, še posebej za tiste med njimi, ki niso storili kaznivih dejanj«. Pri tem je priklical pozornost na svoje mnenje iz depeše z dne 12. novembra, ko je navedel razloge, zaradi katerih se »dokler omenjeni zaporniki ne bodo osvobojeni, niti ena italijanska vlada, tudi po mnenju Ercolija, ne bo mogla spustiti v pogovore glede sporazuma«.³¹

Vse bolj je torej nakazovalo na to, da so »deportacije« iz Julijske krajine glavna ovira za to, da bi se pričela neposredna pogajanja. Dan kasneje, 20. novembra, je Smodlaka poročal glede prispevka v »Il Popolo«, časniku italijanske krščanske demokracije, preko katerega je z javnostjo komuniciral tudi zunanji minister, Alcide de Gasperi. V prispevku so izrazili podporo Titovi izjavi, da za vzpostavitev jugoslovansko-italijanskega prijateljstva niso dovolj le besede, temveč so potrebna dejanja. So pa k temu dodali, da je eno tako »nujno dejanje« izpustitev in repatriacija deportiranih Italijanov iz Julijske krajine, ki so še vedno v jugoslovanskih zaporih. Tudi de Gasperi sam naj bi si želel iskrenih in neposrednih pogovorov, vendar »meni, da je za to zaenkrat primernejša previdna diplomatska pot, kot pa javne izjave«.³² Glede na Titovo izjavo in predvsem na njene napačne interpretacije s strani »reakcionarnih krogov« v Italiji, je nadaljeval Smodlaka, bi bilo »priporočljivo, da bi bil, dokler se ukvarjam s tem poslom v Rimu, vnaprej obveščen o vseh korakih, ki jih nameravate storiti v zvezi s sporazumom«. Pri tem je še dodal, da »tega ne počnem zato, ker bi vam želel vsiljevati svoje mnenje, temveč zato, ker lahko v tem okolju bolj natančno ocenim tukajšnje spreminjajoče se razmere in učinek, ki ga bo vsaka izjava povzročila«.³³ Smodlaka se je, kot kaže, vse

28 AJ 836, I-3-b/320, Smodlaka za Tito, pov. br. 127/45, 19. 11. 1945.

29 Je pa jugoslovanska vlada deportacije tudi uradno zanimala. Glede Beograjskega sporazuma in prav podrobnosti glede 6. člena o repatriaciji »deportiranih« ter znikanje deportacij s posebno diplomatsko noto prim. predvsem Bajc (2011, 146–151). Glede Beograjskega sporazuma glej tudi Tenca Montini (2020, 36–39).

30 AJ 836, I-3-b/320, Smodlaka za Tito, pov. br. 127/45, 19. 11. 1945.

31 AJ 836, I-3-b/320, Smodlaka za Tito, pov. br. 127/45, 19. 11. 1945.

32 AJ 836, I-3-b/320, Smodlaka za Tito, pov. br. 128/45, 20. 11. 1945.

33 AJ 836, I-3-b/320, Smodlaka za Tito, pov. br. 128/45, 20. 11. 1945.

bolj zavedal, da ni redno obveščen o jugoslovanskih korakih, njegova misija pa je s tem postajala vse bolj brezupna. Vse od 23. oktobra namreč ni prejel nobenega glasu ali navodil iz Beograda.

Kljub temu pa je zvesto nadaljeval s svojo misijo in 2. decembra posredoval novo poročilo, v katerem je poročal o razmerah na Južnem Tirolskem (Alto Adige), ki bi lahko imele vpliv na razplet situacije v Julijski krajini. Tam naj bi namreč italijanska vlada priznala nemški jezik kot uradni jezik, poleg italijanskega. Prav tako naj bi se vpeljalo dvojezično poimenovanje naselij, odpirati pa naj bi se začele nemške osnovne in srednje šole. Nemška manjšina, kot poroča Smodlaka, naj bi tu bila zelo velika, celo večja od matice, zato ji je bilo v zadnjem času podeljenih veliko pravic. Smodlaka je, kot dober poznavalec mednarodne diplomacije, izrazil prepričanje, da bo to Italiji služilo predvsem kot argument, da se ji ta ozemlja ne odvzamejo. Posredno, kar je še bolj pomembno, pa naj bi ta dejanja služila kot »taktično orožje v sporu za mejo z Jugoslavijo, ker kažejo, da je na enak način znotraj meja italijanske države mogoče rešiti tudi vprašanje Julijske krajine.«³⁴

Dan kasneje, 3. decembra, je poročal o pogovorih, ki jih je ločeno opravil z britanskim in sovjetskim veleposlanikom. Oba naj bi Smodlaki zatrdila, da si italijanska vlada želi sporazuma z Jugoslavijo in da je De Gasperi »spravljivo razpoložen«. Prav tako naj bi mu britanski veleposlanik omenil, da v Moskvi že potekajo razgovori med jugoslovansko in italijansko vlado.³⁵ Povsem jasno je, da je to bilo presenečenje za Smodlako, ker o teh pogovorih ni bil obveščen, saj že nekaj tednov ni prejel odgovora iz Beograda. To je razvidno tudi iz depeše dan kasneje, 4. decembra, ko podrobneje piše o tem, kaj mu je britanski veleposlanik povedal glede pogovorov v Moskvi. Ta naj bi mu tudi pokazal jugoslovansko depešo naslovljeno na britanskega veleposlanika, v kateri je povzeta vsebina teh pogovorov. Smodlaka se je na to odzval v strogo diplomatskem slogu rekoč, da ga »veseli, da je britanska vlada naklonjena sporazumu med nami [Jugoslavijo] in Italijo«, ter da ne ve »ničesar o poteku pogajanj, ker kurir, ki prinaša pošto ministrstva, še ni prišel iz Beograda«.³⁶ Povsem jasno pa je, da beograjska neodzivnost ni bila posledica zgolj kurirjeve zamude.

Temu je sledilo dvotedensko zatišje v korespondenci. Zakaj je prišlo do tega zatišja je delno jasno iz naslednje depeše, 16. decembra, ko je Smodlaka poročal, da je bil v tem času v Bologni, kjer je iz zdravstvenih razlogov obiskal specialista. Ob povratku se je ustavil v San Marinu, kjer so ga lepo sprejeli in izrazili občudovanje do jugoslovanske države in vodstva zaradi dosežkov tekom osvobodilne vojne. Prav tako so izrazili namero po tem, da priznajo jugoslovanskega generalnega konzula, ki bo nastanjen v severni ali srednji Italiji, kot jugoslovanskega diplomatskega predstavnika za San Marino.³⁷ O drugih zadevah v depeši ni bilo govora. Jasno je torej, da je Smodlaka čakal na morebitna nova navodila iz Beograda, a teh ni prejel.

34 AJ 836, I-3-b/320, Smodlaka za Tito, pov. br. 130/45, 2. 12. 1945.

35 AJ 836, I-3-b/320, Smodlaka za Tito, pov. br. 131/45, 3. 12. 1945.

36 AJ 836, I-3-b/320, Smodlaka za Tito, pov. br. 132/45, 4. 12. 1945.

37 AJ 836, I-3-b/320, Smodlaka za Tito, pov. br. 133/45, 16. 12. 1945.

Prav tako naj o pogajanjih ali kakršnihkoli korakih glede sporazuma z Italijo ne bi bila obveščena delegacija v Rimu. V svoji zadnji depeši, 13. januarja 1946, namreč Smodlaka piše, da je preko poznanstev prišel do italijanskega prevoda Titovega prispevka, ki je bil objavljen v Borbi 16. decembra 1945. O točnosti prevoda ni bil prepričan, saj »vse do danes, kot tudi ne tukajšnja naša Delegacija, nismo prejeli prispevka v izvirniku«. Prispevka Smodlaka ni komentiral, dodal je le, da glede na to, da »še nisem prejel odgovora na pisma, ki so vam bila poslana pod pov. br. 122-124, 127-128 in 135-136 [...], mi je vsekakor iz vašega prispevka jasno, da v nastali situaciji moja misija tukaj ni več aktualna«. Dodal je še, da se bo v Rimu za vsak slučaj, tudi iz zdravstvenih razlogov, zadržal še nekaj časa.³⁸

S to depešo se je zaključila tajna misija Josipa Smodlake v Rimu. Čeprav nam razen teh dokumentov niso poznana druga ozadja in razmišljanja Josipa Smodlake, lahko sklepamo, da je bil razplet presenečenje tudi zanj. Pa ne razplet glede misije same, za uspeh katere je že v štartu bilo malo upanja, temveč zaradi načina komunikacije in nenadne prekinitve stikov s Titove strani. To »presenečenje« je razvidno tudi iz Smodlakovih depeš, saj je Tita prosil, naj mu vnaprej sporoči vse korake glede sporazuma, a temu ni bilo tako. Še več, tudi po storjenih korakih o tem ni obvestil ne Smodlake ne delegacije v Rimu, saj so si morali sami priskrbeti prevod (!) njegove izjave.

JUGOSLOVANSKO-ITALIJANSKI NEUSPELI »POSKUS« NEPOSREDNEGA SPORAZUMA

Da bi torej razumeli, zakaj je misija Josipa Smodlake tako klavrno propadla, se moramo ozreti na širše mednarodno-diplomatske okoliščine. Dne 23. oktobra je Smodlaka prejel zadnji Titov odgovor, v katerem je slednji poudaril, da še niso izgubili upanja glede Trsta. Nato pa je Beograd poniknil. Tu ne gre spregledati, da je bila dan oziroma dva kasneje, 24. oziroma 25. oktobra, beograjski vladi predana prva protestna diplomatska nota s strani Velike Britanije in ZDA s seznamom »deportiranih« iz območja Julijske krajine, ki naj bodo nemudoma repatriirani vsled 6. člena Beograjskega sporazuma.³⁹ V svojem poročilu o pogovorih s Togliattijem, ki so potekali 9. novembra 1945, je Smodlaka skoraj istočasno poudaril prav to: da italijanska vlada pričakuje vrnitev »deportiranih«, šele nato se bodo lahko začela neposredna pogajanja. In da, kot je kasneje večkrat v svojih depešah ponovil, nobena italijanska vlada tega problema ne bo ali ne bi mogla zaobiti. V tistem trenutku je Beogradu gotovo postalo jasno, da v Italiji praktično nima zaveznika, ki bi mu lahko omogočil neposredni sporazum. Kljub načelni podpori Titovim »vizijam« glede Trsta, je celo prvak Komunistične partije Italije, ki naj bi bila Jugoslaviji najbolj naklonjena, izrazil prepričanje, da bi bilo najprej potrebno rešiti vprašanje »deportiranih«. V tistem trenutku je bržkone Tito od Smodlake dobil tisto, kar je pričakoval – torej odgovor na vprašanje, če je sporazum mimo velikih sil sploh možen.

38 AJ 836, I-3-b/320, Smodlaka za Tito, pov. br. 3, 13. 1. 1946.

39 Glede diplomatske note, ki sta jo vladi Velike Britanije in ZDA predali Jugoslaviji, prim. Bajc, 2011, 158–162.

Istočasno naj bi se, kot je Smodlaka izvedel od britanskega veleposlanika v Rimu, odprla nova pogajalska vrata tudi v Moskvi. Ravno nekje sredi meseca novembra sta se namreč v Moskvi sestajala italijanski veleposlanik Pietro Quaroni in njegov jugoslovanski kolega Vladimir Popović. De Gasperi je v svoji korespondenci s Quaronijem 19. novembra poudaril njegovo sicer mednarodni javnosti že poznano stališče, da je vzpostavitev diplomatskih stikov med državama nujna. Izrazil je sicer prepričanje, da neposredni stiki še niso možni, je pa zato nujno, da veleposlanik v Moskvi pristopi do jugoslovanskega predstavnika, in sicer predvsem glede problemov »deportiranih« ter jugoslovanskih beguncev v Italiji,⁴⁰ čeprav teh dveh vprašanj ne gre enačiti. De Gasperi je to označil za prvo fazo pri vzpostavitvi normalnih diplomatskih odnosov; šele ko bosta ti dve vprašanji razrešeni, bi se lahko pogajali glede večjih zadev (DDI 1992, d. 697, 19. 11. 1945). Kot »večje zadeve« je tu v mislih gotovo imel neposredni sporazum oziroma vprašanje meje in Trsta.

V pogovorih z jugoslovanskim kolegom je Quaroni sicer prejel zagotovila, da bo predlog posredovan jugoslovanski vladi, vendar je Popović izrazil osebni dvom v to, da bodo v Beogradu pripravljene na vzpostavitev diplomatskih stikov, dokler bodo v Italiji zadeve ostajale na deklarativni ravni. Dodal je, da bi tovrsten predlog bil uspešnejši, če bi italijanska vlada dala uradna zagotovila, da bo predala jugoslovanske politične begunce iz Italije. Poleg tega naj bi bil predlog o povezovanju dveh omenjenih problemov neprimeren. Quaroni ga je opozoril, da gre za dva problema, ki zelo razburjata javno mnenje v obeh državah in bi bilo zato primerno, da sta prva na seznamu za ureditev medsebojnih odnosov (DDI 1992, d. 708, 22. 11. 1945).

Da so tudi »pogajanja« v Moskvi padla v vodo je postalo jasno s Titovo izjavo 17. decembra 1945. O pogajanjih so, kot vemo iz besed britanskega veleposlanika v Rimu, bili obveščeni tudi zavezniki. Prav zaradi tega je Titova izjava toliko bolj presenetila London in Washington. V britanskem *Foreign Officeu* so sklepali, da so v jugoslovanskem vodstvu ali »bolje pretehtali dogovore obeh ambasadorjev v Moskvi ali pa nameravajo voditi trša pogajanja, kot je kazalo«.⁴¹ Pravzaprav pa, kot kaže, do konkretnih dogovarjanj nikdar ni prišlo – šlo je za predlog s strani italijanske vlade, za katerega pa ni znano, da bi prinesel kakšne rezultate ali sploh odgovor iz Jugoslavije. Še 8. decembra je namreč De Gasperi poročal na britansko veleposlaništvo v Rimu, da iz Beograda še niso dobili odgovora (DDI 1992, d. 748, 8. 12. 1945).

Kot torej Smodlaka ni dobil odgovora v Rim, niti Popović ni dobil odgovora v Moskvo. Jugoslovansko vodstvo se je tedaj že odločilo, kakšna je usoda neposrednega sporazuma. Z diplomatskima notama Velike Britanije in ZDA je namreč Beogradu postalo jasno, da sta zahodni zaveznici s tem izkazovali vse večjo naklonjenost Italiji, kar je bilo za Jugoslavijo nesprejemljivo. Užaljenost in prizadetost vodstva sta razvidni

40 Vprašanje jugoslovanskih beguncev v Italiji je v tistem trenutku bilo pomembno predvsem zato, ker je jugoslovanska vlada z njihovo izpustitvijo pogojevala repatriacijo italijanskih vojnih ujetnikov iz Jugoslavije. Dosedanje raziskave so sicer pokazale, da to ni bil edini razlog za zadrževanje italijanskih vojnih ujetnikov, najverjetneje je bil bolj pretveza kot dejanski pogoj (Lampe, 2022).

41 TNA FO 371/48840 R21396/24/92, FO za Washington (No. 13117), 30. 12. 1945.

predvsem iz Titovega prispevka v *Borbi*, s katerim je, kot je januarja 1946 ugotavljal tudi Smodlaka, postalo povsem jasno, kakšna je bila v tistem trenutku jugoslovanska odločitev glede neposrednega sporazuma z Italijo.

Dne 17. decembra 1945 je bil namreč v *Borbi*, osrednjem glasilu Komunistične partije Jugoslavije, objavljen obsežen Titov komentar o jugoslovansko-italijanskih odnosih.⁴² V njem je jugoslovanski predsednik izpostavil ključna sporna vprašanja, ki so tedaj vplivala na meddržavne odnose. Prispevek, ki je bil za potrebe *Foreign Officea* v celoti preveden, nam prikaže vzdušje, ki je vladalo v Jugoslaviji zaradi italijanske vloge v povojnem svetu. Očitno je bilo, da se jugoslovansko vodstvo ni želelo sprijazniti s tem, da je bil sosednji državi priznan status sobojevnice in je imela povrh še močno podporo zahodnih zaveznikov. Na to jugoslovansko vodstvo ni želelo ali moglo pristati, saj je v fašistični Italiji, poleg nacistične Nemčije, videlo glavnega agresorja vojne. Tito je obtožil italijansko vodstvo, da skuša pred zavezniki očrtni podobo Jugoslavije – zaradi internirancev iz Julijske krajine –, da bi se s tem odkupilo za svoje medvojne grehe. Domnevnim deportacijam iz Julijske krajine je posledično posvetil mnogo prostora in jih vnovično zanikal. Zatrnil je, da internirancev iz območja Julijske krajine v Jugoslaviji ni in opomnil, da je jugoslovansko vodstvo tovrstne deportacije in internacije zanikalo že s posebno noto ob podpisu Beograjskega sporazuma (prim. Bajc, 2011, 149–150), kar pa ne italijanskega vodstva, ne Anglo-Američanov ni ustavilo pri tem, da bi Jugoslaviji predale seznam 2500 domnevno interniranih oseb. Da je seznam netočen, je ponazoril z nekaj primeri oseb, za katere se je izkazalo, da so bodisi na svobodi, bodisi jugoslovanski državljani, ki čakajo repatriacijo iz katerega od nacističnih taborišč ali se nahajajo v jugoslovanskih taboriščih za vojne ujetnike (na podoben način se je jugoslovansko vodstvo odzvalo tudi na anglo-ameriško diplomatsko noto iz konca oktobra 1945, prim. Bajc, 2011). Izrazil je prepričanje, da italijansko vodstvo skuša na ta način omiliti obtožbe zaradi medvojnih fašističnih zločinov. Kljub temu naj bi si, po Titovih besedah, Jugoslavija želela dobrih odnosov z Italijo, vendar po njegovem prepričanju temu nasprotujejo nekateri predstavniki italijanske vlade, ki pri tem tudi uživajo podporo zahodnih zaveznikov.⁴³

Titov odgovor lahko razumemo kot ne samo napad na italijansko vodstvo, temveč tudi kot ostro kritiko anglo-ameriški naklonjenosti težnjam Italije. Jugoslovanski predsednik je odločno stopil v bran svoji državi in na koncu izrazil tudi prepričanje, da je za slabe medsebojne odnose, ki so se znašli na mrtvi točki, kriva predvsem italijanska nepripravljenost priznanja krivde za vojne zločine, za nameček pa še izvajanje pritiskov s »tendencioznimi« in »neutemeljenimi obtožbami« glede deportiranih. Italija namreč, kot poraženka vojne, ne bi smela biti v položaju, da lahko izvaja kakršenkoli pritisk.⁴⁴ Iz besedila torej ugotavljamo, da se Tito ne glede »deportiranih«, ne glede drugih

42 Originala prispevka nimamo, ker *Borba* iz tega obdobja v slovenskih knjižnicah ni na razpolago. Za potrebe tega prispevka smo uporabili prevod iz britanskega arhiva. Je pa bil Titov prispevek objavljen tudi v *Politiki*, v naslednjih dneh pa so ga povzeli tudi sovjetski dnevnik (prim. Bajc, 2011, 161).

43 TNA FO 371/48840 R 21169/24/92, Stevenson-Belgrade za FO (No. 2345), 17. 12. 1945.

44 TNA FO 371/48840 R 21169/24/92, Stevenson-Belgrade za FO (No. 2345), 17. 12. 1945.

medsebojnih problemov, ni nameraval pogovarjati s tedanjim italijanskim vodstvom. Najverjetneje se ne bi bil pripravljeno pogovarjati z nikomer, razen s predstavniki KPI. A, kot mu je iz Rima poročal Smodlaka, niti KPI pri pogajanjih ne bi mogla spregledati problema deportacij. Poleg tega je Tito ostro napadel tudi anglo-ameriški zaveznici, ker sta podpirali tovrstne italijanske težnje. Čeprav se v britanskem *Foreign Officeu* z obtožbami na svoj račun niso pretirano obremenjevali, je bilo s to izjavo jasno predvsem to, kot je ugotavljal funkcionar H. S. Williams, da Jugoslavija od svojih stališč in zahtev glede mirovnega sporazuma ne bo odstopala.⁴⁵

Iz Titovih besed decembra 1945 je razvidno, da si je jugoslovansko vodstvo ob koncu vojne obetalo brezpogojno kapitulacijo Italije.⁴⁶ Italija pa se je, zaradi statusa sobojevnice in ob podpori zaveznikov počutila dovolj močna, da je Jugoslaviji postavljala pogoje. Prvi pogoj pa je bila prav rešitev vprašanja »deportiranih«, kar je bilo novembra 1945 že povsem jasno, a za Jugoslavijo povsem nesprejemljivo. Iz navedene korespondence in ob poznavanju mednarodne situacije gre sklepati, da se Jugoslavija z Italijo preprosto ni želela pogajati, saj Italija, po drugi strani, ni bila pripravljena priznati svojih grehov iz časa vojne. Še manj je bilo jugoslovansko vodstvo pripravljeno na to, da bi ji Italija postavljala kakršnekoli pogoje ali ultimat. Napeti odnosi so bili konec leta 1945 torej povsem na vrhuncu, kar pa je onemogočilo doseganje kakršnegakoli neposrednega sporazuma med državama.

ZAKLJUČEK

Josip Smodlaka je bil diplomat z bogatimi izkušnjami. Njegovo ime je bilo poznano in spoštovano v mednarodnih krogih. Ko sta mu Tito in Kardelj zaupala tajno misijo v Rimu, kljub temu da je bil takrat star že 76 let, sta vedela, koga pošiljata »v ogenj«. Kljub temu, da je upanja bilo malo, se je konec septembra 1945 vseeno odpravil v Rim, a je že po dobrih treh mesecih, januarja 1946, svojo misijo opustil. Čeprav torej ni dosegel uspeha, je vsekakor uspel vsaj v tem, da si jugoslovanska vlada s tem ni napravila nobene sramote. V javnosti je namreč misija ostala skoraj povsem spregledana. Z njegovo prisotnostjo v Rimu niso bili seznanjeni niti v vrhu italijanske vlade, saj je De Gasperi ob neki priliki priznal, da je za njegovo prisotnost »slišal, vendar uradno ni bil obveščen«.⁴⁷ Pri tem pa velja posebej izpostaviti prav to, da je bil kljub neuradni naravi njegove funkcije brez težav sprejet s strani pomembnih političnih in diplomatskih predstavnikov, kar še dodatno potrjuje to, da je šlo za pomembnega diplomata. Ko se je vrnil iz Rima, se je Smodlaka na lastno željo upokojil. Njegova starost in zdravstvene težave mu aktivne diplomatske službe nista več dopuščala. O zadnjih letih njegovega življenja

45 TNA FO 371/48840 R 21169/24/92, Stevenson-Belgrade za FO (No. 2345), 17. 12. 1945.

46 To stališče seveda ni bilo nobena novost, saj se je vodilni kader v Jugoslaviji že med vojno zavedal, da se Italija skuša »čim ceneje izvleči« iz situacije, v katero jo je pahnila Mussolinijeva fašistična politika. Predvsem pa se je skušala že tedaj opredeliti za branitelja Zahoda pred Vzhodom (o tem npr. Godeša, 2014, 754–757).

47 O tem je iz Rima poročal Sloven J. Smodlaka (DA MSP, PA 1946, fascikla (f.) 33, br. 1108, dokument (d.) 11, pov. br. 123, Sloven Smodlaka za MIP, 24. 1. 1946).

ni znanega veliko, saj se je umaknil iz javnosti. Umrl je 31. maja 1956 in bil pokopan v Klisu z državnimi častmi. Njegova tajna misija v Rim je pravzaprav, kljub temu da ni bila uspešna, odraz njegovih neprecenljivih diplomatskih izkušenj. V misijo se je sicer spustil z dobršno mero optimizma, a predvsem tudi razumevanja mednarodne situacije, ki je bilo veliko bolj realistično, kot razmišljanje jugoslovanskih oziroma predvsem tistih slovenskih krogov, ki so se še vedno zavzemali za Združeno Slovenijo in s tem za priključitev Trsta k Jugoslaviji (o tem npr. Godeša, 2015). Kot spreten diplomat je seveda znal oceniti tudi kdaj je napočil trenutek, da se umakne. Tajnosti svoje misije pa je več kot očitno ostal zavezan vse do svoje smrti.

Misija (in njen rezultat) je pravzaprav ogledalo tega, kako se je vodila jugoslovanska diplomacija v tem obdobju, sploh ko je šlo za vprašanje odnosov s sosednjo Italijo. V trenutku, ko je Smodlaka začel namigovati na to, da bo morala Jugoslavija pričeti reševati problem »deportacij«, Tito na njegove depеше ni več odgovarjal. Prav tako glede enakih vprašanj ni odgovoril v Moskvo. V tistem obdobju je Beograd, kar se tiče »deportacij« posredoval samo odgovor vladama Velike Britanije in ZDA, ter demantiral vse obtožbe glede seznama domnevnih deportirancev. Hkrati pa je Tito pripravil tudi dolg prispevek kot odziv na nastalo situacijo, ki je bila konec leta 1945 zelo kompleksna.

Na eni strani so torej na Jugoslavijo pritiskali zavezniki, na drugi pa celo Italija, kar je bilo za jugoslovansko vodstvo povsem nesprejemljivo. Takrat je Beogradu prav gotovo postalo jasno, da neposredni sporazum glede Trsta in meje med Jugoslavijo in Italijo ne bo možen. Poznavanje te tajne misije je za zgodovinopisje pomembno ne samo zaradi osvetlitve doslej nepoznanega poglavja življenja in dela enega najpomembnejših jugoslovanskih diplomatov tistega obdobja, temveč tudi za razumevanje širšega konteksta mednarodne diplomacije glede usode jugoslovansko-italijanskega neposrednega sporazuma. Istočasno, ko je januarja 1946 v vodo padla misija Josipa Smodlake, je namreč propadel tudi prvi poskus neposrednega sporazuma med državama. Razlog gre iskati prav v tem, da nobena od vpletenih strani ni bila pripravljena popuščati. Italijanska vlada namreč ni priznavala zločinov iz časa druge svetovne vojne, ali se zanje skušala vsaj pokesati, po drugi strani pa jugoslovansko vodstvo ni bilo pripravljeno na sprejemanje pogojev s strani Italije, ki je neposredne pogovore pogojevala z rešitvijo vprašanja deportacij iz Julijske krajine. Nevenka Troha je tekom svojih raziskav sicer ugotavljala, da sta v naslednjih mesecih leta 1946 državi ponovno skušali navezati stike preko drugih posrednikov (1999, 91), vendar tudi ti niso prinesli nobenega uspeha. Kompleksnega vozla, v katerem so se ob koncu druge svetovne vojne znašli jugoslovansko-italijanski odnosi, pač še tako dobra in uspešna diplomacija v tistem trenutku ne bi uspela razplesti. Osnovni cilj misije, torej doseči dogovor, s katerim bi se izognili vmešavanju Britancev in Američanov v Trst, torej ni bil dosežen. Posledično se je vprašanje meje med obema državama in predvsem pripadnosti Trsta reševalo še več desetletij in bilo nazadnje rešeno šele z Osimskimi sporazumi leta 1975 (prim. Pirjevec, Klabjan & Bajc, 2006).

LA MISSIONE SEGRETA DI JOSIP SMODLAKA A ROMA: IL PRIMO TENTATIVO DI ACCORDO DIRETTO TRA LA JUGOSLAVIA E L'ITALIA, OTTOBRE 1945-GENNAIO 1946

Urška LAMPE

Università Ca' Foscari Venezia, Dipartimento di studi umanistici, Dorsoduro 3484/D, 30123 Venezia, Italia

Istituto IRRIS di ricerca, sviluppo, e strategie della società, cultura e ambiente,

Čentur 1f, 6273 Marezige, Slovenia

e-mail: urska.lampe@unive.it

RIASSUNTO

Il presente articolo esamina il lavoro di Josip Smolaka, avvocato e diplomatico croato che, alla fine della Seconda guerra mondiale, si diresse a Roma in missione segreta su ordine di Josip Broz-Tito e Edvard Kardelj. Lo scopo della missione era che Smolaka valutasse la possibilità di un accordo diretto tra la Jugoslavia e l'Italia sulla questione del nuovo confine e, soprattutto, sull'appartenenza di Trieste. Smolaka comunicava regolarmente a Belgrado i progressi della missione e i colloqui avuti. Tuttavia, dopo che il 23 ottobre 1945 Tito gli aveva assicurato che non avevano ancora perso le speranze su Trieste, non aveva ricevuto alcuna risposta o istruzione da Belgrado. Il quadro diplomatico più ampio, e in particolare la protesta diplomatica anglo-americana per i deportati dalla Venezia Giulia del 24 e 25 ottobre 1945, suggerisce che, alla luce della situazione, la leadership jugoslava aveva già deciso il destino dell'accordo diretto. La missione di Josip Smolake era quindi destinata al fallimento. Mentre l'Italia rifiutava di riconoscere o anche solo di pentirsi dei crimini commessi durante la Seconda guerra mondiale, la Jugoslavia non era disposta ad accettare le condizioni dell'Italia, che insisteva sulla necessità di risolvere prima la questione delle deportazioni dalla Venezia Giulia. La conoscenza di questa missione segreta, durata dall'ottobre 1945 al gennaio 1946, è importante per la storiografia, non solo per conoscere la funzione, la vita e il lavoro di uno dei più importanti diplomatici jugoslavi dell'epoca, ma anche per comprendere il contesto più ampio della diplomazia internazionale riguardo al destino dell'accordo diretto italo-jugoslavo. Infatti, nello stesso momento in cui, nel gennaio del 1946, fallì la missione di Josip Smolaka, cadde in acqua anche il primo tentativo di accordo diretto tra i due Paesi.

Parole chiave: Josip Smolaka, Seconda guerra mondiale, deportazioni dalla Venezia Giulia, Jugoslavia, Italia, diplomazia

VIRI IN LITERATURA

AJ 836 – Arhiv Jugoslavije (AJ), fond Kancelarija maršala Jugoslavije (836).

ARS, SI AS 1277 – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana (ARS), fond Kardelj Edvard – Krištof (1926–1990) (SI AS 1277).

Bajc, Gorazd (2011): Zgodba neke diplomatske note: ozadje britanskega in ameriškega posega v Beogradu 23. in 24. oktobra 1945 glede deportacij Italijanov iz Julijske krajine. V: Bajc, Gorazd & Borut Klabjan (ur.): Pirjevčev zbornik: poti zgodovine med severnim Jadranom, srednjo in vzhodno Evropo: ob 70. obletnici akad. prof. dr. Jožeta Pirjevca. Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerzitetna založba Annales, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 139–163.

Bajc, Gorazd (2012): Aretacije, internacije in deportacije po prvi in drugi svetovni vojni na območju Julijske krajine: oris problematike in poskus primerjave. *Acta Histriae*, 20, 3, 389–416.

DA MSP, PA – Diplomatski Arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije, Beograd (DA MSP), Politička arhiva (PA).

DDI 1992 – Ministero degli Affari Esteri, Commissione per la pubblicazione dei documenti diplomatici 1992. I documenti diplomatici Italiani, Decima Serie: 1943–1948. Volume II. Roma, Libreria dello Stato.

De Castro, Diego (1981): La questione di Trieste. L'azione politica e diplomatica italiana dal 1943 al 1954. Voll. I–II. Trieste, Lint.

Dimitrijević, Bojan B. & Dragan Bogetić (2009): Trščanska kriza 1945–1954: vojno-politički aspekti. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije.

Duroselle, Jean-Baptiste (1966): Le Conflit de Trieste: 1943–1954. Bruxelles, Editions de l'Institut de Sociologie de l'Université Libre de Bruxelles.

Godeša, Bojan (2000): »Naš odnos do Italijanov naj bo miren in dostojen, toda nič več«: nekateri vidiki razpetosti med nacionalnim in internacionalnim med slovenskimi komunisti na Primorskem. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 40, 1, 171–180.

Godeša, Bojan (2014): Oblikovanje odnosa do sosednjih držav (Italija, Avstrija) v slovenskem/jugoslovanskem partizanskem gibanju (1941–1945). *Annales, Series Historia et Sociologia*, 24, 4, 749–762.

Godeša, Bojan (2015): Slovenci in problem meja med drugo svetovno vojno. *Acta Histriae*, 23, 3, 417–432.

Kasalo, Branko (2018): Josip Smodlaka – splitski gradonačelnik (1918.). *Kulturna baština*, 44, 275–290.

Kuzmić, Marin (2011): Josip Smodlaka. V: Antifašistički Split: ratna kronika 1941.–1945. Udruga antifašističkih boraca i antifašista grada Splita. <http://www.ratnakronikasplita.com/prilozi/portreti> (zadnji dostop: 2022-08-12).

Lampe, Urška (2016): Deportacije iz Julijske krajine po drugi svetovni vojni, 1945–1954. Doktorska disertacija. Koper, Univerza na Primorskem.

Lampe, Urška (2022): The Repatriation of Italian Prisoners of War from Yugoslavia after the Second World War, 1945–7. *Journal of Contemporary History*, 57, 1, 68–89.

Mithans, Gašper (2011): Ključni akterji jugoslovanskega konkordata in problematika virov. V: Bajc, Gorazd & Borut Klabjan (ur.): Pirjevčev zbornik: poti zgodovine med severnim Jadranom, srednjo in vzhodno Evropo: ob 70. obletnici akad. prof. dr. Jožeta Pirjevca. Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerzitetna založba Annales, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 427–443.

Nečak, Dušan (1973): Nove publikacije: Josip Smodlaka, »Partizanski dnevnik«. Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, XXI, 2, 145.

Perovšek, Jurij & Aleš Gabrič (ur.) (2013): O demokraciji in jugoslovanstvu: slovenski liberalizem v kraljevini SHS/Jugoslaviji. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino.

Petković, Ranko (1995): Subjektivna istorija jugoslovenske diplomatije: 1943–1991. Beograd, Službeni list.

Petrović, Vladimir (2014): Josip Broz Tito's Summit Diplomacy in the International Relations of Socialist Yugoslavia 1944–1961. Annales, Series Historia et Sociologia, 24, 4, 577–592.

Pirjevec, Jože (1995): Jugoslavija 1918–1992. Nastanek, razvoj ter razpad Karadordjevičeve in Titove Jugoslavije. Koper, Lipa.

Pirjevec, Jože (2007): »Trst je naš!« Boj Slovencev za morje. Ljubljana, Nova Revija.

Pirjevec, Jože, Bajc, Gorazd & Borut Klabjan (ur.) (2005): Vojna in mir na Primorskem. Od kapitulacije Italije leta 1943 do Londonskega memoranduma leta 1954. Koper, Založba Annales.

Pirjevec, Jože, Klabjan, Borut & Gorazd Bajc (ur.) (2006): Osimska meja. Jugoslovanskoitalijanska pogajanja in razmejitve leta 1975. Koper, Založba Annales.

Radić, Radmila (2014): Jugoslavija i Vatikan 1918–1992. godine. Annales, Series Historia et Sociologia, 24, 4, 691–702.

Rahten, Andrej (2014): Kraljevi ali maršalovi diplomati?: politične dileme in opredelitve slovenskih diplomatov na prehodu iz monarhistične v komunistično Jugoslavijo. Annales, Series Historia et Sociologia, 24, 4, 563–576.

Rahten, Andrej (2016): Od Majniške deklaracije do habsburške detronizacije: slovenska politika v času zadnjega habsburškega vladarja Karla. Celje, Ljubljana, Celjska Mohorjeva družba, Društvo Mohorjeva družba.

Rahten, Andrej (2018): Račun brez Korošca?: dileme očeta Jugoslavije ob ustanovitvi Banovine Hrvaške. Studia Historica Slovenica: časopis za humanistične in družboslovne študije, 18, 3, 845–881.

Rahten, Andrej (2021a): Slovenske narodnoemancipacijske težnje v postimperialni tranzicijski dobi. Acta Histriae, 29, 1, 111–134.

Rahten, Andrej (2021b): Koroščekv državnopravni koncept v ustanovni dobi Kraljevine SHS. Studia Historica Slovenica: časopis za humanistične in družboslovne študije, 21, 2, 327–362.

Rahten, Andrej, Šumrada, Janez & Ernest Petrič (ur.) (2011): Velikih pet in nastanek Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev = Les cinq grands et la création du Royaume des Serbes, Croates et Slovènes. Loka pri Mengšu, Center za evropsko prihodnost; Ljubljana, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti,

Selinić, Slobodan (2012): Promene u diplomatskim predstavništvima Jugoslavije 1944–1946. *Istorija 20. veka*, 30, 3, 95–108.

Selinić, Slobodan (2014): Jugoslovenska diplomatija 1945–1950: stvaranje partijske diplomatije. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 24, 4, 553–562

Smodlaka, Josip (1920): Nacrt jugoslovenskog ustava. Zagreb, Beograd, Tisak hrvatskog štamparskog zavoda.

Smodlaka, Josip (1944): O razmejitvi med Jugoslavijo in Italijo.

Smodlaka, Josip (1972a): Zapisi Dra Josipa Smodlake. Prilozi novijoj jugoslaven-skoj historiji, Knjiga 5. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Smodlaka, Josip (1972b): Partizanski dnevnik. Beograd, Nolit.

Smodlaka, Josip (1989): Izabrani spisi. Split, Književni krug.

Smodlaka, Josip (2022): Smodlaka Josip. Hrvatska enciklopedija, mrežno izda-nje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=56818> (zadnji dostop: 2022-08-12).

Smodlaka, Sloven J. (1972): Biografija Dra Josipa Smodlake. V: Smodlaka, J.: Zapisi Dra Josipa Smodlake. Prilozi novijoj jugoslavenskoj historiji, Knjiga 5. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 11–20.

Tenca Montini, Federico (2018): La soluzione migliore per Trieste: la proposta jugoslava di amministrazione congiunta del Territorio libero di Triste (1952–1953). *Acta Histriae*, 26, 3, 713–732.

Tenca Montini, Federico (2020): La Jugoslavia e la questione di Trieste, 1945–1954. Bologna, Il Mulino.

TNA FO 371 – The National Archives, nekdanji Public Record Office, London-Kew (TNA), Foreign Office: Political Departments: General Correspondence from 1906–1966 (FO 371).

Troha, Nevenka (1999): Komu Trst. Slovenci in Italijani med dvema državama. Ljubljana, Modrijan.

Udovič, Boštjan (2020): Memoirism Hype: Why do Slovenian Diplomats Write Memoirs? *Acta neophilologica*, 53, 1/2, 153–166.

Valdevit, Giampaolo (1986): La questione di Trieste 1941–1954. Politica internazio-nale e contesto locale. Milano, Franco Angeli.

Žitko, Salvator (2016): Avstrijsko Primorje v vrtincu nacionalnih, političnih in ideo-loških nasprotij v času ustavne dobe (1861–1914). Koper, Založba Annales.

DELOVANJE SLOVENSKE SLUŽBE DRŽAVNE VARNOSTI V OSEMDESETIH LETIH 20. STOLETJA

Ana ŠELA

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija

e-mail: ana.sela1@um.si

IZVLEČEK

Avtorica se v prispevku osredotoča na delovanje slovenske tajne politične policije, Službe državne varnosti, v osemdesetih letih 20. stoletja. Na podlagi arhivskega gradiva Službe državne varnosti, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije, zlasti letnih poročil o delovanju in realizacijah programskih nalog, predstavi metode in cilje, ki se jih je služba posluževala ter (tajno) zakonodajo oziroma pravilnike, ki jim je sledila. Področja delovanja so bila smiselno razdeljena na zunanje in notranje področje delovanja, pri čemer se pričujoči članek osredotoča na slednje. Hkrati je v prispevku predstavljena tudi organizacija Službe državne varnosti, ki je že od leta 1966 delovala kot strokovna služba v okviru Republiškega sekretariata za notranje zadeve.

Ključne besede: Služba državne varnosti, osemdeseta leta, metode in področja delovanja, organizacija

IL FUNZIONAMENTO DEL SLOVENO SERVIZIO DI SICUREZZA NAZIONALE NEGLI ANNI OTTANTA

SINTESI

L'autrice presenta le attività della polizia politica slovena, il Servizio di sicurezza nazionale (Služba državne varnosti), negli anni Ottanta. Sulla base del materiale d'archivio del Servizio di sicurezza nazionale conservato dall'Archivi della Repubblica di Slovenia, in particolare si tratta delle relazioni annuali sul funzionamento e la realizzazione del programma, vengono presentati i metodi e gli obiettivi che il Servizio aveva utilizzato e la legislazione ovvero i regolamenti (segreti) che prese in considerazione. Gli ambiti di attività vennero significativamente suddivisi tra l'attività all'estero e quella degli interni – il presente articolo è incentrato su quest'ultima attività. Inoltre, il saggio presenta l'organizzazione del Servizio di sicurezza nazionale, che dal 1966 operava come un servizio di supporto nell'ambito del Segretariato degli Interni della Repubblica.

Parole chiave: Servizio di sicurezza nazionale, anni Ottanta, modalità e ambiti di attività, organizzazione

UVOD¹

V političnih režimih, kjer je koncentracija moči države običajno v rokah ene politične stranke in jo obvladuje en sam vodja ali manjša vladajoča skupina, je organizacija obveščevalnih služb podobna kot pri procesih odločanja: najpogosteje je v rokah ene obveščevalne organizacije, ki opravlja ločeno organizirane obveščevalno-varnostne dejavnosti. Obveščevalne službe v komunističnih sistemih torej predstavljajo pomemben instrument, ki ga režim uporablja za obvladovanje družbe, s čimer postaja obsežno birokratsko telo, ki sega na vse nivoje družbe, in so podrejene le ozkemu političnemu vodstvu. Ne delujejo samo kot sredstvo za nadzor družbe, temveč tudi kot orodje za tekmovanje z bodočimi konkurenti znotraj režima (Andrew, 2009, 369). Vodilni zgodovinar na področju raziskovanja obveščevalnih služb, Christopher Andrew, je v svojem delu *The Secret World. A History of Intelligence* (Andrew, 2018, 698) zapisal, da je glavna razlika med obveščevalnim službami demokratičnih političnih sistemov in nekdanjih komunističnih v tem, da imajo prvi načeloma „zgolj“ enega, zunanjega „sovražnika“, medtem ko se obveščevalne službe enopartijskih sistemov vedno borijo z dvema: zunanjim in notranjim oz. ideološkim. Da slednje drži, bo skušal prikazati tudi pričujoči prispevek, in sicer na primeru analiz poročil o delu slovenske varnostno-obveščevalne službe v osemdesetih letih v času Socialistične federativne republike Jugoslavije (SFRJ), sprva Uprave državne varnosti (UDV, izv. *Uprave državne bezbednosti* (UDB), tudi Udbe), ki je bila je bila prav tako v funkciji varnosti države. Jugoslovanska UDV je delovala kot politična policija, kar je med drugim vidno tudi iz *Pravil o Službi državne bezbednosti*², kjer je bilo v 3. členu določeno, da svoje delo opravlja na podlagi stališč in politike Zveze komunistov Jugoslavije (ZKJ). Da gre za delovanje obveščevalne službe kot politične policije pa kaže tudi dejstvo, da so se njene naloge usmerjale v odkrivanje in preprečevanje dejavnosti prav „notranjega sovražnika“ ter v preprečevanje njegove dejavnosti.

Eden izmed ključnih elementov članka je predstavitev ustroja republiške tajne politične policije, saj lahko le tako razumemo, v kakšnem okviru so lahko bile implementirane metode in razdeljena področja dela SDV. Da bi razumeli način delovanja v osemdesetih letih, na katera se članek osredotoča, je potrebno razjasniti, da se je največji prelom v delovanju jugoslovanske tajne politične policije zgodil na Brionskem plenumu leta 1966, ko se je zaradi zlorab in prevelikih pristojnosti UDV reorganizirala in se leta 1967 s prvim republiškim *Zakonom o notranjih zadevah* preimenovala v Službo državne varnosti (SDV). Postala je »samostojna strokovna služba«³ pod Republiškim sekretariatom za notranje zadeve (RSNZ).

1 Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa *Preteklost severovzhodne Slovenije med slovenskimi zgodovinskimi deželami in v interakciji z evropskim sosedstvom* (ARRS, P6-0128), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS).

2 ARS AS 1931, t. e. 1189, *Pravila o Službi državne bezbednosti*, Beograd, 30. 1. 1967.

3 *Zakon o notranjih zadevah*, Uradni list SRS, št. 13/67, 6. 4. 1967.

Ta je o delu le-te ter stanju varnosti na področju republike odgovarjal Skupščini ter Izvršnemu svetu SR Slovenije, medtem ko je moral načelnik SDV v republiki samostojno organizirati upravljanje zadev s področja državne varnosti in je za delo SDV v republiki odgovarjal republiškemu sekretarju za notranje zadeve. S tem se je vzpostavil neke vrste nadzor oblasti nad delovanjem te službe (Šela, Hazemali & Melanšek, 2020, 817–818). Slovenska (kot tudi druge republiške) SDV je bila z zakonodajo vezana tudi na zvezno službo, ki je usklajevala delo na območju celotne Jugoslavije (Purg, 1995, 109–110). Konec šestdesetih so na podlagi republiškega *Zakona o notranjih zadevah* začeli nastajati tudi pravilniki o organizaciji in sistematizaciji delovnih mest v SDV (Bajc, Melanšek & Friš, 2020, 843), kjer je bil določen ustroj službe, sistematizacija delovnih mest ter glavne naloge posameznih oddelkov, na katere je bila SDV razdeljen (Šela, Hazemali & Melanšek 2020). S pravilniki so bile oblike delovanja, prevzete večinoma od NKVD, deloma opuščene, delo službe pa se je začelo usklajevati s pravnimi normami. Vendar pa se je, kot ugotavlja srbski zgodovinar in raziskovalec jugoslovanske tajne politične policije Srđan Svetković, po letu 1972 ter vedno bolj zapletenih političnih in družbenih razmerah v Jugoslaviji in po svetu, intenzivnost represije večala, uporabljati pa so se začele „bolj sofisticirane“ metode in oblike uporabe tajne policije za namene političnega preganjanja (Cvetković, 2009, 144). O organizaciji in sistematizaciji so na podlagi omenjenih pravilnikov za konec šestdesetih in sedemdeseta leta analizo ustroja že opravili Šela, Hazemali in Melanšek (2020), pričujoči prispevek pa s sistematično analizo še neobdelanih dokumentov, pravilnikov, poročil o realizaciji dela SDV ter *Priročnika za delo milice na področju varstva ustavne ureditve*, poskuša v treh poglavjih prikazati nova spoznanja o ustroju, metodah in področjih delovanja v osemdesetih letih, ko je bilo pri SDV vedno več vztrajanja pri ofenzivnih metodah oziroma obrambnih akcijah „brez čakanja na akcijo sovražnika“ oziroma na metodi preventivnega dela.⁴ Tako je bila njihova glavna naloga prodreti v center sovražnikovega delovanja ter pravočasno odkriti in nevtralizirati njegovo subverzivno akcijo oziroma načrte. Tako deklarativni odmik od stalinizma in posledična obsodba političnih zlorab leta 1966 nista pomenila prekinitve takšne prakse, ki se je uporabljala zlasti v času petdesetih let in „političnih čistk“ (Čoh Kladnik, 2021, 168–170), temveč le prehod na bolj prikrita metode in oblike.

Glede na začetno tezo, da se obveščevalne službe enopartijskih, avtoritarnih sistemov ob zunanjem vedno borijo zlasti z „notranjim sovražnikom“, si v prispevku prizadevamo odgovoriti na vprašanje, ali je bilo delovanje SDV ob obveščevalnih, protiobveščevalnih nalogah, preprečevanju in pregonu storilcev, ki naj bi s kontrarevolucionarno usmeritvijo rušili tedanjo ustavno politično ureditev, v glavnem res usmerjeno v obračun z drugače mislečimi in kakšna metodologija je bila pri tem uporabljena v desetletju preden je bila SDV razpuščena.

4 ARS AS 1931, t. e. 1189, Pravila o radu Službe državne bezbednosti, Beograd, 1. 8. 1975; ARS 1931, RTZ 857, Kdo odloča o tem, da se določeno osebo nadzoruje?, Ljubljana, 10. 1. 1989, 1.

ORGANIZACIJSKA STRUKTURA V OSEMDESETIH

Spremembe v organizacijski strukturi SDV v osemdesetih je prav na začetku desetletja napovedal nov *Zakon o notranjih zadevah*, sprejet v novembru leta 1980. Ta je med državne notranje zadeve med drugim umestil tudi zadeve državne varnosti, ki pa so se dotikale varstva ustavne ureditve. Pri tem je določil tudi dolžnosti SDV v okviru RSNZ, in sicer zbiranje podatkov in obvestil, izvajanje ukrepov, s katerim je odkrivala in preprečevala dejavnosti posameznikov, skupin in organizacij, usmerjenih v izpodkopavanje ali rušenje socialistične samoupravne ureditve in njenega nadaljnega razvoja.⁵ To je vplivalo na delovanje SDV, zaradi česar se je znova nekoliko spremenila shema njenega ustroja.

*Že od leta 1979 je sicer bil RSNZ razdeljen na Upravo službe državne varnosti, Upravo milice, Upravo za zatiranje kriminalitete, Upravo za organizacijo in kadre, Upravo za upravno-pravne zadeve, Upravo skupnih služb ter Upravo za analitiko in informatiko. Leta 1980 pa se je informatika izločila iz Uprave za analitiko in se reorganizirala v samostojno upravo. Dokument Določam notranjo organizacijo in sistematizacijo del in nalog v upravi Službe državne varnosti*⁶, ki je v veljavo stopil 1. januarja 1980 s podpisom takrat še republiškega sekretarja Janeza Zemljariča⁷ (1978–1980), je predvidel naslednjo organizacijsko shemo uprave SDV:

- načelstvo uprave,
- I. oddelek za notranje področje,
- II. oddelek za zunanje področje,
- III. oddelek za protiobveščevalno zaščito,
- V. oddelek za dokumentacijo in arhiv,
- VI. oddelek za operativno tehniko,
- VIII. oddelek za dokumentiranje izdelkov operativne tehnike.⁸

Delo je potekalo v okviru 13 centrov SDV: Celje, Koper, Kranj, Krško, Ljubljana-mesto, Ljubljana-okolica, Maribor, Murska Sobota, Nova Gorica, Novo mesto, Postojna, Slovenj Gradec in Trbovlje. Vsi centri so delovali organizacijsko samostojno in s pomočjo podcentrov, dolžni pa so bili poročati in obveščati vodstvo službe, po navodilih vodstva pa tudi predstavnike družbeno-političnih organizacij.

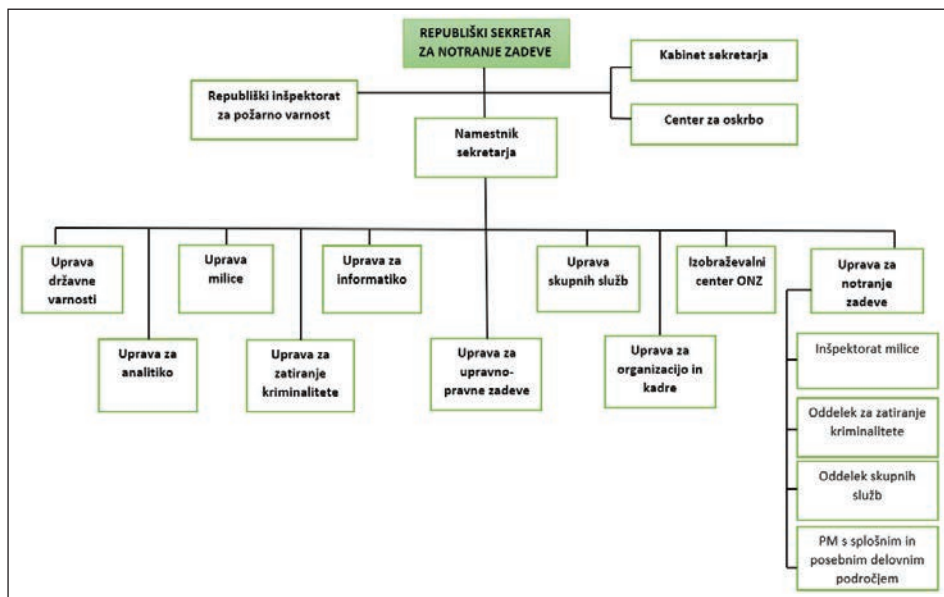
Načelstvo uprave SDV je skrbelo za načrtovanje, usklajevanje in usmerjaje dela notranjih organizacijskih nalog na področju kadrovskih zadev, strokovne vzgoje, sistematizacije, koordinacije s področja finančnih zadev ter izvrševanje navodil

⁵ Uradni list SRS, št. 28/80, 17. 11. 1980.

⁶ ARS AS 1931, t. e. 2314, Notranja organizacija in sistematizacija del in nalog v USDV, Ljubljana, 10. 1. 1980.

⁷ Janez Zemljarič je leta 1980 postal predsednik Izvršnega sveta skupščine SRS (do 1984).

⁸ ARS AS 1931, t. e. 2314, Notranja organizacija in sistematizacija del in nalog v USDV, Ljubljana, 10. 1. 1980.

Slika 1: Organizacija RSNZ leta 1984 (prirejeno po Bukovnik, 2002, 71).

republiškega sekretarja in načelnika SDV. I. oddelek je organiziral, izvrševal in koordiniral delo v zvezi z zbiranjem podatkov o protiuustavni dejavnosti skupin in posameznikov v državi; II. oddelek se je ukvarjal s spremljanjem, odkrivanjem in preprečevanjem delovanja tujih obveščevalnih služb in emigracije, protiobveščevalne zaščite državljanov na začasnem delu na tujem ter kontraobveščevalne zaščite države meje in slovenske manjšine v Italiji, Avstriji in na Madžarskem ter z ostalim zbiranjem informacij s področja terorizma; III. oddelek je bil odgovoren za varovanje določenih osebnosti in objektov, zlasti državnih voditeljev ali delegacij doma in tistih na obisku, pri čemer je sodeloval tudi z varnostno službo JLA; V. oddelek je bil zadolžen za organizacijo opravil v zvezi z arhivskim in dokumentacijskim gradivom ter za splošna analitična opravila za vse organizacijske enote RSNZ SRS, ne le za SDV; VI. oddelek je preučeval tehnične dosežke, skrbel je za nabavo, razvoj, izdelavo, prilagajanje, uporabo in vzdrževanje tehničnih sredstev s področji elektronike, kemije, mehanike, pirotehnike, fotografije idr. Hkrati je bil ta oddelek zadolžen tudi za preučevanje tehničnih sredstev in dosežkov tujih obveščevalnih služb in za odkrivanje tajnih tehničnih sredstev (npr. prisluškovalnih naprav tujih obveščevalnih služb); VIII. oddelek je organiziral in izvrševal dokumentiranje izsledkov tehničnih sredstev in vodil evidenco o uporabi tehničnih sredstev.⁹

9 ARS AS 1931, t. e. 2314, Delovno področje organizacijskih enot, Priloga 1, Ljubljana, 10. 1. 1980, 1–3.

V letu 1981 je SDV očitno čutila potrebo po večjem nadzoru in zoperstavljanju „politično subverzivnim in propagandno obveščevalnim pritiskom držav“ vzhodne Evrope in drugih socialističnih držav. To je najbrž tudi odraz tega, da je SFRJ v začetku osemdesetih začela s krepitvijo gospodarskega aranžmaja z zahodnimi, tržno usmerjenimi državami, s katerimi je vodila predvsem izvozno gospodarsko diplomacijo, poskušala pa je tudi s privabljanjem investicij v Jugoslavijo, glede na to, da ji je primanjkovalo deviz (Udovič & Jačimović, 2019, 60). Tako je SDV pripravila predlog za dopolnitev notranje organizacije. Vzhodnoevropska problematika je bila do leta 1980 pri SDV zajeta v 56 t. i. registriranih zadevah, od skupno 953 sodelavcev SDV, ki so bili angažirani po problematiki tujih služb, je bilo le 41 (4,3 %) orientiranih na vzhodnoevropski sklop ter od 2175 virov¹⁰ le 104 (4,7 %) oseb, ki so bile vključene v to tematiko. Hkrati so ugotavljali, da je bila večina sodelavske mreže, nastavljena za spremljanje te tematike, ostarela in deloma kompromitirana, skratka nekvalitetna in nesorazmerno majhna. Zato je bila 1. maja 1981 sprejeta dopolnitev dokumenta o notranji organizaciji in sistematizaciji, ki je določala ustanovitev IV. oddelka – obveščevalne službe (OS) Sovjetske zveze (SZ) in drugih socialističnih držav, „informbirojevska“ (IB) emigracija in kontraobveščevalna (KO) zaščita. Nov oddelek je bil namenjen odkrivanju, raziskovanju ter dokumentiranju dejavnosti tujih obveščevalnih služb vzhodnoevropskih in drugih socialističnih držav in analizo teh dokumentov, hkrati pa tudi nadzoru predstavnikov vzhodnoevropskih in drugih socialističnih držav v SFRJ in drugih diplomatskih institucij, za katere je SDV sumila, da se ukvarja z informativno obveščevalno ali s „subverzivno“ dejavnostjo, in ostalih posameznikov ali tujih ustanov, ki bi lahko za vzhodnoevropske države zbirali podatke, pomembne za varnost SFRJ.¹¹

Sledili sta še dve spremembi organizacije. Z aktom *Določam notranjo organizacijo in sistematizacijo del in nalog v upravi Službe državne varnosti* leta 1983, ki ga je določil tedanji republiški sekretar za notranje zadeve Tomaž Ertl¹² (1980–1990), je bil v sestavo zaradi „primerjalnega zaostajanja analitičnih dejavnosti znotraj SDV“ ter „organizacijske razdrobljenosti analitike“ dodan še X. oddelek analitike,¹³ kar je pomenilo precejšnjo spremembo na področju operativne analitike. Do ustanovitve X.

10 SDV je za mrežo uslužbencev za tajno pridobivanje podatkov uporabljala termin „operativne pozicije“, ki so vključevale osebe izven službe. Ti so se imenovali „viri“ ali pa „sodelavci“. Pri viru šlo za osebo, ki je razpolagala z informacijo oziroma ji je bila ta dostopna in jo je na svojo željo ali pobudo operativnega delavca posredovala SDV. Sodelavec je bil seznanjen z ozadjem zbiranja podatkov in je zavestno pristal, da bo zbiral informacije in podatke, pridobival različne dokumente za potrebe službe, sodeloval pri pripravi in izvedbi vseh oblik operativnega dela, plasiral informacije in dezinformacije, proučeval možnosti ustvarjanja pogojev za pridobivanje novih sodelavcev in z njimi ohranjal stik, sodeloval pri prikritem nadzoru, torej opravljal posebne naloge za potrebe SDV (praviloma ni bil seznanjen s celotnim ozadjem) (ARS AS 1931, t. e. 1189, Pravila o radu službe državne bezbednosti, 6. 1. 1989, 22–25).

11 ARS AS 1931, t. e. 2314, Spremembe in dopolnitve notranje organizacije in sistematizacije del in nalog v upravi službe državne varnosti RSNZ, Priloga 1, Ljubljana, 1. 5. 1981, 1.

12 Tomaž Ertl je bil pred nastopom na mesto republiškega notranjega ministra med letoma 1978 in 1980 vodja slovenske izpostave SDV.

13 ARS AS 1931, t. e. 2314, Določam notranjo organizacijo in sistematizacijo del in nalog v upravi Službe državne varnosti (1983), 6. 1. 1983, 1–39.

oddelka so bili analitiki strukturirani po posamičnih oddelkih (v I., II in IV. oddelku je bilo skupno 12 analitikov, koordinacijo analitičnih opravil pa je zagotavljal vodja sektorja v I. oddelku). Nov oddelek je bil zadolžen je bil za organiziranje, načrtovanje, usklajevanje in izvajanje analitičnega dela na področju zadev državne varnosti, prav tako je pregledoval domačo in tujo literaturo, če je bila povezana z neposrednimi interesi službe.¹⁴ Z novim predlogom organizacije se je prav tako spremenilo delovno področje II. oddelka, ki se je namesto na spremljanje vseh tujih obveščevalnih služb, emigracije in delavcev na začasnem delu na tujem osredotočal zgolj na zahod, zadolžen pa je bil tudi za spremljanje delovanja obveščevalnih služb Izraela in drugih arabskih držav. Prav tako se je ukvarjal s kontraobveščevalno zaščito državne meje in manjšine v Italiji in Avstriji, medtem ko je bila manjšina na Madžarskem v domeni IV. oddelka.

Nov akt o organizaciji in sistematizaciji SDV je sledil leta 1986 zaradi potrebe po večjem obsegu operativnih delavcev, bistvenih organizacijskih sprememb pa nov akt ni prinesel.¹⁵ Organizacijska shema se je do konca osemdesetih z manjšimi spremembami torej ustalila tako: Načelstvo uprave, I. oddelek – notranje področje, II. oddelek – zunanje področje – zahod, III. oddelek – KO zavarovanje in protiobveščevalna zaščita, IV. oddelek – zunanje področje – vzhod, V. oddelek – dokumentacija in arhiv, VI. oddelek – operativna tehnika, VIII. oddelek – dokumentiranje izsledkov TS ter X. oddelek – analitika.¹⁶

V letu 1990 so se v SDV v skladu s prihajajočimi političnimi spremembami že začeli pripravljati na novo večjo reorganizacijo iz obveščevalno-varnostne službe v povsem obveščevalno (oz. *intelligence service*), ki bi torej temeljila na novem informacijskem sistemu. Glavna je bila reorganizacija analitike, dokumentalistke in informatike.¹⁷ To je bil seveda odraz tranzicije političnega sistema na Slovenskem, vse od 1989, ko so bili sprejeti amandmaji k slovenski ustavi, hkrati pa sta bila predstavljena dva prelomna dokumenta, Temeljna listina in Majniška deklaracija, ki sta zahtevala demokratične spremembe. Sledile so demokratične večstrankarske volitve v aprilu 1990, ki so pomenile dokončen prehod v pluralizem in nastanek demokratične opozicije (DEMOS), kar je vodilo do plebiscita o samostojni in neodvisni Sloveniji, same razglasitve samostojnosti 25. junija 1991 ter k zadnjim korakom legitimnosti sistema, sprejetju prve slovenske demokratične ustave 23. decembra 1991 in mednarodnemu priznanju (Bajc, Osojnik & Friš, 2019). Vse spremembe na ustavnem in političnem področju Slovenije v letu 1990 so torej terjale tudi vsebinske, organizacijske in kadrovske spremembe v SDV. Na nek način se je pravzaprav nadaljeval proces reorganizacije, ki se je začel v letu 1989 po stališčih, predlogih in priporočilih komisije za raziskavo procesa proti četverici in

14 ARS AS 1931, t. e. 2314, Predlog za dopolnitev notranje organizacije in sistematizacije del in nalog v upravi Službe državne varnosti, Ljubljana, 18. 10. 1984, 1–2.

15 ARS AS 1931, t. e. 2314, m. f., Določam notranjo organizacijo in sistematizacijo del in nalog v upravi Službe državne varnosti, 14. 1. 1986, 1–37.

16 ARS AS 1931, t. e. 2314, m. f., Določam notranjo organizacijo in sistematizacijo del in nalog v upravi Službe državne varnosti, 14. 1. 1986, 1–37.

17 ARS AS 1931, t. e. 2288, Informacijski sistem Službe državne varnosti – vsebinski vidik, Ljubljana, 20. 11. 1990, 1–14.

komisije Skupščine Republike Slovenije za nadzor nad zakonitostjo delovanja SDV. Podobne komisije so bile sicer uvedene tudi v drugih državah (npr. v sedemdesetih letih pri ameriški obveščevalni službi CIA) (Bajc, 2011, 301).

SDV je bila leta 1990 na eni strani soočena z nalogami zagotavljanja varnosti ustavne ureditve Slovenije, na drugi pa z nujno reorganizacijo službe v sodobno protiobveščevalno in protiteroristično službo, katere delo naj bi tokrat temeljilo na spoštovanju ustavnosti in zakonitosti Republike Slovenije, človekovih pravic in svoboščin ter na temeljih stalnega nadzora institucij demokratične javnosti. Z novimi cilji in predlogi nalog slovenske SDV je bil tako v letu 1990 pripravljen predlog nove organizacijske in vsebinske postavitve varnostno informativne službe, kot seveda sprememba *Zakona o notranjih zadevah*, ki je zakonsko urejal to področje.¹⁸

Spomniti je potrebno na to, da je bilo konec osemdesetih, torej v tranzicijskem času, vse od leta 1989 do 1993, značilno tudi obdobje transformacije obveščevalnih služb (Brejc, 1991, 100–106); mnoge so bile ali močno reformirane (npr. KaPo (*Kaitsepolitseiamet*) v Estoniji, ukinjene (npr. Stasi v Nemški demokratični republiki, SB (*Služba Bezpieczeństwa*) na Poljskem, Stb (*Statni bezpečnost*) na Češkem) ali pa so se namesto njih ustanovile nove službe z drugačnim ustrojem in s spremenjenimi principi delovanja (Trahair & Miller, 2012; Schiller-Dickhut & Rosenthal, 2013). Kot ugotavljata Kleindienst & Tomšič (2021, 198), je bila Slovenija uspešen primer postkomunistične transformacije – tako je bila slovenska SDV v tem okviru del večjega tranzicijskega procesa.

Leta 1990 so se torej začele pripravljati spremembe in nove teze *Zakona o notranjih zadevah*¹⁹ iz leta 1980, ki pa so konkretno preoblikovale tedanjo SDV. Novela zakona je bila uradno²⁰ sprejeta 16. maja 1991. Spremembe zakona so med drugim določale, da so zadeve državne varnosti varovanje ustavne ureditve pred nasilnim rušenjem, pred delovanjem tujih obveščevalnih služb ter terorističnih skupin in organizacij. Te spremembe so bile določene na podlagi 4. člena *Ustavnega zakona za izvedbo temeljne ustavne listine o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije*,²¹ ki je določal tudi zadeve državne varnosti. Z uradnim sprejemom in začetkom veljave *Zakona o spremembah in dopolnitvah zakona o notranjih zadevah* je pričela delovati Varnostno-informativna služba (VIS), ki je postala notranja organizacijska enota Ministrstva za notranje zadeve, SDV pa je bila razpuščena. Spremembe zakona so tudi podrobneje določile delovno področje VIS in ga uskladile z ustavnimi določbami, zlasti v delu, ki določa področje poseganja v človekove pravice do zasebnosti, neprekršljivosti tajnosti pisem ter do varstva osebnih podatkov. Po sprejetju *Zakona o vladi*²² iz januarja 1993 je bila VIS preimenovala v Slovensko obveščevalno-varnostno agencijo (SOVA), ki deluje kot osrednja civilna obveščevalno-varnostna agencija in kot samostojna služba

18 ARS AS 1931, t. e. 2314, Poročilo o varnostnih razmerah in delu organov a notranje zadeve v Sloveniji v letu 1990, Ljubljana, maj 1991, 4.

19 Uradni list RS, št. 19/91, 24. 4. 1991.

20 Neuradno oz. neformalno je nova organizacijska shema SDV pričela delovati že prej.

21 Uradni list RS, št. 1-6/91, 25. 6. 1991.

22 *Zakon o Vladi Republike Slovenije* (ZVRS), Uradni list RS, št. 24/05, 16. 1. 1993.

v okviru Vlade RS z neposredno podrejenostjo predsedniku države. Njeno delo temelji na zagotavljanju človekovih pravic in temeljnih svoboščin v skladu z Ustavo Republike Slovenije (Podbregar, 2012, 279–293).

METODE DELOVANJA SDV

V osemdesetih letih je bil glavni cilj SDV pridobivanje informacij, ki bi lahko pokazale na grožnjo tedanjemu socialističnemu političnemu sistemu ter ustavitve teh „sovražnosti“. Za doseg tega cilja se je SDV posluževala raznovrstnih metod in sredstev. Te so bile v osemdesetih letih določene v glavnem v *Pravilih o delu Službe državne varnosti*²³ iz leta 1975, ki so podrobneje opredelila tako metode kot področja delovanja in kadrovske zadeve službe, ter v dopolnjenih novih pravilih²⁴, izšlih leta 1989.²⁵ Leta 1990 so izšla nova pravila, ki so bila tudi prva objavljena pravila v *Uradnem listu SFRJ*.²⁶ Zgodnejša pravila niso bila objavljena, temveč so bila kot tajni in podzakonski akt podpisana s strani zveznega sekretarja za notranje zadeve in usklajena s stališči najvišjih zveznih organov. Objava pravil, čeprav v tajnem glasilu, ima korenine v spremenjenih političnih razmerah v SFRJ, ki so se zgodile na 14. kongresu ZKJ 20.–22. januarja 1990. Na Hrvaškem in v Sloveniji so spomladi potekale prve večstrankarske volitve, ki so političnemu sistemu države odvzele vse temeljne komunistične značilnosti. V zvezni zbor so vstopili tudi predstavniki civilnih strank iz republik, v katerih so potekale večstrankarske volitve. V taki situaciji je bila objava *Pravil* poskus prilagajanja novim razmeram, pa tudi sama pravila so bila v primerjavi s prejšnjimi različicami bistveno spremenjena, saj so bili izpuščeni deli, ki so določali obseg in obseg dela SDV, razkrit pa je bil pravzaprav le metodološki okvir delovanja službe.²⁷

SDV se je za obravnavanje omenjenih področij in izpolnjevanje nalog posluževala klasičnih metod pridobivanja informacij (operativno delo, prisluškovanje, opravljanje razgovorov ipd.) ter ustreznih metod obdelave in analize podatkov.²⁸ Po Pravilih iz leta 1975 so pod metode in sredstva spadali: preventivno delo, operativno raziskovanje, predhodna obdelava, operativna obdelava, operativni nadzor, operativna akcija ter operativna ocena, operativna povezava, operativna kombinacija, dvojna kombinacija, foto in tv dokumentacija, tajno spremljanje in nadzor, tajno iskanje, informacije in napačne informacije, informativni pogovor, obveščanje, opozarjanje, preverjanje podatkov in

23 ARS AS 1931, t. e. 1189, Pravila o radu Službe državne bezbednosti, Beograd, 1. 8. 1975.

24 Med letoma 1975 in 1989 je izšla še najmanj ena verzija *Pravil o delu Službe državne varnosti*, saj se nanje sklicuje dokument *Preverjanje v Službi državne varnosti* iz leta 1987, ki razdela preverjanje oseb s strani operativnih delavcev SDV, vendar kopij omenjenih *Pravil* ni najti (ARS AS 1931, t. e. 3163, Preverjanje v Službi državne varnosti (predlogi) (izdelal Adam Purg), Ljubljana, 5. 11. 1987).

25 ARS AS 1931, t. e. 2282, Pravila o radu Službe državne bezbednosti, Beograd, 6. 1. 1989.

26 Uradni list SFRJ, št. 18/90, 27. julij 1990.

27 ARS AS 1931, t. e. 1189, Petar Gračanin (zvezni sekretar za notranje zadeve), „Pravila o radu Službe državne bezbednosti“, Uradni list SFRJ, št. 18/90, 27. 7. 1990, 1–8.

28 Nekatere od teh metod so na podlagi podobnih pravil uporabljali tudi v drugih službah (npr. *Navodilo o metodah in sredstvih varnostnih organov v JNA*) (Žunec & Domišljanović, 2000, 45).

identifikacija oseb, identifikacija in kazenski postopek ter druge varnostni ukrepi in dejanja.²⁹

Pravila so ob koncu osemdesetih predpisovala uporabo dveh sklopov metod, operativnih ter tehnično-operativnih sredstev in metod. Za pridobivanje podatkov in informacij iz službe so bili uporabljeni informativni pogovori, splošni in tajni nadzor, uporaba dokumentacije in evidenc službe. Operativne metode so vključevale plasiranje informacij in dezinformacij, operativno vrednotenje (določitev ciljev in smeri dela) in operativno analizo (celotno in celovito oceno rezultatov in ocen). Operativno-tehnična sredstva in metode pa prisluškovanje, tajni nadzor telefonov in telekomunikacij, tajni nadzor pisem in poštnih pošilk, tajno fotografsko in televizijsko snemanje, tajno preiskavo prostorov in drugo. Uporaba teh metod in sredstev proti „tujim subjektom“ (na ali izven ozemlja SFRJ), pa tudi proti zveznim organom ali proti osebam, ki so delovale v zveznih organih, je morala zmeraj odobriti zvezna SDB.³⁰ Pri vsaki posamezni nalogi so službe in organi uporabljali praviloma več operativnih metod in sredstev, katerih kombinirano uporabo so imenovali „oblike operativnega dela“. Te oblike dela so vključevale:

- preverjanje podatkov določene osebe z namenom ugotavljanja pripadnosti organizaciji ali skupini, ki se ukvarja z obveščevalnimi, subverzivnimi, terorističnimi, protiustavnimi, „sovražnimi“ ipd. dejavnostmi, ter za namene „vrbovanja“ oz. novačenja novih sodelavcev;
- predhodna obdelava (v slovenskih poročilih tudi teritorialno preventivno delo) kot neka začetna oblika dela na podlagi zgolj delnih podatkov in začetnih sumov, uporabljena za pravočasno ugotavljanje razmer, ki bi lahko potrebovale zahtevnejše oblike dela (trajala je za obdobje enega leta);
- operativna obdelava za ugotavljanje aktivnosti oseb, skupin, organizacij in institucij, ki se ukvarjajo z dejavnostmi, ki jih služba spremlja in preprečuje;
- operativna akcija kot usklajeno in sinhronizirano delovanje večjega števila izvajalcev (agentov) z namenom zavarovanja najvišjih državnih, partijskih in vojaških domačih in tujih funkcionarjev, z namenom odkrivanja obveščevalne dejavnosti, terorizma ali podobne dejavnosti in za zbiranje in preverjanje pomembnih podatkov, ki so posebnega pomena za varnost, mednarodne ali gospodarske interese države;
- operativna kombinacija – šlo je za klasično vohunjenje, ki so ga torej sestavljale akcije prodorov v tuje obveščevalne, policijske in druge institucije, organizacije ali skupine, ki so se ukvarjale z obveščevalnimi, s subverzivnimi in terorističnimi dejavnostmi, vse z namenom preprečevanja teh dejavnosti ali za zbiranje podatkov;
- dvojna kombinacija (tudi dvojno vohunstvo), pri kateri je šlo za ustvarjanje dvojnih agentov, ki jih je „sovražna“ oziroma nasprotna služba, organizacija ali

29 ARS AS 1931, t. e. 1189, *Pravila o radu Službe državne bezbednosti*, Beograd, 1. 8. 1975.

30 ARS AS 1931, t. e. 1189, *Pravila o radu službe državne bezbednosti*, 6. 1. 1989.

skupina štela za svoje;

- operativna raziskava, ki je obsegala celovito oceno rezultatov, dobljenih ob koncu ali med izvajanjem operativnega dela;
- sodelovanje med različnimi strokovnimi službami pri težjih oz. kompleksnejših oblikah operativnega dela.³¹

Iz letnega poročila o delu SDV za leto 1989 (poročila o delu so izšla hkrati s poročili o realizaciji programskih nalog) opazimo, da se je SDV posluževala naslednjih metod oz. sredstev operativnega dela: teritorialno preventivno delo, obveščevalno delo, nadzor oseb, preverjanje, informativni in operativni razgovori, tajno sledenje, tajna preiskava, tajna kontrola pošte, tajna kontrola telegrafskega in telefonskega prometa in tajno ozvočenje prostora.³² V okviru teritorialnega preventivnega dela je SDV, kot je razvidno iz poročila, največ pozornosti namenjala kritičnemu ocenjevanju rezultatov in organizacijske postavitve preventivnega dela, vendar pa so ugotavljali, da so bili pri tem manj učinkoviti. V okviru obveščevalnega dela, ki je bil pri SDV v letu 1989 novost, so potekale zgolj predpriprave na tako obliko dela, ki pa še ni obrodilo željenih sadov. V okviru metod preverjanja oseb je SDV opravljala: operativno preverjanje za opravljanje nalog v okviru posameznega predmeta operativnega dela (za identifikacijo osebe, ki je že potrjeno deluje „sovražno“, za oceno „primernosti“ osebe ter za uporabo določenih operativnih in operativno-tehničnih sredstev in metod) in varnostno preverjanje za zaščito določenih oseb, zborov, organizacij, organov, objektov, območij in delovnih mest ali drugih varnostnih interesov, na zahtevo pooblaščenih organov ali organizacij.³³

DELOVNA PODROČJA SDV

Glede na letna poročila o delu SDV v osemdesetih letih lahko področja delovanja službe na splošno razdelimo na zunanjo in notranjo problematiko. Medtem ko je bil fokus SDV pri zunanji problematiki zlasti na spremljanju delovanja tujih (zahodnih in vzhodnih) obveščevalnih služb v SRS (npr. Bajc, Melanšek & Friš, 2020) in območjih slovenskega izseljenstva, zlasti v Trstu v Italiji, okoli t. i. „Pahorjevega kroga“ (Šela & Matjašič Friš, 2019), in Celovcu okoli Mohorjeve družbe, slovenski politični emigraciji, emigrantski duhovščini (Friš, Jenuš & Šela, 2021) ter kulturnem udejstvovanju slovenskih delavcev na začasnem delu in bivanju v tujini (Šela & Hazemali, 2020), je pozornost pri notranji problematiki SDV posvečala „sovražnemu“ delovanju določenih protijugoslovanskim skupinam v SRS. Na nek način so taka področja delovanja (ki se skladajo z nalogami SDV) opredelila tudi *Pravila o delu SDV*, torej I. spremljanje zahodnih in vzhodnih obveščevalnih služb,

31 ARS AS 1931, t. e. 1189, *Pravila o radu službe državne bezbednosti*, 6. 1. 1989, 49–61.

32 ARS AS 1931, t. e. 3163, Poročilo o delu Službe državne varnosti v letu 1989 in nekatere njene odprte dileme, Ljubljana, 1. 1990.

33 ARS AS 1931, t. e. 3163, Poročilo o delu Službe državne varnosti v letu 1989 in nekatere njene odprte dileme, Ljubljana, 1. 1990, 4–5.

II. spremljanje delovanja jugoslovanske „sovražne“ emigracije, III. spremljanje delovanja „notranjega sovražnika“, IV. varovanje določenih osebnosti (ali političnih skupin) in javnih prirediteljev, V. varnostna zaščita določenih organizacij, organov, območij in delovnih mest, VI. varnostna zaščita jugoslovanskih (slovenskih) delavcev na začasnem delu in bivanju v tujini VII. odkrivanje in spremljanje denacionalizacijskih in drugih subverzivnih dejavnosti proti jugoslovanskim narodom, ki živijo izven SFRJ, VIII. obveščevalno delo (zbiranje informacij in njihova analiza), IX. priprave na delo v razmerah neposredne vojne, vojne in drugih izrednih razmer.³⁴ Glede na ta pravila so bila po teh točkah sestavljena tudi letna poročila o realizaciji nalog SDV, čeprav so se skozi desetletja spreminjala. Notranje področje npr. je bilo v letih 1980 in 1981 postavljeno na III. oz. IV. točko, med letoma 1982–1988 je predstavljalo I. točko vsakega poročila, leta 1989 in 1990 pa je bila notranja problematika predstavljena zelo bežno in povsem na koncu poročila, iz česar je mogoče sklepati tudi o pomembnosti oz. osredotočenosti na notranjo problematiko v teh letih, kar je bila seveda posledica političnega ozračja v državi.

Pravilom se je leta 1985 pridružil še Priročnik za delo milice na področju varstva ustavne ureditve (dalje: *Priročnik*),³⁵ ki ga je izdelala SDV in osnovni namen katerega ni bil zgolj predstavitev dela milice, temveč zlasti problematiko varstva ustavne ureditve oziroma pojave oblike ter metode delovanja tudi na zunanjem, predvsem pa notranjem področju.

Prav s področja notranjega delovanja, tj. spremljanja „notranjega sovražnika“, lahko ugotovimo, da je pri SDV tudi v osemdesetih letih delovala kot politična policija. Po *Priročniku* iz leta 1985 je mogoče razbrati, da so bile glavne naloge glede notranje problematike naslednje:

1. Zbirati podatke in druge zaznave o „sovražnih“ deviantnih pojavih, zlasti o zagovarjanju in razširjanju idej, ki vsebujejo elemente „birokratskega dogmatizma“, etatizma, „meščanske desnice“ in „buržoaznega pluralizma“;³⁶ vzbujanju ali propagiranju nacionalizma, šovinizma in separatizma; nasprotovanju socialističnemu samoupravnemu sistemu ali njegovemu omalovaževanju, torej zaslediti provokativne in zlonamerne napade na sistem, vodilne družbenopolitične delavce idr.; omalovaževanju ali izkrivljanju pridobitev socialistične revolucije in zagovarjanju ali poskusih rehabilitacije oseb ali skupin, ki so aktivno sodelovale proti NOB.
2. Zaznavati ne-samoupravne odnose, zagovarjanje in uveljavljanje politike „trde roke“, kadrovske „kombinacije“, samovoljo posameznikov.
3. Zbirati negativne komentarje o pomembnih političnih in gospodarskih dogajanjih in prepoznavati razširjevalce „tendencioznih novic in alarmantnih vesti“, ki bi vznemirjale občane.

34 ARS AS 1931, t. e. 1189, Pravila o radu Službe državne bezbednosti, Beograd, 6. 1. 1989; ARS AS 1931, t. e. 1189, Pravila o radu Službe državne bezbednosti, Beograd, 1. 8. 1975.

35 ARS AS 1931, t. e. 3179, (1985): *Priročnik za delo milice na področju varstva ustavne ureditve*, Ljubljana, Socialistična republika Slovenija, Republiški sekretariat za notranje zadeve, 13.

36 Šlo je za tipično terminologijo SDV, s katero je opisovala zlasti določene „opozicijske“ skupine.

4. Imeti pregled že obravnavanih storilcev kaznivih dejanj in prekrškov s političnim obeležjem ter zagotoviti seznam teh oseb.
5. Pridobivati vire iz vrst občanov za pravočasno odkrivanje načrtovanih aktivnosti zoper ustavni red.
6. Organizirati lokalni nadzor oseb.³⁷

Začetek novega desetletja je bilo za SDV v SRS specifično zaradi Titove smrti in slabega gospodarskega položaja Jugoslavije. Največ pozornosti je SDV na prelomu desetletja namenjala družbeno-političnim interesom različnih skupin „obeh blokov“, zaostrenim mednarodnim odnosom, vsemu temu so se leta 1980 pridružile še špekulacije o politični prihodnosti SFRJ po Titu in leta 1981 dogajanje na Kosovu. V takih razmerah je SDV, kakor je razvidno iz letnih poročil službe, ugotavljala „*naraščanje subverzivnih in propagandno-psiholoških pritiskov na družbo znotraj SRS*“ (notranja problematika), povečanje delovanja tujih obveščevalnih služb zaradi večanja pritiskov v mednarodnih vodah v smislu zaostrovanja odnosov vzhodnega iz zahodnega političnega bloka in s tem povezano povečano delovanje slovenske politične emigracije ipd. (zunanja problematika).³⁸ Leta 1982, ko se je spremljanje notranjega področja prestavilo na I. točko letnih poročil, je SDV kot dodatni vzrok za „sovražno“ aktivnost, ob slabem gospodarskem stanju in albanskem nacionalizmu, videla v nastanku novih družbenopolitičnih organizacij, zlasti med študentsko populacijo.³⁹ Od tega leta namreč se je začel porast t. i. civilne družbe, v okviru katere so pod Zvezo socialistične mladine (ZSMS) pod etiketo novih družbenih gibanj narasle mladinske subkulture, mirovniška, feministična in homoseksualna, ekološka gibanja idr. Številne mednarodne povezave, ki so jih vzpostavile mlajše generacije, so spodbudile študentsko gibanje «zahodnega tipa» – zlasti med intelektualci, ki so odkrito sodelovali z zahodnimi kolegi na področju tako imenovane kritične teorije frankfurtske šole in politike nove leve (Štrajn, 2019, 120), prav tako so vedno glasnejše postajale študentske revije (zlasti ljubljanska Tribuna, mariborska Katedra in predvsem v osemdesetih najodmevnejša med njimi, Mladina) ki so igrale pomembno vlogo pri demokratizaciji države z interpretacijami „polpretekle zgodovine“, refleksijami o pasteh poenotenja na kulturni osnovi in razpravami o nerešenem narodnostnem vprašanju v SFRJ (Horvat, 2021, 237). Sredi osemdesetih je pojem civilne družbe tako začel pridobivati na pomeni v političnem diskurzu (Zajc, 2020, 930–931; Šela, 2021).

V letu 1983 se je SDV pri svojem delu na notranjem področju pričela aktivneje ukvarjati z „*intelektualnim delom sovražnih struktur*“ (zlasti v skupinah „anarholiberalizma“, „buržoaznega pluralizma“, nacionalizma, ekonomskega liberalizma in „klara“),

37 ARS AS 1931, t. e. 3179, (1985): Priročnik za delo milice na področju varstva ustavne ureditve, Ljubljana, Socialistična republika Slovenija, Republiški sekretariat za notranje zadeve, 29–30.

38 ARS AS 1931, t. e. 1463, Poročilo o realizaciji programskih nalog SDV RSNZ SR Slovenije za leto 1980, 1, 45; ARS AS 1931, t. e. 1463, Poročilo o realizaciji programskih nalog SDV RSNZ SR Slovenije za leto 1981, Ljubljana, 1982, 56.

39 ARS AS 1931, t. e. 1463, Poročilo o realizaciji programskih nalog SDV RSNZ SR Slovenije za leto 1982, Ljubljana, 1983, 1.

pri čemer so ugotavljali, da so se kritike vse bolj pričele usmerjati v sposobnost tedanjega vodilnega družbenopolitičnega vodstva, zlasti na področju gospodarstva se je ustvarilo zelo plodno obdobje angažiranja intelektualcev, ki so želeli prispevati k razrešitvi jugoslovanske gospodarske krize. V tem kontekstu so se pojavile številne nove interakcije zahodnih vplivov, ki so v intelektualnem planu postavljale pod vprašaj vzdržnost jugoslovanskega gospodarstva in samoupravnega sistema (Bing, 2019, 29). Prav tako so bila vse močnejša prizadevanja za svobodo umetniškega ustvarjanja in svobodo tiska, za obstoj slovenske narodne samobitnosti, vse glasnejše so postajale zahteve po oblikovanju enotnega slovenskega kulturnega prostora ipd. Tako so bile sile SDV usmerjene zlasti na področje spremljanja „anarholiberalizma“.⁴⁰

Osredotočanje na omenjene strukture se je nadaljevalo tudi v letu 1984, pri čemer so največjo pozornost pričeli namenjati t. i. „meščanski desnici“, ki se je vedno bolj angažirala v kulturnem prostoru z objavami novih knjig o takrat tabu temah (Golem otoku, povojnih pobojih, dachauskih procesih). V tem času je npr. izšel roman Draga Jančarja *Halštat*, ki je obravnaval temo domobrancev, začel je izhajati tudi roman *Prišleki* Lojzeta Kovačiča (Virk, 2021, 77), ki opisuje povojno obdobje skozi otroške oči, med drugim tudi šikaniranja, omenja pa tudi sodni proces generalu Rupniku, Spomenka Hribar pa naj bi npr. leta 1984 prvič omenila frazo „narodna sprava“ (Slabe, 2006, 432), in sicer v eseju *Krivda in greh*,⁴¹ za *Kocbekov zbornik* (Hribar, 1987, 9–68) ki je zaradi cenzure izšel šele leta 1987, zato je bil njen članek objavljen v *Katedri* leta 1986. Posebno pozornost so v tem letu posvetili tudi duhovščini, ki je bila že vse od prevzema komunistične oblasti ena glavnih tarč represivne komunistične oblasti (Griesser Pečar, 2019, 556). Ob 25-letnici škofa Gregorija Rožmana pa naj bi tega leta javno zahtevala objektivno oceno vloge in opredelitve slovenske rimokatoliške cerkve in škofa med II. svetovno vojno.⁴²

V letnem poročilu za leto 1986 je SDV v daljšem uvodniku zapisala, da je bila usmerjena na uresničitev naslednjih zadanih ciljev:

- *intenzivno prodiranje v strukture notranjega sovražnika;*
- *nadaljnje vzpostavljanje operativnih stikov s tujimi obveščevalnimi službami, predvsem tujimi, ki delujejo proti Jugoslaviji z ozemlja sosednj[ih] dežel;*
- *ustvarjanje možnosti za operativno delo v tujini;*
- *odločno prestrukturiranje in obnavljanje mreže operativnih pozicij na vseh področjih delovanja SDV s posebnim poudarkom na ustvarjanju dvojnih kombinacij;*
- *trajno usposabljanje za delo v izrednih in vojnih razmerah in*
- *zagotoviti vsakodnevno akcijsko sposobnost in prisotnost SDV v slovenskem prostoru.*⁴³

40 ARS AS 1931, t. e. 1463, Poročilo o realizaciji programskih nalog SDV RSNZ SR Slovenije za leto 1983, Ljubljana, 1984, 1–2.

41 V eseju je mdr. povojne poboje označila kot zločin, se zavzela za pravico žrtev do javnega spomina, zaradi česar je bila izključena iz Zveze komunistov.

42 ARS AS 1931, t. e. 1463, Poročilo o realizaciji programskih nalog za leto 1984, Ljubljana, januar 1985, 1.

43 ARS AS 1931, t. e. 1463, Poročilo o realizaciji programskih nalog za leto 1985, Ljubljana, januar 1986, 1.

Leta 1985 se v poročilu na področju „notranjega sovražnika“ začne pogosteje uporabljati termin „oponenstke strukture“ („meščanska desnica“, pripadniki „birokratskih-dogmatskih struktur“, liberalisti, pripadniki „buržoazno-pluralističnih“ pozicij ter pripadniki slovenskega nacionalizma, „kler“) (Šela, 2021), pri čemer naj bi »osnovne komponente njihove dejavnosti karakterizirala želja po diskreditiranju socialistične samoupravne družbe, njenih voditeljev ter ZKJ«. ⁴⁴ Tudi v letu 1986 je SDV nastopala z agresivnejšim pristopom, pri čemer so si v službi prizadevali tako za več izobraževanj kadra kot večjo rekrutacijo delavcev, zlasti informatorjev ter analitikov zaradi vse več nalog na področjih meščanske desnice, politične emigracije in obveščevalnih služb sosednjih držav. Ugotavljali so, da morajo več pozornosti namenjati ugotavljanju stikov med „notranjim sovražnikom“ in politično emigracijo, ki naj bi v letu 1986 na vse bolj inovativne načine iskala povezovalne točke v »spravaštvu, slovenstvu in demokratični družbi«. ⁴⁵

Iz poročila je prav tako razviden skupni imenovalc vsem področjem, ki se jim je služba posvečala, in sicer ideje o državnosti republike Slovenije in kritika socialističnega samoupravnega sistema, zlasti pa kritika ZKJ, kar seveda sovpada s tedanjim „prebujanjem“ slovenske kulturno-kritične scene. Tako kot v letu 1986, je SDV tudi leto kasneje ugotavljala, da je bilo njeno delo vedno bolj pogojeno z zapletenimi varnostnimi razmerami v SRS in SFRJ, v katerih so izstopale gospodarske in nacionalne težave, ne samo z dogajanjem na Kosovu, temveč tudi to, da so slovenski intelektualci gradnjo jugoslovanske nacije prepoznavali kot grožnjo za slovenski narod (Tratnik, 2021, 174). Vse pogostejše so tako bile pobude zagovornikov političnega pluralizma na drugi strani – ki so se med seboj vse trdneje povezovali. SDV je to povezovanje, kot omenijo v letnem poročilu, presenetilo. ⁴⁶

Eskalacija sovražnega in vse bolj javnega delovanja „notranjega sovražnika“ se je v letu 1987 nadaljevala“. Še posebno to velja za aktivnosti s pozicij meščanske desnice, klerikalizma in izpodkopavanja ekonomskih osnov družbe. Bolj kot doslej, so zagovorniki idej „meščanske desnice“ pod krinko nacionalne ogroženosti in težnje po „bolj demokratični“ družbi odkrito napadali ZKJ, socialistično samoupravljanje, JLA in DPS. ⁴⁷

Čeprav poročilo o realizaciji nalog SDV za leto 1988 glede notranjega področja še vztraja pri tipični strukturi iz prejšnjih let, pa je poročilo za to leto manj obsežno in podrobno. Posebno zanimiva je VIII. točka poročila, ki obravnava »idejnopolitično ter strokovno izpopolnjevanje in usposabljanje aktivnih delavcev SDV v letu 1988«, kjer so ugotavljali, da so poteki političnih akcij (s tem je najbrž namignjeno k procesu proti

44 ARS AS 1931, t. e. 1463, Poročilo o realizaciji programskih nalog za leto 1985, Ljubljana, januar 1986, 8.

45 ARS AS 1931, t. e. 1463, Poročilo o realizaciji programskih nalog SDV za leto 1986, Ljubljana, januar 1987, 1–11.

46 ARS AS 1931, t. e. 2276, Poročilo o realizaciji programskih nalog za leto 1987, Ljubljana, januar 1988, 1.

47 ARSAS 1931, t. e. 1463, Poročilo o realizaciji programskih nalog SDV za leto 1986, Ljubljana, januar 1987, 12.

četverici) in informiranje o aktualnih družbenopolitičnih zadevah spodbudili veliko zanimanje kadra po analitičnem spremljanju dogodkov, zaradi česar je bilo izvedenih več strokovnih izpopolnjevanj (tečajev) in usposabljanj za delavce SDV.⁴⁸

Delovanje SDV na notranjem področju je ob koncu osemdesetih opredeljeval 23. člen novih *Pravil o delu SDV*, pri čemer so izpostavljali tiste oblike delovanja „notranjega sovražnika“, ki so bile usmerjene proti „temeljem socialistične družbene ureditve in varnosti države“. Te so bile vsebinsko utemeljene v posameznih členih večinoma XV. poglavja *Kazenskega zakonika SFRJ*. Le pri nekaterih izmed teh kaznivih dejanj je kaznivost ravnanja bila določno opredeljena (npr. terorizem, oborožen upor, sabotaža, vohunstvo, deloma „sovražna“ propaganda), večinoma pa je šlo za vsebinsko nedoločena pripravljalna dejanja najpomembnejših temeljev samoupravnega družbene ureditve. Kot je zapisano v 2. členu, je delovno področje SDV predstavljalo zbiranje podatkov in obvestil, s katerim so se odkrивale in preprečevale dejavnosti, ki so merile na izpodkopavanje ali rušenje z ustavo SFRJ določenega reda in so ogrožale varnost države.⁴⁹

Republiško letno poročilo o realizaciji nalog SDV za 1989 notranji problematiki namenja zelo malo prostora. Ni več zavedeno kot področje „notranje področje/problematika“, kot je bila to praksa v dotedanjih letnih poročilih, temveč kot „dejavnost proti ustavnim temeljem SFRJ in SRS“ (pod IV. točko – dotedaj je bila notranja problematika, kot rečeno, I. točka vsakega poročila), pri čemer pa so zapisali, da se je SDV sicer usmerjala bolj v raziskovanje povezav in ozadij, ki bi iz tujine spodbujala nezakonito in protiustavno aktivnost na območju SFRJ in SRS, »/.../ saj znotraj meja SR Slovenije ni bilo odkrite organizirane protiustavne dejavnosti«. ⁵⁰ Pomembno določilo je bilo v 5. členu novih pravil, ki se je glasilo, da

*/.../ SDV uporablja predpisana sredstva in metode ter izvaja ukrepe in opravila za odkrivanje in preprečevanje dejavnosti, ki merijo na izpodkopavanje ali rušenje z ustavo SFRJ določenega reda in na ogrožanje varnosti države, ko obstoji sum ali podatki, da se taka dejavnost pričakuje, pripravlja ali opravlja s strani posameznikov, skupin ali organizacij, ali se s takimi cilji poskuša ali stori kaznivo dejanje kot tudi zaradi odkrivanja organizatorjev, pomočnikov in storilcev teh dejanj.*⁵¹

Iz tega izhaja, da je morala SDV najprej razpolagati z določenimi podatki, ki so morale imeti neko varnostno relevanco, da je lahko izvajala ukrepe in dejanja, za katere je bila pooblaščenca. Ti podatki pa so morali pokazati na nezakonito delovanje. Če bi šlo za legalno delovanje, čeprav drugače mislečih posameznikov, več ni bilo podlage za angažiranje SDV. Očitno je, da so demokratizacija družbe in novi družbeni pojavi

48 ARS AS 1931, t. e. 2282, Poročilo o realizaciji programskih nalog za leto 1988, Ljubljana, januar 1989, 1–75.

49 ARS AS 1931, t. e. 2282, Pravila o radu Službe državne bezbednosti, Beograd, 6. januar 1989; ARS AS 1931, t. e. 3163, Delovno področje SDV na notranjem področju, Ljubljana, 18. 1. 1989, 1.

50 ARS AS 1931, t. e. 2288, Poročilo o realizaciji programskih nalog za leto 1989, Ljubljana, januar 1990, 44.

51 ARS AS 1931, t. e. 3163, Delovno področje SDV na notranjem področju, 18. 1. 1989, 1.

TABELA 2

PREGLED VSEH OSEB POD NADZOROM SLUŽBE DV
(NOSILCI IN NJIHOVE ZVEZE)

	01.12. 1988	NOVIH	UKINJENIH	01.12. 1989
NOTRANJE PODR.	5.772	/	5.417	355
TUJE OS	3.995	7	2.634	1.368
EMIGRACIJA	1.611	/	1.324	287
OST. (ZDOM. NOV.)	1.447	/	1.250	197
S K U P A J	12.825	7	10.625	2.207

Slika 2: Pregled spremembe nadzora oseb s strani SDV v letih 1988 in 1989⁵⁴.

vplivali na spremembo dela državne varnosti. V preteklosti je SDV pravzaprav imela proste roke in je lahko brutalno zatrla opozicijo, sedaj pa se je v miselnem vzorcu nekaj izgubilo. V letnem poročilu o delu SDV za leto 1989 so tako zapisali zgolj, da so v smislu obravnavanja notranjega, slovenskega prostora težišče dela usmerili na zoperstavljanje proti tujim obveščevalnim službam in ekstremni emigraciji oz. njihovim zvezam na Slovenskem. Poveden je tudi upad števila nadzorovanih oseb na notranjem področju, ki je od 1. 12. 1988, ko je bilo na notranjem področju nadzorovanih 5772 oseb (od tega 616 t. i. nosilcev protiustavnega delovanja),⁵² padlo na 355 oseb, pri čemer se je 5417 oseb popolnoma prenehalo nadzorovati, tudi nad nikogar na notranjem področju ni bil uveden nov nadzor.⁵³

Oblikovanje nove oblasti na Slovenskem po večstrankarskih volitvah leta 1990 in zmagi koalicije Demos se je kljub pritiskom iz Beograda nadaljevalo. S tem se je počasi začela delegitimizacija komunističnega sistema in nadaljevanje, kot je zapisal Zajc (2001, 23), modernizacijskih in osamosvojitvenih procesov v Sloveniji. Oktobra 1990

52 Do leta 1988 natančnejših podatkov o tem, koliko je bilo vseh oseb, ki so bile pod konstantnim nadzorom SDV, ni zaslediti, saj Poročila o delu SDV niso ohranjena. Glede na Poročila o realizacijah nalog SDV pa lahko po njihovih podatkih razberemo, da je bilo v letu 1980 stalno nadzorstvo uvedeno nad 1052 osebami, ki so veljale za „nosilce protiustavnega delovanja“ na notranjem področju, leta 1981 nad 977 osebami, 1982 nad 960, 1983 nad 945 osebami, 1984 nad 893, 1985 nad 767, 1986 nad 722 osebami, 1987 nad 711 osebami, 1988 nad 616 osebami in v letu 1989 nad „samo“ 19 „nosilci protiustavnega delovanja“. Največji upad je viden med letoma 1988 in 1989. (ARS AS 1931, Poročila o realizaciji nalog SDV od leta 1980–1987 in Poročila o delu SDV 1988 in 1989).

53 ARS AS 1931, t. e. 2288, Poročilo o delu Službe državne varnosti v letu 1989, Ljubljana, januar 1990, 3–7.

54 ARS AS 1931, t. e. 2288, Poročilo o delu Službe državne varnosti v letu 1989, Ljubljana, januar 1990, 7.

je s strani RSNZ Republike Slovenije⁵⁵ s podpisom novega republiškega sekretarja za notranje zadeve, Igorja Bavčarja, izšlo *Začasno navodilo o delu uprave Službe državne varnosti RSNZ Republike Slovenije*, kjer so področja dela SDV omejili na:

A) protiobveščevalno delovanje: SDV je zbirala podatke in informacije z zakonsko dovoljenimi sredstvi in metodami ter izvajala opravila s ciljem pravočasnega odkrivanja in preprečevanja obveščevalne in druge nezakonite dejavnosti tujih obveščevalnih služb, ki bi lahko delovale proti RS;

B) protiteroristično delovanje, v okviru katerega je SDV zbirala podatke in informacije s ciljem pravočasnega odkrivanja in preprečevanja aktivnosti terorističnih skupin in organizacij;

C) obveščevalno delovanje, v okviru katerega je SDV zbirala informacije o tujih organizacijah, institucijah ali njihovih predstavnikih, ki bi bile pomembne za varnost RS;

Č) varovanje in ščitenje določenih oseb, delovnih mest, organov, organizacij in območij RS.⁵⁶

Področje „notranjega sovražnika“ in usmerjanje v iskanje političnih nasprotnikov ali drugače mislečih je izginilo iz pravil in poročil o delu SDV.

SKLEP

Delovanje SDV je bilo od začetka osemdesetih do leta 1989 po poročilih o realizaciji programskih nalog in načrtih dela v groben razdeljeno na zunanje in notranje področje. Organizacija SDV je potekala glede na sprejete tajne pravilnike in po zvezni tajni zakonodaji. Glede na določila *Pravil o Službi državne varnosti*, da naj svoje delo opravlja na podlagi stališč in ZKJ, je bil njen fokus usmerjen v ohranjanje obstoječega političnega sistema. S tem je sovražnik postal vsak, ki je ta sistem ogrožal, tudi če je zgolj izrazil nestrinjanje z določenimi aspekti komunističnega sistema. Z vedno večjimi težnjami po demokratizaciji in politični pluralizaciji po Evropi in svetu v smislu vzhodnega in zahodnega političnega bloka proti koncu osemdesetih let pa je bil enopartijski sistem vedno bolj ogrožen, saj so se začeli glasneje in jasneje oglašati slovenski intelektualci, novinarji, kritiki, književniki, umetniki itd. in svoje argumente podkrepili tudi s primeri iz nezadovoljivega reševanja gospodarske krize, v kateri se je znašla Jugoslavija že v sedemdesetih letih, v osemdesetih pa se je situacija zgolj poslabšala, nestabilnega političnega položaja po Titovi smrti, vse bolj perečih nacionalnih trenj s protesti na Kosovu in velikosrbskimi težnjami. Tako se je delovanje SDV ob naraščanju kritike in zahtev v veliki meri osredotočala na spremljanje notranjega področja oz. „notranjega

55 Ob uvedbi ustavnih amandmajev marca 1990, ki jih je sprejela Skupščina SRS na seji Zbora združenega dela, seji Zbora občin in seji Družbenopolitičnega zbora, se je v besedilu imena „Socialistična republika Slovenija“ črtala beseda „socialistična“, začelo pa se je uradno poimenovanje Republika Slovenija (Uradni list RS, št. 8/90, 16. 3. 1990).

56 ARS AS 1931, t. e. 2288, *Začasno navodilo o delu uprave Službe državne varnosti RSNZ Republike Slovenije*, oktober 1990, 1–5.

sovražnika“. SDV, ki je bila v službi političnega vodstva v okviru republiške RSNZ, se je vse do druge polovice osemdesetih let še vedno posluževala represivnih metod, da bi dejavnost tistih, ki so situacijo kritizirali in zahtevali spremembe, najprej budno spremljala, nadzirala in tako preventivno ustavila. SDV je bila skozi tako delovanje zelo uspešna pri prodiranju in ustvarjanju mrež obveščevalcev. A ko je bil leta 1989 v SRS napovedan drugačen politični sistem in bil prihodnje leto s prvimi povojnimi večstrankarskimi volitvami tudi realiziran, se je služba, ki naj bi še vedno odgovarjala zvezni SDB, hkrati pa je delovala pod okriljem republiškega, torej slovenskega notranjega ministrstva (RSNZ), znašla v negotovem položaju. Te negotovosti je bilo konec šele z reorganizacijo službe 1990, ko je popolnoma prekinila stike z zvezno SDB. Sklenemo lahko, da je SDV glede na področja in metode delovanja skozi celo socialistično obdobje, torej tudi v času obravnavanega obdobja osemdesetih let, vse do demokratizacije in pluralizacije političnega prostora na Slovenskem ostala klasična politična policija.

FUNCTIONING OF WORK OF THE SLOVENIAN STATE SECURITY SERVICE IN THE 1980S

Ana ŠELA

University of Maribor, Faculty of Arts, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenia

e-mail: ana.sela1@um.si

SUMMARY

On the basis of documents from the Archives of the Republic of Slovenia (ARS), especially annual reports on the operation and reports on program task implementation of the Slovenian State Security Service (SDV) this paper presents the organizational structure, methods, and fields of work of the Slovenian secret police in the 1980s. The SDV was organized in accordance with accepted secret regulations as well as federal secret legislation. According to the provisions of the State Security Service Rules, which state that it should perform its work based on the Union of Communists of Yugoslavia's (ZKJ) positions and policies, its focus was on preserving the existing political system. From the early 1980s to 1989, the State Security Service's work was divided into external and internal areas, with the present article focusing on the latter. The internal field was divided into "hostile structures," which included groups such as "anarcholiberalism," "bourgeois pluralism," "bureaucratic-dogmatic structures," and "clergy," "bourgeois right," economic liberalism, and nationalism. In doing so, they observed that criticism was increasingly directed at the ability of the then-political leadership and the one-party system. The SDV employed repressive methods of control to keep an eye on these structures, including territorial preventive work, intelligence work, person surveillance, verification, informative and operational interviews, secret tracking, secret investigation, secret control of mail, secret control of telegraph and telephone traffic, and secret sounding spaces. Precisely from the field of internal action, i.e., monitoring of the "internal enemy", we can conclude that SDV also acted as political police in the 1980s.

Keywords: *State Security Service, 1980s, methods and areas of work, organizational structure*

VIRI IN LITERATURA

- ARS AS 1931** – Arhiv republike Slovenije (ARS), Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije (AS 1931).
- Andrew, Christopher M. (2009):** Secret Intelligence. A Reader. London in New York, Routledge.
- Bajc, Gorazd (2011):** Posebne oblike „svobode“ : prispevek o zgodovini nadzora nad delovanjem obveščevalnih služb. *Phainomena*, 20, 76/77/78, 293–310.
- Bajc, Gorazd, Osojnik, Janez & Darko Friš (2019):** Nekateri vidiki mednarodnega priznanja Slovenije s posebnim ozirom na ameriški pogled, junij 1991–april 1992. *Studia Historica Slovenica*, 19, 1, 217–256.
- Bajc, Gorazd, Melanšek, Tadeja & Darko Friš (2020):** Uvod v zgodovino spremljanja britanske obveščevalne dejavnosti na Slovenskem – „samoevalvacije“ slovenske Službe državne varnosti. *Studia Historica Slovenica*, 20, 3, 839–878.
- Bing, Albert (2019):** Socialist Self-Management Between Politics And Economy. *Acta Histriae*, 27, 1, 1–34.
- Brejc, Miha (1991):** Nova organizacijska paradigma kot osnova za prenovu Službe državne varnosti. *Zbornik strokovno znanstvenih razprav*, 3, 1, 100–106.
- Bukovnik, Anton (2002):** Sever. Ljubljana, Zveza policijskih veteranskih društev Sever.
- Cvetković, Srđan (2009):** Metode i oblici rada Službi državne bezbednosti u socialističkoj Jugoslaviji. *Istorija 20. veka*, 2, 2009, 131–144.
- Čoh Kladnik, Mateja (2021):** Retribution against Collaborators of the Occupiers after the End of the Second World War: The Concept of „National Honour“. *Studia Historica Slovenica* 21, 1, 164–196.
- Friš, Darko, Jenuš, Gregor & Ana Šela (2021):** Slovenska politična emigracija skozi oči Službe državne varnosti v šestdesetih letih. *Acta Histriae*, 29, 4, 1073–1114.
- Griesser-Pečar, Tamara (2019):** Položaj katoliške cerkve leta 1945 v sloveniji/jugoslaviji v primerjavi z državami za „železno zaveso“. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 29, 4, 661–674.
- Horvat, Marjan (2021):** Osamosvajanje Slovenije v prizmi kulture spominjanja: vloga in pomen revije Mladina. *Acta Histriae*, 29, 1, 207–242.
- Hribar, Spomenka (1987):** Krivda in greh. V: Dimitrij Rupel (ur.): Kocbekov zbornik. Maribor, Obzorja, 9–68.
- Kleindienst, Petra & Matevž Tomšič (2021):** Proces narodne sprave in vloga politične elite v njem: Slovenija kot izjema med državami srednje in vzhodne Evrope. *Studia Historica Slovenica*, 21, 1, 197–232.
- Podbregar, Iztok (2012):** Obveščevalno-varnostna dejavnost: procesi, metode, nadzor. Ljubljana, Fakulteta za varnostne vede.
- Purg, Adam (1995):** Obveščevalne službe: povezave med obveščevalnimi službami, političnimi sistemi in državno suverenostjo v luči iskanja modela sodobnega obveščevalnega sistema Republike Slovenije. Ljubljana, Enotnost.
- Schiller-Dickhut, Reiner & Bert Rosenthal (2013):** The „European Network of Official Authorities in Charge of the Secret Police Files“, A Reader on the Legal Foundations,

- Structures and Activities. Berlin, Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik.
- Slabe, Janja (2006):** Slovenska narodna sprava v ogledalu časopisja (1984–1997), Prispevki za novejšo zgodovino, 46, 1, 431–446.
- Šela, Ana & Mateja Matjašič Friš (2019):** Nadzor službe državne varnosti nad revijo Zaliv. Annales, Series Historia et Sociologia, 29, 4, 675–688.
- Šela, Ana & David Hazemali (2020):** Spremljanje slovenskih delavcev na začasnem delu in bivanju v Zvezni republiki Nemčiji v sedemdesetih letih dvajsetega stoletja : prispevek k poznavanju zgodovine slovenske Službe državne varnosti. Studia Historica Slovenica, 20, 3, 879–919.
- Šela, Ana (2021):** Contributions to the Knowledge of The Slovenian Intellectual „Opposition“ in the 1980s Under the Screening of the State Security Service. Annales, Series Historia et Sociologia, 31, 4, 601–616.
- Šela, Ana, Hazemali, David & Tadeja Melanšek (2020):** Ustroj in delovanje slovenske tajne politične policije v drugi polovici šestdesetih let dvajsetega stoletja. Studia Historica Slovenica, 20, 3, 811–838.
- Štrajn, Darko (2019):** The Politics and Aesthetics of Democratic Socialism in Yugoslav Modernity. The Case of Yugoslav Modernism and its Impact: Some Examples of Breakthrough Art in the Context of Self-management. Acta Histriae, 27, 1, 107–124.
- Trahair, Richard & Robert Miller (2012):** Encyclopedia of Cold War Espionage, Spies, and – Secret Operations. Westport, Enigma Books.
- Tratnik, Polona (2021):** Vloga popularne kulture in oglaševanja v kulturi spominjanja: grajenje jugoslovanske nacije in zamišljanje slovenske države. Acta Histriae, 29, 1, 159–190.
- Udovič, Boštjan & Danijela Jačimović (2019):** Osamosvojitve držav in »pozaba« zgodovinskih dosežkov: primer ne-nadaljevanja gospodarske diplomacije Jugoslavije v Sloveniji in Črni gori po njuni osamosvojitvi. Annales, Series Historia et Sociologia, 29, 1, 55–68.
- Uradni list SRS.** Ljubljana, 1967, 1980.
- Uradni list RS.** Ljubljana, 1990–1993.
- Uradni list SFRJ.** Beograd, 1990.
- Virk, Tomo (2021):** Pod Prešernovo glavo: Slovenska literatura in družbene spremembe: nacionalna država, demokratizacija in tranzicijska navzkrižja. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Zajc, Drago (2001):** Demokratične volitve in prehod v nekaterih novih državah na območju nekdanje Jugoslavije. V: Danica Fink-Hafner & Miro Haček (ur.): Demokratični prehodi II: Slovenija v primerjavi z drugimi nekdanjimi jugoslovanskimi republikami. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede, 17–51.
- Zajc, Marko (2020):** Poletni aferi kritičnih misli: Tomaž Mastnak in Dimitrij Rupel, slovenska kritična intelektualca med jugoslovansko in slovensko javnostjo v letu 1986. Studia Historica Slovenica, 20, 3, 921–956.
- Žunec, Ozren & Darko Domižljanović (2000):** Obaveštajno sigurnosne službe Republike Hrvatske. Zagreb, Jesenski i Turk.

NAROD NA PREKLIC? OBLIKOVANJE BELORUSKE IDENTITETE V PRIMERJAVI S SLOVENSKO

Aleš MAVER

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija

e-mail: ales.maver@um.si

IZVLEČEK

Prispevek obravnava vprašanje gradnje beloruskega naroda in države in procesa postavlja ob bok s podobima v slovenskem primeru. Pri tem izpostavlja številne podobnosti, ki izhajajo iz skupne izkušnje življenja v okviru večjih državnih tvorb, in iz skupnega poudarjanja zgodovinskih temeljev, v glavnem osredinjenih ob spominu na drugo svetovno vojno. Toda obenem opozarja tudi na razlike, ki so posledica dejstva, da je bila v slovenskem primeru nacionalna kulturna in politična infrastruktura razvita precej pred državno osamosvojitvijo, v beloruskem pa je do prvega poskusa oblikovanja države prišlo, ko česa takega še ni bilo. Tudi takšno izhodišče je ustvarilo plodna tla za vzpostavitev Lukašenkovega režima, ki ga lahko opredelimo kot »neosvojetskega« in ki je po ponarejenih volitvah 2020 državo privedel na rob samostojnega obstoja. Prispevek navaja tudi veliko primerjav v procesih gradnje naroda in države med Belorusijo in Ukrajino.

Ključne besede: Belorusija, Velika kneževina Litva, Aljaksander Lukašenka, procesi gradnje narodov v Evropi, demokratično gibanje v Belorusiji, belorusizacija

UNA NAZIONE A REVOCA? LA FORMAZIONE DELL'IDENTITÀ BIELORUSSA A CONFRONTO CON QUELLA SLOVENA

SINTESI

Il contributo esamina i processi della costruzione della nazione e dello stato bielorusso in confronto con la nation-building slovena. Ne sottolinea quindi le numerose somiglianze che derivano dalla comune esperienza di vita nell'ambito di strutture statali più ampie e dalla comune enfasi sulle fondamenta storiche incentrate principalmente sulle memorie della Seconda guerra mondiale. Allo stesso tempo, però, richiama l'attenzione sulle differenze conseguenti al fatto che nel caso sloveno l'infrastruttura culturale e politica nazionale si era sviluppata molto prima dell'indipendenza dallo stato, mentre nel caso della Bielorussia il primo tentativo di costruzione dello stato si verificò quando questa intelaiatura

non esisteva ancora. Tale punto di partenza portò all'instaurazione del regime «neosovietico» di Lukašenko, che però dopo le elezioni truccate del 2020 spinse lo stato all'orlo della vanificazione della propria sovranità. Il contributo discute anche molti confronti nei processi di costruzione della nazione e dello stato tra Bielorussia e Ucraina.

Parole chiave: Bielorussia, Granducato di Lituania, Aleksandr Lukašenko, processi di nation-building in Europa, movimento democratico in Bielorussia, bielorrussizzazione

UVOD¹

Zgodovina Belorusije in vzpostavljanje njene državnosti je bila in je v senci podobnih zgodb o Ukrajini. Zato je bil nenaden močan izbruh demokratičnega gibanja v tej državi po predsedniških volitvah 9. avgusta 2020, katerih izidi so bili, previdno rečeno, grobo ponarejeni (prim. konservativno oceno sicer neugotovljivega dejanskega razpleta pri Stykow, 2020, zlasti 113–114), precejšnje presenečenje celo za poznavalce (toda prim. Ackermann, Berman & Sasunkevich, 2016, zlasti 1–19). Dolgo je namreč kazalo, da je uspelo dolgoletnemu predsedniku Aljaksandru Lukašenki (1954) tako rekoč zamrzniti belorusko družbo v nekakšen neosovjetski družbeni model (prim. Titarenko, 2011; Poczobut, 2013; podobno tudi Maver, Friš & Bajc, 2019). O njem je sicer veljal previdni optimizem, da se bo po odjugu v odnosu med beloruskim režimom in zahodnimi državami, h kateri je prispevalo z vidika teh držav “konstruktivno” Lukašenkovo stališče do ruske agresije na Krim in nato na Doneški bazen leta 2014, lahko odvila vsaj delna liberalizacija sistema, seveda v temupu, ki ga bo narekoval državni vrh (kar je očitno podmena pri Frear, 2019). Postopno večje uveljavljanje beloruskega jezika in kulture, tudi premiki, ki jih je sicer na dvoumen način nakazal popis prebivalstva leta 2019, so tak vtis okrepili (prim. Shparaga, 2021, 8 sq.). Vendar se je izkazalo, da je vrenje med mlajšim in kulturno dejavnim delom prebivalstva prehitevalo Lukašenkovo pripravljenost na odpiranje. Neosovjetski “oklep” je bil pretesen in volitve je javnost dojela kot možnost za pospešitev sprememb. Ko je oblast to možnost zgradila, je počilo na dotlej neznani način (Sahm, 2020).

Čeprav se je Lukašenki z obilno pomočjo ruskega režima Vladimirja Putina uspelo obdržati v sedlu in čeprav je v naslednjih dveh letih izničil praktično vse dokaj skromne pridobitve iz let delne “liberalizacije” med letoma 2015 in 2019 ter

1 Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa Preteklost severovzhodne Slovenije med slovenskimi zgodovinskimi deželami in v interakciji z evropskim sosedstvom št. P6-0138 in raziskovalnega projekta Slovenska intelektualna zgodovina v luči sodobnih teorij religije: od ločitve duhov in kulturnega boja do komunistične revolucije št. J6-3140, ki ju financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS).

se najmočnejše doslej naslonil na Rusijo, se je z vso silo vnovič zastavilo vprašanje temeljev in obstojnosti samostojne beloruske države, celo samostojnega beloruskega naroda. Vključenost Belorusije v rusko agresijo na Ukrajino na obeh straneh, pri čemer je Lukašenka dal na razpolago ozemlje države za ruski prodor proti Kijevu, številni privrženci opozicije pa se dejavno borijo na ukrajinski strani, poudarjajo, da je prihodnost po vsej verjetnosti v celoti odvisna od razpleta vojne v Ukrajini. A v tem prispevku se bom spraševal, kako je Belorusija prišla do te točke in kakšne primerjave lahko potegnemo med oblikovanjem beloruskega in slovenskega naroda in države. Nemogoče se bo seveda izogniti tudi sorazmerno številnim primerjavam z belorusko sosedo Ukrajino.

Takoj v začetku moram pristaviti dve izhodiščni opombi. Prva izhaja iz okoliščine, da bom ob razmislekih o zgodovinskih temeljih gradnje beloruskega naroda in države sorazmerno pogosto omenjal aktualno dogajanje. Moje ocene slednjega seveda izvirajo iz dolgoletnega opazovanja postsovjetskega prostora in iz soočanj z relevantno dostopno znanstveno literaturo, kljub temu pa jih ne morem in ne želim razglašati za edino mogoče ali celo edino veljavne. Ravno tako seveda ni mogoče predvideti vseh dogajanj v bližnji ali celo bolj odmaknjeni prihodnosti, ki bi lahko zapisano v pričujočem prispevku postavila pod vprašaj. Kot bo verjetno precej razvidno, je moje bistveno izhodišče izrazito zadržan odnos do v Rusiji in (uradni) Belorusiji trenutno močno izpostavljenih projektov večkulturnosti brez pravega družbenega in političnega pluralizma. Sam menim, da tak projekt na daljši rok ni vzdržen in da slejkoprej privede tudi do izrazite kulturne ali (v obravnavanih primerih predvsem) jezikovne prevlade zgolj ene, v nepluralnem okolju privilegirane skupine.

Drugo vprašanje, ki ga je treba omeniti pred začetkom razprave, je zapletena problematika zapisa oziroma slovenjenja vzhodnoslovanskih osebnih in zemljepisnih lastnih imen. Tukaj je treba izpostaviti mnenje, zapisano v uvodu k slovenskemu prevodu *Vrat Evrope*, ki jih je napisal Serhii Plokh (2022). Prevajalec Niki Neubauser tam ugotavlja, da dokončna usoda zapisa teh imen v slovenščini še ni znana in da bo nanjo vplivalo tudi razpletanje klobčiča na postsovjetskem vzhodu Evrope. V duhu navedenega sam bolj ali manj dosledno rabim beloruske in ukrajinske oblike lastnih imen, saj mislim, da ni zadostnega razloga za rabo ruskih oblik tam, kjer težko govorimo o njihovi posebni uveljavljenosti v slovenščini (nasproten primer je, recimo, ime ukrajinske prestolnice Kijev, kjer rusko obliko lahko štejemo za uveljavljeno). Popolne doslednosti sicer ni mogoče doseči. Pri zapisu beloruskih oblik med dvema pravopisnima standardoma, ki sta na razpolago, izbiram bolj razširjeni in v Belorusiji prevladujoči.

KAJ SE SKRIVA V IMENU?

Pri Belorusiji že njeno ime v številnih jezikih napeljuje na misel, da gre v bistvu za del Rusije. A drugi del poimenovanja ne izvira iz imena današnje Rusije, ampak od srednjeveške tvorbe z imenom *Rus'*, za kar v tem prispevku

predlagam rabo polatinjene oblike Rutenija. Belorusiji bi torej lahko rekli Bela Rutenija ali Belorutenija (o rabi imena prim. predvsem Danylenko, 2017). Ker je izhodiščno obliko *Rus'* v našem jeziku skoraj nemogoče sklanjati, smo ga podaljšali in sočasno poenostavili v Rusija. A če starodavni skupnosti knezov Volodimirja (Vladimirja) in Jaroslava rečemo (Kijevska) Rusija, s tem posredno namignemo, da je njena prava (edina) dedinja zgolj današnja Rusija. Zato je (Kijevska) Rutenija za srednjeveško tvorbo boljša rešitev. Ljudstvo, ki je v njej živel, pa so potemtakem Ruteni ali Rutenci (čeprav se ta izraz pogosto rabi šele za vzhodnoslovanski živelj v litovski veliki kneževini). In res so se številni pripadniki elite v ukrajinskem in tudi beloruskem delu litovske in pozneje poljske državne tvorbe predstavljali z opredelitvijo, da so *gente Ruthenus, natione Polonus*, kar bi v slovenščino prevedli približno »po rodu Rutenec, po narodnosti (ali še bolje po pripadnosti državi) Poljak« (Danylenko, 2017). V nemščini ime *Ruthenien* za Ukrajino (in *Weissruthenien* za Belorusijo) srečamo še v 20. stoletju. Morda še dlje se je v slovenskem jeziku obdržala poslovenjena oblika za Rutence Rusini. Kar zadeva Belorusijo, so v nekaterih jezikih v zadnjem času dejansko spremenili doslej običajno oznako države, da bi poudarili razliko med Rutenijo in Rusijo. Dober zgled je nemščina, kjer se je vsaj v Nemčiji (manj v Avstriji) uveljavila oblika *Belarus*, ki je nadomestila prejšnjo *Weißrussland*, kar dobesedno pomeni Bela Rusija (o razliki med poimenovanjema Ackermann, 2020, 20).

Bela Rutenija je v začetku označevala samo srednji in vzhodni del današnje beloruske države. Ni čisto jasno, ali prvi del sploh izvira iz pridevnika s pomenom bel. Prav tako obstaja več razlag, na kaj naj bi se ta pridevnik v imenu dežele nanašal. Po eni od njih naj bi v Beli Ruteniji ob priključitvi veliki kneževini Litvi že živel krščansko prebivalstvo, medtem ko naj bi Črno (s težiščem v današnji zahodni Belorusiji) do pokristjanjenja litovske elite še naseljevali pogani (prim. Wilson, 2021, x–xii).

Podobno kot ukrajinske so bile beloruske zgodovinske dežele v preteklosti izrazito večjezične in večkulturne (prim. Lewis, 2019, 1–24). Ob (pretežno rusko govorečih) Belorusih v Belorusiji še danes živijo Rusi, ki jih je uradno približno desetina prebivalstva, Poljaki, ki jih je še dobre tri odstotke, zlasti na severozahodu, in Ukrajinci, ki v glavnem živijo v pokrajini Polesje na jugozahodu. Meja med ukrajinskim in beloruskim jezikom na območju Polesja sicer ni zelo ostra. Že iz časov litovske velike kneževine živijo na ozemlju Belorusije tudi tako imenovani litovski Tatari. Iz njihovih vrst je med drugim izšel eden Lukašenkovih zunanjih ministrov Ural Latipav (prim. Mironowicz, 2007, 338).

Ena najpomembnejših manjšin v Belorusiji so bili zgodovinsko Judje, ki so še na začetku 20. stoletja tvorili relativno ali celo absolutno večino v večjih mestih. Večina jih je izginila v času nacistične »končne rešitve« oziroma šoe (prim. Snyder, 2016, predvsem 272 sq.). A še ob koncu Sovjetske zveze jih je bilo v najmanjši vzhodnoslovanski republiki več kot 100.000 ali odstotek prebivalstva. Do danes

je številka uradno padla na približno desetino, saj se je večina beloruskih Judov izselila v Izrael ali kam na zahod (Obščaja čislennost, 2020, 31–36). Tako je izraelski državljani postal eden najboljših šahistov z začetka 21. stoletja Boris Gelfand. Verjetno najbolj znani Jud, doma iz Belorusije, pa je slikar Marc Chagall iz bližine Vicebska. Iz današnje Belorusije so izvirali tudi trije izraelski predsedniki vlade, Menahem Begin, Jicak Šamir in Šimon Peres. Kar dva med njimi sta dobila Nobelovo nagrado za mir. Prav tako so se v deželi rodili starši igralca Kirka Douglasa (s pravim imenom Issur Danielovitch) in televizijskega voditelja Larryja Kinga (Mironowicz, 2007, zlasti 75–77, 103).

Treba je poudariti, da uradna kulturna politika po Lukašenkovem prevzemu predsedniškega položaja leta 1994 rada izpostavlja svojo navezavo na večkulturno izročilo dežele in sebi pripisuje prizadevanje za ohranjanje večkulturnosti, medtem ko nasprotnikom iz nacionalnega tabora očita ozek etnonacionalizem (ta pogled v grobem predstavlja tudi Titarenko, 2011). V resnici pa je bila tovrstna večkulturnost v okolju, kjer ni pravega političnega pluralizma, večino Lukašenkove vladavine (z izjemo premorov, recimo med letoma 2009 in 2011 in med 2015 in 2019) prejkone krinka za nov val rusifikacije.

SKUPNE POTEZE BELORUSKE IN SLOVENSKE ZGODOVINE

Najočitnejša podobnost med Slovenijo, Belorusijo in Ukrajino je, da imajo vse tri države kar nekaj težav s prepoznavnostjo. Belorusija je sicer manjša od Ukrajine, a še vedno precej velika in je menda celo največja zgolj celinska država v Evropi. A enako kot za Ukrajino je bistvena določnica, da je njena veliko večja sosesda Rusija in je bila v zgodovini to prodorna in vplivna Poljska.

Svojo neprepoznavnost Belorusija dolguje tudi dejstvu, da je – kot Slovenija in Ukrajina – “mlada” država. Kot nekakšen nemški protektorat je ob koncu prve svetovne vojne sicer za kratek čas zaživela marca 1918 (prim. Michaluk & Rudling, 2014; Rudling, 2015a), čemur je sledilo več kot sedemdesetletno sovjetsko obdobje v okviru Beloruske sovjetske socialistične republike, ki je s fazo sicer kratkotrajne *korenizacije* v podobi *belorusizacije* v dvajsetih letih 20. stoletja omogočilo močan vzpon posebne beloruske kulture in narodne zavesti (Mironowicz, 2007, 64–83; prim. še zlasti Martin, 2001, predvsem 48–55, 204–209 in 260–268; Hirsch, 2005; Ivešić, 2018). Sovjetski Belorusiji so Sovjeti po okupaciji vzhodne Poljske leta 1939 priključili še prej Poljski pripadajočo zahodno Belorusijo, ki je je bilo skoraj za polovico današnje države (Wilson, 2021, 111–120). Neodvisnost je sovjetska republika nekoliko obotavljivo razglasila 25. avgusta leta 1991, natančno dva meseca za Slovenijo. Slovenija in Belorusija sta se kmalu zatem tudi medsebojno priznali (Mironowicz, 2007, 293–296).

Druga svetovna vojna je Belorusija zaznamovala še bolj kot Slovenijo, saj je bila po poimenovanju Timothyja Snyderja skupaj z Ukrajino ena od “krvavih dežel”. Zaradi ujetosti v sendvič med Hitlerja in Stalina je bila po mnenju

istega zgodovinarja celo najnevarnejši prostor na planetu (Snyder, 2010, zlasti 119–154). Tudi zaradi tega si Slovenija in Belorusija delita značilnost, da je skupni zgodovinski spomin v glavnem osredinjen na dogajanje zadnjih sedemdesetih, osemdesetih let, starejša obdobja in osebnosti iz njih pa se pojavljajo zgolj kot nekakšni osamelci (prim. izrazito Titarenko, 2011; Bekus, 2010a in 2010b; za primerjavo s Slovenijo prim. zdaj zlasti Klabjan, 2022). Pravzaprav omenjeno tako v Sloveniji kot v Belorusiji privede do tega, da zna biti zgodovinski spomin deljen, vendar smer, osredotočena na čas druge svetovne vojne in po njej, v obeh primerih prevladuje. Kot bom še omenil v nadaljevanju, je poudarjanje dediščine “partizanske republike” vsekakor značilno za pod Lukašenkom ponovno kanonizirani uradni spomin, poudarjanje predsovjetskih gradnikov beloruske zgodovine pa za doslej vseskozi manjšinski nacionalni tok (Titarenko 2011, 11–13, 18).

Beloruse, Slovence in Ukrajince družijo še dolga pripadnost večjim državnim tvorbam. V beloruskem primeru so bile te tvorbe velika kneževina Litva, poljsko-litovska konfederacija, Rusko carstvo, Sovjetska zveza in medvojna Poljska (prim. pregledno pri Snyder, 2003). Navedeno je pomenilo močan pritisk večjih sosednjih jezikov na slovenščino in beloruščino. Slednja je bila enako kot bližnja ukrajinščina predvsem v senci poljščine in ruščine, ki jo je v 20. stoletju skoraj povsem izrinila. Podobno kot v slovenskih deželah je tudi v Belorusiji obstajala velika razlika v prevladujoči rabi jezika med mesti in podeželjem (prim. zlasti Bekus, 2014).

Zaradi doslej navedenega v obeh okoljih glavnino identifikacijskih figur namesto političnih in vojaških voditeljev predstavljajo kulturniki, zlasti pisatelji in pesniki (za slovenski primer prim. Darovec, 2021). Večina beloruskih prihaja sicer šele iz 20. stoletja. Pač pa je v zgodnejših fazah razvoja belorúskega jezika tudi v današnji Belorusiji veliko vlogo odigralo reformacijsko gibanje (prim. Plokhly, 2006, 117–122; Brüning, 2008; Butterwick, 2010). S Trubarjem je primerljiv Simon Budni (ok. 1533–1593), ki je katekizem izdal leta 1562. V skladu z razvojem reformacije na Poljskem in v veliki kneževini Litvi je izšel iz reformirane (kalvinistične) tradicije, a je pozneje postal unitarec (se pravi, odrekel se je veri v sveto Trojico). Kot pri Trubarju so bili njegovi ključni sponzorji plemiči, zlasti plemiška rodbina Radzivil (litovsko Radvila), ki je prehodila za še nekatere aristokrate vzhodnoslovanskega porekla običajno pot od prvotne pripadnosti vzhodnemu krščanstvu preko protestantskega ovinka do sprejetja rimskega katolištva (prim. Plokhly, 2006, 103 sq.).

Očitna razlika v kulturnem razvoju med Slovenijo in Belorusijo je seveda v rabi pisave. Pri tem je potrebno pristaviti, da je beloruščina med vzhodnoslovanskimi jeziki posebnost, ker so jo precej pisali tudi v latinici. Zapleteno zgodovino Belorusije v 20. stoletju nakazuje hkrati dejstvo, da obstajata dva pravopisna standarda (in posledično danes dve različici beloruske Wikipedije). Eden se imenuje po beloruskem jezikoslovcu Branislavu Taraškeviču, ki ga je razvil (taraškevica).

Drugi (in večinski) je standard, ki so ga razvili v sovjetski Belorusiji leta 1933 (Akudowitsch, 2013, 120–124). Razliko med obema lahko ponazorimo z imenom beloruske prestolnice. V prevladujoči rabi se imenuje Minsk, v taraškevici pa Mensk. Sovjetska različica je kajpak bližja ruščini.

Na kulturno podobo obeh današnjih držav je seveda vplivalo krščanstvo, vendar v Sloveniji njegova zahodna, v Belorusija pa vzhodna različica, saj je bila današnja Belorusija kot praktično ves vzhodnoslovanski prostor pokristjanjena pod taktirko Konstantinopla (prim. Bremer, 2016, predvsem 24–26; Drnovšek, 2018; Malmenvall, 2019). Vendar je v Belorusiji pozneje veliko večjo vlogo kot v Ukrajini (kaj šele Rusiji) odigralo zahodno krščanstvo v podobi (rimskega) katolištva. O njegovi močni navzočnosti na ozemlju Belorusije priča dejstvo, da je bilo veliko osrednjih danes pravoslavnih cerkva zgrajenih za katoliško bogoslužje. To velja že za osrednjo belorusko pravoslavno cerkev sv. Duha v Minsku. Večina prebivalcev Belorusije je bila torej od pokristjanjenja do zgodnjega novega veka pravoslavcev, po letu 1596 pa so priznavali duhovno nadoblast rimskega škofa (papeža) (prim. Brüning, 2008). Drugače kot v Ukrajini, kjer se je velik del vernikov kmalu vrnil v pravoslavje, so bili do leta 1839 govorci beloruščine večinoma grkokatoliki (zato Andrew Wilson o zgodovini Belorusije v časovnem obdobju med 17. in 19. stoletjem govori celo kot o zgodovini dežele uniatov; Wilson, 2021, 48–59). Potem je bila po prvi vstaji proti ruski oblasti na ozemlju nekdanje poljsko-litovske konfederacije leta 1830 in 1831 uniatska (grkokatoliška) Cerkev na beloruskih tleh v nekaj letih skoraj popolnoma izločena in spet drugače kot v Ukrajini ne igra danes domala nobene vloge. Večina Belorusov je grkokatoliško spet zamenjala za pravoslavno veroizpoved, seveda v okviru Ruske pravoslavne cerkve (po letu 1924 deloma tudi v okviru Poljske pravoslavne cerkve, ki ji je konstantinopelski patriarh priznal avtokefalnost, ko je Poljska dobila precejšen del vzhodnoslovanskega, ukrajinskega in beloruskega življa; prim. Bekus, 2010b; Wilson, 2021, 108).

Nazadnje je treba enako kot z zvezi z Belorusijo omeniti tisto razliko, ki je za slovensko pamet najtežje umljiva. Pripadnost slovenskemu narodu je še vedno tesno povezana z uporabo slovenskega jezika. V Belorusiji je še veliko bolj kot v Ukrajini drugače. Tudi večina tistih prebivalcev Belorusije, ki se ne čutijo zgolj pripadniki beloruske države, marveč hkrati beloruskega naroda, v vsakdanjem življenju samoumevno govori rusko (prim. zlasti Bekus, 2014). Križe in težave govorcev beloruščine v sodobni Belorusiji je pred leti beloruski pesnik in esejist Valjancin Akudovič opisal takole:

V Belorusiji pomeni torej biti Belorus, da odstopaš od norme in da si, če to hočeš ali ne, za nekatere misijonar nove vere, za druge nevaren tujec in za vse ostale smešen norec. Celo uporaba beloruščine je v Belorusiji politična (in seveda estetska) odločitev. [...] Povsod na svetu ne počno ljudje, če se pogovarjajo v svojem maternem jeziku, ničesar drugega kot to, da se pogovarjajo. Pri nas je drugače. Če v javnosti govorimo belorusko, je to politična

demonstracija ali performans. Vsi, ki se po naključju nahajajo v bližini, postanejo takoj pozorni, saj je stvar tako nenavadna in nepričakovana. [...] Biti Belorus pravzaprav pomeni, da vsak dan igramo vlogo Belorusa v gledališki predstavi brez konca. Živimo in umiramo na odru. Celo po smrti poslanstvo ni končano, kajti na tvojem nagrobniku mora biti tvoje ime nujno v beloruščini (Akudowitsch, 2013, 114–115).

Po podatkih iz leta 2019 se za Beloruse po narodnostni pripadnosti sicer opredeljuje skoraj 85 odstotkov prebivalcev Belorusije. Toda samo vsak četrthi v vsakdanjem življenju najpogosteje uporablja beloruščino. Skoraj trije od štirih uporabljajo ruščino. Pisati, govoriti in brati belorusko zna približno trideset odstotkov prebivalcev države. In še ena zanimivost: najvišjega odstotka uporabnikov beloruščine ne najdemo med ljudmi, ki se opredeljujejo za Beloruse, marveč med tistimi, ki se opredeljujejo za Poljake. Vsekakor pa velja za Slovence ne zlahka prebavljiva ugotovitev, da govori večina narodno zavednih Belorusov rusko (za podatke prim. Obščaja čislennost, 34–36).

Po drugi strani v sodobni beloruski jezikovni statistiki ne manjka pojavov, ki so iz slovenske zgodovine znani predvsem s Koroškega in iz popisov v zadnjih desetletjih Habsburške monarhije (prim. Osojnik & Maver, 2021). Tudi leta 2019 absurdnih statističnih pojavov "koroškega tipa" ni manjkalo. V jugozahodnem okrožju Brest je po eni strani število tistih, ki so razglasili beloruščino za materni jezik, zraslo s polovice na tri četrtine, toda delež tistih, ki naj bi jezik dejansko uporabljali v vsakdanu, je upadel z dobre četrtine na slabo šestino. Je pa en podatek, ki vsaj po mojem mnenju pomaga pojasniti nenaden izbruh demokratičnega gibanja. Glavno mesto Minsk je bilo vedno najbolj rusificirano v državi. Pred desetimi leti naj bi beloruščino v vsakdanjem življenju rabilo komaj šest odstotkov meščanov. Omenjena številka je leta 2019 poskočila na več kot tretjino ali za pol milijona govorcev (prim. Obščaja čislennost, 35–36). Podoben, čeprav manj izrazit trend se je kazal v tretjem največjem mestu Mahiljov (rusko Mogilev ali pravilneje Mogiljov). Malo verjetno je, da bi toliko ljudi nenadoma dejansko spregovorilo belorusko. A z navedbo tega jezika so najbrž hoteli zlasti v urbanih središčih hoteli povedati, da si želijo od Rusije bolj neodvisno Belorusijo. Iz podobnih razlogov je »od mrtvih vstala« tradicionalna belo-rdeče-bela zastava namesto po sovjetski povzete Lukašenkove, uveljavljene po referendumu leta 1995 (prim. Shparaga, 2021; Ljachoŭski, 2020).

Kot zadnjo razliko med Slovenijo in Belorusijo bi izpostavil, da je bila v Belorusiji težnja po neodvisnosti ob dogodkih od leta 1988 naprej precej manjša kot v Sloveniji. Sovjetska republika je sicer leta 1990 kot njene kolegice razglasila suverenost v smislu, da imajo republiški zakoni prednost pred zveznimi, in vzpostavila beloruščino kot edini uradni jezik, toda samostojnost so potem razglasili – na tej točki enako kot v Ukrajini – pod vtisom poraza puča proti Gorbačovu v Moskvi avgusta 1991 (Mironowicz, 2007, 293 sq.).

Nikoli niso izpeljali referendumu o neodvisnosti (kot v Sloveniji, Ukrajini, baltskih državah, Armeniji ali Gruziji) in je tudi veliko vprašanje, kakšen bi bil rezultat. Dilemo, kaj naj si državljani sploh počnejo z državo Belorusijo, je z vzpostavitvijo že omenjenega neosovjetskega modela začasno rešil Aljaksander Lukašenka, ki jo je potreboval kot svoj fevd, na katerem bi bil neomejen vladar (prim. Stykow, 2020, predvsem 111–113; Karbalevič, 2020).

GRADNIKI STAREJŠE BELORUSKE ZGODOVINE

Zapisal sem že, da je za večino prebivalcev Belorusije osrednja točka zgodovinskega spomina druga svetovna vojna, vsaj v večinski predstavi obdobje, ko so Belorusi v protinacističnem boju pokazali največ herojstva (prim. sicer grenko oceno pri Akudowitsch, 2013, 58–69). Poleg navedene vojne imata izpostavljeno mesto še dve stari državni tvorbi, kneževina Polack in velika kneževina Litva (in vloga beloruskih dežel v njej).

Kneževino Polack s središčem v istoimenskem mestu v bližini Vicebska na vzhodu današnje Belorusije bi lahko po njenem mestu v zgodovinskem spominu Belorusije vsaj od daleč primerjali s Karantanijo, ko gre za Slovence. Njeni začetki in njen odnos do drugih državnih tvorb na vzhodoslovanskem območju, zlasti do tistih s sedežem v Kijevu in Novgorodu, so velikokrat zaviti v tančico skrivnosti. Prvo omembo Polacka sicer nekateri postavljajo že v leto 862. Najbolj pikantna zgodba iz njegove zgodovine je ovita v legendarne barve. Prvi po imenu znani polaški knez, ki mu Belorusi pravijo Rahvalod, iz 10. stoletja je imel hčer Rahnedo. Vanjo se je zagledal in jo zasnil poznejši »apostolom enaki« kijeviski knez Volodimir (Vladimir), seveda še v svoji poganski fazi. Ker mu je oče ni hotel dati za ženo, se je nad družino znesel. Rahnedo je pred starši posilil, vse njene sorodnike pobil in jo odpeljal s seboj. To naj bi bilo okoli leta 980. Pri drastičnosti omenjene zgodbe je potrebno upoštevati, da so skušali krščanski avtorji Volodimirja pred krstom praviloma prikazati kot popolnega divjaka, da bi tako bolj izstopilo, kako dobro mu je del sprejem krščanstva (Padberg, 2006, predvsem 133–134; Wilson, 2021, 3–17). Zgodovinsko otipljivejši je bil vzpon kneževine Polack pod vladavino kneza Uzjaslava. Ta je bil na položaju vso drugo polovico 11. stoletja. Tedaj je kneževina poleg današnjih srednje in severne Belorusije obsegala še kos današnje Latvije. Tudi sicer je baltski delež pri njenem nastanku in vzponu eno spornih vprašanj iz njene preteklosti. Leta 1067 je bil kot del kneževine prvič omenjen Minsk. Iz Polacka izvira tudi nekakšna beloruska varianta svete Heme Krške, sveta Evfrozina iz Polacka (1104–1167), Uzjaslavova vnukinja in beloruska narodna svetnica (Akudowitsch, 2013, 196).

Po zatonu Kijevske Rutenije in z njo povezanih zahodno ležečih kneževin po mongolskih vdorih je ozemlje današnje Belorusije praktično v celoti pristalo v okviru velike kneževine Litve. Razlog, da veliko narodno najzavednejših Belorusov ravno obdobje velike kneževine vidi kot najpomembnejše obdobje

zgodovine, je v naravi te državne tvorbe. Litovci niso poseljevali bistveno večjega ozemlja kot danes in njihov jezik je bil v njihovi državni tvorbi kot celoti izrazito manjšinski. Večina podanikov velikega kneza je bila vzhodnih Slovanov, ki so bili po veri vzhodni kristjani (prim. zlasti Ploky, 2006, 85–121). Litva je od velikega kneza Jogaile do danes ena bolj s katolištvom zaznamovanih držav v Evropi, česar niti sovjetska politika ni mogla spremeniti (prim. Polyakova & Skhoda, 2022; za širši srednje- in vzhodnoevropski kontekst prim. še Maver & Bajc, 2019; Griesser Pečar, 2019). Vendar je bila celo okolica glavnega mesta Vilne jezikovno slovanska. Zato v deželi jezik uradov ni bila litovščina, marveč tako imenovana pisarniška rutenščina, ki jo imajo Belorusi za svoj najstarejši knjižni jezik. Nekaj zmede lahko povzroči njeno poimenovanje *rus'ka mova*, a je treba še enkrat več povedati, da se pridevnik ne nanaša na Rusijo, marveč na srednjeveško državno tvorbo s sedežem v Kijevu. Pisarniška rutenščina je v Litvi prevladovala do 17. stoletja, ko jo je v uradni rabi izrinila poljščina. V njej je bil med drugim napisan v več izdajah objavljeni *Litovski statut*, zakonik velike kneževine (prim. Sahanovič, 2014). Zaradi svoje številčne moči so pravoslavni vzhodnoslovanski plemiči znotraj Litve obdržali svoj močan položaj, kar pa se je začelo s spreminjati z litovskim zbliževanjem s Poljsko (prim. o prizadevanjih za unijo s Katoliško cerkvijo že v tem zgodnjem času Malmenvall, 2018). Pomembno je, da je današnja Belorusija ostala v sklopu Litve tudi po okrepitvi zveze med Litvo in Poljsko v Lublinu leta 1569. Pravoslavni plemiči z beloruskega območja so začeli enako kot tisti z ukrajinskega svoj vzhodnoslovanski jezik zamenjevati z bolj modnim poljskim, pravoslavno vero pa po protestantskem ovinku, ki ga v Ukrajini v glavnem ni bilo, v reformirani podobi z rimskim katolištvom (prim. Brünig, 2008; Butterwick, 2010; Wilson, 2021, 47). Morda najbolj znani tovrstni rodbini iz današnje Belorusije so bežno že omenjeni Radzivili in Sapehe (poljsko Sapiehe). Na tem mestu moram poudariti, da je na območju Litve in Poljske poglobljena ločnica seveda obstajala med bogatimi magnati, ki so imeli v lasti ogromna posestva, in med njihovimi podložniki, ne med Poljaki in Belorusi (ali Ukrajinci; prim. Ploky, 2006, zlasti 161 sq.).

Z obdobjem velike kneževine Litve je povezan tudi eden najpomembnejših kulturnih vrhuncev, ki ga Belorusi štejejo za svojega. Med letoma 1517 in 1519 je znova iz Polacka izvirajoči humanist in tiskar Francisk Skarina (1470–1552) v Pragi izdal prevod Svetega pisma. Ta ni bil v ljudskem jeziku z območja Belorusije, marveč v stari cerkveni slovanščini z nekaterimi beloruskimi vzhodnoslovanskimi značilnostmi (Ploky, 2006, 106 sq.). Po osamosvojitvi Belorusije so osrednjo avenijo v Minsku poimenovali po Skarini, vendar je za belorusko kulturo nezainteresirani Lukašenka tiskarja leta 2005 prestavil v manj pomembno ulico, njegovo bivšo avenijo pa je preimenoval v Avenijo neodvisnosti. Pri tem Lukašenka v duhu prevladujoče postsovjetske kulturnozgodovinske paradigme seveda nima v mislih beloruske neodvisnosti leta 1991, ampak zmago nad nemškimi okupatorji leta 1944 (prim. Titarenko, 2011).

Slika 1: Francisk Skarina (1470-1552) je med letoma 1517 in 1519 natisnil Staro zavezo v stari cerkveni slovanščini z beloruskimi vzhodnoslovanskimi elementi (Wikimedia Commons).

Za nekak vojaški vrhunec bivanja svojih prednikov v veliki kneževini Litvi pa štejejo narodno najzavednejši Belorusi zmago vojske Litve in Poljske nad premočno vojsko moskovske velike kneževine leta 1514 v bitki pri Orši v bližini Vicebska. Za Slovence je zanimiv podatek, da je glavni vir za potek bitke baron Žiga Herberstein s svojimi *Moskovskimi zapiski* (o tem predvsem Saganovich, 2012).

RAZLIKE V ZGODOVINSKIH IZHODIŠČIH MED BELORUSIJO IN UKRAJINO

Ko govorimo o Belorusiji, vedno znova trčimo ob primerjave z Ukrajino, kot je bilo razvidno že doslej. Ne le, da je zgodovina večjega dela obeh omenjenih prostorov nekako do sklenitve že omenjene Lublinske unije med Litvo in Poljsko tekla bolj ali manj vzporedno. Tudi vsi ključni izzivi, s katerimi se soočata še danes, so (bili) enaki. To velja za pripadnost večjim državnim tvorbam, za življenje ali včasih životarjenje beloruskega in ukrajinskega jezika najprej v senci poljščine in nato v senci ruščine, za težavno spraševanje, na kaj naj se postavi skupna istovetnost, če pa dobršen del skupnosti ne obvlada matičnega jezika in če enotnosti ni niti na verskem področju, ali tudi za že omenjeno načrtno brisanje navedene mukotrpno vzpostavljene istovetnosti v dobršem delu 20. stoletja. Za obe okolji velja hkrati domiselna oznaka beloruskega pesnika Valjancina Akudoviča, da Rusija ni vzhodno od Belorusije (in Ukrajine), marveč je vzhod Belorusije (in Ukrajine), da torej »ruski problem« ni samo vprašanje odnosov z najmočnejšim sosedom, temveč hkrati odnosov med Belorusi (in Ukrajinci) samimi (Akudowitsch, 2013, 77–81). V zadnjih dveh letih je bila kar nekajkrat izrečena podobna ocena, da je celotna Belorusija v enakem položaju kot vzhod Ukrajine. In dejansko ne bomo zelo zgrešili, če proces, ki se je v severnejši republiki začel ob predsedniških volitvah leta 2020, primerjamo s procesi, ki jih je na vzhodu Ukrajine sprožila ruska okupacija Krima in *de facto* velikega dela Doneškega bazena leta 2014. Seveda lahko po mojem mnenju v obeh primerih govorimo o dolgoročno neproduktivnih izbirah Putinovega režima v Rusiji. Toda sočasno danes ni moč z gotovostjo reči, da ne bo njegovo sedanje gašenje požara, ki ga je sam povzročil, z bencinom vsaj začasno uspelo. Če se to zgodi, pa bo prihodnost Belorusije kot samostojne države, kot že nakazano, zaradi šibkejših temeljev ogrožena bolj kot prihodnost Ukrajine.

Na prvi pogled bi se lahko zdelo drugače, predvsem kar zadeva zgodovinske danosti. (Bodoči) Belorusi so večino preteklosti drugače kot (bodoči) Ukrajinci preživeli v okviru istih državnih tvorb. Že v visokem srednjem veku so vsi pristali v okviru navedene velike kneževine Litve, medtem ko so bili sosedje na jugu že takrat razdeljeni (vsaj) med Litvo, Poljsko in Madžarsko. Spočetka majhen košček si je že v 16. stoletju vzela moskovska velika kneževina (o tem

Yekelchyk, 2007, zlasti 33–52). Razdeljenost na eni in življenje v isti državni tvorbi na drugi strani sta se nadaljevala tudi pozneje. Od konca 18. stoletja so bili praktično vsi Ukrajinci podložniki bodisi ruskega carja bodisi habsburškega cesarja. Prvi je bil od istega časa vladar skoraj vseh Belorusov.

Vendar se je pokazalo, da je ravno ta razdeljenost vsaj delu Ukrajincev omogočila več možnosti za samostojen kulturni razvoj. Galicija in v manjši meri Bukovina sta lahko odigrali vlogo, ki je ni mogel v beloruskem primeru noben del beloruskega etničnega ozemlja. Belorusi so sicer živeli pod skupnim dežnikom, toda nikjer pod njim niso imeli priložnosti za javno izražanje v beloruščini (prim. Akudowitsch, 2013, 38–42). Po drugi strani je bila Galicija sicer domovina sorazmerno nizkega odstotka vseh Ukrajincev, vendar so bili stiki med zahodnim in vzhodnim krilom »ukrajinskih pljuč« sorazmerno intenzivni. »Vzhodnjak« Mihajlo Hruševski je postal profesor v galicijskem Lvivu, dela vodilne ukrajinske pesnice Lesje Ukrajinke pa so izhajala v vzhodni avstrijski deželi (prim. Kappeler, 2019, zlasti 161–164).

DVOUMNA DEDIŠČINA "CERKVENIH POLJAKOV"

Na belorusko narodno gibanje nista pozitivno vplivali niti dve drugi, vsaj na prvi pogled ugodni okoliščini. Beloruska narečja so močno vplivala na oblikovanje že omenjene *rus'ke move*, uradnega jezika v veliki kneževini Litvi. Toda ta knjižni standard po izgonu iz uradne uporabe pod težo poljščine ob koncu 17. stoletja ni postal podlaga za beloruski knjižni jezik. Prav tako med Belorusi dolgoročno sledi ni zapustila uniatska Cerkev, čeprav so ji, kot že povedano, drugače kot Ukrajinci med 17. stoletjem in letom 1839 pripadali praktično vsi beloruski nižji sloji (prim. Wilson, 2021, zlasti 48–59). Ko je bila pod pritiskom ruskega carskega režima pridružena Ruski pravoslavni cerkvi, ni postala osnova za kakšno samostojno belorusko istovetnost. Danes je v Belorusiji skoraj ni. Je pa med vzhodnimi Slovani med Belorusi daleč najvišji delež katoličanov latinskega obreda, ki ga je mogoče oceniti na petnajst odstotkov (prim. Mitrokhin, 2020). Na severozahodu dežele, v škofiji Hrodna, so katoličani v večini. Sicer ni nobenega dvoma, da je katoliška manjšina nadpovprečno zastopana v beloruski kulturi in da se je beloruski jezik na katoliških območjih ohranil veliko bolje kot na pravoslavnih. Tudi prvaki sodobnega beloruskega nacionalnega gibanja na čelu z arheologom Zjanonom Paznjakom so katoličani. Katoličan je bil recimo nedavno preminuli prvi šef beloruske države po razglasitvi neodvisnosti Stanislav Šuškevič (ki pa je bil predsednik parlamenta, ne republike; prim. Wilson, 2021, 161–165).

Toda za beloruske katoličane je značilen še en težko razložljiv paradoks. Gre za pojav »cerkvenih Poljakov«, ljudi, ki obiskujejo cerkvene obrede v poljskem jeziku, doma pa govorijo belorusko (in tudi oni vedno v večji meri rusko). Že navedena posledica je, da najdemo najvišji delež prebivalcev dežele, ki kot svoj pogovorni jezik navajajo beloruščino, med Poljaki (približno

polovica), ne med Belorusi (samo dobra četrtnina). Poljščino jih med njimi celo kot materni jezik navaja manj kot desetina (Obščaja čislennost, 35). A drugače kot Poljaki v Litvi, ki tesno sodelujejo z rusko manjšino in so v času sovjetskega posredovanja v Vilni januarja 1991 večinsko podprli sovjetski režim, njihov sedanji politični voditelj pa je kot edini pomembnejši litovski politik podprl Lukašenko po predsedniških volitvah leta 2020, so »cerkveni Poljaki« v Belorusiji v prvih vrstah demokratičnega gibanja (prim. zlasti Poczobut, 2013, in Sahm, 2020). V času po njegovem izbruhu je hkrati zrasel prestiž Katoliške cerkve. Ravnanje njenega tedanjega, sedaj na podlagi dogovora papeža Frančiška z Lukašenko že upokojenega nadškofa Tadevuša Kandrusoviča je bilo namreč bistveno drugačno od tistega pravoslavnega beloruskega eksarha Benjamina, ki je svojo usodo povsem povezal z Lukašenkovo (nekoliko drugače sicer Mitrokhin, 2020).

KRATKOTRAJNA SOVJETSKA PRAVLJICA

Nazadnje se je za odločilno izkazala vključenost celotnega beloruskega ozemlja v ruski imperij. Tam pa pred začetkom 20. stoletja ni bilo skoraj nikakršnih možnosti za javno uveljavljanje beloruščine. Zato je neke vrste »beloruski Prešeren« Francišak Bahuševič (1840–1900) dobro generacijo mlajši od svojega slovenskega kolega, pa tudi od Ukrajince Tarasa Ševčenka (prim. Akudowitsch, 2013, zlasti 82–87). Kot pravi začetek beloruskega narodnega gibanja sedaj pogosto velja celo šele začetek izdajanja prvega časopisa v beloruščini, *Naše nive*, leta 1906 (prim. časovno zamejitev pri Rudling, 2015b). Po letu 1990 so jo v Belorusiji obnovili, a je že skoraj tri desetletja na udaru Lukašenkovega režima.

Podobno kot pri Ukrajincih je beloruska država nastala, preden je bil beloruski narod v polnosti oblikovan ali so bile zaokrožene njegove meje (prim. zlasti Bekus, 2010a; za povsem drugačno sliko pri Slovencih prim. Rahten, 2021a in 2021b). Vendar je pod nemškim pokroviteljstvom v zadnji fazi prve svetovne vojne leta 1918 porojena Beloruska ljudska republika pustila znova bistveno manj sledi kot nazadnje ravno tako neuspešni poskusi uveljavitve ukrajinske državnosti v istem času (prim. Rudling, 2015a). Brez sledu pa prva beloruska država kljub vsemu ni ostala. K njeni dediščini sodijo vse do danes obstoječa beloruska vlada v izgnanstvu in simboli, zlasti belo-rdeče-bela zastava in litovski vitez, *pahonja*, kot del skupnega litovsko-beloruskega blaga (prim. Ljachoŭski, 2020). Po mnenju nekaterih raziskovalcev je prav poskus vzpostavitve beloruske državnosti ob koncu prve svetovne vojne prisilil boljševice k ustanovitvi samostojne beloruske republike (ne zgolj avtonomnega območja oziroma pokrajine v sklopu Rusije; prim. Rudling, 2015a, 2015b).

Po prvi svetovni vojni so beloruske zgodovinske dežele hkrati doživele skoraj edino pomembnejšo razdelitev od novega veka naprej (o dinamiki prvih poveljnih let prim. Rahten, 2019; Griesser Pečar, 2020; Osojnik & Maver, 2021). Približno

polovica današnje Belorusije je pripadla Poljski, nekoliko večji del nastajajoči sovjetski državi pod vodstvom boljševikov (o okoliščinah dogajanja in uspeha oktobrske revolucije prim. Malmenvall, 2017; Komel, 2018). Tam so podobno kot za Ukrajince na kulturnem področju najprej nastopili nekakšni medeni tedni (prim. zlasti Bekus, 2010a, splošno tudi Ivešić, 2018). Beloruščina je postala prevladujoč jezik beloruske sovjetske republike in z velikimi koraki stopila v šole, urade in medije. Začela je nastajati ključna nacionalna infrastruktura, ki je pod carji ni moglo biti. Seveda so bili medeni tedni kratki in po vnovičnem valu rusifikacije je večino nove beloruske kulturne elite ob koncu tridesetih let 20. stoletja doletelo dobresedno iztrebljenje. Simbol zanj je lokacija množičnih grobišč v Kurapatih na obrobju Minska (prim. Mironowicz, 2007, 89–94). Znamenje posebne moskovske »skrbí« za Beloruse je bila že kratko omenjena obsežna reforma knjižnega jezika v prvi polovici tridesetih let, ki naj bi beloruščino še bolj približala ruščini. Ob vseh homatijah s svojim položajem ima beloruski jezik danes še težavo, da obstajata dva knjižna standarda. Taraškevico zagovarjajo in uporabljajo Belorusi zunaj Belorusije in jedro nacionalnega gibanja, sovjetska narkamavka (tako imenovana, ker jo je uveljavila republiška vlada, ki so jo pred ministri sestavljali ljudski oziroma narodni komisarji) je uradna različica v Belorusiji (prim. skoraj satiričen prikaz stanja pri Akudowitsch, 2013, zlasti 122–123). Kljub navedenemu tudi številni beloruski zgodovinarji sodijo, da bistvenih pridobitev zgodnjega sovjetskega obdobja, ko so bili položeni temelji samostojni beloruski ozemeljski entiteti in kulturi v njej, ni bilo mogoče povsem izničiti nikoli pozneje. Proces *korenizacije* in *belorusizacije* (zanju prim. temeljno delo Martin, 2001) naj bi kljub svoji kratkotrajnosti enako kot v Ukrajini pustila ključne sledove (prim. Mironowicz 2007, zlasti 7; podobno mnenje za Ukrajino zastopa Subtelny, 2009). Zlasti Bekusova vidi zato v oblikovanju beloruskega naroda značilen zgled socialistične gradnje naroda, ki se izmika umestitvi v znane faze Miroslava Hrocha (prim. Bekus 2010a; za podobne pojave v Jugoslaviji in na Češkoslovaškem prim. Ivešić, 2020; Ivešić, 2021; Ivešić, 2022).

Pod Poljsko so se v dveh desetletjih možnosti za belorusko kulturno življenje s časom ravno tako ožale. Za nameček so bile velike razlike med večinsko katoliškimi Belorusi na območju današnjih okrožij Hrodna in Minsk in med večinsko pravoslavni zlasti na območju okrožja Brest, kjer je bila narodna zavest še do te mere neizoblikovana, da so se ljudje predvsem ob popisu leta 1931 opredeljevali preprosto kot »tukajšnji« (Mironowicz, 2007, predvsem 103).

Začetek druge svetovne vojne je Belorusom enako kot Ukrajincem prinesel na moč dvoumno »združitev« pod sovjetskim okriljem. V nadaljevanju vojne je Belorusija pod nemško okupacijo postala »najnevarnejši kraj na svetu«, obenem pa je partizansko gibanje vtisnilo ključni pečat sodobni beloruski identiteti, ki se med drugim kaže v tem, da se nanj sklicujejo tako Lukašenkov režim kot njegovi nasprotniki. Po vojni je bila beloruska sovjetska republika znana kot »partizanska republika« (prim. zlasti Lewis, 2017, in tudi Fedor, Lewis & Zhurzenko, 2017; za primerjavo s Slovenijo prim. posamezne poudarke pri Kleindienst in Tomšič, 2021).

OSAMOSVAJANJE S PRIDRŽKI

Znana pa je bila tudi kot moskovski sredici najposlušnejši evropski del Sovjetske zveze. In spet trčimo ob paradoks. Belorusi praktično vseh barv in usmeritev izjemno cenijo lik in delo dolgoletnega republiškega partijskega šefa Pjotra Mašerava (1918–1980). Njegovo delovanje je imelo poteze tako obdobja Staneta Kavčiča kot obdobja Franceta Popita v Sloveniji. Čeprav je bil njegov čas res obdobje močne urbanizacije, je hkrati izrival beloruščino iz skoraj vseh por družbenega življenja. Pod njegovo taktirko se je dogajal tretji, bržkone za sedanje stanje najzaslužnejši val rusifikacije (na paradoksen kult Mašerava opozarja Akudowitsch 2013, 115). Razmere so bile kot v Ukrajini precej podobne kot skoraj v istih letih na dvojezičnem območju avstrijske Koroške. Oblasti so pritiskale na starše, naj za svoje otroke zahtevajo šolanje v ruščini. Beloruski jezik je izgubil svoj pomen skoraj na vseh ravneh, razen v leposlovju, in se začel počasi umikati celo na podeželju, kjer je dotlej suvereno prevladoval. Minsk in druga večja mesta so osamosvojitev seveda pričakala skoraj v celoti rusificirana (Akudowitsch 2013, 113 sq.).

Odločilno vlogo v procesu začasne demokratizacije Belorusije, ki jo je spremljal nov val nacionalnega gibanja, je poleg Gorbačovove perestrojke in nezadovoljstva zaradi uničujočih posledic črnobilske katastrofe nato odigralo odkritje množičnih grobišč v Kurapatih leta 1988. Med drugim je bilo spodbuda za ustanovitev Beloruske ljudske fronte pod vodstvom arheologa Paznjaka, ki je vodil izkopavanja na omenjeni lokaciji. V resnici je nenavadno, da je ljudska fronta, od daleč podobna slovenskemu Demosu, dosegla večino svojih ključnih ciljev, čeprav je imela v leta 1990 izvoljenem republiškem parlamentu samo 26 od 360 sedežev ob še približno štiridesetih somišljenikih (prim. Mironowicz, 2007, zlasti 292) Za to sta bila bistvenega pomena zmedenost in strah pripadnikov republiške partijske nomenklature. Vajeni izpolnjevati navodila centra se pač niso znašli, ko so od Gorbačova začeli prihajati »čudaški« signali, da je prišel čas za demokratizacijo. Paznjak je sočasno uspešno mobiliziral javnost in vodil nekaj največjih množičnih protestov v zgodovini Belorusije pred letom 2020 (prim. Akudowitsch 2013, predvsem 106 sq.). Beloruski republiški parlament je že leta 1990, kot navedeno, razglasil beloruščino za uradni jezik v republiki in prednost republiških zakonov pred zveznimi. Potem ko se je zdelo, da bo avgustovski puč leta 1991 »odrešil« nomenklaturu in vzpostavil staro stanje, pa je poraz pučistov vsaj navidezno zapečatil njeno usodo. V paniki so člani republiškega vrhovnega sovjeta nekoliko polovičarsko razglasili še neodvisnost in kot uradne simbole nove države septembra leta 1991 uzakonili tiste njene predhodnice iz leta 1918. Pravzaprav je za himno že zmanjkalo soglasja (prim. predvsem Ljachoŭski, 2020).

DRŽAVA NA PREKLIC PO LUKAŠENKOVI PODOBI

Zakaj je beloruskemu nacionalnemu gibanju po teh dosežkih, ki niso zelo zaostajali za tistimi ukrajinskih kolegov, tako očitno spodletelo? Gotovo je treba

Slika 2: Pjotr Mašerav (1918–1980) na beloruski znamki iz leta 2018. Dolgoletni šef beloruske komunistične partije je kljub pospeševanju intenzivne rusifikacije priljubljen tako v Lukašenkovem taboru kot med njegovimi nasprotniki (Wikimedia Commons).

poglavitni razlog iskati v zelo tanki plasti podpornikov, na katero bi se lahko naslonilo. Primanjkljaj beloruske »Galicije« se je znova izkazal za ključnega. Res so imeli prvaki beloruskega gibanja Paznjakovega kova nadpovprečno veliko privržencev v zahodnem okrožju Hrodna in v mestu Minsk, kar je spominjalo na zemljepisno razporeditev v Ukrajini, toda celo na teh dveh območjih je bila večina prebivalstva bolj zazrta v sovjetski včeraj kot v slavne dni Belorusov v veliki kneževini Litvi, kar dokazujejo tudi izidi predsedniških volitev leta 1994, na katerih je Lukašenka že v prvem krogu dosegel relativno večino v vseh okrož-

jih (prim. Mironowicz, 2007, 309; Stykow, 2020, predvsem 109–113). V skladu s takimi izhodišči je določen del nomenklature nekako »prestopil« v nacionalni tabor, toda šlo je za bistveno manjši delež funkcionarjev kot v Ukrajini (prim. za Ukrajino Yekelchik, 2007, 193 sq.), da ne govorimo o baltskih republikah. Končno vsaj nekateri nekdanji sopotniki za Lukašenkovo vzpon obtožujejo kar Zjanona Paznjaka osebno (tako Akudowitsch, 2013, 112). Predvsem naj ne bi razumel tistega, kar je očitno razumel Lukašenka, da so zamisli Beloruske ljudske fronte sicer razumljive in dobre, vendar zanje v Belorusiji ni mogoče zagotoviti zadostne večine (Akudowitsch, 2013, 112). Dolgotrajna zatiranost beloruščine in beloruske kulture je sočasno povzročila številna pretiravanja. Jezikovno vprašanje so Paznjak in njegovi vseskozi rinili v ospredje tudi v pogojih gospodarskega kaosa in eksistenčnih stisk večine prebivalstva v zgodnjih devetdesetih letih. Vrh vsega je bila zanje prava oblika beloruščine arhaična taraškevica. Nekateri jim še danes očitajo celo, da so sebe, intelektualno elito, šteli za edine prave Beloruse (tako predvsem Titarenko, 2011).

Sledil je torej vzpon Aljaksandra Lukašenke. Čeprav lahko podobno kot pri Vladimirju Putinu brez veliko slabe vesti rečemo, da česa takega kot njegovega svetovnega nazora ni (prim. Karbalevič, 2020), se je njegova vladavina v celoti gledano sprevrgla v pravo katastrofo za belorusko samobitnost. Na ključnih točkah je njegovo obnavljanje sovjetskih razmer v Belorusiji, za katero je večino mandata sicer imel večinsko podporo javnosti (prim. Titarenko, 2011; Stykow, 2020), namreč sovpadlo z uničevanjem beloruske jezikovne in kulturne infrastrukture. Že v zelo zgodnji fazi svojega predsedovanja je deželo, ki jo vodi, hkrati spremenil v državo na preklic, ko jo je vključil v na moč dvoumno unijo z Rusijo in s tem omogočil Borisu Jelcinu, da deloma izbriše madež sodelovanja pri ukinitvi Sovjetski zveze v Belaveški pušči na belorusko-poljski meji (prim. zlasti Samorukov, 2020). Približno prvih petnajst let Lukašenkove oblasti je tako prineslo močan val rusifikacije (prim. Poczobut, 2013). Tudi odjuga po Putinovi okupaciji Krima ni bila sad idejnega razvoja, marveč političnega pragmatizma (prim. Karbalevič, 2020). Po predsedniških volitvah leta 2020 je doseglo uničevanje beloruske kulture nove vrhunice. Nekdo je zelo posrečeno ugotovil, da Putin v vlogi svojega vazala v Minsku ne bi mogel najti nobenega Belorusa, ki bi s tako vremo žagal lastno belorusko vejo, na kateri sedi, kot to počne Lukašenka (prim. zlasti Sahn, 2020).

Seveda Lukašenkova politična življenjepis kaže, da je edina stalnica njegove »ideologije« neizčrpana želja po krepitvi in ohranjanju absolutne oblasti (kot poudarjata Karbalevič, 2020, in Wilson, 2021; deloma drugače Frear, 2019). V tem smislu je belorusko nacionalno gibanje njegova priljubljena tarča predvsem zato, ker se mu je v devetdesetih letih besno postavljalo po robu. Poleg tega so napake Paznjaka in njegovih zaslužne, da je bilo mogoče prizadevanje za večjo uveljavitev beloruskih posebnosti dolgo povezovati z gospodarsko bedo prvih let samostojnosti, rusifikacijska prizadevanja pod Lukašenko pa z gospodarskim okrevanjem (prim. Titarenko, 2011; Stykow, 2020). Kot tretji razlog za sovražni

Slika 3: Zjanon Paznjak (1944) je v času demokratizacije in osamosvajanja Belorusije vodil Belorusko ljudsko fronto. Nekateri mu očitajo pretirano poudarjanje jezikovnega vprašanja, pa tudi to, da se je že leta 1996 umaknil v emigracijo (Wikimedia Commons).

odnos do predsovjetske beloruske kulture lahko navedemo za neosovjetskega uradnika znova značilno pomanjkanje samozavesti, saj se prvi in edini beloruski predsednik ni nikoli dobro naučil domnevnega maternega jezika (na paradoks, da je Lukašenka edini demokratično izvoljeni voditelj Belorusije v zgodovini, opozarja Bekus 2010b, 88 sq.).

Odpor proti Lukašenki leta 2020 ni v prvi vrsti izšel iz logov njegovih nasprotnikov iz nacionalnega tabora. Ti so bili po porazih v devetdesetih in v zgodnjem 21. stoletju potisnjeni precej na obrobje. Nosilci novega vala so bili mladi, ki so

Slika 4: Sedanji uradni grb Belorusije z izrazitimi prvinami socialistične in sovjetske ikonografije (Wikimedia Commons).

pod Lukašenkovim žezlom živeli že kot najstniki, njihov samoumevni prvi (in pogosto edini) jezik je ruščina (prim. zlasti Shparaga, 2021). To velja za vse tri ženske voditeljice demokratičnega gibanja, predsedniško kandidatko Svjatlano Cihanovsko, zdaj zaprto glasbenico Marijo Kalesnikavo in menedžerko Veraniko Capkala (prim. Sahm, 2020, in predvsem Gapova, 2020). Ko so drugače kot Paznjakovi somišljeniki zagotavljale, da njihova revolucija ni usmerjena proti Rusiji, so nedvomno mislile resno. Šlo je predvsem za to, da je postal za mlajše Beloruse oklep Lukašenkovega družbenega in gospodarskega modela z vso svojo ozkostjo pretesen. Zagovorniki narodne samobitnosti so bili močno v ozadju. Seveda pa se je, dlje kot je demokratično gibanje trajalo, vedno bolj kazalo, da ima samo nacionalni tabor vsaj nekaj malega od Lukašenke neodvisne infrastrukture, čeprav

v glavnem v emigraciji. Zato je eno od vprašanj, ali bo na koncu prevladala v začetku gotovo vodilna liberalna ali nacionalna smer gibanja (kar se sprašuje tudi Shparaga, 2021).

SKLEP

Aljaksandra Lukašenko je nepričakovani izbruh nezadovoljstva pahnil povsem v ruski objem (prim. Samorukov, 2020). Prihodnost Belorusije je ob precejšnji izgubi legitimnosti Lukašenkovega režima doma zato na žive in mrtve zvezana z usodo Ukrajine oziroma z razpletom ruske agresije na sosedo. A če je Belorusija res podobna vzhodni Ukrajini, potem se marsikje tudi v njenih mejah odvija tihi odmik od Rusije. Obenem je in bo usoda Belorusije kot samostojne države in Belorusov kot samostojnega naroda preizkusni kamen za obstojnost tistih gradenj narodov, ki so potekale v dvoumnem okviru socialističnih režimov (kar poudarja predvsem Bekus, 2010a). Slednji so po eni strani ponujali široke možnosti za uveljavitev nekaterih jezikov in kultur, po drugi strani pa onemogočali družbeni pluralizem, s čimer je nastal paradoks že v izhodišču.

Ob primerjavi geneze slovenske in beloruske države je treba kot bistveno razliko podčrtati zlasti dejstvo, da je v slovenskem primeru bolj ali manj celovita nacionalna infrastruktura nastala precej pred državo, medtem ko je bilo v beloruskem ravno obratno. Prihodnost bo pokazala, kakšen je lahko domet vsaj na papirju razglašane "večkulturna vizije" sovjetskega in Lukašenkovega režima. Slednji je gradil in gradi na pripadnosti državi na podlagi sorazmerno tanke plasti skupnega zgodovinskega konsenza (ta je v beloruskem primeru vsaj do nedavnega v glavnem zajemal zgolj sovjetsko obdobje s težiščem na drugi svetovni vojni) ob hkratnem zanemarjanju nacionalnega jezika in kulture na račun ruščine, kar pa se trenutno kaže kot precej dvorezen meč.

A NATION TO RECALL? FORMATION OF BELARUSIAN IDENTITY COMPARED TO THE SLOVENIAN CASE

Aleš Maver

University of Maribor, Faculty of Arts, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenia

e-mail: ales.maver@um.si

SUMMARY

Belarus was long understood as a case of an almost entirely successful “Resovietization” under the auspices of the long-time leader Alyaksandr Lukashenka. Thus, the democratic movement starting after the blatantly rigged presidential election of 2020 surprised even many specialists for the country. Although the regime defended its grip on society, the questions related to the viability of Belarus as an independent country and even of Belarusians as an independent ethnocultural group arose anew. In this paper, we discuss some similarities and even more differences during the processes of nation- and state building among Belarusians and Slovenes. Many comparisons are drawn also to the Ukrainian nation- and state building. On one hand, there are in fact striking similarities. Speakers of Slovene and Belarusian were long part of greater state formations, where their languages lived in the shadow of stronger neighbours. Also, after the independence both nations formed a pretty thin common historical consensus, based mainly on the memories of the World War II. This emphasis has been even stronger in Belarus. On the other hand, the main difference consists in the fact that Slovenes (like Ukrainians of Galicia) succeeded in forming most cultural and political institutions of their own long before the formal declaration of statehood. In Belarusian case, the dynamics was quite opposite. The Belarusian state was first proclaimed, when the respective nation-building process didn’t reach a corresponding level yet, due to strong pressure by the Russian imperial regime. Also, the following phase of intensive Belarusization in the 1920s proved short-lived and ended in a cultural distaster. All these paradoxes helped Lukashenka in establishing his “Neo-Soviet” regime. But at the same time, his politics brought Belarus to the brink of its existence as an independent country after the rigged election of 2020.

Keywords: *Belarus, Grand Duchy of Lithuania, Alyaksandr Lukashenka, nation building processes in Europe, Belarusian democratic movement, Belarusization*

VIRI IN LITERATURA

Ackermann, Felix (2020): Belarus ist mehr als Weissrussland. Neue Zürcher Zeitung, 241, 10, 13. 1. 2020, 20.

Akudowitsch, Valentin (2013): Der Abwesenheitscode. Versuch, Weissrussland zu verstehen. Frankfurt am Main, Suhrkamp.

Obščaja čislennost (2020): Obščaja čislennost‘ naseleennya, čislennost‘ naseleennya po vozrastu i polu, sostoyannyu v brake, urovnyu obrazovannya, nacional‘nostya, yazyku, istočnikam sredstv k suščestvovannyu po Respublike Belarus‘. Minsk, Nacionaln‘yi statističeskii komitet.

Ackermann, Felix, Berman, Mark & Olga Sasunkevich (2016): A New Land. Rediscovering Agency in Belarusian History, Politics, and Society. Stuttgart, Ibidem Verlag.

Bekus, Nelly (2010a): Nationalism and Socialism. »Phase D« in the Belarusian Nation-building. Nationalities Papers, 38, 6, 829–846.

Bekus, Nelly (2010b): Struggle over Identity. The Official and Alternative »Belarusianness«. Budapest (Budimpešta), New York, Central European University Press.

Bekus, Nelly (2014): »Hybrid« Linguistic Identity of Post-Soviet Belarus. Journal of Ethnopolitics and Minority Issues in Europe, 13, 4, 26–51.

Bremer, Thomas (2016): Kreuz und Kreml. Geschichte der orthodoxen Kirche in Russland. Freiburg, Basel, Wien (Dunaj), Herder.

Brüning, Alfons (2008): Confessionalization in the Slavia Orthodoxa (Belorussia, Ukraine, Russia)? Potential and Limits of a Western Historiographical Concept. V: Bremer, T. (ur.): Religion and the Conceptual Boundary in Central and Eastern Europe. London, Palgrave Macmillan, 66–97.

Butterwick, Richard (2010): How Catholic Was the Grand Duchy of Lithuania in the Later Eighteenth Century? Central Europe, 8, 2, 22–44.

Danylenko, Andrii (2017): On the Names of Ruthenia in Early Modern Poland-Lithuania. V: Németh, M., Podolak, B. & M. Urban (ur.): Essays in the History of Languages and Linguistics. Dedicated to Marek Stachowski on the Occasion of his 60th Birthday. Kraków, Księgarnia Akademicka, 161–173.

Darovec, Darko (2021): Slovenian Nation-Building Mythmaker. Fran Levstik's Martin Krpan. Acta Histriae, 29, 3, 457–502.

Drnošek, Nejc (2018): Selitev kijevske metropolije iz Kijeva v Moskvo. Bogoslovni vestnik, 78, 1, 135–146.

Fedor, Julie, Lewis, Simon & Tatiana Zhurzhenko (2017): Introduction: War and Memory in Russia, Ukraine, and Belarus. V: Fedor, J., Kangaspuro, M., Lassila, J. & T. Zhurzhenko (ur.): War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus. London, Palgrave Macmillan, 1–40.

Frear, Matthew (2019): Belarus under Lukashenka. Adaptive Authoritarianism. Abingdon, New York, Routledge.

Gapova, Elena (2020): Mobilisierung in Belarus. Klasse, Staatsbürgerschaft, Gender. Osteuropa, 70, 10–11, 215–222.

Griesser Pečar, Tamara (2019): Položaj katoliške cerkve v Sloveniji/Jugoslaviji leta 1945 v primerjavi z deželami za »železno zaveso«. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 29, 4, 661–674.

Griesser Pečar, Tamara (2020): Prvo povojno leto v Evropi in svetu. *Studia Historica Slovenica*, 20, 2, 335–358.

Hirsch, Francine (2005): *Empire of Nations. Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union.* Ithaca, London, Cornell University Press.

Ivešič, Tomaž (2018): Besede učijo, zgledi vlečejo. Nacionalno vprašanje po oktobrski revoluciji. *Monitor ISH*, 20, 1, 33–49.

Ivešič, Tomaž (2020): Od jugoslovanstva do jugoslovanstva. Komunistična partija Jugoslavije in njen odnos do nacionalnega vprašanja v prvih desetletja njenega obstoja. *Studia Historica Slovenica*, 20, 2, 597–622.

Ivešič, Tomaž (2021): The Yugoslav national idea under socialism. What happens when a soft nation-building project is abandoned? *Nationalities Papers*, 49, 1, 142–161.

Ivešič, Tomaž (2022): Exchanging the »progressive experiences« in a transnational perspective. Nationality, economy and federalism in Yugoslavia and Czechoslovakia in the 1960s. *Acta Histriae*, 30, 1, 239–262.

Kappeler, Andreas (2019): *Kleine Geschichte der Ukraine.* München, C. H. Beck.

Karbalevič, Valer (2020): Fanatiker der Macht. Lukašenkas Weltbild und Herrschaftstechnik. *Osteuropa*, 70, 10–11, 147–160.

Klabjan, Borut (2022): Graditi partizanski spomin v socialistični Jugoslaviji. Slovenski primer po drugi svetovni vojni. *Acta Histriae*, 30, 2, 513–534.

Kleindienst, Petra & Matevž Tomšič (2021): Proces narodne sprave in vloga politične elite v njem. Slovenija kot izjema med državami srednje in vzhodne Evrope. *Studia Historica Slovenica*, 21, 1, 197–232.

Komel, Dean (2018): Veliki oktober in veseli december. O nekaterih vprašanjih oktobrske revolucije in revolucije sploh. *Studia Historica Slovenica*, 18, 3, 737–754.

Lewis, Simon (2017): »The Partisan Republic«. *Colonial Myths and Memory Wars in Belarus.* V: Fedor, J., Kangaspuro, M., Lassila, J. & T. Zhurzhenko (ur.): *War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus.* London, Palgrave Macmillan, 371–396.

Lewis, Simon (2019): *Belarus – Alternative Visions. Nation, Memory and Cosmopolitanism.* Abingdon, New York, Routledge.

Ljachoŭski, Uladzimir (2020): Belarus: Die weiß-rot-weiße Nation. Eine kurze Geschichte der Staatssymbole. *Osteuropa*, 70, 83–105.

Malmenvall, Simon (2017): V iskanju idejnih predpogojev za uspeh oktobrske revolucije. *Bogoslovni vestnik*, 77, 1, 67–78.

Malmenvall, Simon (2018): Vzhodnoslovanski literarni pričevanji o florentinskem koncilu in slovensko ozemlje. *Primerjalna književnost*, 47, 3, 77–97.

Malmenvall, Simon (2019): *Kultura Kijevske Rusije in krščanska zgodovinska zavest.* Ljubljana, Teološka fakulteta.

Marková, Alena (2018): Language, Identity, and Nation. Special Case of Belarusian State- and Nation Formation. *The Journal of Belarusian Studies*, 8, 3, 25–39.

Martin, Terry (2001): *The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939.* Ithaca, London, Cornell University Press.

Maver, Aleš & Gorazd Bajc (2019): Mimobežnost dveh Evrop. Premisleki o nerazumevanju evropskega Vzhoda na evropskem Zahodu. *Annales, Series historia et sociologia*, 29, 4, 613–624.

Maver, Aleš, Friš, Darko & Gorazd Bajc (2019): Med begom pred sovjetsko preteklostjo in vračanjem vanjo. Stranke in volitve v Ukrajini in Belorusiji med leti 1989 in 2013. *Studia Historica Slovenica*, 19, 1, 181–216.

Michaluk, Dorota & Per Anders Rudling (2014): From the Grand Duchy of Lithuania to the Belarusian Democratic Republic. The Idea of Belarusian Statehood during the German Occupation of Belarusian Lands, 1915–1919. *The Journal of Belarusian Studies*, 7, 2, 3–36.

Mironowicz, Eugeniusz (2007): Białoruś. Warszawa (Varšava), Trio.

Mitrokhin, Nikolai (2020): Zwischen allen Stühlen. Die Belarussische Orthodoxe Kirche. *Osteuropa*, 70, 10–11, 223–240.

Osojnik, Janez & Aleš Maver (2021): Plebiscites in Europe after the First World War. *Studia Historica Slovenica*, 21, 2, 531–570.

Padberg, Lutz E. von (2006): Christianisierung im Mittelalter. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Plokhyy, Serhii (2006): *The Origins of the Slavic Nations. Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus.* Cambridge, Cambridge University Press.

Plokhyy, Serhii (2022): *Vrata Evrope. Zgodovina Ukrajine.* Prevedel Niki Neubauer. Ljubljana, Umco.

Poczobut, ndrzej (2013): *System Białoruś.* Gliwice, Helion.

Polyakova, Larysa & Natalia Shkoda (2022): Historiographic Issues Regarding the Position of the Orthodox and Roman Catholic Churches in Soviet Ukraine in the Years 1920–1930. *Acta Histriae*, 30, 2, 471–486.

Rahten, Andrej (2019): »Šampanjec v Gradcu in nemške demivierges«: ocena delovanja podpolkovnika Shermana Milesa na Štajerskem leta 1919. *Studia Historica Slovenica*, 19, 3, 781–813.

Rahten, Andrej (2021a): Korošcev državnopravni koncept v ustanovni dobi Kraljevine SHS. *Studia Historica Slovenica*, 21, 2, 327–362.

Rahten, Andrej (2021b): Slovenske narodnoemancipacijske težnje v postimperialni tranzicijski dobi. *Acta Histriae*, 29, 1, 111–134.

Rudling, Per Anders (2015a): The Beginnings of Modern Belarus. Identity, Nation, and Politics in a European Borderland. *The Journal of Belarusian Studies*, 7, 3, 115–127.

Rudling, Per Anders (2015b): *The Rise and Fall of Belarusian Nationalism, 1906–1931.* Pittsburgh, Pittsburgh University Press.

Saganovich, Genadziy (2012): Contested Interpretation of the Battle of Orsha in 1514 in Belarusian and Russian *Lieux de Mémoire*. V: Krasnođebski, Zdzisław, Garzštecki, Stefan & Rdiger Ritter (ur.): *Politics, History and Collective Memory in East Central Europe.* Hamburg, Reinhold Krämer Verlag, 139–162.

Sahanovič, Henadz (2014): Changing Myths about Belarusian History. V: Kolb, Kaciaryna (ur.): Belarus on the Forefront of Eurasia. Between Moscow and Kyiv. Warszawa (Varšava), Uczelnia Łazarskiego, 42–53.

Sahm, Astrid (2020): Politisches Patt in Belarus. Etappen einer Systemkrise. Osteuropa, 70, 10–11, 17–34.

Samorukov, Maksim (2020): Am Haken. Russland und Belarus. Osteuropa, 70, 10–11, 281–290.

Shparaga, Olga (2021): Die Revolution hat ein weibliches Gesicht. Der Fall Belarus. Frankfurt am Main, Suhrkamp.

Snyder, Timothy David (2003): The Reconstruction of Nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999. New Haven, Yale University Press.

Snyder, Timothy David (2010): Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin. New York, Basic Books.

Snyder, Timothy David (2016): Black Earth. The Holocaust as History and Warning. London, Vintage.

Stykw, Petra (2020): Der lange Abschied von Bac'ka. Lukašenkas Popularität und ihr Niedergang. Osteuropa, 70, 10–11, 107–126.

Subtelny, Orest (2009): Ukraine: A History. Fourth Edition. Toronto, University of Toronto Press.

Titarenko, Larissa (2011): Post-Soviet Belarus. The Transformation of National Identity. International Studies, 13, 1, 11–21.

Udovič, Boštjan & Danijela Jačimović (2019): Osamosvojitve držav in »pozaba« zgodovinskih dosežkov. Primer nenadaljevanja gospodarske diplomacije v Sloveniji in Črni gori po njuni osamosvojitvi. Annales, Series historia et sociologia, 29, 1, 55–68.

Wilson, Andrew (2021): Belarus. The Last European Dictatorship. New Haven, Yale University Press.

Yekelchyk, Serhy (2007): Ukraine. Birth of a Modern Nation. Oxford, New York, Oxford University Press.

UPORABE LJUDSKIH PRAVLJIC V LEGITIMIZACIJI POLITIČNIH IDEOLOGIJ 20. STOLETJA: NENAVADNI PRIMER SLOVENSKE VERZIJE PRAVLJICE REPA VELIKANKA IN JUGOSLOVANSKI SAMOUPRAVNI SOCIALIZEM

Marjan HORVAT

Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja, Čentur 1f, 6273 Marezige, Slovenija
e-mail: marjan.horvat@irris.eu

IZVLEČEK

V prispevku raziskujem uporabe ljudskih pravljic v historični legitimizaciji posebnega tipa družbenopolitične preobrazbe: jugoslovanskega samoupravnega socializma. S tem naslavljam manj raziskano in kompleksno tematiko, saj je bila jugoslovanska ideologija samoupravljanja v primerjavi z drugimi političnimi ideologijami 20. stoletja, ki so utemljevale novi družbeni red tudi s prisvajanjem pripovednega izročila, zasnovana na diskontinuiteti, rezu s tradicijo in preteklostjo. V namen izostritve specifične funkcije pripovednega izročila v jugoslovanskem socializmu in na osnovi tez Walterja Benjamina izoblikujem pristop, ki zajema analizo epistemske in politično-ideološke funkcije pravljic. Preverim ga na primeru prisvajanja ljudskih pravljic v nacizmu in sovjetskem režimu, nato pa se posvetim analizi teh mehanizmov v kontekstu jugoslovanskega samoupravljanja. Izkáže se, da se je tradicija izražala v prizmi odtujitvenega učinka. To ponazorim z analizo pravljice Kako so pulili repo, slovenske inačice ruske pravljice Repa velikanka, ki strukturno odtuji socialistični moto »v slogi je moč«. V sklepu se posvetim teoretičnim posledencam jugoslovanskega samoupravnega projekta z vidika teorije spreminjanja družb. Ta teorija tvori sociološko ozadje prispevka.

Ključne besede: ljudske pravljice, politične ideologije, družbene spremembe, revolucija, Walter Benjamin, jugoslovansko samoupravljanje

L'USO DEI RACCONTI POPOLARI NELLA LEGITTIMAZIONE DELLE IDEOLOGIE POLITICHE DEL NOVECENTO: L'ESEMPIO INSOLITO DELLA VERSIONE SLOVENA DEL RACCONTO LA RAPA GIGANTE E IL SOCIALISMO DI AUTOGESTIONE JUGOSLAVO

SINTESI

Il contributo esamina l'uso dei racconti popolari nella legittimazione storica di un particolare tipo di trasformazione sociopolitica: il socialismo di autogestione jugoslavo. È un tema poco investigato, ma complesso, perché a differenza delle altre

ideologie politiche del Novecento che legittimavano il nuovo ordinamento sociale anche attraverso l'appropriazione della tradizione narrativa, l'ideologia jugoslava di autogestione si basava sulla discontinuità – sulla rottura della tradizione e del passato. Al fine di far risaltare le specifiche funzioni della tradizione narrativa nell'ambito del socialismo jugoslavo e in base alle tesi di Walter Benjamin, l'autore sviluppa un approccio che comprende un'analisi della funzione epistemica e di quella ideologica delle fiabe, convalidandolo poi sull'esempio di appropriazione dei racconti popolari da parte del nazismo e del regime sovietico e, infine, analizzando questi meccanismi nel contesto dell'autogestione jugoslava. Risulta che la tradizione veniva qui espressa nell'ottica dello straniamento. L'autore lo esemplifica con un'analisi del racconto Kako so pulili repo [Come si raccoglieva la rapa], la versione slovena della fiaba russa La rapa gigante, che opera uno straniamento strutturale del motto socialista «l'unione fa la forza». Nella parte conclusiva, si incentra sulle conseguenze teoretiche del progetto jugoslavo di autogestione esaminate dal punto di vista della teoria di trasformazione delle società, la quale costituisce lo sfondo sociologico del contributo.

Parole chiave: racconti popolari, ideologie politiche, cambiamenti sociali, rivoluzione, Walter Benjamin, autogestione jugoslava

UVOD¹

Ena izmed pogostih, a napačnih predpostavk je, da se s temeljnimi družbenoekonomskimi spremembami zamenjajo registri in narativi legitimizacije družbenega ustroja. Toda že stari Grki so razumeli, da vsak proces družbene preobrazbe vedno zaobjema vseobsegajoča in kompleksna reartikulacija preteklega v sedanjosti, a tudi, da je moč ta proces usmerjati. Omenjene preobrazbe na primeru razvoja starogrške misli prepričljivo prikaže francoski strukturalistični zgodovinar Marcel Detienne. V študiji *Iznajdba mitologije* razišče različna pojmovanja mitov v delih starogrških mislecev, še posebej pa se posveti Platonovima deloma *Država* in *Zakoni*. Po Detiennu je bila namreč Platonova ključna inovacija v tem, da je mite kot odsev starodavnih zakonov vpregel v legitimizacijo novega političnega reda. Mite je namreč koncipiral kot amalgame kolektivnih izkušenj, ki se prek zgodb, predvsem pa prek lahko zapomljivih »dobrih govoric« prenašajo iz generacije v generacijo in z avtoriteto preteklega napotujejo k ustreznemu ravnanju v sedanjosti (Detienne, 2008, 171–211).²

- 1 Prispevek je nastal v okviru raziskovalnih projektov Družbene funkcije pravljič (J6-1807), Politične funkcije ljudskih pravljič (N6-0268) in raziskovalnega programa Prakse reševanja sporov med običajnim in postavljenim pravom na območju današnje Slovenije in sosednjih dežel (P6-0435), ki jih financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS).
- 2 Če avtor prikaže Platonovo uporabo mitov v *Državi* kot njegov zasebni propagandni program v legitimizaciji dobre vladavine, se v nadaljevanju posveti predvsem *Zakonom*, v katerih pa starogrški mislec spremeni sociološko paradigmo in skuša razumeti vlogo mitov v njihovi kontingentni vlogi pri ohranjanju družbenih vezi.

Detienne z analizo Platonovega razumevanja vloge tradicije, zlasti pripovednega izročila v družbenih spremembah, ustrezno razpre tematiko pričujočega prispevka. Sugerira namreč dve nujni sestavini analize. Prvič, izpostavi pomen, vlogo, a tudi potencialne politične in ideološke uporabe in zlorabe pripovednega izročila v udejanjanju novega družbenega reda. Drugič, poudari, da družbene spremembe vedno zajemajo celotnega človeka, torej ne le razuma, temveč tudi človekovo intuitivno razumevanje realnosti, ki izhaja iz njegovega odnosa do preteklega in tradicije.³ Oboje, uporaba in zloraba pripovednega izročila kot tudi nagovarjanje čustev na osnovi skupne tradicije, je zaznamovalo politično-ideološko motivirane družbene spremembe v zadnjih stoletjih. Najbolj očitno – kot bomo videli – so bili tovrstni mehanizmi prisvajanja tradicije uporabljeni v politični ideologiji nacizma in sovjetske revolucije, ki sta se utemeljevali tudi na »avtentični«, primordialni kulturi naroda.

V pričujočem prispevku raziskujem vlogo pripovednega izročila v posebnem tipu družbene preobrazbe – jugoslovanskem samoupravnem socializmu, doslej najbolj celostnem projektu / eksperimentu v uvedbi participatorne (deliberativne) demokracije na vseh ravneh družbenega in političnega življenja. Za jugoslovansko ideologijo samoupravljanja je bilo namreč značilno, da se je, v primerjavi z drugimi političnimi ideologijami 20. stoletja, odrekla uporabi tradicije in kulture v afirmaciji družbeno-političnih sprememb. Ideologi jugoslovanske socialistične revolucije so se namreč zaradi bojazni pred obujanjem predvojnih in medvojnih mednacionalnih napetosti med narodi, vključenimi v jugoslovansko integracijo, zavestno ognili sklicevanju na tradicije. Zaradi tega in drugih razlogov, ki jih bom navedel v nadaljevanju, je imela tradicija, zlasti pripovedno izročilo, specifično vlogo v kontekstu jugoslovanskega socializma. Sledeč raziskavam teoretika sodobnih umetnosti Branislava Jakovljevića (2021) v prispevku zagovarjam tezo, da se je pripovedno izročilo izražalo v prizmi »odtujitvenega učinka«⁴, vendar ne le v odnosu do tradicije, temveč tudi do ustroja in ključnih razvojnih dilem jugoslovanskega samoupravnega socializma.

Zaradi omenjenih specifik jugoslovanskega samoupravnega socializma vloge pripovednega izročila v tem sistemu ni moč zajeti s klasično analizo ideološkega diskurza. V naslednjem poglavju bom zato na osnovi raziskovalcev vloge narativov v legitimizaciji družbenih sprememb, predvsem pa uvidov Walterja Benjamina v ta sklop tematik, oblikoval raziskovalni pristop, ki bo omogočil analizo različnih strategij usklajevanja pripovednega izročila s političnimi in ideološkimi narativi v historični perspektivi. Na osnovi tega pristopa, utemeljenega na razdvojitvi epistemске in politično-ideološke funkcije pripovednega izročila, bom analiziral ideološke in politične oblike prisvajanj pripovednega izročila v 20. stoletju, nato pa s primerjalnega vidika osvetlil specifične jugoslovanske samoupravne izkušnje. Sledila bo analiza

3 To Detienne (2008, 213–250) predstavi z analizo »dvozglavega Grka«, vendar s poudarkom, da sta razum in iracionalna, ustna kultura mitov v starogrški kulturi konstruktivno bivala drug ob drugem, drug v drugem.

4 V nadaljevanju bom, skladno z Jakovljevićevo opredelitvijo, uporabljal termin »odtujitev«. Avtor ga izpelje iz Marxove teorije alienacije in Brechtovega »potujitvenega učinka«, vendar z njim poudarja širše družbene procese odtujenosti v politični in družbeni stvarnosti jugoslovanskega samoupravnega socializma.

epistemskih in politično-ideoloških sestavin pravlјice *Kako so pulili repo* (Unuk, 2002), slovenske inačice izvorno ruske pravlјice *Repa velikanka*. Slovensko inačico namreč zaznamuje nenavaden konec, ki pravzaprav odtuji socialistični moto »v slogi je moč«.

RAZDVOJITEV EPISTEMSKE IN IDEOLOŠKE FUNKCIJE LJUDSKIH PRAVLJIC

Če prevedemo Detiennovo analizo uporabe preteklih »zgodb« v afirmaciji družbeno-političnega ustroja v kontekst historične legitimizacije sodobnih političnih ideologij, je potrebno najprej izpostaviti različni temporalnosti pripovednega izročila in sodobnih političnih ideologij. Pri tem se lahko navežemo na opažanja politologinje Laura Roselle, ki je v primerjavi med preteklimi »zgodbami« in »strateškimi narativi« zapisala, da prve implicirajo »gibanje skozi čas – sugerirajo povezavo s preteklostjo (zgodovina), namen ali pomen, zaključek, nauk ali prepoved«, medtem ko se »strateški narativi« – kamor bi lahko, sledeč njenemu opisu, uvrstili tudi narative političnih ideologij – nanašajo na horizonte pričakovanj in omogočajo pojasnitev ter interpretacijo prihodnjih dogodkov (Roselle, 2010, 6). Poudarek na različni temporalnosti pripovednega izročila in ideoloških narativov je ključen tudi v razumevanju političnih ideologij, ki se legitimizirajo na preteklosti. Teoretik postkolonializma Homi K. Bhabha (1990) se je, izhajajoč iz »volje naroda« in »vsakodnevnega plebiscita«, kot je bistvo naroda že konec 19. stoletja opredelil francoski religiolog Ernst Renan, utemeljeno vprašal, ali ti dve kategoriji zadevata isti čas. Po njegovem namreč »volja naroda« zadeva Veliko zgodbo, ki jo je v času prebujanja narodov izsanjal kulturni nacionalizem, medtem ko se »vsakodnevni plebiscit« izraža prek pripravljenosti članov skupnosti, ki se čutijo kot njeni naslovniki, da z vsakodnevnimi praksami potrjujejo svojo pripadnost. Ključno vprašanje, če povežem navedena strukturna razumevanja temporalnosti, je, kako in v kakšnih okoliščinah se zgodi šiv (*suture*) med preteklimi »zgodbami« legitimizacije družbenega ustroja, izraženimi tudi v pripovednem izročilu, in politično-ideološko motiviranimi družbenimi spremembami. Z vidika politično-ideološkega prisvajanja pripovednega izročila, kar je tema tega prispevka, se je odgovoru moč približati z razumevanjem transhistorične epistemske funkcije pripovednega izročila, kot ga je v delu *Pripovedovalec* razvil nemško-judovski mislec Walter Benjamin.

Benjamin je v tem eseju, ki je izšel le nekaj let pred začetkom 2. svetovne vojne, zapisal malce enigmatično, celo mistično, vendar z vidika njihove transhistorične vloge natančno definicijo pravlјic. Zapiše, da »pravljica ostaja prva otrokova svetovalka tako, kot je bila prva svetovalka človeštva« (Benjamin, 2019, 66). Pravljica torej po njegovem svetuje, vendar ne z moralnimi napotki ali nauki, temveč s tem, da se postavi na stran človeka, na stran vseh njegovih vrlin in šibkosti, in ga osvobaja vseh strahov, ki jih netijo avtoritete, saj zagovarja pretkanost, drznost in pogum. Pravljice s svojim univerzalnim naslavljanjem občečloveških dilem ne ponujajo konkretnih nasvetov, vendar pa ohranjajo odprt prostor za premislek o dilemah na ozadju

v kolektivno podzavest naloženih izkušenj. Ta prenos kolektivnih izkušenj – kar je bistvo Benjaminovega besedila – omogoča le en medij: akt pripovedovanja.

Z vidika kompleksnosti Benjaminove misli, ki je posegal na zelo različna področja družbene kritike, je mogoče njegov esej brati v prizmi različnih funkcij pravljic.⁵ Upošteva dogajanje v nacistični Nemčiji v tridesetih letih na prvi pogled izstopa ideološko branje. Izpostavljanje »človeškosti« pravljic v odnosu do avtoritarnosti (nacionalističnih) mitov je lahko odziv na prepovedi klasičnih pravljic v času nacizma, saj naj bi bile te v primerjavi z »organskimi in zdravimi« ljudskimi pripovedmi »umetne in dekadentne« (Riley, 2011). S svojo afirmacijo pravljic bi avtor lahko izrazil tudi podporo družbenokritičnim pravljicam, ki so bile ustvarjene v času Weimarske republike (Zipes, 1997). Toda Benjaminov esej ne vsebuje aluzij na poskuse prepovedi ali ideološkega prisvajanja pravljic, čeprav je dogajanje, ki ga je po letu 1932 sicer spremljal iz izgnanstva, seveda dobro poznal in razumel. Nasprotno. V zagovoru pravljic se sklicuje na epistemske sestavine ustnega izročila, ki po eni strani vključujejo afirmacijo skupnost-tvorne vloge pripovedovanja in hkrati intuitiven pristop v razumevanju delovanja človeških družb.⁶ Benjamin, zavedajoč se nevarnosti racionalizacije in pretirane birokratizacije družbe, zato poudari pomen intuitivnega razumevanja realnosti, kar vključuje hermenevitično interpretiranje pripovednega izročila v prizmi prenosa kolektivnih izkušenj. Ključ, ki odklepa vrata v epistemsko razumevanje učinkovanja pravljic torej ni razum, temveč intuicija. Le na ta način je mogoče prodreti v plasti naloženih izkušenj in modrosti.⁷

Benjaminova opredelitev izhodiščne epistemske funkcije pravljic, utemeljene na ustnem izročilu, tradiciji in intuitivnem razumevanju realnosti, preobrača sodobne dileme v teoretičnem razumevanju pravljic, zaznamovane z antagonizmom med pred-literarnostjo in literarnostjo pravljic. Sugerira namreč dvojje: prvič, literarne oziroma avtorske pravljice, ki so nastale v okviru italijanske in francoske dvorske kulture 16. in 17. stoletja ali bile v 19. stoletju zapisane v kontekstu prebujanja narodov, so sicer res pomenile rojstvo oziroma razvoj novega literarnega žanra. Obenem pa je ta proces vključeval tudi ukinitve epistemske funkcije ljudskih pravljic, ki se nanaša na akt pripovedovanja in prenos izkušenj. Z zapisovanjem so namreč pravljice postale

5 Ameriški kulturolog John Fekete celo zapiše, da ni bil en sam Benjamin, temveč trije: apokaliptični se je zanimal za *Kabalo* in *Talmud*, libertarni je razvijal kritično teorijo in dialektiko ne-identitete, politični pa se je povezal z Brechtom in Komunistično stranko Nemčije (Fekete v McBride, 1989, 243).

6 Takšno branje Benjaminove misli sugerira religiolog in filozof etike James McBride. Po njem je vanjo vstavljeno spoznanje, da »odkritje resnice ne more biti rezultat agresivnega intelektualnega prizadevanja, saj svet ne bo razkril svojih skrivnosti skozi neposredno zavestno konfrontacijo. Do resnice lahko dostopamo le s skrbno analizo materialnih okoliščin, ki so ohranjene v nezavednih sledeh spomina« (McBride, 1989, 250).

7 Benjaminovo razumevanje vloge ustnega pripovedovanja na osnovi neposrednega prenosa »izkušenj« (to besedo je avtor v eseju *Pripovedovalec* uporabil 28-krat) odstopa od neomarkističnih analiz pravljic, ki jih je razvijal Benjaminov sodelavec Ernst Bloch. Slednji je pomembno vplival na razvoj vplivne sociološke teorije pravljic Jacka Zipesa (Zipes, 2019; glej v Teverson, 2020). Toda Benjamin v tej eseju – v primerjavi z Blochom, ki je verjel, da pravljice vsebujejo (utopično) upanje, zrna upora, torej subverzivno moč – bolj poudarja modrost in kolektivne izkušnje v spoprijemanju s silami, ki si želijo podrediti človeka.

del mediiranega javnega prostora, najprej aristokratskega salona in nato meščanske javnosti, ki je neizogibno vpet v ideološke in politične diskurzivne matrice. Pravzaprav že sam akt preoblikovanja ustnega izročila v literarni žanr zmanjša možnosti za prenos kolektivnih izkušenj: »Žanri so pravzaprav literarne institucije oziroma družbene pogodbe med piscem in specifično javnostjo, njihov namen je opredeliti ustrezno rabo kulturnega artefakta,« poudarja Fredric Jameson (2002, 106–107). Potemtakem, drugič, so vse literarne pravljice politične ali ideološke, saj neizogibno vsebujejo družbeni komentar.

Zelo burna razprava⁸ o razmerju med ljudskim pripovedništvom in literarnimi pravljicami je pomembna, saj zadeva samo izhodiščno definicijo pravljic in s tem izbiro pristopa k njihovi analizi. Toda s fokusom na vlogo tiska in načine preoblikovanja starejšega gradiva v literarno pravljico – bodisi kot zareze ali kot kontinuiranega razvoja – zgreši ključni vidik tega preskoka. Ta se ne nanaša le na družbeno, temveč epistemsko spremembo v koncipiranju in prenosu znanja. Literarne pravljice so še vedno vsebovale skupnost-tvorno funkcijo, vendar je bila ta prenesena v kontekste proto-nacionalnih javnosti, predvsem pa se je s tiskom spremenila epistemska funkcija ljudskih pravljic kot medija v prenosu kolektivnih izkušenj. Omenjena zareza, ki je nastopila s tiskom in nastopom literarnih pravljic, potrjuje, a seže onkraj teze Marshalla McLuhana (2011), da je »medij sporočilo«. Sledeč Benjaminovi filozofiji zgodovine jo lahko povežemo z vplivom Newtonove znanstvene revolucije in zlasti Kantove politične filozofije na vznik »praznega, homogenega časa«. V njem je namreč prevladal razsvetljenski imperativ napredka, ki je teorijo družbenih sprememb povsem preusmeril v prihodnost in s tem suspendiral pomen preteklih izkušenj (Benjamin, 2015).

Če je (bila) torej epistemska funkcija ljudskih pravljic neintencionalna, vezana le na skupnost-tvorno vlogo v procesu pripovedovanja in prenos izkušenj, pa literarne pravljice neizogibno vsebujejo politične ali ideološke podtone, ki jih je moč opredeliti s klasično analizo diskurza. Toda – poudarjam – možnost prisvojitve ali uporabe ljudskih pravljic v politične ali ideološke namene ne izhaja iz same vloge tiska ali potencialno političnih vsebin pravljic *per se*, temveč iz načina, kako politična ideologija vzpostavlja vez z epistemsko funkcijo pravljic. Ideološka apropiacija ljudskih pravljic se namreč zgodi takrat, ko se politična ideologija ne le referira na plasti naloženih kolektivnih izkušenj, temveč manipulira z rezultati tega procesa s ciljem afirmacije domnevne »avtentičnosti« domnevnih preteklih ali prihodnjih načinov življenja. Na ta način, kot je z analizo Platonovih del sugeriral Detienne, je pripovedna tradicija lahko uporabljena za utemeljevanje novega družbenega reda.

8 Mislimo seveda na razpravo, ki jo je z zagovarjanjem le literarnega izvora pravljic v knjigi *Fairy Tales: A New History* pričela literarna zgodovinarica Ruth K. Bottigheimer (2010). Po njenem so se pravljice začele v specifičnem zgodovinskem kontekstu s tiskom, torej z oblikovanjem literarnih pravljic, ki so v 16. in 17. stoletju nastajale v okviru italijanske in francoske dvorske kulture, začevši z *Le piacevoli notti* (Prijetne noči) Gianfrancesca Straparole v letu 1550. Da torej prej ni bilo ničesar (omembe vrednega). Njeno stališče je v dodatku monografije *The Irresistible Fairy Tale*, z navedbo številnih virov »klasičnih pravljic« zavrnil Jack Zipes (2012). Njegove teze so s prispevki v *Journal of American Folklore* podprli ugledni proučevalci pravljic Dan Ben-Amos, Francisco Vaz da Silva in Jan M. Ziolkowski (Gray, 2020).

Ključni pogoj za politično-ideološko motivirane prisvojitve pravljic je uskladitev temporalnosti pripovednega izročila in ideoloških narativov. Ta uskladitev je možna, ker se oba korpusa, politične ideologije in pripovedno izročilo nanašata tudi na primordialno, torej na polje pred-diskurzivnih formacij. Sklicevanje na izbrani narod ali ideološko eshatologijo, tudi v obliki civilnih religij, postane v tej povratni percepciji transhistorična nujnost, medtem ko pripovedno izročilo kot potrjevanje »avtentičnosti« določenih načinov življenja sovpade s cilji politično-ideološko motiviranih družbenih sprememb.

IDEOLOŠKA PRISVAJANJA LJUDSKIH PRAVLJIC V PRIMERJALNI PERSPEKTIVI

Z vidika uporabe preteklih zgodb v odnosu do legitimizacijskih narativov družbenih sprememb je seveda ključna intenca. Zgoraj opisani proces ideološkega prisvajanja pravljic se v tem oziru razlikuje od družbene funkcije pravljic, ki so jo imele na italijanskih in francoskih dvorih 16. in 17. stoletja. Avtorji, kot sta Italijana Giovanni Francesco Straparola in Giambattista Basile, v Franciji pa Charles Perrault in zlasti pisateljica Marie-Catherine Le Jumel de Barneville, bolje poznana kot madame d'Aulnoy, so namreč pravljice afirmirali kot subverzivni žanr, ki jim je omogočal v obliki alegorij odzivati se na razmere v tedanji aristokratski družbi (Zipes, 2011; Tratnik, 2022). Tradicija uporabe forme pravljic za izražanje družbene kritike se je prenesla tudi v naslednja stoletja. Med subverzivnimi pravljicami izstopajo politične pravljice, ki so nastajale v weimarski Nemčiji (1919–1933). Z uporabo forme pravljic so se namreč ugledni politični pisci odzivali na težke in vse nevarnejše razmere v tedanji Nemčiji, zaznamovani z razraščanjem revščine in socialnih razlik, izkoriščanjem in z razširjanjem nacionalsocialistične ideologije (Zipes, 1997; Riley, 2011). Obenem so te pravljice ponujale utopične vizije prihodnosti, včasih pa tudi zelo jasen poziv k socialistični spremembi družbenoekonomskega sistema, kar je veljalo zlasti za pravljice Hermynie Zur Mühlen (1925). Že prej so britanski socialdemokrati uporabili formo klasičnih pravljic, da bi z alegorijo opisali grozljive razmere, v katerih se je znašlo delavstvo na prelomu iz 19. v 20. stoletje (prim. Rosen, 2018). Med subverzivno politično sodijo tudi pravljice, v katerih so sovjetski intelektualci, v izogib cenzuri, v ezopovskem jeziku problematizirali neskladja med načeli, ki jih je zagovarjala partija in dejanskim življenjem v sovjetskem komunističnem sistemu (Nikolajeva, 2002; Lipovetsky, 2005).

Toda v tem prispevku nas zanima druga intenca v ideološkem prisvajanju ljudskih pravljic. Tista, ki se nanaša na njihovo vlogo v utemeljevanju novega družbenega reda. Ta njihova funkcija se najjasneje izrazi v odnosu do kulturnega nacionalizma. Izstopajo *Otroške in hišne pravljice* (*Kinder und Hausmärchen*), ki sta jih v letih 1812 in 1815 na nemškem govornem področju objavila brata Jacob in Wilhelm Grimm. Grimma namreč nista nikoli skrivala hotenja, da bi s svojim jezikoslovnim in zbirateljskim delom prispevala k poenotenju in utrjevanju »av-

Slika 1: Hermynia Zur Mühlen (1883-1951), izpričana antifašistka in ena izmed najbolj znanih pisateljic v Weimarski republiki, je v dvajsetih letih napisala zbirko Pravljice za otroke iz delavskega razreda. Na fotografiji je ilustracija pravljice Vrabček, ki jo je za angleški prevod zbirke leta 1925 ustvarila Lydia Gibson (Wikimedia Commons).

tentične« podobe nemštva, ki je v njunih pravljicah utemeljena na alpski kulturi, nemških gradovih, gozdovih in jezerih (Riley, 2011). Povedno je, da sta prve zbirke pravljic objavila v času, ko je Napoleonova vojska okupirala njuno rodno deželo Hesse, kar daje slutiti, da je bila »... zbirka prej poskus združevanja Nemčije, kot pa motivirana z željo nuditi otrokom razvedrilo« (Lindahl, 2018, 11–19). Poznavalci njunega dela poudarjajo, da sta s svojimi posegi v pripovedno izročilo bistveno pripomogla k utemeljevanju ekskluzivistične podobe nemške kulture. Ameriško-nemški zgodovinar Louis L. Snyder je že v prvih letih po 2. svetovni vojni poudaril njuno vlogo v spodbujanju nemškega kulturnega nacionalizma. »Velik del nacistične literature, namenjene otrokom, je bil le posodobljena verzija pravljic bratov Grimm, s poudarkom na idealizaciji bojevanja, poveličevanju moči, nepremišljenega poguma, tatvin, razbojništva in militarizma okrepljenega z mysticizmom« (Snyder, 1951, 221).⁹ Tudi novejšje študije opozarjajo na njuno vlogo v razvoju nemškega nacionalizma. Profesor germanistike Jakob Norberg, ki je v obsežni študiji analiziral njune stike z nemškimi proto-nacionalisti, poudarja, da sta brata Grimm videla svojo zgodovinsko vlogo v utrjevanju nemške kulture, pri čemer sta s svojim delom nagovarjala zlasti nižje in srednje sloje. Čeprav njuna zbirka pravljic ni bila »zbir vojaških vrednot in ravnanj, ki bi jih z vsem potrebnim patosom uporabili v boju za obnovev nemške ali lokalne avtonomije, je predstavljala kulturni prostor, ki ga je treba negovati in obvarovati, torej vsakdanje, a prijetno mesto okoli ognjišča in kuhinje, za katero so običajno skrbele ženske« (Norberg, 2022, 61).¹⁰

Takšen vzorec ideološkega prisvajanja in preobrazbe pripovednega izročila, kjer v ospredje legitimizacije novega družbenega reda stopi čisto, nepokvarjeno, avtentično in preprosto ljudstvo, je bil večkrat uporabljen v 19. in 20. stoletju. To velja tudi za proces prisvajanja tradicije v režimu generala Franca. Kmečko prebivalstvo je bilo idealizirano, predstavljeno v bukoličnem idealu kot utelešenje večnosti in pravičnosti, a vse z namenom prikriti družbene antagonizme med delavskim razredom in meščanstvom in s ciljem poenotenja španske nacije, kar je v Francovi diktaturi pomenilo pod okriljem kastiljskega naroda (Ortiz, 1999).

9 Avtor je z analizo vrednot in ravnanj, ki jih vsebujejo pravljice bratov Grimm, dokazoval njihovo bližino z nacistično ideologijo. Pozoren je bil zlasti na koncipiranje pomenov »pokornosti« in »discipline«, ne le v razmerju do staršev, temveč tudi do kralja, ki pa je bil vedno »dobrodušen«, »prijazen«, »povezovan« in »pravičen«, glavni protagonisti pa so bili pogumni, drzni in »polni bojnega duha«. Obenem so njune pravljice netile strah in sovraštvo do vseh, ki so bili percipirani kot tujci, predvsem do Judov (Snyder, 1951).

10 Nacionalizem, ki sta ga zagovarjala brata Grimm, je bil zamejen s prepričanjem, da kulturno in jezikovno združeno (nemško) področje ponuja najboljše možnosti za oblikovanje ustrezne politike, medtem ko politično-filozofskim vprašanjem ali socialnim tematikam nista posvečala pozornosti (Norberg, 2022). S svoji idejami, ki vrednotijo družbo z vidika afirmacije jezika in kulture, in so po revoluciji 1848 zaznamovale pomemben del intelektualne misli in vzhodni Evropi, sta pomembno vplivala na zbiralce pripovednega izročila, denimo na Srba Vuka Karadžića in Jerneja Kopitarja v Sloveniji (Kropej Telban, 2021, 123–129).

Slika 2: Črno-bela reprodukcija slike z naslovom *Brata Jakob in Wilhelm Grimm pri pravljicarki Viehmann v Niederzwehreu*. Sliko je ustvaril leta 1892 nemški slikar Louis Katzenstein (Wikimedia Commons).

Kompleksnejša ideološka prisvajanja ljudskega gradiva so zaznamovala nekdanjo Sovjetsko zvezo. Folklorist estonskega porekla Felix J. Oinas (1973) sicer opisuje prvo desetletje po oktobrski revoluciji kot »zlato dobo« folklore v Sovjetski zvezi. Znanstveniki so lahko brez političnih pritiskov razvijali strukturalistično teorijo pravljic Vladimirja Proppa, prav tako so lahko sledili t.i. finski šoli folkloristike. Prelomnica je nastala z zbornikom *Smo proti pravljicam*, izdanem leta 1928 v Harkovu. V njem so sovjetski pedagogi pozvali k ostrejšemu nadzoru nad otroško literaturo. Po njihovem so namreč pravljice, z vsemi kralji in kraljeviči, kraljicami in princesami, bile del »buržoazne literature«, medtem ko so tematike magije, fantastičnosti, animizma in antropomorfizma opredelili za »idealistične«. Zavzeli so se za izčiščenje in regulacijo otroške literature in prevlado »razrednih tem« v njej. Kaj kmalu pa so po Oinasu spoznali, da tradicije ni moč zanikati, ampak jo je potrebno prilagoditi novim okoliščinam. Ta preobrat v razumevanju tradicije in tudi ljudskih pravljic je nastal na prvem kongresu sovjetskih pisateljev avgusta 1934 v Moskvi. Ključno vlogo v rehabilitaciji pravljic je imel pisatelj Maksim Gorki. V svojem nastopu je izpostavil pozitivne lastnosti pravljic, kot so »življenjski optimizem«, »bližina folklore in konkretnega življenja delovnih

ljudi«, »vitalnost junakov«, tudi visoko umetniško vrednost ljudskih pravljic. V svojem nastopu je Gorki še poudaril, da so v njih »ustvarjalnost, razum in intuicija, misel in občutek v popolnem ravnotežju«. Pravljica je tako znova vstopila v Sovjetsko zvezo. Toda jezikoslovka Marina Balina kot ključnega za novo usmeritev navaja nastop, ki je sledil izvajanju Gorkega. Samuil Jakovlevič Marshak, znani sovjetski avtor pravljic, je s sklicevanjem na ljudske zgodbe (rus. *skazki*) poudaril, da ima sovjetska družba vse, kar potrebuje za razvoj izstopajoče in izvirne otroške literature. Pravljice so zatem resda ponovno vstopile v sovjetski vsakdan, vendar ne kot svobodne, temveč v službi »izgradnje komunizma«, pri čemer so avtorji, kot so Aleksej Tolstoj, Arkadi Gaidar in Mihail Prishvin, prevzeli pravljico za svoj najpomembnejši žanr ustvarjanja. Po Balini so se izoblikovale tri usmeritve: ustvarjalne revizije ljudskih pravljic, ustvarjanje poetičnih pravljic o naravi, in pravljice, ki so »koreninile v globinah ljudske tradicije«. Sovjetske priredbe pravljic so formalno bile utemeljene na ustnem izročilu, kjer so v izhodišču konflikt in ovire, ki jih mora protagonist premagati, da bi dosegel svoj ključni cilj, obnovitev naravnega reda. Vendar je bila ključna sprememba ta, da se je »naravni red« nanašal na oktobrsko revolucijo, pri čemer pa »protagonist postane pametnejši, bolj izkušenj in tako bolj hvaležen sovjetski realnosti, v kateri živi« (Balina, 2005, 109). Avtorica piše, da je to v praksi pomenilo, da so se morali teoretiki in pisci pravljic izobraziti v marksistično-leninistični metodi. Obenem so bile ustvarjene psevdo-folkloristične pesnitve (rus. »*noviny*«), v katerih so se t.i. primitivne družbe z močjo in pomočjo ključnih akterjev revolucije preobrazile v komunistični sistem.

VLOGA TRADICIJE V JUGOSLOVANSKEM SAMOUPRAVNEM SOCIALIZMU

Jugoslovanski socialistični projekt je imel zaradi specifičnega razvoja države in družbe po informbirojevskem pretrganju odvisnosti od Sovjetske zveze leta 1948 specifične značilnosti, ki so se odražale tudi v odnosu do tradicije. Navedemo lahko več razlogov, da so se ideologi Jugoslavije ognili historični legitimizaciji družbenopolitičnih sprememb. Prvič, jugoslovanska samoupravna revolucija je bila zasnovana na ideji edinstvenosti in prihodnostnem narativu, pri čemer je jugoslovanski družbenoekonomski eksperiment temeljil na oblikovanju tretjega modela družbenega razvoja, ki ne bi bil ne kapitalističen in ne državno-socialističen. Na tej osnovi so formulirali »samoupravno ideologijo«, ki je bila »mešanica idej 'mladega Marxa' (v prvi vrsti ideje združenega dela in teorije odtujenosti) ter elementov proudhonovskega in anarhističnega nauka (Bakunina),« je zapisal hrvaški sociolog Josip Županov (1989, 1394).¹¹ Drugi razlog za izogibanje legitimiziranju jugoslovanskega projekta s sklicevanjem na tradicije, tudi

11 Glavni ideolog jugoslovanskega samoupravljanja Edvard Kardelj je sicer kot korenine samoupravljanja v jugoslovanski družbi večkrat navajal izkušnje partizanskih borcev iz 2. svetovne vojne, saj so morali tudi sami »odločati in razvijati lastno iniciativo«. Obenem pa je v odnosu do sovjetskega režima poudarjal, da za jugoslovansko »revolucijo, za njen potek in ideologijo niso bistveni vplivi in elementi stalinizma v njej, marveč tisti tokovi, ki so jo pripeljali v konflikt s stalinizmom in Stalinom samim« (Kardelj, 1979, 230).

socialne, je bil strah pred obujanjem mednacionalnih napetosti. Šele v osemdesetih letih, ko so se začele kazati globoke razpoke v ustroju države, se je z rehabilitacijo socialne misli slovenskega krščanskega socialista Janeza Evangelista Kreka skušalo povezati specifične historične tradicije s projektom izgradnje samoupravne družbe.¹² Vprašanje preteklosti v Jugoslaviji se je zato v dobršni meri zožilo na pravice posameznih narodnosti v skupni državi in na zapleteno vprašanje narodne samoodločbe v večnacionalni skupnosti, kot je bila Jugoslavija.¹³ Hkrati, tretjič, so bile jugoslovanske oblasti nezaupljive do vpliva tradicionalne kulture in njenih simbolov v politiki. Nezaupanje ni izhajalo le iz dejstva, da so predvojne oblike kulture veljale za reakcionarne in buržajske, temveč se je nanašalo na specifično politično stvarnost pred-revolucionarne Jugoslavije. Ugledni slovenski folklorist in zbiralec pripovednega izročila Milko Matičetov navaja misel tedanjega predsednika Hrvaške zveze folkloristov Zorana Palčoka, da je bila folklor v stari Jugoslaviji, kjer je bilo sicer 70 odstotkov vsega prebivalstva kmečkega, zelo pomemben dejavnik v politični propagandi lokalnih politikov. »Hrupno laskanje 'kmečki kulturi', ki da je več vredna od 'mestne kulture', glorifikacija vasi in kmeta, ki 'se nima kaj naučiti od mesta', medtem ko bi mesto 'imelo kaj sprejeti od vasi', demagoški pozivi, naj bi vas ostala v svoji noši in v opankah – vse to je imelo namen doseči politične koristi.« Po vojni, revoluciji in obsežni industrializaciji je po Palčoku prišlo do vala razsvetljenja in vdora sodobne kulture v vaška okolja. »Tradicionalna ljudska kultura, vse oblike duhovnega življenja, ki jih navadno združujemo v pojem folklor, so začele naglo bledeti, izginjati« (Matičetov, 1966, 628–629). Ljudske tradicije so bile poslej potisnjene na obrobje družbenega življenja in so služile bolj kot »vir tematik za različne glasbene aranžmaje, romane ali zgodbe o življenju na podeželju ali bile del urbane gledališke folklore, kot pa da bi bile sodoben kulturni trend« (Majstorović, 1980, 20). Tradicija in folklor sta obveljali za lokalni / turistični kurioziteti, s katerima pa so se lahko ukvarjali znanstveniki in tudi umetniki, če niso kalili zaukazane jugoslovanske doktrine »bratstva in enotnosti«.

Četrta dejavnik, preseganje družbeno-historičnih oblik odtujitve z uvedbo samoupravljanja, je bil doslej v odnosu do preteklosti manj raziskan, čeprav je Kardelj vsekozi poudarjal željo po oblikovanju novega družbenopolitičnega sistema, v katerem

12 Velja opozoriti, da je Edvard Kardelj v tridesetih letih prejšnjega stoletja napisal tri prispevke za *Ljubljanski zvon* o knjigi Andreja Gosarja *Za nov družbeni red*, vendar se je sam odvrnil tako od krščanske socialne tradicije kot tudi od avstro-marksizma. Kreka in Kardelja pa je družilo, pravi Jože Pirjevec (2017), zavzemanje za socialno državo, pri prvem sicer pod občestvom katoliške cerkve, pri drugem pa pod občestvom partije.

13 Edvard Kardelj (1939) je v besedilu *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja* opozoril, da je treba ceniti kulturne dosežke posameznih narodov, vendar odločno zavrnil bio-lingvistične teorije naroda, ki pozitivistično utemeljujejo esenco naroda z ideologijo »krvi in zemlje«. Skladno z Marxovim in Engelsovim *Komunističnim manifestom* je izpostavljal, da naroda ni mogoče opredeliti zunaj kontekstov, ki zadevajo delitev dela in zakonitosti svetovnega trga. Po njem je bil narod odraz buržoaznih kulturnih in političnih tendenc in posledica kapitalističnega razvoja, vendar ni predvidel njegove ukinitve, temveč je sugeriral, da se mora politično-ekonomska sprememba zgoditi znotraj posameznih nacionalnih / narodnostnih formacij (glej Koprivc, 2005).

Slika 3: Obležje ob ustanovitvi prvega sveta delavcev v Jugoslaviji, 31. decembra, 1949, v cementarni Prvoborac v Solinu pri Splitu (Wikimedia Commons).

bi naposled »delovni človek postal gospodar svoje usode« (Kardelj, 1979, 212). Danes so v ospredju proučevanja jugoslovanskega samoupravnega socializma kot »konkretna utopije« (Suvín, 2016) predvsem njeni teoretski potenciali v oblikovanju novih, vključujočih oblik sprejemanja odločitev v kontekstu iskanja alternativnih možnosti v družbeno-ekonomskem razvoju (Toplak, 2014; Samary, 2017; Kržan, 2017). Toda v času njegovega obstoja, predvsem pa razkroja, je bilo samoupravljanje – kot praksa dezalienacije – ocenjevano zlasti z vidika svojih uspehov in neuspehov v doseganju tega cilja (Horvat, 1989). Izpostaviti je potrebno zbornik *Self-Governing Socialism* (Horvat, Marković & Supek, 1975). Medtem ko so jugoslovanski avtorji obravnavali politično-ekonomske vidike jugoslovanskega samoupravljanja in ga primerjali s kapitalističnimi oblikami participacije in deležništva v podjetjih (danes bi jih zajeli s terminom ekonomska demokracija), v zborniku izstopa razmišljanje Henrija Lefebvrea. Francoski sociolog je opozoril na temeljni antagonizem samoupravljanja. Poudaril je, da samoupravljanje ne more preživeti v obliki določenih celic v družbi, temveč lahko obstane le, če celoten sistem prepoji z njim, če torej cilja v šibke točke sistema, vključno ali predvsem z državno-političnim aparatom. »Državniki vedo, da lahko samoupravljanje s svojim razvojem preglasi državo, sproži torej proces njenega odmiranja. Zaostri kontradikcije v samem osrčju države, še posebej ključno kontradikcijo, ki jo je moč izraziti le na splošno, v filozofskih terminih, kot razloge države in človekovo zahtevo, to je svobodo« (Lefebvre, 1975, 17). Po njegovem je treba samoupravljanje razumeti kot boj, prelom s prejšnjimi potmi, a tudi kot način reorganizacije družbe. »Nikoli ne smemo pozabiti, da družba ni vsota svojih sestavnih delov, temveč konstituira celoto.

Vsako samoupravljanje, tudi v najbolj radikalni obliki, ki se umešča le v posamezne, delne enote ne da bi zajelo celoto, je obsojeno na propad« (Lefebvre, 1975, 19). Le če samoupravljanje postane ključna sestavina politične strategije, prek katere se evalvira vse dele družbenopolitičnega sistema, lahko ljudje »vzamejo svoja življenja v svoje roke, da torej postane delo njihovo lastno – dejanje, ki je znano tudi kot apropiacija oziroma dezalienacija« (Lefebvre, 1975, 19).

Seveda je sistem na ravni ekonomike odločanja v spoprijemanju z ekonomskimi in drugimi izzivi vseboval številne notranje kontradikcije (Horvat, 1989), ki v kontekstu izhodiščnih razvojnih neenakosti v Jugoslaviji, zlasti pa z vzponom neoliberalne paradigme v osemdesetih letih, niso bile razrešljive (Kržan, 2017). Toda Lefebvrea je razumel ključno: sistem samoupravljanja, ki je zasnovan in voden od zgoraj navzdol (*top-down*) ne more odpraviti procesov odtujitve in razrešiti svojih notranjih aporij, saj bi ta proces privedel do odprave enopartijskega sistema. Tega pa si ideologi, vključno z Edvardom Kardeljem, niso bili sposobni ali hoteli zamisliti. Po drugi strani pa ni mogoče zanikati nekaterih pozitivnih učinkov samoupravljanja, zlasti v podjetjih. To potrjujejo pričevanja, ki jih je v monografiji *Bili nekoč so lepi časi* zbrala Jelka Piškurić. Seveda je ključne odločitve sprejemala uprava, vendar pa so zaposleni prek sodelovanja v delavskih svetih – danes zasmehovanih kot dolgovezne razprave brez pravega učinka – bili seznanjeni z dilemami v vodenju podjetja in tudi z odločitvami. V tem smislu je imelo samoupravljanje podobne blagodejne učinke kot v sodobnih združnih sistemih, denimo v največjem, baskovskem Mondragonu (prim. Sanchez Bajo & Roelants, 2015). Drži pa, da je bilo »samoupravljanje ljudem v resnici tuje ali so si ga razlagali po svoje. Bil je prežeto s političnim jezikom, ki je bil težko razumljiv, in hkrati priročna rešitev za vsako težavo ali pomanjkljivost« (Piškurić, 2019, 221). Tudi zato je bil eden izmed ključnih antagonizmov jugoslovanskega samoupravnega sistema razmerje med humanističnim prizadevanjem za »revolucionarno dezalienacijo človeštva in nadaljevanjem oziroma celo ponovnim rojstvom alienacije«, zapiše Darko Suvin (2016, 8).

Po mnenju Branka Jakovljevića (2021) se je ta problem zaostрил z jugoslovansko ustavo iz leta 1974 in Zakonom o združenem delu iz leta 1976, ki je uvedel koncept »dogovornega gospodarstva« in delegatstva. Sistem je uvedel nekatere nove kategorije. Če je ustava iz leta 1963 in v letu 1965 sprejete ekonomske reforme temeljila na širitvi samoupravljanja na vsa področja dela in družbenega življenja, s čimer je sprožila proces liberalizacije, je ustava iz leta 1974 uvedla globlje spremembe v konceptu samoupravljanja. Spremenila je status dela, saj je samoupravljanje opredelila z novim terminom »združenega dela«, ključna proizvodna enota pa ni bila več tovarna oziroma podjetje, temveč TOZD (temeljna organizacija združenega dela). Po Jakovljeviću je bil to globoko konzervativen odklon v konceptu samoupravljanja. Meni celo, da so te spremembe v konceptu samoupravljanja vodile ob razkroju sistema v osemdesetih letih v krvavi razpad države. Zato ni naključje, da je prav dialektiko med samoupravljanjem in odtujitvijo postavil v osrčje svoje knjige *Učinki odtujitve. Performans in samoupravljanje v Jugoslaviji, 1945-1991*. Odtujenosti sicer ne veže na Marxovo pojmovanje odtujitve od rezultatov dela in samega proizvodnega procesa, temveč ga

umesti v jugoslovansko samoupravno stvarnost prek teorije filozofa frankfurtske šole kritične teorije Herberta Marcuseja, ki je odtujitev razpeljal na celotno družbo, torej ne le na družbenoekonomska razmerja. V tej prizmi se Jakovljevič posveča raziskovanju odtujitvenega učinka zlasti v obdobju »integralne faze samoupravljanja«, ki so jo v revolucionarnem letu 1968 izzvali jugoslovanski študenti z zahtevami po poglobitvi in razširitvi samoupravljanja.

Jakovljevič usmeri svojo raziskovalno ost v področje avantgardne umetnosti. Toda z vidika revolucije kot historične spremembe v organiziranju družbenih in ekonomskih odnosov je vprašanje, ali ni nemara že sam rez s preteklostjo, na katerem je temeljil jugoslovanski socializem, izzval odtujitev od prihodnostnega narativa. Ni namreč naključje, da je sociolog Josip Županov zapisal, da je »pri konstruiranju samoupravnega projekta politična elita izhajala iz sociološko napačne teorije družbenega spreminjanja«, utemeljene na razmerju projekt – realizacija.¹⁴ S tega vidika oblikuje historično-sociološko kritiko, v kateri poudari, da se »nobena velika družbena sprememba v zgodovini, posebno pa v novejši zgodovini – na primer nastanek in razvoj kapitalizma in industrializacije – ni zgodila po shemi projekt-realizacija« (Županov, 1989, 1388). Čeprav – malce presenetljivo – kot pravega izpostavi gradualistični razvoj kapitalizma in poudari, da se ekonomska demokracija razvija tudi v kapitalističnih družbah, s svojim izhodiščnim poudarkom naslovi ključne dileme, ki zadevajo pogoje za udejanjanje sprememb, ki temeljijo na koreniti spremembi načina življenja.

Na podobne zareze v odnosu do tradicije v jugoslovanskem samoupravljanju je že desetletje prej opozarjal hrvaški mislec Predrag Matvejevič (1979). Svoje razmišljanje je zastavil na ozadju predloga sovjetskega pisatelja Ilije Ehrenburga, da bi na oktobrsko revolucijo gledali kot na posledico »številnih demokratičnih, intelektualnih in revolucionarnih tradicij naše civilizacije, po drugi strani pa presodili, kaj sta si od tega lahko rusko zaostalo kmetstvo in ne dovolj razviti ruski delavski razred prisvojila iz te celote, jo asimilirala in povzdignila na višjo stopnjo« (Matvejevič, 1979, 187). Matvejevič sicer izpostavi drugačnost jugoslovanske izkušnje, vendar svetuje podobno videnje ideje samoupravljanja, takšno, ki seže onkraj ideologij in razkriva celotno dediščino, socialno in kulturno, socialistično in utopistično, sindikalistično in korporativno, federalistično in antiavtoritarno. V tej prizmi svetuje upoštevanje »dvojnosti zgodovine«, ki zadeva specifične oblike usklajevanja socialističnega projekta s pred-obstoječimi kulturnimi tradicijami. Po njegovem je bil jugoslovanski projekt usmerjen proti prevladovanju ekonomske in kulturne neenakosti, premalo pozornosti pa je bilo namenjene oblikovanju ustrezne zavesti in kulture, kar je nujni pogoj za spremembo načinov življenja. Poudarja namreč, da uvajanje samoupravljanja v celotno družbo – kar je veljalo za njegovo integralno razvojno fazo – ni odvisno le od izbire modelov ali od njihove bolj

14 Točke, s katerimi opredeljuje to teorijo, so naslednje: 1. Družbena sprememba je oster prelom z obstoječo stvarnostjo – sprememba pomeni izključno diskontinuiteto; 2. Sprememba ne nastaja iz obstoječe stvarnosti – vsili, oktroira jo od zgoraj revolucionarna avantgarda; 3. Spremembo vsilijo nove institucije, kar pomeni, da je proces spreminjanja močno institucionaliziran; 4. Ker pa nove institucije opredeljujejo pravne norme, pomeni, da so le-te glavni mehanizem družbenega spreminjanja (Županov, 1989, 1388).

Slika 4: Veliko zborovanje delavskega kolektiva ob 10. obletnici delavskega samoupravljanja v ravenski železarni leta 1960. Posnetek, objavljen v časniku Večer, je ustvaril fotograf Jože Gal (Wikimedia Commons).

ali manj uspešne aplikacije, ampak tudi od okoliščin, v katerih so ti modeli realizirani. »Če temeljem, na katere se opirajo samoupravne strukture, manjkajo ustrezni družbeni in kulturni fermenti, izločijo samoupravljanje, prav kakor tkivo izloči cepič, ki mu ne ustreza« (Matvejević, 1979, 193). Po Matvejeviću je v razvojnih stopnjah prehoda neizogibno, da se določeni elementi prejšnjega vrednostnega sistema še ohranjajo in se novi elementi naslanjajo nanje. Takšne procese je zaznaval v Jugoslaviji kot vpliv stare »patriarhalne in tradicionalistične miselnosti«, in različnih oblik »avtoritarizma, posnetih po očetovski avtoriteti primitivne družine, kjer je odločal pater familias, pa po avtoriteti šefa ali »glave« v določenih, prav tako še primitivnih skupnostih (tako je še v zaostalih balkanskih pokrajinah, kjer prevladujeta še živinorejska in poljedelska kultura)«. Te oblike avtoritarnega vedenja se po njegovem reproducirajo v novih družbenih strukturah, zlasti v odnosu do žensk, na drugačne načine tudi v odnosu do samoupravljanja (Matvejević, 1979, 195).

Revolucija, kot je zapisala Hannah Arendt, je predvsem ideja. Toda tudi ideje se morajo umestiti v predobstoječe registre družbenega in kulturnega ustroja. Menim, da je prav apriorna zavrnitev usklajevanja historičnih narativov z jugoslovanskim projektom botrovala nastanku aporij, ki jih je Kardelj do konca svojega življenja skušal reševati

z »cik-cakanjem« med teorijo in prakso, kot je njegovo misel slikovito opisal Fredric Jameson (2016, XXI). Ni pa naključje, da je bil Walter Benjamin eden izmed redkih mislecev, ki se je spoprijel z vprašanjem odnosa med revolucijo in tradicijo. Razumel je namreč, da na to vprašanje ni mogoče odgovoriti v kontekstu razsvetljenske, racionalistične ali humanistične paradigme. Zanj revolucija, kot prepričljivo prikaže filozofinja Alison Ross (2019), ni bila dialektično-materialistični projekt, temveč ga je povezoval z udejanjanjem želja (*wishfull thinking*) kot odrazom vgrajenih kolektivnih izkušenj. Avtorica navaja misli njegovega prijatelja Walterja Lūthija, ki je menil, da Benjaminovo razumevanje zgodovine napajata Baudelairejev simbolizem in romantični mesijanizem, navdahnjen s kabalističnim konceptom obnove sveta (*tikkun*). Menil je, da revolucija lahko sproži procese za povrnitev izhodiščnega stanja v novih razmerah, če se prisluhne »kolektivnim izkušnjam«, ki so vtisnjene v kolektivno podzavest človeških družb. Benjaminu torej ni šlo za povrnitev idejnih tokov, ki so se znašli na robu zgodovine,¹⁵ prav tako se ni zavzemal za restavriranje nekakšnih »avtentičnih« preteklih odnosov egalitarnosti, temveč je svoje videnje družbene preobrazbe utemeljeval na razumevanju, da so klice bodočega sveta že vgrajene v kolektivne izkušnje. Revolucijo je mislil onkraj projekta razsvetljenstva. Iskal je globlje motivacije zanjo. Ravno zato so bili zanj tako pomembni stare zgodbe in ustno pripovedništvo, zlasti ljudske pravljice. Dojemal jih je kot zakladnice kolektivnih izkušenj, do katerih ideologije nimajo dostopa. Obenem pa je menil, da imajo pretekle zgodbe kot narativni amalgami izkušenj, naloženih v kolektivno nezavedno v različnih obdobjih in v stiku z različnimi kulturami, v primerjavi z avtorskimi literarnimi deli določeno avtoriteto pri nagovarjanju skupnosti.¹⁶

Eno je, če je vez s preteklimi izkušnjami manipulirana in zlorabljena, kar je veljalo za nacizem ali sovjetski režim. Drugo je, če je ta preprosto odsotna ali neusklajena, kar je veljalo za jugoslovanski socializem, saj prav odtujena vez s kolektivnimi izkušnjami lahko odtuji tudi koncept razvoja družbe. Da je bila odtujitev v odnosu do tradicije immanentna poteza jugoslovanskega samoupravljanja, lahko ilustriramo z analizo pravljice *Kako so pulili repo*, pravljice, ki odtuja samo idejo, na katerem temelji samoupravni socializem.

15 V primerjavi z Blochom (1998, 128), ki je menil da je potrebno dediščino razumeti dialektično, saj je zanj akt dedovanja proces, »kjer je nedokončana dediščina ponovno odprta v sedanjosti, nenadoma postane integralni del in aktivna sila v historični situaciji«, Benjaminu ni šlo za nekakšno revitalizacijo neizkoriščenih zgodovinskih potencialov upora, temveč je možnost sprememb skušal detektiral v zdaj-časnosti (*Jetzt-Zeit*).

16 Takšno branje Benjaminovih misli o tradiciji, preteklosti in revoluciji – izraženih v njegovem celotnem opusu, ne le eksplicitno v njegovem zadnjem delu *Über den Begriff der Geschichte*, objavljenem v slovenskem prevodu z naslovom *Zapisi o pojmu zgodovine* (Benjamin, 2015) – sugerirajo tudi druge raziskave. Izpostaviti je potrebno Habermasovo razumevanje Benjaminove misli v odnosu do tradicije in vloge kolektivnih izkušenj. Po njegovem je Benjamin te vsebine razumel kot predideološke, imune na procese modernizacije, pri čemer je skušal afirmirati svojo teološko anti-evolucijsko koncepcijo zgodovine kot »zdaj-časnosti«. Habermas je razumel, da je Benjaminova »teorija zgodovine teorija izkušenj«, ki jo je utemeljeval na razumevanju kolektivnega nezavednega. Problem, ki ga je implicitno izpostavljala Habermas, je (ne)operativnost Benjaminovega videnja zgodovine. Ta se izraža v nezmožnosti »zajetja« vsebin »kolektivnih izkušenj« z metodami, utemeljenimi na racionalističnih, pozitivističnih znanostih (Habermas, 1979; glej tudi Brewster & Buchner, 1979).

KAKO SO PULILI REPO: EPISTEMSKO IN IDEOLOŠKO BRANJE

Seveda so bile ljudske pravljice tudi v jugoslovanskem samoupravnem socializmu vpete v »strateški narativ« izgradnje novega družbenega reda. Vendar ne s prilagajanjem njihove izvirne sporočilnosti. Skladno s prakso vseh socialističnih držav so bile sicer iz revizij ljudskih pravljic in prevodov klasičnih pravljic izvzete reference na boga in na religiozno občestvo (Kocijančič-Pokorn, 2012). Še pomembnejši je bil izbor pravljic, ki so izhajale v socializmu, saj so bile – kar je vidno v primerjavi z zbirkami, ki so izhajale pred 2. svetovno vojno – izpostavljene tiste, ki tenkočutno odslikavajo težke socialne razmere pred revolucijo. Izvrsten srbski raziskovalec otroške literature Jovan Ljuštanović sicer ugotavlja, da je Jugoslavija po pretrganju vezi s Sovjetsko zvezo leta 1948 opustila »socialistično estetiko«, hkrati pa se je v otroški literaturi postopoma pričel proces »dekonstrukcije ideološke ortodoksije«. V začetku petdesetih let so se na simpozijih jugoslovanskih pedagogov še vrstile podobne razprave o vlogi in pomenu pravljic, kot v Sovjetski zvezi tridesetih let.¹⁷ Prav tako se je Jugoslavija obrnila k narodnim folklornim tradicijam, pri čemer so se populistične ideje kulture mešale z ideološkimi kriteriji s ciljem abstrahirati, kar naj bi bilo »napredno« in »revolucionarno« v tradicijah posameznih ljudstev. Posledica tega procesa je bilo povečanje folklorističnih tem v otroških publikacijah iz začetku petdesetih let, sodobni avtorji otroške literature pa so uporabljali vzorce iz ljudskega pripovedništva. Toda po Ljuštanoviću se je v ospredje prebivala nova paradigma v razumevanju otroške literature, ki je bila tesneje oprta na tedanje evropske trende.

Ljuštanović kot prelomnico izpostavlja otroške pesmi slovenskega pesnika Otona Župančiča. Njegove pesmi so namreč vsebovale preprostost in naivnost ljudskih pesmi, vendar so predstavljale diskontinuiteto z ljudsko, narodnostno tradicijo, saj so bile utemeljene na »relativno moderni 'konstrukciji otroštva', ki je implicirala avtonomijo otroštva in je imela občutek za posebnosti otroške misli in percepcije sveta« (Ljuštanović, 2016, 117). Raziskovalec poudarja, da se je narativ otroštva v petdesetih letih premikal od pedagoškega k psihološkim in antropološkim vsebinam, pri čemer so bili v ospredju podajanja vsebin humor, igrivost, zlasti pa svoboda, kar je v jugoslovanski socialistični stvarnosti »pomenilo priznanje in razumevanje pravega statusa otroka... in hkrati osvobajanje od kulturne dediščine, ki je bila, zaradi ideoloških razlogov, tabuizirana,« piše Ljuštanović (2016, 120).

Seveda pa so bile ljudske ali avtorske pravljice le del zelo širokega spektra vplivov, zlasti zahodne, ameriške pop kulture, ki so jim bili izpostavljeni mladi v Jugoslaviji.¹⁸ »V petdesetih letih ni bilo neobičajno izraziti negotovanja zaradi dejstva, da mladi plešejo boogie-woogie ali se – z jasnim kazanjem na

17 V teh razpravah je imela po Ljuštanoviću pomembno vlogo sovjetska brošura *Dajte književnost otrokom*, ki je vsebovala tudi misli Maksima Gorkega, da »moramo razumeti, da ni fantastičnih pravljic, ki jih ne bi preverila delo in znanost«, in da se »otroci ne smejo učiti le šteti in meriti, temveč tudi uporabljati svojo domišljijo«.

18 Zaradi česar je Radina Vučetić (2018) imenovala jugoslovanskega s »kokakola socializmom«. Hkrati je treba poudariti, da so bile v Jugoslaviji dostopne tako zahodna kot vzhodno-evropska otroška literatura.

pravi odgovor – spraševati, kdo bi moral biti otrokom pravi vzor: junak vesterna ali svetel lik iz narodne revolucije ... No, prav tako pa ni bilo neobičajno izraziti zavedanja o novih časih, ki se jim je treba prilagoditi« (Duda, 2015, 96). V šestdesetih letih, ključnem desetletju za vzpostavljanje otroške popularne kulture v jugoslovanskem socialističnem kontekstu, se je otroški razvoj oblikoval v pogojih, ki jih lahko opišemo kot »medigra zasebne in javne sfere, družine in institucionalno vzgojno-izobraževalne kodifikacije sistema« (Duda, 2015, 97). V slednjem je bil zlasti po letu 1963 poudarek na kolektivnem delu in odgovornosti, s ciljem, da se otroke in mladino z vzgojo v samoupravljanju pripravi na samoupravljanje v njihovi odrasli dobi, kar je pomenilo pridobiti zavest in veščine za delo in odločanje v kolektivu (Duda, 2015).¹⁹

Ena izmed pravljič, ki eksplicitno tematizira sodelovanje za dosego skupnega cilja, s poudarkom, da so za njegovo udejanjanje pomembni vsi, tudi najmanjši deli družbe, je pravljičica *Kako so pulili repo*. Pravljičica, uvrščena v ključne antologije slovenskih ljudskih pravljič, ki so izhajale v socializmu (Brenk, 2021) in po spremembi sistema (Unuk, 2002), izvira iz stare ruske pravljičice *Repa velikanka* (ATU 2044). Zapisal jo je zbiralec pripovednega izročila Afanasjev (2014, 143) v provinci Arhangelsk in jo objavil leta 1863 v prvem zvezku ruskih pravljič. Slovenska inačica te pravljičice je relativno hitro vstopila v slovensko okolje, iz njenega sloga, uporabljenega besedišča in umestitve v poznofeudalistično okolje lahko sklepamo, da že v drugi polovici 19. stoletja.²⁰ Glede na rusko izstopa v tem, da namesto dedka, ki je posadil repo, in babice, vnučke, psa, mačke ter miške, ki mu jo pomagajo izruvat, v slovenski verziji nastopajo graščaki in hlapci, obenem pa s koncem nenavadno komentira izvirno sporočilo »v slogi je moč«. V tem dodatku namreč izvemo: ko repo izrivajo, z njo pitajo prašiča, ki se tako odebeli, da se v njegovem stegnu zaređijo podgane. Ko so zaklali prašiča, so dali slanino sušit na podstrešje, a je bila tako težka, da se je utrgala in je predrla vseh devet nadstropij tistega gradu. Ustavila se je v hlevu na stari pajčevinu. Ko so scvrli tisto slanino, so spravili mast v orehovo lupino. Nekega dne pa je prišla miška in vso mast pojedla. Tako na gradu niso imelo nobenega dobička od velikanske repe (Brenk, 2021, 91–93).

Izvirno je *Repka*, kakor se glasi ruski naslov, tematizirala potrebo po sodelovanju v družini, torej moč družine. V predrevolucionarni Rusiji se je sporočilo navezovalo tudi na medsebojno pomoč v tedaj močni vaški skupnosti. Pravljičica je bila zelo priljubljena

19 Matvejević sicer navaja Marxa, ki je dobro razumel paradoks socialistične vzgoje: »To je težava prav posebne vrste. Po eni strani je za postavitev ustreznega vzgojnega sistema nujna sprememba družbenih razmer, po drugi strani pa je vzgojni sistem nujno potreben za spremembo družbenih razmer«. Enako je po Matvejeviću veljalo za samoupravljanje. »Če parafraziramo to ugotovitev, lahko rečemo, da je treba dati prednost samoupravljanju, če hočemo ustvariti samoupravljavsko zavest, obenem pa dajati prednost samoupravljavski zavesti, če hočemo vzpostaviti samoupravljanje« (Matvejević, 1979, 194–195).

20 Nekateri uredniki slovenskih ljudskih pravljič (Unuk, 2002, 512) njen zapis pripisujejo Janku Pukmajstru Vijanskemu, ki se je podpisoval tudi kot J. P. Planinski. Vendar zgodba ni objavljena v njegovi zbirki *Nanos, slovenski zabavnik za leto 1862* (Pukmeister, 1861). Zagotovo pa so izvirno rusko zgodbo poznali že pred 2. svetovno vojno, saj je leta 1931 to »šaljivo rusko pravljičico« prispeval za časnik *Zvonček* Lojze Poljanec.

Slika 5: *Pravljica Kako so pulili repo* v interpretaciji akademskega slikarja in ilustratorja Rudija Skočirja (Unuk, 2002, 26).

v carski Rusiji, še posebej ko je leta 1881 izšla opremljena s ilustracijami Elizavete Merkurievne Boehm. Kasneje je pravljica doživela precej adaptacij, s prevodi priredbe Alekseja Tolstoja iz leta 1910 se je umestila tudi v mednarodni literarni prostor. Slovenska pravljica z dodatkom se torej pomembno razlikuje od ruskega izvirnika. Ključno vprašanje je, ali naj jo interpretiramo z vidika njene epistemske funkcije, kjer sta v ospredju skupnost-tvorna vloga in prenos kolektivnih izkušenj, kot naključni komentar politične ideologije socializma, ali v prizmi odtujitvenega učinka do tradicije in v odnosu do dilem samoupravnega socializma?

Ustrezno izhodišče za opredelitev epistemske funkcije pravljice ponuja raziskava Jana M. Ziolskega (2007). Harvardski profesor zgodovine, ki je temeljito raziskal srednjeveške izvore pravljice o repi velikanki, meni, da vse pravljice s to tematiko tematizirajo odnose med različnimi sloji, zlasti vprašanje, kdo je do česa upravičen in kdo ne. »Čeprav na različne načine, so vse inačice zgodb o repi ukoreninjene, če tako rečem, v socialnih vprašanjih« (Ziolski, 2007, 181). Čeprav omenja tudi inačice ruske pravljice o *Repi velikanki*, pa je v fokusu njegove analize pravljica bratov Grimm z naslovom *Repa (die Rübe)*. Njuna pravljica – v klasifikaciji folkloristov označena z ATU 1960D – v prvem delu pripoveduje o dveh bratih, nekdanjih vojakih, pri čemer prvi obogati, drugi pa postane reven kmet. Nekega dne zraste na njivi revnega brata ogromna repa. Izroči jo kralju, ki ga v zameno bogato obdari. Potem poskusi srečo še bogati brat. Kralju ponudi svoje bogastvo, v upanju, da ga bo ta še bolj nagradil. Toda kralj se ne more kosati s tem bogastvom. Zato sprejme rešitev, vredno pravljичne logike – bratu izroči repo velikanko. Ziolski (2007), ki je raziskal vire te pravljice,

izpostavlja, da sta jo Grimma oblikovala na osnovi motiva srednjeveške krščanske pesnitve (ca. 1200) z naslovom *Rapularius (Povest o repi)*, ki je prek čudeža – torej repe velikanke – tematizirala razmerja med družbenimi sloji. Po Ziolkowskem je eden ključnih paradoksov v srednjeveški pesmi ta, da repa, kot emblem revščine, prinese bogastvo tistemu, ki jo je posejal – revnemu kmetu. Zgodovinar poudarja, da je repa v srednjem veku veljala za simbol revnih. Višji sloji, plemstvo in kleriki niso uživali podzemne zelenjave, temveč meso, ribe, bel kruh in vino. V srednjem veku je veljalo, da kleriki in vitezi ne kopljejo po zemlji. Tudi nemški pregovor iz 14. stoletja jasno zapoveduje »naj nižji sloji kopljejo repo«. Po Ziolkowskem srednjeveška pesnitev uči, da čudeži lahko pripomorejo pridobiti bogastvo, vendar to ni nekaj, kar bi iskali. Predvsem pa z odpiranjem vprašanja, kdo je do česa upravičen, tematizira spremembe v odnosu med tremi družbeni razredi (vitezi, kleriki in kmeti), ki so potekali v 12. stoletju.²¹ Brata Grimm sta skladno s svojo predstavo o enotnem (nemškem) ljudstvu sploščila izvorni poudarek srednjeveške pesmi o spremembah v tripartitnem sistemu, v ospredje pa potisnila individualizirani usodi dveh bratov z vprašanjem, kako lahko nekdo, ki se mu vse ponesreči, spet najde svojo srečo. Predvsem pa je za njuno priredbo značilen drugačen odnos do čudeža. Če je v srednjeveški pesmi velikanska repa poslana od boga, sta jo Grimma izpostavila le kot naravno čudo, sicer skladno z njuno siceršnjo predstavitevjo čudežnega v pravljicah (Ziolkowski, 2007).

Poudariti je potrebno, da je bil motiv pravljice bratov Grimm prisoten v slovenskem okolju že od začetka 19. stoletja. Skupina celovških duhovnikov je leta 1832 pod vodstvom mariborskega škofa Antona Martina Slomška prevedla zbirko *Lehrreiche kleine Erzählungen für Kinder* (1824–27) bavarskega rimskokatoliškega duhovnika Kristopha von Schmida (1768–1854), v kateri je bila tudi pravljica *Draga repa* (Schmid, 1836, 16–17). Vidno je, da je Schmid pravljico bratov Grimm močno skrajšal in ji odvzel globino, da bi izpostavil moralni nauk: »Plemenito srce si zasluži nagrado, prikrito koristoljubje le posmeh.«²² Prvi slovenski prevod te misli, ohranjen tudi v uredništvu Mihaela Lendovška (1878, 267), se glasi »Kder dobro serce milost najde / Tam gerdež v zaničevanje zajde«, v redakciji Ivana Tomšiča (1872, 29) pa je prevedena: »Darilo le pridnega čaka / Sramota in škoda — bedaka!«

Po drugi strani pa je bil motiv repe velikanke iz ruske pravljice večkrat uporabljen v ideološkem kontekstu. Izstopajo karikature, ki na tej osnovi tematizirajo oktobrsko revolucijo ali njene posledice v spremembi razmerij v mednarodni politiki. Jakovljevič omenja adaptacijo ruskega avantgardista Daniila Kharmsa (verjetno nastalo med letoma 1935–1953), ki je ta motiv uporabil za kritiko oblasti zaradi splošnega pomanjkanja in lakote, ki jo je v obdobju druge petletke občutil tudi sam. Zamislil si je balet, v katerem

21 V tem smislu kot alegorija družbenih odnosov izstopa denimo ruska pravljica *Kmet, medved in lisica* (Afanas'ev, 2014, 38–43), v kateri kmet prelišeči medveda z določitvijo, kdo bo jedel podzemne in kdo nadzemne dele zelenjave – repe. S tega vidika bi morda lahko interpretirali tudi sicer povsem drugačno pravljico *Repična princesa (Die Rübenprinzessin)*, sicer naslovno pravljico v angleškem prevodu novo odkritih pravljic nemškega zapisovalca ljudskega izročila iz 19. stoletja Franza Xaverja von Schönwertha (2015).

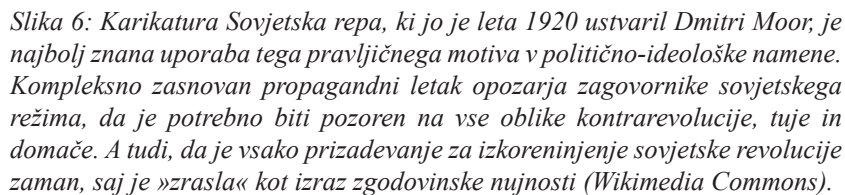
22 Originalno: »Ein edles Herz erwirbt sich Lohn, Versteckter Eigennutz nur Hohn.«. Dostopno na: <https://www.projekt-gutenberg.org/schmid/erzjuen/chap029.html> (zadnji dostop: 2022-09-10).

plesalci v podobi različnih narodnosti vlečejo velikansko repo, iz nje pa nato vznikne ogromen vojak rdeče armade. Repo torej od znotraj in od zunaj razjeda človeški parazit (Jakovljević, 2009, 184).

Ker je pravljica *Kako so pulili repo* zavedena kot ljudska, za povrh pa zapisovalec ni jasno določen, je seveda težje določiti epistemsko ali družbeno-politično ozadje na katerega se nanaša. A ravno takšna, kot je, omogoča izostritev različnih funkcij pripovednega izročila. Z vidika epistemske funkcije, ki zadeva skupnost-tvornost in prenos kolektivnih izkušenj, lahko ugotovimo, da pravljica, čeprav ustvarjena po ruski predlogi, podobno kot *Repa* bratov Grimm, tematizira razmerja med družbenimi razredi. Najprej vzpostavi stanje navidezne enakosti, saj morajo pripadniki vseh slojev složno delati, torej tudi na njivi, hkrati pa ohranja stanje neenakosti, saj graščakinja ukazuje nižjim slojem, hlapcem in deklam. Naloga, ki bi morala povezati vse v imenu doseganja skupnega cilja, se izjalovi spričo izhodiščnih družbenih razlik, predvsem pa napetih odnosov med pripadniki različnih družbenih slojev, geslo »v slogi je moč« pa degradira v retorično floskulo. V slovenski pravljici izstopa status čudežnega – velikanske repe. Čudež v slovenski inačici ni predstavljen kot naravno čudo, še manj od boga poslan, temveč prej kot nekakšna nadloga, s katero nihče ne ve, kaj početi. Je anomalija, ki jo treba čim prej odstraniti in vzpostaviti »naravni red«, kakršen je veljal v obdobju poznofeudalistične družbe.

Interpretacija je izmuzljiva. Pravljico bi zaradi ohranitve mota ruskega izvirnika lahko razumeli kot manj posrečeno afirmacijo socialistične ideologije, a hkrati tudi kot kritiko družbenih odnosov v predrevolucionarnem obdobju. Po drugi strani pa zasledimo že v drugem stavku pravljice nepričakovano informacijo, da je repo sejal grajski pisar. Repo velikanko, torej čudež, je ustvaril nekdo, ki »dela« z besedami. Grajski pisarji – kot se lahko podučimo iz romana *Grajski pisar* Ivana Tavčarja (1889), ustvarjenega verjetno v istem obdobju, kot je bila zapisana pravljica – so bili kronisti rodbin, intelektualci s sicer omejeno svobodo pisane besede. A bili so tudi ljudje, ki so imeli znanje in privilegij vsaj misliti družbena razmerja onkraj nevzdržnega *statusa quo*. Velikansko repo je podobno kot v srednjeveški pesnitvi *Rapularius* moral sejati nekdo, ki je razumel različne izkušnje in je skušal alegorično z razumevanjem odnosa do čudežnega na novo misliti razmerja med družbenimi sloji, vključno s tem, kaj komu pripada. Pravljica v tem smislu ne moralizira, hkrati pa je v določanju pogojev za preobrazbo obstoječih odnosov natančna. Brez temeljnih sprememb v družbenih odnosih se čudežne, lepo zveneče ideje – kajti čudežna je ravno sama ideja v »slogi je moč« – izpridijo v kateremkoli kontekstu oziroma družbeno-zgodovinskem sistemu.

Tretja interpretacija, ki jo lahko imenujemo že post-ideološka, zadeva učinek odtujitve, ki jo je ob zanikanju tradicije sprožila uvedba jugoslovanskega samoupravljanja. Če pravljico izrežemo iz njene referenčnosti na izvorni epistemski kontekst in jo preslikamo v narativ jugoslovanskega samoupravnega socializma, utemeljenega na rezu s preteklostjo, se namreč ustvari dvojni učinek odtujitve. Z nenavadnim koncem učinkuje najprej kot kritični komentar same ideje samoupravljanja, hkrati pa – kar je pomembnejše – učinek odtujitve nastopi zaradi same strukture pravljice. Formalno, jezikovno in motivno pravljica namreč odraža svet tradicije, ki pa trči v narativ radikalne

Slika 7: Eden izmed virov pravljljice Repa, ki ga Ziolkowski sicer ne omenja, je tudi zgodba o Maniusu Curiusu Dentatusu, rimskem konzulu in vojskovodji iz 3. stoletja pr.n.š., ki je končal vojno s Semniti. Po poročanju rimskega zgodovinarja Katona starejšega, naj bi Dentatusa obiskali samnitski poslanci in ga skušali podkupiti z bogatimi darili. Dentatus, ki je tedaj ravno pekel repo, jih je zavrnil z besedami, da je »bolje ne imeti zlata, a vladati tistim, ki ga imajo«. Čeprav si je zgodbo Katon morda izmislil, da bi poudaril lastna prepričanja (Pasco-Pranger, 2015), je postala navdih številnim slikarjem, tudi nizozemskemu mojstru Govertu Flincku. Na sliki je njegova upodobitev motiva iz leta 1656 z naslovom Nepodkupljivi konzul Marcus Curius Dentatus (Wikimedia Commons).

preobrazbe družbe – politično idejo. Učinek odtujitve, celo potujitvenega efekta v Brechtovi koncepciji tega mehanizma, nastane zaradi trka dveh različnih temporalnosti, preteklih zgodb legitimizacije družbenega ustroja in prihodnostnega, politično-ideološkega narativa. Ta trk je lahko percipiran kot naključno, implicitno opozorilo zaradi neupoštevanja kolektivnih izkušenj v procesu stabilizacije novega družbenega reda.

NAMESTO ZAKLJUČKA

Vprašanje vloge tradicije v legitimizaciji družbeno-političnih sprememb odpira vrsto teoretskih, a tudi aktualno političnih vprašanj, ki segajo onkraj politične dihotomije med konzervativnim in progresivnim pogledom na modele družbenega ustroja in razvoja. Zadeva vprašanje pogojev za družbeno in politično stabilizacijo družbe, ne le v kontekstu političnih ideologij 20. stoletja, kar je tema pričujočega prispevka, temveč, spričo povsem novih izzivov 21. stoletja, tudi v iskanju odgovorov na sodobne krize, kot je podnebna, ki nimajo historičnega ekvivalenta. Tovrstne krize terjajo transformacijo načinov življenja in odločanja o prihodnosti. Raziskovanje pomena, vloge, uporab in tudi zlorab pripovednega izročila kot vgrajenih kolektivnih izkušenj izostri ambivalentno vlogo tradicije v teh spremembah.

V pričujočem prispevku sem z analizo nacističnega in sovjetskega prisvajanja tradicije pripovedništva prikazal, kako destruktivno lahko učinkuje zmes ideologije in tradicije. Po drugi strani pa prav inherentne kontradikcije, ki jih je v zanikanju pomena tradicije vseboval projekt jugoslovanskega samoupravnega socializma, najboljše izrazijo sestavine in pogoje, ki so strukturno potrebne za pozitivno družbeno spremembo. Bolj kot sami vzvodi v vzpostavljanju prvin ekonomske demokracije in potreba po vzpostavljanju demokracije »od spodaj navzgor«, kar je danes reflektirano iz novih perspektiv in z vidika sodobnih družbeno-ekonomskih formacij, je projekt jugoslovanskega socializma pomemben zato, ker je izostril temeljne dileme v odnosu do napredka in tradicije v snovanju družbenega razvoja. Učinek odtujitve od vgrajenih kolektivnih izkušenj, kar sem ponazoril s pravljico *Kako so pulili repo*, je bil neizogiben rezultat uporabe napačne sociološke teorije spreminjanja, zasnovane na rezih s preteklim. A kako vzpostaviti ustrezno ravnotežje? V prispevku sem skušal z analizo pripovednega izročila v odnosu do teorije in prakse družbenega spreminjanja in v kontekstu snovanja pozitivnega družbenega razvoja znova odpreti to vprašanje.

THE USE OF FOLKTALES IN THE LEGITIMIZATION OF POLITICAL IDEOLOGIES OF THE 20TH CENTURY: THE UNUSUAL CASE OF THE SLOVENIAN VERSION OF THE FOLKTALE *THE GIGANTIC TURNIP* AND YUGOSLAV SELF-GOVERNING SOCIALISM

Marjan HORVAT

Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment,

Čentur 1f, 6273 Marežice, Slovenia

e-mail: marjan.horvat@irris.eu

SUMMARY

In the paper, I investigate the use of folktales in the historical legitimization of a particular type of socio-political transformation: Yugoslav self-governing socialism. In this respect I address a less researched and complex topic, while the Yugoslav ideology of self-governance, compared to other 20th century political ideologies, was based on discontinuity – a break with tradition and the past. In order to sharpen the specific function of the narrative tradition in Yugoslav socialism and on the basis of the sociological theory of fairy tales and Walter Benjamin's insights into the role of the narrative tradition, which he reflected on as a transhistorical medium for the transmission of collective experiences – I have devised a research approach that differentiates the epistemic and ideological function of fairy tales. I test this approach via the example of the appropriation of folktales in the Third Reich and Soviet communist regime, and then turn to an analysis of these mechanisms in the context of Yugoslav self-government. On the basis of various theories and understanding of Yugoslav self-governance (E. Kardelj, J. Županov, P. Matvejević, D. Suvin, B. Jakovljević etc.), I put forward that the tradition in the latter was expressed in the prism of an alienation effects. I illustrate this with an extensive comparative and transhistorical analysis of the fairy-tale motif of The Gigantic Turnip, especially its unusual Slovenian version which can be perceived as a critical commentary of the socialist motto "together we are stronger". In the conclusion, I reflect upon the theoretical consequences of the Yugoslav self-governing project from the point of view of the theory of societal transformation, and connect this topic to the dilemmas concerning contemporary risks such as the climate crisis, which have no historical equivalent.

Keywords: folk tales, political ideologies, societal transformation, revolution, Walter Benjamin, Yugoslav self-management

VIRI IN LITERATURA:

- Afanas'ev, Aleksandr Nikolaevich (2014):** The Complete Folktales of A. N. Afanas'ev. Jackson, University Press of Mississippi.
- Balina, Marina (2005):** Introduction. V: Balina, Marina, Goscilo, Helena & Mark Lipovetsky (ur.): Politicizing Magic: An Anthology of Russian and Soviet Fairy Tales. Evanston, Northwestern University Press, 105–121.
- Benjamin, Walter (2015):** Zapisi o pojmu zgodovine. Phainomena, 24, 94/95, 277–286.
- Benjamin, Walter (2019):** The Storyteller Essays. New York, New York Review of Books.
- Bhabha, Homi K. (1990):** Nation and Narration. New York, Routledge and Taylor & Francis Group.
- Bloch, Ernst (1998):** Literary Essays. Stanford, Stanford University Press.
- Bottigheimer, Ruth B. (2010):** Fairy Tales: A New History. Albany, New York, State University of New York Press.
- Brenk, Kristina (2021):** Babica pripoveduje: slovenske ljudske pripovedi. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Brewster, Philip, & Carl Howard Buchner (1979):** Language and Critique: Jürgen Habermas on Walter Benjamin. New German Critique, 17, 15–29.
- Detienne, Marcel (2008):** Iznajdba mitologije. Ljubljana, Studia Humanitatis.
- Duda, Igor (2015):** Danas kada postajem pionir: djetinjstvo i ideologija jugoslaven-skoga socijalizma. Zagreb, Pula, Srednja Europa in Sveučilište Jurja Dobrile u Puli.
- Gray, William (2020):** Print. V: Greenhill, Pauline, Rudy, Jill Terry, Hamer, Naomi & Lauren Bosc (ur.): *The Routledge Companion to Media and Fairy-Tale Cultures*. London in New York, Routledge, Taylor & Francis Group, 311–319.
- Habermas, Jürgen (1979):** Consciousness-Raising or Redemptive Criticism: The Contemporaneity of Walter Benjamin. New German Critique, 17, 30–59.
- Horvat, Branko (1989):** ABC jugoslavenskog socijalizma. Zagreb, Globus.
- Horvat, Branko, Marković, Mihailo in Rudi Supek (ur.) (1975):** Self-Governing Socialism: A Reader (Volume Two: Sociology and Politics Economics). New York, International Arts and Sciences Press, inc. White Plains.
- Jakovljević, Branislav (2009):** Daniil Kharmis: Writing and the Event. Evanston Illinois, Northwestern University Press.
- Jakovljević, Branislav: (2021):** Učinki odtujitve: performans in samoupravljanje v Jugoslaviji, 1945–1991. Ljubljana, Maska, zavod za založniško, kulturno in producersko dejavnost.
- Jameson, Fredric (2002):** The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act. London in New York, Routledge Classics.
- Jameson, Fredric (2016):** Foreword to Darko Suvin, Splendour, Misery, and Potentialities: An X-ray of Socialist Yugoslavia. V: Suvin, Darko (2016): Splendour, Misery, and Possibilities: An X-Ray of Socialist Yugoslavia. Leiden and Boston, BRILL, XIX–XXI.

- Kardelj, Edvard (1939):** Razvoj slovenskega narodnega vprašanja. Dostopno na: <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-P01N8SYD/bbb0ad03-4d80-4ad6-bed1-9077dd71c9e5/PDF> (zadnji dostop: 2022-11-06).
- Kardelj, Edvard (1979):** Samoupravljanje in družbena lastnina. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Keržan, Marko (2017):** Jugoslovansko samoupravljanje in prihodnost socializma (spremna beseda). V: Samary, Catherine: Komunizem v gibanju: Zgodovinski pomen jugoslovanskega samoupravljanja. Ljubljana, Založba /*cf.
- Kocijančič-Pokorn, Nike (2012):** Skrita ideologija v prevodih otroške literature. V: Ideologije v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi [na spletu]. Ljubljana. 2012, 55–61.
- Koprivc, Marko (2015):** Edvard Kardelj in nacionalno vprašanje (diplomska delo). <http://dk.fdv.uni-lj.si/dela/Koprivc-Marko.PDF> (zadnji dostop: 2022-10-06).
- Kropej Telban, Monika (2021):** Pripovedno izročilo: razvoj in raziskovanje. Ljubljana, Založba ZRC.
- Lefebvre, Henri (1975):** Elements for a Sociology of Self-management. V: Horvat, Branko, Marković, Mihailo in Rudi Supek (ur.): Self-Governing Socialism: A Reader (Volume Two: Sociology and Politics Economics). New York, International Arts and Sciences Press, inc. White Plains, 14–19.
- Lendovšek, Mihael (1878):** Slomšekove basni, prilike in povesti. Celovec, Družba sv. Mohorja.
- Ljuštanović, Jovan (2016):** Yugoslav “Socialist Aestheticism” and the Emergence of Modern Children’s Poetry. Croatian Journal of Education, 18 (posebna izdaja), 2, 11–123.
- Lindahl, Carl (2020):** Definition and History of Fairy Tales. V: Greenhill, Pauline, Rudy, Jill Terry, Hamer, Naomi & Lauren Bosc (ur.): *The Routledge Companion to Media and Fairy-Tale Cultures*. Taylor & Francis Group, 11–19.
- Lipovetsky, Mark (2005):** Introduction. V: Balina, Marina, Goscilo, Helena & Mark Lipovetsky (ur.): Politicizing Magic: An Anthology of Russian and Soviet Fairy Tales. Evanston, Northwestern University Press, 233–250.
- Majstorović, Stevan (1980):** Cultural Policy in Yugoslavia: Self-Management and Culture. Paris, Unesco.
- Matičeto, Milko (1966):** Folklor v Jugoslaviji in kratek pripis. Sodobnost, 14, 6, 627–634.
- Matvejevič, Predrag (1979):** Samoupravljanje in kulturno ustvarjanje. Sodobnost 63, 27, 2, 185–199.
- McBride, James (1989):** Marooned in the Realm of the Profane: Walter Benjamin’s Synthesis of Kabbalah and Communism. Journal of the American Academy of Religion, 57, 2, 241–66.
- McLuhan, Marshall (2011):** Medium Is the Message: An Inventory of Effects. Corte Madera, Gingko Press.
- Nikolajeva, Maria (2002):** Fairy Tales in Society’s Service. Marvels & Tales, 16, 2, 171–87.

- Norberg, Jakob (2022):** *The Brothers Grimm and the Making of German Nationalism*. Cambridge, United Kingdom, Cambridge University Press.
- Oinas, Felix J. (1973):** Folklore and Politics in the Soviet Union. *Slavic Review*, 32, 1, 45–58.
- Ortiz, Carmen (1999):** The Uses of Folklore by the Franco Regime. *The Journal of American Folklore*, 112, 446, 479–96.
- Pasco-Pranger, Molly (2015):** Finding Examples at Home: Cato, Curius Dentatus, and the Origins of Roman Literary Exemplarity. *Classical Antiquity*, 34, 2, 296–321.
- Piškuric, Jelka (2019):** Bili nekoč so lepi časi: vsakdanjik v Ljubljani in okolici v času socializma. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino in Študijski center za narodno spravo.
- Pirjevec, Jože (2017):** Janez Evangelist Krek, Andrej Gosar, Edvard Kardelj. Simpozij Janez Evangelist Krek: Ste let pozneje. Dostopno na: <https://www.youtube.com/watch?v=u9cVuItPhB8> (zadnji dostop: 2022-02-11).
- Poljanec, Lojze (1931):** Repa. Ljubljana, Zvonček, 32, 7.
- Pukmeister, Janko (1861):** *Nanos: slovenski zabavnik za 1862*. Ljubljana, J. R. Milic.
- Riley, Peggy (2011):** *Nazi Fairy Tales*. Dostopno na: <https://peggyriley.com/2011/10/04/nazi-fairy-tales/> (zadnji dostop: 2022-04-11).
- Roselle, Laura (2010):** *Strategic Narratives of War: Fear of Entrapment and Abandonment During Protracted Conflict*. Stockholm, SGIR. Dostopno na: <http://stockholm.sgir.eu/uploads/Strategic%20Narratives%20of%20War.pdf> (zadnji dostop: 2022-04-11).
- Rosen, Michael (ur.) (2018):** *Workers' Tales: Socialist Fairy Tales, Fables, and Allegories from Great Britain*. Princeton, New Jersey, Princeton University Press.
- Ross, Alison (2019):** *Revolution and History in Walter Benjamin: A Conceptual Analysis*. New York, Routledge.
- Sanchez Bajo, Claudia & Roelants, Bruno (2015):** *Kapital in past zadolževanja. Zadrugi kot alternativa*. Ljubljana, Modrijan.
- Samary, Catherine (2017):** *Komunizem v gibanju: Zgodovinski pomen jugoslovanskega samoupravljanja*. Ljubljana, Založba / *cf.
- Schönwerth, Franz Xaver von (2015):** *The Turnip Princess: And Other Newly Discovered Fairy Tales*. New York, Penguin Books.
- Schmid, Christoph von (1836):** *Prijétne pripovedi sa otrôke*. Celovec, Janes Leon.
- Snyder, Louis L. (1951):** Nationalistic Aspects of the Grimm Brothers' Fairy Tales. *The Journal of Social Psychology*, 33, 2, 209–23.
- Suin, Darko (2016):** *Splendour, Misery, and Possibilities: An X-Ray of Socialist Yugoslavia*. Leiden in Boston, BRILL.
- Tavčar, Ivan (1889):** *Grajski pisár; Zgodovinska podoba*. Ljubljanski zvon, 9, 7.
- Teverson, Andrew (2020):** *Marxism*. V: Greenhill, Pauline, Rudy, Jill Terry, Hamer Naomi & Lauren Bosc (ur.): *The Routledge Companion to Media and Fairy-Tale Cultures*. London in New York, Routledge, Taylor & Francis Group, 47–55.

- Tomšič, Ivan (1872):** Krištofa Šmid-a sto malih pripovedek za mladost. Ljubljana, Založba J. Giontini.
- Toplak, Cirila (2014):** Za nov družbeni red: genealogija samoupravljanja. *Ars & Humanitas*, 8,1, 118–35.
- Tratnik, Polona (2022):** Biopolitični prispevek francoskih pravljic poznega 17. stoletja k oblikovanju disciplinarne družbe. *Primerjalna književnost*, 45, 1, 135–156.
- Unuk, Jana (ur.) (2002):** Slovenske pravljice. Ljubljana, Nova revija.
- Vučetić, Radina (2018):** Coca-Cola Socialism: Americanization of Yugoslav Culture in the Sixties. Budapest & New York, Central European University Press.
- Ziolkowski, Jan (2007):** Fairy Tales from before Fairy Tales: The Medieval Latin Past of Wonderful Lies. Ann Arbor, University of Michigan Press.
- Zipes, Jack (1997):** Fairy Tales and Fables from Weimar Days. Wisconsin, University of Wisconsin Press.
- Zipes, Jack (2011):** Fairy Tales and the Art of Subversion. London, Routledge.
- Zipes, Jack (2012):** The Irresistible Fairy Tale: The Cultural and Social History of a Genre. Princeton and Oxford, Princeton University Press.
- Zipes, Jack (2019):** Ernst Bloch: The Pugnacious Philosopher of Hope. Cham, Springer International Publishing.
- Zur Mühlen, Hermynia (1925):** Fairy Tales for Workers' Children. Chicago, Daily Worker Publ.
- Županov, Josip (1989):** Samoupravni socializem - konec neke utopije. *Teorija in praksa*, 26, 11/12, 1387–1399.

THE PRE-ENLIGHTENMENT FORMATION OF THE EMERGING MODERN SCIENTIFIC EPISTEME AND BUILDING COMMUNITY FROM MYTHICAL DISCOURSE

Polona TRATNIK

Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment,
Čentur 1f, 6273 Marezige, Slovenia
University of Ljubljana, Faculty of Arts, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: polona.tratnik@irris.eu

ABSTRACT

The pre-Enlightenment scholars from the Land of Carniola explored the region, its past, sociality and nature in order to give it praise. They aimed to produce knowledge based on rational reasoning in accordance with the emerging modern scientific episteme. They encountered mythical discourse which they attempted to overcome, yet, as the author of this article argues, they also drew from mythical discourse. Through case studies the author shows how ancient myths played a role in consolidating identity and building community. She argues that pre-Enlightenment scholars built collective memory in reference to the mythological establishment of the city of Ljubljana.

Keywords: pre-Enlightenment, Janez Vajkard Valvasor, Janez Ludvik Schönleben, mythical discourse, collective memory, modern scientific episteme, Emona, Ljubljana, Land of Carniola

LA FORMAZIONE PRE-ILLUMINISTICA DELL'EMERGENTE EPISTEME SCIENTIFICA MODERNA E LA COSTRUZIONE DELLA COMUNITÀ PARTENDO DA UN DISCORSO MITICO

SINTESI

Gli studiosi pre-illuministi dell'era dell'antica regione di Carniola esplorarono le sue terre, il suo passato, la sua socialità e la sua natura al fine di esaltarla e con l'obiettivo di produrre un corpo di conoscenza basato sul ragionamento razionale, in accordo con l'emergente episteme scientifica moderna. Nelle loro ricerche si imbattono nel discorso mitico, che non solo cercavano di superare, ma da cui, come sostenuto da questo articolo, attingevano anche. Difatti, l'autrice dell'articolo illustra, attraverso casi di studio, il ruolo che gli antichi miti ebbero nel consolidamento dell'identità e nella costruzione della

comunità, sostenendo che gli studiosi pre-illuministi costruirono una memoria collettiva legata alla fondazione mitologica della città di Lubiana.

Parole chiave: pre-illuminismo, Johann Weichart Valvasor, Johann Ludwig Schönleben, discorso mitico, memoria collettiva, episteme scientifica moderna, Emona, Lubiana, Carniola

INTRODUCTION: THE FUNCTIONING OF MYTHICAL DISCOURSE¹

The purpose of this paper is to show through case studies how ancient myths played a role in consolidating identity and building community in the pre-Enlightenment era. Myths played an important political role. In general, it does not make much sense to approach myths with the question of whether the events described in the myth actually happened, or whether the myth is therefore true with regard to reality, external to the discursive reality. Accordingly, here too the objective is not to establish the division between true and false. This question, which is related to belief in the reality of the myth, is not an appropriate question even in relation to classical mythical discourses. Instead of questioning the “truthfulness” of mythical discourse, Michel Foucault rather asked, what is this “will to truth,” which crossed so many centuries of our history, and what type of division governs our “will to know.” He ascertained that what takes shape is “a system of exclusion, a historical, modifiable, and institutionally constraining system” (Foucault, 1981, 54), a discourse which is governed by a set of rules, systems and procedures. The “order of discourse” is not only what was thought or said per se, but comprises the discursive rules and categories that are a constituent part of discourse and of knowledge: “in every society the production of discourse is at once controlled, selected, organised and redistributed by a certain number of procedures whose role is to ward off its powers and dangers, to gain mastery over its chance events, to evade its ponderous, formidable materiality” (Foucault, 1981, 52). Accordingly, for the Greek poets from the sixth century BC, the true discourse was the one “to which one had to submit because it ruled, [...] the discourse which in prophesying the future not only announced what was going to happen but helped to make it happen, carrying men’s minds along with it and thus weaving itself into the fabric of destiny” (Foucault, 1981, 54). The “will to truth” is a system of exclusion, which requires “an institutional support: it is both reinforced and renewed by whole strata

1 This article results from research conducted for the projects J6-1807 Social Functions of Fairy Tales and N6-0268 Political Functions of Folktales and program P6-0435 The Practices of Conflict Resolution between Customary and Statutory Law in the Area of Today’s Slovenia and Neighboring Countries, supported by the Slovenian Research Agency (ARRS). The author thanks Dragan Živadinov and Simona Šubic, the National and University Library of Slovenia, for providing visual material.

of practices, such as pedagogy, [...] the system of books, publishing, libraries; learned societies in the past and laboratories now” (Foucault, 1981, 55).

Following Foucault’s conclusions about the order of discourse, as well as during a friendly discussion with Foucault, Paul Veyne formulated a research question: did the Greeks believe in their myths? With his research, he showed that belief in a certain claim or “truth,” which is brought, for example, by the authority of a tradition, but in which we cannot believe on the basis of a rational explanation, is not as unambiguous as we may sometimes easily imagine. Veyne decided that instead of “beliefs” he would talk about “truths.” “Realities” themselves are “imagination.” “People do not find the truth: they make it, just as they make their history” (Veyne, 1998, 9). The Greeks knew that poets “lie,” it is only necessary, as Plutarch suggested, “to purify the myth with reason” (Veyne, 1998, 11). In myth, according to this belief, there is a historical source that must be deciphered because “mythic tradition conveys an authentic core that has been surrounded by legends over the centuries; only the legends, not the core, make problems” (Veyne, 1998, 11, 29). “If only we could get what belongs to myth to submit to reason, after it has purified it and thus assumed the appearance of history,” Plutarch deliberates and adds: “But when *mythical* will boldly resist credibility and will not be able to reconcile with probability, we will ask listeners for leniency and patience in listening to these old stories” (Detienne, 2008, 117).

Thucydides, however, added important caveats about oral tradition and the order of myth in relation to memory. Using the example of the Peloponnesian War, he reflected upon acting on the basis of power, and concluded that a surprised, defenseless opponent could only submit to the law of the victor, locked up in silence and forever imprisoned. The conceptual apparatus of memory, adapted to the present without archives, seems to operate in the same field as oral tradition.² The ear is not reliable and the mouth is its patron. The memory has flaws, blank sheets and neither can it create an accurate report. As an example Thucydides cites the speeches given by one or the other either just before or during the war – it is difficult to remember the exact text of the speeches (Detienne, 2008, 117–118). Memory is fallible, weak and deceptive: it selects, interprets and reconstructs. In an accident, the memory is even weaker. Then there is also time at work, through which apodictic opinions, which are unverifiable facts, gradually become definitive myths. When poets begin to sing about events and embellish them in order to glorify them, and when logographers string together unverifiable facts to please the listener more than the truth, what can no longer be believed becomes completely incredible (Detienne, 2008, 117–123). Not only improbability, Marcel Detienne also points out that myths often contain dirty, wild, disgusting and repulsive content (Detienne, 2008, 18–19).

2 At this point, we can understand this criticism of the unreliability of memory in the absence of written sources in such a way that it approaches myth, because for the Greeks “to know from telling” means to know from myth (Veyne, 1998, 11); where the oral tradition contains both historical data and additions: “The criticism of Pausanias, Aristotle and even Herodotus is that they see in the myth the oral tradition, a historical source that needs to be criticized” (Veyne, 1998, 29).

Mythical discourse is constructed to meet the needs of society. It is real in the sense of its embeddedness in society and its threefold temporal embeddedness: the connection with the past, the tradition from which it draws and the contents to which it relates, the present in which it functions constitutively, and the future, where it has actual effects on the life of the community.

When the pre-Enlightenment scholars from the Land of Carniola explored the region, they aimed to produce knowledge based on rational reasoning, in accordance with the emerging modern scientific episteme. Their goal was to present the history of the region, its social and natural features in order to praise the land and bolster its political importance. They encountered mythological discourse, however, which they aimed to overcome. Although they aimed to purify myth with reason, they also built it into their knowledge production, as well as making good political use of the ancient mythology related to the region. When Janez Vajkard Valvasor (Johann Weichard Valvasor, Freiherr zu Galleneck und Neudorff, Herr zu Wagensperg und Liechtenberg, 1641–1693) explored the karst natural phenomena, he also encountered mythical explanations which he mocked, yet at the same time he paid attention to them and translated them into the emerging scientifically rational explanation.

THE DRAGON BECOMES PROTEUS ANGUINUS AND FINALLY A STATE SYMBOL

Many folk tales tell of the frightening dragons that live in the mountains of Slovenia. A dragon from the underground cave of Menina Planina in Styria was believed to be the cause of much strife for the people of Bočna as the Dreta River would flood when the dragon opened its mouth (cf. Zupanc, 1960). The dragon from Žirovski Vrh (Žiri in the Upper Carniola) was said to be the enchanted lord of the castle – under a spell which caused the heavy flooding of the Sora River – and was still waiting to be released from the cave (until which time he frightens children) (cf. Občina Žiri, 2022). Another tale recounts how a bandit was given the choice between a death sentence and a visit to the Huda Luknja cave in Peca, Carinthia. He chose to go to the bottom of the cave where he met the dragon and was only just rescued from its clutches (cf. Brenkova 1992, 31–32).

Enlightenment doctrine, which demanded a rational explanation, in principle placed itself in epistemological opposition to mythical thought. This doctrine was also already followed by a group of intellectuals working in Ljubljana during the Baroque era before the Enlightenment and before the founding of the *Academia operosorum Labacensium*, which was the first scientific academy in Ljubljana. It was founded according to the model of the Italian academies in 1693, that is precisely in the year, when Janez Vajkard Valvasor (Johann Weichard Valvasor, Freiherr zu Galleneck und Neudorff, Herr zu Wagensperg und Liechtenberg, 1641–1693) passed away. Valvasor aimed to scientifically study the intermittent Cerknica Lake. Based on this research, the results of which were published in his encyclopedic work *The Glory*

of the Duchy of Carniola (first published in German as *Die Ehre dess Hertzogthums Crain*, Nürnberg, 1689) he became a member of the Royal Society, which gathered the world's best scholars.

While Valvasor was conducting field research, he searched for water stream called Bela in a deep valley. The intermittent spring does not flow constantly, but only once at night at about midnight and once at about nine in the morning. At those times, the water only runs for about fifteen minutes. Valvasor wanted to try the water the day he was there, but the hole had been plugged following a rockslide caused by digging a tufa nearby for the vault of the Vrhnika's church. Valvasor was not equipped with suitable tools, but nevertheless tried to thrust a pole among the rocks, but there was no water. "This raised a great doubt in me about the truth of what I was told," he wrote (Valvasor, 1977, 95). Valvasor was told by the locals that the hole had only been plugged for two years. They themselves, when they were grazing cattle and the sun was hot, "stirred up and irritated the water in this way, that they poked into the hole with a stick or a pole, howled and shouted; then the water appeared and flowed at once, but was completely white" (Valvasor, 1977, 95). They gave it to cattle to drink. It is said to be healthy to drink and to cure scabby and itchy livestock if they were washed in it. Valvasor asked why they would not unplug the hole and use the water. They replied that no one dared, for they were sure that there were dragons in that mountain. "Surely there is a dragon inside – said the simple people – which could not get out because the hole was too small; but if they thrust and stirred with the pole, the dragon would outrage and foam" (Valvasor, 1977, 95). A farmer explained to Valvasor why the water runs every night and every day for a good quarter of an hour: "I see that you are not educated enough if you do not know this, when you already know that the dragon is inside. The reason is this: There is a well where the dragon lies; when the water accumulates and becomes so high that the dragon has too much, he pours it out" (Valvasor, 1977, 95). Valvasor could hardly hold back his laughter, nonetheless he wrote in the book that he was astonished that such a rough peasant, who could neither read nor write, had enough "salt" (intellect) to state something completely wrong and empty, and at the same time bright and clever enough for such an uncouth fellow. In his quest for a scientifically rational explanation of natural phenomena, Valvasor, as a scholar, mocked the uneducated countryman. But at the same time, he understood that his mythical thinking also had its own internal logic for the formation of knowledge and was consistent in its rationalization.

It is understandable that Valvasor, in accordance with the requirements of the emerging modern scientific epistemology which he himself anticipated, called on the farmer to present evidence. He asked him how he knew there was a dragon in the mountain. The peasant replied that he himself had already seen three; two years ago, a young dragon came out of that hole, and then the hole was filled up, because the rocks burst and fell from the hill. The farmer even referred to witnesses, and confirmed, wrote Valvasor, the old proverb: "no lie is so shameless as to lack a

witness” (Valvasor, 1977, 96).³ The story was then confirmed by the postman Hoffmann from Vrhnika, who took the young dragon home, where it was seen by many other people. “Although I considered all this to be a myth – because it is nothing else – and it would have been easier to convince myself that a worm had nested in the brain of this plow philosopher than the dragon in the aforementioned hole, I nevertheless sent for the postman as soon as I arrived in Vrhnika” (Valvasor, 1977, 96). Valvasor concluded: “it turned out, as I had already conjectured myself: that the alleged dragon was barely a foot long and resembled a lizard. In short, it was a kind of worm and vermin [...]. And simple folk want to create a dragon out of it, by all means!” (Valvasor, 1977, 96).

Then, in the same year 1684, when Valvasor discovered the spring of the Bela stream, the peasants, following his instructions, removed the rocks and large stones to reach the hole about a foot in size. He poked into it himself with a pole, snarling and yelling at the same time, until the water suddenly rushed up to his astonishment. It was white and frothy. Valvasor then offered a “scientific” explanation of the “natural wonder,” as he called it:

The hole does not go straight into the rock or rocky hill, but is slightly inclined, about 22 degrees. From the very beginning I was careful whether I might have reached the water with the pole; so I quickly pulled it out, and it was completely dry. As the water could not be traced in any way, it occurred to me that the cause must be the dilution or rarefaction of the air, which is produced by motus or impetus, namely, a rushing, strong and violent movement, so that the water can also be pulled out by growling and shouting; and the water runs through a siphon or strainer in the same way as I will explain in more detail below at lake Cerknica (Valvasor, 1977, 96).

In Valvasor’s explanation of the phenomenon, the dragon as the least probable element for the modern episteme is removed and replaced by an explanation that seeks to rely on the physical laws of nature. However, the lack of scientific knowledge, which was just emerging, is obvious, and even today Valvasor’s “scientific” knowledge in some cases does not seem essentially different from the one he had mocked, as for instance the idea that the water can be pulled out by growling and shouting, which he actually took over from the peasant and which he also did himself, now seems humorous.

Valvasor’s writing about the dragon creature from the mountain found by locals, is believed to be the first mention of *Proteus anguinus*. The first scientific description and the name *Proteus anguinus* were given by Joseph Nicolai Laurenti in 1768. The first anatomical examination was conducted not much later by Carl Franz Anton Ritter von Schreibers, in Vienna, to whom the specimens were sent by the Slovenian Enlightenment scholar, Žiga Zois. In 1801 Schreibers presented the species to the Royal Society. The scientific explanation of natural phenomena banished the dragons from the mountains and waters. The species was first scientifically discovered

3 Latin: “nullum mendacium tam est impudens, ut teste careat.”

Fig. 1: Primož Pislak and Dragan Živadinov, Patch for Slovenian Space Agency with *Proteus anguinus*, 2000 (Photo archive: DELAK Institute). This use shows that today, *Proteus anguinus* is a signifier of Slovenia.

in Slovenia, where it was also most often found and most studied. Further scientific research also proved that it only lives in an unpolluted karst environment. In reference to these facts, *Proteus anguinus* has gradually become a hallmark of Slovenia's natural heritage. Today, it represents the natural beauty of the country and of Slovenia's pristine nature. Its usefulness now applies mostly to touristic objectives and political goals – it is the hallmark for a mountainous unpolluted country. Linked to that, and also because of its rarity, it is also a national signifier. Furthermore, it serves political strategies to promote the protection of natural heritage and a sustainable economy.

THE MYTHOLOGICAL ESTABLISHMENT OF ÆMONA

The founding of today's city of Ljubljana has mythological origins. It is connected with the ancient story of the Argonauts. The story is mythological. Here, the two constituent terms of the concept of mythology are significant: *mythos* and *logos*. If the first refers primarily to oral tradition, the second is related mostly to rational thinking. The mythological founding of the city still causes embarrassment to researchers regarding the question of whether it is a myth or history, although it is also evident that the mythological establishment is accepted as a collective memory: “‘Mythical beginnings’ – which may be invented at any time and for any reason – are, so to speak, the irrational side of history: not yet history proper. The ‘ancient history’ of the Nauportus–Emona region is closely connected with the story of the return journey of the Argonauts” (Šašel Kos, 2006, 13).

Fig. 2: Charles de La Fosse, Jason and the Argonauts Arriving at Colchis, circa 1672. The painting depicts a scene from Appolonius Rhodius' epic poem *Argonautica*, which was written specifically for Ptolemaic Alexandria, but which has long been a resource for other dynasties seeking to illustrate their power and ambitions, as well as it was a source for the ancient and baroque historians, when writing about the establishment of Emona. The painting is located in the Château de Versailles (Wikimedia Commons).

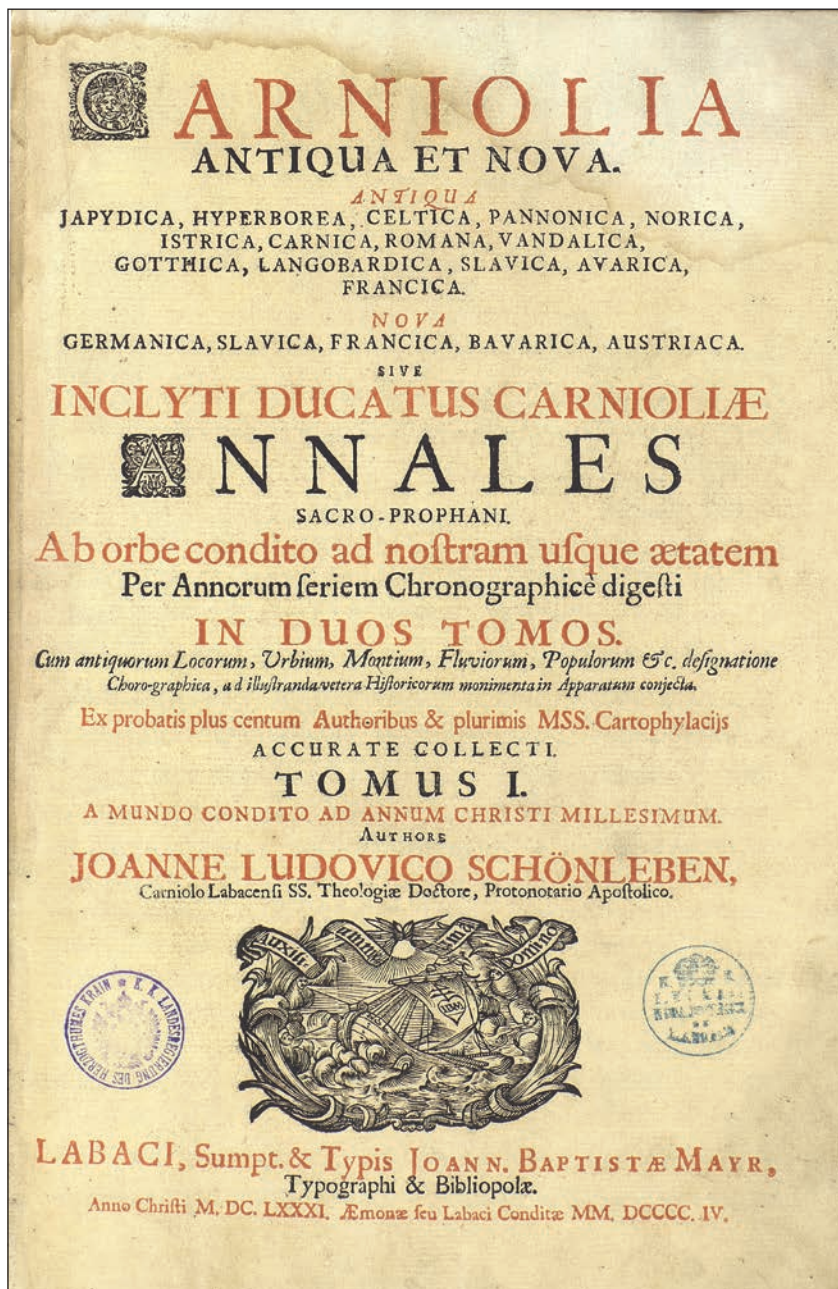

Fig. 3: Janez Ludvik Schönleben, Carniolia antiqua et nova, 1681. The first historical work on the ancient history of Carniola (National and University Library of Slovenia).

Fig. 4: Janez Vajkard Valvasor, *The Argonauts are Building Emona*, 1689 (Valvasor, 2009–2013, Part 4, 9) (National and University Library of Slovenia).

In 1680–1681 Janez Ludvik Schönleben (1618–1681), the first historian from the Land of Carniola, published his best and most important historical work *Carniola antiqua et nova*,⁴ in which he described the ancient past of Carniola.

The main goal of his historiographical research was the glorification of the Carniolan region, the Habsburg ruling house, the birthplace of Ljubljana (with the work of Aemon vindicata)⁵ and noble Carniolan families (Deželak Trojar, 2017, 256). According to Schönleben's findings, the city of Emona, today Ljubljana, was founded in 1222 BC (Schönleben, 1681, 45). In his historiographic research of ancient history, Schönleben referred to various ancient historiographers such as Pliny, Strabo, Tacitus, Ptolemy and others (Deželak Trojar, 2017, 260), and he had no reservations about using Greek mythology – when writing about the founding of the city of Emona, the central role was played by the

4 The complete title is: *Carniolia antiqua et nova: antiqua Japydica, Hyperborea, Celtica, Pannonica, Norica, Istrica, Carnica, Romana, Vandalica, Gotthica, Langobardica, Slavica, Avarica, Francica. nova Germanica, Slavica, Francica, Bavarica, Austriaca: sive inclyti Ducatus Carnioliae annales sacro-prophani. Ab orbe condito ad nostram usque aetatem per annorum seriem Chronographice digesti in duos tomo.*

5 This is reprinted in the second part of the second chapter of the first volume of Carniola's work *antiqua et nova*.

epic poem *Argonautica* by Apollonius of Rhodes (Weiss, 2021, 88). Schönleben directly referred to the historian Sozomenus the Greek and Zosimus when he connected the founding of Æmona with the sailing of the ship Argo along the Danube, Sava and Ljubljana to the city of Nauportus, today Vrhnika, where the Argonauts, fleeing from the Colchians with the stolen golden fleece and Medea, spent a winter (Schönleben, 1681, 45, 46). Jason is said to have gathered the scattered inhabitants of Iapodia in 1223 and founded the city of Emona the following year.

Janez Vajkard Valvasor, who brought knowledge on the organization of water systems in the Ljubljana Basin and the Karst and whose goal was – like Schönleben's –, to praise the Land of Carniola, was as well illuminating the ancient history of the city of Ljubljana. In *The Glory of the Duchy of Carniola* (Part 4, Book XIII, Chapter 1) Valvasor wrote extensively about the sailing of the Argonauts and the establishment of Emona by Jason. He referred to several ancient authorities such as Greek geographer and historian Strabo, Roman scholar Plinius (Pliny), Roman historian Justinus, Greek scholar Eustathius of Thessalonica, Greek historian Zosimus, Byzantine historian Sozomenos (Valvasor, 2008–2013, Part 4, 8), but also to Apollonius of Rhodes' or Appolonius Rhodius' *Argonautica* (Valvasor, 2008–2013, Part 4, 4). On their way home, running away with the stolen Golden Fleece, the Greek Argonauts sailed along the rivers Danube (Ister),⁶ Sava and Ljubljana (Nauportus)⁷ up to the spring in Vrhnika, to the port Nauportus,⁸ where they spent the winter and then continued their return journey toward the Adriatic Sea in the spring. The city was called Æmona, which later inhabitants distorted into Emona. Jason's native land, Thessalonica, was previously called Aemonia, so he wanted to name the city after it (Valvasor, 2008–2013. Part 4, 8).

Greek historiographer Zosimus wrote about the Argonauts in the years 498–518 (*New History* Book 5, Chapter 29) (Zosimus, 2006, 114). He referred to Olympiodorus of Thebes who echoed the poet Peisader. Salaminus Hermias Sozomenos

6 In antiquity, the Danube was called the Ister (Valvasor, 2008–2013, Part 4, 8; Strabo, 1903, 9). Apollonius of Rhodes writes that the long river on which Jason sailed into the interior of the continent, the Istros, is wide and deep and navigable even for cargo ships (Clemenzen, 2008, 92; Green, 1997, 159; Schwab, 1990, 189). According to Strabo (circa 63–24 BC), the Istrians were the first people on the Illyrian coast (Strabo, 1903, 483). Pliny the Elder (circa 23–79 AD) wrote that “[i]t has been stated by many authors, even including Nepos, who lived on the banks of Po, that Istria takes its name from the stream called Ister flowing out of the river Danube (which also has the name of Ister) into the Adriatic” (Pliny, 1942, 95). Darko Darovec ascertained that the naming of Istria is connected with the story of the Argonauts (Darovec, 2009, 27).

7 The name Nauportus is not only used for the port, but also for the Ljubljana River, according to Valvasor (Valvasor, 2008–2013, Part 4, 8).

8 Nauportus, yet the name Pamportus is also mentioned twice in Strabo's geography (Strabo, 1903, 309, 482). According to Strabo, the area was inhabited by the Iapodes, about whom he writes: “They were warlike people, but were completely subdued by Augustus [...] The country is poor, and the inhabitants live chiefly upon spelt and millet. Their armour is after the Keltic fashion. Their bodies are punctured, like those of the other Illyrian and Thracian people” (Strabo, 1903, 483). The commentator of Strabo's translation stated that according to Pliny the Elder, “the name of this place is derived from the fable of the ship Argo, which was brought up to Danube and the Save, and then carried on men's shoulders to the Adriatic” (Strabo, 1903, 482).

wrote down the same history in the first half of the fifth century and referred to the same source (Olympiodorus). In the ninth century, Byzantine chronicler Nikephoros Kallistos took the story after Sozomenos (Bratož, 1992, 270), as did Valvasor's colleague-researcher, Janez Ludvik Schönleben, who first made a detailed analysis of the myth of the Argonauts and out of this created a real mythogenesis of ancient Emona (established in 1222 BC, which was long before Rome, according to his calculations) (Deželak Trojar, 2017; Škamperle, 2019, 58).

Another version of the story also reports how before establishing Emona, Jason vanquished a dragon – the swamp monster that frightened the local people. In reference to this legend, the dragon became the symbol of Ljubljana (Županek, 2010, 31), thanks to the endeavors of early scientific researchers. The three intellectuals, Janez Ludvik Schönleben, Janez Vajkard Valvasor and Janez Gregor Dolničar (1655–1719, Johann Gregor Thalnitscher von Thalberg), consolidated the myth of the Argonautic establishment of Ljubljana as historical fact (Žmuc, 2010, 52). The references used by Schönleben served as the basis for the efforts of several intellectuals of that period to connect the establishment of Ljubljana with the story of the Argonauts (Županek, 2010, 28). Dolničar, who was Schönleben's nephew and the mayor of Ljubljana at the time, also aimed to commemorate the genesis of the town by installing Baroque public monuments and supporting art works mirroring this past (Kokole et al., 2006).

Ljubljana was first mentioned under the name Laibach in 1144, and in 1146 under the name Luwigana. It acquired the status of a city around 1220. The oldest use of the city seal is known from 1280, when an image of the Ljubljana castle from the Spanheim (Španhajm) era appears as a symbol of the city. In the mid-15th century Gothic-style city seal, a snake-like monster appears above the castle, and a bent-winged dragon serves as the handle of the seal. The dragon appears next to the coat of arms, i.e. outside of it, in the sixteenth century and for the last time in 1667. Valvasor placed the dragon, which is a copy of that from Klagenfurt, in the city coat of arms itself, namely as a “sign of vigilance” (Otošec, 2001, 164).

By using the dragon as a heraldic device of the city, the dragon becomes a symbol of the kind that builds community identity, testifies to the noble origins of the city and its inhabitants, and thus contributes to the recognition (distinction) and relevant political status of the city, which has a rich and important history. As a symbolic image, the coat of arms represents belonging, activity and an idea; it is connected with the design of coats of arms in the European tradition which dates back to the Middle Ages when knights whose shields were painted with symbols achieved greater recognition. The coat of arms is intended to identify the bearer and testify to their importance (Allcock, 2012; Thiry & Duerloo, 2021). In the Book 9, XII. Chapter, Valvasor presented the Carniola families and their coats of arms, and also the Valvasor family tree. The ancient Slovenian term “rodbina”, denoting a “family”, is significant because it is etymologically linked to the term, “rod”, which means a family lineage, a provenance. The term “narod”, which means a nation, has the same root. The family coat of arms accordingly testifies

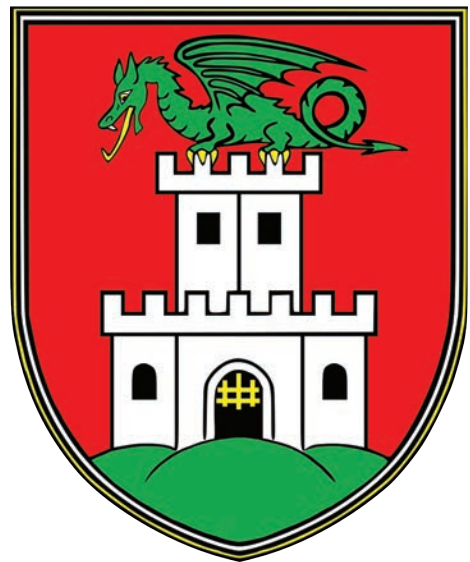
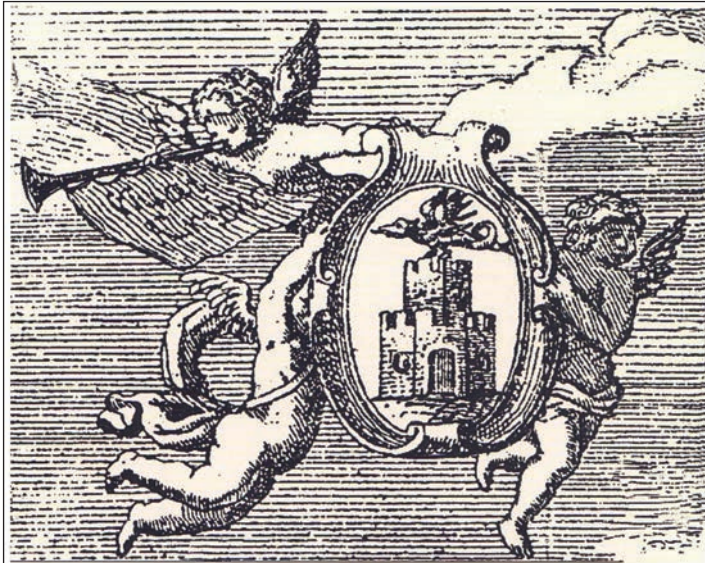

Fig. 5, 6, 7: Heraldic device of Ljubljana in Valvasor's veduta of the city from 1689 (above) (Otorepec & Jurečič, 1995, 51). Janez Vajkard Valvasor, coat of arms of the city of Ljubljana, 1689 (left) (Valvasor, 2009–2013, Part 3, 121). Today's coat of arms of the city of Ljubljana (right) (Wikimedia Commons).

to the important provenance, and the city's coat of arms has a similar function. By designing the dragon as an emblem, a recognizable sign of Ljubljana, which also entered the city's coat of arms, the dragon as a symbol plays a relevant political role in asserting the importance of the city of Ljubljana. With this, the dragon as a symbol of Ljubljana, in connection with the myth of Jason who defeated a dragon and established this city in the very distant past, also has the function of building the consciousness of the important provenance of the citizens of Ljubljana.

Scientific thought aimed to overcome the permeability of the world and consciousness as to be found in mythical thought. In the scientific world view representations are formed by acts of "objectivization". The opposition of "image" and "object", of the representation and the real thing is established. The ideal is separated from the real, the world of immediate reality is distinct from the world of mediated signification. This distinction is, as ascertained by Ernst Cassirer, alien to the mythical consciousness (Cassirer, 1955, 38). The case of Valvasor and his research colleagues, their scientific endeavors and the establishment of the dragon as a heraldic device of the city of Ljubljana, speaks to a rupture between mythical thought and the enthrone-ment of the modern scientific episteme. The latter moves away from the mythical consciousness, establishes a distance towards it and builds its own comprehension of the world which is grounded in rational and instrumental reasoning. In this context the dragon is instrumentalized to serve as an emblem of a political unit.

CONCLUSION

When the recent school of mnemohistoriography emphasized memory as something that classical historiography aimed to be rid of, in order to communicate the factuality of the past, the new school has begun to pay attention to elements that refer to the past, which are not necessarily factual, but which are actual, which have some political relevance for the community that remember them in the present time. This approach also revives the interest in the mythical, which links collective memory to the ancient Greek understanding of myth as it is tied to oral tradition, which is not oriented towards presenting the factuality of the past events, the "truth" about what actually happened, but to transmitting messages related to the past, based on particular interests in the present time.

If the pioneers of critical historiography discredited memory as a rival of history (Assmann, 2008, 60) and historical positivism consists of separating the historical from the mythical elements in memory, the objective of mnemohistorical study is not to ascertain the possible truth of traditions, but lies "in analyzing the mythical elements in tradition and discovering their hidden agenda." The "truth" of a given memory lies not so much in its 'factuality' as in its 'actuality'" (Assmann, 1997, 9–10). Accordingly, "the processes of memory are frequently, if not always, manipulated and intervened for sometimes urgent purposes in the present" (Said, 2000, 179). Herein institutions and social groups, such as nations,

do not possess a memory, “they ‘make’ one for themselves with the aid of memorial signs such as symbols, texts, images, rites, ceremonies, places, and monuments. Together with such a memory, these groups and institutions ‘construct’ an identity” (Assmann, 2008, 55; Assmann, 2006). Memories that are made need not be authentic, but rather *useful*. In service of local patriotism, tradition can be invented, wherein “[t]he invention of tradition is a method for using collective memory selectively by manipulating certain bits of the national past, suppressing others, elevating still others in an entirely functional way” (Said, 2000, 179). If in the context of historiography, “myth” is that which must be debunked, in memory studies, it acquires a different meaning – it may refer to a narrative that has acquired symbolic value and is engraved and transmitted in memory. “While in the discourse of rational enlightenment, myth is used to distinguish between truth or lie (or authenticity and fiction), in the discourse of memory research it is used to distinguish between the object of historical knowledge on the one hand and collectively remembered events on the other.” Myth can in this sense be defined as a “collectively remembered history” (Assmann, 2008, 68). Not only fictive events create myths, but historical events in their transformation into collective memory do as well.

The interest in Greek and Roman antiquity was strong in the seventeenth and eighteenth centuries and also echoed in “the spread of methodical archaeological exploration across Europe,” says archeologist Neil Asher Silberman, wherein “antiquarian enthusiasm often reflected and reinforced emerging feelings of local patriotism” (Silberman, 1996, 254). According to the renowned scholar of nationalism, Anthony D. Smith, this was the first great age of nationalism (Smith, 1986). Although instrumental reason is associated in particular with the formation of an industrial society (Schechter, 2010), the very emergence of modern scientific knowledge is not only a matter of creating explanations of the world from the natural phenomena to the past, but also an instrumental understanding of the world is inherent in this aspiration. Scientific episteme comprises instrumental reason – it is not only aimed at understanding phenomena, but also strives to find the usefulness in what it attempts to understand. Valvasor did not only think about why the spring of the Bela stream runs intermittently and why the water is white and foamy, but at the same time he deliberated on how this natural resource can benefit man and his livestock, how man can intervene in the natural state and change it, turning the situation in their favor. Likewise, Valvasor, Schönleben and Dolničar searched for stories about the past of the Carniola region and presented them with the aim of worshiping and celebrating the region, the city of Ljubljana and their rich past, thereby building the collective memory of a political community.

PREDRAZSVETLJENSKO OBLIKOVANJE MODERNEGA ZNANSTVENEGA EPISTEMA IN GRAJENJE SKUPNOSTI IZ MITSKEGA DISKURZA

Polona TRATNIK

Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja, Čentur 1f, 6273 Marezige, Slovenija

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija

Nova univerza, Fakulteta za slovenske in mednarodne študije, Mestni trg 23, 1000 Ljubljana, Slovenija

e-mail: polona.tratnik@irris.eu

POVZETEK

Namen tega prispevka je skozi študije primerov pokazati, kako so starodavni miti igrali vlogo pri utrjevanju identitete in izgradnji skupnosti v obdobju pred razsvetljenstvom. Zanimanje za grško in rimsko antiko je bilo v sedemnajstem stoletju veliko. Miti so imeli pri tem pomembno politično vlogo. Avtorica članka zagovarja tezo, da so trije intelektualci, Janez Vajkard Valvasor, Janez Ludvik Schönleben in Janez Gregor Dolničar, gradili kolektivni spomin na argonavtski nastanek Ljubljane, z namenom čaščenja in slavljenja dežele Kranjske. Valvasor je raziskoval tudi kraške naravne pojave, pri čemer je naletel na mitski diskurz, ki ga je želel preseči in svoj znanstveni pristop zgraditi na racionalnem mišljenju nastajajočega modernega znanstvenega epistema, a je pri tem prav tako, kot so izvajali zgodovinopisno raziskovanje, črpal iz mitskega.

Ključne besede: predrazsvetljenje, Janez Vajkard Valvasor, Janez Ludvik Schönleben, mitski diskurz, kolektivni spomin, moderni znanstveni epistem, Emona, Ljubljana, dežela Kranjska

SOURCES AND LITERATURE:

- Allcock, Hubert (2012):** *Heraldic design: its origins, ancient forms, and modern usage.* Mineola, Dover Publications.
- Assmann, Aleida (2006):** *Memory, Individual and Collective.* In: Goodin, Robert E. & Charles Tilly (eds.): *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis.* Oxford, Oxford University Press, 210–224.
- Assmann, Aleida (2008):** *Transformations between History and Memory.* *Social Research*, 75, 1 (Collective Memory and Collective Identity, Spring 2008), 49–72.
- Assmann, Jan (1997):** *Moses the Egyptian. The Memory of Egypt in Western Monotheism.* Cambridge, Harvard University Press.
- Bratož, Rajko (1992):** *Zosimus, Neue Geschichte.* *Zgodovinski časopis*, 46, 2, 267–270.
- Brenkova, Kristina (ed.) (1992):** *Zmaj v Peci.* In: *Babica pripoveduje. Slovenske ljudske pripovedi.* Ljubljana, Založba Mladinska knjiga, 31–32.
- Cassirer, Ernst (1955):** *The Philosophy of Symbolic Forms. Volume Two: Mythical Thought.* New Haven and London, Yale University Press.
- Clemen, Hubert (2008):** *Argonavti Apollonija Rodoškega (in 3 volumes). Volume 1.* Vrhnika, Galerija 2.
- Darovec, Darko (2009):** *Kratka zgodovina Istre.* Koper, Založba Annales.
- Green, Peter (1997):** *The Argonautika by Apollonios Rhodios.* Translated, with introduction, commentary and glossary by Peter Green. Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press.
- Detienne, Marcel (2008):** *Iznajdba mitologije.* Ljubljana, Studia humanitatis.
- Deželak Trojar, Monika (2017):** *Janez Ludvik Schönleben (1618–1681). Oris življenja in dela.* *Apes Academicæ.* Ljubljana, ZRC SAZU.
- Foucault, Michel (1981):** *The Order of Discourse.* In: Young, Robert (ed.): *Untying the Text: A Post-Structuralist Reader.* Boston, London and Henley, Routledge & KEGAN PAUL, 48–78.
- Kokole, Metoda & Barbara Murovec & Marjeta Šašel Kos & Michael Talbot (eds.) (2006):** *Mediterranean Myths from Classical Antiquity to the Eighteenth Century.* Ljubljana, ZRC SAZU.
- Občina Žiri (2022):** *Žirovski Lintvern.* <https://www.ziri.si/objava/65821> (last access: 2022-07-14).
- Otorepec, Božo (2001):** *Krajevna heraldika na Slovenskem.* *Kronika*, 49, 1/2. Ljubljana, 157–170.
- Otorepec, Božo & Franc Valt Jurečič (1995):** *Zgodovina grba mesta Ljubljane.* Ljubljana, Heraldica Slovenica.
- Pliny (1942):** *Natural History (with English translation in ten volumes). Volume II (Libri III–VII).* Translated by H. Rackham. Cambridge, MA, London, Harvard University Press, William Heinemann Ltd.
- Said, Edward (2000):** *Invention, Memory, Place.* *Critical Inquiry* 26 (Winter 2000), 175–192.

- Schechter, Darrow (2010):** *The Critique of Instrumental Reason from Weber to Habermas*. New York, London, The Continuum International Publishing Group Ltd.
- Schönleben, Janez Ludvik (1681):** *Carniolia antiqua et nova*. Ljubljana, Sumpt. & Typis Joann. Baptistae Mayr.
- Schwab, Gustav (1990):** *Najlepše antične pripovedke*. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Silberman, Neil A. (1996):** *Promised Lands and Chosen Peoples: The Politics and Poetics of Archaeological Narrative*. In: Kohl, Philip L. & Clare Fawcett (eds.): *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology*. Cambridge, Cambridge University Press, 249–262.
- Simoniti, Vasko (2003):** *Fanfare nasilja*. Ljubljana, Slovenska matica.
- Smith, Anthony D. (1986):** *The Ethnic Origins of Nations*. Malden, MA, Oxford, Carlton, Blackwell Publishing.
- Strabo (1903):** *The Geography of Strabo (in three volumes). Volume I*. Translated by H. C. Hamilton. London, George Bell & Sons.
- Šašel Kos, Marjeta (2006):** *A Few Remarks Concerning the archaiologia of Nauportus and Emona: The Argonauts*. In: Kokole, Metoda & Barbara Murovec & Marjeta Šašel Kos & Michael Talbot (eds.): *Mediterranean Myths from Classical Antiquity to the Eighteenth Century*. Ljubljana, ZRC SAZU, 13–20.
- Škamperle, Igor (2019):** *Potovanje Argonavtov in njihov prehod iz Podonavja*. *Keria*, 21, 2. Ljubljana, 51–61.
- Thiry, Steven & Luc Duerloo (eds.) (2021):** *Heraldic Hierarchies: Identity, Status and State Intervention in Early Modern Heraldry*. Leuven, Leuven University Press.
- Valvasor, Janez Vajkard (2009–2013):** *Čast in slava vojvodine Kranjske*. Ljubljana, Zavod Dežela Kranjska.
- Valvasor, Janez Vajkard (1977):** *Slava vojvodine Kranjske*. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Veyne, Paul (1998):** *So Grki verjeli v svoje mite?* Ljubljana, Založba /*cf.
- Weiss, Janez (2021):** *“Jaz grem spredaj. Želim, da mi sledijo drugi ...”*: Janez Ludvik Schönleben kot zgodovinar antike dežele Kranjske Deželak Trojar, Monika (ed.): *Janez Ludvik Schönleben v luči novih raziskav*, Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU, 83–117.
- Zosimus (2006):** *New History. A Translation with Commentary by Ronald T. Ridley*. Canberra, University of Sydney.
- Zupanc, Lojze (1960):** *Zmaj na Menini planini*. In: *Čudežni studenec*. Slovenske pravljice. Maribor, Založba Obzorja, 7–9.
- Žmuc, Irena (2010):** *“Hail to the Venerable Daughter of Jason!” The Argonautica, or the Mythical Founders of Emona / Ljubljana*. In: Županek, Bernarda, Žmuc, Irena & Janez Polajnar: *Emona: Myth and Reality*. Ljubljana, Muzej in galerije mesta Ljubljane, Mestni muzej, 40–73.
- Županek, Bernarda (2010):** *Stories of Ljubljana’s Beginning: Emona, the Argonauts and the Ljubljana Dragon*. In: Županek, Bernarda, Žmuc, Irena & Janez Polajnar: *Emona: Myth and Reality*. Ljubljana, Muzej in galerije mesta Ljubljane, Mestni muzej, 27–39.

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

Vid Žepič: Kužni privilegiji v občepravni doktrini in evropskih civilnih kodifikacijah	1
<i>Privilegia pestis nella dottrina del diritto comune e nei codici del diritto civile europeo</i>	
<i>The »Plague Privileges« in the Legal Doctrine of the ius commune and in the European Civil Codifications</i>	
Mario Novak & Tamás Hajdu: Život i smrt u zaleđu kvarnerskog zaljeva tijekom srednjeg vijeka: bioarheološka analiza ljudskih koštanih ostataka iz Triblja, iskopavanja 2015. godine. Bioarheologija srednjovjekovne populacije iz Triblja	23
<i>La vita e la morte nell'entroterra della baia del quarnero medioevale: analisi bioarcheologiche dei resti di ossa umane a Tribalj, scavi nel 2015.</i>	
<i>Bioarcheologia della popolazione medievale di Tribalj</i>	
<i>Life and Death in the Hinterland of Kvarner Bay During the Middle Ages: Bioarcheological Analysis of Human Bone Remains from Tribalj, Excavations in 2015. Bioarcheology of the Medieval Population from Tribalj</i>	
Loris De Nardi: Una modalità di contribuzione indiana per i domini italiani meridionali degli Asburgo di Spagna? I donativi extra-assembleari del 1629, 1630 e 1637	43
<i>An Indian Contribution Modality for the Southern Italian Domains of the Habsburgs of Spain? The Extra-Assembly Gifts of 1629, 1630 and 1637</i>	
<i>Indijski model dajatev za južno-italijanske dominione Habsburgov v Španiji? Izredne dajatev v letih 1629, 1630 in 1637</i>	
Vanja Kočevar: Generalni mandat cesarja Ferdinanda II. o verskih razmerah na Kranjskem iz leta 1631: (ne)prilagoditev kranjskih elit na protireformacijo in katoliško prenovu	67
<i>Il mandato generale dell'imperatore Ferdinando II del 1631 relativo alla situazione religiosa in Carniola: il (dis)adattamento delle élite carniolane alla controriforma e alla riforma cattolica</i>	
<i>The 1631 General Mandate of Emperor Ferdinand II on the Religious Situation in Carniola: (Non-)Adaptation of Carniolan Elites to the Counter-Reformation and Catholic Revival</i>	
Nikola R. Samardžić & Marija V. Kocić: Naples and Sicily after Utrecht and Rastatt 1713–1714. From the British Perspective	101
<i>Napoli e Sicilia dopo Utrecht e Rastatt 1713–1714. Dalla prospettiva britannica</i>	
<i>Neapelj in Sicilija po Utrechtu in Rastattu 1713–1714. Iz britanske perspektive</i>	

Remzi Avci: Writing the Orient: The Representation of the Ottoman Society in the Travel of Eduard Sachau (1845–1930) 121
Scrivere sull'Oriente: la rappresentazione della società ottomana nel viaggio di Eduard Sachau (1845–1930)
Pisanja o Orientu: upodobitev otomanske družbe v potopisu Eduarda Sachaua (1845–1930)

Yizheng Zou: The collaboration of Chinese and British radicals and the role of Hong Kong in modern Chinese history 141
La collaborazione tra i radicali cinesi e britannici e il ruolo di Hong Kong nella storia della Cina moderna
Sodelovanje kitajskih in britanskih radikalov ter vloga Hong Konga v moderni kitajski zgodovini

Manca G. Renko: Razredni boj proti nacionalizmu. Primer Trsta med 1888 in 1914 161
La lotta di classe contro il nazionalismo. L'esempio di Trieste 1888–1914
Class Struggle vs. Nationalism. Example of Trieste 1888–1914

Iskra Iveljić & Miha Preinfalk: From the Habsburg to the Karadordević Dynasty. The Position of Croatian and Slovenian Nobility in the Yugoslav State 185
Dagli Asburgo ai Karadjordjevic. La posizione della nobiltà croata e slovena nello stato jugoslavo
Od Habsburžanov do Karadorđevićev. Položaj hrvaškega in slovenskega plemstva v jugoslovanski državi

Egon Pelikan: Odstavitev zadnjega slovenskega škofa v Julijski krajini – Frančiška Borgia Sedeja 215
La deposizione dell'ultimo vescovo sloveno della Venezia Giulia – Francesco Borgia Sedej
Removal of the Last Slovene Archbishop in Venezia Giulia – Frančišek Borgia Sedej

Tomaž Ivešić: Exchanging the “Progressive Experiences” in a Transnational Perspective: Nationality, Economy and Federalism in Yugoslavia and Czechoslovakia in the 1960s 239
Scambiare “l'esperienza progressista” nella prospettiva transnazionale: nazionalità, economia e federalismo in Jugoslavia e Cecoslovacchia negli anni sessanta
Izmenjava “progresivnih izkušenj” v transnacionalni perspektivi: nacionalnost, ekonomija in federalizem v Jugoslaviji in Čehoslovaški v šestdesetih letih

Matjaž Grahornik: Tragičen vstop v novo leto: smrt Franca Jožefa grofa Herbersteina v dvoboju 2. januarja 1713 263
Un tragico ingresso nell'anno nuovo: la morte in duello di Franz Joseph conte di Herberstein il 2 gennaio 1713
A Tragic Start to a New Year: The Death of Franz Joseph Count Herberstein in a Duel on 2 January 1713

Alessandro Fausti: Relazioni di amicizia tra Salò e Venezia. Il caso della riedizione degli statuti della Magnifica Patria <i>Friendship Relations between Salò and Venice. The Case of the Re-edition of the Statutes of Magnifica Patria</i> <i>Prijateljski odnosi med Salòjem in Benetkami.</i> <i>Primer nove izdaje statotov »Magnifice Patrie«</i>	297
Marija V. Kocić & Nikola R. Samardžić: British Sources on the Crisis of the Venetian Patriciate during the Second Morea War: The Case of Daniel IV Dolphin <i>Fonti britanniche sulla crisi del patriziato veneziano nel periodo della seconda guerra di Morea: il caso di Daniele IV Dolfin</i> <i>Britanski viri o krizi beneškega patriciata v času druge morejske vojne: primer Danieleja IV. Dolfina</i>	325
Jelena Knežević & Julian Köck: Theodor Mommsen in Montenegro (1862) <i>Theodor Mommsen in Montenegro (1862)</i> <i>Theodor Mommsen v Črni gori (1862)</i>	347
Milena Kavarić & Rajka Đoković: Čedomorstvo u modernoj i suvremenoj Crnoj Gori <i>L'infanticidio nel Montenegro in età moderna e contemporanea</i> <i>Infanticide in Modern and Contemporary Montenegro</i>	377
Ivona Jovanović & Jasna Potočnik Topler: The Contribution of First Teachers of French at Petrović's Court to the Transformation of Society and the Affirmation of Montenegro in Europe <i>Il contributo dei primi insegnanti di francese alla corte dei Petrović alla trasformazione della società e l'affermazione del Montenegro in Europa</i> <i>Prispevek prvih učiteljev francoščine na Petrovičevem dvoru k preobrazbi družbe in uveljavitvi Črne gore v Evropi</i>	407
Ivan Jeličić: I migliori elementi d'italianità. Local Political Power Ascension and Italianization during the First Years of Post-world War I in Volosca–Abbazia, 1918–1920 <i>I migliori elementi d'italianità. L'ascesa al potere locale e l'italianizzazione nei primi anni del primo dopoguerra a Volosca–Abbazia, 1918–1920</i> <i>I migliori elementi d'italianità. Vzpon lokalne politične moči in italijanizacija v prvih letih po prvi svetovni vojni v Volosko–Opatiji, 1918–1920</i>	429

Marko Medved: L'abuso della religione nella liturgia politica della Fiume dannunziana: la benedizione del pugnale nella chiesa di S. Vito 451
Abuse of Religion in the Political Liturgy of D'Annunzio's Rijeka (Fiume): The Scandal of the Blessing of the Dagger in St. Vitus Church
Zloraba vere v politični liturgiji na dannunzijevski Reki: blagoslov bodala v cerkvi sv. Vida

Larysa Poliakova & Natalia Shkoda: Historiographic Issues Regarding the Position of the Orthodox and Roman Catholic Churches in Soviet Ukraine in the Years 1920–1930 471
Problemi storiografici relativi alle posizioni della chiesa ortodossa e quella cattolica romana nell'Ucraina sovietica negli anni 1920–1930
Historiografska vprašanja glede položaja pravoslavne in rimokatoliške cerkve v sovjetski Ukrajini v letih 1920–1930

Klemen Kocjančič: A Contribution to the Role of (Former) Red Army Prisoners of War and White Emigrés in Slovenia during the German Occupation, 1943–1945 487
Contributo riguardo al ruolo degli (ex) prigionieri di guerra dell'Armata rossa e dell'«emigrazione bianca» in Slovenia durante l'occupazione tedesca, 1943–1945
Prispevek k vlogi (nekdanjih) rdečearmijskih vojnih ujetnikov in belih emigrantov v Sloveniji med nemško okupacijo, 1943–1945

Borut Klabjan: Graditi partizanski spomin v socialistični Jugoslaviji: slovenski primer v času po drugi svetovni vojni 513
Costruire la memoria partigiana nella Jugoslavia socialista: il caso sloveno dopo la seconda guerra mondiale
Building Partisan Memory in Socialist Yugoslavia: The Slovene Case after World War II

Boštjan Udovič: “Danke Deutschland!”: The Political and Diplomatic Contribution of the Federal Republic of Germany to the Creation of Independent Slovenia 535
«Danke Deutschland!»: il contributo politico-diplomatico della Repubblica Federale di Germania alla nascita dello Stato indipendente della Slovenia
»Danke Deutschland!«: politično-diplomatski prispevek Zvezne republike Nemčije k nastanku slovenske države

Polona Tratnik: Formation of the Fairy Tale Matrix of a Dragon Slayer	565
<i>Formazione della matrice fiabesca dell'uccisore di draghi</i>	
<i>Oblikovanje pravljicne matrike ubijalca zmaja</i>	
Paul Crowther: The Zlatorog Tale and Slovenian National Identity	591
<i>Il racconto dello Zlatorog e l'identità nazionale slovena</i>	
<i>Pripovedka o Zlatorogu in slovenska nacionalna identiteta</i>	
Marjan Horvat: Cognitive Matrices in Folktales and Contemporary Practices of Deliberation: From the Utilitarian Mindset of Mojca Pokrajculja to the Incomprehensible Laughter of the Bean	603
<i>Le matrici cognitive nei racconti popolari e nelle pratiche contemporanee di deliberazione: dalla logica della ragione utilitaristica di Mojca Pokrajculja al riso incomprensibile del fagiolo</i>	
<i>Kognitivne matrice v slovenskih ljudskih pravljicah in sodobne prakse deliberacije: od utilitaristične misli Mojce Pokrajculje do nedoumljivega fižolčkovega smeha</i>	
Cirila Toplak: Tales in Social Practices of Nature Worshippers of Western Slovenia	627
<i>I racconti nelle pratiche sociali dei naturalisti religiosi della Slovenia occidentale</i>	
<i>»Pravce« v družbenih praksah naravovercev zahodne Slovenije</i>	
Mojca Ramšak: Medicine and Fairy Tales: Pohorje Fairy Tales as a Source about Diseases and Health	655
<i>La medicina e le fiabe: le fiabe del Pohorje come fonte di dati sulle malattie</i>	
<i>Medicina in pravljice: pohorske pravljice kot vir o boleznih in zdravlju</i>	
Anja Mlakar: Valuable Ancient Remnants and Superstitious Foolishness: Religiosity, Nationalism, and Enchantment in Slovenian Folklore of the 19 th Century	681
<i>Resti preziosi del passato e sciocchezze superstiziose: religiosità, nazionalismo e incanto nel folklore sloveno dell'Ottocento</i>	
<i>Dragoceni ostanki preteklosti in vraževerne neumnosti: religioznost, nacionalizem in očaranost v slovenski folklori iz 19. stoletja.</i>	
Dubravka Zima: Social Functions of the Fairy Tale Collection Croatian Tales of Long Ago by Ivana Brlić-Mažuranić	709
<i>Funzioni sociali della collezione di fiabe Racconti croati di un tempo lontano di Ivana Brlić-Mažuranić</i>	
<i>Družbene funkcije zbirke pravljic Pripovedke iz davnine avtorice Ivane Brlić-Mažuranić</i>	

Cristina Fossaluzza: A Romantic Fairy Tale and Its Social Purpose in Times of War: <i>The Woman without a Shadow</i> by Hugo von Hofmannsthal	727
<i>Una fiaba romantica e il suo intento sociale in tempi di guerra:</i>	
<i>La donna senz'ombra di Hugo von Hofmannsthal</i>	
<i>Romantična pravljica in njen družbeni namen v času vojne:</i>	
<i>Ženska brez sence Huga von Hofmannsthal</i>	

OCENE

RECENSIONI

REVIEWS

<i>Jakob Norberg:</i> The Brothers Grimm and the Making of German Nationalism (Marjan Horvat)	743
<i>Panos Sophoulis:</i> Banditry in the Medieval Balkans, 800–1500, New Approaches to Byzantine History and Culture (Marijan Premovič)	747
<i>Federico Tenca Montini:</i> La Jugoslavia e la questione di Trieste, 1945–1954	
<i>Federico Tenca Montini:</i> Trst ne damo! Jugoslavija i tršćansko pitanje 1945–1954 (Urška Lampe)	750
<i>Zoltán Kövecses:</i> Extended Conceptual Metaphor Theory (Lihua Zhu & Qiu Yan)	754

Darja Mihelič: Korenine piranske družine Petrogna/Petronio (1257–1350)	757
<i>Le radici della famiglia Petrogna/Petronio di Pirano (1257–1350)</i>	
<i>The Roots of the Petrogna/Petronio Family of Piran (1257–1350)</i>	

Marijan Premovič: Banditry in Zeta in the Balšić Period (1360–1421)	799
<i>Brigantaggio a Zeta nel periodo dei Balšić (1360–1421)</i>	
<i>Razbojništvo v Zeti v času Balšićev (1360–1421)</i>	

Dušan Mlacović: Koper v poznem srednjem veku: opažanja o mestu in njegovih portah po pregledu knjig koprskih vicedominov s konca 14. stoletja	819
<i>Capodistria nel tardo medioevo: osservazioni sulla città e le sue porte dopo una disamina dei quaderni dei vicedomini capodistriani della fine del XIV secolo</i>	
<i>Late Medieval Koper: Observations about the Town and Its Portae from a Survey of the Books of the Koper Vicedomini from the End of the 14th Century</i>	

Darko Darovec: Knjiga koprskih kapetanov Slovanov (1587–1724)	855
<i>Il libro di capitani degli Slavi di Capodistria (1587–1724)</i>	
<i>The Book of the Koper Captains of the Slavs (1587–1724)</i>	
Lovorka Čoralić: Zadarski plemić Josip Antun Fanfonja – zapovjednik mletačkih prekomorskih pješačkih postrojbi u 18. stoljeću	909
<i>Il nobile Giuseppe Antonio Fanfognia di Zara – comandante delle formazioni di fanteria oltremarina della serenissima nel settecento</i>	
<i>Nobleman of Zadar Joseph Anthony Fanfognia – Commander of Venetian Overseas Infantry Units in the Eighteenth Century</i>	
Claudio Povolo: Violenza e inimicizie tra cinque e seicento. Due pratiche sociali nella loro dimensione antropologico-giuridica	933
<i>Violence and Enmity between the 16th and 17th Centuries. Two Social Practices in their Legal Anthropological Dimensions</i>	
<i>Nasilje in sovražnost v 16. in 17. stoletju. Družbeni praksi v pravno-antropološki dimenziji</i>	
Žiga Oman: Sosedje in sovražniki: reševanje sporov pred ljubljanskim mestnim svetom v zgodnjem novem veku (1521–1671)	973
<i>Vicini e nemici: risoluzione dei conflitti davanti al consiglio comunale di Lubiana nella prima età moderna (1521–1671)</i>	
<i>Neighbours and Enemies: Dispute Settlement before the Ljubljana Town Council in the Early Modern Period (1521–1671)</i>	
Tilen Glavina: »Lakomen volk in uničevalec Kristusove vere.« Vergerijane (1550): povod ali rezultat pregona Petra Pavla Vergerija?	1015
<i>«L’avidò lupo e distruggitore della fede di Christo». Le Vergeriane (1550): pretesto o conseguenza della persecuzione di Pier Paolo Vergerio?</i>	
<i>“A Greedy Wolf and Destroyer of the Faith of Christ.” Le Vergeriane (1550): A Cause or a Result of the Persecution against Pier Paolo Vergerio?</i>	
Furio Bianco: Tra storia e stampe popolari in età moderna. <i>Perfetta, e veridica relatione, delli processi criminali, et essecutioni delli medesimi, fattasi contro li tre conti, Francesco Nadasdi, Pietro di Zrin, e Francesco Cristofforo Frangepani (1671)</i>	1039
<i>Between History and Popular Print in the Modern Age. Perfetta, e veridica relatione, delli processi criminali, et essecutioni delli medesimi, fattasi contro li tre conti, Francesco Nadasdi, Pietro di Zrin, e Francesco Cristofforo Frangepani (1671)</i>	
<i>Med zgodovino in ljudskim tiskom v novem veku. Perfetta, e veridica relatione, delli processi criminali, et essecutioni delli medesimi, fattasi contro li tre conti, Francesco Nadasdi, Pietro di Zrin, e Francesco Cristofforo Frangepani (1671)</i>	

- Borut Klabjan:** Za boga, narod in domovino! Katero? Vprašanje verskih, narodnih in državnih pripadnosti ter vloge češke in moravske duhovščine v Istri pred in po prvi svetovni vojni 1057
Per dio, nazione e patria! Quale? La questione delle affiliazioni religiose, nazionali e statuali e il ruolo del clero boemo e moravo in Istria prima e dopo la prima guerra mondiale
For God, Nation and Motherland! Which One? The Question of Religious, National and State Affiliation, and the Role of Czech and Moravian Priests in Istra before and after World War I
- Andrej Rahten:** Josip Vilfan v prvem desetletju panevropskega gibanja 1075
 Josip Vilfan nella prima decade del movimento paneuropeo
Josip Vilfan in the First Decade of the Paneuropean Movement
- Martin Bele:** Prispevek k podrobnejši osvetlitvi družinskih vezi in mladostnih let dr. Antona Korošca – družina in mladost Bižikovega Toneta 1095
Contributo a una delucidazione più dettagliata dei legami famigliari e degli anni giovanili del dott. Anton Korošec – la famiglia e la gioventù di Tone Bižik
Contribution to a More Detailed Exposure of Family Relations and Younger Years of Dr. Anton Korošec – Bižik Tone
- Urška Lampe:** Tajna misija Josipa Smodlake v Rim: prvi poskus neposrednega sporazuma med Jugoslavijo in Italijo, oktober 1945–januar 1946 1115
La missione segreta di Josip Smodlaka a Roma: il primo tentativo di accordo diretto tra la Jugoslavia e l'Italia, ottobre 1945-gennaio 1946
The Secret Mission of Josip Smodlaka to Rome: The First Attempt at a Direct Agreement between Yugoslavia and Italy, October 1945–January 1946
- Ana Šela:** Delovanje slovenske službe državne varnosti v osemdesetih letih 20. stoletja 1137
Il funzionamento del sloveno servizio di sicurezza nazionale negli anni ottanta
Functioning of the Slovenian State Security Service in the 1980s
- Aleš Maver:** Narod na preklic? Oblikovanje beloruske identitete v primerjavi s slovensko 1159
Una nazione a revoca? La formazione dell'identità bielorusa a confronto con quella slovena
A Nation to Recall? Formation of Belarusian Identity Compared to the Slovenian Case

Marjan Horvat: Uporabe ljudskih pravljic v legitimizaciji političnih ideologij 20. stoletja: nenavadni primer slovenske verzije pravljice <i>Repa velikanka</i> in jugoslovanski samoupravni socializem	1185
<i>L'uso dei racconti popolari nella legittimazione delle ideologie politiche del novecento: l'esempio insolito della versione slovena del racconto</i>	
<i>La rapa gigante e il socialismo di autogestione jugoslavo</i>	
<i>The Use of Folktales in the Legitimization of Political Ideologies of the 20th Century: The Unusual Case of the Slovenian Version of the Folktale</i>	
<i>The Gigantic Turnip and Yugoslav Self-governing Socialism</i>	
 Polona Tratnik: The Pre–Enlightenment Formation of the Emerging Modern Scientific Episteme and Building Community from Mythical Discourse	1215
<i>La formazione pre-illuministica dell'emergente episteme scientifica moderna e la costruzione della comunità partendo da un discorso mitico</i>	
<i>Predrazsvetljensko oblikovanje modernega znanstvenega epistema in grajenje skupnosti iz mitskega diskurza</i>	

